

SH.Z.ABDULLAYEVA

PUL VA BANKLAR

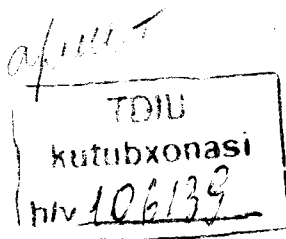
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

SH.Z. ABDULLAYEVA

PUL VA BANKLAR

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan

TOSHKENT
"IQTISOD-MOLIYA"
2018

2/3

336(07)

336.74

A-15

UO'K:336,741(575,1)

KBK:65.261.4

Taqrizchilar: *i.f.d., prof.* **N.Karimov**;
i.f.n., dots. **O.Yuldoshev**

Pul va banklar: O'quv qo'llanma / Sh.Z. Abdullayeva; – T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2018. – 756 b.

Mazkur «Pul va banklar» o'quv qo'llanmasi kadrlar tayyorlash bo'yicha Davlat ta'lim standarti talablariga muvofiq, xorijiy davlatlarning yetakchi oliy o'quv yurtlarida mazkur fanni o'qitish bo'yicha fan dasturi, adabiyotlar va tajribadan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan bo'lib unda mavzularni nazariy va amaliy jihatdan o'rganishga e'tibor qaratilgan.

O'quv qo'llanmada pul, uning kelib chiqishi, qo'llanilishi, uning xususiyatlari, bozor munosabatlarining taraqqiy qilishi bilan vujudga kelgan zamonaviy pul shakllari, elektron pullar, ularning xususiyatlari, funksiyalari, roli, bank va bank tizimi – Markaziy bank, tijorat banklari, ularning vazifa va funksiyalari, banklarning aktiv – passiv, vositachilik operatsiyalari, kredit turlari va shakllari, shuningdek, xalqaro moliya-kredit va valyuta munosabatlari oid dasturda rejalashtirishgan savollar yoritilgan.

Qo'llanmada keltirilgan mavzularni yoritishda taniqli iqtisodchi olimlarning mavzularga oid bo'lgan ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanilgan hamda ilg'or horij tajribasi o'rganilgan va umumlashtirilgan.

Mazkur qo'llanmadan bank ishi, banklarda buxgalteriya hisobi va audit, moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo'nalishi hamda boshqa iqtisodiy yo'nalishda ta'lim oluvchilar, magistrlar va doktorantlar hamda bank xodimlari foydalanishlari, balki boshqa bank ishiga qiziquvchilarga ham foydali bo'lishi mumkin.

UO'K:336,741(575,1)

KBK:65.261.4

ISBN 978-9943-13-788-2

© Sh.Z. Abdullayeva, 2018
© «IQTISOD-MOLIYA», 2018

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish - dolzarb omillardan bo‘lgan pul, kredit va banklar tizimida ham chuqur o‘zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy kategoriya sifatida pul, kredit, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati hamda ahamiyatiga boshqacha yondashish zarur. Tovar-pul munosabatlari — tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo‘nalishiga ega bo‘lgan va boshqarilib boriladigan iqtisodiyotdir.

“O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida¹ makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o‘rta muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o‘zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yalpi ichki mahsulotning yuqori o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash, ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish, xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, etakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o‘ylangan tashqi qarzar siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish borasida qator vazifalarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

Darhaqiqat, mamlakatimiz mustaqilligi yillarida jamiyatimiz hayotining barcha sohalaridagi kabi bank tizimida ham ulkan islohotlar amalga oshirildi. Bank tizimining moliyaviy barqarorligini mustahkam-

---

¹ “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2017 yil 7 fevral.

lash borasida amalga oshirilgan aniq maqsadli chora-tadbirlar oxirgi yillarda banklar jami kapitalining hajmi muttasil oshib bormoqda.

Bozor munosabatlari sharoitida bank-moliya tizimining ahamiyati tubdan o'zgarmoqda. Bozor munosabatlarini boshqarish sohasida davlat tomonidan olib boriladigan barcha ishlarning og'irlik markazi ana shu tizimlarga ko'chdi. Shu sababli, bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasidagi holat uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so'mning barqarorligi va nufuzini ta'minlash borasidagi muammolarni o'rganish, shuningdek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o'ta dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ma'lumki, 2008-yilning ikkinchi yarim yilligidan butun dunyo miqyosida avj ola boshlagan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy sabablaridan biri ham moliya, pul, bank tizimi va kreditlash jarayonlarida yo'l qo'yilgan kamchiliklar hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, bugungi kunda ham, hattoki, ko'pgina rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlari, ta'siri sezilib turibdi.

Bozor munosabatlarining har tomonlama taraqqiy qilib borishi pul, kredit, moliya, soliq munosabatlarining ham yanada takomillashib borishini taqozo qiladi. Shu sababli bugungi kunda quyidagi savollar ilmiy nuqtayi nazardan o'z javoblarini kutmoqda:

- Naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga sabab nima?
- Aholi qo'lidagi pulning harakatsiz turib qolishiga qanday qilib yo'l qo'ymaslik mumkin?
- Kredit bahosini qanday qilib arzonlashtirish mumkin?
- Bank barqarorligini ta'minlash va bank xavf-xatarlaridan qanday himoyalaniş mumkin?
- Milliy valyuta kursining almashuvi va barqarorlashuvini ta'minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerak?
- Inflatsiyaning oldini olish va uni pasaytirish omillari nimalardan iborat?

Bozor munosabatlarini talab darajasida tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va shu asosida iqtisodiy taraqqiyotga erishishda kreditdan foydalanish, banklar faoliyatining samaradorligini oshirish, kreditdan foydalanishda salbiy hollar oldi olinishini taqozo qiladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlarning salmog'i va sifati sohasida ba'zi bir muammolar mavjud.

Har bir jamiyatda bank tizimi iqtisodiyotning muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarixan tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi banklarning rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq

holda taraqqiy qilib borgan. Banklar xo‘jaliklarga kredit berish, korxonalar, tashkilotlar o‘rtasida hisob-kitoblarni o‘tkazish jarayoni, kapital harakatida vositachi sifatida maydonga chiqadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimida katta tarkibiy o‘zgarishlar yuzaga keldi va banklarning tarkibi va ular bajaradigan funksiyalar hamda ularga yuklangan vazifalarning mohiyati va sifati o‘zgarib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 9 yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-sonli Farmonida jahon moliya tizimida yuz berayotgan jiddiy o‘zgarishlar, shuningdek mamlakatda milliy iqtisodiyotni keng ko‘lamli isloh qilish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar pul-kredit siyosatini shakllantirish, amalga oshirishda hamda bank tizimini yanada rivojlantirishda yangicha yondashuv va prinsiplar qo‘llanilishini taqozo qilayotganligi, 2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, shuningdek pul-kredit siyosati, umuman bank tizimining barqaror faoliyat ko‘rsatishi ustidan samarali nazoratni va Markaziy bank faoliyatini yanada takomillashtirishni ta‘minlash maqsadida narxlar barqarorligi, bank tizimi barqarorligi va rivojlanishi, to‘lov tizimi barqarorligi va rivojlanishi

ni ta‘minlash Markaziy bank faoliyatining strategik maqsadli yo‘nalishlari etib belgilandi.²

Bozor munosabatlari sharoitida ishlash banklardan yangi xizmat turlarini tatbiq qilish, mijozlarning qiziqishlarini hisobga olish, ularga xizmat ko‘rsatishning yangi usullarini joriy etish, yangi kredit vositalarini bank faoliyatida qo‘llash, turli xil kredit institutlarini barpo qilish lozim. Mamlakatimizni 2017–2021 yillarda yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risidagi Harakatlar Strategiyasida³ belgilab berilgan pul muomalasi va bank tizimini barqarorlashtirish sohasida vazifalarni amalga oshirish iqtisodchilardan ushbu jarayonlarda faol ishtirok etishni talab qiladi. Buning uchun kelajakdagi bank xodimlari o‘z sohasini mukammal bilishi, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar samaradorligini ta‘minlashga o‘z bilimlari bilan yondashishlari talab etiladi.

²O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. T., 2018. 9 yanvar.

³ “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2017 yil 7 fevral.

Bozor iqtisodiyoti banklarning o'rnini hamda faoliyatining muhimligi, pul, kredit va bank tizimining takomillashib borishini, shu sohada malakali kadrlar tayyorlashni va mavjud muammolar yechimini topishni taqozo qiladi. Shu bois mazkur oquv qollanmada rivojlangan xorijiy davlatlarda pul va banklar sohasidagi oquv adabiyotlari asosida mavzularni shakllantirish va ularni yoritishga etibor qaratilgan.

Jahon amaliyotida banklar mijozlarga 300 dan ortiq turli xil operatsiyalarni tavsiya qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida ham bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish amalga oshirilayotganda shu bosqichda asosiy maqsad-banklarimiz faoliyatini xalqaro bank amaliyoti andozalariga yaqinlashtirishdan, banklarning kapitalini ko'paytirgan holda, ularni xususiy-lashtirish, banklar faoliyatida yangi zamonaviy texnologiyalar qo'llash va umuman banklar faoliyatining samaradorligi orqali iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga erishishdan iborat.

Mazkur "Pul va banklar" oquv qollanmasi xorijiy davlatlar oliy oquv yurtlarida mazkur fan bo'yicha oqitiladigan mavzularning asosiy jihatlarini boyicha darsliklarda bayon etilgan qarashlarni, xorijiy davlatlar banklari faoliyatining turli jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Mazkur o'quv qollanma O'zbekistonda Davlat ta'limining "Ijtimoiy fanlar, biznes va huquq" bilim sohasining "Bank ishi", "Biznesni boshqarish", "Moliya", "Soliqlar va soliqqa tortish" va boshqa yo'nalishlari bo'yicha qo'yilgan talablari asosida tayyorlangan. Oquv qollanma "Pul va banklar" fanining namunaviy dasturidagi barcha bo'limlarini qamrab olgan.

O'quv qollanma tarkibiy tuzilishi jihatidan ikkita bo'lim va 21 bobdan iborat bo'lib, har – bir bobdan so'ng o'quvchining bilimini mustahkamlash maqsadida boblarning mavzulariga oid tayanch so'z iboralar va nazorat savollari keltirilgan.

Birinchi bo'lim "Pul va pul muomalasi"ga bag'ishlangan. Bo'lim 11 ta bobdan iborat bo'lib, unda pulning vujudga kelishi, pul tizimi, pul nazariyasi va pul muomalasi hamda inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlarini atroflicha yoritilgan. Ushbu bo'limning o'ziga xos bo'lgan jihatlaridan biri shundaki, unda mamlakatimiz hududida tanga va qog'oz pullarning vujudga kelishi va amal qilishi, shuningdek, O'zbekiston pul tizimining tashkil topish va rivojlanish jarayonlariga alohida o'rin berilgan. Kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida vujudga kelish sabablari, uning shakllari va turlari o'rganilgan. Shuningdek, kreditning iqtisodiyotda tutgan o'rnini va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati alohida yoritilgan.

Ikkinchi bo‘lim “Kredit va banklar”ga bag‘ishlangan. Bo‘lim o‘z tarkibiga 9 ta bobni olgan. Jumladan, bo‘limning o‘ninchi bobida banklarning vujudga kelishi, funksiyalari va iqtisodiyotdagi roli masalalariga e‘tibor qaratilgan bo‘lsa, o‘n birinchi va o‘n ikkinchi boblarida mamlakatimiz bank tizimining tashkil topish bosqichlari, Markaziy va tijorat banklarining o‘ziga xos jihatlari atroflicha bayon etilgan. Shuningdek, ushbu bo‘limda AQSh va Buyuk Britaniya mamlakatlari bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi hamda mamlakatimizda nobank kredit muassasalarining faoliyati bayon etilgan.

Oquv qollanmaning uchinchi bolimi Xalqaro valyuta munosabatlari va hisob – kitoblari, to‘lov balansining tuzilishi va ahamiyati, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning tashkil topishining maqsad va vazifalari, ular bilan mamlakatimiz tomonidan olib borilayotgan ishlarning mazmun – mohiyati bayon etishga bag‘ishlangan.

O‘quv qo‘llanmada bozor iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan iqtisodiy kategoriyalar va ularga taalluqli bo‘lgan masalalar ko‘rib chiqildi va barcha mavzularni tayorlashda xorijiy mamlakatlar amaliyoti, ular olimlarining asarlarning asosiy jihatlari yoritildi.

Mazkur kurs iqtisodiy fanlarning aniq mustaqil yo‘nalishlaridan bo‘lib, ishlab chiqarish munosabatlarining maxsus bo‘limi — pul, kredit, banklar, moliyaviy bozorlar, xalqaro moliya bilan bog‘liq sohalardagi iqtisodiy munosabatlarning ifodasini o‘zida aks ettiradi. Barcha mavzular boyicha rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyoti boyicha nazariy va amaliy materiallar keltirilgan. Oquv qo‘llanma iqtisodiy yo‘nalishda ta‘lim oluvchi talabalar, magistrlar va ilmiy izlanuvchilar hamda bank xodimlari va boshqa bank ishiga qiziquvchilarga foydali bo‘lishi mumkin.

O‘quv qo‘llanmani xorijiy mamlakatlar tajribasi boyicha boyitishda dots. O‘.Abdullayev - 3 bob, kat.o‘q.lar M.Egamova, M.Ernazarova, N.Ernazarov - 4 bob, kat. o‘q. A.Abdusalomov - 5 bob, kat. o‘q. B.Izbosarov - 6 bob, dots. I.Almardonov - 7 bob, kat. o‘q. H.Zununnova – 8 bob, dots. D.Saidov – 9, 14 boblar, dots. I.Qulliyev - 11 bob, kat. o‘q. Sh.To‘laganova, kat. o‘q X.Tillayev, dots.R.Shomurodov –15, 17 boblar, X.Xudayorova - 18 bob, kat. o‘q. X.Almatov -19 bob, kat. o‘q. Sh.Davirova - 20 bob, kat. o‘q F.Xolmamatov -21 boblar boyicha ishtirok etishdi.

O‘quv qo‘llanma to‘g‘risidagi fikr va mulohazalaringizni Toshkent moliya instituti “Bank ishi” kafedrasiga bildirishingiz mumkin.

I BOLIM. PUL VA PUL MUOMALASI

I BOB. “PUL VA BANKLAR” FANIGA KIRISH

1.1. Pul va banklar fanining maqsadi, predmeti va vazifalari

Bozor munosabatlarining yuqori sur’atlarda rivojlanib borishi har bir subyektning pul, banklar, kredit va moliyaviy bozorlarning dastagi bo‘lgan moliyaviy instrumentlar hamda ularda yuzaga keladigan o‘zgarishlarga munosabati va qiziqishlarini takomillashtirish bilan bir qatorda kengaytirib ham boradi. Buning sababi shundaki, bozor mexanizmi iqtisodiyot talablaridan kelib chiqib tez o‘zgarib, yangilanib turadi va shuning uchun ham u mamlakat iqtisodiyotining har tomonlama rivojlanib borishi yo‘nalishlarini belgilab beruvchi doimiy harakatda bo‘lgan dastak hisoblanadi.

Bizni doimo pulning qadri, uning to‘lov yoki sotib olish qobiliyati yildan yilga oshadimi yoki pasayadimi? Ehtiyojimizdan ortiq pulimizni bankga omonotga qo‘ysak u bizga har oyda yoki yilda necha foiz yoki qancha daromad keltiradi, mabodo ularni qimmatli qog‘ozlarga qo‘ysak – qaysi turdagi va qaysi emitentning qimmatli qog‘ozlariga qo‘yishimiz bizga yuqori daromad berishi mumkin? degan savollar qiziqtiradi.

Shuningdek, bizni bank kreditlarining foizi qancha, unga monand ravishda inflyatsiya yoki pulning qadrsizlanish darajasi qanaqa, milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan kursi qanaqa va uning tez orada o‘zgarishi bo‘yicha qanday prognozlar mavjud kabi savollar ham qiziqtiradi. Bunday qiziqish va tahlillar bizni o‘z – o‘zidan bozor munosabatlarining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Aynan shular va shunga o‘xshash masalalar bozor munosabatlarining subyekt bo‘lgan yuridik shaxslar faoliyatida har kuni yechimini talab qiladigan vazifalardan hisoblanadi. Jahon iqtisodiy fanida o‘z asarlari bilan mashg‘ur bo‘lgan iqtisodchi – olim Frederik S. Mishkin “Pul, bank ishi va moliyaviy bozorlarning iqtisodiy nazariyasi” kitobida shunday misol keltiradi.

Faraz qiling siz hozirgi yangiliklarda Federal xazina tizimi (AQSh Markaziy banki) qisqa muddatli kreditlar bo‘yicha foizlarni 0,5 punktga oshirganidan xabardor bo‘ldingiz. Bunday holat siz olgan avtokredit

bo'yicha to'layotgan summangizga qanday ta'sir ko'rsatadi? Ko'chmas mulkning narxi qanday bo'ladi - u oshadimi? Keyingi yilda yangi ish topish imkoniyati ortadimi yoki kamayadimi? degan savollarni qo'yadi va aynan "Pul va banklar" fani shu kabi savollarga javob topishga imkon berishini ta'kidlaydi, chunki bu fan moliyaviy bozorning roli va funksiyalarini, moliyaviy muassasalar (banklar, sug'urta tashkilotlari o'zaro fondlar va boshqa muassasalar), hamda pullarning iqtisodiyotdagi rolini o'rganishga imkon beradi. Moliyaviy bozorlar va institutlar nafaqat aholining kundalik hayotiga ta'sir ko'rsatadi, balki iqtisodiyotimizga trillionlab dollar qiymatga ega fondlarni jalb qiladi. Bu holat o'z navbatida korxonalarining daromadi, mamlakatda tovarlar va xizmatlarning ishlab chiqarilishiga, hattoki, AQShdan tashqari boshqa davlatlarning farovonligiga ham ta'sir ko'rsatadi.⁴

D.Yum A.Smitning pul xususidagi qarashlariga e'tiroz bildirib, "Pul bu – savdo – sotiqning g'ildiragi emas, balki u yog', shu savdo – sotiq g'ildiragini erkin va yumshoq yurishiga imkoniyat yaratadigan vositadir" degan fikrni bildiradi.

Pulning mohiyatiga "pul mehnat taqsimoti chuqurlashib borayotgan ushbu jamiyatda tovarlarni ayirboshlash va to'lovlarni amalga oshirish ishlarini engillashtiradi" degan qarashlar ham mavjud.

Pulning vujudga kelishi kishilik jamiyati tsivilizatsiyasining buyuk kashfiyotlaridan hisoblanadi. "Pul" deb nomlangan maxsus tovarning paydo bo'lishi natijasida odamlar o'rtasida ayirboshlash bilan bog'liq ziddiyatlar va «ehtiyoblarning bir – biriga mos kelmasligi» kabi muammolar barham topdi.

Pulning vujudga kelishi, uning evolyutsion rivojlanishi, nazariyasi, mohiyati va funksiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar, nazariyachilar, mutaxassislar juda ko'p ilmiy asarlar, maqolalar va tadqiqot ishlari yaratgan. Hozirgi kunda ham ushbu jarayon davom etmoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning vujudga kelishi va uning hozirgi kundagi ko'rinishi haqida yagona yondashuv mavjud emas.

Pulning vujudga kelish sabablarini bilish uchun qadimda odamlar o'rtasida ro'y bergan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirish jarayoniga e'tibor qaratish lozim. Chunki, aynan mana shu tabiiy ayirboshlash jarayoni hozirgi kunda siz bilan biz kundalik hayotda va hisob – kitoblarda foydalanib kelayotgan pulning vujudga kelishiga zamin yaratgan. Xususan, pulning vujudga kelishiga quyidagi omillar asos bo'lib xizmat qiladi:

⁴Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

* tovar ishlab chiqarishning mavjudligi va uning rivojlanib borishi;
*jamiyat a'zolarining bir qismida o'zida mavjud bo'lmagan tovarlar (iste'mol tovarlari va ishlab chiqarish – mehnat qurollari)ga ehtiyojning yuzaga kelishi;

*kishilarda, ya'ni jamiyat a'zolarining bir qismida ehtiyojidan ortiqcha iste'mol mahsulotlari va boshqa tovarlarning ning yuzaga kelishi;

* odamlarning ongi-tafakkuri rivojlanishi natijasida ularning mehnat qurollari yasashga o'rganishi va ularni tayyorlashni faoliyat turiga aylantirishi;

* odamlarning ongi, dunyoqarashi va hayot kechirish tarzi rivojlanishi ikki tomonlama ayirboshlash munosabatlari vujudga kelishiga, kishilarda o'ziga zarur bo'lmagan buyumni boshqa o'ziga zarur bo'lgan buyumga ayirbosh qilish mumkinligi anglashiga olib keldi va bu jarayonlarning iqtisodiy munosabatlarga aylanishi pulning paydo bo'lishiga asos soldi.

Monetar siyosat va pullarni nima sababdan o'rganamiz?

Pul yoki pul massasi - tovar va xizmatlarga cheklovlarisiz ayirbosh qilinadigan, qarz majburiyatlarini qoplashda qo'llaniladigan umumiy qabul qilingan to'lov vositasidir. Monitar siyosatning olib borilishi va pul massasining hajmi ko'pchilik iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liq hamda har birimizning va umumiy iqtisodiyotning farovonligida aks etadi.

Biz o'rganayotgan mazkur fanning ikkita yakunlovchi qismi iqtisodiyotda pullarning rolini o'rganishga bag'ishlangan.⁵

Pul va iqtisodiy tsikllar

1981–1982 yillarda AQShda jami tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmi keskin kamaydi, ishsizlik hamji esa (mavjud bo'lgan ishchi kuchiga ishsizlar sonining nisbati foizda) 10 % gacha o'sdi. 1982 yilda iqtisodiyotda tez o'sish boshlandi va 1989 yilga kelib ishsizlik hajmi 5%gacha kamaydi. 1990 yilda sakkiz yillik iqtisodiy o'sish davri tugadi va ishsizlik soni yana 7% gacha o'sdi. 1991 yilda AQSh tarixida eng uzun bo'lgan jonlanish davri bo'lib, ishsizlik ko'rsatkichi 4% gacha pasaydi. 2001 yilning martida iqtisodiyotda faollikning pasayish davri boshlandi va ishsizlikning hajmi 6%gacha ko'tarildi. Ishsizlik darajasi

---

⁵Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

4,4% gacha pasayish orqali iqtisodiyot 2001 yil noyabr oyidan boshlab tiklanishni boshladi. 2007 yil dekabr oyidan boshlab iqtisodiyot retsessiya holatiga tushdi va 2009 yil iyun oyida iqtisodiyot sekinlik bilan tiklanishdan oldin ishsizlik darajasi 10%dan oshib ketdi.

Nima sababdan AQSh iqtisodiyoti shunday keskin o'zgarishlarni boshdan kechirdi? Faktlar shundan dalolat beradiki, iqtisodiyotda tovar va xizmatlar hajmining kamayishi yoki ortishi orqali pullar iqtisodiy tsikllarini shakllantirishda asosiy rolni o'ynaydi. Iqtisodiy tsikllar har birmizning farovonligimizga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqarish oshsa, ish topish oson bo'ladi, aksincha, ishlab chiqarish pasaysa, ish topish qiyinlashishi mumkin. 3-rasmdagi grafik 1950 yildan 2011 yillar oralig'ida pul massasining o'sishi dinamikasi ko'rsatilgan. Shtrixlangan ma'lumotlar tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmini tushishiga to'g'ri kelib, retsessiya holatini ko'rsatadi. Ko'rishimiz mumkinki, pul massasining o'sishi iqtisodiy tsikllarni harakatga keltiruvchi kuch ekanligi retsessiya sodir bo'lishidan oldin pul massasi kamayganligida ko'rinmoqda. Lekin xar bir pul massasining pasayish davri iqtisodiy tushish davri bilan mos kelmagan.⁶

Ushbu fanda biz pul va monetar siyosat qanday qilib iqtisodiyotga ta'sir qilishi mumkinligini tadqiq qilamiz, shuningdek, pul miqdori va monetar siyosatdagi o'zgarishlar yalpi iqtisodiy faoliyat va inflyatsiyaga bog'liqligini ko'rsatuvchi monetar nazariyani o'rganamiz.

Pul va inflyatsiya. Pul va inflyatsiyaning mohiyatini tushunish uchun Frederik S. Mishkin "Pul, bank ishi va moliyaviy bozorlarning iqtisodiy nazariyasi" kitobida shunday misol keltiradi, ya'ni, o'ttiz yil oldin siz kechagina o'n dollar to'lagan, kino chiptangiz bir yoki ikki dollardan ortiq turmas edi. O'n dollar esa kinoga chipta olish bilan birga, yana nafaqat popkorn xarid qilishga balki, tushlik qilishga ham etar edi.

Iqtisodiyotda tovar va xizmatlarning o'rtacha narxi, sodda qilib aytganda, narxlarning umumiy darajasi deyiladi. 1950 yildan 2011 yilga qadar AQSh iqtisodiyotidagi narxlar darajasi qariyb olti barobar o'sgan. Inflyatsiya narxlar umumiy darajasining tinimsiz o'sishi bo'lib, har bir xaridorga, ishlab chiqaruvchiga va hukumatga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy strategiyani ishlab chiquvchilar va iqtisodchilar inflyatsiyani jilovlashga harakat qiladilar, shuning uchun ushbu maqsadga erishish

---

⁶Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

yo'lida biz narxlar darajasini tebranishini aniqlovchi omillarini bilishimiz zarur.

Inflyatsiyani nima bilan tushuntirish mumkin? Ushbu savolga mumkin bo'lgan javoblardan birini 4-rasmdagi grafikda aks ettirilgan pul massasi va narxlar darajasining sinxron o'sishida ko'rishimiz mumkin. Inflyatsiya deb nomlanuvchi iqtisodiyotda narxlar darajasining doimiy o'sishida o'zini namoyon qiluvchi asosiy omil - pul massasining doimiy o'sishini ko'rsatadi.

Inflyatsiya bilan pul massasining yaqindan aloqasining keyingi isboti 5-rasmda ifodalangan garfik hisoblanadi. Bir nechta mamlakatlarda, o'rtacha inflyatsiya darajasi (odatda har bir yilda foizli o'zgarishda o'lganadigan narxlar darajasining o'zgarish surati) ni aks ettirib, har bir nuqtani koordinatlari aniq bir mamlakatni aks ettirib, 2000-2010 yillar oralig'ida pul massasining o'rtacha o'sishi va ushbu davrda inflyatsiyaning o'rtacha sura'tini ifodalaydi. Ko'rganingizdek, keltirilgan ma'lumotlar inflyatsiya bilan pul massasining o'sishi o'rtasidagi to'g'ri bog'liqlikning mavjudligini ifodalaydi. Inflyatsiya darajasi eng katta bo'lgan mamlakatlarda o'z navbatida pul massasining o'sish darajasi ham yuqoridir. Misol uchun, Turkiya, Ukraina va Zambiya kabi davlatlar ushbu davrda inflyatsiya darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Ushbu davlatlarda pul massasining o'sishi ham yuqoriligi kuzatilgan. Aksincha, Shvetsiya va AQShda ushbu davrda inflyatsiyaning sura'ti juda past bo'lgan (pul massasining o'sishi singari). Ushbu faktlar Nobel mukofoti sovrindari Milton Fridmenning taniqli xulosasiga asos bo'lgan: "Inflyatsiya- bu hamisha va har erda monetar hodisadir".⁷ Aynan shu mavzularda pul massasi miqdori va monetar siyosatning inflyatsiya sura'tlariga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Pul va foiz stavkalari

Boshqa omillar bilan bir qatorda, pullar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning doimiy diqqat e'tiborida bo'lgan foiz stavkalarining tebranishiga ham ta'sir ko'rsatadi. 6-rasmdagi grafikda AQShning uzoq muddatli g'aznachilik obligatsiyalari bo'yicha foiz stavkasi bilan pul massasidagi o'sish tenglashtirilganligi ko'rsatilgan. 1960 va 1970 yillarda uzoq muddatli obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasi pul massasi bilan birgalikda o'sib bordi. Lekin 1980 yildan boshlab foiz stavkasining o'sishi bilan pul massasining o'sishi o'rtasida o'zaro

---

⁷Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

aloqadorlik yo'qola bordi. Biz foizlarga oid mavzularda foiz stavkalarining xarakterini tadqiq qilganimizda pul va foiz stavkalar o'rtasidagi bog'liqlikni ham tahlil qilamiz.

Monetar siyosatni amalga oshirish

Pullar mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasini aniqlovchi ko'p-gina iqtisodiy o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatganligi sababli, monetar siyosat ya'ni, pullar va foiz stavkalarini boshqarish – butun dunyoda iqtisodiy strategiyani ishlab chiquvchilar va siyosatchilarning diqqat e'tiboridagi obyektlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda monetar siyosatni amalga oshirishga Markaziy bank javobgar (AQShda bu Federal Zaxira Tizimi (FZT)) hisoblanadi. Shu bois, mazkur fanda AQSh va boshqa davlatlarda amalga oshirilayotgan monetar siyosatning o'ziga xos xususiyatlari va iqtisodiyotda pullarning miqdorini boshqarishda Markaziy banklarning rolini tahlil qilishga ham ba'zi mavzular bag'ishlangan.

Monetar va fiskal siyosatning bog'liqligi. Fiskal siyosat soliqqa tortish va davlat xarajatlariga doir masalalarni hal etishni o'z ichiga oladi. Byudjet defitsiti deganda -bir yil ichida davlat xarajatlarining uning daromadlaridan ortishini tushunamiz. *Byudjetning ijobiy saldosi (profitsit)-byudjet daromadlarining xarajatlardan ortishini bildiradi. Byudjet defitsitini moliyalashtirish maqsadida hukumat qarz olishiga to'g'ri keladi; ijobiy saldo esa davlat qarzlarni kamaytirishga imkon beradi. 7-rasmdagi grafikdan ko'rinib turibdiki, 1983 yilda AQShda YaIMga nisbatan byudjet defitsiti o'zining maksimal miqdoriga (6%) etdi. Bundan keyin byudjet defitsiti dastlab YaIMga nisbatan 3%gacha kamaydi, so'ngra 1989 yilda 5%gacha ortdi, bundan keyingi yillarda esa kamayib bordi va 1999-2001 yillarga kelib ijobiy saldoga o'zgardi. 11 sentyabr 2001 yildagi terroristik hujum, 2003 yil martda Iroqdagi urush hamda 2007-2009 yillardagi moliyaviy inqiroz AQSh davlat byudjetida defitsit yuzaga keltirdi va defitsit YaIMga nisbatan 10%dan oshib ketdi. Byudjetning defitsiti yoki profitsitiga tegishli bo'lgan masalalar hukumatning qonunchilik va ijroiya organlari o'rtasidagi doimiy munozaralar mavzusi bo'lib kelmoqda.*⁸

Televidenie yoki gazetalarda byudjetning ijobiy saldosi – yaxshi, salbiy saldosi – zararlar ekanligi to'g'risida eshitgan bo'lishingiz mumkin. Ushbu fikrlar qanchalik haqiqatga yaqinligini biz 2001 yilda Argentinada yuzaga kelgan byudjet taqchilligi moliyaviy inqirozning

---

⁸Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

sababi sifatida to'hrisida ham ko'rib chiqilgan. Shuningdek, biz byudjet taqchilligining pul massasi o'sishiga, inflyatsiya sur'atlari va foiz stavkalariga ta'sirini ham taxlilij jihatdan o'rganamiz.

Xalqaro moliyani nima sababdan o'rganamiz?

So'nggi yillarda moliyaviy bozorlarning globallashuvi yanada tezlashib ketdi. Dunyo bo'ylab moliyaviy bozorlar juda yuqori suratlarda integratsiyalashdi. *Amerika kompaniyalari tez-tez xorijiy moliyaviy bozorlardan qarz olishadi va xorijiy kompaniyalar AQSh moliya bozorlariga qarz berishadi. Banklar va boshqa moliyaviy institutlar, jumladan, JP Morgan Chase, Citigroup, UBS, Doychebank jahon bo'ylab ko'plab mamlakatlarda operatsiyalarni amalga oshirish orqali xalqaro darajaga chiqdi. Shu bois, ushbu fan xorijiy valyuta bozorlari va xalqaro moliyaviy tizimini ham o'zida aks ettiradi.*

Banklarning mohiyatiga iqtisodiy adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud. "Bank" etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, "bank" so'zi qadimgi fransuzcha "banque" va italiyancha "banca" so'zlaridan paydo bo'lib, "almashtirish stoli" ma'nosini anglatishining guvohi bo'lamiz.

Bank – bu moliyaviy muassasa bo'lib, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar bilan jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji mavjud bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarishlik, muddatlilik, to'lovlilik va ta'minlanganlik asosida beradigan tijorat tashkilotdir.

Boshqa bir adabiyotda, bank – tadbirkorlik faoliyatining o'ziga xos turi bo'lib, uning faoliyati ssuda kapitalining harakati, ya'ni ularni jalb qilish va joylashtirilishi bilan bevosita bog'liqdir, degan fikr ilgari suriladi.⁹

Bankir ssuda kapitalistidan farqli o'laroq, turli ko'rinishdagi xizmatlarni taklif etadi va pul aylanmasini tashkil qiladi. Ssuda kapitalisti ishlab chiqarishni o'z kapitali hisobidan moliyalashtirsa, bankir ushbu jarayonni chetdan jalb qilingan begona shaxslarning mablag'lari hisobidan amalga oshiradi.

Tijorat banklari mohiyatini teranroq anglash uchun ayrim metodologik masalalarga e'tibor qaratish lozim. Ularning ayrimlari quyida keltiriladi:

---

⁹Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

– banklarning mohiyatini yoritishda ularning mikrodarajadagi faoliyatiga e'tibor qaratish lozim;

– banklarning mohiyatini yoritishda ular qanday shaklda va maqsadda tashkil etilganligiga emas, balki ularga yagona bank sifatida faoliyat yuritishiga e'tibor qilish lozim;

– banklarning mohiyatini ajralmas qismi sifatida ularning tashkil topish asoslari, ya'ni tashkiliy – huquqiy asoslari muhim ahamiyat kasb etadi;

– banklarning mohiyati – bu o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan obyektning tarkibini anglatadi;

– banklarning mohiyatiga qator ta'riflar shakllantirilgan bo'lib, muammoni o'rganayotgan paytda uning qanday jihatiga e'tibor qaratilayotganligi muhim hisoblanadi.

1.2. Iqtisodiy taraqqiyotda pul, kredit va banklarning o'zaro uzviy bog'liqligi

Jamiyatda mehnat taqsimoti va ishlab chiqarish jarayonining mavjudligi iqtisodiy hayotda pulning rolini doimo oshirib boraveradi. Birgina mehnat taqsimotiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, kompaniya yoki firma biror narsani ishlab chiqarish yoki xizmat turini ko'rsatish uchun zarur xom – ashyo va materiallarni olish maqsadida bir necha xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan iqtisodiy aloqalarni o'rnatadi, ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etayotgan xodimlarning mehnati uchun haq to'laydi va boshqa qator ishlarni amalga oshiradi. Bularning barchasi tomonlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy hamkorlik va manfaatdorlik asosida amalga oshiriladi. Mana shu iqtisodiy hamkorlik va manfaatdorlikni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi sifatida pulning roli alohida ahamiyat kasb etadi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillarida biri har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy manfaatdorlik yotadi. Ishlab chiqaruvchi korxonada, tashkilot yoki firma yaratayotgan tovar yoki xizmatlarni shaxsiy iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish orqali tegishli iqtisodiy foyda ko'rish ilinjida ishlab chiqaradi. Bu ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasida tovar – pul munosabatlarini vujudga keltiradi, ushbu munosabatda pul ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rnatasida ayirboshlash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.

Bu yerda ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida ayirboshlanadigan tovar yoki mahsulotning bahosi muhim rol o'ynaydi. Ularning bahosi bozordagi talab va taklif asosida pulda ifodalanadi.

Pulning roli amal qilishida baho muhim iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Tovar va xizmatlar bahosiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan, tovar va xizmatlarning sifati, unga bo'lgan talab darajasi, sotib oluvchining to'lov qobiliyati va boshqa qator omillar shular jumlasidandir.

Haqiqatda ham yuqorida qayd etilgan jarayonlarni tashkil etishda pulning ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, pulning tovar xo'jaligi sharoitida amal qilishining samaradorligini oshishiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan ular quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi. Mamlakat iqtisodiyotining barqarorligi va raqobatbardoshligi aholining iste'mol tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabini mahalliy ishlab chiqarish hisobidan qondirish imkoniyatini beradi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida juda muhim hisoblanadi. Birinchidan, import hajmini qisqartirish asosida xorijiy valyutalarni chetga chiqib ketishining oldini oladi. Ikkinchidan, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan barqarorligini oshiradi.

2. Markaziy bankning mustaqilligini ta'minlanganligi. Ma'lumki, Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu maqsadni samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank hukumat va davlat boshqaruv organlari ta'siridan holi bo'lishi lozim. Aks holda milliy valyutaning barqarorligi zaiflashadi va uning iqtisodiyot va xo'jalikdagi roli pasayadi.

3. Aholi va mijozlarning bank tizimiga ishonchining mustahkamligi. Mamlakat aholisi va mijozlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchining yuqoriligi pulning roliga bevosita va bilvosita ta'sir qiladi. Chunki aholi va mijozlarning banklarga nisbatan ishonchining yuqoriligi ularning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini banklarga muddatli omonat sifatida qo'yishga undaydi. Bu esa pulning jamg'arma vositasi va to'lov vositasi rolini oshiradi, shu bilan birga, birinchidan, pul egalari qo'shimcha daromad keltiradi, ikkinchidan, banklarning real sektorni kreditlash imkoniyatlarini oshiradi. Bularning barchasi tovar xo'jaligi sharoitida pulning rolini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Inflyatsiya darajasining tegishli me'yorlarda saqlab turilishi. Milliy valyutaning inflyatsiya darajasi xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yorlardan ortib ketishi uning iqtisodiyotdagi roliga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan sharoitda aholining real daromadlari pasayadi, kredit muassasalarida uzoq muddatli omonatlar hajmi qisqaradi, korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish hisobidan emas, balki o'zaro olib sotish yo'li bilan daromad izlash

payiga tushib qoladi. Natijada aholining iste'mol tovarlarga bo'lgan talabi mahalliy ishlab chiqarish hisobidan emas, balki import hisobidan qondiriladi. Bularning barchasi milliy valyutaning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga olib keladi.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlaridan keyingi vujudga kelgan muhim ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlardan biri kredit munosabatlari hisoblanadi. Kredit, pul kabi iqtisodiy kategoriya bo'lib, pul mablag'larining samarali ishlashiga, xo'jalik yurituvchi subyektlar va jismoniy shaxslarning ortiqcha vaqt va mablag' sarf qilmasdan qo'shimcha pul mablag'lariga bo'lgan talabini qondirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit munosabatlari iqtisodiy fanlarning barcha bo'g'inlarida bevosita yoki bilvosita alohida ijtimoiy – iqtisodiy jarayon sifatida o'rganiladi.

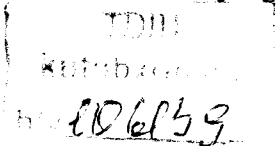
Iqtisodiy adabiyotlarda "kredit" so'zi lotincha "creditum" – ssuda, qarz so'zidan paydo bo'lganligi qayd etiladi. Ba'zida "credo", ya'ni "ishonaman" degan ma'noni anglatishini ham qayd etishadi. Albatta, kredit munosabatlarida ishtirok etayotgan subyektlarning bir – biriga bo'lgan ishonchi asosiy omil hisoblanadi. Bu yerda kreditor, kreditni berishda asosiy masala kredit oluvchiga nisbatan "ishonchi" muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, kredit iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi uchun birgina ishonchning o'zi etarli bo'lmaydi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishida ishonch bilan birgalikda shunday bir kategoriya mavjudki, bu kreditor va kredit oluvchi o'rtasida o'zaro iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirishga undaydi. Buni kreditor va qarz oluvchi nuqtayi nazardan ko'radigan bo'lsak, kreditorni ushbu munosabatlarni rivojlantirishiga asosiy omil bu iqtisodiy manfaatdorlik, ya'ni kredit foizi hisoblanadi. Qarz oluvchi uchun esa ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta'minlash orqali tegishli iqtisodiy manfaatdorlikka erishishdir.

Bundan ko'rinib turibdiki, kredit va kredit munosabatlarini vujudga kelishi va rivojlanishida har ikkala tomonning ham iqtisodiy manfaatdorligi kuchli moliyaviy mexanizm hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning zarurligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlanishi. Xususan, kreditor kredit hisobidan foiz to'lovlari sifatida foyda olsa, qarz oluvchi ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash orqali tegishli foydani shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

- iqtisodiyotda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lar ssuda kapitali sifatida jamg'arilib, tegishli maqsadlarga yo'naltiriladi;

- iqtisodiyotda ishlab chiqarish tsiklining davriyligi. Bunda ayrim tarmoqlarda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari vujudga kelsa, boshqalarida qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj tug'iladi, ushbu jarayon kredit orqali tartibga solinadi;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojning asosiy qismi kreditlar orqali qondiriladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda kredit muhim moliyaviy element sifatida mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishining ajralmas qismi hisoblanadi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishining asosida tovar ishlab chiqarish, yanayam aniqroq qilib aytadigan bo'lsak – kapital muomalasi va aylanishi yotadi. Jamiyatda kapital muomalasi va aylanishi doimo ham bir maromda amal qilmaydi, bular yuqorida ta'kidlanganidek qator omillar bilan izohlanadi.

Kreditning mohiyatiga qator iqtisodchi olimlar tegishli ta'riflarni shakllantirgan. Xususan, kredit – qaytarish va to'lov sharti bilan qarzdorga vaqtinchalik foydalanish maqsadida pul mablag'i yoki moddiy buyum ko'rinishida berish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi tarzidagi ta'rif shakllantirilgan. Ba'zida, kredit ijtimoiy munosabatlarning bir ko'rinishi bo'lib, iqtisodiy kategoriyadir. Shu bilan birga, kredit turlicha ijtimoiy munosabatlarda emas, balki iqtisodiy munosabatlarni aks ettiruvchi qiymatning harakati jarayonida namoyon bo'ladi, kreditning mohiyatini aniq aks ettirish uchun uning tarkibi, harakat qilish jarayoni va vujudga kelish asosiga e'tibor qaratish lozimligi ham ta'kidlanadi. Barcha pul mablag'lari ham o'z-o'zidan kredit bo'lavermaydi. Pul mablag'lari kreditga aylanishi uchun u kreditga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida aks ettirishi va kredit bajaradigan funksiyalarni bajara olishi lozim. Odatda, kreditga barcha pul mablag'lari emas, balki yuridik va jismoniy shaxslarning o'z ehtiyojidan ortiq bo'lgan bo'lgan pul mablag'lari aylanishi mumkin. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larining kreditga aylanishida muhim bo'lgan yana bir jihati bo'sh pul mablag'larining harakatsiz turishining oldini olish va daromad maqsadida ularni boshqa subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turish hisoblanadi. Shu sabab, aksariyat hollarda klassik qarashlarda kreditga vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi degan ta'rifni uchratishimiz mumkin. Kredit munosabatlarining xususiyati shundaki, u doimo ikki tomonlama (kreditning zamonaviy

turlarida ba'zida uch tomonlama) bo'ladi, ya'ni u nafaqat mablag'ning egasi bo'lgan kreditor, balki mablag'ni kreditga oluvchi tomon zimmasiga ham ma'lum huquq va majburiyatlarni yuklaydi hamda shu va boshqa yana qator o'ziga xos jihatlari bilan kredit boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farq qiladi.

Mikrodarajada jismoniy va yuridik shaxslar faoliyatida kreditning ishtiroki mamlakat iqtisodiy salohiyatini va uni tavsiflovchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning oshib borishini ta'minlaydi. Shu jihatdan biz yildan – yilga iqtisodiyot tarmoqlariga yo'naltirilayotgan kreditlar hajmining oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Kreditning mohiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, kredit - iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish – bu uning sifatlarini, muhim tomonlarini, iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Kreditning paydo bo'lishi va uning rivojlanib borishi jarayonlarining sabablarini ikki guruhga ajratish mumkin. Bular: umumiy sabablar va kreditning o'ziga xos sabablar.

Umumiqtisodiy sabablarga:

- tovar-pul munosabatlarining mavjudligi;
- tovar ishlab chiqarishning mavjudligi.

O'ziga xos sabablarga:

-ba'zi subyektlar qo'lida vaqtincha bo'sh pul mablag'larining yuzaga kelishi;

-ba'zi subyektlarda pul mablag'lariga vaqtincha ehtiyojning yuzaga kelishini keltirish mumkin.

-Yuqoridagilardan kelib chiqib kredit munosabatlarining yuzaga kelish shartlari sifatida quyidagi xususiyatlarni e'tirof etish mumkin:

-kredit munosabat zarurati – ba'zi subyektlarda ehtiyojdan ortiq pul mablag'larining vujudga kelishi va ba'zi subyektlarda qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyojning yuzaga kelishi.

-kredit munosabatning huquqiy asoslari - bu boshqa subyektgat tegishli bo'lgan mulk, pul mablag'larini qarzga olish munosabati bo'lganligi bois, ma'lum shartlarni o'zida ifoda qilgan yuridik hujjatga asoslanadi. Bunday kredit munosabat kredit shartnoma yoki bitimlar

tariqasida bo‘lib tomonlarning kredit bo‘yicha o‘zaro munosabatlarining huquq va majburiyatlarini aks ettiradi. Kredit munosabatning ikkala tomon uchun ham manfaatli tomoni uning iqtisodiy va yuridik jihatdan moddiy manfaatga asoslanganligidir. Yuridik jihatdan tomonlarning huquqiy hujjat va ta‘minot bilan kredit munosabatlariga kira olishi, uning huquqiy va me‘yoriy asoslarining mavjudligi bo‘lsa, iqtisodiy jihatdan qarz beruvchida bo‘sh pul mablag‘larining, qarz oluvchida esa faoliyatini olib borish va kreditni qaytarish uchun daromad keltirishi mumkin bo‘lgan aktivlarining mavjudligi hisoblanadi.

-kredit munosabatlar yuzaga kelishi uchun kreditor va qarz oluvchining iqtisodiy munosabatlari va manfaatlari bir-biriga mos kelishi lozim. Bular nimalarda namoyon bo‘ladi?

-Birinci navbatda manfaatlar mosligi bir tomonda ehtiyojidan ortiqcha pul mablag‘larining yuzaga kelishida, ikkinchi tomonda esa qo‘shimcha pul mablag‘lariga ehtiyojning yuzaga kelishida namoyon bo‘ladi. Albatta, faqatgina bu hol hali kredit munosabatlari yuzaga kelishining yagona asosi bo‘la olmaydi. Shu sabab ikkinchidan, kreditga beriladigan mablag‘larning miqdori, muddati, foizlari, kredit bo‘yicha talab qilinadigan ta‘minot shakli va boshqalar bo‘yicha tomonlarning manfaatlari va qiziqishlari ham mos kelishi lozim.

Kredit mohiyati asosida vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘lar (pul, tovar, xizmat, ishlar) ni ma‘lum muddatga, haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy munosabatlari yotadi. Xulosa qilib aytganda, kredit iqtisodiy kategoriya bo‘lib, vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘lar (pul, tovar, xizmat, ishlar) ni egasi yoki boshqalar tomonidan ma‘lum muddatga, haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlarni o‘zida aks ettiradi.

Chunki kreditning tamoyillari kreditning qayerda, uning qaysi turi berilishidan qat‘iy nazar ustuvor ahamiyat kasb etadi va ikkala tomonning ham manfaatlarini ta‘minlay oladi.

- “Kreditor” va “kredit oluvchi” o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarning asosida tovar – pul aylanmasi yotadi. Jamiyatda vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larning mavjudligi va tovar aylanmasining mavjudligi kredit va qarz oluvchining manfaatlarini bir – biriga to‘qnashishiga xizmat qiladi. Agar, ushbu manfaatlar bir – biriga mos kelsa ular o‘rtasida kredit munosabatlari vujudga keladi.

- Kreditor – kredit munosabatlarini tashkil etishda kredit beruvchi sifatida maydonga chiqadi. Kreditor pul mablag‘larini vaqtinchalik

foydalanishga beruvchi subyektlar hisoblanadi. Bunday subyektlar banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlar, lombardlar, davlat va boshqa moliyaviy tashkilotlar bo'lishi mumkin. Kreditor ssuda sifatida beradigan pul mablag'lari ularning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lari hisobidan shakllantiriladi. Kreditor subyektlar ichida, banklar va kredit uyushmalari nafaqat o'z mablag'lari hisobidan, balki chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobidan kreditlar beradi. Mablag'larni jalb qilishning turli yo'llari mavjud bo'lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida aksiyalar va obligatsiyalarni muomalaga chiqarish asosiy va samarali yo'llaridan biri hisoblanadi.

- Kreditor jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni tegishli shartlar asosida jalb qilib, ushbu mablag'larni kreditning qayta taqsimlash funksiyasi orqali real sektorning zarur bo'lgan bo'g'inlariga joylashtiradi. Bu jarayon iqtisodiyotdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini samarali ishlashini, ya'ni kapital aylanmasini to'xtovsizligini ta'minlash bilan birga, kreditor jamlangan mablag'larni zarur maqsadlarga joylashtirish asosida ushbu mablag'larni o'z maqsadi va kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarini yo'lida xizmat qilishiga erishadi.

- Kredit oluvchi – kredit munosabatlarida kredit oluvchi sifatida ishtirok etadi. Kredit oluvchi subyektlar sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi, davlat, banklar va boshqa shaxslar maydonga chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda kredit oluvchini qarzdor sifatida talqin etish holatlari uchraydi, shuningdek, kredit va qarzning bir – biridan iqtisodiy jihatdan farqlanishi xususida ham tortishuvlar ko'zga tashlanadi. Albatta, "kredit" va "qarz" o'rtasida o'zaro bog'liklik bo'lishi mumkin, lekin iqtisodiy mohiyatan bu ikki tushuncha o'rtasida bir – biridan jiddiy farq qiladigan jihatlari mavjud. Kredit iqtisodiy kategoriya sifatida tegishli ijtimoiy – iqtisodiy qonunlar va tamoyillar asosida amal qiladi. Kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi har ikkala tomonning iqtisodiy manfaatlarini mavjud bo'lib, ushbu manfaatlar o'zaro mujassamlashganda kredit munosabatlari ro'y beradi.

Banklar va boshqa moliyaviy muassasalar

O'zbekiston Respublikasining 25 aprel 1996 yilda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga asosan Bank - tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir: yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan

mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish; to'lovlarni amalga oshirish.

Xorijiy mamlakatlarda banklar - o'zida qo'yilmalar (depozitlar)ni jamlaydigan va ssudalar (kreditlar) taqdim etadigan moliyaviy muassasalardir. Bu yerda banklar tushunchasiga tijorat banklari, ssuda va jamg'arma assotsiatsiyalari, o'zaro jamg'arma banklari, kredit uyushmalari kiritilgan. Banklar-moliyaviy vositachilar bo'lib, oddiy aholi ular bilan doimo ish olib boradilar. Yashash joyi yoki avtomobil sotib olish uchun kreditni sizga maxalliy bank taqdim etadi. Ko'pchilik amerikaliklar o'z jamg'armalarining aksariyatini joriy va jamg'arma hisob raqamlarida, yoki boshqa ko'rinishdagi bank jamg'armalarida saqlaydilar. Banklar – yirik moliyaviy vositachilar bo'lganligi sababli ularning faoliyati chuqur o'rganilishi kerak. Ammo, AQShda banklardan tashqari yana bir qator moliyaviy muassasalar mavjud. So'nggi yillarda sug'urta va moliyaviy kompaniyalar, pensiya va o'zaro fondlar, investitsion banklarning roli ortib bormoqda. Bu moliyaviy muassasalarning faoliyati ham chuqur o'rganishni talab etadi.

Siz fanni o'rganish davomida daromad olish maqsadida banklar aktivlar va passivlarni qanday qilib boshqarishlarini bilib olasiz. Ba'zi faoliyat turlarini, ko'rsatkichlarni iqtisodiy tahlil qilib, nima sababdan moliyaviy tartibga solish aynan shu ko'rinishni olganligi hamda tartibga solish tizimida qanday xatoliklar sodir bo'lishi mumkinligini ko'ramiz. Shuningdek, bank sanoatini ko'rib chiqamiz, bank sanoatini raqobatbardosh muhit qanchalik darajada o'zgartirganligini tekshiramiz va nima sababdan ba'zi moliyaviy institutlar boshqalarning hisobidan rivojlanayotganligini o'rganamiz.

Banklarning iqtisodiyotda bajaradigan yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu ularning xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi va davlat tashkilotlari o'rtasida amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni tashkil etishi va ularning ustidan tegishli nazorat ishlarini amalga oshirish hisoblanadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlari o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab pul o'tkazmalari amalga oshiriladi. Bularning barchasi banklar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solib turiladi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini yuqori yoki pastligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

a) Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining mustahkamligi

Xalqaro bank amaliyoti va mustaqillikdan keyin bosib o'tilgan qisqa davrda yig'ilgan tajribalarning natijalari shuni ko'rsatmoqdaki,

bozor iqtisodiyotining asosiy o‘zagi asosan o‘zaro ishonch va halollikka tayanadi. Agar mazkur holatni aholi va mijozlarning banklarga bo‘lgan ishonchi yo‘qolishi bilan bog‘lab ko‘radigan bo‘lsak, banklarga nisbatan ishonch yo‘qolishi oqibatida ularning jamiyatdagi rolini pasayishiga olib keladi.

Aholi va mijozlarning banklarga bo‘lgan ishonchining zaifligiga quyidagilar sabab bo‘lishi mumkin:

–banklarning mijozlar oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarmasa;

–aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa naqd pulga bo‘lgan talabi to‘liq va o‘z vaqtida qondirilmasa;

–mijozlarning hisobvaraqlari bo‘yicha mablag‘lar qoldig‘i va aylanmalari haqida bank siri ta‘minlanmasa;

–mijozlarning pul o‘tkazmalarini istalgan paytda va zarur miqdorda tegishli manzilga o‘tkazilmasa;

–bankda omonatlarni saqlashning iqtisodiy manfaatdorligi pasayib ketishi va boshqalar.

b) Mamlakatda qonun ustuvorligini ta‘minlash va bozor mexanizmlari samaradorligini oshirish lozim

Tijorat banklarining xo‘jalik subyektlariga kreditlarni berishda, mijozlarning naqd pullarga bo‘lgan talabini qondirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirish lozimligidan dalolat beradi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini oshishi yoki pasayishiga nafaqat ularning sayi harakatlari, balki milliy iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi va raqobatbardoshligi bevosita ta‘sir qiladi. Chunki, banklar milliy iqtisodiyotdan ajralgan holda, alohida subyekt sifatida samarali faoliyat yuritishi mumkin emas.

Banklarning mamlakat iqtisodiyotiga ta‘sirini, ya‘ni ularning rolini real sektorni kreditlash munosabatlari misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Mamlakat real sektori ishtirokchilari bank kreditiga nisbatan doimiy ravishda ehtiyoji mavjud bo‘lib, ushbu ehtiyoj ayniqsa, iqtisodiy inqiroz sharoitida ortib ketadi. Inqiroz sharoitida iste‘mol tovarlarga nisbatan talabning hamda tovar va xizmatlar bahosining pasayishi, davlat buyurtmalari hajmining qisqarishi, debitorlarning to‘lovga layoqatsizligi korxonalarda qo‘shimcha moliyaviy resurslarga bo‘lgan kuchli talabni paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Albatta, ushbu talab to‘lig‘icha banklarning kreditlari hisobidan qondirilishi, birinchidan, maqsadga muvofiq emas. Ikkinchidan, banklarda iqtisodiy inqiroz sha-

roitada ushbu ehtiyojni qondirish uchun etarli moliyaviy resurslarning taqchilligi paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, eng muhimi banklar tomonidan berilgan kreditlarning to'liq qaytmaslik xavfi, ya'ni kredit riski vujudga keladi. Shu bois, iqtisodiy inqiroz sharoitida banklarning kreditiga talab yuqori bo'lsada, banklar kredit qo'yilmalari hajmini oshirishga moyillik sezishmaydi. Bu banklarning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga emas, balki banklar ham tijorat muassasa sifatida asosiy e'tiborini iqtisodiy manfaatdorlik olishga qaratishini, eng muhimi banklar risk asosida kredit sifatida beradigan mablag'lari o'z mablag'lari emas, balki chetdan jalb qilingan boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga faoliyat yuritayotganligini unutmazlik lozim.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, banklarning iqtisodiyotdagi roli nafaqat banklarning o'ziga, balki milliy iqtisodiyotning rivoji va raqobatbardoshligiga bevosita bog'liq. O'z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishi va raqobatbardoshligi mamlakatda barqaror va samarali bank tizimining tashkil etilganligi bilan bevosita bog'liqdir. Bir so'z bilan aytganda, banklar va milliy iqtisodiyot bir – biridan ayri holda rivojlanishining imkoniyati mavjud emas. Ular biri – birini to'ldirgan holda, bir – biriga o'zaro hamoxang tarzda rivojlanib va takomillashib boradigan iqtisodiy – moliyaviy subyektlar hisoblanadi.

1.3. Moliya bozorlarining mazmuni va faoliyati

Moliyaviy bozorlar, moliya institutlari va pulga doir munosabatlar-da nomutanosibliklarning yuzaga kelishi mamlakat iqtisodiyoti uchun katta xavf hisoblanib, uning iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanishiga, siyosiy va saylovlar jarayonlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Pul, banklar va moliyaviy bozorlarni o'rganish ko'plab mavjud muammolarni tushunishga yordam beradi. Avvalo, bu fanda bozor munosabatlarining muhim instrumenti sifatida pulning mohiyati, uning paydo bo'lishi, pulning zarurligi, pul bajaradigan funksiyalar, bozor munosabatlarini samarali qaror toptirishda pulning roli va ahamiyati kabi masalalarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, ushbu fanda mavjud muammolarni ochib berish va ularni o'rganish qanchalik darajada ahamiyatli ekanligi ham ko'rsatib beriladi.

Nima sababdan biz moliya bozorlarini o'rganamiz?

Mazkur fanda shuningdek, ba'zi bozor subyektlari oborotida yuzaga kelgan, ular ehtiyojidan ortiqcha bo'lgan bo'sh moliyaviy

resurslarni, ularga extiyoj sezayotgan boshqa bozor subyektlariga o'tkazishni amalga oshirayotgan moliyaviy bozorlarga e'tibor qaratiladi va biz moliyaviy bozorlar, ularning funksiyalari, roli to'g'risida ham ma'lum bilimlarga ega bo'lamiz. Frederik S. Mishkin ta'kidlaganidek, qimmatli qog'ozlar (aksiyalar va obligatsiyalar) bozori pul oqimlaridan oqilona daromad olish maqsadida ularni tezkorlik bilan foydalanuvchilarga yetkazib berishni ta'minlab turadilar. Xaqiqatdan ham, moliya bozorlarining muvaffaqiyatli ishlashi iqtisodiy o'sishning asosiy me'zonlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Moliya bozorlarining samarasiz faoliyat ko'rsatishi jahonning ko'plab mamlakatlarida ularning kambag'allikka yuz tutishiga sabab bo'lmoqda. Moliya bozoridaagi hodisalar aholining turmush tarzi, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi va iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Obligatsiyalar bozori va foiz stavkalari

Frederik S. Mishkinning "Pul, bank ishi va moliyaviy bozorlarning iqtisodiy nazariyasi" kitobida¹⁰ u tomondan xalqaro amaliyotda qimmatli qog'ozlar, aksiya, obligatsiya, foiz, fond bozori kabi tushunchalarning talqini kelitirilib o'tilgan. Masalan, mazkur asarda qimmatli qog'oz (moliyaviy instrument) bu kelajakdagi daromadlarga yoki aktivlarga (har qanday moliyaviy talab yoki egalik qilinadigan mol mulk) talab hisoblanadi. Obligatsiya egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini kiritganligi va unda ko'rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo'shimcha foiz to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir deyiladi. Obligatsiyalar korxonalar va hukumatga o'z faoliyatini moliyalashtirish maqsadida pul mablag'larini jalb etishga imkon yaratganligi sababli iqtisodiyot uchun o'ta muhim ahamiyatga ega. Aynan mana shu bozorda foiz stavkalari belgilanadi. Foiz stavkassuda taqdim etilganligi uchun xaq, pul mablag'larining "ijara" haqi (odatda 100 dollar yillik ijara narxi sifatida aks ettiriladi). Iqtisodiyotda turli xildagi foiz stavkalari mavjud: avtomobil sotib olish uchun ssuda foizi, turar joyni sotib olish uchun ipoteka kreditlari bo'yicha foiz stavka, turli xildagi obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkalar va boshqalar.

Foiz stavkalari barcha soha va darajalarda muhim hisoblanadi. Foiz stavkalari nafaqat jismoniy shaxslar uchun, balki korxonalar tashkilotlar va umuman iqtisodiyot uchun ham muhimdir. Yakka tartibda foiz

---

¹⁰ Frederic S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

stavkalarining oshishi siz olmoqchi bo'lgan uy yoki avtomobil kreditlarining foiz stavkasining oshishiga, oqibatda esa ushbu kredit turlaridan vaqtincha foydalanmaslikka olib kelishi mumkin. Aksincha, foiz stavkalarining oshirilishi jamg'arishni rag'batlantiradi va ba'zi daromadingizni jamg'arma sifatida shakllantirishingiz ko'proq foizli daromad olishingizga sabab bo'ladi. Umumiy darajada foiz stavklar nafaqat ist'emoilchilarning xarajat qilish yoki jamg'arish xoxishiga, balki investitsion qarorlarga ta'sir ko'rsatish orqali iqtisodiyotning umumiy holatini belgilaydi. Yuqori foiz stavklar, misol uchun, ko'plab yangi ish o'rinlari yaratishi mumkin bo'lgan yangi korxonalar qurilishining to'xtab qolishiga olib keladi.

Foiz stavklar har bir inson hayotida, moliya muassasalari faoliyatida, firmalar va umuman iqtisodiyotda muxum o'rin egallagani sababli foiz stavkalarini tabranishi so'nggi 30 yilligi muhim ahamiyatga ega. Masalan, 1981 yilda 3 yilga xazina veksellari foiz stavkalari o'zining maksimal nuqtasi (16 % dan yuqori) ga etdi. 1992-1993 yillarda u 3% gacha tushgan, 1990 yillarning o'rtalarida 5% ga oshdi, 2004 yilda 1% dan pastga tushgan bo'lsa, 2007 yilgacha 5%dan ko'tarilgan va faqatgina 2008 yildan 2011 yilgacha 0% gacha tushdi. Turli foiz stavkalarining bir-biriga bog'liq ravishda va birgalikda o'zgarish tendensiyasi mavjudligi sababli, tez-tez foiz stavklar iqtisodchilar tomonidan yagona abstrakt foiz stavka sifatida ko'riladi. 1-rasmda ko'rsatilganidek, turli xil obligatsiyalarning foiz stavkalari xar xil turlari bo'yicha farqlanadi. Masalan, 3 oylik xazina veksellari bo'yicha foiz stavkalari, barchasidan past (o'rtacha) bo'lgani, shu orqali ularning tebranish amplitudasini ham eng yuqori darajasini ko'rsatadi. Va reytingli korporativ obligatsiyalarining o'rtacha foiz stavkalari boshqa foiz stavkalarga nisbatan o'sgan bo'lib, boshqa foiz stavklar va korporativ obligatsiyalar foiz stavkasi spredi 1970 yilda yuqoriroq bo'lgan bo'lsa, 1990 yillarda qisqargan, 2000 yillarda qisqa ko'rinishda o'sgan, keyinchalik yana qisqargan va 2007 yilning yozida keskin o'sgan va 2009 yilning oxirida yana pasayish boshlangan.

O'zbekiston Respublikasining 3 iyun 2015 yilda yangi tahrirda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida" gi qonuniga asosan bizni ng amaliyotimizda **qimmatli qog'ozlar** — hujjatlar bo'lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. **Obligatsiya** esa— emissiyaviy qimmatli

qog'oz bo'lib, u obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qat'iy belgilangan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlaydi. **Veksel bu** — veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselida nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz; Qimmatli qog'ozlar qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etishning asosiy dastaklari hisoblanadi. O'zbekistonda **Qimmatli qog'ozlar bozori** — yuridik va jismoniy shaxslarning qimmatli qog'ozlarni chiqarish, joylashtirish va ularning muomalasi bilan bog'liq munosabatlari tizimi sifatida shakllanadi. Qimmatli qog'ozlarning emitentlari, qimmatli qog'ozlarning egalari, investorlar, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari, shuningdek birjalar va Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysi **qimmatli qog'ozlar bozorining ishtirokchilari** hisoblanadilar. Mamlakatimiz iqtisodiy amaliyotida ham foiz stavkalar talab va taklif asosida shakllanadi va u kredit yoki qimmatli qog'ozlarning turi, muddati, qimmatli qog'oz emitentining moliyaviy ahvoli, bozordagi mavqei va boshqa omillarga bog'liq holda o'zgarib turadi.

Mazkur kursda iqtisodiyotdagi aksiya, obligatsiyalar bozorining o'zni, foiz stavkasining mazmuni, qanday qilib foiz stavkalarining shakllanishi, ular harakatining sodir bo'lishi va nima sababdan turli xil qarz majburiyatlari bo'yicha foiz stavkalar o'zgarishi o'rganiladi.

Fond bozori

Oddiy aksiya (yoki aksiya)-korxonaning aktivlari va daromadlariga da'vogarlik munosabatini bildiruvchi qimmatli qog'oz - korxonalar mulkining bir qismini o'zida mujassamlashtiradi. Aksiyalarni chiqarish va sotish – korxonalar faoliyatini moliyalashtirish uchun mablag'larni jalb etish usulidir.

Fond bozori - korxonalar aktivlari va daromadlari (aksiyalar paketi)-ga da'vogarlikni sotishga mo'ljallangan bozor bo'lib, AQShda keng tarqalgan va rivojlangan.(Ko'pincha "bozor" deb yuritiladi) AQShda aksiyalar kotirovkalarining (narxlarining) keskin tebranishi kechki yangiliklarda albatta sharxlanib boriladi. Bu davlatda ko'pchilik aksiyalar narxining tebranishida spekulyatsiya (chayqovchilik) qiladilar. Bu kabi operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirilganligidan ba'zilar cheksiz quvonchga, ayrim hollarda bunday operatsiyalar boshqalar

uchun mumkin bo'lgan yo'qatishlardan qayg'uga ham aylanishi mumkin. Frederik S. Mishkin Fond bozoriga nisbatan ulkan e'tiborni oddiygina tushuntirishda ifodalaydi, ya'ni, uning fikricha, bu shunday joyki bu yerda odamlar juda tez boy (yoki qashshoq) bo'lishlari mumkin. 2000 yildagi qator yuqori texnologik katta korporatsiyalar faoliyatining sinishi fond bozori uchun qattiq silkinish bo'ldi va 2002 yilga kelib aksiyalarning narxi 30 % ga kamaydi. 2007 yilda esa narxlar barcha davrlardagidanda yuqori bo'lgan va 14000 darajadan yuqoriga o'sdi, faqatgina 2009 yilda 8000 dan pastga tushdi, ammo 2011 yilgacha 12000 dan oshib tiklandi. Aksiyalar narxining keskin tebranishi odamlarning boylik darajasiga ta'sir ko'rsatadi va oqibatda ularning iste'molga moyilligiga ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, fond bozorining ko'rsatkichlari investitsion qarorlarni qabul qilishga xam ta'sir ko'rsatadi, sababi chiqarilgan aksiyalar paketini sotishdan kelib tushishi mumkin bo'lgan tushum summasi so'ngilarining narxi bilan aniqlanadi. Korxonalar aksiyalari narxining yuqoriligi katta hajmdagi pul mablag'larini ishlab-chiqarish kuchlari va asbob – uskunalarini sotib olishga sarflashi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida **aksiya** — o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz hisoblanadi. Mamlakatimizda fond birjasi ham faoliyat yuritib **fond birjasi** — ommaviy va oshkora birja savdolarini oldindan belgilangan joyda va belgilangan vaqtda o'rnatilgan qoidalar asosida tashkil etish hamda o'tkazish orqali faqat qimmatli qog'ozlar savdosi uchun sharoitlar yaratib beruvchi yuridik shaxs bo'lib unda fond birjasi ishtirokchilari o'z faoliyatini olib boradi va savdolarida faol ishtirok etishadi. Shuningdek, ushbu kursda fond bozorining moliyaviy tizimdagi roli tahlil qilinadi, aksiyalar narxining tebranishini belgilovchi omillar ko'rib chiqiladi.

Nima sababdan banklar va moliya institutlari o'rganiladi?

“Pul va banklar” fanining muhim yo'nalishi moliya tashkilotlari va bank ishini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Aynan banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlar moliya bozorlarining faoliyatini ta'minlab, bo'sh pul mablag'lari mavjud bo'lganlardan, ulardan samarali foydalanadi-

ganlarga o'tkazib beradilar. Natijada, moliyaviy tashkilotlar mamlakat iqtisodiyotining uzluksiz rivojlanishiga salmoqli ta'sir ko'rsatadilar.

Moliyaviy tizimning tarkibi

Xorijiy davlatlarda moliyaviy tizim murakkab tarkibga ega. U turli xildagi nodavlat moliyaviy muassasalarni birlashtirib, o'z ichiga banklar, sug'urta kompaniyalari, o'zaro fondlar, moliyaviy kompaniyalar, investitsion banklarni oladi.

Ushbu muassasalarning faoliyati davlat tomonidan qattiq tartibga solib boriladi. Agar biror shaxs, masalan, Jeneral Motors ga qarz bermoqchi bo'lsa, u kompaniya prezidentiga borib o'z pul mablag'larini tavsiya qilmaydi. Bundan ko'ra u kompaniyaga to'g'ridan - to'g'ri emas, balki moliyaviy vositachilarga - bir iqtisodiy subyektlarning bo'sh mablag'larini o'zida jamlab, boshqalarga kreditga beruvchi muassasalarga qarz beradi.

Nima sababdan moliyaviy bozorlarning muvaffaqiyatli faoliyatini moliyaviy dallollarsiz tasavvur etib bo'lmaydi? Nima sababdan ular ba'zi shaxslarni kreditlaydilar, boshqalariga esa rad javobini beradilar? Nima sababdan kreditni olish murakkab yuridik hujjatlarni rasmiylashtirishni talab etadi? Nima sababdan moliyaviy muassasalar faoliyati davlat tomonidan qattiq tartibga solib boriladi?

Ushbu fanda bayon qilinadigan qator mavzular yuqoridagi savollarga AQSh va boshqa davlatlar moliyaviy tashkilotlari tarkibini tizimli tahlil qilish asosida javob topishga yordam beradi.

Moliyaviy inqirozlar

Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zan moliyaviy tizim ishlamaydi va u moliyaviy inqirozlarni keltirib chiqaradi. Moliyaviy bozorlarda muhim pasayishlar aktivlar narxining keskin tushib ketishi va moliyaviy hamda nomoliyaviy firmalarning bankrotlikka uchrashi bilan xarakterlanadi. Moliyaviy inqirozlar yuz yillar davomida kapitalistik iqtisodiyotning xususiyati hisoblangan va odatda biznes tsikllarini juda kuchli pasayishini keltirib chiqaradi. 2007 yilning avgustida boshlab va Buyuk Depressiya davridan buyon AQSh iqtisodiyoti eng tahlikali moliyaviy inqirozdan jabr ko'rdi. Substandart uy-joyga ajratilgan ipoteka kreditlarining defoltga uchrashi moliya institutlarida katta yo'qotishlarni keltirib chiqarib, nafaqat ko'plab banklarning bankrotligini balki AQShdagi eng yirik ikkita investitsion banklar hisoblangan **Bear Stearns va Lehman Brothers**ning faoliyatini to'liq bankrot bo'lishiga

olib keldi. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng ham inqirozning natijasi eng xavfli retsessiyani keltirib chiqardi, natijada hozirgi kunda u “Buyuk Retsessiya” sifatida ko‘rsatiladi.

Nima sababdan ushbu inqirozlar sodir bo‘lganligi va iqtisodiyotga juda katta zarar keltirganligi ham ushbu fanda muhokama qilinadi.

Moliyaviy innovatsiyalar

Moliyaviy innovatsiya, yangi moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarning rivojlanishi bo‘lib, moliyaviy tizimning samaradorligini oshirib ijobiy o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun muhim kuch bo‘la oladi. Afsuski, ushbu sohaga oid mavzularda ko‘rib chiqamizki, moliyaviy innovatsiyalarning ham noma‘lum bo‘lgan tomonlari mavjud. Bular masalan, biz ko‘rib chiqqanlarimizdek ba‘zilari kuchli moliyaviy inqirozlarga olib kelishi mumkin. Biz nima sababdan va qanday qilib moliyaviy innovatsiyalar sodir bo‘lganligini, xususan, informatsion texnologiyalarda sodir bo‘lgan muhim o‘zgarishlar yangi moliyaviy xizmatlarni yaratishga imkoniyat berganligini va elektron-moliya (**e-finance**) sifatida ma‘lum bo‘lgan moliyaviy xizmatlarni elektron ko‘rinishda yetkazish qobiliyatini alohida e‘tibor bilan ko‘rib chiqamiz. Biz shuningdek, moliyaviy innovatsiyalarni ham o‘rganamiz. Chunki, u moliyaviy institutlarning bir qismi hisoblangan ijodiy o‘ylash qanday qilib katta foyda keltirganligi va ba‘zida moliyaviy parokandalikni keltirib chiqarganligiga guvoh bo‘lamiz. Tarixda moliyaviy tashkilotlar tomonidan innovatsiyalarning joriy etilishini tahlil qilsak, kelajakda ularning hatti harakatlarini oldindan aytib berish mumkin. Bu bilimlar moliyaviy tizimning o‘zgarishida vaqt o‘tishi bilan muntazamlikni o‘rganishga imkon beradi, bu esa banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlar to‘g‘risidagi bilimlarni doimiy ravishda yangilanib turishiga imkon beradi.

Xalqaro moliyaviy tizim

Mamlakatlar o‘rtasida kapital oqimining keskin oshishi xalqaro moliyaviy tizimning milliy iqtisodiyotga ta‘sirini yanada kuchaytirdi. Ushbu fanda quyidagi muammolarni hal qilamiz:

- Mamlakatning milliy valyuta kursini boshqa davlat valyuta kursiga fiksirlash qarori monetar siyosatni amalga oshirishga qanday ta‘siri ko‘rsatadi?

- Kapitalni nazorat qilish, ya‘ni kapital harakatini mamlakat chegarasidan tashqariga erkin harakatini chegaralash milliy moliyaviy tizim va iqtisodiyotning holatiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?

- Xalqaro moliyaviy tizimda moliyaviy institutlar, jumladan, Xalqaro valyuta fondi qanday rolni bajarishi lozim.¹¹

- Yuqorida keltirib o'tilgan yo'nalishlar va mavzular yuksak taraqqiy qilgan davlatlar, jumladan, AQSh iqtisodiyoti va mamlakatimiz iqtisodiyoti, iqtisodiyot va uni taraqqiy qildirishning asosi bo'lgan huquqiy – me'yoriy asoslar va amaliy materiallar asosida sizning e'tiboringizga o'rganish uchun havolda etiladi.

“Pul va banklar” fanini chuqur o'rganish maqsadida talablarga shuningdek, mustaqil ta'lim topshiriqlari ham beriladi.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Barter;</i>	<i>Kapital bozori;</i>
<i>Dekadraxma;</i>	<i>Fond bozori;</i>
<i>Fulus;</i>	<i>Ipoteka bozori;</i>
<i>Haqiqiy pullar;</i>	<i>Qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozori;</i>
<i>Kredit pullar;</i>	<i>Differensiyalashtirish;</i>
<i>O'rinbosar pul;</i>	<i>Bank;</i>
<i>Natural pullar;</i>	<i>Bank krediti;</i>
<i>Kredit;</i>	<i>Aksiya;</i>
<i>Kredit prinsiplari;</i>	<i>Banklarning funksiyalari;</i>
<i>Kreditning subyeksi;</i>	<i>Byudjet defitsiti;</i>
<i>Kreditor;</i>	<i>Veksel.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pul va banklar fanining maqsadi, predmeti va vazifalari.
2. Monetar siyosat va pullarni nima sababdan o'rganamiz?
3. Iqtisodiy sikllarda pulning o'rni qanday?
4. Pul va inflyatsiyaning o'zaro bog'liqligi nimadan iborat?
5. Monetar va fiskal siyosatning iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi roli.
6. Iqtisodiyotda pul, kredit va banklarning uzviy bog'liqligi nimadan iborat?
7. Pulning tovar xo'jaligi sharoitida amal qilishining samaradorligini oshishiga ta'sir qiluvchi omillar
8. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda banklar va boshqa moliyaviy muassasalarning roli nimadan iborat?
9. Moliyaviy inqiroz sharoitida moliyaviy bozorlarning ahamiyati qaysi ko'rsatkichlarda aks etadi?

---

¹¹ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 44-56.

II BOB. PULNING PAYDO BO'LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

2.1. Pul, uning paydo bolishi va zarurligi

Pul – bu har bir davlat moliyaviy munosabatlarining asosiy va ajralmas qismini tashkil etadi. Bugungi kunda xo'jalik subyektlari faoliyati va insonlar hayotini pulsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Pul har birimizga kerak bo'lganidek, boshqa iqtisodiy subyektlar – korxonalar, tashkilotlar va davlatga ham zarur. Puldan odamlar o'z iste'mol ehtiyojini qondirish, uni jamg'arish va ko'paytirish uchun, xo'jalik subyektlari o'z tadbirkorlik faoliyatini yuritish va foyda olish uchun foydalansa, davlat mamlakat iqtisodiyotini boshqarish uchun foydalanadi. Pulni turli sohalarida keng qo'llash imkoniyati uni barcha subyektlar uchun juda muhim va qiymatli, hamma uchun o'ta zarur bo'lgan tovarga aylantiradi.

Pulning paydo bo'lishi tovar ishlab chiqarishda mavjud bo'lgan qiymat va iste'mol qiymat o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yechimini topishga zamin yaratdi, chunki pul paydo bo'lgunga qadar bir tovarning o'zi bir odam uchun bir vaqtning o'zida ham qiymatga ham iste'mol qiymatga ega bo'lishi mumkin emas edi. Shu bois, pulning paydo bo'lishi tovar dunyosining ikki qismga ajralishiga olib keldi. Birinchidan, bu, "pul - tovar" sifatida qolgan barcha tovarlarning qiymatni ifodalashiga, va ikkinchidan, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan boshqa barcha tovarlar yuzaga kelishiga olib keldi. Ya'ni, endi pul boshqa barcha tovarlarning iste'mol qiymatini o'zida ifodalaydigan bo'ldi.

Ta'kidlash joizki, pul davlat va jamiyat iqtisodiy rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri bo'lib, bozor munocabatlarini sharoitida ish yuritishda pulning mavqeyi, ahamiyati yanada oshib boradi. Darhaqiqat, pul — «bozor tili», deb bekorga aytishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud jismoniy va yuridik shaxslar faoliyati hamda ularning natijasi — daromadi, foydasi va zarari pul bilan bog'liq. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida

odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan. XYI-XYII asrlarda U. Stafford, T.Men, D.Nore va boshqalar faqatgina qimmatbaho metallar pul rolini bajaradi deb ta'kidlagan bo'lsa, keyinchalik A.Smit, D.Rikardo, I.Fisher, A.Pitu, M.Fridman kabi iqtisodchilar pulning mohiyati va roli to'g'risida o'z fikr va xulosalarini keltirib o'tishiga qaramasdan pul mavzusi bo'yicha qarashlar bugungi kunda ham to'liq o'z yechimini topgan deya olmaymiz.

Avstriyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha, Arastu va Aflotundan boshlab, XX asrning boshigacha, pul to'g'risida jahonda besh-olti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz hozirgi kunda pul to'g'risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha bor oshib ketgan, desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko'p bo'lishiga qaramasdan, pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodiyotga ta'siri, nega alohida olingan individumlar qo'lida pulning ko'payishi, ular boyligining ortishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muomaladagi pul massasining ko'payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, kabi misollarga hali to'liq javob berilgan emas.

Pul va uning kelib chiqishi, vazifalari to'g'risida mavjud xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining qo'llanmalarini olib qaraydigan bo'lsak, pulning kelib chiqishi to'g'risida ikki konsepsiya mavjudligini ko'rish mumkin. Bular *ratsionalistik* va *evolutsion* konsepsiyalardir.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Arastu bo'lib, u pul kelib chiqishining asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biron-bir maxsus «dastak-vosita», kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli birlik ekanini aytadi. O'zaro tovarlarni almashtirishda pul qatnashmaganda, tovarni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi proporsiya tasodifan, masalan, sotilishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdori kam-ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan. Keyinchalik, shu tovarlar ichidan umumiy ekvivalent sifatida ba'zi tovarlar ajralib chiqdi. Jamiyatning rivojlanishi muomalaga metallarning kirib kelishiga olib keladi. Rivojlanishning birinchi bosqichlarida mis, bronza, temir ishlatilib, almashinuv T-P-T shaklida olib borilgan.

XVIII asrning oxirigacha pul tomonlar o'rtasidagi *shartnoma vositasi*, deb qarab kelingan. Masalan, Pol Samuelson pulni *sun'iy ijtimoiy shartlashish belgisi*, deb izohlagan. Boshqa amerikalik olim Jon Gelbreit *qimmatbaho metallarning pul vazifasini bajarishi bu kishilar o'rtasidagi kelishuvning mahsuli ekanligini* uqtiradi.

Pulning kelib chiqishini tadqiq qilish A. Smit, D. Rikardolarning tadqiqotlariga asoslangan holda pulning mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Shuningdek, pulning o'zi ham tovar ekanligini, pulning kelib chiqishi bosqichlarini izohlab bera oldi. U *oltin va kumush qazib olish va ishlatish uchun ma'lum mehnat sarflanadi, shu mehnat oltin va kumushda gavalangan holda boshqa tovarlarning qiymatini o'lchashning asosi bo'lib xizmat qiladi*, deb ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda yuqoridagiga o'xshagan real pullar o'rniga o'z qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz va kredit pullar muomalada ishlatilmoqda. Shuning uchun qog'oz va kredit pullar kelib chiqishi to'g'risidagi ratsionalistik konsepsiyaning to'g'ridan to'g'ri isboti bo'la olmaydi. Qog'oz pullar yuzaga kelguncha, jamiyat bir necha rivojlanish bosqichini bosib o'tgan.

Pulning kelib chiqish tarixi uning evolutsion nazariyasi bilan ko'proq bog'liq. Tovar muomalasining evolutsion rivojlanish jarayonida umumiy ekvivalent shaklini har xil tovarlar o'ynagan. Har bir jamoa o'z tovarini ekvivalent sifatida o'rta qo'ygan. Lekin jamiyat taraqqiyoti shu tovarlar ichidan ikki guruh tovarlarning ajralib chiqishiga olib keldi. Bular: *birinchi ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovarlar va zeb-u ziynat tovarlaridir*.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining ko'payishi almashinuv jarayonining yana rivojlanishini taqozo qildi. Almashinuv jarayonida tovar egalari o'zaro muloqotda bo'lib, tovarning egasi o'z mahsuloti (mulki)ni baholagan. Shu baholash jarayoni biror o'lchov birligi bo'lishini taqozo qilgan.

Evolutsion konsepsiya tarafdorlari pulning quyidagi jihatlarini asoslashdi. Pul:

- 1) tovar ishlab chiqarish va tovar ayirboshlash jarayonlari evalyusion rivojlanishining maxsuli;
- 2) alohida olingan tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida munosabatlarni o'rnatishning obyektiv omili sifatida yuzaga kelgan;
- 3) o'zi ham tovar sifatida ma'lum ijtimoiy munosabatlarni o'zida aks ettira olish xususiyatiga ega;
- 4) nafaqat iqtisodiy, balki tarixiy kategoriya ham bo'lib, undan foydalanish ehtiyoji va zaruriyati bo'lganligi bois u doimo mavjud bo'laveradi.

Evolyusion qarash tarafdorlari fikrlaricha, pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlari rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan. Pulning paydo bo'lish bosqichlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak bu jarayonlar evolutsion nazariya tarafdorlari fikrini tasdiqlaydi. Tovar

ishlab chiqarishning ilk bosqichlarida ayirboshlash jarayonlari pul ishtirokisiz amalga oshirilgan.

Pulning paydo bo'lishi to'g'risidagi bosqichlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qiymat o'zgarishi yoki paydo bo'lishining to'rt shakli yoki bosqichi mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Pulning paydo bolishiga oid iqtisodiy fandagi qarqshlar ham mazkur tort bosqichni etirof etadi. Bular:

1. Pulning paydo bolishining oddiy yoki tasodifiy shakli;
2. Toliq yoki kengaytirilgan shakli;
3. Qiymatning umumiy shakli;
4. Qiymatning pul shakli.

Tarixan pulning paydo bo'lishi kishilar ehtiyoji va talabidan kelib chiqib o'zida mavjud bo'lgan tovarni ehtiyoji uchun zarur bo'lgan boshqa tovarga ayirbosh qilish jarayonlarida shakllana borgan. Dastlab bunday ayirboshlash jarayonlari tasodifan va stixiyali bo'lgan, chunki kishilar hayoti yopiq natural xo'jalik bilan bog'liq bo'lib, ular faqat o'z ehtiyojlarini qondirish uchun tovarlarga ega bo'lgan, ularni etishtirgan yoki topgan. Shu bois, **tarixan pul kelib chiqishining birinchi bosqichi tasodifan yoki oddiy ayirboshlash (to'g'rirog'i almashtirish) shakli** deb ataladi va unda kishilar ixtiyorida bo'lgan tovar ularning ehtiyoji uchun zarur bo'lgan ikkinchi tovarga, ya'ni A tovar B tovarga to'g'ridan to'g'ri almashtirilgan. Bir tovarning qiymati ikkinchi tovarda ifoda qilingan. Masalan, o'nta baliq bitta boltaga almashtirilgan. Bu holda bolta baliqqa nisbatan ekvivalent rolini o'ynagan. Bu pul muomalasi tarixida qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli deb yuritiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, pul paydo bo'lishining bu bosqichida xizmatlar va ularni ayirbosh qilish to'g'risida tushuncha mavjud bo'lmagan.

Keyinchalik, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi, tovar ishlab chiqarish borasida insonlar faoliyatining kengayishi natijasida mehnat taqsimotining yuzaga kelishi, insonlar ehtiyojining kengayishi va uni faqat o'z ixtiyorlarida bo'lgan tovarlar hisobidan qondirishga imkoniyati etarli bo'lmaganligi tufayli o'zida mavjud bo'lgan tovarni boshqa bir necha tovarlarga ayirboshlash ehtiyoji tug'ilgan. Bu **bosqich qiymatning to'liq yoki kengaytirilgan shaklining yuzaga kelishiga** olib kelgan. Qiymatning bu shaklining xususiyati shundaki, unda tovar-ekvivalent sifatida qator tovarlar ishtirok etgan, ya'ni A tovar unga ekvivalent bo'lgan B, V, G, D va h.k., tovarlarga ayirbosh qilingan. Keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlana borishi umum ekvivalent bolgan tovarlar sonining kopayishiga zamin yaratdi. Aynan ijtimoiy mehnatning chorvachilik va dehqonchilikga bo'linishi

natijasida tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlarining rivojlanishi ma'lum hududlarda tovarlar dunyosidan shu hududda muhim rol o'ynovchi, ko'pchilikning ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarning ajralib chiqishiga olib kelgan. Bu ayirboshlash jarayonida **qiymatning umumiy shaklining** yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Bu bosqichning xususiyatli tomoni shundaki, har xil hudud va bozorlarda umumiy ekvivalent sifatida turli tovarlar, masalan, tuz, bug'doy, mexlar, baliq, chovachilik mollari, mehnat qurollari qo'llanilgan. Bu qiymat shaklining noqulay bo'lgan shakli hisoblanadi, chunki zarur bo'lgan tovarni olish uchun xaridor o'z tovarini sotib oluvchiga zarur bo'lgan tovarga almashtirgandan keyingina undan o'ziga zarur bo'lgan tovarni olish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Masalan, Germaniyada qoramollar, Rossiyada mexlar, Meksikada shakar, kakao, Mongoliyada choy, Xitoyda tuzdan umumekvivalent tovar sifatida foydalanilgan. Qiymatning umumiy shaklida turli tovarlardan foydalanishning sababi shundaki, hududdagi aholining turmush va hayot tarzi, geografik joylashuvi, tovarlar ishlab chiqarishga moslashuvi va boshqalar har bir hududda biron bir tovarning umumekvivalent rolini bajarishini taqazo etgan. Masalan, daryo bo'ylarida - baliq, tuz koni bor joylarda - tuz, o'rmon bor joylarda yog'och, mexlar, chorva bilan shug'ullanuvchilarda - mollar, teri, jun va h.k. umumiy ekvivalent rolini o'ynagan. Akademik I.A. Traxten bergning pul va kreditning kelib chiqish tarixi to'g'risida keltirgan fikrlarida yozishicha qiymatning umumiy shaklida bir A tovarni zarur bo'lgan ikkinchi B tovarga ayirbosh qilish uchun daryolardan kechish, hududlarni kezish, ancha yo'llar bosib o'tish zarur bo'lgan. Chunki B tovar egasiga A tovar emas, balki unga D tovar zarur bo'lgan va u o'z tovarini unga zarur bo'lgan D tovargagina almashtirgan. Demak, A tovar egasi D tovar egasiga zarur bo'lgan tovarni topgandan so'ng D tovarni qo'lga kiritishi va B tovar egasidan uning tovarini sotib olishi mumkin bo'lgan. Bu holat tovar ayirboshlash jarayonlarida qiyinchiliklar (tovarlarni olib yurish, saqlash, chorva mollarini boqish va boshqalar xarajat talab qilingan).

Ayirboshlash jarayonlarining rivojlanishi va qiyinchiliklari ekvivalent tovarlar ichidan mavjud barcha tovarlar qiymatini o'zida ifoda qiluvchi bir tovarning ajralishini taqozo qilgan. Bu qiymatning pul shaklidir. **Qiymatning pul shaklida** - pul umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi yagona tovar sifatida muomalaga chiqadi. Bu bosqichda umumiy ekvivalent sifatida ishlatilayotgan tovarlar ichidan qimmatli metallar ajralib chiqa boshladi, chunki metallar oldin qo'llanilgan

boshqa tovarlarga nisbatan qator qulaylik va afzalliklarga ega edi. Metallar engil bo'linadi, aynimaydi, boqishni talab qilmaydi, sifati yuqori, saqlash bilan bog'liq xarajatlari sezilarsiz va h.k. Ilk davrlarda umumiy ekvivalent tariqasida turli metall bo'laklari qo'llanilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan birinchi pullar sifatida mis, bronza, temir ishlatilgan. Keyinchalik muomalada qo'llaniladigan metallar ichidan o'zining ijobiy sifati va jozibadorligi, qimmatbaholiligiga qarab – oltin va kumush muomalada mustahkam o'rin egallab borgan.

Oltin va kumushning pul- umumiy ekvivalent sifatida ajralib chiqishining yana quyidagi jihatlarini keltirish mumkin:

-oltin va kumushning kamyobligi, jozibadorligi va insonlarni o'ziga jalb qilishi;

-kichik hajmga ega bo'lishiga qaramasdan yuqori qiymatni o'zida ifoda qilishi;

-o'ta egiluvchanligi va engil bo'linuvchanligi;

-uzoq vaqt saqlanishi hamda vaqt o'tishi bilan o'z sifatini yo'qotmasligi;

- tashqi ta'sirlar, jumladan, tabiiy va mavsumiy sharoitlar ta'siriga uchramasligi;

- olib yurish yoki transportirovka qilishga qulayligi;

-ilk davrlarda qazib olish oson bo'lganligi va ular bilan bog'liq xarajatlarning kamligi;

-zebu- ziyarat sifatida ishlatilishi mumkinligi. Oltin va kumushning eng muhim sifatlaridan yana biri – ular qiymatining barqarorligi va ularni jamg'arish mumkinligidir.

Bu bosqichda butun tovar dunyosi tovarlar va pulga bo'lindi. Shunday qilib natural tovar xo'jaligidan pul xo'jaligiga o'tildi.

2.2. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari

Pul umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar hisoblanadi. U tovarni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu asosda tovar ayirbosh etilishini ta'minlaydi. Pul eng likvid mablag' hisoblanib jamiyat iqtisodiy rivojlanishining asosiy dastagi hisoblanadi.

O'tgan asrdagi iqtisodchilar pul, bu — tovarlarning tovari, deb ifodalashgan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab berishgan:

birinchidan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi;

ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mehnat asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi;

uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Shunga asoslangan holda pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovar, degan xulosaga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Umumiy ekvivalent rolini uzoq yillar davomida oltin bajarib kelgan bo'lsa-da, tovar xo'jaligi va pul muomalasining rivojlanishi qog'oz pullar, boshqa kredit vositalari yuzaga kelishiga, kredit va pul mablag'larining bankda bir schotdan ikkinchi schotga o'tkazilishi kabi jarayonlar bo'lishiga olib kelgan.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'i nazar, pul bo'lib qolaveradi. Yuqoridagilarga asoslangan holda pulning mohiyatini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin. *Pul* — bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifodalaydi, deb aytishimiz mumkin. Bular:

birinchidan, pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligi;

ikkinchidan, pul bu umumiy ekvivalent yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qilishi (boshqa xohlagan bir tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi);

uchinchidan, pulning ekvivalent sifatida tovarni yaratishga ketgan mehnat va boshqa xarajatlarini o'zida ifoda qilishi;

to'rtinchidan, pulning har bir iqtisodiy tizimda, tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ifoda qilishi va boshqalar.

Shuningdek, **pul – bu maxsus tovar sifatida** iste'mol qiymatiga ega, chunki pul orqali odamlar barcha talab va ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Pulning qiymati tovar sotib olish jarayonida, tovarni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni ifodalashda namoyon bo'ladi. Tovar sotilganda uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat jamiyat tomonidan tan olinadi, ya'ni, bu jarayon tovar ma'lum qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Pul to'g'risidagi evolutsion nazariya uning o'lchov birligi va muomala vositasi ekanligini ochib beradi. Chet el iqtisodchilari pulning iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyati va zaruriyatiga kam e'tibor qaratishgan. 1857-yilda taniqli ingliz iqtisodchisi U. Jevons iqtisodiy fanlar uchun pul masalasi bu geometriyadagi aylana kvadraturasiga teng

demakdir, degan ekan. Shuning uchun xorijiy iqtisodchilar bu masalani chetlab o'tishgan. XX asrning 50-yillaridagi tadqiqodlar va darsliklarining mualliflari pulning mohiyatidan ko'ra, uning iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va bandlik, moddiy resurslar va ulardan foydalanishga ta'sirini o'rganish muhimroqdir, deb ta'kidlashib, shu yo'nalishda ish olib borishgan.

Endi xorijiy davlatlarda pulning mohiyatiga etibor qarataylik.

Frederic S.Mishkin biz yuqorida qayd etilgan asarida "Pul nima?" degan savolyb qoyadi va savolga javob boyicha quyidagicha fikr yuritadi.

Agar siz Amerikada mustakillik uchun kechgan urushdan ilgari yashaganingizda, sizning pullaringiz asosan ispan kumush tangalardan iborat bo'lar edi. (kumush tangalar «pieces of eight» deb nomlanar edi). Fukarolik urushigacha bo'lgan davrda AQShda pulning asosiy shakllari sifatida oltin va kumush tangalar xamda xususiy banklar tomonidan muomalaga chikarilgan banknotalar, veksellar mavjud edi. Xozirgi kunda AQShda pul sifatida hukumat tomonidan muomalaga chikarilgan nafakat tangalar va dollar banknotalari, balki banklardagi mavjud hisobrakamlarga yozilgan cheklarni pul sifatida ishlatishingiz mumkin. Turli davrlarda pul kurinishida xar xil tovarlar ishlatilishig karamasdan, pul doimo insonlar va iqtisodiyot uchun muhim hisoblangan.

Pulning iqtisodiyotga ta'sirini tushunish uchun, pulning aynan nima ekanligini bilishimiz zarurdir. Ushbu bobda pulning funksiyalari, iqtisodiyotni samaradorligini oshirishda ularning urni, pulning tarixiy shakllari va ularni ulchashning yangi yondashuvlari kurib chikiladi.

Biz kunlik nutkimizda ishlatadigan "Pul" so'zining mazmuni iqtisodchilar uchun alohida moxiyatga ega hisoblanadi. Yuzaga kelishi mumkin bulgan chalkashlikdan kochish maksadida, odatiy foydalanishdan farkli ravishda iqtisodchilar tomonidan "Pul" suzini kay tarika ishlatilishini aniklashtirib olishimiz lozim.

Iqtisodchilar pul (yoki pul massasi) ni cheksiz ravishda tovar va xizmatlarni ayirboshlashda, shuningdek karz majburiyatlarini sundirishda qo'llaniladigan umumkabal kilingan to'lov vositasi sifatida belgilashadi. Dollar banknotalari va veksellardan tashkil topgan nakd pullar to'laligicha ushbu karashga mos keladi va pullarning bir turi hisoblanadi. Ko'plab odamlar pul xakida gapirishganda, nakd pullarni nazarda tutishadi. (kogoz pullar va tangalar).Agarda, masalan, kimdir sizning oldingizga kelib, shunday desa " Pulingiz yoki xayotingiz",

“Pul” deganda aynan nimani nazarda tutdingiz? ” deyishdan tiyilgan xolda siz tezda barcha pullaringizni unga tutasiz.

Iqtisodchilar pulning moxiyatini fakatgina nakd pullar bilan cheklanishini juda xam tor deb hisoblashadi. Cheklar xarid uchun tulov vositasi sifatida ishlatilganligi bois, chek depozitlari xam pul urnida kuruladi. Ammo pulning moxiyatini yanada kengrok aniklash zarur: xattoki amaliyotda jamgarma depozitlar nakd pullar va chek depozitlarga tezda aylanganligi bois pulning urnida ishlatilishi mumkin. Shunday kilib, iqtisodchilar pul yoki pul massasining umumiy va anik tushunchasiga ega emaslar.

“Pul” so’zi tez-tez “boylik” so’zi bilan sinonim sifatida ishlatilishi, tushunchaning moxiyatini yanada murakkablashtiradi. Odamlar tomonidan “Joe juda xam boy – uning juda ko’p puli bor” so’zining aytilishi, nafakat uning nakd puli va bankdagi depozitida ko’p mablag borligini, balki aksiyalari, obligatsiyalari, turtta mashinasi, uchta uyi va yaxtasi borligini bildiradi. O’z navbatida, nakd pullar “pul” so’zining tor ma’nosini anglatsada, ushbu so’zning “boylik” ma’nosida ishlatilishi juda xam keng ma’nosini bildiradi. Iqtisodchilar pullarni (nakd ko’rinishida, talab kilib olinguncha depozitlar va boshkalar) sotib olish uchun ishlatiladigan va boylik – jamgarilgan mulkning kiymati sifatida farqlashadi.

Boylik o’z ichiga nafakat pullarni, balki boshka aktivlar ko’rinishidagi obligatsiyalar, oddiy aksiyalar, san’at asarlari, er, mebel, avtomobil va uyni o’z ichiga oladi.

“Sheyla – juda xam zo’r qiz, unda juda xam ajoyib ish bor va ko’p pul ishlab topadi” kabi misolda iqtisodchilar tomonidan “daromad” sifatida olingan ko’rsatkich, odamlar tomonidan “pul” sifatida tavsiflanadi. Ammo daromad bir vakt birligida mablaglar okimini bildiradi. Aksincha, pul bu – ayni vakt holatiga ma’lum bir summani ifodalovchi zaxira hisoblanadi. Agar sizga kimdir uning daromadi 1000 doll. ni tashkil qilganini ma’lum kilsa, kaysi davr oralig’ida (yilda, oyda, kunda) ishlab topilganligi to’g’risida ma’lumotga ega bo’lmasdan, siz ushbu daromad kam yoki ko’p ekanligini ayta olmaysiz. Kimdir sizga o’zining cho’ntagida 1000 AQSh dollari borligini ma’lum kilsa, siz ushbu summaning kam yoki ko’pligi to’g’risida aniq tasavvurga ega bo’lasiz. Eslab o’tish joizki, ushbu kitob cheklovlarisiz tovarlar va xizmatlarni ayirboshlashda qo’llaniladigan pulning umumkabil kilingan to’lov vositasi, shuningdek, daromad

*hamda boylikdan tashqari qarz majburiyatlarini so'ndirish vositasi sifatida o'rganishga bag'ishlangandir*¹².

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, pul – maxsus tovar - tarixiy iqtisodiy kategoriya bo'lib tovarlar ayirboshlash va xizmatlar ko'rsatish jarayonlarida subyektlar o'rtasida yuzaga keluvchi iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Pul – maxsus tovar sifatida:

istemol qiymatidan tashqari umumistemol qiymatiga qiymatiga ega, chunki pul orqali odamlar barcha talab va ehtiylarini qondirishi mumkin:

- pulning qiymati Tovar sotib olish jarayonida, tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni ifodalashda namoyon boladi. Tovar sotilganda uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat jamiyat tomonidan tan olinadi, zni bu jarayon tovar malum qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, maxsus tovar sifatida pul:

- mavjud barcha boshqa tovarlarga ayirbosh qilinish xususiyatiga ega, mehnatning tashqi o'lchovi bo'lgan maxsus tovar;

-tarixan o'zining fizik xususiyatlari bilan ajralib turuvchi tovar;

-umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi, maxsus imtiyozga ega bo'lgan tovar;

-boshqa barcha tovarlardan farq qilib o'zida ikki iqtisodiy kategoriya: qiymat va iste'mol qiymatni mujassamlashtiruvchi tovardir.

Bozor munosabatlarning rivojlanib borishi pul va pul munosabatlarning yanada rivojlanib va takomillashib borishini taqozo qiladi.

2.3. Pulning turlari

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar takomillashib va rivojlanib borgani sari pulning shakli va pul ishtirokidagi hisob – kitoblar ham doimiy ravishda takomillashib va rivojlanib kelmoqda.

Pulning rivojlanishiga turtki bo'lgan asosiy omillar bo'lib:

1.Tovar ishlab chiqarishning kengayishi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi.

2. Barcha shakllardagi mulk qiymatlarining o'sishi.

3. Tovarlar oldi – sotdisi bo'yicha aylanmalar hajmining ortishi hisoblanadi.

---

¹²Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

Pulning evolyutsion taraqqiyoti uning tovar (teri, baliq, bugdoy, qoy, tuz, bolta va h.k.), metall (oltin va kumush) va qog'oz, kredit pullar shaklidagi bosqichlarni bosib o'tganligini ko'rsatadi. Oltin va kumush pullar avvalo bo'laklar shaklida, keyinchalik to'rt va oltiburchaklar, munchoq, uzuk, bilakuzuk shaklida, asta-sekinlik bilan dumaloq shaklda qo'llanila boshlagan.

Qimmatbaho metallar umumekvivalent sifatida muomalaga kiritilishining dastlabki davrida pul har xil quyma shakldan (sim, plastinka, yumaloq va boshqa shakllar) iborat edi.

Tovar munosabatlarining rivojlanishi va mehnat taqsimotining tobora takomillashib borishi metall pullardan ma'lum shakl va miqdorga ega bo'lgan tangalarni zarb qilish zaruriyatini keltirib chiqardi. Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlabki metall tangalar eramizdan avvalgi VII asrda Xitoy va Lidiya (Kichik Osiyo) davlatlarida zarb etilgan.

Metall pullarning nominal qiymati haqiqatdagi qiymatiga teng bo'lib, noyob qimmatbaho metallardan tayyorlanadi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi.

E'tiborli jihati shundaki, muomalada haqiqiy pullar ayirboshlash vositasi vazifasini bajargan davrda iqtisodiyotda pul muomalasi avtomatik ravishda tartibga solinadi. Natijada, iqtisodiyotda pulning qadrsizlanishi, baholarning o'sishi va inflyatsiya holati kuzatilmaydi. Chunki qimmatbaho metallarning muomalada ortiqchalik holatining vujudga kelishi, ularni jamg'arma va boylik sifatida saqlashga yo'naltirilishi orqali bartaraf etiladi. Agar, muomalaga qo'shimcha ayirboshlash qiymati zarur bo'lsa, ular qiymat o'lchovi, muomala va to'lov vositasi sifatida qaytadan muomalaga chiqariladi.

Oltinning muomalada amal qilishi XX asrning 30 – 70 yillarida bekor qilindi, ya'ni oltin demonitizatsiyasi yuz berdi. Oltin ayirboshlash vositasi sifatida muomaladan chiqarilishining dastlabki davrida avval muomala va to'lov vositasi funksiyasini, 1975 yildan so'ng esa jahon puli funksiyasini to'xtatdi. Ushbu vazifalarni ichki va jahon bozoriga oltinning o'rniga kirib kelgan qog'oz va kredit pullar egalladi.

Qiymatning qog'oz – pul shakli. Dastlabki qog'oz pullarni muomalaga chiqarilishi taxminan X asrning oxiri XI asrning boshlariga to'g'ri keladi. Shu davrdan boshlab, muomaladagi oltin va kumush pullar o'rnini qog'oz pullar egallay boshladi. Muomalada oltin va kumush amal qilgan sharoitda ular bilan parallel ravishda to'lov vositasi sifatida qog'oz pullarni kirib kelishining sabablari sifatida quyidagilarni ta'kidlash lozim:

- qimmatbaho metallarni olib yurish, saqlash va xavfsizligini ta'minlash yuzasidan muammoli holatlarning vujudga kelishi;
- oltin va kumush muomalada qo'ldan qo'lga o'tishi natijasida edirilib, o'zining dastlabki hajmi va xossasini yo'qotishi;
- qimmatbaho metallar zebu ziynat va boylik timsolida muomaladan chiqib ketishi;
- iqtisodiy taraqqayotning yuqori darajada rivojlanishi natijasida tovar va xizmatlar massasining qimmatbaho metallar (oltin, kumush) massasiga nisbatan shiddat bilan ortib borishi.

Dastlab muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning asosi oltin bilan ta'minlangan bo'lib, ushbu pullar bilan birgalikda oltin tangalar ham muomalada ishtirok etgan.

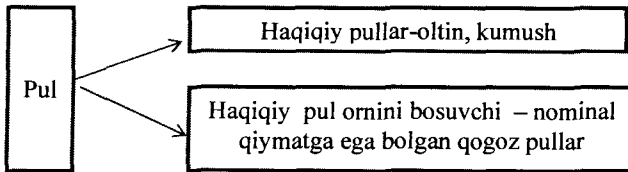
Qog'oz pullar mustaqil qiymatga ega bo'lmasdan, ular davlatning qonuniy hujjatlari asosida mamlakatda to'lov va muomala vositasi rolini bajaradi. Shuning uchun qog'oz pullarning qiymati o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, u mamlakat ichki bozorida chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif, milliy iqtisodiyotning barqarorligi hamda ijtimoiy – iqtisodiy holatlar ta'sirida o'zgarib turadi. Bu uning sotib olish qobiliyatining mustahkamligi, inflyatsiya darajasi va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi. Shu bilan metal tangalarga asoslangan pul muomalasi yuzaga kelgan. XIX asrning boshlarigacha ko'pgina mamlakatlarda oltin va kumush tangalar parallel muomalada bo'lgan. XIX asrda ko'pgina yevropa mamlakatlari oltin standartga o'tgan, ya'ni asosiy pul birligi sifatida muomalada faqat oltin qo'llanila boshlagan. Birinchi jahon urushi boshlanishi arafasida mamlakatlarda xarajatlarning ko'payishi, byudjet taxchilligining oshib ketishi natijasida oltin va kumush pullar muomaladan asta-sekinlik bilan yo'qola boshlagan va ularning o'rni muomalaga banknotalar (bank biletlari) va mayda tangalar chiqarilgan. Turli urushlar va boshqa holatlar tufayli davlat xarajatlarining oshishi va davlat byudjetining defitsit bilan ijro etilishi davlat banklari tomonidan muomaladagi oltinlarni majburiyat asosida jalb qilib xarajatlarni qoplashga yo'naltirishni taqozo etgan. Banklar jalb qilingan oltinlar evaziga ularning egalariga ularning oltinlarini ular talab qilgan xoxlagan vaqti va xoxlagan summasida qaytarib berish majburiyatini olgan. Bankning bunday majburiyatlari bankning banknotasi (bankning notasi yoki xati)da aks ettirilgan. Aholining boy qatlami bu yangilikni ijobiy qabul qilgan, chunki birinchidan, ular oltinlarini bank ishonchli saqlab berishiga ishonishgan. Ikkinchidan, ular turli xavf-xatarlardan forig' bo'lishgan, uchinchidan, banknota oltinga nisbatan olib yurish va savdo qilishlarda juda qulay, xarajat va tashvishni

talab qilmagan. Banknotalar oltin qiymatini o'zida ifoda qiluvchi qimmatli qog'ozlar bo'lgan va ular ilk davrlarda bank tomonidan erkin oltiniga almashtirilgan, savdolarida banknotada aks ettirilgan summadagi oltiniga teng turgan. Keyinchalik yig'ilgan oltinlarning davlatning turli xarajatlarini qoplashga yo'naltirilishi ular zaxiralarning kamayishiga olib kelgan. Natijada, banklar banknotada aks ettirilgan oltin miqdorini banknota egalari to'lay olmaganlar va muomalada oltin emas, balki faqat ma'lum miqdordagi oltinni ifoda qiluvchi banknotalar aylanishiga olib kelgan. Shunday qilib, oltin to'liq muomaladan chiqib ketishi natijasida uning o'rnini banknotalar, keyinchalik esa banknotalarning mayda pullari sifatida kredit biletlar egallab borgan. Bu jarayon metall pullardan qog'oz pullarga o'tish jarayonining boshlanishiga asos solgan.

Qiymatni o'zida ifodalashiga ko'ra, klassik qarash jihatdan pullar ikki turga bo'linadi:

-haqiqiy pullar;

-haqiqiy pul izdoshlari — qiymat belgilari.

1-rasm. Haqiqiy va qogoz pullar

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo'lgan aylana (shu shaklda metall emirilishi kam bo'ladi) shaklida chiqarilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Gresiya, Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda hozirgi O'rta Osiyo davlatlarida, IX–X asrlarda Kiev Rusida zarb qilingan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar, asosan, oltindan zarb qilingan, keyinchalik, oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinlashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi va to'lov, muomala vositasiga bo'lgan ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat belgilarini kiritish zarur bo'lib qoldi. Oltin va kumush muomaladan yo'qola bordi.

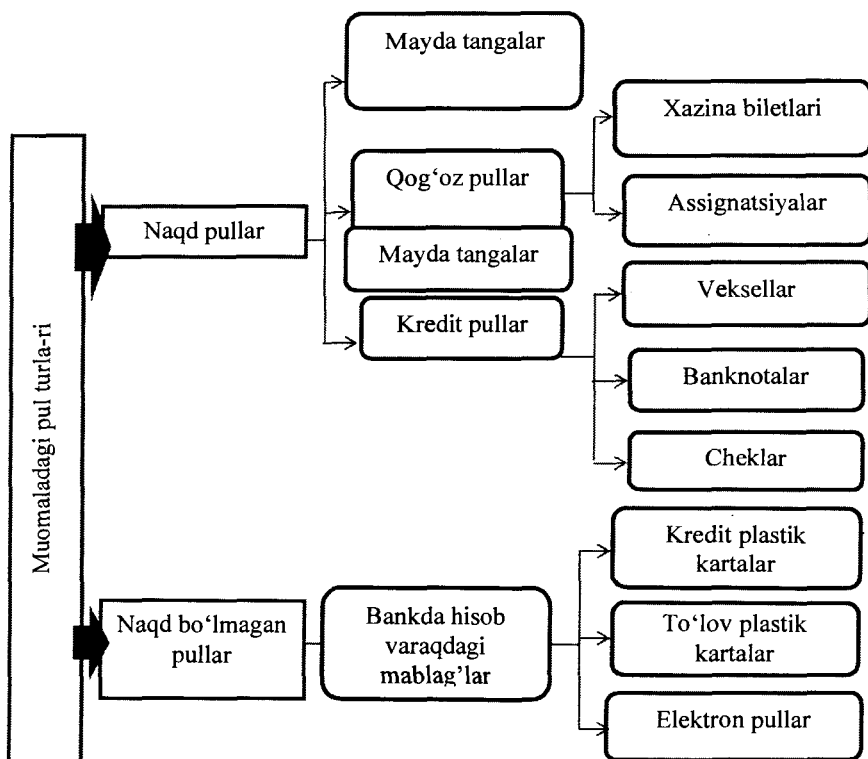
Qog'oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo'lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Tarixiy rivojlanish jarayonlarini toliq tadqiq qilgan holda qog'oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

1-bosqich — tangalarning uzoq vaqt muomalada bo'lishi, qo'ldan qo'lga o'tishi natijasida emirilishi;

2-bosqich — tanganing metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalarning metall (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi. Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarishning qiyinligi, ular zaxiralarning kamligi ham sabab bo'lgan.

3-bosqich — davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

2-rasm. Muomaladagi pul turlari

Birinchi qog'oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan, deb ko'rsatiladi. Lekin tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, 700-yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar, Buxoro amirligida ham qog'oz materiallardan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog'oz pullar Stolgolmda 1661 yilda, Amerika va yevropaning boshqa davlatlarida XVII–XVIII asrlarda, Rossiyada esa ekatrina II davrida, 1769-yilda muomalaga chiqarilgan. *Qog'oz pullar deb*, hukumat tomonidan byudjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, metall pullar almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan ma'lum kursi o'rnatilgan pul belgilariga aytiladi. yevropada qogoz pullar tovar va oltinlarni saqlab berish bo'yicha berilgan tilxat – veksellar asosida yuzaga kelgan.

Fransiyada bank bileti sifatidagi kredit pullar Jon Loning loyihasi bo'yicha 1716 yilda chiqarilib boshlangan.

To'la oltin va kumushdan bo'lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsa-da, ularning nominal miqdori real miqdoridan farq qilgan. Shunday bo'lsa ham, bu tangalar ma'lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog'oz pullar esa, muomalaga chiqarilgan vaqtda va keyin ham uzoq vaqt davomida ma'lum bir miqdordagi oltinni o'zida ifoda qilgan. Ammo pulda metallning zarrasi ham bo'lmagan, ular qiymatni belgilab bergan, xolos. Qog'oz pullarning emitenti davlat xazinasi yoki emission bank hisoblanadi. Mamlakatimizda muomalaga pul belgilarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqaradi.

Qog'oz pullarning tabiati, ularning inflyatsiyaga moyilligini ko'rsatadi. Qog'oz pullarni muomalaga chiqarishda pul muomalasi qonuni talablarini e'tiborga olish kerak. Lekin amaliyotda har doim ham shu talablar e'tiborga olinavermaydi. Pul muomalaga tovar aylanmasi ehtiyojini qoplash uchungina chiqarilishi kerak.

Haqiqatda pul yuqoridagidan tashqari byudjet taqchilligini, davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi, ya'ni emissiya miqdori tovar aylanmasi bilan cheklanmasdan, davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan talablariga bog'liq bo'ladi. Bu, albatta, muomaladagi pul massasining o'zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga keragidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada, pulning barqarorligiga putur etadi, uning qadri tushadi, xalqning davlatga bo'lgan ishonchi pasayadi, to'lov balansining barqarorligi yo'qoladi (passiv qoldiq hajmi ortadi), milliy valyutaning kursi tushadi va h.k.

Bugungi kunda pul muomalasini naqd pullar –(bular qog'oz pullar va mayda tangalar), kredit pullar – (veksellar, banknotalar, cheklar)

sifatida va naqd bo'lmagan pullar – (kredit plastik kartochkalar, to'lov plastik kartochkalar, elektron pullar) sifatida muomalada ishtirok etadi.

Kredit pullar - Ishlab chiqarish va tovar aylanmaning rivojlanishi, metall pullarning etishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi. Tovlar va to'lov aylanmaning ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda, kredit vositalari: *chek, veksel, banknotalar* chiqarilgan.

Kredit pullar deb, kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi. Kredit pullar o'zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog'oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o'zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo'lib, kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarning asosiy turlaridan biri vekselidir.

Veksel — bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o'tkazma veksel — *tratta*) ko'rsatilgan summani, ko'rsatilgan vaqtda va joyda to'lash to'g'risidagi yozma majburiyati hisoblanadi.

Tijorat veksellarning *oddiy* va *o'tkazma* turlari mavjud. Undan tashqari, ma'lum summani qarzga berish bilan bog'liq bo'lgan *moliyaviy vekselar* mavjud. Moliyaviy vekselning bir turi xazina veksellari bo'lib, ularda davlat qarzdor sifatida ishtirok qiladi. Yana veksellarning *o'rtoqlik, bronza* veksel turlari mavjud.

Banknota — kredit pullarning etakchi vakillaridan bo'lib, Markaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqariladi. O'tmishda banknota muddatsiz majburiyat bo'lib, xohlagan vaqtda uni bankka topshirib, o'rningda ko'rsatilgan summaga oltin yoki kumush olish mumkin bo'lgan.

Veksel banknotadan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

- veksel ma'lum muddatni o'zida ifodalaydi (3—6 oy muddatga ega bo'lgan veksel), banknota ma'lum muddat bilan chegaralanmaydi;
- veksel bo'yicha vekselni bergan tomon uni to'lashni kafolatlasa, banknotada uni to'lashni davlat (davlat banki) kafolatlaydi.

Banknota qog'oz pullardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- kelib chiqishi bo'yicha qog'oz pullar, asosan, muomala vositasi funksiyasini bajarish asosida, banknotalar to'lov vositasi funksiyasi asosida kelib chiqqan;

- almashinuvi bo'yicha, banknotalar oldin oltin va kumushga almashtirilgan, qog'oz pullar esa metallarga hech qachon almashtirilmagan;

• emissiya qilinishi bo'yicha, qog'oz pullarning banknotalardan farqi bo'lgan (xazina biletlarini Moliya vazirligi, banknotalarni Markaziy bank chiqargan) va h.k.

Hozirgi zamon banknotalari, albatta, oltinga almashilmaydi. Lekin ular quyidagi yo'llar bilan pul muomalasiga kelib tushadi:

• xo'jaliklarni bank tomonidan kreditlash orqali berilgan kreditlarning bir qismi muomalaga kirib keladi;

• davlatni kreditlash. Ya'ni banknotalar davlatning qarz majburiyati sifatida muomalaga chiqadi;

• aktiv to'lov balansiga ega bo'lgan davlatlarda rasmiy valyuta zaxiralarning o'sishi orqali va boshqalar.

Chek — veksel va banknotadan keyin paydo bo'lgan kredit vositasi hisoblanib, to'lovchining o'z bankiga uning schotidan mablag'ni oluvchining schotiga o'tkazib qo'yish to'g'risidagi buyrug'i. Birinchi cheklar taxminan 1683-yilda Angliyada qo'llanila boshlagan. Chekning quyidagi turlari mavjud:

1. Ismi yozilgan chek — bu chek bir kishi nomiga yoziladi va uni boshqaga berish mumkin emas.

2. Orderli chek — bir kishi nomiga yozilgan va uni indossament bo'yicha boshqa shaxsga berish mumkin.

3. Ko'rsatilganda to'lanishi lozim bo'lgan chek.

4. Hisob cheki — naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo'llaniladigan chek.

5. Akseptlangan chek — bank chekni to'lash bo'yicha rozilik beradi va boshq.

Chek yordamida bankdan naqd pul olish mumkin, u bilan to'lov-larni va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin. Hozirgi vaqtda kredit pullarning zamonaviy turlari — elektron pullar va kredit kartochkalardan foydalanilmoqda.

Banklar faoliyatida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish elektron pullar yordamida qarzlarni to'lashni tezlashtiradi.

AQShda pul mablag'larini elektron o'tkazish tizimi — EFTS (Electronic Funds Transfert System) aylanmaning samarali bo'lishini ta'minlamoqda. Hozirgi zamon amaliyotida qo'llanilayotgan kredit kartochkalar naqd pullar o'rniga hisob-kitoblarni olib borish uchun chiqarilgan bo'lib, ular juda qulay va afzalliklarga ega. Kredit kartochka bo'yicha barcha turdagi chakana savdo va xizmatlar uchun to'lash mumkin. Ayni vaqtda kredit kartochkalar bank, savdo xizmatlarini to'lash uchun mo'ljallangan.

Xulosa qilib aytganda, pulning vujudga kelishi jamiyat ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarini rivojlanishi va takomillashib borishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bularning ichida kishilar o‘rtasida mehnat taqsimotining paydo bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, biz yashab istiqomat qilayotgan zaminda pullarning vujudga kelishi uning tarixi va sivilizatsiyasi juda boy va qadimiy ekanligidan dalolat beradi. Endi biz yuqorida ko‘rib chiqqan savollarimiz yuzasidan F. Mishkinning qarashlariga e‘tibor qaratamiz.¹³

U to‘lov **tizimining evolyutsiyasini** tadqiq qila turib pulning funksiyalari va ularning turli xil shakllarini yaxshiroq tushunish uchun, to‘lov tizimining evolyutsiyasi va iqtisodiyotda ayirboshlash operatsiyalarini o‘tkazish usullarini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq ekanligini ta’kidlaydi. To‘lov tizimi yuz yillar davomida pul shakllari bilan bir qatorda rivojlanib bormoqda. Zamonning ma’lum bir davrida oltin kabi qimmatbaho metallar asosiy to‘lov vositasi sifatida foydalanilgan va pulning asosiy shakli hisoblangan. Keyinchalik cheklar va qog‘oz pullar ko‘rinishidagi qog‘ozli aktivlardan to‘lov tizimida foydalanish boshlangan va pulning asosiy shakli hisoblangan. To‘lov tizimining rivojlanishini kuzata turib, kelajakda pulning qanday shakllari muhim o‘rinni egallashini aniqlab olish muhimdir.

Tovar pullar. To‘lov tizimining rivojlanish istiqbollarini baholash uchun, uning shakllanish tarixini o‘rganish lozim. Pul funksiyasini bajaradigan har qanday obyekt universal jihatdan qabul qilingan bo‘lishi shart va barcha tovarlar va xizmatlar uchun to‘lov sifatida qabul qilishga rozi bo‘lishi lozim. Har bir kishi uchun ahamiyatga ega bo‘lgan obyekt iqtisodiyotda pul rolini bajarish uchun ehtimoliy nomzod hisoblanadi. Qimmatbaho metall yoki boshqa qimmatli tovardan ishlangan pullar **tovar pullar** deyiladi.¹⁴ Qadimgi davrdan toki so‘nggi o‘rta asrlargacha eng primitivlaridan tashqari barcha jamiyatlarda ayirboshlash vositasini tovar pullar bajarishgan. To‘laligicha qimmatbaho metallarga asoslanadigan to‘lov tizimining muammosi shundan iborat ediki, bunday pullar juda og‘ir va bir joydan ikkinchi joyga tashish juda ham qiyin edi. Barcha narsalarni faqat metall pullarga sotib olishga to‘g‘ri kelganda, sizning cho‘ntagingizda qanday teshiklar bo‘lishini tasavvur qilib ko‘ring. Shunisi aniqki, biror narsani xarid qilishga to‘g‘ri kelib qolsa, uyingizdan pullarni yetkazib berish uchun yuk mashinasi yollashingiz talab qilinadi.

¹³Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

¹⁴O‘sha manba.

Qog'oz pullar. To'lov tizimi rivojlanishining keyingi bosqichi qog'oz pullar hisoblanadi. (ayirboshlash vositasi sifatida foydalaniladigan qog'oz varaqlari). Dastlab qog'oz pullarni tangalarga yoki ma'lum bir miqdordagi qimmatbaho metallarga ayirboshlashni kafolatlash tizimi mavjud edi. Ammo ko'plab mamlakatlarda bu qog'oz pullar qonuniy ravishda qarzlarni to'lash bilan bog'liq ayirboshlash operatsiyalarida foydalaniladigan, ammo tangalarga yoki qimmatbaho metallarga ayirboshlanmaydigan **fidutsiar qog'oz pullarga** aylandi. Qog'oz pullarning eng katta ustunligi shundan iboratki, ular tangalar yoki qimmatbaho metallarga nisbatan yengilroq edi. Ammo ayirboshlash vositasi sifatida ular faqatgina qog'oz pullarni muomalaga chiqaruvchi hokimiyatga faqatgina ma'lum bir ishonch bo'lgan holatdagina ayirboshlash vositasi sifatida qabul qilingan. Qog'oz pullarning bosma holati sifati yetarli ravishda yuqori darajada bo'lishi hamda qalbakilashtirishning imkoni mavjud bo'lmazligi lozim. Qanchalik darajada qog'oz pullar kelishuv shakli bo'lsa, mamlakatlar yangi pullarni muomalaga chiqarishlari yoki o'z xohishiga ko'ra eski pullarga o'zgartirishlar kiritishlari mumkin. Darhaqiqat, 2002-yilda ko'plab yevropa mamlakatlari o'zlarining milliy valyutalarini bekor qilib, yevroga o'tishlari yaqqol misol bo'ladi. Qog'oz pullar va tangalarning eng katta kamchiligi ularning osonlik bilan o'g'irlanishi va hajmining yirikligi hisobiga katta miqdorda tashish juda katta xarajatlarni talab qilishi hisoblanadi. Bu muammoni hal etish maqsadida to'lov tizimi rivojlanishida navbatdagi qadam tashlandi. Bank ishining zamonaviy darajasi cheklarni keng tatbiq etilishini ko'zda tutadi.

Cheklar. Chek –bir hisob raqamdan boshqasiga pulni o'tkazish bo'yicha bankga topshiriqdir. Cheklar katta miqdordagi naqd pullardan foydalanmasdan ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirish imkonini beradi. Cheklarning tatbiq etilishi to'lov tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Ko'pgina to'lovlar qarama-qarshi yo'nalishlarda amalga oshirila turib, bir-birini o'zaro so'ndiradi. Cheklar yordamida to'lovlarning o'zaro so'ndirilishi naqd pullarsiz sodir bo'ladi. O'z navbatida, cheklardan foydalanish to'lov tizimi bilan bog'liq transport xarajatlarini qisqartiradi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Cheklarning boshqa ustunligi shundan iboratki, ularga hisob raqamdagi qoldiqdan oshib ketmaydigan summada har qanday summani yozish mumkin. Bu yirik operatsiyalarni amalga oshirishni yengillashtiradi. Cheklar xarid uchun hisob-kitob qilishda qulayligi bois o'g'irlatish imkonini bermaydi. Ammo cheklarga asoslangan to'lov tizimida ikkita kamchilik mavjud.

Birinchiidan, chekni bir joydan ikkinchi joyga yetkazib berish vaqt talab qiladi. Bu holat juda ham pulga ehtiyoji bor to'lovni oluvchi boshqa shaharda joylashganda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari siz chekni egasi sifatida bilasizki, chekda yozilgan summani depozitga kirim qilganingizdan so'ng bank bir necha kundan so'ng sizga depozitdan foydalanishga ruxsat beradi. Agar sizga zudlik bilan naqd pul zarur bo'ladigan bo'lsa, cheklar bilan to'lovni amalga oshirish xafsalani pir qiladi. Ikkinchiidan, cheklarni chop etadigan qog'oz qimmatga tushadi; baholashlaricha AQShda cheklarga ishlov berish uchun har yili 10 mlrd AQSh dollari sarflanadi.

Elektron to'lovlar. Arzon kompyuterlarning yaratilishi va Internetni keng tarqalishi elektron to'lovlarni tatbiq etishga shart-sharoit yaratdi. Qadimda cheklarni pochta orqali yuborish orqali to'lashingiz shart edi. Ammo hozirgi kunda siz banklarning Web saytiga kirib, bir nechta klavishlarni bosish orqali to'lovni elektron ko'rinishda yuborishingiz mumkin. Siz nafaqat pochta xarajatlarini kamaytirasiz, balki kam harakat talab qilganligi bois hisobni to'lash deyarli sevimli mashg'ulot hisoblanadi. Banklar tomonidan ta'minlangan elektron to'lov tizimi hisobni to'lash uchun tarmoqqa ulanish zaruriyatidan qutqarib, takrorlanadigan to'lovlar avtomat ravishda sizning hisob raqamingizdan yyechib olinadi. Baholanishicha to'lovni chekda amalga oshirilishiga nisbatan elektron ko'rinishda o'tkazilishi 1 dollardan ortiq tranzaksion xarajatni keltirib chiqaradi. Shuning uchun AQShda elektron to'lovlar yanada kengroq qo'llanilmoqda.

Elektron to'lovlar texnologiyasi faqatgina elektron shaklda mavjud bo'lgan pul – **elektron ko'rinishdagi pullar** (yoki **e-money**) nafaqat cheklarni balki naqd pullarning o'rnini bosdi. Elektron pullarning birinchi ko'rinishi debet plastik kartochkasi edi.¹⁵ Debet plastik kartochkasi kredit kartochkasiga o'xshash bo'lib, ist'emolchilarning bank hisob raqamlaridan mablag'ni sotuvchining hisob raqamiga to'g'ridan-to'g'ri o'tkazish orqali tovar va xizmatlarni sotib olish imkonini beradi. Debet kartochkalar kredit kartochkalar qo'llanilayotgan obyektlardan foydalanilib, naqd pullarga qaraganda ko'proq ishlatilmoqda. Masalan, ko'plab supermarketlarda siz debet kartochkangizni maxsus hisoblovchi kassa apparati orqali o'tkazib, tugmani bossangiz, xaridingizni qiymati bank hisobingizdan yyechib olinadi. Ko'plab banklar va Visa hamda Master Card kabi kompaniyalar debet kartochkalarni chiqarishadi. Bankomat uchun kartochka

¹⁵Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

ham debet kartochka sifatida ishlaydi. Elektron pullarning ancha takomillashgan shakli – xotirali kartochka hisoblanadi. Bunday kartochkalarining soddaroq varianti telefon ko‘rinishida bo‘lib, oldindan pul to‘lash orqali sotib olinadi va ist‘emolchi tomonidan ma‘lum bir xaridlarni amalga oshirish imkoniyati bo‘ladi. Xotirali ancha murakkab kartochka smart karta hisoblanadi. Kartochka mikroprotsessori bank hisobvarag‘idan elektron pullarni yechib olish orqali smart kartani elektron pullar bilan to‘ldiradi. Smart kartalar bilan telefon apparatlari va personal kompyuterlar bilan maxsus jihozlangan bankomatlar ishlaydi. Elektron pullarning uchinchi shakli tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun foydalaniladigan elektron naqd pullar hisoblanadi. Xaridor Internetdan foydalanish orqali bank hisob raqamini yuritishi natijasida o‘zining personal kompyuterida naqd pullarni qabul qiladi. Xaridni amalga oshirishni to‘xtatish uchun elektron magazinga murojaat qiladi va tanlab olingan tovar bilan bir qatorda “sotib olmoq” knopkasini bosadi. Natijada elektron naqd pullar avtomat ravishda o‘zining kompyuteridan sotuvchining kompyuteriga uzatiladi. Sotuvchi pullarni sotib oluvchining bank hisob raqamidan tovarlarni yuklab jo‘natishgacha bo‘lgan davr oralig‘ida qabul qiladi.

Elektron pullarning qulayligini hisobga olgan holda aytishimiz mumkinki, barcha to‘lovlar elektron ko‘rinishda amalga oshiriladigan naqd pulsiz jamiyatga tezkorlik bilan o‘tish imkoniyatiga egamiz. Ammo bu hodisa sodir bo‘lmadi.

Biz naqd pulsiz jamiyatga o‘tmoqdamizmi?

So‘nggi o‘n yillikda doimiy ravishda naqd pullarsiz jamiyatga o‘tish masalasi muhokama etib kelinmoqda. Ammo tarixiy rivojlanishning ushbu bosqichi xali ham amalga oshgani yo‘q. Misol uchun, 1975-yilda Business Week elektron to‘lovlarning tatbiq etilishi “tez sur‘atlarda aynan pul konsepsiyasini o‘zgarishi”ga olib kelishini bashorat qilgan edi. Ammo bir necha yillar o‘tgandan so‘ng nashr o‘zining xulosalarini rad qildi. So‘nggi yillarda ist‘emolchilarning elektron pullardan foydalanishga o‘rgatish maqsadida smart kartalarni tatbiq etish bilan bog‘liq bilan bir nechta tajribaviy loiyhalarni amalga oshirilishi muvaffaqiyatsiz yakunlandi. 1995-yilda Buyuk Britaniyada muomalaga chiqarilgan eng birinchi reklama qilingan xotirali kartochkalardan biri Mondex faqatgina mamlakatning bir nechta universitet shaharchalarida foydalanildi. Germaniya va Belgiyada

millionlab odamlar mikroprotssessor o'rnatilgan kartochkalarga ega bo'lib, aynan ushbu kartochkalarni elektron pullar sifatida foydalanish mumkin. Lekin bunday turdagi kartochkalardan foydalanuvchilar juda kamchilikni tashkil qiladi. Nima sababdan biz qog'oz pullarsiz jamiyatga juda sekinlik bilan o'tmoqdamiz? Garchand elektron pullar qog'oz pullar to'lov tizimiga nisbatan ancha qulay va samarali bo'lsada, bir qator kamchiliklarga ega hisoblanadi. Birinchidan, kompyuter, kard redir va telekommunikatsiyalar tarmog'ini o'rnatish juda katta mablag' talab etganligi bois elektron pullar asosiy to'lov shakli sifatida o'rin egallashi qiyin kechmoqda. Ikkinchidan, elektron pullarga o'tish ishonchlilik va xavfsizlik masalasida bir qator savollarni o'rta tashlaydi. Biz tez-tez qandaydir xaker ma'lumotlar bazasini ochganligi va mavjud ma'lumotlarga o'zgartirish kiritganligi to'g'risida eshitib qolamiz. Ko'p uchrab turadigan holatlaridan biri jinoyatchilar elektron to'lov tizimidagi bank hisobraqamlarini ochishib, birovning hisobvarag'idagi pullarni o'g'irlash orqali o'zining hisob raqamiga o'tkazib yuboradi. Bunday turdagi firibgarliklarni oldini olish maqsadida qilingan harakatlar informatsion texnologiyalar xavfsizligi sohasida yangi tadqiqotlarni rivojlantirishga turtki bo'lmoqda. Bu masalada xavotirning kuchayishiga yana bir sabab shu bilan izohlanadiki, elektron mablag'lardan to'lov sifatida foydalanish sotib oluvchilarning ehtiyojlarini to'g'risida "elektron iz"larni qoldirilishiga sabab bo'ladi. Hukumat, ish beruvchilar va savdogarlar ushbu ma'lumotlardan foydalanishi orqali fuqarolarning shaxsiy hayotiga daxl qilishlari mumkin bo'ladi.

Yuqorida qilingan muhokamalardan xulosa qilishimiz mumkinki, kelajakda elektron pullardan foydalanish keng ko'lamda amalga oshirilishiga qaramasdan, Mark Tvinning "naqd pullardan foydalanishning to'xtashi to'g'risidagi mish-mishlar ancha oshirib yuborilgandir".

Elektron pullarning uchinchi shakli elektron naqd pullar hisoblanib, Internet orqali tovar va xizmatlar sotib olishni ko'zda tutadi.¹⁶ Internetdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan sotib oluvchi bankda o'z hisobvarag'ini yuritadi va o'zining shaxsiy kompyuteridan elektron naqd pullarni oladi. To'lovni amalga oshirishni tugatish uchun elektron magazinga murojaat qiladi va tanlangan tovar bilan bir qatorda "sotib olmoq" tugmasini bosadi. Natijada elektron naqd pullar avtomatik ravishda uning kompyuteridan sotuvchining kompyuteriga o'tadi. Tovarlar yuklanguncha sotuvchi sotib oluvchining hisob

¹⁶Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

raqamidan pullarni olishi mumkin. Elektron pullarning qulayligini hisobga olib, uylamizki, biz tezlik bilan barcha to'lovlar elektron ko'rinishda amalga oshiriladigan qog'oz pullarsiz jamiyatga o'tishimiz zarurdir. Afsuski, hozirgi davrgacha bu tizimga o'tish amalga oshmadi. (yuqorida keltirilgan "Biz naqd pulsiz jamiyatga o'tmoqdamizmi?" parchasiga qarang.)

Pullarni o'lchash

Pulning umum qabul qilingan to'lov vositasi sifatida mohiyatining tavsif etilishi, tovar va xizmatlarga chegarasiz ayirboshlanishi va qarz majburiyatlarini so'ndirishda foydalanilishi ko'rsatadiki, pullar odamlarning fe'l-atvoriga bog'liq hisoblanadi. Agarda ularni tovar va xizmatlarni to'lash yoki qarzdorlikni so'ndirishda ishlatiladigan bo'lsa, aktivlarni pulga aylanish jarayoni yuzaga keladi. Ko'rganimizdik, yuz yillar davomida ko'plab turli aktivlar, ya'ni oltin va qog'oz pullardan tortib chek depozitlarigacha pul rolini bajardi. Shuning uchun pulning axloqiy tavsif etilishi qanday aktivlarni pul sifatida qabul qilinishini aniq belgilamaydi.

Federal rezerv tizimining pul agregatlari

*Federal rezerv tizimi – AQShda monetar siyosatni amalga oshiruvchi bosh muassasa hisoblanib, pullarni o'lchash borasidagi muammolar borasida ko'plab tadqiqotlarni o'tkazadi. So'nggi yillarda moliyaviy innovatsiyalarni tatbiq etilishi pullarga tegishli yangi turdagi aktivlarni yaratilishiga olib kelib uning ahamiyatini yanada oshirdi. 1980-yildan keyin Federal rezerv tizimi bir necha marotaba pullarni o'lchashga oid yondashuvni o'zgartirdi va **pul agregatlari- M1, M2, MZ** deb nomlanuvchi pul massasining uchta ko'rsatkichlarida to'xtadi. (Financial News box ga tegishli 1-jadvalga qarang.)*

Pul agregatlarining eng qisqasi M1 hisoblanib, naqd pullar, joriy hisoblar va yo'l cheklarini o'z ichiga oladi. M1 ning tarkibiy elementlari 1-jadvalda keltirilgandir. M1ning naqd pullar komponenti o'z ichiga faqatgina muomaladagi qog'oz pullar va tangalarni olib, bankomatlar va bank depozit yacheykalarida joylashgan naqd pullarni o'z ichiga olmaydi. Eng qizig'i shundaki, AQShda har bir inson uchun 3000\$ dan ortiq naqd pullar muomalada mavjuddir. (FYI jadvalini qarang).

Sayohatchilarning cheklari M1ning elementi hisoblanib, banklar tomonidan muomalaga chiqarilmagan sayohatchilarning cheklarini o'z

ichiga oladi. Talab qilib olinguncha depozitlar elementi foiz to'lanmaydigan biznes depozit hisob raqamali va banklar tomonidan muomalaga chiqarilgan sayohatchilarning cheklarini o'z ichiga oladi. Boshqa talab qilib olinguncha depozitlar punkti o'z ichiga barcha boshqa turdagi talab qilib olinguncha depozitlar, ya'ni uy xo'jaliklari tomonidan ushlab turiladigan foiz hisoblaydigan talab qilib olinguncha depozitlarni o'z ichiga oladi.

TABLE 1

Measures of the Monetary Aggregates

Values as of May 16, 2011 (\$ billions)

M1 = Currency	958.8
+ Traveler's checks	4.6
+ Demand deposits	573.1
+ Other checkable deposits	399.0
Total M1	1,935.5
M2 = M1	
+ Small-denomination time deposits	848.3
+ Savings deposits and money market deposit accounts	5,530.4
+ Money market mutual fund shares (retail)	688.4
Total M2	9,002.6

Source: Federal Reserve Bank of St. Louis

3-rasm. Pul aggregatlarini o'lchash¹⁷

Ushbu aktivlar sof pullar hisoblanib, bevosita ayirboshlash vositasida foydalanilishi mumkin. 1970-yillarning o'rtalariga qadar tijorat banklari tomonidan faqatgina foizlar to'lanishi ruxsat etilmagan joriy hisobvaraqlarni taklif qilishgan. Moliyaviy innovatsiyalar moliyaviy tizimni tartibga solishning normalariga o'zgartirishlar kiritilishiga shart-sharoitlar yaratgan bo'lsada, hozirgi kunda banklarning boshqa turlari – ssuda-jam'arma assotsiatsiyalari, o'zaro jam'arma banklari va kredit soyuzlari ham joriy hisobvaraqlarni taklif etishmoqda. Bundan tashqari, bank muassasasi foizlar to'lanadigan boshqa chek depozitlari, ya'ni NAU hisob raqamlari (NOW —

¹⁷Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

negotiated order of withdrawal), hisob raqamlardan avtomatik transfer xizmatlarini (ATS — automatic transfer from savings) taklif etishmoqda.¹⁸

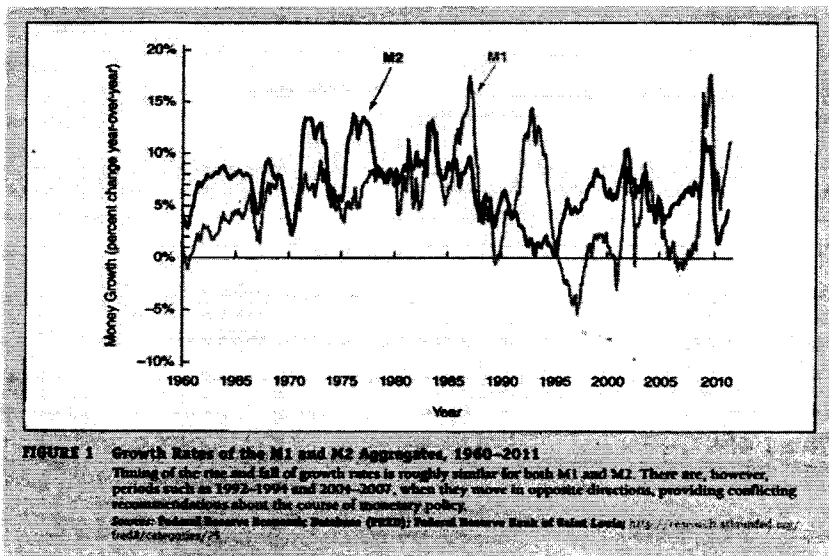
M2 pul agregati M1 agregatini hamda M1 agregati tarkibiga kirishi uchun yetarli darajada likvidli bo'lgan boshqa aktivlarni o'z ichiga oladi: chek yozib berish xususiyatidagi aktivlar (pul bozori depozit hisob raqamlari va pul bozori investitsion fondlaridagi ulushlar) va juda kam xarajat hisobiga naqd pulga aylanadigan boshqa aktivlar (jamg'arma depozitlar va kichik denominatsiyali muddatli depozitlar). Kichik denominatsiyali muddatli depozitlar denominatsiyasi 100000\$ dan kam bo'lgan depozit sertifikatini hisoblanib, shtraflarsiz faqatgina fiksirlangan qoplash muddatida so'ndiriladi. Jamg'arma depozitlar notranzaksion depozitlar hisoblanib, istalgan vaqtda qo'shimcha mablag'lar kiritilishi yoki olinishi mumkin. Pul bozori depozit hisob raqamlari pul bozori investitsion fondlariga o'xshash bo'lib, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqariladi. Investitsion fondlari ulushi chakana hisobvaraqlar hisoblanib, uy xo'jaliklari cheklar yozishi mumkin.

Barcha AQSh dollari qayerda?

AQShda har bir odam uchun 3000\$ dan ortiq naqd pullarni to'g'ri kelishi yetarli darajada katta hisoblanadi. AQSh dollari banknotasi yirik gabaritli bo'lib, osonlik bilan o'g'irlanishi mumkin. Bundan tashqari AQSh dollariga foiz to'lanmaganligi bois katta miqdorda AQSh dollarining ko'pchiligimizda saqlanishi hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. O'zining cho'ntagida 3000\$ olib yurgan biror kishini bilasizmi? Bizda haqli ravishda savol tug'iladi: barcha AQSh dollari qayerda va uni kimlar ushlab turibdi? Katta miqdorda AQSh dollarini o'zlarida saqlovchi guruh jinoyatchilar hisoblanadi. Agarda jinoiy faoliyatga aralashib qolgan bo'lsangiz, siz o'z tranzaksiyalariningizni cheklar orqali o'tkazmaysiz. Chunki cheklar orqali tranzaksiyalarni o'tkazilishi barchaga ma'lum bo'ladi va sizga qarshi kuchli dalil bo'lib qolishi mumkin. Bu holat nima uchun Toni Sopranoning orqa devorida katta miqdorda naqd pullar borligini tushuntirib beradi. Naqd pulda tijoriy operatsiyalarni amalga oshirilishi natijasida operatsiyalarning ko'zga tashlanmaslik xususiyati, ba'zi tijorat turlarini katta miqdorda naqd pulni saqlab turishni talab qiladi. Natijada ushbu tijoratchilar soliq to'lashlari kerak bo'lgan daromadini yashirish imkoniyatiga ega

¹⁸Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

bo'lishadi. Chet elliklar keyingi guruh hisoblanib, doimiy ravishda AQSh dollarini o'zlarida ushlab turishadi. Ko'plab mamlakatlarda aholi o'zining milliy valyutasiga ishonmaydi. Buning sababi ushbu bilan izohlanadiki, chet elliklarning milliy valyutasida foydalanishganda yuqori inflyatsiya surati uchun xarajat qilishi natijasida milliy valyutaning qadri emiriladi. Ushbu guruhdagi odamlar AQSh dollarini ushlab turishdan maqsadi inflyasion riskni sug'urtalash hisoblanadi. Rublga bo'lgan ishonchni etishmasligi bois ruslarning katta miqdorda AQSh dollarini jamg'arishlariga olib kelmoqda. Muomalaga chiqarilgan AQSh dollarining yarmidan ko'pi xorijiy davlatlarda saqlanmoqda.

4-rasm. 1960–2011 yillarda M1 va M2 agregatlarini o'sish sur'atlari

Iqtisodchilar va siyosatchilar pul agregatlaridan qaysi biri pullarni o'lchashda samarali ekanligi borasida aniq bir to'xtamga kelishmagan bo'lib, mantiqiy jihatdan olib qaralganda ham pul agregatlari harakati o'zaro yaqin va parallel hisoblanadi. Agarda pul agregatlarini bir xil deb baholaydigan bo'lsak, bitta pul agregatidan foydalangan holda kelajakdagi iqtisodiy faoliyatni bashoratlash va siyosatni amalga oshirish boshqa pul agregatidan foydalanish bilan bir xil bo'lishi oqibatida pulning tegishli mohiyati belgilangan iqtisodiy qarorga mos tushish yoki tushmaslik ahamiyatini yo'qotar edi. Ammo, agar pul

agregatlari birgalikda harakatlanmasa, bir pul agregati tomonidan pul taklifida sodir bo'layotgan o'zgarishlar izohi boshqa pul agregati tomonidan o'zgacha tavsiflanishi mumkin. Qarama-qarshi izohlar va tavsiflar mavjud vaziyatni chigallashtirilishi oqibatida iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonini yanada murakkablashtiradi.

4-rasm 1960–2011-yillarda M1 va M2 ning o'sish sur'atlarini tasvirlaydi. Ikkita pul agregatining o'sish sur'ati birgalikda harakat qilish xususiyatini namoyon qilib, o'sish va tushish vaqti 1990-yillargacha bir xil ko'rinishga ega hisoblanadi. O'rtacha 1970 yillarga nisbatan 1960-yillarda M1 va M2 pul agregatlari o'sish sur'ati yuqori darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, bu agregatlarning harakatida sezilarli farqlar ko'zga tashlanadi. 1992-yildan 1994-yilgacha M1 ning yuqori darajada o'sish sur'atiga qarama-qarshi ravishda M2 ancha pastroq o'sish sur'atiga ega bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, 2004-yildan 2007-yilgacha sezishimiz mumkinki, M2ning o'sish sur'ati biroz ko'tarilgan bo'lsa, M1 keskin sur'atda pasaygan va salbiy ko'rinishga ega bo'lgan. 2009-yilda M1 deyarli 0%dan 15%gacha yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lgan bo'lsa, M2 biroz o'sish sur'atini namoyon qildi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, pulning turli o'lchov instrumentlari monetar siyosatning so'nggi yillardagi holati to'g'risida har xil xulosalarni keltirib chiqaradi.

2-rasmdagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, pulning yagona, aniq va to'g'ri o'lchovini tanlab olinishi muhim hisoblanib, tartibga soluvchi organlar hamda iqtisodchilar tomonidan to'g'ri pul o'lchovi sifatida qaysi pul agregatini olinishi katta ahamiyat kasb etadi.¹⁹

2.4. Pulning funksiyalari va ularga tavsif

Pul iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettira turib, ma'lum funksiyalarni bajaradi. Pulning mohiyati uning bajaradigan funksiyalarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Pulning funksiyasi to'g'risidagi savol bir vaqtning o'zida ham qiyin va ham juda oson savoldek tuyuladi. Bu savolning soddaligi shundaki, pulning funksiyalari real hayotga yaqin va iqtisodiy amaliyotdagi mavjud jarayonlarni o'zida ifodalaydi. Qiyinligi shundaki, pulning funksiyalari, ularning mohiyati iqtisodchilar tomonidan har xil talqin qilinadi. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning turli xil funksiyalarini uchratish

---

¹⁹Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013.P. 94-104.

mumkin. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishida o'tgan asrning 50 - yillaridan boshlab pul asosan beshta funksiyani qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arma vositasi va jahon puli funksiyalarini bajarishi to'grisidagi fikrlarni uchratish mumkin. Bugungi kunda ham ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda pul beshta funksiyasini bajarishi to'g'risidagi fikrlarni uchratish mumkin.

Rivojlangan davlatlarning iqtisodchi olimlari esa pul asosan uchta funksiyani bajarishini ta'kidlashadi. Bular-qiymat o'lchovi, muomala vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalaridir. Bu borada F. Mishkin va boshqa xorijiy iqtisodchilarning qarashlariga e'tibor qarataylik.

Pulning funksiyalari

Pul chig'anoq yoki brilliant, oltin yoki qog'oz pul ko'rinishida bo'lishidan qa'tiy nazar, iqtisodiyotda pul uchta funksiyani bajaradi. Pul ayirboshlash vositasi, qiymat o'lchovi va jamg'arish funksiyalarini bajaradi. Aynan ayirboshlash funksiyasi pulning boshqa aktivlar – aksiyalar, obligatsiyalar va uylardan farqini belgilab beradi.

Ayirboshlash funksiyasi

Bizning iqtisodiyotimizdagi mavjud deyarli barcha bozor iqtisodiyoti tamoyillarida yuzaga keladigan operatsiyalarda pul naqd pullar yoki cheklar ko'rinishida tovarlar va xizmatlar to'lovi uchun foydalanilish ayirboshlash funksiyasini namoyon qiladi. Pulning ayirboshlash vositasi sifatida foydalanilishi ayirboshlash operatsiyalarida vaqt xarajatlarini kamaytirib iqtisodiyotning samaradorligini oshiradi. Nima uchun aynan shunday ekanligini tushunish uchun tovarlar va xizmatlar to'g'ridan-to'g'ri boshqa tovar va xizmatlarga ayirboshlanadigan barter iqtisodiyotni ko'rib chiqamiz.

Misol tariqasida, iqtisod fanlari professori Elen faqat bitta ajoyib ishni, ya'ni iqtisodiyot bo'yicha ma'ruza o'qiy oladi. Agar Elen ovqatlanishni xohlasa, barter iqtisodiyotda nafaqat unga mos keladigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan balki uning iqtisodiyot bo'yicha ma'ruzalariga qiziqadigan ferma topishiga to'g'ri keladi. Ko'rinib turibdiki, Elen faqatgina uning ma'ruzalariga muhtoj bo'lgan odamlarga ma'ruza o'qiy olishi ko'p vaqt va kuch talab qiladi. Bunday holat ochlikdan o'lishiga olib kelishi mumkinligi bois u ma'ruza o'qishni to'xtatib, fermerlik bilan shug'ullanishiga to'g'ri keladi.

Tovar va xizmatlarni ayirboshlashga sarflangan vaqt – operatsion xarajatlar hisoblanadi. Barter iqtisodiyotda operatsion xarajatlar juda yuqori hisoblanib, odamlar "xohish va istaklarni ikki hissa

moslashtirish”ni qondirishlariga to’g’ri kelib, ular zaruriy tovar va xizmatlarga ega va bir vaqtning o’zida ushbu tovarlar va xizmatlarni ayirboshlashni xohlaydigan kishilarni topishi zarurdir.

Elenning iqtisodiyotida pullar paydo bo’lsa, nimalar sodir bo’lishini ko’rib chiqamiz. Bunday holatda uning ma’ruzalari uchun pul to’laydigan har bir odamning hisobini yuritish imkoniyatiga ega bo’ladi. Keyinchalik u har qanday fermer (supermarket)ga borishi yoki ma’ruza o’qishi natijasida ishlab topilgan pullarga zaruriy ist’emol mahsulotlarini sotib olishi mumkin bo’ladi. “Xohish va istaklarni ikki hissa moslashtirish” muammosi tugatilsa, Elen ko’plab vaqtni tejashi orqali, o’zining eng sevimli ishi hisoblangan dars berish bilan shug’ullanadi. Ko’rib chiqilgan misoldan ko’rishimiz mumkinki, pullar iqtisodiyotning samaradorligini oshirib, tovarlar va xizmatlarni ayirboshlashga ketadigan vaqtni tejash imkonini beradi. Odamlarning yuqori malaka to’plash orqali ma’lum ishlarga ixtisoslashuvi iqtisodiyotning samaradorligini oshishiga olib keladi. O’z navbatida, pul – iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, o’zining xususiyatiga ko’ra moylovchi material sifatida operatsion xarajatlarni kamaytirish, ishchi kuchini ixtisoslashuvi va taqsimlanishini chuqurlashtirish hisobiga iqtisodiyotning ancha moslashuvchanligini oshiradi.

Pulga bo’lgan talab shu darajada yuqoriki, eng primitiv ko’rinishidagi jamiyatdan tashqari har qanday jamiyat pulni o’ylab topadi. Har qanday tovar pul sifatida samarali ishlashi uchun bir nechta talablarga javob berishi zarurdir: birinchidan, osonlik bilan uning qiymatini aniqlash uchun standartlashgan bo’lishi; ikkinchidan, umumqabul qilingan bo’lishi; uchinchidan, qismlarga bo’linishi; to’rtinchidan, bir joydan ikkinchi joyga osonlik bilan ko’chirilishi; beshinchidan, tezda parchalanib ketmasligi lozim. Insoniyat tarixida ushbu talablarga javob beruvchi pullar sifatida ko’plab noodatiy shakllar, ya’ni amerikalik hindular tomonidan foydalanilgan marjonlardan tortib birinchi amerikalik kolonistlar tomonidan foydalanilgan tamaki va viskilar hamda ikkinchi jahon urushida harbiy asirlar uchun lagerlarda sigaretlargacha ishlatilgan²⁰.

Pulning turli shakllaridan foydalanish – ishlab chiqarish vositalarining va tilning rivojlanishi kabi insoniyat topqirligining yana bir belgisidir.

---

²⁰An extremely entertaining article on the development of money in a prisoner-of-war camp during World War II is R. A. Radford. The Economic Organization of a R.O.W. Camp. *Economica* 12 (November 1945): 189-201.

Qiymat o'lchovi

Pulning ikkinchi funksiyasi – iqtisodiyotda pul o'lchov vositasi sifatida xizmat qilganda hisob birligini ta'minlashi lozim. Og'irlikni funtda yoki masofani milda o'lchaganimiz kabi biz tovarlar va xizmatlarning qiymatini pul birliklarida ifodalaymiz. Ushbu funksiyaning muhimligini anglashimiz uchun pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmaydigan barter iqtisodiyotni yana bir ko'rib chiqamiz. Agarda iqtisodiyotda faqatgina uchta tovarlar, aytaylik, shaftolilar, iqtisodiyot bo'yicha ma'ruzalar va filmlar mavjud deb qarasaq, unda tovarlar almashinuvini ta'minlash uchun faqatgina uchta narxlarni bilishimiz zarurdir: iqtisodiyotdagi ma'ruza nuqtayi nazardan shaftolining narxi (shaftoliga pul to'lashingiz uchun iqtisodiyotdan nechta ma'ruza o'qishingiz lozim), film nuqtayi nazaridan shaftolining narxi, film nuqtayi nazaridan iqtisodiy ma'ruzaning narxi. Agarda iqtisodiyotda 10 ta tovarlar bo'lganida edi - 45 ta tovarning narxini, 100 ta tovar mavjud bo'lsa – 4950 ta tovarning narxini, 1000 ta tovar mavjud bo'lsa – 499 500 ta tovarlarning narxini bir tovarni boshqasiga ayirboshlashimiz uchun bilishimiz zarurdir.²¹ Tasavvur qilib ko'ringki, barter iqtisodiyot sharoitida polkada minglab turli xil tovarlar joylashgan supermarketda bir funt tovuq go'shtining narxi to'rt funt yog' narxiga, bir funt baliqning narxi sakkiz funt pomidorning narxiga teng bo'lgan sharoitda tovuq yoki baliqdan qay birining narxi arzon ekanligini aniqlashga to'g'ri kelar edi. Barcha tovarlarning narxlarini solishtirishingiz uchun har bir narsaning ustidagi yorliqda 999 ta narxlar ro'yxati mavjud bo'lish lozim edi. Natijada ularni o'qishga sarflangan vaqt juda katta tranzaksiyon xarajatlarni keltirib chiqarar edi.

Ushbu muammoni hal etish uchun iqtisodiyotga pulni tatbiq etish va barcha tovarlarning (shaftolilar, iqtisodiyot bo'yicha ma'ruza, filmlar) narxlarini pul birliklarida, masalan, dollarlarda aks ettirish kerak. Iqtisodiyotda faqatgina uchta tovarlar mavjud bo'lgan holatda tranzaksiyalarni o'tkazish uchun uchta narxga nisbatan ehtiyojimiz mavjudligi bois barter tizimiga nisbatan unchalik katta foyda bo'lmaydi. Ko'rishimiz mumkinki, puldan qiymat o'lchovi vositasi sifatida foydalanish ko'rib o'tilgan holatda narxlar sonini kamaytirib, operatsion xarajatlarni pasaytiradi. Iqtisodiyot yanada murakkablashib

²¹ N ta tovarlar mavjud bo'lgan sharoitda narxning miqdorini hisoblash, N birlikdan juftlik miqdorini aniqlash formulasi bilan aynan bir xildir.

$\frac{N(N-1)}{2}$ Masalan, 10 ta tovarlar mavjud bo'lgan holatda. $\frac{10(10-1)}{2} = \frac{90}{2} = 45$

borishi barobarida pulning ushbu funksiyasidan olinadigan foyda yanada oshib boradi.

Jamg'arish vositasi

*Pul shuningdek jamg'arish vositasi sifatida xizmat qiladi; daromad olingan vaqtdan boshlab xarajat qilingungacha bo'lgan davrda xarid qobiliyatini saqlab turish vositasi hisoblanadi. Pulning ushbu funksiyasi foydali hisoblanib, ko'pchiligimiz saqlashni afzal ko'rib, pullarni olishimiz bilan darhol xarajat qilishni xohlamaymiz. Pul – yagona jamg'arish vositasi emas; har qanday aktivlar – pullar, aksiyalar, obligatsiyalar, yer, uy, san'at asarlari yoki zargarlik mollari – jamg'arish vositasi hisoblanadi. Ushbu aktivlardan ko'pchiligi pulga nisbatan o'zining egalariga katta foyda (foiz) keltirib, narxi ko'tariladi va qulayliklar yaratadi (masalan, boshimiz ustidagi tom). Agarda ushbu aktivlar jamg'arish vositasi sifatida pul bilan taqqoslaganda ancha foydali bo'lsa, unda insonlar nega pullarni jamg'arishadi? Ushbu savolga javob muhim iqtisodiy tushuncha hisoblangan **likvidlilik** bilan bog'liq hisoblanib, aktiv oson va tezkorlik bilan ayirboshlash vositasiga aylanadi. Likvidlilik juda ham muhim hisoblanadi. Pul ayirboshlash vositasi hisoblanganligi bois eng likvidli aktiv hisoblanadi; bir narsa sotib olish uchun pul boshqa narsaga aylantirish shart emas. Boshqa aktivlar pulga aylantirilganda tranzaksion xarajatlarni talab qiladi. Masalan, siz uyingizni sotsangiz, brokerlik komissiyasini to'lashingiz shart (odatda sotish narxining 4-6% ini tashkil qiladi). Agar siz kechiktirib bo'lmaydigan hisob raqamlarni tezda to'lash uchun naqd pullarga muhtoj bo'lsangiz, pulni tezda sotish uchun uyingizni ancha past narxda sotishingizga to'g'ri keladi. Pul eng likvidli aktiv bo'lmasin va yuqori darajadagi jamg'arish vositasi hisoblanmasada odamlar bajonidil pulni saqlaydi. Jamg'arish vositasi sifatida pulning ishonchliligi narxlar darajasiga bog'liq hisoblanadi. Masalan, barcha narxlarning ikki barobar oshishi, pulning qiymatini ikki barobarga kamayganligini anglatadi. Teskari holatda narxlarning ikki barobarga kamayishi pulning qiymatini ikki barobarga oshganligini ko'rsatadi. Inflyatsiya sharoitida narxlar darajasining tezlik bilan o'sishi kuzatilsa, pul tezda o'zining qiymatini yo'qotadi. Natijada odamlar istar-istamas o'zlarining boyliklarini pul shaklida saqlashadi. Bu holat oylik inflyatsiya sur'ati 50% dan oshishi natijasida yuzaga keladigan giperinflyatsiyaga xos bo'lgan yuqori inflyatsiya sharoitiga ko'proq mos tushadi. Birinchi jahon urushidan so'ng Germaniyada xuddi shunday inflyatsiya sodir bo'lib,*

inflyatsiya sur'ati ba'zan oyiga 1000% dan oshib ketdi. 1923-yilda giperinflyatsiya tugaguncha narxlar darajasi ikki yil oldingiga nisbatan 30 milliard marotaba o'sishi kuzatildi. Aytishlaricha, giperinflyatsiya tugash davrida buxanka non sotib olish uchun bir zambil naqd pul talab qilingan ekan. Pul o'zining qiymatini shunchalik darajada tez yo'qotgan ediki, ish kuni davomida ishchilarga bir necha marotaba ish haqi to'langan va pullar o'zining qiymatini yo'qotib qo'yishidan oldin ertaroq pullarni sarflashlari maqsadida tanaffuslar e'lon qilingan. Hech kim pulni jamg'arishni xohlamagan, chunki ularning almashuv vositasi sifatida o'rni yo'qolgan va barter tizimi yanada rivojlanishiga olib kelgan. Operatsion xarajatlar yuqori darajada o'sib, kutganimizdek, yalpi ishlab chiqarish hajmi keskin tushib ketgan²².

Biz pulga iqtisodiy kategoriya sifatida qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar iqtisodchilari tomonidan keltirilayotgan funksiyalarini tahlil qilib, bozor munosabatlarining taraqqiy qilish darajasidan kelib chiqib pul asosiy to'rt funksiyani bajaradi, degan fikrni ta'kidlamochimiz. Bular: *qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalaridir.*

Pul qiymat o'lchovi sifatida. Pulning birinchi funksiyasi uning qiymat o'lchovi ekanligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Qiymat o'lchovi funksiyasida pul tovar ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu mehnat asosida tovarning qiymatini belgilaydi. Pulning bu funksiyasida naqd pullar emas, *bizning tasavvurimizdagi pullar* ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarning bahosini ko'rib, u shu tovarga arziydiganmi yoki yuqori, aksincha, past qo'yilganmi — shu to'g'rida xulosa qilishimiz mumkin. Shu xulosa asosida pulning *qiymat o'lchovi funksiyasi* yotadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasida bir tovarning qiymati ikkinchi bir tovar qiymati orqali ifoda qilinadi. Agar tarixan olib qaraydigan bo'lsak, bu vazifani o'z qiymatiga ega bo'lgan tovar-oltin, kumush yoki oltinni o'zida ifodalaydigan pul birliklari bajarib kelgan.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi qiymat qonuniga asoslanib aniqlanadi. Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi *baholar masshtabi*ni o'rnatishni talab qiladi. Baholar masshtabi huquqiy xarakterga ega bo'lib, u davlat tomonidan o'rnatiladi va tovar qiymatiga asoslangan holda uning bahosini ifodalaydi. Baholar masshtabi orqali, fikran

---

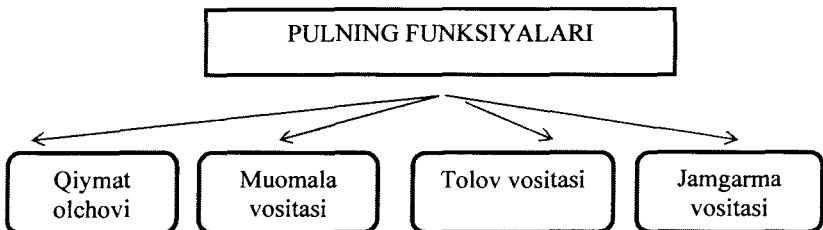
²²Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 94-104.

namoyish qilingan tovar bahosi *davlat bahosi* yoki *bozor bahosiga* aylanadi va milliy pul birligida ifodalanadi.

XX asrning 80-yillari oxirigacha baholar masshtabi deb, davlat tomonidan tasdiqlangan, tovar qiymatini o'lchash va baholar belgilash uchun kiritilgan, ma'lum oltin miqdorini o'ziga ifodalagan pul birligiga aytilgan. Qariyb 30 yil davomida 1961-yildan boshlab, sobiq Ittifoqda baholar masshtabi qilib 1 rubl qabul qilingan va u 0,987412 gramm oltinga tenglashtirilgan edi. XX asrning 80-yillari oxiriga kelib, Ittifoqda pul birligini oltinga tenglash g'oyasi o'z kuchini yo'qotdi. Vaholanki, boshqa ko'pgina mamlakatlar amaliyotida bu tenglashtirish 70-yillardan boshlab e'tiborga olinmadi. Rivojlangan iqtisodga ega bo'lgan mamlakatlarda valyutani oltinga tenglashtirish hal qiluvchi dastak emasligini ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti isbotlab berdi.

XX asrning 60-yillarida yangi pul islohoti o'tkazilganda, *devalvatsiya* yoki *revalvatsiyada* davlat qonuniy ravishda baholar masshtabini, pul birligining oltin miqdorini baholarni belgilash uchun o'rnatib bergan. Pul birligi ma'lum miqdor oltinga tenglashtirilgan bo'lsa-da, muomalaga chiqarilgan pul birliklari hech qachon oltinga almashtirilgan emas. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda jahondagi biron mamlakat o'z pulini oltinga almashtirmaydi. Ba'zi mamlakatlar pul birligini oltinga tenglashtirsa-da, pul birligiga to'g'ri kelishi mumkin, deb belgilangan oltin miqdorini muomaladagi pul birligiga almashtirib bermaydi. Shuning uchun bu tenglashtirish o'zining iqtisodiy mohiyati va kuchini yo'qotganligi aniq. Chunki oltin oddiy tovarga aylandi va uning qiymati ham pulda ifodalanadigan bo'ldi. Pulning funksiyalari oltindan ajraldi, o'zgaruvchan valyuta kurslari joriy qilindi.

Hozirgi vaqtda baholar masshtabi talab va taklif ta'sirida tashkil topadi va baho orqali tovarlar qiymatini o'lchashga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, pul yordamida tovarlar tenglashtiriladi. Har ikki

tomon uchun ham tenglashtirishning asosi bo'lib, abstrakt mehnat hisoblanadi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi *baho* deyiladi. *Baho* — bu ideal shaklda ongimizdagi *qiymat o'lchovi*. Qiymat o'lchovi vazifasini fikran ifoda qiladigan pulimiz bajaradi, baho esa to'la-to'kis real moddiy boyliklarning qiymatini ifoda qiladi.

Qiymat shakliga ega bo'lgan tovar, bahoga ham ega bo'ladi. Pulning o'zi o'z bahosiga ega emas, uning qiymati o'zi bilan aniqlanishi mumkin emas. Baho o'rniga pul sotib olish qobiliyatiga ega. Pulning sotib olish qobiliyati deganda, pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar va xizmatlar miqdori tushuniladi. Agar pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar miqdori (soni) qancha ko'p bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha. Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi shuni korsatadiki, inflyatsiya yuqori bolgan davlatlarda muomalada milliy valyuta aylanib turgan davrda turli shartnoma va bitimlarning dollar, yevro, yoki boshqa xorij valyutalariga tayanib tuzilishi mazkur valyutalarni ushbu bitimlarda baholar masshtabiga aylanishiga undaydi.

Muomala vositasi funksiyasi. Muomala vositasi funksiyasida pul yordamida tovar o'zining pul qiymatiga ayirbosh qilinadi. Bu funksiyani bajarish uchun naqd pul bo'lishi lozim. Bu funksiya yordamida tovarlarni bir-biriga *ayirboshlash* — *barter* usuliga chek qo'yiladi. Tarixiy taraqqiyot ko'rsatadiki, jamiyat rivojlanishining ilk bosqichlarida barter mehnat mahsulini ayirbosh qilishning yagona yo'li bo'lgan. Barterning noqulayligi shundan iborat bo'lganki, *A.* tovar egasi *B.* tovarni sotib olish uchun nafaqat *B.* tovar ishlab chiqaruvchini, balki *B.* tovar egasiga zarur bo'lgan tovarni ham topa olishi kerak edi. Bu juda qiyin jarayon bo'lib, yuzlab tovarlarni muomalaga jalb qilgan holda ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'lgan. Oltinning pul sifatida ishlatila boshlashi natijasida barter usuli tovar ayirboshlashning usuli sifatida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, barter usuli hozirgi kunda ham ba'zi hollarda jahon amaliyotida qo'llanilib kelinmoqda.

Tovar defitsiti, inflyatsiya sur'atlarining oshib ketishi, mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning yo'qligi sharoitida barter bo'yicha tovarlar harakatini amalga oshirish tomonlar uchun qulay hisoblanadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida tovar qo'ldan qo'lga o'tadi va muomaladan chetlashadi, ya'ni iste'molchi egaligiga o'tadi. Pul va tovarning harakati ($T-P-T$) qisqa vaqt ichida tugallanadi.

Qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar—pul va pul—tovar) o‘tib turishi pulning muomala vositasi funksiyasining asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham bu funksiyani bajarishda naqd pul bo‘lishi, u barqaror, sifati yuqori bo‘lishi kerak.

O‘zbekistonda muomala vositasi funksiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog‘oz pullar va metall tangalar bajaradi. Muomalaga chiqariladigan naqd pullar miqdori savdo-sotiq hajmiga, ish haqi to‘lashning vaqtiga, aholining bankdan qarzga mablag‘lar olish imkoniyatiga va boshqa omillarga bog‘liq. Savdo-sotiq hajmining ko‘pligi va ish haqining tez-tez to‘lab turilishi muomalaga ko‘p pul chiqarish zarurligidan, aholining bankdan ko‘proq kredit olish imkoniyatiga ega ekanligi kamroq muomala vositasi kerak ekanligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki, ishlab chiqarishni *ixtisoslashtirish, natural xo‘jalik, kichik korxonalar, fermer xo‘jaliklarining* ko‘payishi, naqd pulsiz to‘lovlarni qollash imkoniyati muomala vositasiga bo‘lgan talabni kamaytiradi.

Pulning muomala vositasi sifatida ishlatilishi muomala xarajatlari barter xarajatlari nisbatan ancha past bo‘lishini ta‘minlaydi. Pulning muomala vositasi funksiyasi uning boshqa funksiyalaridan o‘zining ma‘lum xususiyatlari bilan ajralib turadi. Muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bu funksiyani real, naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul bir-biriga qarama-qarshi, bir trayektoriyada harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va tovar sotib oluvchi o‘rtasidagi munosabat tugallanadi va tomonlar tovarga yoki pulga ega bo‘ladilar;
- muomala vositasida pul doimo harakatda bo‘lib qo‘ldan qo‘lga o‘tib yuradi;
- muomala vositasini qog‘oz pullar va monetalar bajaradi;
- pul muomala vositasi bo‘lishi uchun, avvalambor, qiymat o‘lchovi bo‘lishi kerak.

Muomala vositasi funksiyasida pul tovarlarni bozorga jalb qiluvchi dvigatel hisoblanadi. Bir qaraganda pul doimiy oborotda ozi aylanayotgandek tuyulsada, pul aylanishining asosini tovarlar aylanishi tashkil etadi. Shu bois, tovarlar ishlab chiqarish hajmining oshishi muomalada pul hajmining oshishini taqozo etadi. Muomalada turli zamonaviy to‘lov vositalarining qo‘llanilishi bilan pulning muomala funksiyasi o‘z mavqegini uning to‘lov vositasi funksiyasiga o‘tkazib

boradi. Shuning uchun ham xorijiy davlatlar iqtisodchilari to'lov vositasini muomala vositasi funksiyasi tarkibida aks ettirishadi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi. Mavjud chet el iqtisodiy adabiyotlarida va keyinchalik, Rossiya olimlari tomonidan chop qilingan kitoblarda pulning muomala vositasi funksiyasi uning to'lov vositasi ekanligidan dalolat beradi degan chalkash xulosalarni uchratish mumkin. Lekin biz yuqorida keltirilgan muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funksiyasiga ham mos keladi, deb aytga olmaymiz. Bu xususiyatlar *pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan* tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun muomalaga olib chiqqan vaqtda tovarni sotib olish uchun iste'molchining yetarli naqd puli bo'lmasligi mumkin. Natijada tovarni kreditga sotishga zarurat tug'iladi, ya'ni tovarning pulini to'lash muddati kechiktiriladi. Tovar kreditga sotilganda, pul tovarning bahosini aniqlashda qiymat o'lchovi funksiyasini bajaradi, lekin u muomala vositasi bo'la olmaydi. Iste'molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Bu holda tovar va pulning harakati bir trayektoriyada, bir vaqtning o'zida, bir-biriga qarama-qarshi tura olmaydi.

Tovar harakati amalga oshgandan ma'lum vaqt o'tgandan keyin *pul harakati* sodir bo'ladi. To'lov vositasi funksiyasining asosiy xususiyati tovar va pul harakatining bir vaqtda amalga oshmasligi, harakatning bir tomonlamaligi va harakatda bo'linishlarning mavjudligidir.

Pulning to'lov vositasi sifatida ishlatilishi nafaqat tovar kreditga sotilganda sodir bo'ladi, balki barcha jarayonlarda tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'sha zahotiy oq naqd pulda amalga oshirilmasa, bunday iqtisodiy munosabatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi yuzaga kelishidan dalolat beradi. To'lov vositasida sotuvchi tovarning pulini olguncha tovar iste'molchi ixtiyoriga kelib tushadi va u o'z ehtiyojini qondirish uchun tovardan to'la foydalanishi mumkin.

Agar tovar uchun to'lov oldindan (avans) amalga oshiriladigan bo'lsa, tovar ma'lum vaqtdan keyin iste'molchi ixtiyoriga tushishi mumkin. Demak, har ikki holda ham tovar va pul harakati bir vaqtning o'zida amalga oshmaydi. Chunki, tovar aylanishi ($T—P—T$) uziladi va pul harakati tovar harakatiga nisbiy ravishda mustaqil bo'ladi. Pulning bu harakati *to'lov* deb aytiladi va bu yerda pul to'lov vositasi sifatida ishtirok qiladi. Pulning to'lov vositasi funksiyasi tovar ishlab chiqarish va muomala rivojlanishining yuqori bosqichlari mahsuli bo'lib, u

pulning qiymat o'ldi va muomala vositasi funksiyalaridan keyinroq yuzaga kelgan, deb xulosa qilish mumkin.

To'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shundaki, sotuvchi bilan iste'molchi o'rtasidagi munosabat muomala vositasidagiga o'xshab qisqa muddatli bo'lib, tezda tugallanmaydi. To'lov vositasi funksiyasida iste'molchi tovarga ega bo'lganidan keyin ham u bilan mol sotuvchi o'rtasidagi munosabat uzoq vaqt davom etadi. Bu munosabat — *kredit munosabati* hisoblanadi va iste'molchi — *qarzdor*, sotuvchi — *kreditor* sifatida ishtirok etadi.

Ba'zi iqtisodchilarimiz veksel asosida o'tkaziladigan jarayonlarni ham muomala vositasi funksiyasiga kiritishadi. Bu, bizning fikrimizcha, to'g'ri emas. Chunki veksel ma'lum mablag'ni to'lash to'g'risidagi kredit majburiyatdir. Demak, ayirboshlashning ekvivalenti sifatida ishtirok qila olmaydi. *A* sotuvchi bir mln so'mlik tovarni *B* iste'molchining vekseliga almashtirdi deylik. *B* bir mln so'mlik tovarga ega bo'ldi. *A* bo'lsa sotib olish qobiliyati emitent tomonidan belgilanadigan vekselga ega bo'ladi. Sotuvchi *A* qachonki, bir mln so'mlik vekselni sotsagina pul mablag'iga ega bo'lishi mumkin. Shunga asosan, biz veksel jarayonlarini muomala vositasiga kiradi deb to'liq ishonch bilan uqtira olmaymiz. Bu jarayonlar ko'proq to'lov vositasi funksiyasiga taalluqlidir. Pulning *to'lov vositasi funksiyasi yana turli qarz va majburiyatlarini to'laganda*:

◆ korxonalar, tashkilotlar o'rtasida tovar va xizmatlar uchun to'laganda;

◆ davlat byudjetiga va kredit tizimiga to'lovlarni amalga oshirganda (foydadan to'lanadigan to'lovlar, kredit bo'yicha qarz va foizlarni to'lash va boshq.);

◆ ishchi-xizmatchilarga ish haqi to'lash va aholiga boshqa to'lovlarni to'lash (nafaqa, stipendiya va boshq.);

◆ boshqa har xil qarz va majburiyatlarni to'lash (masalan, kreditga olinganligi uchun to'lov, uy-joy, elektr energiyasi va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar)da amalga oshiriladi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shundaki, bu funksiyada to'lovlar *naqd pullik* yoki *naqd pulsiz* shaklda amalga oshirilishi mumkin. Bu xususiyati bilan ham pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan farq qiladi. Pulning bu funksiyasi yordamida amalga oshiriladigan naqd pullik va naqd pulsiz to'lovlar birgalikda to'lov aylanmasini vujudga keltiradi. Pulning to'lov vositasi funksiyasini biz ikkinchi darajali, deb qarashimiz mumkin emas, chunki bu funksiyaning bajarilmasligi to'lovlarning o'z

vaqtda amalga oshmasligiga, bu esa hozirgi kunda mavjud muammolar debitor-kreditor qarzlarning ko'payishiga, kredit bo'yicha va boshqa moliyaviy majburiyatlarning bajarilmasligiga, xo'jalik jarayonlarining normal borishiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Pul jamg'arma vositasi. Pulning bu funksiyasi sotish va sotib olish jarayoniga zarurat bo'lmagan holda yuzaga keladi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan keyin uzoq vaqt davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul muomala va to'lov aylanmasidan chetlashadi. Yig'ilgan pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi. Tovar ishlab chiqarish va muomala jarayoni pulni jamg'arishga imkoniyat yaratadi. Jamg'arma ikki yo'nalishda yuzaga kelishi mumkin: *maqsadli jamg'arish* yoki *umuman jamg'arish*. Shunday jamg'armalar borki, aniq bir mo'ljal bo'lmagan holda yig'ib boriladi, maqsadli jamg'armada odamlar mashina, asbob-uskuna, uy-joy sotib olish yoki boshqa ma'lum maqsadni amalga oshirish uchun mablag' jamg'aradilar.

Pulning jamg'arma vositasi funksiyasi pulning pul aylanmasidan chiqib ketishiga olib keladi. Jamg'armada pul pul aylanmasining qaysidir kanallarida turib qoladi va natijada u mavjud aylanmadan ajralib, ma'lum vaqtgacha aylanmaga qaytib tushmasligi mumkin.

Pulning jamg'arma va boyluk to'plash vositasi funksiyasi pul muomalasini stixiyali ravishda boshqarib boradi. Tovar ishlab chiqarish hajmining uzluksiz o'zgarib turishi pul massasining doimiy o'zgarib turishiga olib keladi. Qimmatbaho metallar, buyumlarning muomalaga kelib-ketib turishi, pul massasining hajmini ushlab turishi, pul muomalasi kanallarida pul oqimi ko'payib ketishining oldini olishi mumkin. Pulning muomala vositasidan chiqib jamg'armaga aylanishi va jamg'armaning muomala vositasiga aylanishi pul tizimini muvozanatda ushlab turuvchi zaruriy shart hisoblanadi.

Pulni jamg'arishga undaydigan omil — uning maxsus tovar, umumiy ekvivalentligi, ya'ni boshqa barcha tovarlarga xohlagan vaqtda almashtirish mumkinligida. Pulga sifat va son jihatdan yondashish mumkin. Chunki pulning sifati, soni bor. Pulning sifati cheksiz bo'lishi, ya'ni pulni zarur bo'lganda xohlagan tovarga aylantirish imkoniyati mumkinligida o'lchansa, son jihatdan, albatta, pul summasi cheklangan bo'lishi mumkin, chunki unga cheklangan miqdorda tovar sotib olish mumkin. Demak, pulning sifat jihatdan cheklanganligi bilan son jihatdan cheklanmaganligi o'rtasida qarama-qarshilik bor. Mana shu qarama-qarshilik pulni jamg'arishga, pul qancha ko'p bo'lsa, uni yanada ko'paytirishga intilishga olib keladi. Jamg'arma funksiyasi pul muomalasida asosiy bo'lmasa-da, uni olib borishda katta ahamiyatga ega.

Jamg'arish, xazina to'plash qiymatning qotib qolishiga olib keladi. Xazina to'plash vositasi rolini tarixan oltin, keyinchalik boshqa qimmatbaho metallar, toshlar o'ynab kelgan va hozirgi kunda ham shu tovarlar boylik (pul) sifatida jamg'arilib kelinmoqda. Xazina sifatida oltin yoki boshqa qimmatbaho metall, toshlarning roli rivojlangan mamlakatlarda deyarli yuqori emas, chunki mamlakat iqtisodiy jihatdan barqaror bo'lsa, pulni biror qimmatbaho metallga qo'yib qotirib qo'ygandan ko'ra, unga davlat yoki korporatsiyalarning qimmatli qog'ozlarini sotib olib, ulardan har yili daromad ko'rgan ancha qulay hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 100 ishbilarmondan faqat 4 nafari o'z pulini to'g'ri jamg'arib boyib ketar ekan. Qolganlari bo'lsa pulni topadi, lekin qanday jamg'arish yo'lini bilmasdan uni yo'qotarkan.

Bozor iqtisodiyoti yuksak rivojlangan mamlakatlarda pul mablag'ini quyidagi aktivlarga qo'yish afzal hisoblanadi. *Birinchi*dan, davlatning qimmatbaho qog'ozlari, ya'ni uzoq muddatli obligatsiyalar, qisqa muddatli veksellarga qo'yish. Davlatning qimmatli qog'ozlari kafolatlangan bo'ladi va ularning bahosi kamdan kam hollarda o'zgaradi. O'zgarganda ham sezilarsiz miqdorda o'zgaradi. Shuning uchun ham davlat qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlikka ega bo'ladi.

*Ikkinchi*dan, sanoat korxonalarini va korporatsiyalarning qimmatli qog'ozlari, ya'ni aksiya va obligatsiyalariga qo'yish. Korporatsiya, korxonalarining aksiya, obligatsiyalarining ishonchligi davlatnikiga nisbatan kam bo'lishi mumkin. Chunki ularning bahosi u yoki bu sabab bilan tushib ketsa, qo'yilgan mablag' ko'zlangan natijani bermasligi mumkin. Agar mablag' iqtisodiy barqaror korxonalarining qimmatli qog'oziga qo'yilsa, u davlatning qimmatli qog'oziga nisbatan yuqori daromad keltirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida korporatsiya, assotsiatsiya, korxonalarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish, ularning ikkinchi sotilish bozorini vujudga keltirish va rivojlantirish ayniqsa korporativ boshqaruv bo'yicha ancha ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi vaqtda qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish va takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi va bu jarayon O'zbekiston iqtisodini rivojlantirishning asosiy dastaklaridan biri bo'lib qoldi.

*Uchinchi*dan, pulni qimmatbaho, noyob buyumlar, san'at asarlari olib qo'yish yo'li bilan jamg'arish. Bu usulda iqtisodning ijobiy va salbiy tomonlarga o'zgarishiga qaramasdan, buyumda ifodalangan qiymat o'zini yo'qotmaydi. Agar davlat barqaror iqtisodga ega bo'lib,

bozor munosabatlari yaxshi rivojlangan bo'lsa, bu aktivlarning likvidliligi uncha yuqori bo'lmasligi mumkin.

Pul yuqori darajadagi likvidlilikka ega bo'lgani uchun, uni xohlagan vaqtda, xohlagan to'lovni to'lashga yo'naltirish mumkinligi uchun, u nominalni o'zgartirmasligi uchun pul jamg'arma va xazina to'plash funksiyasini bajaradi. Pul jamg'armasi boylikning bir shakli hisoblanadi. Kishilar boylikni faqat pul shaklida emas, boshqa shakllardan, masalan, uy-joy, yer, mashina, asbob-uskuna, aksiya, obligatsiya va boshqa shaklda ham mujassamlashtirishi mumkin. Boylikning bu shakllarida likvidlilik darajasi pulga nisbatan (agar inflyatsiya bo'lmasa) past bo'ladi va ularning narxi ham o'zgaradi. Yer, uy-joy, asbob-uskuna, qimmatli qog'ozlarni pulga aylantirmasdan turib biron to'lovni qoplash uchun yo'naltirib bo'lmaydi. Pulni bo'lsa xohlagan paytda turli to'lovlarni qoplash uchun yo'naltirsa bo'ladi.

Inflyatsiya sharoitida pulni jamg'arish xohlagan rejani amalga oshirishga imkon bermasligi mumkin. Chunki jamg'ariladigan pullar o'z qadrini bir necha marta yo'qotib boradi va unga ishonch yo'qoladi. Bu sharoitda milliy pul birliklari muomala va to'lov vositasi hamda baholar masshtabi bo'ladi, lekin jamg'arish vositasi bo'lib barqaror biror chet el valyutasi muomalaga kiradi va pul aktivlari shu valyutalarga almashtiriladi. Shu holni o'tgan asrning 50-yillarida Janubiy Koreyada, 70-yillarida Isroilda, hozirgi kunlarda MDH davlatlari amaliyotida ko'rish mumkin.

Odatda, pul barcha funksiyalarini bir vaqtda ketma-ket bajarishi mumkin. Ba'zida mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy barqarorlikka qarab, pulning funksiyalari bir-biridan ajralib qolishi ham mumkin. Masalan, 40-yillarda Xitoyda tovarlar bahosi AQSh dollarida aniqlangan, hisob-kitoblarda, tovar sotish va sotib olishda Xitoy valyutasi qo'llanilgan. Xuddi shunday hol *giperinflyatsiya* davrida Isroilda, Argentina, Meksika kabi mamlakatlarda joriy qilingan. Bu mamlakatlarning milliy valyutasi muomala va to'lov vositasi sifatida ishlatilgan.

Adabiyotlarda pulning jahon puli funksiyasi to'g'risidagi g'oyani ham uchratish mumkin. Bu funksiyani biror valyutaga bog'lab qo'yishni to'g'ri deb bo'lmaydi.

Agar biz tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi savdo, xalqaro aloqalar, kredit munosabatlari rivojlanishi oltinning jahon puli sifatida qo'llanilishiga olib kelgan. 1867-yilda Parijda qabul qilingan kelishuvga asosan oltin davlatlar o'rtasida yagona pul (jahon puli) sifatida qabul qilingan. 1922-yilda Genuyada o'tkazilgan konferensiyadagi valyuta bitimiga asosan AQSh dollari va Angliya funt sterlingi oltinning

o‘rinbosari sifatida e‘lon qilindi va xalqaro to‘lovlarda qo‘llanila boshladi. 1944-yildagi Brettonvud konferensiyasidan keyin jahon puli funksiyasi oltinda qoldirilgan holda xalqaro to‘lovlarda AQSh dollaridan ko‘proq foydalanishga imkoniyat berildi. Dollarni oltinga almashtirish bo‘yicha dollar kursi belgilandi va 35 dollar 31,1 g oltinga teng, deb qabul qilindi. Keyinchalik har xil valyuta bloklari, valyuta kliringi tashkil qilindi. XX asrning 70-yillaridan boshlab xalqaro to‘lovlarda XVF tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to‘lov birligi SDR (*Special Drawind Rids*) qo‘llanila boshlagan.

1971-yilda SDRning oltin miqdori AQSh dollarinikidek 0,888671 g oltinga teng, deb belgilangan. Dollar devalvatsiya bo‘lganidan keyin, 1974-yil 1-iyuldan boshlab, SDR qiymati 16 davlat valyutasining o‘rtacha kursi, keyinchalik yetakchi besh mamlakat valyutasi kursi bo‘yicha aniqlanadigan bo‘ldi. 1979-yil martdan boshlab, Yevropa valyuta tizimiga kiruvchi mamlakatlarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi — ECU (*European Currency Unit*) qo‘llaydigan bo‘lindi. ECU — bu a‘zo mamlakatlar banklaridagi schyotlariga yozib qo‘yiladigan hisob birligi. 1999-yil 1-yanvardan boshlab, EURO muomalaga kiritildi. O‘sha davrda yevrohududga 11 Yevropa davlati kirgan bo‘lsa, bugungi kunda yevrohududning chegarasi kengayib bormoqda. Bugungi kunda faqat qaysidir davlatning puligina jahon puli funksiyasini bajaradi deya olmaymiz. Pulning xalqaro munosabatlarda, moliya-kredit, hisob-kitoblarda qo‘llanilishida tomonlar xohlagan pul birligida shartnomalar, bitim va kelishuvlar imzolashlari mumkin. Bunda albatta barqaror, xalqaro munosabatlarda ko‘p qo‘llaniladigan pul birligiga ustuvorlik berilishi muqarrardir.

2.5. Pul funksiyalarining o‘zaro bog‘liqligi

Bizning fikrimizcha, pul biz yuqorida keltirgan funksiyalarni alohida olingan davlatda yoki davlatlar o‘rtasida bajarishi mumkin. Bu holda biron mamlakatning valyutasi jahon puli funksiyasini bajaradi, deb xulosa qilishga o‘rin qolmaydi. Pulning funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq va ular bir-birini to‘ldirgan holda pulning mohiyatini to‘liq ifoda qiladi. Pulning asosiy bosh funksiyalaridan biri *qiymat o‘lchovi funksiyasi* hisoblanadi. Ba’zi chet el va rossiyalik iqtisodchilar adabiyotlarida pulning birinchi funksiyasi deb *muomala vositasi funksiyasi*, keyin *qiymat o‘lchovi funksiyasini* keltiradilar. Bizning fikrimizcha, pulning funksiyalari to‘g‘risida gapirganda, ularning

ketma-ketligiga e'tibor berish zarur. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib muomala, jamg'arma vositasi bo'la olmaydi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasining to'laqonli bajarilishi, tovarlarni ishlab chiqarish, xizmatlarni ko'rsatish sohasidagi barcha sarf-xarajatlarni to'la ifodalash imkonini beradi. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib, ishlab chiqarilgan tovar yoki ko'rsatilayotgan xizmatlar bozor munosabatlarining subyektlari uchun, ularning xo'jalik faoliyati uchun to'liq tatbiq qilina olmasligi mumkin. Ya'ni pul muomala vositasini bajarishi uchun, muomala vositasining dastagi bo'lgan tovarlar yoki xizmatlarning qiymatini aniqlashi hamda bahosini belgilashi lozim. Qiymati aniqlanib, bahosi belgilangan tovar yoki xizmat muomalaga chiqarilishi yoki havola qilinishi mumkin. Muomala vositasi funksiyasi pulning qachon va qaysi maqsadda ishlatilishiga qarab, pulning keyingi funksiyalarini amalga oshirish uchun zamin yaratadi. Pulning qiymat o'lchovi va muomala vositalari uzviy davomi sifatida pulning to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalari amalga oshiriladi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, ba'zi xorijiy mamlakatlar iqtisodchilari, ayniqsa, rivojlangan davlatlar iqtisodchi olimlari pulning to'lov vositasi funksiyasini e'tibordan chetda qoldirishadi yoki muomala vositasi funksiyasiga qo'shib yuborishadi. Albatta, bozor munosabatlari har tomonlama rivojlangan mamlakatlarda naqd va naqdsiz pul o'rtasida tafovut mavjud emas. Shu bois, pul muomalasida keskin o'zgarishlar bo'lmagan sharoitda pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasining davomi sifatida qaralishi mumkin. Lekin, to'lov vositasi funksiyasining alohida olib qaralishi bozor munosabatlari rivojlanayotgan mamlakatlarda o'zining maqsadli vazifalarini bajarishga asos yaratadi. Pulning to'lov vositasi funksiyasida ko'proq kredit pullar ishtirok etadi. Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bu ikki funksiya orqali, avvalambor, muayyan davrda, vaqtda qancha miqdorda naqd pulga talab borligini aniqlash va bu orqali pul muomalasini barqarorlashtirish yo'llarini tanlash mumkin. Muomala vositasi funksiyasida naqd pul aylanishini aniqlash imkoniyati yaratiladi. To'lov vositasi funksiyasi esa subyektlarning qarz majburiyatlari miqdorini aniqlash va ularni amalga oshirishda qancha miqdorda naqd pul yoki qancha miqdordagi mablag'larni naqdsiz o'tkazish mumkinligi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz hamda mazkur aylanmaning samarali va uzluksiz bo'lishini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi.

Muomala va to'lov vositasi funksiyalarining amalga oshirilishi natijasida pulning jamg'arma vositasi funksiyalarining bajarilishiga

zamin yaratiladi. Muomala vositasining bajarilishidan qolgan pullar yoki muomalada bo‘lmagan pullar jamg‘armaga yo‘naltirilishi mumkin. To‘lov vositasi funksiyasi yordamida shakllangan, iste‘mol uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar jamg‘arilishi mumkin. Jismoniy shaxslar ehtiyoji va iste‘molidan ortiqcha pul mablag‘larini qo‘llarida yoki banklar va boshqa kredit muassasalarida jamg‘arishlari mumkin bo‘lsa, yuridik shaxslar ehtiyojidan ortiqcha pul mablag‘larini o‘zlarining banklardagi hisob raqamlarida jamg‘arishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pulning barcha funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq va ular bir-birini to‘ldiradi. Pulning funksiyalari aynan shunday uzviy bog‘liqligi va bir-birini to‘ldirishi pul muomalasining barqarorligi va samarasini ta‘minlashga sharoit yaratadi. Pul nafaqat alohida olingan davlat iqtisodiyotini, balki jahon xojaligi aloqalarini bog‘lab turuvchi va rivojlantirishga xizmat qiluvchi dastak hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotining globallashib borishi jahon puli sifatida hisob – kitoblarda qo‘llaniladigan valyutalarning ko‘lamini kengaytirishga sharoit va imkoniyat yaratadi. Yevroga oxshagan davlatlararo aylanadigan valyutalar muomalaga chiqarilishi mumkin.

Tayanch so‘z va iboralar

<i>pul;</i>	<i>muomala vositasi;</i>
<i>qiymat;</i>	<i>to‘lov vositasi;</i>
<i>funksiya;</i>	<i>jamg‘arma;</i>
<i>masshtab;</i>	<i>baho;</i>
<i>oltin;</i>	<i>ayirboshlash;</i>
<i>qog‘oz pul;</i>	<i>kumush;</i>
<i>natural pullar;</i>	<i>kredit pullar.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pulo‘ziga xos tovar sifatida qanday ajralib chiqqan?
2. Pulning mohiyati deganda nimani tushunasiz?
3. Pulning xarid qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
4. Pulga tovar qiymatining umumiy ekvivalenti sifatida ta‘rif bering.
5. Pulning o‘ziga xos xususiyatlarini sanang.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning ahamiyati.
7. Oltin va kumushning pul sifatida rolini ta‘riflang.
8. Qog‘oz va kredit pullarga ta‘rif bering.

III BOB. PUL NAZARIYALARI

3.1. Pul nazariyasining mohiyati

Pul nazariyasining olamshumul ilmiy ahamiyati shundaki, u barcha iqtisodiy fanlarning bazisi hisoblanadi. Haqiqatda ham birorta iqtisodiy adabiyot mavjud emaski, agar pul yoki u bilan bog'liq munosabatlarni o'zida aks ettirmagan bo'lsa.

Oldingi mavzuda takidlaganimizdek, pulning nazariy tabiati qator konsepsiyalarda talqin etiladi. Shartli ravishda buni "tovarli" va "tovarsiz" konsepsiyalarga ajratish mumkin.

Tovarli konsepsiyada pulning qimmatlilikini aniqlashda asosiy e'tibor real foydali hisoblangan ichki qiymatiga qaratiladi. Bu borada juda keng tarqalgan pulning metallilik nazariyasi e'tiborga olinadi.

Pulning tovarsiz konsepsiyasida uning tovarni sotib olish huquqini beruvchi qiymati, simvoli, ieroglifi, umumiy ko'rinishi kabi belgilariga e'tibor qaratiladi.

Albatta, pul nazariyasining ko'p qirraliligi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi juda ko'p iqtisodchi olimlar, mutaxassislar, ekspertlar tomonidan e'tirof etilgan. E'tiborli jihati shundaki, iqtisodchi olimlar, ekspertlar va mutaxassislarning pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi haqidagi qarashlari, ta'limotlari va g'oyalari juda ko'p hollarda bir – biridan farq qiladi. Buning asosiy sabablaridan biri, bizning nazarimizda, iqtisodiy nazariyachi olimlar, mutaxassislar va ekspertlarning pul nazariyasi haqidagi asarlarining turli vaqtda, turlicha ishlab chiqarish sharoitida va turli hududlarda yaratilganligidir. Jamiyatda mehnat taqsimotining mavjudligi, kishilarni bir – biriga bog'lab turadilar, ular o'rtasida mahsulotlar va resurslar almashuvini ta'minlaydigan mexanizmi amal qilishini talab etadi. Ushbu mexanizm bozor bo'lib, bozor kishilar faoliyatini tartibga soladi va ularning manfaatlarini bir – biriga mos kelishini ta'minlaydi. Kishilar faoliyatini harakatga keltiruvchi, ular o'rtasidagi ayirboshlashni ta'minlovchi va ularning manfaatlarini tartibga soluvchi vosita sifatida pul maydonga chiqadi.

Ma'lumki, jamiyatda ayirboshlash munosabatlarining dastlabki davrlarida kishilar barterdan juda keng ravishda foydalangan, keyinchalik ular barter, ya'ni tovarni – tovarga almashtirish jarayoni ma'lum

qiyinchilik va qo'shimcha vaqtni talab etishi natijasida, bozor ishtirokchilari pulni kashf etdilar.

Pul – barcha tovarlarning umumiy ekvivalenti sifatida maydonga chiqadigan “maxsus tovar” bo‘lib, uning yordamida barcha tovarlar qiymati o‘lchanadi. Pulning jamiyatda amal qilishi va uning evolyutsiyasi bilan bog‘liq masalalar iqtisodiy adabiyotlarda pul nazariyasi sifatida talqin etiladi. Ushbu iqtisodiy adabiyotlarda pul nazariyasining iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi quyidagi uchta guruhga ajratib o‘rganiladi.

3.2. Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi XVI – XVII asrlarda dastlab kapitalning boylik sifatida jamg‘arish, kapitalistik tuzumning shakllanishi va rivojlanishi sharoitida vujudga keldi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og‘irlik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda progressiv (ijobiy) rol o‘ynadi. Bu nazariyalar o‘sha davr ruhi va vujudga kelayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullar tarafdori bo‘lib chiqdilar. Bu nazariya o‘sha davr kapitalizmining eng rivojlangan Angliya davlatida maydonga keldi.

Ularning fikricha, barqaror metall valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a‘zolarining jamg‘arishga bo‘lgan intilishi iqtisodchilarning boylikning manbaini o‘rganishlariga sabab bo‘ldi. Ular bu manbani savdodan izladilar. Ularning e‘tirof etishlaricha, aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta‘minlaydi.

Shunday qilib, ilk metallik nazariyasi tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funksiyalarini bajaradi deb hisoblar edilar.

Ma‘lumki, pul birligining sotib olish qobiliyati metall asosida aniqlanadi, metall tangalar o‘zida pulning haqiqiy qiymatini aks ettirib, ulardan tanga (moneta)lar zarb etilgan. Shu bois ham metall pul nazariyasini qo‘llab – quvvatlovchi iqtisodiy nazariyachilar vakillari qog‘oz pul nazariyasini inkor etadilar. Metall pul nazariyasi vakillari ushbu ta‘limotni yoqlab chiqqanlarida asosan nodir metallarni, ya‘ni kumush va oltin tangalarni nazarda tutadilar. Ularning ta‘limotida kumush va oltin tangalar real qiymatni aks ettiruvchi haqiqiy pul bo‘lib, ular o‘z qiymatlarini yo‘qotmaydilar. Shu bilan birga, kumush va oltin pullar ayirboshlash munosabatlarida real qiymatlari asosida ishtirok

etib, iqtisodiyotda inflyatsiya muammosini keltirib chiqarmaydi, deya ta'kidlaydilar.

Ushbu olimlarning ilmiy qarashlaricha mamlakatning boyligi pulning ko'payishi bilan belgilanishi kerak hamda metall pullar faqat oltin va kumushdan yaratilishi lozim. Bundan kelib chiqadiki, metallistlar nazariyasiga ko'ra: pulning mohiyati ijtimoiy zaruriy mehnatning rivojlanishi bilan belgilanmasdan oltin va kumushning tabiiy xususiyatlari bilan belgilanadi, ya'ni qanchalik ushbu metallar sifatli bo'lsa pulning qadri shuncha yuqori bo'ladi.

Pulning metallik nazariyasi kapital harakatining dastlabki davrida taraqqiy etdi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og'irlik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda progressiv rol o'ynadi. Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va tuzilayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullar tarafdori bo'lib chiqdilar. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmining eng rivojlangan davlati Angliyada maydonga keldi. Metallik nazariyasining asoschilaridan biri U. Stefford (1554-1612 yy.) edi. U o'z qarashlarini o'zining Londonda 1581-yilda chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T. Men (1571-1641yy.), D. Nors (1641-1691yy.), Fransiya bu ta'limotni A. Monkreten (1575-1621yy.), Italiyada F. Tamani (1728-1787yy.) va boshqalar rivojlantirdi.

Ularning fikricha, barqaror metall valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boylik manbaini o'rganishlariga sabab bo'ladi. Ular bu manbaini savdodan izladilar. Ularning e'tirof etishlaricha, aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, ilk metallik nazariya tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funksiyalarini bajaradi, deb hisoblar edilar. Ilk metallik nazariyasi tarafdorlarining asosiy kamchiliklari quyidagilardan iborat edi:

- ilk metallchilar haqiqiy pullarni qiymat belgilari bilan almash-tirish zarurligi maqsadga muvofiq kelishini tushunib yetmadilar;
- ilk metallchilar pulning jamiyat taraqqiyotida tovar muomalasi asosida yuzaga kelgan tarixiy kategoriya ekanligini tushunmadilar;
- ular jamiyat boyligi deb qimmatbaho metallarni jamg'arishni tushundilar va «bunday boylik manbai savdodir» degan noo'rin fikrga keldilar.

Ular jamiyat boyligi mehnat natijasida vujudga keladigan moddiy va ruhiy qadriyatlar yig'indisi ekanligini tushuna olmadilar. Ilk metallik nazariya targ'ibotchilari savdo burjuaziyasi manfaatlarini himoya qilib chiqqan edilar.

XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmiga kelib sanoat burjuaziyasi manfaatlarini qondira olmagan metallik nazariya o'z mavqeini yo'qotdi. Ammo XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab vakili K. Knis (1821-1898 yy.) bu nazariyani himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning qayta tiklanishiga 1871-1873-yillarda Germaniyaga kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'ldi. K. Knis targ'iboti metallchilar nazariyalarini yangi sharoitga moslashtirdi. Knis pul sifatida faqatgina metallni emas, balki Markaziy bank banknotalarini ham e'tirof etdi. Bu paytga kelib xo'jalikda kredit asosiy mavqega ega bo'la boshladi va bu oltin monetalar bilan birga muomalada bo'lib, ularga almashtiriladigan banknota emissiyasining asosini tashkil etdi. K. Knis banknotalarni tan olgan holda, hech nima bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarga qarshi chiqdi. Uning fikricha, pul muomalasi metall bilan ta'minlangan banknotalar va metall monetalarga asoslanishi shart. Qog'oz pullar xuddi «qog'oz bulka» kabi ma'nosiz narsadir. K. Knis ta'kidlashicha, oltin o'z tabiatiga ko'ra puldir.

I Jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartini qayta tiklash mumkin emasligini tan olib, o'z nazariyalarini himoya qilish maqsadida oltin quyma standart va oltin deviz standartga asoslangan banknota ishlab chiqarishni yoqlab chiqdilar.

1. Oltin tanga standarti

Oltin standarti birinchi marta XVIII asrda Angliyada va XIX asrning oxirlarida boshqa mamlakatlarda joriy etildi. Bu standart oltin monometalizmi deb ham ataldi. Oltin tanga standarti oltin standartining ilk ko'rinishidir. Bu standart I Jahon urushi boshlanishiga qadar hukm surdi.

Oltin tanga standartiga xos bo'lgan belgilar quyidagilardan iborat bo'lgan: tovarlarning baholari faqatgina oltinda o'lchanishi; oltin tanganing muomalada bo'lishi; davlat xazinasi tomonidan cheklanmagan miqdorda moneta zarb qilinishi; kredit pullarni ularning nominali bo'yicha oltinga erkin almashtirilishi; oltinni olib kirish yoki olib chiqishning taqiqlanmaganligi; ichki bozorda oltin moneta va banknotalar bilan birga haqiqiy qiymatga (ya'ni, to'la haqiqiy qiymatga) ega bo'lmagan chaqalar va ma'lum kursga ega bo'lgan davlat qog'oz pullarining muomalada bo'lishi.

Bu tizim mustahkam pul tizimi bo'lib, inflyatsiyani inkor etar edi. Muomala uchun zarur bo'lgan oltin miqdori yana xazina ko'rinishiga qaytar edi. Ammo kapitalizmning krizisi davrida bu muvozanat izdan chiqdi. II Jahon urushi davrida AQShdan boshqa urushayotgan davlatlar banknotalarni oltinga almashtirishni va oltinni chetga olib chiqishni bekor qilishdi. Oltin muomaladan surib chiqarilib xazinaga aylantirildi. AQShda esa oltin monetalar 1934-yilga qadar muomalada bo'ldi.

2. Oltin quyma standarti

I Jahon urushidan keyin, 20-yillarda ba'zi mamlakatlarda oltin quyma standarti joriy qilindi. Bu standartning oltin tanga standartdan asosiy farqi shunda ediki, muomaladagi banknotalar 12-12,5 kg. atrofidagi oltin quymalarga almashtirilardi. 12,5 kg. lik quymaga banknotani almashtirish uchun Angliyada 1700 ft. st., Fransiyada 215 ming fr. talab qilinardi. Bu bilan oltin muomaladan xalqaro aylanmaga chiqarildi. Ichki aylanmada esa bunday imkoniyatga faqatgina yirik firmalar va puldorlar ega bo'lib qoldilar, xolos.

3. Oltin deviz standarti

Oltin quyma standartga kirmagan mamlakatlarda banknotalarni bevosita oltinga almashtirish tiklanmadi. Bu mamlakatlar o'z kredit pullarini oltin quyma standartga kiruvchi mamlakatlarning devizlariga (ya'ni valyutalariga) almashtirishni mo'ljallangan edilar. Bu bir mamlakat valyutasining ikkinchi davlat valyutasiga bog'liqligini keltirib chiqarardi. Pul tizimining bu ko'rinishi oltin deviz standarti nomini oldi.

1929-33-yillardagi jahon inqirozidan keyin barcha mamlakatlarda oltin deviz standartining ba'zi elementlarini oltin dollar standarti o'zida olib qoldi. Bu standartning o'ziga xos xususiyati shunda ediki, birinchidan, bu standartdan foydalanish huquqi faqatgina chet el emission banklari uchungina saqlab qolingan edi, ikkinchidan, bu standartda faqatgina AQSh dollarigina oltin bilan aloqasini saqlab qolgan edi xolos. 1971- yil dekabr oyidan boshlab dollarning oltin pariteti bekor qilinishi bilan oltin standartining barcha ko'rinishlari o'z kuchini yo'qotdi.

Oltin standarti barbod bo'lishi va iqtisodiyotni davlat ishtirokida boshqarilishiga o'tilishi bilan metall pul nazariyasi boshqa nazariya bilan almashtiriladi. Metalizmning asosiy kamchiligi shundaki, ular iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarilishi bilan oltinga almashtirilmaydigan kredit pullar orasida ichki bog'liqlikni e'tiborga olmadilar.

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning tobora rivojlanib borishi, shu bilan birga kishilarning ehtiyoji ortib borishi natijasida ayirboshlash munosabatlari hajmining o'sishi, ishlab chiqarish hajmining keskin sur'atlar bilan ko'payishi muomalada foydalanib kelingan metall tangalar bilan parallel ravishda qog'oz pullar ham to'lov vositasi sifatida amal qila boshladi, evolyutsion tarzda ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy o'zgarishlar oqibatida metall (kumush va oltin) pullar o'z o'rnini qog'oz pullarga bo'shatib berdi. Bu pulning nominalist nazariyasining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

3.3. Pulning nominallik nazariyasi

Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limotida yuzaga kelgan bo'lib, bu ilk nominalizmdir. Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish)ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lganlar. Yemirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki nominali muhimdir deb da'vo qilib chiqdilar.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlari ushbu nazariyaning asosida qog'oz pullarni e'tirof etilishini e'tiborga oladigan bo'lsak, shuningdek nominal pul nazariyasining amal qilishining asosiy omili sifatida pul nominallarini davlat tomonidan belgilanishi va uning ta'minlanishi ham davlat tomonidan amalga oshirilishini nazarda tutadigan bo'lsak, nominal pul nazariyasini "qog'oz pullar nazariyasi" tarzida ifodalash ham mumkin bo'ladi.

Nominal pul nazariyasini "qog'oz pul nazariyasi" tarzida yuritilishi uning aniqliligini, metall pul nazariyadan ushbu nazariyani, nominal pul nazariyasini qanday farqlari mavjudligini ortiqcha qiyinchiliklarsiz aniqlash imkonini beradi.

Nominal pul nazariyasi xususidagi dastlabki qarashlarni quldorchilik, keyinchalik feodal tuzumi sharoitidagi qadimgi faylasuflar ta'limotlarida kuzatish mumkin. Pulning nominal nazariyasi XVII – XVIII asrlarda, muomalaga haqiqiy bo'lmagan metall pullar kiritilgan davrda shakllangan. Dastlabki nominal pul nazariyasining asosini qog'oz pullar emas, balki haqiqiy bo'lmagan tanga monetalar tashkil etgan.

Pulning nominal nazariyasini ilgari surgan dastlabki iqtisodiy nazariya vakillari Dj.Berkli (1685 – 1780) va Dj.Styuart (1712 – 1780) hisoblanadi. Ularning nazariyalari asosida quyidagi ikkita holat yotardi:

pul davlat tomonidan yaratiladi va pulning qiymati uning nominali bilan aniqlanadi. Pul birligining sotib olish qobiliyati uning nominali asosida, ya'ni qog'oz pulda ko'rsatilgan nominal qiymati bilan aniqlanadi.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlarining asosiy zaifligi shundaki, ularning ta'limotiga ko'ra pulning qiymatini davlat belgilaydi. Bu bilan ular pulning mehnat mahsuli nazariyasi va tovar tabiatiga ega ekanligini inkor qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning sotib olish qiymati talab va taklif asosida belgilanadi, shuningdek, milliy xo'jalik doirasida to'lov vositasini bajaradigan pullarning kursi xalqaro miqyosda amal qiladigan xorijiy valyutalarga bo'lgan talab asosida o'zgarib turadi.

Nominalist pul nazariyasi vakillarining rivojlangan davri asosan XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, uning ko'zga ko'ringan tarafdorlaridan biri, nemis olimi G.Knapp (1842 – 1926) hisoblanadi. G.Knappning pul nazariyasini, uning ta'limoticha ma'lum qiymatga ega bo'lmagan monetalarda emas, balki xazina biletlari asosida asoslashga harakat qiladi.

Nominal pul nazariyachilarining asosiy kamchiligi shundaki, ularning ta'limotida pulning qiymati davlat tomonidan belgilanadi degan g'oya ilgari suriladi. Kredit pullar (veksellar, banknotalar, cheklar) esa ularning ta'limotida inobatga olinmaydi va e'tibordan chetda qoldiriladi. Chunki kredit pullarning qiymati davlat tomonidan emas, balki ularning emitentlari tomonidan belgilangan nominal qiymatga ega bo'lib, ushbu qiymat o'zgarishga moyildir, ya'ni ularni muomalaga chiqargan emitentlar kredit pullarining dastlabki qiymatda saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

Bizning nazarimizda, nominal pul nazariyasi vakillari qog'oz pullarning qiymatini nafaqat oltin qiymatidan, balki tovarlar qiymatidan ham ajratib oldilar va ularning nominal qiymatining barqarorligi, sotib olish qobiliyati davlatning tegishli hujjatlari asosida aniqlanadi degan mantiqsiz g'oyani ilgari suradilar.

Nominal pul nazariyasi vakillarining ta'limoti Germaniya tomonidan birinchi jahon urushini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan katta miqdordagi emissiya jarayonida namoyon bo'ldi. Biroq, ushbu ta'limotning haqiqatga yaqin emasligi Germaniyada 1920-yillarda yuz bergan giperinflyatsiya sharoitida isbotlandi. Muomalaga asossiz ravishda emissiya qilingan juda katta miqdordagi qog'oz pullar juda tez muddatda 700 – 800 foiz darajasida inflyatsiyaga uchrashi natijasida mamlakatda pul – kredit, moliya tizimi izdan chiqdi. Buning natijasida ishlab chiqarishga bo'lgan qiziqish pasayib, kishilar moddiy

ne'mat yaratish hisobiga emas, balki mavjud moddiy ne'matlarni sotish hisobiga qo'shimcha daromad olish payiga tushib qoldilar. Chunki ishlab chiqarish va qo'shimcha moddiy ne'matlarni yaratish ma'lum darajadagi vaqtni talab etar, bu vaqtda esa ishlab topilgan daromad inflyatsiya natijasida o'zining qiymatini yo'qotar edi.

3.4. Keynsning likvidlikning afzal ko'rilishi nazariyasi

Pulning miqdoriylik nazariyasi klassik maktab iqtisodchilari tomonidan XIX-XX asr boshlarida ishlab chiqilgan edi va umumiy daromadni nominal qiymatini aniqlashga bag'ishlangan edi. Bu nazariya berilgan umumiy daromad miqdorida qancha pul mavjudligini izohlashi bois, u pulga talab nazariyasi ham hisoblanadi. Ushbu nazariyaning eng muhim xususiyati shundaki, u foiz stavka pulga bo'lgan talabga ta'sir etmaydi deb ta'kidlaydi¹.

Miqdoriy pul nazariyasida pulning sotib olish qobiliyati va baho darajasi muomaladagi pul miqdori bilan belgilanadi. Miqdoriy pul nazariyasining asoschisi fransuz iqtisodchisi J.Boden (1530 – 1596) hisoblanadi. Keyinchalik ushbu nazariyani ingliz iqtisodchilari D.Yum (1711–1776) va Dj.Mil (1773 – 1836), shuningdek fransuz Sh.Monteske (1689 – 1755) rivojlantirdi.

D.Yum Angliyaga XVI – XVII asrlarda Amerikadan katta hajmda nodir metallarning kiritilishi natijasida baholarni ortib ketishini kuzatib: “pulning qiymatini uning miqdori belgilaydi” degan ta'limotini ilgari suradi.

Miqdoriy pul nazariyasining dastlabki vakillari pulni faqat to'lov vositasi sifatidagi vazifasiga e'tibor qaratadi, ularning fikricha pul va tovar ayirboshlash jarayonida uchrashishi natijasida pulning qiymati aniqlanadi degan noto'g'ri g'oyani ilgari suradilar. Shuningdek, ularning ta'limotidagi ikkinchi kamchilik muomalaga chiqarilgan barcha pullar muomala jarayonida ishtirok etadi deya ishonishlaridir. Haqiqatda esa obyektiv iqtisodiy qonunlar muomalaga zarur bo'lgan pulning miqdorini aniqlaydi. Bu bilan ular pulning jamg'arma, to'lov vositasi kabi funksiyalarini e'tibordan chetda qoldirishadi.

Kredit va qog'oz pul muomalasiga asoslangan miqdoriy pul nazariyasining zamonaviy sharoitdagi talqini yirik iqtisodchi olimlar L.Marshall, I.Fisher, G.Kassel, B.Xansen, M.Fridmanlarning asarlarida bayon etilgan.

Ularning miqdoriy pul nazariyasi ikkita yo'nalishdagi ta'limotga asoslangan bo'lib:

– birinchisi, I.Fisher va M.Fridman boshchiligidagi monetarist-larning “tranzaksion variant” ta'limoti;

– ikkinchisi, A.Pigu boshchiligida angliya Kembrij maktabi vakillari, ikkinchi jahon urushidan keyin esa D.Patinkinling “kassa qoldig'i” konsepsiyasi ta'limoti hisoblanadi.

Pul aylanish tezligi va almashuv tenglamasi

Klassik pulning miqdoriylik nazariyasi aniq ta'rifi amerikalik iqtisodchi Irving Fisherning 1911-yilda nashr etilgan **“pulning xarid qilish qobiliyati”** nomli kitobida ko'rsatilgan. Fisher iqtisodiyotdagi PxY umumiy pul miqdori M (pul taklifi) bilan oxirgi tayyor mahsulot xizmatini xarid qilishga ketadigan chiqimlarni o'rgangan, bunda P -narx darajasi, Y -daromad. (umumiy xarajatlar PxY nominal umumiy daromad yoki $YaMM$ sifatida qaralishi mumkin). O'zgaruvchi M va PxY bog'lovchi **pulning aylanish tezligi** deb nomlanadi (sodda qilib aytganda **aylanish tezligi**) va uning umumiy xarajatlarini PxY ni pul miqdoriga M ga bo'lish orqali topiladi.

$$V = \frac{P \times Y}{M}$$

Masalan, agar yillik nominal $YaMM$ (PxY) 10 trlnni va pul miqdori (M) 2 trln dollarni tashkil etsa

$$V = \frac{\$10 \text{ trillion}}{\$2 \text{ trillion}} = 5$$

Bunda pulning aylanish tezligi 5 teng degani iqtisodiyotda har bir dollar yilda 5 marta biror tayyor mahsulotni sotib olishga yoki xizmatga ishlatiladi.

Tenglamani ikki tarafini M ga ko'paytirish orqali nominal daromad, pul miqdori va aylanish tezligini bog'lagan holda almashinish hajmini topamiz.

$$MxV = PxY.$$

Almashinish darajasi ko'rsatadiki, pul miqdorini muomaladagi aylanishga ko'paytmasi nominal daromadga (iqtisodiyotda nominal xarajatlar tayyor mahsulotlarni va xizmatlarni xarid qilishga) teng.

Tenglamaning o'zi bir ayniyatdir, aniqlanishi bo'yicha to'g'ri bog'lanishni ko'rsatadi. Bu hech narsani bildirmaydi. Masalan, nominal daromad PxY o'sishi pul massasini M o'sishi bilan bog'liq, chunki M ning qanchalik o'sishi V ning shunchalik tushishi bilan kompensatsiya qilingan bo'lishi mumkin, va MxV (demak PxY) o'zgarmaydi. Ayirboshlash tenglamasidan nominal daromadni

aniqlashga o'tish uchun aylanish tezligiga ta'sir etadigan faktorlarni ko'rib chiqish kerak.

Aylanish tezligining aniqlovchilari²³ Irving Fisher shuni isbotladiki, pulni aylanish tezligi iqtisodiy subyektlarning tranzaksiya qilishi bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Agar bitim qilinayotganda hisob-kitob schyotlari ishlatilayotgan bo'lsa va kredit kartochkalar, demak iqtisodiyotda ishlab chiqilgan tovar va xizmatlarga to'lash uchun kamroq pul kerak bo'ladi ($M_i P_x Y$ ga nisbatan) va aylanish tezligi ($P_x Y$)/ M kattalashadi. Teskarisiga agar aholi sotib olganiga naqd to'lasa yoki chek bilan o'sha nominal daromad darajasida ko'proq pul kerak bo'ladi va aylanish tezligi pasayadi. Bunda Fisher taxmin qilgan ediki qisqa muddatda aylanish tezligini doimiy deb hisoblash mumkin chunki institutsional va texnologik faktorlar sekin o'zgaradi.

Haqiqatda **Fisher** ayirboshlash tenglamasini iqtisodiyotda nominal tranzaksiya qiymati PT ga nisbatan ishlab chiqqan edi:

$$MV_T = PT,$$

P - tranzaksiyaning o'rtacha bahosi; T - yiliga tranzaksiyalar miqdori $V_T = PT/M$ -tranzaksiyada pulning aylanish tezligi

Tranzaksiyaning nominal qiymatini aniqlash qiyin bo'lgani uchun, miqdoriylik nazariyada yalpi ishlab chiqarish- Ydan foydalanilgan. $T = vY$ deb faraz qilib qayerda v = doimiy proporsiyalik koeffitsiyenti, Fisher tenglamasidan quyidagiga ega bo'lamiz:

$$MV_T = vPY \text{ yoki } V = t/v.$$

Pulga bo'lgan talab Fisherning miqdoriylik nazariyasini yana bir talqini, uni pulga bo'lgan talab tarafdan, ya'ni odamlar o'zlarida saqlamoqchi bo'lgan pullari nuqtayi nazaridan qarashdir.

Aholi qo'lidagi pullar miqdorini o'rgangan holda berilgan umumiy daromad darajasiga ko'ra, pulning miqdoriy nazariyasini pulga bo'lgan talab sifatida qarash mumkin. Bunga biz tenglamani ikki tomonini V ga bo'lib ko'ramiz

$$M = \frac{1}{v} \times PY.$$

Qayerdagi nominal YaMM $P_x Y$ PY kabi yozilgan. Pul bozori muvozanatda bo'lganda, aholi qo'lidagi pul M pulga bo'lgan talabga teng bo'ladi. $K = 1/Y$ deb bu yerda $k = \text{const}$ chunki $V = \text{const}$ tenglamani quyidagicha yozamiz:

$$M^d = kxPY.$$

²³ Frederick S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. 10th Global edition, 2013. P. 550.

Tenglama shuni qayd qiladiki, bitimlar hajmi berilgan YaMM bo'yicha qilinadiganlar PY pulga talab M^d ko'rsatkichini aniqlaydi. Bundan Fisherning pul miqdorining asosiy xulosasi kelib chiqadi: pulga talab asosan daromadga bog'liq va foizli stavka pulga bo'lgan talabga ta'sir ko'rsatmaydi.

Almashuv tenglamasidan pulning Miqdoriylik nazariyasi sari Fisherning qisqa muddat ichida aylanishning doimiyligi to'g'risidagi taxmini, ya'ni $V=\bar{V}$, ayirboshlash tenglamasidan pulning miqdoriy nazariyasiga kelishga imkon beradi, qaysiga ko'ra nominal daromad asosan pulning massasining tebranishi bilan aniqlanadi.

$$PxY = Mx\bar{V}. \quad (4)$$

Tenglamada M ikki marta ko'payadi MxV , shunga ko'ra PxY ham ikkilanadi. Taxmin qilamiz $V*5$, YaMM ning nominal daromadi 10 trln tashkil etadi, pul massasi 2 trln dollarni, agar pul massasi ikki marta oshsa 2 trlnni tashkil etib, miqdoriy nazariyaga ko'ra nominal daromad ham 2 marta oshadi ($5x 4$ trln dollar = 20 trln dollar).

Miqdoriylik nazariyasi va narxlar darajasi. Klassik maktab vakillari (I. Fisherni ham hisobga olib) ish haqini va narxlarni absolyut egiluvchan deb hisoblashgan, umumiy tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi iqtisodiyotning odatiy rivojlanishida to'liq bandlikka to'g'ri keladi, shuning uchun ayirboshlash tenglamasida V ni qisqa muddat ichida o'zgartmas deb hisoblash mumkin. Pulning miqdoriy nazariyasiga ko'ra M 2 marta oshganda qisqa muddat ichida P ham 2 marta oshishi kerak chunki V va Y doimiy bizning misolda $N=5, Y=5$ trln dollar, $P=1$. M ning 2 trlnga oshishida, V va Y o'zgartmas narx darajasi 2 marta oshadi ($P=2$).²⁴

Pul nazariyasi haqida amalga oshirilgan o'rganishlar, tahlillar natijasida miqdoriy pul nazariyasining rivojiga sezilarli ravishda hissa qo'shgan kishilardan biri amerikalik iqtisodchi I.Fisher (1867 – 1977) ekanligining guvohi bo'ldik. U pulning mehnat mahsuli natijasidagi qiymat ekanligini inkor etib, uning sotib olish qobiliyatidan kelib chiqqan holda fikr yuritadi. I.Fisher pulning sotib olish kuchi oltita omilga bog'liq ekanligini ta'kidladi va ularni quyidagilardan iborat bo'lishini asoslab berdi.

M – muomaladagi pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

P – o'rtacha tortilgan baho;

Q – tovarlar hajmi;

²⁴ The economics of money, banking and financial markets / Frederick S. Mishkin, 10th Global edition, 2013. P. 552.

MI – bank depozitlari summasi;

V1 – depozit – cheklarning aylanish tezligi.

Tovarlar uchun to‘lanadigan, muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko‘paytirilganiga tengligini e‘tiborga olib, Fisher quyidagi “ayirboshlash tengligi”ni ilgari surdi.

$$MV=PQ.$$

Fisher chap va o‘ng tomoni bir – biriga to‘g‘ri proporsional bo‘lgan funksional tenglikka asoslangan holda, tovarlarning bahosi P muomaladagi pul miqdoriga to‘g‘ridan – to‘g‘ri proporsional va tovarlar miqdori Q teskari proporsionaldir degan fikrga keldi.

Fisherning funksional bog‘liqligidagi tengligida kamchilik shundan iborat ediki, u tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdorini ma‘lum bir davrdagi holatini shartli V va Q ning o‘zgaruvchan darajasida e‘tiborga olib, unga bog‘liq bo‘lgan o‘zgaruvchan darajalar ikkita, ya‘ni tovarlar hajmi va bahosini e‘tibordan chetda qoldiradi. Haqiqatda esa tovarlar hajmi iqtisodiyotning davriyligidan kelib chiqib o‘zgarib turadi va pul birligining aylanish tezligiga ta‘sir ko‘rsatadi hamda pul muomalasi va bahosining shakllanishiga bevosita ta‘sir qiladi. Shu bilan birga, ta‘kidlash joizki, tovarlarning bahosi qator omillar asosida o‘zgarib turadi. Masalan, ishlab chiqaruvchilarning monopol mavqega egaligi, davlatning ichki va tashqi siyosati va boshqalar tovarlar bahosiga bevosita va bilvostia ta‘sir ko‘rsatadi.

Miqdoriy pul nazariyasining “tranzaksion varianti” ta‘limoti asoschilari, monetaristlar M.Fridman, K.Brunner, A.Meltserlar hisoblanadi. A.Marshall, L.Valrasning iqtisodiyotda muvozanatlik modeliga asoslangan holda, ular tovarlar bahosi va muomaladagi pul miqdori o‘rtasidagi tenglik “nisbiy” baholarning o‘zgarishi natijasida avtomatik tarzda muvozanatlashadi. Monetaristlar ushbu tenglikning o‘zgarib turishini iqtisodiyotdagi pul massasi bilan bog‘laydilar, shuningdek M.Fridman tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdori o‘rtasidagi tenglikni ta‘minlashda nafaqat naqd pullar (banknotlar va tangalar)ni, balki tijorat banklarning tranzaksion hisobvaraqlaridagi (talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlar, depozit sertifikatlar va muddatli depozitlar) qoldiq mablag‘larni ham inobatga olish zarurligini ta‘kidlaydi.

Monetaristlar zamonaviy miqdoriy pul nazariyasiga qator yangicha holatlarni kiritishdi. Xususan:

– birinchidan, ular pul massasi va bahoning o‘zaro bir – biriga to‘g‘ri proporsionalligidan voz kechdilar, faqat bozorga taklif

etilayotgan tovarlar hajmining baholarga ta'siri haqidagi ta'limotni yoqladilar;

– ikkinchidan, ular pul birligi aylanish tezligini e'tirof etadilar, biroq bunga jiddiy e'tibor qaratishmaydi;

– uchinchidan, ular I.Fisherning tovarlar hajmining o'zgarish sharoitida muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko'paytirilganiga tengligini inkor etadilar;

– to'rtinchidan, takror ishlab chiqarish sharoitida turli darajadagi tebranishlarni aniqlashda pul massasi dinamikasi birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligiga ishonadilar, pul – kredit siyosatiga esa iqtisodiyotni rivojlantirishning moliyaviy mexanizmi sifatida qaraydi.

Kembrij maktabi vakillarining qarashlari I. Fisher ta'limotidan farqli o'laroq, odamlarning qo'llarida pul ushlab turishlariga asos bo'luvchi pulning ikki xususiyatini ajratib ko'rsatishadi.

Birinchidan, pulning almashuv vositasi ekanligi. Subyektlar bitimlarni amalga oshirayotgan vaqtlarida pul almashuv vositasi sifatida amal qiladi. Kembrij maktabining vakillari Fisherning pulga bo'lgan talab bitimlar hajmiga bog'liq va pulning bitimlarni amalga oshirishi uchun talabi nominal YaIMga proporsional ekanligi to'g'risidagi fikriga qo'shiladilar.

Ikkinchidan, pul boyligini saqlash vositasi: Modomiki, pul boyligini saqlash vositasi ekan, pulga bo'lgan talab ushbu boyliglar miqdoriga ham bog'liq degan fikrni ilgari suradi. Boyliklarning oshishi bilan subyektlarda ularni har xil aktivlarga joylashtirish zaruriyati tug'iladi.

Natijada, Kembrij maktabining olimlari pulga bo'lgan talab nominal YaIMga proporsional degan xulosaga kelishdi va pulga bo'lgan talab funksiyasini quyidagi tenglama tarzida ifoda etishdi.

$$M^d = K \cdot R \cdot Y.$$

Ularning modeliga ko'ra iste'molchilar qo'llarida qancha pul bo'lishi kerakligini o'zlari hal qiladi. Bu esa K – (proporsionallik koeffitsiyenti)ning qisqa muddatlar ichida tebranishlarda bo'lishini ko'zda tutadi. Vaholanki, pullardan boyliglarini saqlash usuli sifatida foydalanish to'g'risidagi qaror qabul qilish, boshqa aktivlardan kutiladigan daromadlarga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, boshqa aktivlardagi xususiyatlarning o'zgarishi K ning ham o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan farq I. Fisherning Kembrij maktabi vakillari fikrlaridan farqni anglatadi.

Jon Meynard Keynes Kembrij maktabining eng so'nggi vakillaridan bo'lib, ularning fikrlarini rivojlantirdi. Keynshilik nazariyasi asosan XX asrning 30-yillarida yaxlit g'oyaviy oqim sifatida to'liq shakllandi.

Uning asoschisi XX asrning eng mashhur iqtisodchilaridan biri Buyuk Britaniyalik olim J. M. Keyns edi.

M.Fridman tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya formulasi I.Fishernikidan ko'rinishi nuqtayi nazardan farq qilib, mohiyatan pul massasi va baho o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab berishga qaratilgan:

$$M=KRU$$

bu yerda

M – pul miqdori;

K–pul zaxirasining daromadga nisbati;

R–baho indeksi;

U–o'zgarmas baholardagi milliy daromad.

Monetaristlarning miqdoriy pul nazariyasini aks ettiruvchi zamonaviy tengligidan shunday xulosa qilish mumkinki, pul massasining o'zgarishi tenglikning o'ng tomonida uchta holatning biriga ta'sir qiladi, ya'ni baholarning oshishiga (R), real milliy daromadning ortishiga (U), pul zaxirasini daromadga nisbatan koeffitsiyentini o'zgarishiga olib keladi.

Miqdoriy pul nazariyasi Angliyaning Kembrij maktabi vakillari tomonidan o'rganilgan bo'lib, uning vakillari sifatida A.Marshal, D.Robertson va D.Patinkinlarni keltirish mumkin.

I.Fisherning miqdoriy pul nazariyasi haqida shakllantirgan "tranzaksion varianti" da pul asosan muomala vositasi va to'lov vositasi funksiyalarini bajarishini e'tirof etgan bo'lsa, A.Pigu miqdoriy pul nazariyasida pulni jamg'arma vositasi funksiyasi vazifasini ham bajarishini ta'kidlab, unga alohida ahamiyat qaratadi.

Angliya Kembrij maktabi vakillari miqdoriy pul nazariyasi borasidagi ta'limotlarida I.Fisherning pul nazariyasi xususidagi ta'limotidan farqli yana bir konsepsiyani ilgari suradilar. Agar, I.Fisher iqtisodiyotga zarur bo'lgan pul miqdorini uning taklifini tahlil qilish asosida aniqlagan bo'lsa, Kembrij maktabi vakillari iqtisodiyotga zarur bo'lgan pul miqdorini tovarlar va xizmatlar hajmidan kelib chiqib unga bo'lgan ehtiyoj asosida aniqlash zarurligi haqidagi ta'limotni ilgari suradi.

Shuningdek, agar I.Fisher pulning hajmini muomalada bo'lgan miqdoriga qarab va ular doimiy ravishda muomalada ishtirok etishini e'tirof etgan bo'lsa, Kembrij maktabi vakillari muomalaga chiqarilgan pullarning barchasi doimiy ravishda muomalada ishtirok etmasligi, ular "kassa qoldig'i" sifatida aholining qo'lida, bank va korxonalar hisobvaraqlarida ma'lum muddatga saqlanib qolishi mumkinligi xususidagi ta'limotni asoslab berishadi.

I.Fisher jami ijtimoiy kapitalni va bahoning darajasini umumiy yaxlitlikda tahlil qilish asosida tegishli xulosalarni shakllantirgan bo'lsa, A.Pigu asosiy e'tiborni kapitalning individual harakati va ularning sohiblariga qaratadi.

A.Pigu miqdoriy pul nazariyasining "kassa qoldig'i" haqidagi ta'limotni ilgari surganda uning tarkibiga muomaladagi naqd pulsiz va joriy hisobvaraqlardagi qoldiq summalarni, ya'ni pul miqdorini aniqlashda aholining qo'lidagi naqd pul qoldiqlari va korxonatashkilotlarning banklardagi hisobvaraqlarini qoldiqlarini ham inobatga oladi.

E'tirof etish lozimki, A.Piguning pul nazariyasi haqidagi yondashuvlari I.Fishernikidan farq qilsada, mohiyatan miqdoriy pul nazariyasi doirasidan chiqib ketolmagan edi, pul va baho o'rtasidagi to'g'ridan - to'g'ri aloqa saqlanib qolgan edi. Buni A.Pigu tomonidan yaratilgan $M = RPQ$ yoki $P = M/Q$ tengligida ham kuzatish mumkin, chunki bu I.Fisherning "ayirboshlashni tenglashtirish" konsepsiyasiga yaqin bo'lib, unda:

M – pul massasi;

P – baho darajasi;

Q – tovar massasi (yoki tovar aylanmasining moddiy hajmi);

V – jismoniy va yuridik shaxslarning pul ko'rinishida saqlashi mumkin bo'lgan daromadlar.

I.Fisher va A.Piguning tengliklari o'rtasidagi farq, Fisherda pul birligining aylanish tezligi V foydalaniladi, ikkinchi koeffitsiyent K, Vga teskari ko'rsatkich bo'lib, agar Piguning tengligidagi K almashtirilsa Fisherning formulasi kelib chiqadi. XX asrning 50 yillarini o'rtalaridan boshlab, miqdoriy pul nazariyasining Kembrij ta'limotiga asoslangan neoklassik yo'nalishi vujudga keldi. Ushbu yo'nalishning asosiy nomoyandasi D.Patinkin hisoblanib, u o'zining asarlarida pul massasi va baho o'rtasida to'g'ridan - to'g'ri proporsionallik mavjudligidan kelib chiqdi. D.Patinkin "kassa zaxirasi"ga yuqori likvidli manba sifatida qaraydi, uning hisobidan qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish va keyinchalik ushbu mablag'larni real kapitalga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi. D.Patinkin miqdoriy pul nazariyasida daromadni uchta yo'nalishga, ya'ni iste'mol, investitsiya va "kassa zaxirasi" sifatida joylashtirish zarurligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi holatini o'rganish va tahlil qilish asosida bu xususda iqtisodchi olimlar, mutaxassislar va tadqiqotchilarning fikrlari turlicha bo'lsada, barchasining asosida uning ayirboshlash vositasi ekanligi va pulning mavjudligi asosida mehnat taqsimoti yotishi e'tirof etiladi.

3.5. Keynschilik nazariyasining keyingi rivojlanishi

O'zining 1936-yilda chop etilgan, - «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» mashhur kitobida Djon Meynard Keyns klassik yondashishdan bosh tortdi, aylanish tezligining doimiy ekanligi to'g'risidagi va pulga bo'lgan talab nazariyasini ishlab chiqdi, foizli stavkalarining rolini alohida e'tiborga olib, bu pulga bo'lgan talab nazariyasi likvidlikni ustun ko'rilishi deb nomlanadigan nazariya "nega aholi pulni ushlab turadi?" degan savolga javob beradi. U taxmin qildiki pulga talab 3 ta sabab orqali izohlanadi : tranzaksionli, spekulativ va ehtiyotkorlik motivi.²⁵

Tranzaksion motiv

Klassik yondashishga ko'ra aholi pulni almashinish vositasi sifatida o'zida ushlab turadi (har kungi tranzaksion amallarni bajarish uchun).

Klassik yondashish amaliga ko'ra Keyns ta'kidlab o'tdiki pulga bo'lgan talabning bu tarkibi avvalambor tranzaksiya darajasi bilan belgilanadi. Klassiklarning fikriga qo'shilgan holatda tranzaksiya darajasi daromadga proporsional, Keyns taxmin qilar ediki pulga bo'lgan talabni tashkil qiladigan tranzaksiya daromadga proporsional.

Ehtiyotkorlik motivi

Klassiklarning nazariyasidan tashqariga chiqqan holda Keyns aniqladiki odamlar har kungi ehtiyojlarini bajarishdan tashqari kutilmagan vaziyatlar uchun ham pulni saqlashadi. Faraz qilamiz siz avvaldan stereosistema sotib olmoqchisiz va u sotiladigan do'konni topdingiz ham deylik u foizga sotilar ekan.. Agar sizda kutilmagan vaziyatlar uchun pul bo'lsa siz uni hoziroq sotib olasiz, agar bunday pul bo'lmasa siz sotuv imtiyozlaridan foydalana ololmaysiz. Kutilmagan vaziyatlar uchun bo'lgan pullar bundan ham yoqimsizroq tovarlarni va xizmatlar uchun ham kerak bo'lib qolishi mumkin misol uchun avtomobil remonti uchun yoki davolanish uchun.

Keyns taxmin qilardiki, pul miqdori kutilmagan vaziyatlar uchun, avvalambor kutilayotgan tranzaksiya amallarining darajasiga bog'liq, kutilayotgan tranzaksiya darajasi esa daromadlarga proporsional.

---

²⁵ The economics of money, banking and financial markets / Frederick S. Mishkin, European edition, 2013. P. 449.

Spekulyativ motiv

Agar Keynsning nazariyasi ya'ni aholi pulni kutilmagan vaziyatlar va har kungi xarajatlar uchun saqlash bilan chegaralanib qolganida bunda pulga bo'lgan talab faqatgina daromadlar hajmi bilan aniqlanar edi va Keynsning yondashuvi klassiklarning yondashuvidan farq qilmas edi. Ammo u shuningdek pulni boylik to'plash sifatida ham qaragan va bu saqlash metodini spekulyativ metod deb qaragan. Boylikni daromad bilan uzviy bog'liqligidan kelib chiqib Keyns qayd etadiki, pulga bo'lgan talabning spekulyativ tarkibi daromadga bog'liq. Keyns aktivlarni bo'ldi, boylikni saqlash vositasi kabi ishlatiladiganlarni ikki kategoriyaga pullar va obligatsiyalarga bo'ldi. Keyin savol berdi "nega odamlar boylikni pul sifatida saqlashni afzal ko'rishadi obligatsiyaga nisbatan? Aktivga bo'lgan talab nazariyasiga ko'ra siz pullarni saqlaysiz agar ularning daromad olib kelish ko'rsatkichi obligatsiyalarga nisbatan yuqoriroq bo'lsa. Keyns o'ylardiki pulning daromad olib kelish darajasi nolga teng, chunki o'sha paytda ko'plab depozit cheklarga foizlar to'lanmas edi. Obligatsiyalardan kutilayotgan daromad ikki qismdan iborat: foizli to'lov va kutilayotgan kapitalning o'sishi.

4 bobdan ma'lumki obligatsiya narxi foiz stavkasining o'sishi bilan tushadi. Agar foiz stavkasining o'sishi kutilayotgan bo'lsa demak, obligatsiyalar narxi tushadi, qaysiki kapitalning negativ o'sishiga olib keladi. Sezilarli darajada foiz stavkalarida o'sish kuzatilsa kapitalning yo'qotilishi foizli to'lovdan ilgarilab o'tib ketadi va kutilayotgan obligatsiyalar daromadi negativ (manfiy) bo'ladi. Bu holatda siz boyligingizni pul sifatida saqlashni istaysiz, chunki ularning kutilayotgan daromadi balandroq (pulning nol daromadi obligatsiyalarning manfiy daromadidan yuqoriroq).

Keyns taxmin qildiki kutilayotgan foiz stavka qandaydir normal ma'noga intiladi (hozirgi kunda bu taxmin unchalik to'g'ri emas). Qachonki foizli stavka o'zining normal manosidan kichikroq bo'lganda, odamlar uning o'sishini va kapitalning yo'qotilishini kutishadi va shuning uchun tez orada o'z boyluklarini pul ko'rinishida saqlashni afzal ko'rishadi, obligatsiya ko'rinishidan ko'ra pulga talab yuqoriroq bo'ladi. Pulga bo'lgan talab qanday namoyon bo'ladi agar foiz stavka o'zining normal ko'rinishidan kattaroq bo'lsa? Odamlar foiz stavkaning pasayishini kutishadi, obligatsiya narxlarining ko'tarilishini va kapitalning musbat ko'tarilishini kutishadi. Foizning yetarli darajada katta bo'lishida obligatsiyalardan kutilayotgan daromad musbat bo'ladi, kutilgan daromad pulidan yuqori bo'ladi. Bu holatda

imtiyoz obligatsiyalarga beriladi va pulga talab kamyadi. Bu mulohazalardan quyidagi xulosaga kelinadi: foizli stavkaning o'sishida pulga talab pasayadi demak pulga bo'lgan talab hajmi teskari bog'liqlikda foizli bog'liqlikga ega.

Uchta motivning birlashishi²⁶

Pulga talabning 3 ta motivini birlashtirib Keynes aniq nominal va haqiqiy kattaliklarni ajrata oldi. Pulga bo'lgan narx unga nima sotib olish mumkinligi bilan aniqlanadi. Masalan agar iqtisodiyotdagi o'rtacha narx ikki barobar oshsa o'sha nominal pul miqdoriga ikki barobar kamroq tovar va xizmatlarni sotib olish mumkin. Keynes ta'kidlar ediki ma'lum miqdordagi pul qoldiqlariga egalik qilishga harakat qilishadi (haqiqiy ifodadagi pul miqdori) bu pulning haqiqiy miqdori yuqorida ko'rilgan uchta motiv bilan aniqlanadi va haqiqiy daromad Y ga bog'liq va foizli stavka I ga bog'liq. Keynes pulga talab tenglamasini keltirib chiqardi, likvidlikni afzal ko'rish funksiyasi nomi bilan mashhur, shunga ko'ra real pul qoldiqlariga bo'lgan talab M^d/P bu funksiya i va Y^o

$$\frac{M}{N} - + = / 0 \quad \text{yu}$$

'-' va '+' belgilar manfiy bog'liqlikni ko'rsatadi real pul goldig'iga bo'lgan talabni foiz stavka i dan va musbat bog'lanishni real daromad Y dan likvidlikni afzal ko'rish funksiyasi pulga talab bo'yicha faktorlarni isbotlaydi. Shunday qilib Keynes xulosa qildi: pulga bo'lgan talab faqat daromadga bog'liq emas balki foiz stavkaga ham bog'liq. Mana shunda Keynesning nazariyasi Fisher nazariyasidan farq qiladi qaysiki foizli stavkani hisobga olishmagan. Likvidlikka moyillik tenglamasini quyidagicha yozish mumkin: $\frac{P}{M} \sim aF$.

Tenglikni ikki tarafini G ga ko'paytirib va M ni M ga almashtirib (ular teng pul bozorida muvozanatli bo'lgan holda):

$$V^m u^{py} - l p^y o' \quad 22.5.$$

Tenglamaga ko'ra, Keynesning nazariyasiga ko'ra aylanish tezligi doimiy emas, foiz stavkaning o'zgarishi bilan tebranadi. Pulga talab foizli stavkaga teskari bog'liqlikda, bundan kelib chiqadiki qachonki I ko'paysa $f(I, Y)$ tushadi, va aylanish tezligi kattalashadi. Boshqacha qilib aytganda foiz stavkalarining o'sishi, kamroq haqiqiy pul qoldiqlarini o'zida ushlashga undaydi, berilgan daromadlar bo'yicha

²⁶ The economics of money, banking and financial markets / Frederick S. Mishkin, European edition, 2013. P. 450.

va aylanish tezligi o'sadi. Shunday qilib, likvidlikni afzal ko'rish nazariyasidan quyidagi xulosaga kelinadi foiz stavkalaridagi sezilarli o'zgarishlar bo'lsa aylanish tezligi sezilarli tebranadi. Shuni aytish lozimki 22.5 tenglama aylanish tezligining o'sish tezligini pasayishini ko'rsatadi iqtisodiy inqiroz paytida. Buni nima bilan izohlash mumkin? Foiz stavkalarining siklli xarakteri haqida bir eslaylikchi, iqtisodiy yuksalish paytida foiz stavkalar ko'tariladi, retsessiya davrida esa pasayadi. Lividlikni ustun ko'rish nazariyasiga ko'ra foiz stavkalarining o'sishi pul aylanish tezligi ortishiga olib keladi. Foiz stavkalarining o'zgarishi tebranish bilan bir qatorda, muvozanatli aylanish tezligining tebranishiga sharoit yaratadi.

Spekulyativ pulga talab modeli aylanish tezligi tebranishining boshqa sababini ham ochib beradi. Normal darajadagi foiz stavkasining o'zgarishida pulga bo'lgan talab bilan nima sodir bo'ladi? Masalan, agar odamlar kelajakda foiz stavkasining ko'tarilishini kutishsa hozirgi kunga nisbatan nima bo'ladi? Foiz stavkalarining o'sishining kutilishi bilan birga obligatsiyalarga bo'lgan narxlarning tushishini kutishadi va kapital yo'qotilishidan qo'rqishadi. Obligatsiyalardan kutilayotgan daromad pasaymoqda, alternative usulda pulni saqlashga bo'lgan ehtiyojga talab ko'payadi. Natijada ularga bo'lgan talab oshadi. Bu shuni anglatadiki $f(I, Y)$ kattalashadi va aylanish tezligi kamayadi. Pulning aylanish tezligi o'zgaradi va kutilayotgan foiz stavkalarining o'zgarishida; bu kutilishlarning nomuvozanatligi nomuvozanat pul aylanish tezligiga olib keladi. Bunga yana bir sabab nega Keynes aylanish tezligini doimiy emas deb hisoblashida. Demak keynchilik nazariyasining likvidlikni ustun ko'rilishi, pul saqlashning 3 ta motivini ko'rib chiqadi:

Tranzaksionli, ehtiyotkorlik motivi va spekulyativ. Ikki motiv bo'yicha pulga bo'lgan talabni hisobga olib, Keynes teskari bog'liqlikni isbotladi, spekulyativ motiv bo'yicha foiz stavkasining darajasiga qarab. Keynchilikda pulga talab nazariyasidan shunday xulosaga kelindiki aylanish tezligi doimiy emas, u foiz stavkalarga to'g'ri bog'langan, qaysiki kuchli tebranishga moyil. Keynes nazariyasiga ko'ra aylanishning doimiy emasligi yana bir narsa bilan isbotlangan, foiz stavkalarining normal darajasiga nisbatan o'zgarishlarning kutilishi pulga talabni o'zgartiradi va shuningdek ularning aylanish tezligini ham. Shunday qilib Keynesning nazariyasi klassiklarning miqdoriy

*nazariyasini shubha ostiga qoldiradi ya'ni nominal daromad pul miqdorining o'zgarishi bilan aniqlanadi.*²⁷

3.6. Fridmanning pulning zamonaviy miqdoriy nazariyasi

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Keynsning nazariyasi rivojlanish davomiyligiga ega bo'ldi, uning tarafdorlari bir qator aniqroq modellarni ishlab chiqishdi, yuqorida ko'rib o'tgan 3 ta pulni saqlash motivi bo'yicha. Foiz stavkaning hal qiluvchi roolidan kelib chiqib monetar nazariyada, izlanuvchilar asosiy e'tiborini pulga bo'lgan talabning aynan mana shu ko'rsatkichini aniqroq o'rganishga qaratishdi.

Pulga bo'lgan tranzaksiyon talab²⁸

Uilyam Baumol va Djeym Tobin o'zlarining modellarini rivojlantirib, ular gipoteziyali odamni ko'rib chiqishardi, qaysiki berilgan muddat ichida bir marta pul oladi va uni shu davr mobaynida asta-sekinlik bilan sarflaydi. Bu modellarda pullarning daromadi nolga teng, va odamlar pulni faqat tranzaksiya ishlarini bajarish uchun saqlashadi.

Yanada izchillik bilan ko'rib chiqish uchun faraz qilaylik qandaydir bir Grant Smit oy boshida 1000 dollar oladi va oy davomida keyingi bitimlar uchun asta-sekinlik bilan sarflaydi. Agar Grant barcha daromadini pul shaklida saqlayotgan bo'lsa unda uning pul qoldig'i grafligi arra sifat ko'rinishga ega, 22.2a rasmda tasvirlangan kabi. Oy boshida u 1000 dollarga ega oy oxirida hech nimaga ega emas, chunki barcha pullarni tranzaksiya davomida sarflab yuborgan. Oy davomida u o'rtachada 500 dollarga ega bo'lgan.

Keyingi oy boshlanishida esa Grant yana 1000 dollar oldi qaysilarni u naqd pul sifatida ushlab turdi va bu jarayon har oy takrorlanadi. Yil davomidagi o'rtacha pul qoldig'i 500 dollar. Chunki uning nominal yillik daromadi 12000 dollarni tashkil etadi va pul qoldig'i -500 dollar unda pul aylanish tezligi ($v=PY/M$) $12000 \text{ dollar} / 500 \text{ dollar} = 24$. Faraz qilaylik bank ishini va pul nazariyasini o'rgangan holatda Grant tushundiki daromadning hammasini emas balki ma'lum qismini saqlasa afzalroq bo'ladi. Yanvar oyida u daromadining yarim qismini naqd pul sifatida saqlashga qaror qildi va

²⁷ The economics of money, banking and financial markets / Frederick S. Mishkin, European edition, 2013. P. 452.

²⁸ Frederick S. Mishkin, The economics of money, banking and financial markets. European edition, 2013. P. 452.

ikkinchisini daromad keltiradigan qimmatli qog'ozlar masalan obligatsiyalarga sarflashga qaror qildi.

Endilikda har oy boshida Grant 500 dollarga ega naqd ko'rinishda va qolgan 500 dollarga g'aznachilik obligatsiyalarini sotib oladi. 22.26 chizmada ko'rsatilganidek oy boshida uning qo'lida 500\$ naqd pul bor va oy o'rtasiga kelib bu jamlagan summa nolga aylanadi. Obligatsiyalarni bitim tuzayotganda bevosita ishlatib bo'lmaydi, shuning uchun Grant ularni sotishi kerak va olgan naqd pulni oy oxirigacha bo'lgan bitim tuzishda ishlatishi kerak. Shuning uchun Grantning qo'lidagi naqd pul oyning o'rtasida 500\$ gacha o'sadi va oy oxirida yana nolni tashkil etadi. Kelgusi oyda Grant shunga o'xshash yo'lda ish olib boradi. Oxir oqibatda o'rtacha naqd pul qo'lidagi 500 dollar va nol dollarlar orasida bo'ladi, 250 dollar ikki barobar kamroq birinchi holatga qaraganda. Shu bilan birga pul aylanish tezligi ikki barobar o'sadi $12000/250=48$.

Yangi strategiyani qo'llab Grant nima yutdi? Yangi strategiyani qo'llab, u obligatsiyalar bo'yicha 500\$ da yarim oy uchun foiz oldi. U oylik foiz stavkasi bo'yicha oy uchun 1 %li qo'shimcha 2.5 dollar oldi. $(1/2 \times 500\$ \cdot x0.01)$. Yomon emas to'g'rimi? Agar u oy boshida 333.33\$ dollar naqd pul qoldirganda, u obligatsiyaga 666.7 \$ qo'yishi mumkin edi. 10 kundan so'ng u obligatsiyalarni 333.33 \$ ga sotar edi va 333.33 \$ obligatsiya ko'rinishida yana 10 kunga qolar edi. 20 kundan so'ng oy boshidan u joriy bitimda olgan naqd pul evaziga qolgan obligatsiyalarni sotar edi. Bu holatda Grant oyiga qo'shimcha 3.33\$ olardi.

$(1/3 \times 666.7\$ \cdot x0.01 + 1/3 \times 333.33\$ \cdot x0.01)$. Bu obligatsiyaga yarim daromadni qo'shishdan ko'ra yaxshiroq. O'rtacha naqd pul qoldig'i $333.33\$/2=166.67\%$ ni tashkil etardi. Ma'lumki qanchalik naqd pul qoldig'i kamroq bo'lsa obligatsiyalar bo'yicha to'lov shunchalik kattaroq bo'ladi. Obligatsiyalarni sotib olib Grant 2 turdagi tranzaksion jarayonni olib boryapti. Birinchidan brokerlarga komission mukofotlarni to'layapti obligatsiyalarni sotish va sotib olishadi. Grant qanchalik kam miqdorda naqd pul qoldirsa va tez obligatsiya sotsa shunchalik ko'proq komission pul to'laydi. Ikkinchidan, pul olish uchun unga ko'proq vaqt sarflashga to'g'ri keladi va vaqt - bu pul, banklarga sayohat uyushtirish uchun tranzaksion ushlanishlar ortadi. Grant tanlov oldida quyidagilar turibdi. Kamroq naqd pul qoldirib u ko'p foizlarga ega bo'lishi mumkin, obligatsiyalar bo'yicha ammo bunda uni ko'proq muddatli tranzaksion ushlanishlar kutadi. Yuqori foizli stavkada obligatsiyadan keladigan daromadlar tranzaksion ushlanishlardan oshadi va Grant kamroq naqd pul ushlab ko'proq obligatsiyalar

ushlaydi. Aksincha agar foiz stavkasi past bo'lsa, tranzaksion ushlanishlar foizli to'lovlardan yuqoriroq bo'lishi mumkin va Grantga ko'proq naqd pullarni ushlash obligatsiyalarini kamroq ushlashdan afzal bo'ladi.

Baumol-Tobin modelidan quyidagi xulosaga kelish mumkin: foiz stavkaning ortishi bilan tranzaksion motiv bo'yicha qoldiq kamayadi va aylanish tezligi ortib boradi. Boshqa so'zlarda izohlaganda pulga talabning tranzaksion tarkibi foiz stavkaga teskari bog'liqlikda.

Baumol-Tobin modelining asosiy g'oyasi pullarni saqlash foiz darajasiga ko'ra alternativ ushlanishlarga olib keladi qaysiki boshqa aktivlardan olish mumkin. Shu bilan birga naqd pullarni saqlash tranzaksion ushlanishlarni oldini oladi. Foiz stavkasining kattalashishi bilan alternativ pullarni saqlashning ushlanishi ortadi va odamlar naqd pullar qoldig'ini bitimlarni olib borish uchun kamaytiradi. Oddiy modellardan foydalangan holda Baumol va Tobin muhim qonuniyatni aniqlaydi: pulga bo'lgan tranzaksion talab spekuliyativ kabi foiz stavkaga bog'liq. Analitik yondashish Baumol-Tobinning iqtisodiy modellashtirishning afzalligini ko'rsatayapti.²⁹

O'rgan talaba!

Foiz stavkasining ortishi bilan pulga talab tushishi haqidagi fikr bor chunki alternativ ushlanishlar ortadi va ularni saqlash bo'yicha va ularni kutilayotgan daromad tushunchasi bilan yuqoridagi ko'rib chiqqan tushuncha bilan ko'rib chiqishimiz mumkin. Foiz stavka ortgan paytda alternativ aktivning kutilayotgan daromadi ortadi va kutilayotgan pulning daromadi kutilayotgan obligatsiyalardan keladigan daromadga nisbatan pasayadi. Shu tufayli pulga talab pasayadi. Bu ikki tushuntirish bir xil chunki alternativ aktivlarni saqlash ushlanishlarining o'zgarishi uning kutilayotgan daromadga nisbatan o'zgarishini tushuntiradi. Bu bo'limda alternativ ushlanishlar tushunchasining ishlatilishi sababi shuki, Baumol va Tobin pulga bo'lgan tranzaksion talabni o'rganishda ishlatishgan edi. Bu ikki terminologik yondashishning teng qadr qimmatli ekanligiga ishonch hosil qilish maqsadida kutilayotgan daromad terminologiyasidan foydalanib, quyida pulga ehtiyotkorlik bo'yicha talab tushunchasini izohlab bering.

---

²⁹ Frederick S. Mishkin, The economics of money, banking and financial markets. European edition, 2013. P. 453.

Ehtiyotkorlik bo'yicha pulga bo'lgan talab

Ehtiyotkorlik motivi bo'yicha ishlab chiqilgan pulga talab modeli analitik yondashuv asosida ishlab chiqilgan, Baumol-Tobin modeli kabi, shuning uchun biz uni bu yerda izchillik bilan o'rganmaymiz. Ehtiyotkorlik motivi bo'yicha pulni saqlash motivini alternative ushlanishlar bilan taqqoslash kerak qaysiki (alternativ ushlanishlar) qo'lga kiritmagan foizlar evaziga. Yana o'sha tanlov muammosi paydo bo'ladi, ya'ni tranzaksionli motivdagi kabi. Foiz stavkalarining ortishida, alternative ushlanishlardagi ehtiyotkorlik motivi asosida saqlanayotgan pullar ortadi va ularga bu motiv bo'yicha talab kamayadi. Yana o'sha natijaga ega bo'lyapmiz. Baumol Tobin modeliga o'xshab. Ehtiyotkorlik motivi asosida pulga talab foiz stavkalariga teskari bog'lanishda.

Pulga bo'lgan spekuliyativ talab

Pulga talabning Keynschilikni spekuliyativ modeliga binoan aholi o'z boyligini faqat pul ko'rinishida (agar kutilayotgan daromad obligatsiyalardan, puldan kutilayotgan daromaddan kamroq bo'lsa) yoki obligatsiya ko'rinishida (daromadning teskari munosabatda) bo'lsa, faqatgina bu ikki ko'rsatkichni tengligida (juda kam hollarda) aholi aktivlarni ikki ko'rinishda saqlaydi. Bundan kelib chiqadiki, Keynsning modeli taxmin qiladiki, deyarli hech kim obligatsiyani ham pulni ham qadr-qiyamatini saqlab qolish uchun bir vaqtda ishlatmaydi. Keyns nazariyasida kamdam kam uchraydigan aktivlarning diversifikatsiyasi va ko'plab tadqiqotlarga asoslanishi, bu pulga bo'lgan spekuliyativ talab nazariyasining qattiq tanqidga uchrashiga sabab bo'ldi.

Keynschilik yondashuvidagi kamchiliklarni yengish uchun Tobin spekuliyativ pulga talab modelini ishlab chiqdi, taxminlarga asoslangan, qaysiki moliyaviy aktiv portfelinining strukturasi aniqlashda aholi faqat kutilayotgan daromadni emas, balki shu bilan birga bu aktivning boshqa aktiv bilan taqqoslangandagi riskini hisobga oladi. Tobin taxmin qiladiki ko'pchilik tavakkalchilik qilmaydi va kamroq daromad olib kelish ko'rinishida aktivlarni ushlashadi. Muhimi pul daromadi aniq (Tobin taxmin qilardi u nolga teng). Shuning uchun agar obligatsiyalardan kutilayotgan daromad puldan kutilayotgan daromaddan yuqoriroq bo'lsa ham odamlar boyligini pul ko'rinishida saqlashadi chunki obligatsiyalar yuqoriroq riskka ega bo'lgan aktivdir.

Tobin modelidan kelib chiqadiki, risk darajasining moliyaviy aktivlar portfelida pullar va obligatsiyalar saqlashni diversifikatsiya qilish orqali pasaytirishi mumkin. Tobin modeli Keyns modeliga nisbatan asosliroq chunki iqtisodiy agentlarning say harakatini aniqroq ifodalaydi.

Ammo Tobin Keynsning pulga spekulativ talabining kamchiliklarini to'liq hal qila olmadi. Hatto pulga spekulativ talab borligi shubha uyg'otadi. Nimaga noll riskli aktivlar mavjud bo'lsa (pulga o'xshash) ammo yuqori daromadli? Shu holatda pulga spekulativ talab bo'lishi o'rinli bo'ladimi? Yo'q, chunki aholi pulni emas bu aktivni saqlashni istaydi. Natijada moliyaviy aktiv portfeli daromadi ortadi va risk ortmaydi. Ammo bunday veksellar mavjudmi Amerika iqtisodiyotida? Ha, AQSh g'azna veksellari va boshqa aktivlar defolt riski va pul daromadi bilan aloqasi yo'q. Unday bo'lsa nega jamg'armani naqd pul ko'rinishda saqlash lozim (tranzaksion motiv va ehtiyotkorlik motivini hisobga olmagan holda)?

Tobin modeli buni tushuntirmasa ham nega aholi jamg'armasini naqd pul ko'rinishida saqlaydi, bu qanday qilib iqtisodiy agentlar aktivlarni tanlashida yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Tobin modeli aktivlarni baholash nazariyasida va aktivlarning moliyaviy portfelini tuzishda (u yoki bu aktivlarni sotib olishda qaror qabul qilishda) yangi bosqich bo'ldi.

Ko'rganimizdek Keynsning tarafdorlari pulga talabning uchta turini yaxshiroq tushuntirib berishga harakat qilishdi (tranzaksionlik bo'yicha, ehtiyotkorlik va spekulativ bo'yicha). Keyns tomonidan asoslangan pulga spekulativ talabni qisman takomillashtirishga erishildi chunki bunday talab mavjudmi yoki yo'qmi degan savol paydo bo'ladi. Ammo tranzaksion va ehtiyotkorlik talabi bu ikki tarkibni foiz stavkasiga nisbatan teskari bog'liqlikni ko'rsatadi. Bu Keyns aytganlarini isbotlaydi ya'ni pulga talab foiz stavkaga bog'liq bundan kelib chiqadiki pulning aylanaish tezligi doimiy emas va nominal daromad faqatgina pul massasi bilan emas balki boshqa faktorlar bilan ham bog'liq.³⁰

1956-yilda Milton Fridman "Pulning miqdoriy nazariyasi: yangi versiyasi" mashhur kitobini chop etgan, shunga qaramasdan, I. Fisherning bu ishida miqdoriy nazariya ishiga suyangan bo'lsa ham,

---

³⁰ Frederick S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. European edition, 2013. P. 455.

uning pulga talab nazariyasi I. Fisherga nisbatan M.Keynsga ko'proq o'xshaydi. Uning o'tmishdoshlari kabi Fridman pulni saqlash motivlarini o'rgandi. Ularni izchil o'rgangandan ko'ra Keynsga o'xshab, u shunchaki taxmin qildiki har qanday aktiv uchun pulga talab o'sha faktorlar bilan aniqlanadi. Keyin Fridman talab nazariyasini aktivlar va pulga qo'lladi.

Aktivlarga talab nazariyasiga binoan, pulga talab puldan kutilayotgan daromadga nisbatan boylik hajmiga va kutilayotgan boshqa aktivlarning daromad olib kelishiga bog'liq. Keyns kabi, Fridman tan oldiki ma'lum miqdorda pul qoldiqlarini haqiqiy ko'rishda ushlab turishga harakat qilishadi. Shuning uchun Fridman pulga talabni quyidagicha ifodaladi: $\hat{M} = (Y_p + p^L m <^L e^L m <^P \cdot L_m)$.

Bu yerda M^L/P haqiqiy pul qoldiqlariga bo'lgan talab, Y – boylik darajasi, Fridman bo'yicha doimiy daromad deb nomlanadi (joriy diskontlangan turar narx kelgusi barcha daromadlarning yoki soddalashtirilganda kutilayotgan o'rtacha uzoq muddatli daromad), Z_m pullardan kutilayotgan daromad, Z_b obligatsiyalardan kutilayotgan daromad, Z oddiy aksiyalardan kutilayotgan daromad, inflyatsiyaning kutilayotgan o'sishi. Tenglama ostidagi belgilar ko'rsatadiki, pulga bo'lgan talab bilan va unga mos o'zgaruvchilar bilan orasidagi qanday bog'lanish borligini ko'rsatadi: to'g'ri (+) teskari (-). Fridman nazariyasidagi pulga talab omillarini va ularning ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Ma'lum bo'lishicha aktivlarga talab boylikka to'g'ri bog'lanish, shuning uchun ham pulga talab doimiy daromadga to'g'ri bog'lanishdir (boylik darajasi Fridman bo'yicha). Qaysiki (+) belgi bilan belgilangan Y_p o'zgaruvchi ostida. Doimiy daromad (kutilayotgan o'rtacha uzoq muddatli daromad) odatdagiga qaraganda qisqa muddat ichida ancha kam tebranadi, chunki uning ko'plab o'zgarishlari vaqtli xarakterga ega. Masalan, iqtisodiy o'sish paytida daromadlar tez ortadi, ammo bu hodisa vaqtinchalik va o'rtacha uzoq muddatli daromad unchalik o'zgarmaydi. Bundan kelib chiqadiki, yuqori faollik paytida doimiy daromad joriy vaqtga nisbatan unchalik sezilarli darajada ortmaydi. Retsessiya davrida joriy daromadlarning kamayishi kuchli bo'ladi, ammo bu vaqtinchalik xarakterga ega, Shuning uchun o'rtacha kutilayotgan uzoq muddatli daromad joriyidagiga qaraganda unchalik kamaymaydi. Doimiy daromadning pulga bo'lgan talab omillaridan biri

deb qarab shunday xulosaga kelimizki pulga talab qisqa muddatli iqtisodiyotdagi tebranishlarda unchalik o'zgarmaydi.

Aholi o'z jamg'armasini faqat pul ko'rinishida saqlamasligi mumkin. Fridman alternative pullarga bo'lgan jamg'armani 3 ko'rinishga bo'ldi: obligatsiyalar, aksiyalar va boylik. Aholi agar ularning daromad keltirishi kutilayotgan pul daromad keltirishidan yuqori bo'lsa bu turdagi pulni afzal ko'radi. Pulga talabdagi oxirgi uchta o'zgaruvchilar bu alternativ pullardan kutilayotgan daromadning og'ishi kutilayotgan puldan keladigan daromadga nisbatan. Har bir o'zgaruvchi ostidagi (-) belgisi shundan dalolat beradiki, ularning ixtiyoriy bittasining ortishida pulga talabni kamayishiga olib keladi.

Puldan kutilayotgan daromadga Z_m , barcha uchta holda, ikkita omil ta'sir etadi.

1. Depozit bo'yicha bank xizmati doirasi, pul massasi ichiga kiradi, masalan, pul to'lovlarini chek orqali yoki avtomatik tarzda to'lanishi. Bunday turdagi xizmat hajmining ortishi bilan pullardan kutilayotgan daromad ortadi.

2. NOW tipidagi schyotlar va boshqa depozitlar bo'yicha foizli to'lovlar summasi pul massasiga kiradi. Foiz to'lovlarining summasini ortganida pullardan kutilayotgan daromad ortadi.

Agar pulga talab funksiyasidagi $Z_b - Z_m$ va $Z - Z_m$ ifoda obligatsiyalar va aksiyalardan kutilayotgan daromadni xarakterlaydigan bo'lsa, bunday holda puldan kutilayotgan daromadga nisbatan $if - Z_m$ ifoda boylik va puldan kutilayotgan daromad orasidagi farqni ifodalaydi. Boylikdan kutilayotgan daromad- narx oshganligi tufayli kapitaldagi kutilayotgan ko'tarilishning normasi va u kutilayotgan inflyatsiya o'sish sur'atiga teng. Masalan, 10 % inflyatsiya o'sish sur'ati kutilayotgan bo'lsa, boylikdan kutilayotgan daromad ham 10 % ni tashkil etadi. $\prod^3 - r_m$ o'sganda boylikdan kutilayotgan daromad pulga nisbatan o'sadi va pulga talab tushadi.³¹

Tayanch so'z va iboralar

Aktiv savdo balansi;	Oltin standarti;
Metall pul nazariyasi;	Oltin tanga standarti;
Miqdoriylik nazariyasi;	Oltin deviz standarti;
Monetarizm;	Pul nazariyalari;

³¹ The economics of money, banking and financial markets / Frederick S. Mishkin, European edition, 2013. P. 456.

<i>Monetar siyosat;</i>	<i>Aktivlar;</i>
<i>Moneta tarkibini buzish;</i>	<i>Foiz stavkasining narxlar darajasi;</i>
<i>Pulning aylanish tezligi;</i>	<i>Kredit pullar;</i>
<i>Boylik manbai;</i>	<i>Pulga bo'lgan talab;</i>
<i>Qog'oz pul nazariyasi;</i>	<i>Bank depozitlari</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pulning miqdoriylik nazariyasining mohiyatini tushuntiring.
2. Qog'oz pul nazariyasi mohiyatini tushuntiring.
3. Metall pul nazariyasi qaysi g'oyani ilgari suradi?

IV BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

4.1. Pul aylanmasi tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi

Pul aylanmasi-bu pulning naqd va naqdsiz shaklidagi uzluksiz harakatlari yig'indisidir. Pulning doiraviy aylanishi – bu pulning bir qo‘ldan ikkinchi qo‘lga o‘tishidir. Pulning doiraviy aylanishining takrorlanishi pulning aylanishi deyiladi. Demak, pul aylanmasini pulning aylanishi sifatida talqin qilish mumkin. I. Shakerning ta’rif berishicha pul aylanmasi bu pullarning naqd va naqd bo‘lmagan shakllardagi doiraviy aylanish jarayoni bo‘lib, bunda pullar muomala vositasi va to‘lov vositasi funksiyasini bajaradi. Pulning bir qo‘ldan ikkinchi qo‘lga o‘tishini Shaker doiraviy aylanish deb atadi. Pullarning bir subyektdan ikkinchi subyektga o‘tishi, pulning doiraviy aylanishi takrorlanishi pulning aylanishi deyiladi.

Naqd pul aylanmasi – bu qog‘oz pullar va tanga pullar vositasida amalga oshirilib, naqd pullar harakati jarayonida namoyon bo‘ladi. Naqd pul aylanmasi asosan jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar o‘rtasida vujudga keladigan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Naqd pulsiz aylanmalar – bu kredit muassasalarida ochilgan hisob raqamlar yordamida pullarni bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa ko‘chirish orqali amalga oshiriladi.

Pul doimiy ravishda “harakatda” bo‘ladi, bu harakat davomida juda ko‘plab tovar va xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonida bevosita ishtirok etib, sotuvchi va sotib oluvchilarga xizmat qiladi. Xususan, pul o‘z harakati jarayonida bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda tovarlar va xizmatlar bahosini belgilaydi, bu pulning qiymat o‘lchovi, muomala vositasi va to‘lov vositasi funksiyalari orqali amalga oshiriladi.

Pul vaqtinchalik hisob – kitoblar va aylanmalarda ishtirok etmagan vaqtda jamg‘arma vositasi funksiyasini bajarish orqali, o‘zining egasiga qo‘shimcha daromad keltiradi va real iqtisodiyotda muhim rol o‘ynaydi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd yoki naqdsiz hisob – kitoblar bilan amalga oshirilayotgan to‘lovlar hajmining yuqori yoki pastligiga pulning barqarorligi, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va boshqa qator omillar ta’sir qiladi.

Pulning aylanmasi mohiyatini yanayam chuqurroq aniqlash uchun uning obyektini va subyektlariga e'tibor berish maqsadga muvofiq. Pul aylanmasi subyektlari sifatida davlat va davlat muassasalari, Markaziy bank, kredit va moliya muassasalari, mamlakat rezidenti va norezedentlari, korxonalar va tashkilotlarni keltirish mumkin. Uning obyektini esa tovar va tovarsiz operatsiyalar jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ya'ni aylanmalar hisoblanadi.

Pul aylanishi tushunchasi – bu ma'lum davr davomida iqtisodiyot-davlat pulning qanchalik darajada tez ko'chib yurishi jarayonini anglatadi. Bu ko'rsatkich nominal YaIM ni pul taklifiga (M_2) bo'lish orqali topiladi. Shuningdek bu mamlakatdagi umumiy pul massasini aylanish darajasini bildiradi ya'ni masalan, 1 dollarni necha marta tovar yoki xizmatlar sotib olish uchun ishlatilinish darajasidir.

Pul aylanishi tushunchasini yanada aniqroq tushunishimiz uchun 2 ta A va B shaharchalarni olamiz. A shaharcha maydoni kichikroq biroq aholi soni B shaharchanikidan ko'proq. Shunga ko'ra, A shaharchada bank strukturasi yaxshi rivojlangan, tadbirkorlik faoliyati ham yuqori darajada tashkil qilingan. A shaharchada bank muassasalari soni ko'p bo'lib, pulni istalgan shaklda ishlatish bu shaharcha aholisi uchun muammo emas. Natijada, bu shaharcha iqtisodiyotida pul aylanish ko'rsatkichi yuqori bo'lib, bu uning iqtisodiyot ko'rsatkichlari yaxshi bo'lishiga ham olib kelgan.

Boshqa tomondan esa, B shaharcha maydon jihatdan A shaharchadan katta bo'lsa ham, aholi soni bo'yicha undan kichik. Bank faoliyati yaxshi rivojlanmagan hamda bank tashkilotlari soni yetarli emas. Tadbirkorlik faoliyati ham o'z-o'zidan rivojlanishi past darajada bo'lib, bank orqali bo'ladigan hisob-kitob operatsiyalari yaxshi rivojlanmagan. Natijada aholi qo'lidagi pul mablag'larini banklarga ishonib topshirish tushunchasiga ega emas va bu B shaharchaning iqtisodiyoti barqarorligiga ta'sirini ko'rsatgan.

Bu ikki holatdan shuni aytish mumkinki, agar biror hududda pul aylanish darajasi qanchalik darajada past bo'lsa, pul aholi qo'lida shuncha kam aylanadi hamda pul massasining iqtisodiyotga ta'siri ham sezilarsiz bo'lishi kuzatiladi. Pul aylanish darajasiga ta'sir etuvchi omillar sirasiga quyidagilar kirishi mumkin:

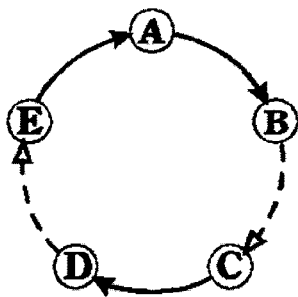
- *Hududdagi moliyaviy tashkilotlar soni.*
- *Aholining umumiy soni.*
- *Amalga oshiriladigan pul o'tkazmalari miqdori.*

Xorijiy Iqtisodchi olimlardan biri Lyudwig von Misesning ta'kidlashicha pul aylanishi tushunchasining asosiy mohiyati shundan iboratki, bu jarayonni nafaqat butun bir iqtisodiyot darajasida balki, alohida individuallar faoliyati misolida o'rganish kerak. Shu jihatdan pul aylanishi jarayonini o'rganishda narxlar va xarid qilish qobiliyati bo'yicha tatbiq etish har doim ham to'g'ri bo'lmasligi mumkin.

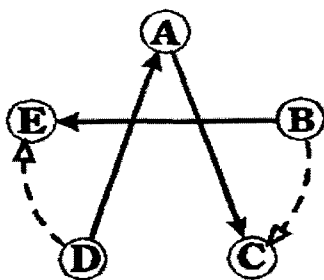
Yana bir iqtisodchi olim Helmut Creutz pul aylanishi tushunchasini xarid qilish jarayonidan tashqari qarz va qayta to'lovlar miqdoriga ham bog'lab o'rganadi. Bu olim pul aylanishini 3 xil ko'rinishda turli jarayon bo'yicha tasvirlaydi.

1. Pul aylanishi to'lovlar va qarz bo'yicha olib qaralganda:

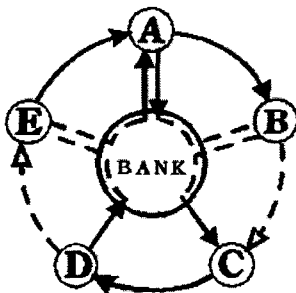
Yuqorida keltirilgan jarayonni boshi ham oxiri ham mavjud emas. Ya'ni bu jarayonda qaralayotgan mablag' qanaqa maqsadda ishlatilmasin, u to'xtovsiz harakatda bo'ladi. Bunda A, B...E lar iqtisodiyotdagi barcha subyektlar bo'lib, agar bu jarayonda masalan, A subyekt B ga xaridi uchun pul to'lagan bo'lsin. B subyekt esa bu pulni C ga qarz sifatida beradi va C o'sha pulga D dan tovar sotib oladi. E subyekt esa A ning ko'rsatgan xizmati uchun to'lovni D dan qarz sifatida oladi. Bu jarayonda muomalada aylanayotgan pul tovar va xizmatlarga to'lov uchun 3 marta, qarz munosabati uchun esa 2 marta ishlatildi. Agarda B subyekt mablag'ini qarz munosabatiga yo'naltirmasa, bunda jarayon buzilishi mumkin.

2. To'lovlar va qarzdorlik to'lovlari bo'yicha pul aylanishi jarayoni:

Bu jarayonda A subyekt C dan tovar sotib oladi, C esa o'zining kreditorlik qarzini B ga to'laydi va natijada B subyekt E dan mahsulot sotib oladi. O'z navbatida E subyekt ham D ga o'z qarzini qaytaradi va D bu mablag'ga A da tovar yoki xizmatlar sotib olishi mumkin.

3. Pul aylanishi bank orqali yoki uni vositachiligida yuzaga kelganda:

Bunday jarayonda endi A subyekt B dan bank cheki orqali mahsulot sotib oladi va qolgan jarayon ham yuqoridagi kabi davom etgan holda chek bo'yicha hamda bank vositachiligida to'lovlar amalga oshiriladi.

Buyuk iqtisodchi Karl Marks esa bu jarayonni asosan tovar va pulga bog'lab tushuntiradi. Unga ko'ra pul aylanishining ilk oddiy ko'rinishi talab va taklif asosida amalga oshiriladigan savdo-sotiq jarayonida vujudga keladi. Bunda sotish ham sotib olish ham va pul ham bir-biriga uzviy aloqador bo'lib, sotuvchi tovar yoki xizmatga, xaridor esa pulga ega bo'ladi. Shunga ko'ra, pul aylanishini asosiy vositasi asosan xarid vositasi sifatida namoyon bo'ladi va bu pul aylanishi jarayonida turli vazifalarni bajaradi.

*Xarid qilish jarayonida pul sotuvchi qo'liga, tovar esa xaridor qo'liga o'tadi. Bu holatda esa tovar va pul qarama qarshi yo'nalishda harakat qiladi.*³²

Pul aylanmasi subyektlar o'rtasida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlarning naqd va naqd pulsiz ko'rinishidir. Xorijiy mamlakatlarda iqtisodiy adabiyotlarida pul aylanmasi deyarli o'rganilmaydi. Buning asosiy sabablaridan biri, balki mazkur mamlakatlar bank muassasalarida hisob – kitoblarni amalga oshirishda pul aylanmasi naqd va naqd pulsiz ko'rinishi shakllari o'rtasida farq mavjud emasligi bo'lishi mumkin. Haqiqatda ham rivojlangan va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar banklarida naqd va naqdsiz pul hisob – kitoblarni amalga oshirish o'rtasida farq mavjud emas.

Pul aylanishi modeli uning (yaratilishi) muomalaga chiqarilishi va qaytishi bilan bog'liq izchil to'rt bosqichdan iborat:

✚ banklar firmalarga kredit beradi;

✚ firmalar o'z xodimlariga ish haqi to'laydi;

✚ xodimlar firmalarning yaratgan mahsuloti, tovari, xizmatini xarid qiladi;

✚ firmalar banklarga olgan kreditlarini qaytarib to'laydilar.

Grazianining fikriga ko'ra: "Pulning aylanish nazariyasi pulning butun aylanish davomiyligini muhokama qiladi, ya'ni bank qarzlarini berilishi bilan boshlanib, qarzlarni to'lanib so'ndirilishi bilan tugaydi.

*Haqiqatda, aylanish modeli "pulning butun aylanish davri"ni yoritib bera olmaydi. Bank-firma munosabatlaridan tashqari, model real iqtisodiy va moliyaviy operatsiyalardan farq qilmaydi, banklar va moliyaviy vositachilar orasidagi farqlar tizimli emas; eski sanoat tushunchasiga asoslanib qayta mahsulot ishlab chiqaradi va xarid qiladi.*³³

Pul aylanmasidan tashqari to'lov aylanmasi degan tushuncha mavjud. To'lov aylanmasi pul aylanmasiga qaraganda keng tushuncha. To'lov aylanmasi-bu pul shaklidagi mablag'larning va pul bozori instrumentlarning vositasida amalga oshirilgan to'lovlarning yig'indisidir. To'lov aylanmasi – bu pullar va pul bozori instrumentlari harakatlari yig'indisidir.

Pul bozori instrumentlariga quydagilar kiradi:

-Veksellar;

³² Helmut Creutz . The Money Syndrome. Towards a Market Economy Free from Crises (Chapter 3- Money movements, Money circulation). 1999. 86-87 p.

³³ By Joseph Huber Circuitism – its monetary theory and model of the money circuit. Source: <https://sovereignmoney.eu/circuitism>, as of March. 2015.12 p.

- Depozit sertifikatlari;
- Jamg'arma sertifikatlari;
- Obligatsiyalar;
- Bank akseptlari.

Veksel – veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir. Tijorat veksellari – tijorat veksellari tovarlar kreditga sotilganda yoziladi. Vekselni mol yetkazib beruvchi to'ldiradi. Sotib oluvchi esa vekselga mas'ul shaxsning imzosi va muhr qo'yadi. Ana shundan keyin veksel sotib oluvchining mol yetkazib beruvchi oldidagi qarz majburiyatini tasdiqlovchi hujjatga aylanadi. Tijorat vekseli pulning to'lov vositasi funksiyasini bajaradi. Vekselni indassament orqali boshqa shaxslarga uzatish mumkin. Indassament-vekselni boshqa shaxsga uzatish huquqini beruvchi maxsus yozuv. Vekselni boshqa shaxsga uzatgan shaxs indossant deyiladi. Vekselni qabul qilib olgan shaxs indossat deyiladi.

Obligatsiyalar – o'z egasiga qat'iy belgilangan foiz ko'rinishida daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozdir.

Davlatning xazina majburiatlari

Depozit sertifikatlari –bu tijorat banklari tomonidan korxonalar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog'oz.

Jamg'arma sertifikatlari –bu jismoniy shaxslar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni banklarga jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog'oz.

Cheklar – unda ko'rsatilgan summani to'lash to'g'risidagi topshiriqdir. Amaliyotda pullik cheklar va hisob-kitob cheklari qo'llaniladi. Fredirik Mishkenning fikriga ko'ra cheklarning jiddiy kamchiligi ularni chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning katta ekanligidir. AQSh da har yili chekni muomalaga chiqarish uchun 40 mlrd \$ xarajat qilinadi.

Bank akseptlari – aksept so'zi lotincha so'z bo'lib qabul qilmoq degan ma'noni anglatadi. Bank aksepti deganda bank tomonidan tijorat vekseli va chek bo'yicha to'lovning kafolatlanishi tushuniladi.

To'lov aylanmasining mutlaq asosiy 75-80% ini pul aylanmasi tashkil qiladi. Chunki pul eng yuqori likvidli aktiv hisoblanadi.

Shu bilan birga, MDH mamlakatlari iqtisodiy adabiyotlarining deyarli barchasida “pul aylanmasi” va “to‘lov aylanmasi” alohida – alohida o‘rganiladi. Ularni bir – biridan farqlashda asosiy e‘tibor hisob – kitoblarni amalga oshirishda naqd pulni ishtirok etishi yoki etmasligiga qaratiladi. Pul aylanmasida bevosita naqd pullar to‘lovlarni amalga oshirishda ishtirok etadi. Keyingi yillarda hisob – kitoblarni amalga oshirishda plastik kartochkalar, hisob – kitob cheklarni joriy etilishi pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblar ulushining sezilarli darajada pasayib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Xususan, AQSh, G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada naqd pul aylanmalarining ulushi 1 – 1,5 foizni tashkil etadi.

Pul aylanmasini tashkil qilish asoslari:

- Qonunchilik asoslari;
- Institutsional asoslar;
- Milliy to‘lov tizimining mavjudligi;
- Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning banklarda ochilgan joriy hisob varaqlarining mavjudligi;
- Mamlakatning xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan xalqaro munosabatlarining mavjudligi.

Qonunchilik asoslari:

- 1) O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyasi;
- 2) Qonunlar va kodekslar;
- 3) Qonunosti hujjatlari:
  - a) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari;
  - b) Vazirlar Mahkamasining qarorlari;
  - c) Vazirliklarning buyruqlari, Davlat Qo‘mitasi raislari buyruqlari, Markaziy bankning yo‘riqnomalari (ular faqat Adliya Vazirligidan ro‘yxatdan o‘tgandan keyin kuchga kiradi).

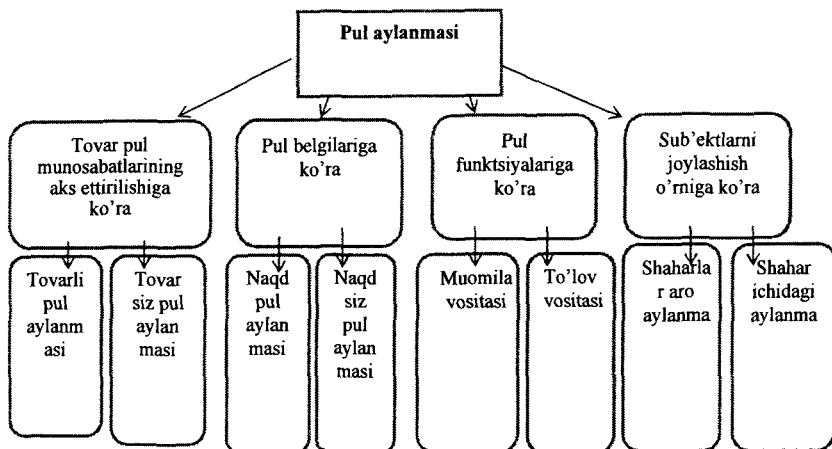
Pul aylanmasi ikki yirik qismdan iborat:

1. Naqdsiz pul aylanmasi.
2. Naqd pul aylanmasi.

Naqdsiz pul aylanmasi – bu pul mablag‘larining to‘lovchining bankidagi hisob raqamidan oluvchining hisob raqamiga ko‘chirish shaklidagi harakatlarining yig‘indisidir.

Sobiq Ittifoq o‘rnida tashkil topgan davlatlarda o‘zaro talab va majburiyatlarini voz kechish deb nomlanuvchi naqdsiz pul aylanmasi mavjud.

Pul aylanmasi tarkibi quyidagicha bo'ladi

4.1.1-rasm. **Pul aylanmasi tarkibi**

Chizmadan ko'rinib turganidek, pul aylanmasini to'rtta yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish, pul mablag'lari shakliga ko'ra, naqd pulli aylanma va naqdsiz pul aylanmasidan tashkil topgan.

Ikkinchi yo'nalish, pul aylanmasida ishtirok etayotgan subyektlar joylashuviga ko'ra, bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanmasidan iborat.

Uchinchi yo'nalish, pul funksiyalarining namoyon bo'lishiga qarab muomala vositasi va to'lov vositalarini o'z ichiga oladi.

To'rtinchi yo'nalish, tovar – pul munosabatlarining aks etishiga ko'ra, tovarli pul oboroti va tovarsiz pul oborotlari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulli yoki naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmining past yoki yuqori ekanligi qator omillar bilan izohlanadi. Xususan, ular quyidagilardan iborat:

- mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish holati, aholining ma'naviy, iqtisodiy va huquqiy ongi;
- milliy iqtisodiyotni boshqarish tartibi va rivojlanganlik darajasi;
- mamlakat bank tizimining rivojlanganlik darajasi va unga aholi ishonchining mustahkamligi;

– real sektorning rivojlanganligi va iqtisodiyotning raqobatbar-doshligi;

– Markaziy bankning pul – kredit siyosatini amalga oshirish bo‘yicha mustaqilligining ta‘minlanganlik darajasi.

Naqd pul va naqd pulsiz hisob – kitoblar o‘rtasida juda yaqin bog‘liqlik mavjud bo‘lib, naqd pullar naqdsiz pul ko‘rinishiga, naqdsiz pullar naqd pul ko‘rinishiga o‘tish orqali ular doimiy ravishda bir – birini to‘ldirib turadi. Masalan, korxonalar va tashkilotlarning bankdagi naqdsiz pullari ishchi xodimlarga naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag‘lar ko‘rinishida beriladi. Aholining qo‘lidagi naqd pullar esa banklarga omonat sifatida qo‘yilganda banklar uchun kredit resursi sifatida naqdsiz pul ko‘rinishida maydonga chiqadi. Shu tariqa naqd pul va naqd pulsiz aylanmalar bir – biriga chambarchas aloqadorlikda amal qiladi.

4.2. Naqd pul aylanmasi va uni tashkil qilish prinsiplari

Naqd pul aylanmasi bu pullarning naqd ko‘rinishidagi harakatlari-ning yig‘indisidir. Naqd pul aylanmasi – bu naqd pullarning doiraviy aylanishining doimiy ravishda takrorlanishidir.

Naqd pul aylanmasi bu pul mablag‘larining naqd ko‘rinishidagi aylanmasidir. Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqdsiz pul aylanmalarini yuksak darajada rivojlanganligi, naqd pullarga bo‘lgan talabni keskin pasayishiga olib keldi. AQSh va Yaponiyada plastik kartochkalarga asoslangan to‘lovlar rivojlangan. Yevropada plastik kartochkalar va pullik cheklarga asoslangan to‘lovlar rivojlangan.

*Muomaladagi naqd pullar. FZT naqd pullarni chiqaradi (bu kulrang yashil qog‘oz bo‘laklari yuqori qismida «Federal Reserve Note» yozuvi bo‘ladi). Muomaladagi naqd pullar –bu aholi qo‘lidagi naqd pullar hajmi (depozit tashkilotlarining seyfidagi naqd pullar Markaziy bank passivi, lekin rezerv pul hisoblanadi).*³⁴

Naqd pulli hisob – kitoblar bevosita naqd pullar bilan amalga oshiriladi. Iqtisodiyotda pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblarning ulushi sezilarsiz darajada bo‘lib, taxminan 5 – 12 foiz atrofida tebranib turadi. Mamlakat pul oboroti tarkibida naqd pulli hisob – kitoblar ulushining pastligi yoki ortib borishi iqtisodiyotda ishlab

---

³⁴ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. 44 2 p.

chiqarish darajasi, moliya – kredit tizimi va milliy valyutaning barqarorligi hamda boshqa qator omillar bilan izohlanadi.

Naqd pullar aylanishining amal qilishiga doir quyidagicha asosiy tamoyillar ajratib ko'rsatiladi:

- 1) moliya muassasalari-emitentlarining mavjudligi;
- 2) bozor qatnashchilarining mablag'larni sarflash yuzasidan iqtisodiy erkinligi;
- 3) ta'sis etilgan milliy pul birligining amal qilishi;
- 4) nazorat qiluvchi organlar oldida tushumlar va xarajatlar hajmlari uchun hisobotchilikni amalga oshirish mumkinligi;
- 5) pul mablag'lariga egalik qilishning legitimligi.

Naqd pul aylanmasini tashkil qilish quyidagi prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

1. Naqd pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solishni me'yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi. Masalan, Markaziy bankning kassa operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi yo'riqnomasi muhim me'yoriy hujjat bo'lib hisoblanadi.

2. Barcha korxonalar va tashkilotlar o'zlarining naqd puldagi mablag'larini tijorat banklarida saqlashlari shart.

3. Korxonalar va tashkilotlarga kassada kichik miqdorda naqd pul saqlab turishga ruxsat etiladi. Buning uchun ularning kassasiga tijorat banklari tomonidan limit belgilanadi. Bu limit ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun ajratiladi.

4. Naqd pullardan maqsadli foydalanish prinsiplari

Banklardan korxonalar naqd pullarni pul cheklari orqali oladi. Pul chekida nima maqsadda naqd pul olinayotganligi ko'rsatiladi.

To'lovlar ma'lum ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda pullik to'lovlarni amalga oshirishning 2 xil ketma-ketligi mavjud:

1. Kalendar ketma-ketlik.

2. Maqsadli ketma-ketlik.

Kalendar ketma – ketlikda qaysi qarzdorlik oldin paydo bo'lgan bo'lsa, o'sha to'lanadi. Bu ketma-ketlik taraqqiy etgan mamlakatlarda qo'llaniladi.

Maqsadli ketma-ketlikda to'lovlar oldindan belgilangan maqsadlarga qarab to'lanadi. Bu ketma-ketlik rivojlanayotgan davlatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladi.

Har qanday pullik to'lovlar pul aylanmasida ishtirok etuvchi subyektlarining joriy hisob raqamlaridagi pul mablag'lari hisobiga to'lanadi. Joriy hisob raqamlar AQSh bank amaliyotida tranzaksion

depozit hisob raqamlari, Germaniyada ijro hisob raqamlari, Rossiyada “депозити до востребование” deyiladi. Fransiyada joriy hisob raqami deyiladi, O‘zbekistonda talab qilib olinadigan depozit hisob raqamlari deyiladi.

Naqd pul aylanmasi muomalaga 2 kanal orqali chiqadi:

1) Markaziy Bankning zaxira vakillik tizimi orqali (Tijorat banklarining buyurtmalari asosida). Tijorat banklarida naqd pulga bo‘lgan qo‘shimcha talab yuzaga kelganda ular bu talabni qondirish uchun Markaziy bankga naqd pul olish uchun buyurtma beradilar. Markaziy Bank buyurtma qilingan naqd pulni emissiya qiladi va uni inkassatsiya xizmati orqali tijorat banklariga yetkazadi. Emissiya qilingan summaga Markaziy Bank balansining passiv qismidagi “Majburiyatlar moddasi” ko‘payadi. Tijorat bankining Markaziy Bankning balansida ochilgan “Vostro” vakillik hisob raqamining qoldig‘i ana shu summaga kamayadi.

2) Davlat byudjeti xarajatlarini moliyalashtrishda. Markaziy Banklarning tuman va shahar filiallari bo‘lmaydi, shu sababli ular davlat byudjetining kassa ijrosini amalga oshirish maqsadida tijorat banklarining xizmatlaridan foydalanishga majbur bo‘ladilar. Moliya vazirligi byudjet tashkilotlari xarajatlarini naqd pulsiz shaklda moliyalashtrib beradi. Moliyalashtrilgan summaning naqd pul ta‘minoti Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Markaziy Bank inkassatsiya xizmati orqali naqd pulni tijorat banklariga yetkazib beradi. Yetkazib berilgan naqd pulning naqd pulsiz ekvivalenti tijorat bankining hisob raqamidan yechib oladi.

Naqd pul aylanmasining tarkibi quyidagi qismlardan tashkil topadi:

Naqd pul aylanmasi – bu pullarning naqd shakldagi harakatlari yig‘indisidir. Naqd pul aylanmasi tarkibi va qism umumiy nom bilan ierarxik qism deyiladi.

1. Markaziy bank va tijorat banklar o‘rtasidagi naqd pul aylanmasi.

Davlat byudjetining kassa ijrosi bilan bog‘liq naqd pul aylanmasi Markaziy bankning tuman va shahar filiallari bo‘lmaganligi sababli u davlat byudjetining kassa ijrosini amalga oshirishda tijorat banklarining xizmatlaridan foydalanishga majbur. Moliya vazirligi davlat byudjeti xarajatlari naqd pullik ta‘minotining tijorat bankining NOSTRO hisob raqamiga naqd pulni tashlab beradi. Markaziy bank tijorat bankiga byudjet xarajatlari naqd pullik ta‘minotiga inkassatsiya xizmati orqali yetkazib beradi. Yetkazib berilgan naqd pulning naqd pullik ekvivalenti tijorat banklarining NOSTRO vakillik hisob raqamidan olib qo‘yiladi.

2. Tijorat banklari o'rtasidagi banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi naqd pullik aylanmasi. Barcha naqd pul ko'rinishidagi pullarini tijorat banklariga topshirishlari shart. Tijorat banklari o'z mijozlariga naqd pul puldagi xarajatlarini moliyalashtirish uchun naqd pullar beradi (Ish haqi, mukofot, mehnat ta'tili pullari va boshqalar):

a) Naqd pulning tijorat banklari uchun daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu sababli bank kassasidagi ortiqcha pullarni unga muhtojlik sezayotgan banklarga foiz hisobiga sotadi;

b) Banklar mijozlarga kassa xizmati ko'rsatadi ya'ni, ularning naqd pullarini qabul qiladi va ularga naqd pul beradi;

3. Korxonalar, tashkilotlar va aholi o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

Bunda korxonalar tomonidan aholiga ish haqi, stipendiya, pensiya, nafaqa, dividendlar, sug'urta qoplash summalari kabi to'lovlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan naqd pul aylanmasi ko'zga tutiladi.

4. Aholi o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi pul aylanmasining tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, taraqqiy etgan mamlakatlarda iqtisodiyotning pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi yuqori bo'lganligi sababli, tovar pul munosabatlarida to'lovsizlik muammosi mavjud emas.

$$MK = \frac{M2}{YaIM}$$

MK = monetazitsiya koeffitsiyenti;

M2 = pul agregati;

YaIM - yalpi ichki mahsulot.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining rivojlanganligi naqd pullarga bo'lgan talabning kamayishiga olib keldi. Bu esa pul aylanmasi tarkibida naqdsiz yuqori va barqaror darajada saqlash imkonini beradi.

TBS-KST-MKS

$$PM = \frac{TBS + KST + MKS}{PAT}$$

PM = pul massasi;

MKS = muddati kelgan to'lovlar summasi;

TBS = tovarlar bahosi summasi;

KST = kreditga sotilgan tovarlar summasi;

PAT = Pul aylanmasi tarkibi.

Hozirgi davrda AQSh, Germaniya, Fransiya, Kanada va Braziliyada muomaladagi naqd pul tendensiyasi kuzatilmoqda. Lekin bu

davlatlarda naqd pullarning muomaladagi pul massasining salmog'i yuqori emas.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning salmog'i ancha yuqoridir. Masalan Rossiyada bu ko'rsatkich 29% ni tashkil etadi.

Naqd pul aylanmasining salbiy jihatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Naqd pullarni emissiya qilish tashish va saqlash katta xarajatni talab etadi. Markaziy banklar emissiya xarajatini kamaytrish uchun kupyuralarning nominalini yiriklashtirishga majbur bo'ladilar.

- Naqd pullarni olib yurish xavflidir.

- Naqd pullar bilan hisob-kitob qilish soliq to'lashdan qochish imkonini beradi.

- Naqd pul aylanmasi terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq.

- Naqd pullar va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjud.

Naqd pullarning darajasiga baho berish uchun xalqaro amaliyotda iqtisodiyotda naqd pullarning yetarliligi degan ko'rsatkich qo'llaniladi.

$M0/YaIM * 100\%$.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning darajasi past. Buning bir qancha sabablari bor. Ulardan asosiylari ikkita:

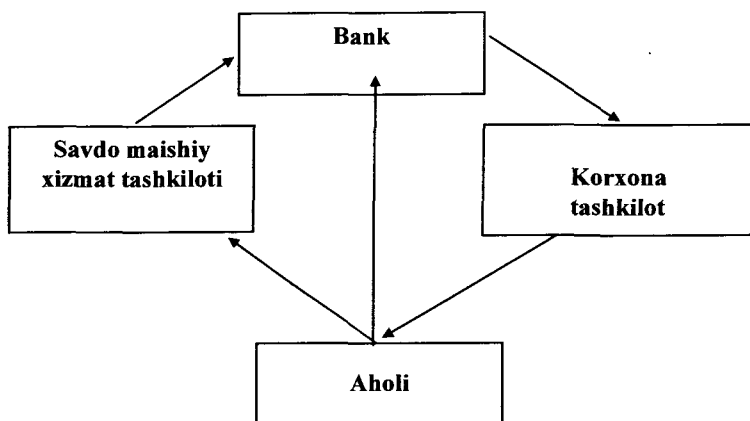
1. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi yuqori darajada rivojlangan. Naqd pul muomalasi bilan asosan aholi shug'ullanadi. Plastik kartochnalarga asoslangan to'lov amaliyotining rivojlanganligi naqd pullarga bo'lgan talabni qisqartirish imkonini bergan.

2. Xufyona iqtisodiyotni kichik salmoqqa ega ekanligi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqd pul aylanmasini qisqartirishda eng samarali usul sifatida plastik kartochnalar va pullik cheklarni rivojlantirish usuli qo'llanilgan.

4.3. Naqd pulsiz pul aylanmasi va uni tashkil qilish prinsiplari

To'lov aylanmasining asosiy qismi naqd pulsiz to'lov aylanmasidan tashkil topadi. Bu to'lov aylanmasi naqd pulsiz hisob-kitoblar asosida amalga oshiriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar deganda, korxonalar va tashkilotlarning tovar ayirboshlash, xizmatlar ko'rsatish va tovarsiz operatsiyalar bo'yicha bir-biriga bo'lgan talab va majburiyatlarni pul mablag'larini naqd pul ishlatmasdan bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa o'tkazish orqali bajarilishi tushuniladi.

4.3.2-rasm. To'lov oborotida pulning harakati³⁵

Naqd pulsiz pul aylanishi – banklarda pul mablag'larini to'lovchilar va oluvchilarning hisobvaraqlari bo'yicha yozuvlar yordamida yoki o'zaro talablarni hisobga olish yo'li bilan amalga oshiriladigan pul aylanishidir.

Iqtisodiyot rivojlanib borgan sari to'lov oborotida naqd pulsiz to'lov oborotining ulushi ortib boradi.

Chunki iqtisodiy taraqqiyotni belgilovchi omillar naqdsiz to'lov oborotining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Milliy iqtisodiyot pul aylanishining 80-90 foizini naqd pul ishlatmasdan, naqd pulsiz hisob-kitob shakllari asosida olib boriladi. Naqd pulsiz pul aylanishi yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'ladigan munosabatlarini o'zida aks ettirishiga ko'ra ikki qismga bo'linadi:

1. Tovar operatsiyalari bo'yicha pul aylanishi.
2. Moliyaviy majburiyatlar bo'yicha pul aylanishi.

Birinchi guruhga tovarlarni sotish, xizmatlar ko'rsatish va kapital qurilish jarayonidagi hisob-kitoblarni aks ettiruvchi pul aylanishi kiradi.

Ikkinchi, moliyaviy majburiyatlar, guruhiga esa byudjetga to'lovlar, ya'ni foydadan to'lanadigan soliq, qo'shilgan qiymat solig'i va boshqa majburiy to'lovlar hamda byudjetdan tashqari fondlar, bank ssudalarini qaytarilishi, kredit uchun foizlarning to'lanishi, sug'urta kompaniyalari bilan hisob-kitoblar kiradi.

Naqdsiz pul aylanmasi quyidagi prinsiplar asosida tashkil etiladi:

³⁵ Наврўзова К.,Ортиқов О. Банкларда ҳисоб ва тўлов тизими. Т., 2005.

1. Naqdsiz pul aylanmasining me'yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi. O'zbekistonda naqdsiz pul aylanmasining qonunchilik asoslari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi;

- O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi qonuni;

- O'zbekiston Respublikasining banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonuni.

2. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni asosan banklarda ochilgan hisob raqamlar orqali o'tkazilishi.

Mijozlar hisob raqam ochishda banklarni erkin tanlash huquqiga ega. Barcha naqdsiz to'lovlar to'lovchining joriy hisob raqamidagi pul mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Amaliyotda bir tijorat bankining mijozlari ikkinchi bir tijorat bankining mijozlari foydasiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshiradi. Bir bankdan 2-bankka o'tayotgan to'lovlar banklarning Nostro vakillik raqamlari orqali o'tadi. Banklarning 2 turdagi nostro vakillik hisob raqamlari mavjud:

1. Vertikal vakillik hisob raqami.

2. Gorizontol vakillik hisob raqami.

Odatda har bir tijorat banki milliy valyutada bitta vertikal bitta gorizontol vakillik hisob raqamiga ega bo'ladi.

Vertikal vakillik hisob raqami Markaziy bankning balansida ochiladi.

Gorizontol vakillik hisob raqami mamlakatning boshqa tijorat bankida ochiladi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari milliy valyutada faqat bitta nostro vakillik hisob raqamga ega. Bu hisob raqam O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining balansida ochilgan. Aniqrog'i Markaziy bankning Toshkent shahar bosh boshqarmasida ochilgan.

3. To'lovchining va to'lovchining bankini likvidli bo'lishi. To'lovchining va to'lovchining bankini likvidli bo'lishi deganda ularni o'z majburiyatlarini pul mablag'lari bilan o'z vaqtida va to'liq to'lay olish qobiliyatiga aytiladi. Xalqaro ta'mirlash va taraqqiyot banki ekspertlari korxonalarining likvidligini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlarni taklif qilishgan:

Joriy likvidlik koeffitsiyenti – (Jlk).

JA-joriy aktivlar.

JP-joriy passivlar.

Jlk=JA/JP.

Jahon banki ekspertlari tomonidan bu koeffitsiyentning eng past normativ darajasi 1.25 qilib belgilangan.

4. Mijozlar hisob raqam ochishda banklarni erkin tanlash huquqiga ega. Barcha naqdsiz to'lovlar to'lovchining joriy hisob raqamidagi pul mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

5. To'lovni amalga oshirish uchun to'lovchining roziligi bo'lishi kerak. Ammo qonunchilikda ayrim hollarda to'lovchidan so'ramay uning pulidan olib qo'yishga ruxsat etilgan. Misol uchun soliq inspeksiya tomonidan qo'yilgan Inkasso topshiriqnomalar, sudlarning qarori bilan qo'yilgan ijro varaqalari to'lovni to'lovchining rozilgisiz amalga oshiriladi.

6. To'lovlarning muddatliliigi.

7. Naqdsiz hisob-kitoblarni to'g'ri amalga oshirilganligi ustidan o'tkaziladigan nazoratning mavjudligi.

8. Naqd pulsiz hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi tomonlarning mulkiy javobgarligining mavjudligi.

9. To'lovchi va mablag'larni oluvchi o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar va pul-hisob-kitob hujjatlarining aniq shakli mustaqil ravishda shartnoma (bitim)ga muvofiq belgilanadi.

Bank hisobvarag'i shartnomasida boshqa muddatlar belgilab qo'yilgan bo'lmasa, bank pul mablag'larini, tegishli to'lov hujjati bankka kelib tushgan kunda, agar u bankning operatsiya kuni mobaynida tushgan bo'lsa, mijozning hisobvarag'iga kiritib qo'yishi yoki uning hisobvarag'idan o'tkazib berishi shart.

To'lov hujjati operatsiya kuni tugaganidan keyin tushgan taqdirda, bank to'lovni keyingi ish kunidan kechiktirmay amalga oshirishi shart.

Hisob-kitoblar bo'yicha to'lovchi va mablag'larni oluvchi o'rtasidagi o'zaro da'volar qonunda belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklararo hisob-kitoblar tijorat banklarining Markaziy bank Hisob-kitoblar markazida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali elektron to'lovlar tizimi bo'yicha milliy valyutada amalga oshiriladi. Banklarda hisob-kitoblar bo'yicha elektron hujjat aylanmasi "Markaziy bankning banklararo to'lov tizimi orqali elektron to'lovlarni amalga oshirish tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq, tashkil qilinadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar bankdagi hisob raqamlar orqali bank ichida, bosh bankda ochilgan filiallarning tranzit hisob-raqamlari hamda banklararo o'rnatilgan vakillik munosabatlari asosida amal qiladi.

Banklararo to'lov tizimi orqali naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi talablarga rioya etiladi:

- a) O‘zbekiston Respublikasi banklari o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblar bo‘yicha mablag‘larni tezkorlik bilan o‘tkazishni ta‘minlash;
- b) uzatilayotgan elektron to‘lov hujjatlarini ruxsatsiz kirishdan himoya qilish;
- v) elektron to‘lovlarni tartibga soluvchi qonunlar va qoidalarga rioya qilish.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblar «O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to‘g‘risida» 2002-yil 12-yanvar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida olib boriladi. Ushbu Nizom “Fuqarolik kodeksi”, «Markaziy bank to‘g‘risida»gi, «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi, «O‘zbekiston Respublikasi korxonalari to‘g‘risida»gi Qonunlari va Markaziy bankning O‘zbekiston hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni tartibga soluvchi boshqa me‘yoriy hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan.

“O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida»gi nizom O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi, “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi, “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to‘g‘risida”gi Qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasining boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni o‘tkazish tartibini belgilaydi. Ushbu tartib naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslarga - O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari va norezidentlariga tatbiq qilinadi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini oshirishga qator omillar ta’sir qiladi. Xususan:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning banklarga bo‘lgan ishonchining yuqoriligi. Agar yuridik va jismoniy shaxslar banklarga nisbatan ishonchi yuqori darajada bo‘lmasa, banklarga naqd pullarni topshirishga bo‘lgan moyilligi pasayadi, hisob – kitoblarni naqd pullarda amalga oshirishga intiladi.

2. Iqtisodiyotda monetizatsiya koeffitsiyenti darajasining tegishli me‘yori ta‘minlangan bo‘lishi lozim. Iqtisodiyotning yetarli darajada pul bilan ta‘minlanganlik darajasi monetizatsiya koeffitsiyenti asosida aniqlanadi. Monetizatsiya koeffitsiyenti mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan aniqlanib, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va ekspertlarning fikrlariga ko‘ra uning miqdori, o‘tish iqtisodiyoti

sharoitidagi mamlakatlarda 45-60 foizdan iborat bo'lishi lozim. Agar mamlakatda monetizatsiya koeffitsiyenti ushbu miqdordan past bo'lsa iqtisodiyotda pul taqchilligi, tijorat banklarida likvid mablag'lar va resurslarning yetishmasligi, kreditlar va omonatlar bo'yicha foiz stavkalarining yuqoriligi kuzatiladi. Bularning barchasi naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

3. Tijorat banklarining resurslarga bo'lgan ehtiyojining yetarli ravishda qondirilmashligi. Ma'lumki, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan pullar o'zining boshlang'ich nuqtasiga qaytib kelmasligi banklarning resurs bazasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning oqibatida tijorat banklarining real sektorini kreditlash uchun yo'naltirayotgan resurslarning taqchilligi, omonatlarga to'lanadigan to'lovlar miqdorining oshib ketishi, bu esa o'z navbatida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini pasayishiga olib keladi.

4.4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari

Iqtisodiyotda bo'ladigan pul aylanishining 80-90 foizini naqdsiz pul aylanishi tashkil etadi. Naqdsiz pul aylanishi naqd pulsiz hisob-kitob shakllari asosida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning keng ishlatilishiga ko'p tarmoqli bank tizimining rivojlanishi, davlat tomonidan makroiqtisodiy jarayonlarni o'rganish va uni tartibga solish nuqtayi nazaridan davlatning qiziqishi, mulkchilik shakllarining ko'payishi va turli mulkchilik munosabatlarining kengayib borishi asos bo'ladi.

Iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar ma'lum tizim asosida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi o'z ichiga hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillari, shakllari, usullari hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish oldiga qo'yilgan talablarni oladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar bir necha shakllarda olib boriladi va bu shakllar vaqt o'tishi bilan o'zgarib borishi mumkin. Hozirgi kunda res-publikada naqd pulsiz hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilagan va xalqaro amaliyotda qabul qilingan shakllarda tashkil etiladi. Hisob-kitob shakllari deyilganda huquqiy me'yorlarda ko'zda tutilgan, pul mablag'larining mahsulot yetkazib beruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va tashkilotlarning hisobvarag'iga yozish usuli, hisob-kitob hujjatining turi va hujjatlar aylanishi tartibi bilan farq qiluvchi hisob-kitob turlari tushuniladi.

Xalqaro bank amaliyotida naqd pulsiz hisob-kitoblarning 4 ta shaklidan foydalanadi.

- To‘lov topshiriqnomalari;
- Cheklar;
- Hujjatlashtirilgan akkreditivlar;
- Inkasso.

Iqtisodiy kontragentlar o‘rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- 1) inkasso operatsiyalari vositasidagi hisob-kitoblar;
- 2) akkreditivlar yordamidagi hisob-kitoblar;
- 3) bo‘nak to‘lovlari shaklidagi hisob-kitoblar;
- 4) ochildigan hisobvaraqlar bo‘yicha amalga oshiriladigan hisob-kitoblar;
- 5) veksellar va cheklar shaklida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar.

O‘zbekiston Respublikasi banklari naqd pulsiz hisob-kitoblarni quyidagi shakllarda tashkil etadilar va amalga oshiradilar:

- 1) to‘lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar;
- 2) akkreditiv bo‘yicha hisob-kitoblar;
- 3) inkasso bo‘yicha hisob-kitoblar;
- 4) cheklar bilan hisob-kitoblar.

Ko‘rsatilgan shakllar bo‘yicha naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul-hisob-kitob hujjatlaridan foydalaniladi:

- 1) memorial order;
- 2) to‘lov topshiriqnomasi;
- 3) to‘lov talabnomasi;
- 4) inkasso topshiriqnomasi;
- 5) akkreditivga ariza;
- 6) tijorat bankining hisob-kitob cheki.

Shuningdek, naqd pulsiz hisob-kitoblar plastik kartochkalardan foydalangan holda, amalga oshirilishi mumkin.

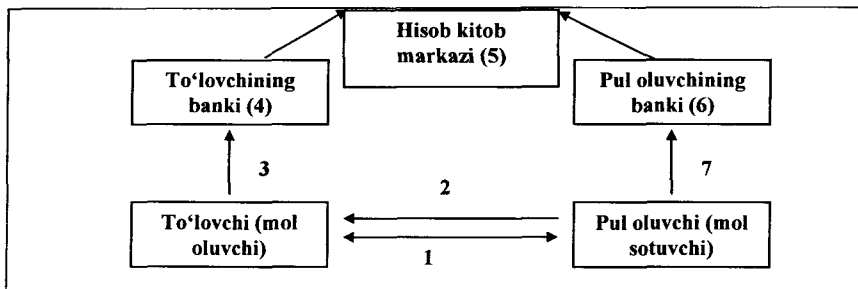
Banklar memorial orderlardan fuqarolarning, olib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan holda, yozma topshiriqnomalari bo‘yicha naqd pulsiz pul mablag‘larini o‘tkazishni amalga oshirishda foydalanishlari mumkin. Tijorat banklari o‘z operatsion xarajatlarini naqd pulsiz tartibda amalga oshirayotganda memorial order tuziladi.

Bank ish kuni yakunlanib, balans hisoboti tuzilib O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga jo‘natilganidan so‘ng, xato yozuvlar aniqlangan hollarda, ushbu xato yozuvlar kiritilgan hisobvaraqlarga ertasi bank ish kuni teskari buxgalteriya yozuvlari kiritish (storno berish) yo‘li bilan, tuzatish memorial orderlari asosida to‘g‘rilanishi

lozim. Bunday hollarda hisobvaraqlardagi summalar mijozlarning rozilgisiz hisobdan chiqariladi. Bu haqda bank bilan mijoz o'rtasida tuzilgan shartnomada ko'rsatib o'tilgan bo'lishi shart.

To'lov topshiriqnomasi - mijozning unga xizmat ko'rsatuvchi bankka o'z hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga ma'lum bir summani o'tkazish to'g'risidagi topshirig'ini anglatadi.

To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar bo'yicha hujjatlar aylanishini quyidagi rasm orqali ko'rish mumkin:

4.4.3-rasm. To'lov topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblardagi hujjatlar aylanishi³⁶

Yuqorida keltirilgan rasimga quyidagicha tavsif beramiz:

1. Eng avvalo mol jo'natuvchi va mol oluvchi korxonalar o'rtasida xo'jalik shartnomasi tuziladi.
2. Shartnomaga asosan mol jo'natuvchi korxonaga mol oluvchi korxonaga mahsulot jo'natadi.
3. Mol oluvchi korxonaga olgan mahsulotga pul o'tkazish uchun to'lov topshirig'ini rasmiylashtirib o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka topshiradi.
4. Bank xodimi tomonidan to'lov topshirig'i asosida mol oluvchi korxonaga hisobvarag'idan pul chegiriladi.
5. Hisob-kitob markazi orqali elektron to'lov mol sotuvchi korxonaga bankiga jo'natiladi.
6. Kelib tushgan elektron to'lov mol sotuvchi korxonaga bankida mol sotuvchi korxonaga hisobvarag'iga o'tkaziladi.
7. Elektron to'lov topshirig'ining bir nusxasi to'langan hujjatlar sifatida mol sotuvchi korxonaga beriladi.

³⁶ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida tuzildi.

Hozirgi kunda respublikamizda banklar orqali o'tkazilayotgan barcha to'lovlarning 45-50 foizi to'lov topshiriqnomalari yordamida amalga oshirilmoqda, bu uning afzalliklari bilan bog'liqdir.

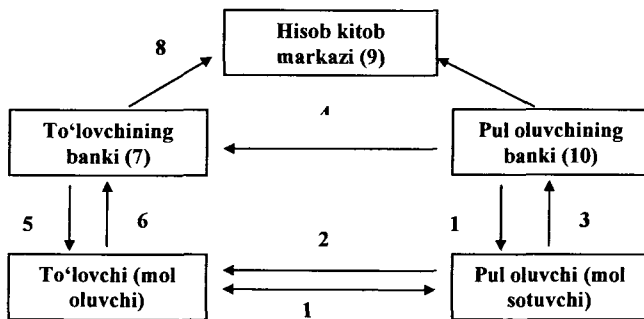
Bu afzalliklar quyidagilardan iboratdir:

- birinchidan, hujjatlar aylanishining oddiyligi va tezligi, ya'ni hisob-kitoblarni amalga oshirishning texnik jihatdan qulayligi. Bu esa o'z navbatida xo'jalik yurituvchi subyektlar va bank xodimlarining mehnat sarfini kamaytiradi;

- ikkinchidan, pul mablag'lari harakatining tezligi, ya'ni to'lov talabnomasiga nisbatan to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarda hujjatlarining aylanishi harakati qisqaligi so'zsiz xo'jalik oborot mablag'larining aylanish tezligini oshiradi;

- uchinchidan, tovar sotib oluvchining qabul qilgan tovarlari yoki xizmatlar sifatini oldindan aniqlab olinishi. Hisob-kitoblarning bu shaklida to'lov talabnomasi orqali hisob-kitoblarda bo'lgan kabi bankka raddiya arizasi topshirilmaydi, chunki to'lovchining o'zi to'lovni to'lashga rozi bo'lsa, topshiriqnomani bankka topshiradi;

- to'rtinchidan, to'lov topshiriqnomasining barcha tovarsiz operatsiyalarda qo'llanishi, bu esa ushbu shakl bo'yicha hisob-kitoblarning ahamiyatini yanada yaqqol aks ettiradi.

4.4.5-rasm. To'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblardagi hujjatlar aylanishi³⁷

To'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklari bilan bir qatorda kamchiliklari ham mavjud. Kamchiliklar shundan iboratki, mol jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaga uchun

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida tuzildi.

to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'la kafolatlanmagan. Chunki to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'lovchi korxonaning depozit hisob varag'idagi mablag'lar miqdoriga bog'liq. To'lovning to'liq o'tkazilishiga yetarli pul mablag'larining bo'lmasligi pul aylanishini sekinlashtiradi va mahsulot jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaning moliyaviy holatini yomonlashtiradi.

To'lov talabnomasi — o'zida mablag' oluvchini to'lovchi tomonidan bank orqali ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi talabi aks ettirilgan pul-hisob-kitob hujjatidir. To'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblar umumlashgan holda qanday amalga oshirilishini to'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblarning hujjatlar aylanishi sxemasi orqali yaqqol ko'rish mumkin.

1. Mahsulot jo'natuvchi korxonaga bilan mahsulot oluvchi korxonaga o'rtasida xo'jalik shartnomasi tuziladi.

2. Mahsulot jo'natuvchi korxonaga mahsulot oluvchi korxonaga tovar jo'nataadi.

3. Mahsulot jo'natuvchi korxonaga o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga to'lov talabnomasi va tovar-transport hujjatlarini taqdim qiladi.

4. Mahsulot jo'natuvchi korxonaga banki mahsulot oluvchi korxonaga bankiga pochta yoki kuryerlar orqali hujjatlarni jo'nataadi.

5. Mahsulot oluvchi korxonaga banki kelib tushgan to'lov talabnomasini akseptlash uchun mahsulot oluvchi korxonaga beradi.

6. Korxonaga o'z bankiga akseptlangan talabnomani taqdim etadi.

7. Mahsulot oluvchi korxonaga banki talabnomada ko'rsatilgan summani to'lovchi korxonaga hisob varag'idan chegirib, talabnoma bo'yicha to'lovni amalga oshiradi.

8. Mahsulot oluvchi korxonaga banki hisob Markaziga to'langan elektron to'lov talabnomasini modem orqali jo'nataadi.

9. Hisob Markazi elektron to'lov tizimi orqali to'langan talabnomani mahsulot sotuvchi korxonaga bankiga o'tkazadi.

10. Mahsulot sotuvchi korxonaga banki talabnoma summasini mahsulot sotuvchi korxonaning hisobvarag'iga o'tkazadi.

11. To'lovning kelib tushganligini xabar qilish uchun kompyuterda chiqarilgan elektron to'lov talabnomasining ikkinchi nusxasini hisobvaraqqadan ko'chirma bilan birgalikda mahsulot sotuvchi korxonaga topshiradi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari kabi to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar ham ma'lum bir afzallik va kamchilik-

larga ega. To'lov talabnomalari bilan hisob-kitoblarnig afzalliklari quyidagilardan iborat:

1) Mahsulot sotuvchi bilan mahsulot oluvchi tomonlar bir-birini o'zaro nazorat qilishga qulay.

2) Mahsulot oluvchiga tovarni jo'natish kechiktirilmaydi.

3) Mol jo'natuvchi bilan hisob-kitob qilish uchun mahsulot oluvchining mablag'ini alohida hisobvaraqda deponent qilib qo'yish talab etilmaydi, ya'ni to'lovchining mablag'lari biror muddatga oborotdan tashqariga chiqib ketmaydi.

4) To'lovchiga taqdim etilgan hujjatlar asosida mol yetkazib beruvchining shartnoma shartlari qay darajada bajarilishini tekshirish huquqi beriladi, shu bilan birga shartnoma shartlaridan biri buzilgan holda to'lov to'lashdan bosh tortish huquqiga ega bo'ladi.

5) Mol oluvchi hisobvarag'idan akseptsiz talabnomalar bo'yicha mablag'larning majburiy olinishi mahsulot yetkazib beruvchi yoki xizmat ko'rsatgan tomon manfaatlariga mos keladi.

To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning kamchiliklari quyidagilar:

1. Mahsulot sotuvchi korxonaga to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi kafolatlanmaydi.

2. To'lov o'tkazilishi bilan tovar jo'natilishi vaqtining bir-biriga mos kelmasligi.

3. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarda hujjatlar aylanishi to'lov topshirig'iga nisbatan uzoqroq davom etadi.

Umuman, to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning ishlatilishi ko'p hollarda - 2-kartotekadan o'z vaqtida to'lanmagan to'lov talabnomalarning ko'payishiga sharoit yaratadi, chunki talabnoma bankka to'lov uchun kelib tushgan vaqtda to'lovchining hisobvarag'idan har doim ham to'lovni amalga oshirish uchun yetarli pul mablag'lari bo'lmaydi. Kartotekaga qo'yilgan har bir to'lov talabnomasi respublika xalq xo'jaligi debitorlik va kreditorlik qarzlarning oshganligidan dalolat beradi. Shu sababli, respublika banklari o'z mijozlarining kartotekadagi hujjatlari va ularni to'lash bo'yicha qanday ishlar olib borilayotganini nazorat qilib turadilar.

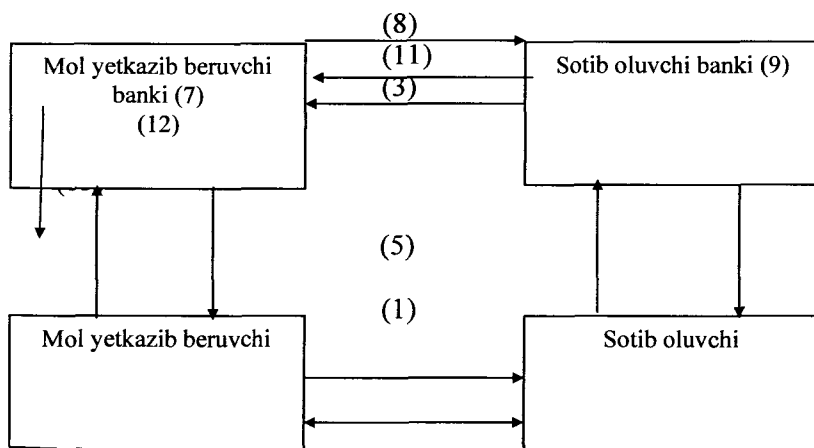
Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli to'lov oborotida juda kam ulushni tashkil etadi. Hisob – kitoblarning akkreditiv shaklida mijozning (to'lovchining) topshirig'iga ko'ra mablag'larni oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish uchun mablag' ma'lum muddatga deponentlanadi.

Akkreditiv-mijozning topshirig'iga ko'ra shartnoma bo'yicha uning kontragenti foydasiga berilayotgan banking shartli pul majburiyatidir.

Unga ko'ra akkreditiv ochgan bank mahsulot yetkazib beruvchiga to'lovni bajarishi yoki boshqa banklar tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlar taqdim qilinganda va akkreditivning boshqa shartlari bajarilganda ularga bu to'lovlarni bajarish uchun vakolat berishi mumkin.

Akkreditiv bilan hisob – kitoblarning ijobiy jihati shundaki, korxonaga jo'natgan tovar va ko'rsatgan xizmatlari uchun to'lov kafolatlanadi. Shu bilan birga aytish lozimki, akkreditiv bilan hisob – kitoblarda mol sotib oluvchi korxonaning mablag'lari ma'lum muddatga o'z ixtiyoridan chiqib ketadi.

Akkreditiv bo'yicha hisob-kitob operatsiyalarni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin:

4.4.6-rasm. Akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblardagi hujjatlar aylanishi

- 1) tovarlarni oldi-sotdi shartnomasini imzolash.
- 2) sotib oluvchi o'z bankiga akkreditiv ochish to'g'risida ariza beradi.
- 3) akkreditiv ochiladi va bu haqda mol yetkazib beruvchining bankiga xabar beriladi. Xabar akkreditiv telegrammasi shaklida beriladi. Mana shu vaqtdan boshlab sotib oluvchining banki to'lov yuzasidan kafil hisoblanadi.
- 4) mol yetkazib beruvchining banki mol yetkazib beruvchini akkreditiv ochilganligidan xabardor qiladi.
- 5) mol yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natadi.

6) mol yetkazib beruvchi tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni o'zining bankiga uzatadi.

7) mol yetkazib beruvchining banki hujjatlarni tekshiradi va qabul qilib oladi.

8) mol yetkazib beruvchining banki tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni sotib oluvchining bankiga jo'natadi.

9) sotib oluvchining banki akkreditiv bo'yicha to'lovni amalga oshiradi.

10) sotib oluvchining banki tovar hujjatlarini sotib oluvchiga beradi.

11) sotib oluvchining banki mol yetkazib beruvchining bankini (9) operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi.

12) mol yetkazib beruvchining banki to'lov summasini mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamiga kirim qiladi.

13) mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamidan ko'chirma berish.

Hujjatlashtirilgan akkreditivda ishtirok etuvchilarning o'z nomlariga ega:

1). Mol yetkazib beruvchi benifetsiar deyiladi.

2). Sotib oluvchining banki xabar beruvchi deyiladi.

3). Sotib oluvchi arizador dyyiladi.

4). Sotib oluvchining banki akkreditiv bank deyiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning akkreditiv shaklining o'z afzalligi, shu bilan birgalikda, bir qator kamchiliklari mavjud. Akkreditiv shakli bo'yicha hisob-kitob qilishning afzallik tomoni shundaki, mahsulot yetkazib beruvchi uchun to'lov to'liq kafolatlangan bo'ladi. Hujjatlashtirilgan akkreditivning asosiy kamchiligi bu uning qimmatligidir. Germaniya banklari aholiga ochganligi uchun 1,2-1,4% yevro oladi. O'zbekistonda esa akkreditiv summasi mijozning joriy hisob raqamidan olinib alohida hisob raqamiga depozit qilinadi.

Akkreditiv shaklining kamchiliklari esa quyidagilardan iborat:

-akkreditiv shakli bo'yicha hujjatlar aylanishi texnik jihatdan birmuncha qiyinroq;

-transportga qulay emas, akkreditiv ochilgan paytda yukni jo'natish uchun tayyor transport bo'lmasligi mumkin, bu esa yuk jo'natishni kechikishga olib keladi;

-bu shaklda to'lovchining mablag'lari oborotdan qisman chetlashadi, boshqa hisob-kitoblar uchun bu mablag'lardan foydalanishga ruxsat etilmaydi;

-akkreditiv bo'yicha odatda faqat bir mol yetkazib beruvchi bilan hisob-kitob qilinadi.

4.5. To'lov tizimi va uning rivojlanish bosqichlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri pul aylanishini to'g'ri va aniq tashkil qilishdan iborat, chunki bozor iqtisodiyoti tovar pul munosabatlarining holati va taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Korxonalar va tashkilotlar o'zlarining xo'jalik faoliyati jarayonida doimo bir-birlari bilan aloqada bo'ladilar. Ular o'rtasida tovar ayirboshlash jarayoni pul va pulli hisob-kitoblar yordamida amalga oshiriladi. Tovlar ayirboshlashning o'zi esa pul aylanishining moddiy asosi hisoblanadi, uning asosida boshqa pulli munosabatlar, jumladan, pensiya fondi, sug'urta fondi, soliq idoralari, bank muassasalari bilan bo'ladigan pulli munosabatlar hamda banklararo to'lovlar vujudga keladi.

Uncha qimmat bo'lmagan kompyuter vujudga kelishi va internet xizmatlarining ommalashuvi elektron to'lovlarni amalga oshirishga sharoit yaratib berdi. Agar oldinlari siz hisob raqam bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishingiz uchun pochta orqali chekni jo'natishingizga to'g'ri kelardi, hozirgi kunda esa bankning web-saytiga ulanib, bir nechta klaviaturani bosasiz va elektron ko'rinishda to'lovni amalga oshirasiz. Siz nafaqat pochta xarajatlarini tejaysiz, balki kam vaqt va harakat evaziga hisob raqamda to'lovlarni amalga oshirasiz. Bank tomonidan taklif etilayotgan elektron to'lovlar tizimi, sizni to'lovlarni amalga oshirish uchun setga ulanish zaruriyatidan ozod qiladi. Elektron to'lovning qiymati chek qiymati bilan solishtirilganda ancha tejamli hisoblanadi va bahosi Idollardan oshmaydi. Shuning uchun AQShda elektron to'lovlar keng qo'llaniladi. Shu qatorda amerikaliklar yevropaliklardan ayniqsa skandaniviyaliklar orqada qolmoqda.

Amerikaliklar dunyoda cheklardan keng foydalanuvchilar hisoblanadi. AQShda yillik 100 mlrd atrofida cheklar yoziladi va naqd pulsiz hisob-kitoblarning 75 foizi qog'ozda o'tkazilardi. Bu vaqtning o'zida yevropaning ko'pgina davlatlarida naqd pulsiz hisob-kitoblarning uchdan ikki qismi elektron shaklda amalga oshirilar edi. Finlandiya va Shvetsiya dunyoda elektron bank xizmatidan eng ko'p foydalanuvchilar hisoblanadi. Albatta, agarda finlyand yoki shved bolsa chek yozib berishdan ko'ra o'zining hisob raqamidan to'g'ri

*kompyuter yoki telefonidan to'lovlarni amalga oshirishni afzal ko'radilar*³⁸.

Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimlari iqtisodiyotning boshqa tizimlariga nisbatan kuchaytirilgan nazorat va tekshiruv obyektlari hisoblanadi, chunki tijorat banklari o'z mijozlari hisoblangan davlat tashkilotlari, tijorat korxonalari va xususiy shaxslarning manfaatlari himoyalaniishi uchun javob beradi. Shu sababli davlat respublika bank tizimining barqarorligi, bu barqarorlik huquqiy ta'minlanishi va uning rivojlanishidan manfaatdordir. Respublika iqtisodiyotida davlat asosiy islohotchi bo'lsa, bank tizimida esa bu vazifa Respublika Markaziy bankiga yuklatilgan. «Markaziy bank to'g'risida»gi qonunining, 3-moddasida ko'rsatilgandek, Markaziy bankning asosiy vazifalaridan biri - respublikada to'lovlarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlashdan iboratdir.

Markaziy bank tejamkor to'lovlar tizimini ta'minlash maqsadida milliy to'lovlar tizimining yaqin kelgusidagi istiqbollari va rivojlanish strategiyasini belgilaydi. To'lovlar tizimi sohasida bosh moliyaviy maqsad, joylarda pul mablag'larini xavfsiz va samarali o'tkazishdan iborat. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni o'tkazishdagi tejamkorlik masalasi esa to'lovlar tizimi samaradorligini baholashning asosiy mezonlaridan biridir. Iqtisodiyotdagi naqd pulsiz hisob-kitoblarning samaradorligini oshirish maqsadida Markaziy bank tomonidan «Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to'g'risida» Nizom ishlab chiqildi va 2002-yil 12-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank Boshqaruvi tomonidan tasdiqlandi. «Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to'g'risida»gi Nizom fuqarolik kodeksi. «Markaziy bank to'g'risida»gi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi korxonalari to'g'risida»gi qonunlar va Markaziy bankning O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni tartibga soluvchi boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiq ishlab chiqilgan. Ushbu Nizomning bir maromda qo'llanilishi mamlakatning butun iqtisodiy makonida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi.

Milliy to'lov tizimi bu - alohida olingan bizning mamlakatda milliy valyutada to'lovlarni amalga oshirish shaklidir. Milliy to'lov tizimining tayanch asosini tijorat banklari tashkil etadi. Chunki tijorat banklari yuridik va jismoniy shaxslarga hisob-kitob xizmati ko'rsatadi. O'zbekistonda MDH davlatlariga a'zo bo'lgan mamlakatlar ichida birinchi bo'lib yagona banklararo elektron to'lov tizimi joriy etildi (1996-yil).

---

³⁸ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. 452 p.

Respublikamiz banklari o'rtasidagi banklararo to'lovlarni o'tkazish tartibi bir necha marta o'zgartirilgan.

O'tgan asr 80-yillarining oxiri 90-yillarning boshlarigacha barcha banklar davlat mulki bo'lib bir pog'onali bank tizimi mavjud edi. Banklararo to'lovlarni olib borish bevosita to'g'ridan-to'g'ri bir bankdan ikkinchi bankka to'lov hujjatlarini jo'natish orqali olib boriladi. Hujjatlarni jo'natish pochta yoki telegraf orqali amalga oshiriladi. Buning uchun boshqa bankka jo'natilishi lozim bo'lgan hujjatlar asosida «avizo», ya'ni ogohnoma tuzilib kerakli bankka jo'natiladi.

90-yillarning boshlaridan banklararo to'lovlarni tashkil etish uchun hisob markazlari bir yil o'tgandan so'ng ularning o'rnida kliring markazlari tashkil etildi. Lekin ularning nomi o'zgargani bilan funksiyalari bir xil edi, ya'ni ular banklar o'rtasidagi to'lovlarni tashkil qilar edilar. Bir shahardagi to'lovlarni olib borish uchun 871-hisob raqami (Bir shahar ichidagi banklararo o'zaro hisob-kitoblar) dan foydalaniladi. Turli shaharlarda joylashgan banklar bir-birlariga vakillik hisobvarag'i ochib o'zaro munosabatlari shu hisob varaqalari orqali olib boriladi.

1995-yilda Markaziy bank tomonidan hisob-kitoblarni tezlashtirish maqsadida barcha hududiy Markaziy bank boshqarmalari qoshida hisob-markazlari tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Kliring markazlari tugatildi. Pochta orqali jo'natiladigan ogohnomalar ham bekor qilindi. Yangi hisob-kitob tizimi «elektron pochta» to'lov tizimi joriy etildi.

Respublikamizda to'lov tizimi yil sayin takomillashib bormoqda. Bu esa banklararo to'lovlarni o'tkazish texnologiyalariga qator o'zgarishlarni kiritilishni taqozo qilmoqda. Banklararo hisob-kitoblar ham mazmunan, ham sifat jihatidan avvalgi yillariga nisbatan o'zgarimoqda.

Sobiq ittifoq davlatlari orasida eng samarali va jahon talablari darajasida deb hisoblangan respublika to'lov tizimining rivojlanishi to'rt bosqichga bo'linadi:

1-bosqich. 1991–1994-yillar

Viloyatlar ichida hisob-kitoblar pochta va tashuvchilar orqali yagona hisoblash markazida amalga oshirilardi. Bu jarayon bir haftani tashkil etar edi. Viloyatlararo hisob-kitoblar ham pochta orqali avizo hujjatlari asosida amalga oshirilgan. Bunda mablag'lar bir mijozning hisobvarag'idan ikkinchi mijozning hisobvarag'iga bir oydan ikki oygacha bo'lgan muddat mobaynida kelib tushar edi.

Markaziy bank Bosh axborotlashtirish markazida banklararo hisob-kitoblarda elektron pochta usuli yaratish ustida ishlandi. Shuningdek

bank amaliy ish kunini kompyuterlar vositasida bajarish amaliy dasturini yaratish va ularni banklarga tatbiq etish bo'yicha ish olib borildi. 1992-yili qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonunini bajarish yuzasidan Markaziy bankda va uning hududiy Bosh boshqarmalarida axborotlashtirish boshqarmasi va bo'limlari tashkil etildi. Banklararo maxsus ajratilgan aloqa kanallari vazifasida elektron to'lov tizimini ishga tushirish borasida ish olib borildi. Respublika bank tizimini axborotlashtirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Sobiq Ittifoq respublikalari bilan o'zaro hisob-kitoblarni tartibga solish va ularga xizmat ko'rsatish amaliy dasturi yaratildi. Markaziy bankning hududiy boshqarmalari to'liq kompyuterlashtirildi. Ya'ni bir paytda respublika elektron to'lov tizimini zamini yaratila boshlandi. 1993-yilning dekabr oyidan boshlab juda qisqa muddat uch oy mobaynida Sobiq Ittifoq respublikalari bilan 1991, 1992 hamda 1993 yillardagi yig'ilib qolgan o'zaro hisob-kitoblar, qarzlar hisoblab chiqildi va 1994-yilning mart oyiga kelib bu borada aniq ma'lumotlarga ega bo'lindi. 1994-yil 18 mart kuni qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 146-sonli "Bank tizimini takomillashtirish, pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq, Markaziy bank tizimida elektron pochталarni joriy etishni oktyabrga qadar tugallash vazifasi yuklatildi. Shuningdek, qarorda respublika bank kompyuter tizimini yaratish uchun zarur valyuta mablag'larini ajratish ham ko'rsatildi.

Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi bank tizimini moliyaviy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga asosan banklar qator soliqlardan ozod qilindi va bo'shagan mablag'larni o'z faoliyatini kompyuterlashtirishga sarflash shart qilib qo'yildi. Mazkur Qarorlarga binoan tijorat banklarining bo'limlari kompyuterlashtirila boshlandi va ular elektron to'lov tizimiga qo'shib borildi. Avgust oyi oxiriga kelib mustaqillikning uch yilligi sharafiga elektron to'lovlarning vaqtinchalik Nizomi yaratildi. Oktyabr oyidan boshlab esa elektron pochta respublika bank tizimida ishga tushirildi.

Respublika bank tizimida buxgalteriya hisob-kitoblarni va bank amaliy ish kunini umumiy bir ko'rinishga keltirish uchun zarur ishlar amalga oshirildi.

Markaziy bank qilingan bu ishlar bilan cheklanib qolmasdan o'zining mutaxassislari kuchi bilan elektron to'lov tizimi amaliy dasturini respublika miqyosida tatbiq etish ustida ham tinimsiz ish olib bordi va 1995-yil uchun zamin yaratdi.

2-bosqich. 1995–1997-yillar

Aprel oyida Markaziy bank Jahon banki mablag'lari hisobidan O'zbekiston Respublikasi banklararo to'lov tizimini takomillashtirishga yo'naltirilgan xalqaro tanlov tender e'lon qildi.

Markaziy bankda tashkil etilgan elektron to'lov tizimini yaratish ishchi guruhi o'tgan yillardan olingan tajribalar va xulosalar, shuningdek jahonning ilg'or davlatlari yutuqlarini o'rganish va tahlil qilish asosida elektron to'lov tizimi texnologiyasini yaratdilar. Eski tizim 19 avgustdan boshlab yangi texnologiya bilan almashtirila boshlandi. Bu paytga kelib Markaziy bank tizimida hisob-kitob markazlari tashkil etildi va tijorat banklariga elektron to'lov bo'yicha xizmat ko'rsatila boshlandi. Yangi texnologiyaga o'tila borishi sababli yilning oxirigacha respublikada 2 tizim: elektron pochta va elektron to'lov tizimlari ishlab turdi. Yil oxiriga kelib esa barcha tijorat banklari Markaziy bankning hisob-kitob markazlari, kliring markazlari elektron to'lov tizimiga qo'shildi.

Yangi tashkil etilgan hisob-kitob markazlari tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarini kliring markazlaridan o'zlariga o'tkaza boshladilar. Iyul oyiga kelib kliring markazlari butunday qisqartirildi. Shu bilan bir qatorda Markaziy bank Bosh axborotlashtirish markazi mutaxassislari va bank xodimlari to'lovlarning o'tish muddatini yanada qisqartirishni ta'minlash borasida tinmay izlanish olib bordilar. Buning natijasi o'laroq, yil oxiriga kelib to'lovlar o'tishi muddati respublika miqyosida 2 soat, viloyat miqyosida 1 soatni tashkil etdi.

Respublika bank tizimida yangi hisob tizimi rejasiga o'tilishi tijorat banklari va Markaziy bank to'lov tizimida tub burilish yasadi. Elektron to'lov tizimining mavjud amaliy dasturi rivojlantirilib, tizimning katta o'tkazish qobiliyati va hujjatlarning yuqori tezlikda qayta ishlanishi (hududlararo hisob-kitoblar - 15 daqiqada, bitta hudud ichidagi hisob-kitoblar esa – 3-5 daqiqada) pul mablag'lari aylanishini jiddiy oshirdi. Bu esa respublika xo'jalik yurituvchi subyektlarining faoliyatiga ijobiy ta'sir etdi, banklarga vaqtincha bo'sh turgan mablag'lardan samarali foydalanish va kredit xavf-xatari darajasini hamda likvidlilik xavf-xatarini tezkorlikda boshqarish imkonini berdi.

3-bosqich. 1998–2001-yillar

Markaziy bank bilan Jahon banki o'rtasida 1998-yil dekabr oyida "Respublika moliya sohasini rivojlantirish" uchun zayom ajratish to'g'risida shartnoma imzolandi. Bu loyiha besh komponentga bo'linib, shulardan to'rtinchi komponent o'z ichiga quyidagi masalalarni oladi:

-to'lov tizimini takomillashtirish;

- boshqarish uchun axborot tizimini yaratish;
- bank telekommunikatsiya tizimini rivojlantirish;
- axborot tizimi muhofazasini yaratish.

Yuqorida keltirilgan masalalar bo'yicha tadbirlarni nihoyasiga yetkazish 2003-yilning ikkinchi yarmiga mo'ljallangan bo'lib, har bir masala bo'yicha rivojlanish yo'llari tijorat banklari bilan birgalikda aniqlandi va chet el ekspertlarining xulosalari olindi.

4-bosqich. 2002-yildan hozirgi kungacha

To'lovlarni real vaqtda o'tishini ta'minlash va tijorat banklariga yagona vakillik hisobvarag'i orqali xizmat ko'rsatish bo'yicha texnologiya tanlanib, ushbu bo'yicha texnik topshiriq, ishlab chiqildi va banklararo to'lovlarni yagona vakillik hisobvarag'i orqali o'tkazish hamda banklarda axborotlashtirilgan axborot tizimini tashkil etish bo'yicha dastur yaratildi. Tijorat banklarining banklararo to'lovlarni yagona vakillik hisobvarag'i orqali amalga oshirish tizimiga o'tishi 2002-yilning iyun oyidan boshlandi.

To'lov tizimini takomillashtirish maqsadida xalqaro tender o'tkazilib, tender g'olibi bilan mavjud bank telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish loyihasi bo'yicha shartnoma tuzildi.

Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblarni yo'lga qo'yish maqsadida to'lovlarni amalga oshiradigan milliy tizim yaratish konsepsiyasida tavsiyanomalar va sxemalar ishlab chiqildi. Respublikamizda mavjud yirik banklar, xususan TIF Milliy bank, Asaka bank, Sanoatqurilish banki, Xalq banki va Paxta banklarida plastik kartochkalar orqali to'lovlarni tashkil qilish yo'lga qo'yildi.

Tijorat banklarini banklararo to'lovlarini yagona vakillik hisobvarag'i orqali amalga oshirish tizimi 2003-yil 8-sentyabrda to'liq ishga tushirildi va barcha banklarda markazlashtirilgan axborot tizimi tashkil etildi. Bu banklarga kundalik to'lovlar o'tkazish uchun band bo'lgan mablag'larni bir qismini bo'shashiga va ularni o'rinli aktivlarga joylashtirishga, bank o'z filiallarini mavqeini tahlil qilib kerakli chora ko'rishga, bankning kunlik yagona balansi uning likvidligini, tavakkalchiliklarini, majburiyatlarni, o'z kapitalini aniq ifoda etishga imkon beradi.

Shuningdek, Jahon banki krediti hisobiga tuzilgan shartnomaga asosan Bank telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish loyihasini amalga oshirish ishlari bajarilayapti, shuningdek, respublika moliya tuzilmalarini banklararo ma'lumot uzatish tarmog'iga ulash va o'zaro ma'lumot almashinuvining elektron tizimini yaratish bo'yicha ishlar olib borildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 24-sentyabrda qabul qilingan “Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445-sonli Qarori bilan ushbu tizimni kengaytirish borasidagi ilk reja ko‘rsatkichlari, shuningdek to‘lovlarni plastik kartochkalar orqali qabul qilish terminallari bilan jihozlanadigan obyektlar ro‘yxati tasdiqlandi. Shu bilan bir qatorda, mazkur qarorga muvofiq mamlakatda Yagona umumrespublika protsessing markazi tashkil etildi. Mazkur qarorga muvofiq, barcha tijorat banklari plastik kartochkalar tizimida ish olib borilishiga zamin yaratildi.

Barcha tijorat banklarida (DT Xalq bankidan tashqari) yagona balans tizimi joriy etildi. Davlat tijorat Xalq bankida yagona balans texnologiyasiga asoslangan tizimni joriy etish ishlari bosqichma-bosqich olib borilib, 2008-yil 24-noyabrda to‘liq ishga tushirildi. Bundan tashqari, Markaziy bankning Integrallashgan axborot-tahliliy tizimi (IATT) 2009-yil may oyida yaratilib, unda tijorat banklari tomonidan 58 ta talabnoma asosida Markaziy bankning ma’lumotlar omborxonasida ma’lumotlarni jamlash, nazorat qilish, hisobini yuritish, qayta ishlash, shakllantirish va saqlash jarayonlarini avtomatlashtirish ishlari amalga oshirildi. Hozirgi kunda IATT tarkibiga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Integrallashgan avtomatlashtirilgan bank tizimi, Kredit axboroti milliy instituti axborot tizimi, Yagona vakillik hisobvaraqlar hisob-kitob markazi, Elektron hujjat aylanishi tizimi, bank tizimi ma’lumotlar bazalari kiritilgan va ma’lumotlar omborxonasi tashkil etilgan bo‘lib, ayni paytda mazkur tizimlarni takomillashtirish ishlari olib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 27-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1989-sonli qarori bilan respublika “Elektron hukumat” tizimining kompleks axborot tizimlari tarkibiga Markaziy bankning “Chakana to‘lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish kliring tizimini yaratish hamda xizmat ko‘rsatuvchilarning billing tizimi bilan integrallash” loyihasi ham kiritilgan bo‘lib, mazkur Kliring tizimi amaliyotga tatbiq etildi.

Ushbu tizimni yaratishdan maqsad unga tijorat banklari filiallari, kassalari va O‘zbekiston banklari assotsiatsiyasi qoshidagi Yagona umumrespublika Protsessing markazini ulagan holda, jismoniy shaxslarga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni, shuningdek kommunal xizmatlar va mobil aloqa operatorlari uchun to‘lovlarni real vaqt rejimida amalga

o'shinish imkoniyatini yaratishdan iborat. Shuningdek, mazkur tizim mijozlarga kunu-tun bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish va bank infokiosklari orqali ishlash imkoniyatini berdi.

Kliring tizimi bilan Davlat soliq qo'mitasi axborot tizimi, shuningdek, "O'zbekenergo" DAK hamda "O'ztransgaz" AKning billing tizimlari integratsiya qilingan holda soliq va boshqa majburiy to'lovlar hamda elektr energiyasi va gaz iste'moli to'lovlarini real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyati yaratildi.

Shu bilan birga, "O'zkart" banklararo chakana to'lov tizimi faoliyatini tartibga solish va uning faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida, Markaziy bank huzuridagi Axborotlashtirish Bosh markazida "Banklararo universal netting axborot tizimi" dasturiy majmuasi ishga tushirilishi munosabati bilan "O'zkart" tizimida Hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi bank vazifalari O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining Banklararo hisob-kitob markazidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Hisob-kitoblar markaziga o'tkaziladi. Bunda o'zaro majburiyatlar bo'yicha hisob-kitoblar tijorat banklarining Markaziy bankning Hisob-kitoblar markazida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshirilib, tizim xarajatlarini kamayishiga olib keladi va tijorat banklari o'z mablag'laridan samarali foydalanishlariga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish Kliring tizimi PQ-1989-sonli qarori bilan belgilangan muddatlarda ishga tushirilgan bo'lib, hozirgi vaqtda bank tizimi tomonidan ushbu axborot tizimini takomillashtirish va joriy qilish doirasini kengaytirish ishlari olib borilmoqda.

Erkin raqobatga asoslangan bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri davlat mulki yagona bo'lmagan holda rivojlanayotgan turli mulkchilik shakllariga asoslangan tovar ishlab chiqarish va tovar muomalasining mavjudligidir.

Tovar muomalasi mavjud ekan, u o'z navbatida korxonalar va tashkilotlar o'rtasida pulli munosabatlarni ya'ni hisob-kitoblarni keltirib chiqaradi.

Tovar muomalasi va tovar ayirboshlash jarayoni doimo pul harakatini taqozo etadi. Tovar oboroti pul oborotining moddiy asosi bo'lib hisoblanadi, lekin pul oborotining hajmi tovar oborotining hajmidan doimo katta bo'ladi, chunki pul oboroti o'z ichiga tovar ayirboshlashdan tashqari boshqa munosabatlarni ham oladi.

4.6. Plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar

Mamlakatimizda bozor munosabatlarining tobora takomillashib borishi tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan bank xizmatlarining turlarini ko'paytirmoqda. Xuddi shunday bank xizmatlaridan biri bu plastik kartochkalar bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblar hisoblanadi. Bank plastik kartochkalar hozirgi kunda jahonning rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida keng qo'llanilib, aholining ishonchiga sazovor bo'lgan qulay, samarali va ishonchli to'lov vositasi hisoblanadi. Plastik kartalar asosida hisob-kitoblar tizimining rivojlanishi nafaqat aholi, balki butun bir mamlakatning milliy iftixori bo'lgan milliy valyutaning qadrsizlanishining oldini oladi, mamlakat pul-kredit tizimi bir tekisda rivoj topishining ishonchli vositasi bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda mamlakatimizdagi barcha tijorat banklarining plastik kartochkalari bo'lib, ular orqali naqd pullarni bankomatlardan olish va savdo shoxobchalarida foydalanish mumkin. Plastik kartochkalar asosan aholi o'rtasida qo'llanilib, naqd pulga bo'lgan talabni kamaytirish, olib yurishdagi qulayligi, vaqtincha foydalanmasdan turgan mablag'larni daromad keltirish kabi ijobiy jihatlari mavjud.

Plastik kartochka - xarid qilingan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob-kitoblarning zamonaviy, ishonchli va qulay to'lov vositasidir. Plastik kartochkalarining eng muhim xususiyati shundan iboratki, ular o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda ma'lum axborotlar to'plamini o'zida saqlashi mumkin. Plastik kartochkalardan foydalanganda, kartochka egasining xotirasida bank hisobvarag'ining joriy holati, barcha qilingan xaridlar va ko'rsatilgan xizmatlar amalga oshirilgan to'lovlar to'g'risidagi ko'pgina ma'lumotlarni ushlab turish zarurati bo'lmaydi. Plastik kartochkaga ega bo'lgan holda, maxsus uskuna yordamida pul mablag'larining holati va ularni harakatlanishi to'g'risidagi barcha ma'lumotlarga bir necha soniya ichida ega bo'lish mumkin. Plastik kartochkalarga "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida" 2465-sonli Nizomda plastik kartochkalarga quyidagicha izoh berilgan: "Bank plastik kartochkalari — bank tomonidan emissiya qilingan, personalizatsiyalangan, to'lov vositasi sifatida ishlatiladigan va o'z saqlovchisiga bank hisobvarag'idagi mablag'lari doirasida operatsiyalarni, jumladan, hisobvara-q orqali naqd pulsiz hisob-kitoblarni (to'lovlarni) amalga oshirish, undan

naqd pul mablag'larini va bank kreditini olish imkonini beruvchi bank plastik kartasi. Bank plastik kartochkalaridan jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarda, shuningdek naqd pul beradigan shoxobchalar va bankomatlardan naqd pul mablag'larini olishda foydalaniladi"³⁹. Haqiqatda plastik kartochka xarid qilingan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob-kitoblarning zamonaviy, ishonchli va qulay to'lov vositasidir.

Kartochkalar unga ma'lumot yozish, ya'ni kiritish usullariga ko'ra embossirlangan (ma'lumotlar kuchli bosim bilan yoziladi), grafikli yozish, shtrix kod bilan ifodalash, magnit lentaga yozish va chipli turlarga bo'lish mumkin.

Kartochkalarining o'zi qanday maqsadga foydalanishga ko'ra bir necha turga bo'linadi:

-Identifikatsiya kartalari. Ular kartochka egalarini identifikatsiyalash, ya'ni biror binoga kirishga yoki biror uskunada belgilangan operatsiyalarni amalga oshirishga ruxsat beradi.

-Klub yoki diskont kartalari. Ushbu kartochkaga ega bo'lgan shaxslar uning emitentlari bo'lgan klub yoki savdo tarmog'ining xizmatidan foydalanishda, tovarlarni xarid qilishda ma'lum imtiyozlarga ega bo'ladilar.

-Bank kartalari. Bularga biz yuqorida ko'rib o'tgan to'lov vositalari bo'lgan, banklar tomonidan emissiya qilinadigan plastik kartochkalar kiradi. Biz ushbu magistrlik dissertatsiyasida aynan bank kartalari haqida so'z yuritamiz.

Bank plastik kartochkasi - bu personallashtirilgan to'lov vositasi bo'lib, u foydalanuvchiga tovar va xizmatlarga naqd pulsiz haq to'lash, bankomat va bank bo'limlaridan naqd pul olish imkoniyatini beradi.

Hisob-kitoblarni amalga oshirish imokniyatiga ko'ra plastik kartalar debet va kredit kartalarga bo'linadi:

-Kredit kartochkalar. Bunda foydalanuvchilar tovar va xizmatlarni kreditga olishda va kassa qarzini olishda kredit liniyasidan foydalanishadi. Ya'ni tovar xarid qilayotganda mijozning hisob raqamidagi pul mablag'i yetmasa, bank unga ma'lum limit doirasida kredit beradi. Kredit ma'lum muddat mobaynida so'ndirilishi kerak. Kreditni mijoz karta hisobvarag'i ochish chog'ida qo'ygan sug'urta depozitidan yoki kartochka egasi naqd pul qo'ygan yoki pul o'tkazgan hisobvaraqdan pul o'tkazib so'ndirishi mumkin.

---

³⁹ "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida" gi 2465-sonli nizom. 2013. 3 iyun.

-Debetli kartochkalar. Bunda foydalanuvchilar bankomatlardan naqd pul olish va elektron terminaldan foydalangan holda hisob-kitob qilish orqali tovarlarga va xizmatlarga haq to'lashi mumkin. Bunda foydalanuvchining bankdagi hisobvarag'idan mablag'i hisobdan chiqariladi. Debet kartalar bo'yicha agar foydalanuvchining hisobvarag'ida mablag' mavjud bo'lmasa, bu plastik kartochkalar bo'yicha muomalalar amalga oshirilmaydi. Kredit kartochkalardan debet kartalarning afzalligi bir to'lov bo'yicha cheklanishlarning yo'qligi hisoblanadi.

Foydalanish xarakteriga ko'ra kartochkalar shaxsiy, oilaviy va korporativ turlarga bo'linadi. Ularning har biriga izoh beramiz:

- Shaxsiy kartochka - bu bankning alohida mijoziga beriladi. Bunday kartochkalar «standart» yoki «Oltin» bo'lishi mumkin. Bu kartochkalar yuqori kreditga layoqatli mijozlarga beriladi. Bunda foydalanuvchilar ko'p imtiyozlarga ega bo'ladi.

- Oilaviy kartochka - bu kartochkalar hisobvara q bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga olgan oilaning bir a'zosiga beriladi.

- Korporativ kartochka – tashkilot va korxonalariga beriladi. Korporativ bank kartalaridan foydalangan holda naqd pulsiz shaklda to'lash uchun sarf qilinayotgan pul mablag'lari korporativ bank kartasining saqlovchisiga hisobdorlik sharti bilan beriladigan, qat'iy tarzda belgilangan maqsadlarga ishlatiladigan mablag'lar bo'lib hisoblanadi.

Bundan tashqari, magnit va smart kartochkalar farqlanadi. Magnitli kartochkaga uning egasi to'g'risidagi ma'lumotlar va tovar yoki xizmatga haq to'lash uchun zarur miqdordagi pulni hisobdan chiqarish uchun qaysi bankka murojaat qilish to'g'risidagi axborot yoziladi. Bunday kartochkada kartochka schyotidagi pul miqdori to'g'risidagi axborot bo'lmaydi. Smart-kartochkada mijoz, emitent-bank to'g'risidagi shifflangan ma'lumot, pul o'tkazish va hisobdan chiqarishga oid shaxsiy kod, shuningdek o'tkazilgan pul mablag'lari to'g'risidagi axborot saqlanadi. Soxta mikroprotessor kartochkasini amalda yasab bo'lmaydi. Chipda saqlanayotgan axborotdan har qanday ruxsatsiz foydalanish chipning blokirovka qilinishiga va buzilishiga olib keladi. So'nggi vaqtda to'lov vositasi sifatida aynan smart-kartalardan foydalanish anchagina ko'paygani kuzatilmoqda.

Kartochkalarni yana ularga identifikatsiya axborotini egasining ismi, kartochka raqami, uning amal qilish muddati va shu kabilarni kiritish usuli bo'yicha farqlash mumkin. U embosserlash usuli bilan kiritilishi mumkin: maxsus apparat (embosser) ma'lumotlarni bo'rtma harflar bilan bosib yozadi. Bunday kartochka embosserlangan kartochka deyiladi.

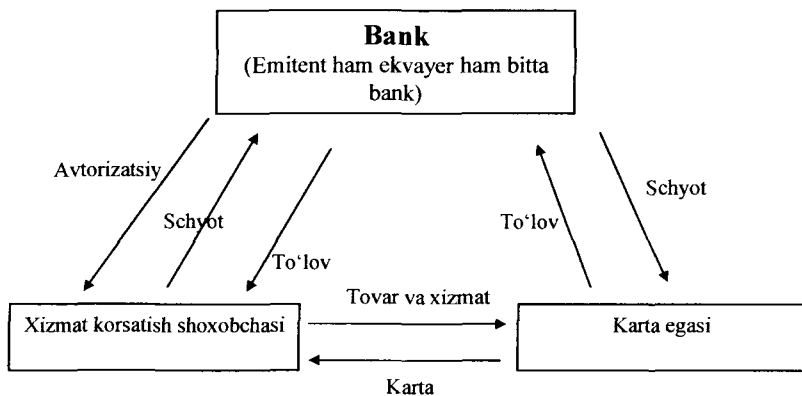
Ba'zan identifikatsiyalovchi axborot kuydirib yoziladi va odatda, bunday kartochka faqat elektron foydalanishga mo'ljallangan bo'ladi.

Mikroprotsessorli plastik kartochkalarining eng muhim xususiyati shundan iboratki, ular turli xildagi o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishda foydalanadigan ma'lum axborotlar to'plamini o'zida saqlashi mumkin. Shunday qilib, har bir turdagi kartochkaning o'ziga xos xususiyati bo'lib, ular paydo bo'lgandan boshlab to hozirgi kungacha mukammalashib bormoqda.

Bugungi kunda dunyoning 200 dan ortiq mamlakati o'z to'lov tizimida plastik kartochkalardan foydalanishi to'lov kartalari bank tizimidagi texnologik revolyutsiyaning eng muhim elementlaridan ekanini ko'rsatadi. Aynan plastik kartochkalar ko'p hollarda elektron bank tizimining hal qiluvchi elementi sifatida chiqmoqda.

Jahon bank tizimi amaliyotida plastik kartochkalar foydaning asosiy manbasi hisoblanadi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, AQShda jami bank kreditlarining 6 foizigina kredit kartalar orqali beriladi. Shu bilan bir qatorda bu banklar foydalarining 10 foizini aynan kredit kartalarga xizmat qilishdan oladilar.

To'lov kartasining o'zi bu plastik bo'lagi, xolos. Uning amal qilishi uchun ma'lumotlarning tez, ishonchli va xavfsiz almashinishini ta'minlaydigan turli axborot texnologiyalari kompleksi zarur.

4.6.1-rasm. Lokal to'lov tizimida plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar mexanizmi⁴⁰

⁴⁰ Быстров Л.В., Воронин А.С., Гамольский А.Ю. и др. Пластиковые карты. БДЦ-пресс, 2005. amaliy ensiklopediya ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Shuningdek ushbu texnologiyalarni boshqarib va nazorat qilib turuvchi subyektlar, ular faoliyatini tartibga soluvchi qonuniy-huquqiy asoslar kerak bo'ladi. Bularning barchasi plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar tizimini tashkil etadi. To'lovlarni qanday algoritmda amalga oshirilishi esa hisob-kitoblar mexanizmini belgilaydi.

Plastik kartochkalarining turlari, amal qilish segmenti (lokal yoki xalqaro), mijozlarning xususiyatlari va boshqa omillarga qarab hisob-kitoblar mexanizmi turlicha bo'lishi mumkin. Buni har bir to'lov tizimi mustaqil belgilaydi.

4.6.6-rasmni qisqacha tushuntiramiz. Karta egasi xizmat ko'rsatish shoxobchasiga kelib, tovar xarid qilish yoki xizmat haqqini to'lash uchun kartasini beradi. Shoxobcha xodimi karta haqiqiyligini sirtidan tekshiradi hamda emitentga mijozning vakolati va moliyaviy imkoniyatini tasdiqlash uchun so'rov yuboradi. Bu avtorizatsiya deyiladi va uning natijasida operatsiyani amalga oshirishga ruxsat beriladi yoki u ta'qiqlanadi. Avtorizatsiya texnologiyasi to'lov tizimi, karta turi va xizmat ko'rsatish shoxobchasining texnik jihozlanishiga bog'liq bo'ladi.

Ushbu mexanizm klassik mexanizm hisoblanadi va u jahondagi magnitli plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan aksariyat hisob-kitoblarning asosidir.

Bunday kartochkalarga uning egasi to'g'risidagi ma'lumotlar va tovar yoki xizmatga haq to'lash uchun zarur miqdordagi pulni hisobdan chiqarish uchun qaysi bankka murojaat qilish to'g'risidagi axborot yoziladi.

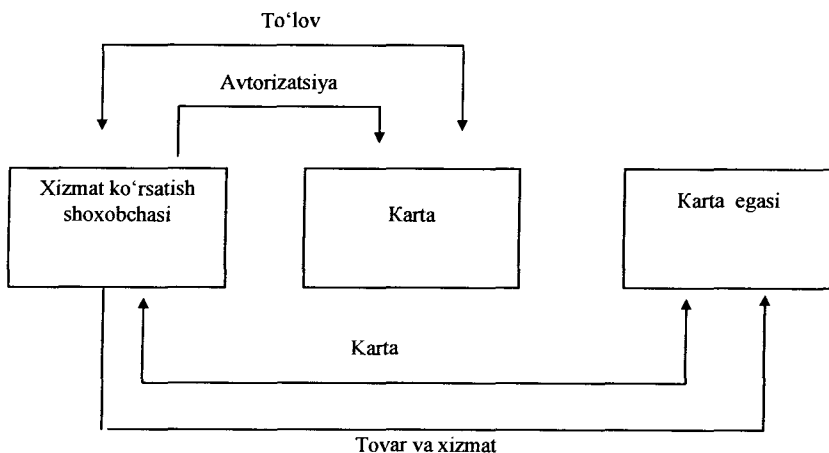
Bunday kartochkada kartochka schyotidagi pul miqdori to'g'risidagi axborot bo'lmaydi. Shu nuqtayi nazardan bunday kartochkalar to'lovlarni amalga oshirayotganda mijozning bankdagi hisob raqami uchun "kalit" vazifasini bajaradi. Ushbu mexnizm onlayn mexanizm deyiladi.

Shu bilan bir qatorda offlayn mexanizm ham mavjudki, u avtorizatsiya jarayonida kartaga bir qancha qo'shimcha talablar qo'yadi. (1-rasmga qarang). Jumladan:

- kartaning o'zida xarajat limiti miqdori haqida ma'lumot saqlanishi lozim;

- avtorizatsiyadan so'ng limit qoldig'ining nazorat qilinadigan kamayib borish imkoniyati (kartani debetlash);

- limitni qayta tiklash (kartani kreditlash).

4.6.2-rasm. Plastik katochkalar bilan offlayn avtorizatsiya qilish mexanizmi⁴¹

Offlayn avtorizatsiya qilish uchun karta POS terminalga solinadi. Bunda terminal va karta o'rtasida oldindan yozilgan ma'lumotlar almashishi yuz beradi. Ushbu jarayon muvaffaqiyatli bajarilganidan so'ng to'lov summasi ko'rsatiladi, mijoz esa PIN kodini kiritadi. Shu yo'l bilan kartadagi qoldiq to'lov summasiga kamaytiriladi. POS terminal tranzaksiya haqidagi ma'lumotlarni saqlab qoladi. Karta esa egasiga qaytariladi.

Shu tariqa kun davomida tranzaksiyalar haqidagi ma'lumotlar POS terminalda yoki unga ulangan kompyuterda yoxud terminalga o'rnatilgan maxsus smart kartada yig'iladi. Kun oxirida ushbu ma'lumotlar protsessing markazga jo'natiladi va hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

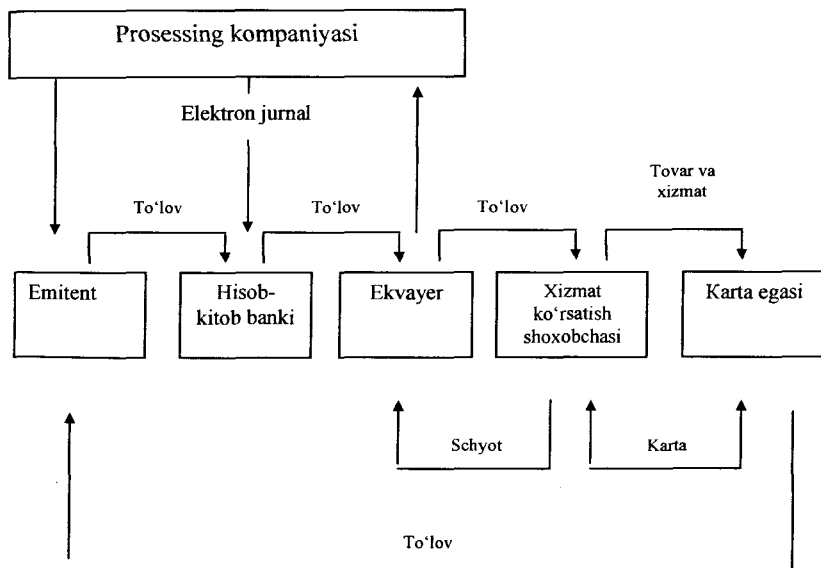
Lokal to'lov tizimida amal qiladigan mexanizmlar bilan bir qatorda nisbatan rivojlangan (lokal chegaradan chetga chiquvchi) hisob-kitob mexanizmlarni ham ko'rib o'tish joiz. Bunday to'lov tizimlarida hisob-kitoblar mexanizmi emitent va ekvayer funksiyalarining chegaralanishi hamda ishtirokchilar tarkibiga hisob-kitob banki va protsessing kompaniyasining qo'shilishi bilan murakkablashadi (3-rasmga qarang).

Bir qator g'arb olimlari to'lov tizimlarini uchta katta guruhga bo'lishadi – kreditli, debetli va hisob-kitob to'lov tizimlari.

Kreditli tizim kartochka hisob raqamida boshlang'ich nol qoldiq bo'lishini ko'zda tutadi. Kartochka bilan bo'ladigan barcha

⁴¹ Быстров Л.В., Воронин А.С., Гамольский А.Ю. и др. Пластиковые карты. БДЦ-пресс, 2005. amaliy ensiklopediya ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

operatsiyalar hisob raqam debetiga yozilib boradi va karta egasi ularni ma'lum shartlarda so'ndiradi.

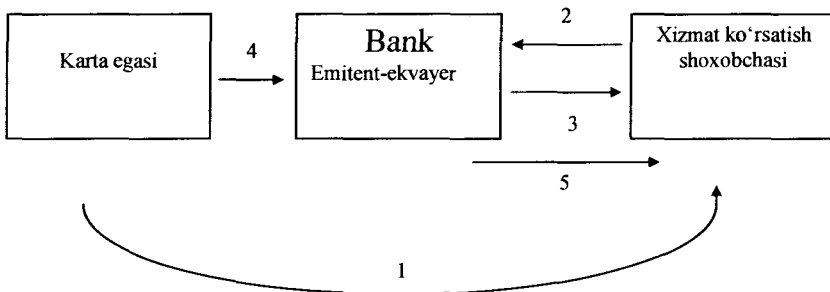

4.6.3-rasm. Rivojlangan to'lov tizimida plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar mexanizmi⁴²

Bank plastik kartalari o'z vazifasiga ko'ra hisob-kitoblarda (debetli va kreditli) oraliq instrument hisoblanadi.

Kreditli mexanizm ayniqsa lokal tizimda, ya'ni emitent ham, ekvayer ham bitta bank bo'lganda qulaydir. Bunda asosan magnit chiziqli kartalardan foydalaniladi. Ushbu mexanizmda yagona so'rov yuborish texnologiyasidan foydalaniladi. Ya'ni bitta so'rov ham avtorizatsiya uchun, ham mablag'ni karta hisob raqamidan yechish uchun yuboriladi.

⁴² Быстров Л.В., Воронин А.С., Гамольский А.Ю. и др. Пластиковые карты. БДЦ-пресс, 2005. амалий амалий ensiklopediya ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

4.6.4-rasm. Lokal tizimda magnit chiziqli plastik kartalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar mexanizmi⁴³

Bunda:

1. Karta terminalga solinadi;
2. Mijozning to'lovga layoqatliligini aniqlash uchun so'rov jo'natiladi;
3. To'lovga layoqatlilik tasdiqlanadi;
- 4-5. Karta hisob raqamidan xizmat ko'rsatish shoxobchasi hisob raqamiga mablag' o'tkazib beriladi.

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, plastik kartochkalar orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish mexanizmlari turlichadir. Biz faqat ularning asosiylariga to'xtalib o'tdik. Har bir bank, to'lov tizimini tashkil etmoqchi bo'lgan har bir tashkilot va davlat o'zining imkoniyatlari, texnik jihozlanishi va mijozlar xususiyatlaridan kelik chiqib, ushbu mexanizmlarni o'ziga moslashtiradi.

Respublikamizda plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2013-yil 26-apreldagi 9/1 sonli Qarori bilan tasdiqlangan, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2013-yil 3-iyunda 2465-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizom asosida amalga oshiriladi.

Plastik kartochkalar, ulardan foydalanish va hisob-kitoblarni tashkil etish mexanizmidan bir qator elementlar qo'llaniladi. Ularning ba'zilariga izoh berib o'tamiz.

Terminal – plastik kartochka egasiga xarid qilingan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov operatsiyalarini amalga oshirish

⁴³ Быстров Л.В., Воронин А.С., Гамольский А.Ю. и др. Пластиковые карты. БДЦ-пресс, 2005. amaliy ensiklopediya ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

hamda bajarilgan operatsiyalar bo'yicha sliplarni (cheklarni) shakllantirishga imkon beruvchi qurilma.

Bankomat - bu plastik kartochka egasiga o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish rejimida kassa avanslarini olishga imkon beruvchi va bajarilgan operatsiyalar bo'yicha sliplarni shakllantiruvchi qurilma.

Infokiosk - o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish asosidagi to'lov-ma'lumot berish terminali bo'lib, plastik kartochkalardan foydalangan holda naqd pulsiz to'lov operatsiyalarini bajarishga va reklama-ma'lumot berish xizmatlarini tezkor tarzda ko'rsatishga mo'ljallangan. Infokioskdan bank, kredit-moliya muassasalari, uyali aloqa provayderlari, bo'limlarning tarmoqlangan tarmog'iga ega bo'lgan kompaniyalar xizmatlarini ko'rsatish uchun foydalanish mumkin.

PIN-kod – plastik kartochka egasining kartochka hisobvarag'ida hisobga olinadigan pul mablag'larini tasarruf qilish huquqini beruvchi va tasarruf qilish plastik kartochka egasiga berilganligini tasdiqlovchi shaxsiy identifikatsion raqami.

Emitent – bank plastik kartochkalari emissiyasini amalga oshiruvchi, o'zi tomonidan emissiya qilingan bank kartalariga nisbatan egalik huquqiga ega bo'lgan va ular tomonidan bank plastik kartochkalaridan foydalanib to'lash huquqlarini amalga oshirish bo'yicha plastik kartochka egalari va ekvayerlar oldida o'z nomidan majburiyatlarga ega bo'lgan bank.

Bank-ekvayer - xizmat ko'rsatuvchi bank bo'lib, tovar-servis korxonalari bilan shartnomaviy munosabatlarga ega bo'lgan, ulardan plastik kartochkalardan foydalanib amalga oshirilgan tranzaksiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarni qabul qiluvchi, ularga ma'lumotlarni o'zaro almashishning tegishli tizimini yo'naltiruvchi hamda ushbu tranzaksiyalar bo'yicha hisob-kitoblarni tovar-servis korxonalari bilan tuzilgan shartnomalarga ko'ra amalga oshiruvchi kredit-moliya korxonasi.

Protsessing markazi – “UZCARD” BTT da protsessor vazifasini bajaruvchi va banklar uchun xizmatlar majmuasini, jumladan “UZCARD EMV” dasturiy-apparat majmuasi asosida bank kartalari emissiyasi va ekvayringi hamda to'lovlar provayderi funksiyasini ta'minlovchi tarkibiy bo'linma.

Mijozlar istagan bankning plastik kartasidan foydalanish huquqiga egadirlar. Bank kartochkasiga ega bo'lish uchun avval mijoz va bank o'rtasida “Plastik kartochkalar bo'yicha xizmat ko'rsatish shartnomasi” tuziladi.

Plastik kartochkalarga xizmat ko'rsatish bo'yicha tuzilgan shartnoma quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

- a) tomonlarning nomi;
- b) shartnoma predmeti;
- v) tomonlarning huquqlari va majburiyatlari;
- g) tomonlarning javobgarligi;
- d) hisob-kitoblarni o'tkazish shartlari;
- e) shartnomani amal qilish muddati va uni bekor qilish shartlari;
- j) nizolarni yechish tartibi;
- z) tomonlarning yuridik manzili.

Personalizatsiya qilinganda plastik kartochkaga quyidagi rekvizitlar yozilishi kerak:

- a) identifikatsiyalovchi ma'lumotlar (kartochkaning tartib raqami, seriyasi va boshqalar);
- b) bank-emitentning (plastik kartochkalari muomalaga chiqaruvchi bankning) xos raqami;
- v) schyotning tartib raqami va kartochka ushlovchining familiyasi, ismi, sharifi (tashkilotning nomi);
- g) kartochkaning amal qilish muddati.

Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda amalga oshirilgan hisob-kitoblar qog'ozda (slip, elektron terminal kvitansiyasi) yoki elektron shaklda (bankomat yoki terminalning elektron hujjati) yoki boshqa ma'lumotnomalar bilan tasdiqlanadi. Bunda mazkur ma'lumotnomalar hisob-kitoblarni amalga oshirishda ishtirok etuvchi tomonlarga yetarli nusxalarda shakllantiriladi. Ma'lumotnomalar bank plastik kartochkalari orqali amalga oshirilgan operatsiyalar to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak.

Ma'lumotnomalarda bank plastik kartochkalari va bank plastik kartochkalari saqlovchilarning bankdagi hisobvaraqlari rekvizitlari, shuningdek tashkilotlar, naqd pul berish punktlari va bankomatlarning hisobvaraqlari rekvizitlari bo'lishi shart.

Elektron ma'lumotnomalar bank-ekvayerga, bank-emitentga yoki shartnomada nazarda tutilgan protsessing markaziga yuboriladi.

Bank plastik kartochkalari bo'yicha banklar o'rtasidagi hisob-kitoblar:

- elektron to'lovlar tizimi orqali umumiy asosda amalga oshiriladi;
- amaliyot kuni davomida o'zaro majburiyatlarni yakuniy hisob-kitobi va yakuniy hisob-kitoblar summasini banklarning vakillik hisobvaraqlari orqali hisobga o'tkazish asosida hisob-kitob ishtirokchilari tomonidan tashkil qilingan protsessing markazi orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish.

Amalga oshirilgan operatsiyalar bo'yicha umumiy hisob-kitoblar elektron to'lovlar tizimi orqali quyidagicha amalga oshiriladi:

a) bank-emitent tomonidan avtorizatsiya qilinmagan holda amalga oshirilgan hisob-kitoblarda:

bank tomonidan xizmat ko'rsatilayotgan tashkilotdan olingan elektron hujjatlar asosida bank-ekvayer uning hisobvarag'iga tegishli mablag'larni o'tkazadi, bunda avtomatik ravishda debet elektron memorial order shakllanadi va elektron to'lovlar tizimi orqali bank-emitentga yuboriladi;

mijozning bank plastik kartochkasi hisobvarag'idagi mablag'lar bank-emitent tomonidan debet elektron memorial order asosida dasturiy ravishda hisobdan chiqariladi. Debet elektron memorial order ro'yxat ko'rinishida chop etilib, bankning kunlik hujjatlar yig'majildiga tikib qo'yiladi;

b) bank-emitent tomonidan avtorizatsiya qilingan holda amalga oshirilgan hisob-kitoblarda:

bank tomonidan xizmat ko'rsatilayotgan tashkilotdan olingan elektron hujjatlar asosida bank-ekvayerda avtomatik ravishda elektron xabarnoma shakllanadi hamda o'tkazmalarni avtorizatsiya qilish va amalga oshirish uchun elektron to'lovlar tizimi orqali bank-emitentga yuboriladi;

bank-emitent elektron xabarnoma asosida tranzaksiyani avtorizatsiya qilib, mablag'larni elektron to'lovlar tizimi orqali tegishli tashkilotlar hisobvarag'iga o'tkazish uchun bank-ekvayerga yuboradi hamda mablag'larni bank plastik kartochkalari hisobvarag'idan hisobdan chiqarish uchun elektron memorial orderni dasturiy ravishda shakllantiradi;

mablag'lar bank-ekvayer tomonidan bank-emitentdan olingan elektron memorial order asosida tegishli tashkilotlarning hisobvarag'iga o'tkaziladi va memorial order ro'yxat ko'rinishida chop etilib, bankning kunlik hujjatlar yig'majildiga tikiladi.

Protssing markazi orqali hisob-kitoblar quyidagicha amalga oshiriladi:

-amaliyot kuni davomida bank plastik kartochkalari bo'yicha protssing markazi orqali amalga oshirilgan barcha operatsiyalar hisob-kitob ishtirokchilari uchun ochilgan alohida shaxsiy hisobvaraqlarda yuritiladi;

-yakuniy summalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining hisob-kitob markazida ochilgan banklarning vakillik hisobvaraqlari orqali shartnomada nazarda tutilgan muddatda o'tkaziladi;

-banklar tomonidan protsessing markazidan olingan ma'lumotlar asosida mijozning BPK hisobvarag'iga mablag'lar o'tkaziladi yoki hisobdan chiqariladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki va tijorat banklari tomonidan savdo, xizmat ko'rsatish va naqd pul muomalasi bilan faoliyat ko'rsatadigan mijozlarni hisob-kitob terminallari, bankomatlar va plastik kartochkalar bilan ta'minlash, ularni yuqori darajada himoya qilish bo'yicha belgilangan talablarga rioya etilishini nazorat qilish, plastik kartochkalardan foydalanish orqali naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirishda soxtalashtirish yoki boshqa qonun buzilishlarga yo'l qo'ymaslik masalalariga alohida e'tibor qaratilyapti.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Aksept</i>	<i>Plastik kartochka</i>
<i>Akseptli to'lov avuar</i>	<i>Oilaviy plastik kartochka</i>
<i>Avizo</i>	<i>Debet kartochka</i>
<i>Akkreditiv</i>	<i>Kredit kartochka</i>
<i>Buyurtmanoma</i>	<i>Terminal</i>
<i>Bank – ekvaer</i>	<i>Bankomat</i>
<i>Ijrochi bank</i>	<i>Tranzaksiya</i>
<i>Pul aylanmasi</i>	<i>Overdraft</i>
<i>Naqd pul aylanmasi</i>	<i>Fleyrlar</i>
<i>Naqd pulsiz aylanma</i>	<i>DUET(offlayn)</i>
<i>To'lov topshiriqnomasi</i>	<i>EMV(onlayn)</i>
<i>To'lov talabnomasi</i>	<i>Smart-card</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. "Pul aylanmasi" tushunchasining mazmuni va pul aylanmasi-ning tarkibiy tuzilishini yoritib bering?
2. Pul aylanishining tarkibiy qismlari va ularga tavsif bering.
3. Naqd pul aylanishi va uning xususiyatlari.
4. Naqd pul aylanmasi va uni tashkil etish tamoyillari.
5. Naqd pul aylanmasi, uni muomalaga chiqarish va muomaladan olish tartibini tushuntirib bering.
6. Markaziy bank naqd pul muomalasini tashkil etishda qanday ishlarni bajaradi?
7. Pul muomalasini tartibga solishda tijorat banklariga qanday vazifalar yuklatiladi?
8. Naqdsiz pul aylanmasi va uni tashkil etish tamoyillari.
9. To'lov aylanmasi va uning tarkibiy jihatlari.

10. “Umumiy to‘lov aylanmasi” tushunchasi va uning tarkibi hamda to‘lov aylanmasining tarkibini yoritib bering?

11. Naqd pulsiz hisob-kitoblar, uni tashkil qilish tamoyillari va rivojlantirish istiqbollari.

12. Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob-kitoblarning ulushini ortib borishiga qanday omillar ijobiy ta’sir qiladi?

13. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy shakllariga qisqacha tavsifnoma, ularning xususiyatlari va qo‘llash imkoniyatlari.

14. To‘lov topshiriqnomasi bo‘yicha hisob-kitoblar.

15. To‘lov talabnomasi bilan hisob-kitoblar.

16. Akkreditivning qanday turlari mavjud va ular bir – biridan nimasi bilan farq qiladi?

17. Inkasso topshiriqnomalarning o‘ziga xos jihatlari?

V BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI

5.1. Pul massasi tushunchasi, uning mohiyati va tarkibi

Biz oldingi mavzularda ko'rganimizdek va keyingi mavzularda ham bevosita ko'rib o'tadigan pul nazariyalariga ko'ra, pul taklifidagi o'zgarishlar foiz stavkasi va inflyatsiya darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Iqtisodiyotga ta'siri tufayli pul taklifini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Uni kim nazorat qiladi? Uni o'zgarishiga nimalar sabab bo'ladi? Uni yaxshilash uchun qanday tarzda nazorat qilish kerak? Ushbu va keyingi bo'limlarda pul taklifi jarayonini maxsus asoslar orqali izohlab beramiz va yuqoridagi savollarga javob berib o'tamiz.

Pul massasi – yuridik va jismoniy shaxslarga hamda davlatga tegishli bo'lgan naqd va naqdsiz ko'rinishdagi pul mablag'larining yig'indisidir.

Pul muomalasini tashkil qilish va tartibga solish bir nechta omillarga asoslanadi:

1. Ana shunday muhim omillardan biri pul-tovar munosabatlari-ning mavjudligi hisoblanadi.

2. Yana bir omil pul mablag'larining tovarsiz harakatlanishi hisoblanadi.

3. Pul muomalasining me'yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi.

4. Pul muomalasini tashkil qiluvchi va tartibga soluvchi institutlarning mavjudligidir. Odatda pul muomalasi Markaziy bank tomonidan tashkil qilinadi va tartibga solinadi. Lekin pul muomalasini tashkil qilishda bank tizimining 2-pog'onasida turuvchi tijorat banklari rol o'ynaydi.

Pul taklifi jarayonini tushunishning birinchi bosqichi banklardagi depozitlarni o'rganish hisoblanadi, chunki depozitlar pul taklifimng katta tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuda banklarning depozit siyosati va ular bilan bog'liq operatsiyalari yoritilgan.

Pul taklifi jarayonidagi 3 ta asosiy subyektlar:

1. Markaziy bank-hukumat vakili hisoblanib, bank tizimini nazorat qilishga va monetar siyosatni tashkil etishga javobgar; AQShda Federal Zaxira Tizimi.

2. Banklar (depozitariy institutlar)- aholi va tashkilotlardan depozit qabul qiluvchi va qarz beruvchi tashkilotlar: tijorat banklari, kredit assotsiatsiyalari, maxsus jamg'arma banklar va kredit uyushmalari.

3. Depozitorlar-banklarga depozit qo'ygan yuridik va jismoniy shaxslar.

Ushbu uch subyektning orasida Markaziy bank asosiy rolni o'ynaydi.

FZTning operatsiyalari va monetar siyosati uning balansida, aktivlar va majburiyatlar holatida aks etadi. Hozir biz pul taklifi jarayonini tushuntirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni keltiramiz⁴⁴.

Federal Zaxira Tizimi	
aktivlar	majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar	Muomaladagi valyuta
Moliyaviy institutlarga berilgan qarzlار	Zaxiralar

Majburiyatlar

Balansdagi 2 ta majburiyat ya'ni muomaladagi valyuta va zaxiralar Federal Zaxiraning monetar majburiyatlari hisoblanadi. Ular pul taklifining muhim qismi hisoblanadi chunki ularning birini o'sishi yoki ikkalasining ham o'sishi pul taklifining o'sishiga sabab bo'ladi. Federal Zaxiraning Monetar majburiyatlari va hukumat xazina majburiyatlari monetar baza hisoblanadi. Bunda davlat xazina majburiyatlari umumiy bazaning 10%idan kam ulushiga ega⁴⁵.

1. Muomaladagi valyuta. Ya'ni Federal Zaxira tomonidan chiqarilgan va aholini qo'lida bo'lgan pullardir. Depozitariy institutlardagi pullar ham Federal Zaxiraning majburiyati hisoblanadi lekin balansning zaxira qismida joylashgan.

2. Zaxiralar. Barcha banklar Federal Zaxiralar tizimi (Fed)da depozit sifatida o'z hisob raqamlariga egadirlar. Zaxiralar Feddagi depozit hisob raqamlaridan hamda bank kassalaridagi naqd pullardan tashkil topadi. Zaxiralar banklar uchun aktiv, Federal Zaxira uchun passiv hisoblanadi, chunki banklar istalgan paytda zaxiralar uchun to'lov talab qilishlari mumkin va Federal Zaxira o'z majburiyatini qoplash uchun Federal Zaxira notalari to'lab boradi. Keyinchalik

⁴⁴ Federal Rezerv bakansi yoki undagi elementlar haqida ushbu kitobning ilova qismida yoki quyidagi web sahifadan topishingiz mumkin.

⁴⁵ Monetar bazani tahlil qilayotganimizda bu albatta xavfsiz hisoblanadi chunki qonuniy ta'qiqlarga ko'ra hukumat pul taklifida faol ishtirok etishi mumkin emas.

ko'rib o'tishimiz mumkinki, zaxiralarning oshishi depozitlarning ko'payishiga va buning natijasida pul taklifining oshishiga olib keladi.

Umumiy zaxiralar 2 ta kategoriyaga ajratilishi mumkin: Federal Zaxira tomonidan qat'iy talab asosida saqlanishi kerak bo'lgan zaxiralar (majburiy zaxira), banklar tomonidan ixtiyoriy tarzda saqlanishi mumkin bo'lgan qo'shimcha zaxiralar (ortiqcha zaxira). Masalan, Fedning talabi bo'yicha depozitar tashkilotdagi depozitlarning har bir dollari uchun uning ma'lum qismi (misol uchun, 10 sent) zaxira sifatida shakllantirilishi kerak. Ushbu qism (10%) majburiy zaxira nisbati deb ataladi.

Aktivlar

Federal Zaxira buxgalteriya balansidagi 2 turdagi aktivlar ikki sabab bo'yicha eng muhim aktivlardan hisoblanadi. Birinchisi, aktiv moddalaridagi o'zgarishlar zaxiralar va pul bazasining o'zgarishiga olib boradi va natijada pul taklifi miqdoriga ham ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, ushbu aktivlar (davlat qimmatli qog'ozlari va Federal kreditlar) majburiyatlar (foiz to'lanmaydigan muomaladagi pullar va zaxiralar)ga nisbatan balandroq foiz stavkalarida bo'lganligi sababli, Federal Zaxira har yili milliardlab dollarlar yig'ib oladi, chunki uning aktivlari kattagina daromad keltirsa, passivlari aytarli xarajat talab qilmaydi. Federal Zaxira foydasining ko'pgina qismini federal hokimiyatga qaytarishiga qaramay, u qolgan qismini ham arziqli sabablarga xarajat qilmaydi.

1. Qimmatli qog'ozlar. Aktivlarning ushbu kategoriyasi AQSh G'aznachiligi tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning Federal Zaxiradagi qismini va ko'zda tutilmagan holatlar (16-bo'limda aytib o'tilganidek) hamda boshqa qimmatli qog'ozlarni qoplaydi. Federal Zaxiraning bank tizimini zaxira bilan ta'minlashining birlamchi usuli undagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish va shu orqali ularning aktivlardagi ulushini oshirish hisoblanadi. Federal Zaxiraning davlat yoki boshqa qimmatli qog'ozlardagi ulushining ortishi pul taklifining ortishiga olib keladi.

2. Moliya muassasalariga kreditlar. Federal Zaxiraning bank tizimini zaxira bilan ta'minlashning ikkinchi usuli – bu banklar va boshqa moliya tashkilotlariga qarzlar berishidir. Ushbu muassasalar uchun, ular olgan qarzlar Federal Zaxiradan olingan mablag'lar yoki, boshqacha qilib aytganda, jalb qilingan zaxiralar bo'lib hisoblanadi. Ushbu mablag'lar moliya muassasalari balansida majburiyat sifatida namoyon bo'ladi. Moliya muassasalariga beriladigan qarzlarning

ko'payishi ham pul massasi ko'payishining manbasi bo'lishi mumkin. Normal holatda, Federal Zaxira faqatgina banklarga qarz mablag'lari ajratadi va unga qo'yiladigan foiz stavkasi diskont stavka deb yuritiladi.

5.2. Muomala uchun zarur pul miqdorini aniqlash

Muomala uchun zarur pul miqdori 2 asosiy yo'nalishda shakllanadi:

1. Pullarga bo'lgan aktiv talabning shakllanishi. Korxonalar o'zini faoliyatini yanada rivojlantirish uchun ishlab chiqarishni kengaytiradi, ya'ni qo'shimcha seklar quradi. Hamda yangi texnika va texnologiyalarni sotib oladi. Bunda qo'shimcha pul mablag'lariga talab yuzaga keladi.

2. Passiv talabning yuzaga kelishi. Aholi, kompaniyalar va davlat kelgusidagi jiddiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul jamg'ara boshlaydi.

Pul muomalasi qonunlari muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash imkonini beradi.

I. Fisher tomonidan taklif qilingan pul muomalasi qonuni quyidagicha

$$M = P * Q / V.$$

Bunda, M-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori; P-tovarlar bahosi; Q-tovarlar hajmi; V-pulning aylanish tezligi.

Fisher aytadiki, tovar hajmi ko'rsatkichi o'rniga YaMM ko'rsatkichini qo'llash maqsadga muvofiq. Chunki YaMMning o'sishi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilaydigan asosiy omildir.

K. Marks tomonidan taklif qilingan pul muomalasi qonuni quyidagi ko'rinishga ega.

$$PM = (TXBS - KSTS + MKS) / PBAT.$$

PM-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori,

TXBS-tovarlar va xizmatlar baholari summasi,

KSTS-kreditga sotilgan tovarlar summasi,

MKS-muddati kelgan to'lovlar summasi,

PBAT-pul birligining aylanish tezligi.

Karl Marks aytadiki, tovarlar va xizmatlar bahosining o'sishi muomalada qo'shimcha pullarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Nobel mukofoti lauriyati M.Fridmen esa buni teskarisini aytadi. Muomalada ortiqcha pullarning paydo bo'lishi tovarlar va xizmatlar bahosining o'sishiga olib keladi.

Marks aytadiki mamlakatda tovarlarni kreditga sotish tizimi qanchalik rivojlangan bo'lsa, pullarga bo'lgan talab shunchalik past bo'ladi.

Inflyatsiya yuqori bo'lgan sharoitda tovarlar va xizmatlar bahosining inflyatsiya ta'sirida o'sishi yuz beradi.

Natijada iqtisodchi olimlar tomonidan inflyatsiya darajasi hisobga olingan pul muomalasi qonuni taklif qilinadi.

$$M=Y*P/V.$$

M-muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

Y-real YaIM;

P-Inflyatsiyaning o'sish sur'ati;

V-pulning aylanish tezligi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida dunyo bo'yicha veksel muomalasining jadal rivojlanishi yuz berdi. Bu iqtisodchi olimlarni pul muomalasi qonunlariga nisbatan munosabatini bir muncha o'zgartirdi. Chunki veksellar pulning to'lov vositasi funksiyasini bajara oladi. Shu sababli iqtisodchi olimlar pullarga bo'lgan talabni aniqlashda veksellar muomasini hisobga olish kerak degan xulosaga keldi.

Pul massasini miqdoriy o'lchashga nisbatan 2 xil yondashuv mavjud:

1. Tranzaksion yondashuv- bunda pullarning to'lov vositasi va muomala vositasi sifatida harakatlanishi ko'zda tutiladi. Shu sababli tranzaksion yondashuvda pul massasining aktiv qismi e'tiborga olinadi.

2. Likvidli yondashuv – bunda pullar eng yuqori likvidli aktiv sifatida tan olinadi.

Aktivlarning likvidliligi deganda tez pulga aylana olish qobiliyati tushuniladi. Likvidli yondashuvga ko'ra nafaqat aktiv pullar balki passiv pullar ham pul massasining tarkibiga kiritiladi.

Pullarga bo'lgan talab nazariyalari ichida J.Keynsning likvidlikka ixlos qo'yish nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra pullarga bo'lgan talabni 3 ta omil belgilaydi:

1. Tranzaksion omil-tovarlar xomashyo va materiallar sotib olish uchun, ish haqi to'lash uchun kompaniyalarga pul kerak. Aholi ma'lum turdagi tovarlarni xarid qilish uchun, xizmatlar haqini to'lash uchun pul kerak. Shu sababli ular daromadlarining ma'lum qismini pul shaklida saqlaydilar.

2. Extiyotkorlik omili-aholi ham kompaniyalar ham kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan, ko'zda tutilmagan holatlardan himoyalaniish maqsadida pul jamg'aradilar.

3. Spekulyativ (chayqovchilik) omili-aholi va kompaniyalar pul mablag'larini kelgusida daromad olish maqsadida aktivlar sotib olish uchun saqlaydi.

Nobel mukofotining laureati amerikalik iqtisodchi olim M.Fridman aytadiki pullarga bo'lgan talab o'zgarishi nominal daromadlarning o'zgarishi oqibatidir. Foiz stavkalri esa pullarga bo'lgan talabga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Shuning uchun u % stavkalarining elastikligini 0.15 ga teng deb oladi.

Fridmenning fikriga ko'ra pullarga bo'lgan talab iqtisodiy konyunkturaning o'zgarishlariga bog'liq emas. Markaziy bank pul bazasi orqali pullarga bo'lgan talabga ta'sir ko'rsata oladi.

Ko'pchilik iqtisodchi olimlar pullarga bo'lgan talab va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjulgini e'tirof etishgan. Masalan: Samuelson, Blansher, Fisher.

So'nggi yillarda dunyoning qator mamlakatlarida davlat byudjeti defitsiti va davlat qarzi darajasini o'sishi kuzatilmoqda. Gretsiya, Ispaniya, Portugaliya va Irlandiyada davlat qarzi YaIM ga nisbatan 120-150% gacha yetdi. Aslida me'yoriy darajada 60% dan ortmasligi lozim.

2014-yil yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 17% tashqi qarz, 0.6% ichki qarz (YaIMga nisbatan).

Davlat byudjeti defitsitining YaIMga nisbatan aniqlanadigan me'yoriy darajasi 3% qilib belgilangan, 3% dan oshmasa normal defitsit hisoblanadi.

Pul taklifi – bu naqd va naqdsiz ko'rinishdagi pul mablag'larining muomalada paydo bo'lishi bo'lib, pulning to'lov vositasi va muomala funksiyalari bilan bog'liq.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqdsiz pul aylanmasining rivojlanganligi naqd pullar taklifining ko'payishiga to'sqinlik qiladi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida esa naqd pullarga bo'lgan talabning yuqori ekanligi naqd pullar taklifi oshishiga sabab bo'ladi. Taraqqiy etgan davlatlarda pullar taklifining tartibga solinishi, takomillashgan instrumentlar yordamida qo'llaniladi. Masalan AQShda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalari orqali bank tizimidagi ortiqcha pullarni olib qo'yadi.

M.Fridman birinchi bo'lib pul massasini aniqrog'i M2 pul agregati o'sish sur'atini nazorat qilishini taklif qilgan. Bu taklifning amaliyotga tatbig'i AQShda, Yevropa mamlakatlarida pul massasining barqaror o'sish sur'atini ta'minlash imkonini bergan. Urushlar, tabiiy ofatlar pullar taklifining keskin osishiga sabab bo'ladi. Kapitallarning

spekulyativ harakati pullar taklifida bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadigan omil hisoblanadi.

Davlatning pul aylanishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Pul aylanishi tuzilmasi turli belgilar bo'yicha belgilanadi:

1) unda pullarning faoliyat yuritishi shakliga qarab. Ushbu belgiga qarab naqd pulsiz va naqd pullik pul aylanishini ajratish mumkin, chunki barcha pul belgilari u yoki boshqa shaklga ega bo'ladi;

2) ushbu pul aylanishi xizmat ko'rsatadigan munosabatlar tusiga qarab. Bu yerda pul-hisob-kitob aylanishi, pul-kredit aylanishi, pul-moliya aylanishi ajratib ko'rsatiladi;

3) pul mablag'larining harakati yuz beradigan subyektlarga qarab. Ushbu tasnif bo'yicha quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: pul mablag'larining yuridik shaxslar o'rtasida banklararo, banklarda aylanishi, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanish va, nihoyat, pul mablag'larining faqat jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanishi.

Shunga tegishli, iqtisodiyotda qo'llaniladigan pul aylanishi hajmiga ta'sir qiladigan omillarning muayyan guruhini ham ajratish mumkin. Barcha omillarni siyosiy, iqtisodiy va texnik omillarga ajratish mumkin. Tabiiyki, pul aylanishi tuzilmasini shakllantirishning iqtisodiy omillari asosiy ahamiyatga va bevosita ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bunday omillarga iqtisodiyotda ishlatiladigan pullar turlari, pul muomalasi tezligi, tovar aylanishi miqdori va shu kabilar kiradi. Binobarin, mavjud pul aylanishi miqdorlarini vujudga keladigan ehtiyojlarga muvofiq o'zgartirishga yoki pul aylanishining mavjud hajmlarini tovar aylanishining real ehtiyojlariga muvofiqlashtirishga faqat iqtisodiy uslublar vositasida pul aylanishi hajmiga ta'sir ko'rsatadigan ushbu omillar orqali ta'sir qilishi mumkin.

Iqtisodiyotda faoliyat yuritadigan, faqat hukumatning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiyotning ehtiyojlaridan mustaqil pul mablag'lari miqdoridagi o'zgarishlar siyosiy omillar hisoblanadi.

Texnik omillar pul aylanishi tuzilishi va hajmiga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi, lekin shunga qaramasdan, ularni hisobga olish zarur. Bunday omillarga u yoki boshqa hisob-kitobni o'tkazish uchun talab etiladigan vaqtni kamaytirish yoki hisob-kitobning o'zini amalga oshirishga imkon beradigan hisob-kitoblarning texnik vositalari kiradi. Masalan, bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi texnik vositalarning keng ommalashganligi aholi o'rtasida ushbu to'lov vositasining ommalashuviga va, binobarin, naqd pulsiz pul mablag'larining qo'llanilishining oshishiga olib keladi. Naqd pulsiz pul mablag'lari qo'llanilishi chastotasining ko'payishi pul muomalasining umumiy

tarkibida naqd pullarning kamayishiga va davlatning pul aylanishini tartibga solish asosiy uslublarining o'zgarishiga olib keladi.

Pul muomalasi – bu pullarning mamlakatning ichki iqtisodiy aylanishi, tashqi iqtisodiy aloqalar tizimidagi, tovarlar va xizmatlarning sotilishiga, shuningdek, uy xo'jaligidagi tovarsiz to'lovlarga xizmat ko'rsatadigan naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi harakatidir. Tovar ishlab chiqarish pul muomalasining obyektiv negizi bo'lib, undagi tovar olami tovarlarning ikki turiga: tovarlarning o'ziga va tovar-pullarga bo'linadi. Naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pullar yordamida tovarlar, shuningdek, ssuda va fiktiv kapitallarning muomalasi jarayoni amalga oshiriladi.

Siyosiy iqtisod matematik maktabining yirik vakili, Xalqaro iqtisodiy jamiyat asoschilaridan biri va uning birinchi prezidenti (1931-1933) Irving Fisher (1867-1947) pullarning miqdoriy nazariyasini zamonaviylashtirishga katta hissa qo'shdi. U «Pullarning xarid qilish kuchi. Uning belgilanishi va kredit, foizlar va tanazzullarga munosabati» asarida (1911) pullar massasi bilan tovarlar narxlari darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni formallashtirishga harakat qilgan. Tovarlar uchun to'langan pullar soni va sotilgan tovarlar narxlari summasi teng bo'lgani uchun buni I.Fisher tarozi bilan o'xshatmoqchi bo'ladi.

Matematik shaklda ayirboshlash tenglamasini quyidagi formula shaklida tasavvur etish mumkin:

$$MV = \sum PQ,$$

bunda: $\sum$ – (Expenditure) – pul muomalasining umumiy hajmi, ya'ni mazkur jamiyatda shu yil davomida tovarlarni sotib olish uchun sarflanadigan pullar summasi; M (Money) – ushbu jamiyatda yil davomida muomalada yurgan pullarning o'rtacha miqdori;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

(Velocity) – ne'matlarga ayirboshlashdagi pullar aylanishlarining o'rtacha soni; P – (Price) – ushbu jamiyatda sotib olinadigan har qanday alohida tovarning o'rtacha sotish narxi; Q – (Quantity) – tovarlarning jami xarid qilingan soni.

Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi. Bunday sharoitda pul massasining o'zgarishi, garchi I.Fisher tovarlar narxlarining mutloq elastikligini nazarda tutib, narx mexanizmini ma'lum ma'noda ideallashtirsa-da,

lekin tovarlar narxlarini darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa neoklassiklar kabi Fisher ham mukammal raqobatchilikka asoslanadi va o'z xulosalarini monopoliyalar hukmronlik qiladigan va narxlar oldingi elastikligini jiddiy yo'qotgan jamiyatga tegishli deb biladi.

Ko'pgina hozirgi iqtisodchilar ayirboshlash tenglamasini bir xillik, ya'ni $MV=PQ$ sifatida tavsiflashadi. Gap shundaki, bu tenglama $D - T$ ayirboshlash harakatini tovarlarning jami massasiga daxldor deb ifodalashga urinadi, ya'ni tovarlar sotib olingan pullar summasi sotib olingan tovarlar narxlarini summasiga teng (bir xil). Bu tautologiyadir va shuning uchun ayirboshlash formulasi narxlarning umumiy (mutloq) darajasini izohlash uchun xizmat qila olmaydi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlarining faraz qilishicha, ayirboshlash formulasi mutloq kattalikni EQ_0 ni izohlaydi (ayni bir vaqtda talab va taklif mexanizmi undan nisbiy tebranishlarni izohlaydi).

I.Fisher va uning izdoshlari shunday nuqtayi nazarga amal qilishgan. Ular pullarning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarish darajasi (Q) muomalada yurgan pullar miqdoriga (M) va narxlar darajasiga (P) bog'liq bo'lmasligini asoslashga urinishgan. Ular pullarning aylanishi tezligi avvalo demografik (aholining zichligi va hokazo) va texnik (transport vositalarining soni va sifati va hokazo) parametrlarga bog'liq bo'ladi, deb faraz qilishgan. Ishlab chiqarish darajasi esa asosan mehnat bozorida yuzaga kelayotgan shart-sharoitlar bilan belgilanib, narxlar darajasi va muomalada yurgan pullar soniga bog'liq bo'lmaydi. Shubhasiz, bozor xo'jaligi hukmronlik qiladigan sharoitda bunday qoidalar yaqqol noreal tus kasb etadi.

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli - pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatlarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K.Marks pul muomalasining qonunini ochdi. Bu qonunga asosan muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi. Metallik pul muomalasida muomaladagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan: agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o'tishi kuzatilgan va aksincha. Shunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan. Keyinchalik muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metallar (oltin yoki kumush)ga erkin

almashinishi muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi.

Agar muomalada oltin almashinmaydigan banknotalar yoki qog'ozlar (xazina biletleri) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning miqdoriga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narxi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi.

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil - bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil - bu pulning aylanish tezligi hisoblanadi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini boshqarishda shu muhim omillarga alohida e'tibor berilishi zarur.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular: iste'mol kreditini rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishi;

- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur. Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur yetkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflyatsiya bo'lishiga, yoki pul ocharchiligiga (yetishmovchiligiga) olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni:

Xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu oborotda xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu albatta, pulning qadrsizlanishiga - pul birligining xarid qobiliyatining tushushiga olib keladi.

5.3. Pul multiplikatori va uning mohiyati

Pul bazasi (yuqori-kuchga ega pullar) muomaladagi pullar C qo'shilgan bank tizimidagi umumiy zaxira R ga teng bo'ladi. Pul bazasi MB quyidagicha ifodalanadi:

$$MB = C + R.$$

Federal Zaxira 100 million \$ mablag'ni 100 million \$ qiymatdagi qimmatli qog'ozlarga ayirboshladi va uning buxgalteriya yozuvi quyidagicha bo'ladi:

Federal Zaxira Tizimi	
Aktivlar	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar +\$100 m	Muomaladagi pullar +\$100 m

Ushbu holatda ochiq bozor siyosatining sof ta'siri shundaki, zaxiralar o'zgarmas bo'lsa, muomaladagi pullar ochiq bozordagi sotib olish tufayli \$100 millionga ko'payadi. Natijada, ochiq bozordagi savdo tufayli pul bazasi \$100 millionga ko'payadi, zaxiralar esa yo'q.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ochiq bozordagi savdoning zaxiralarga ta'siri obligatsiyalarni sotuvchining o'z daromadini depozitda yoki pul ko'rinishida saqlashiga bog'liq bo'ladi. Agar daromad pul ko'rinishida saqlansa, ochiq bozorning zaxiralarga hech qanday ta'siri bo'lmaydi; agar daromad depozitda saqlansa, zaxiralar ochiq bozordagi savdo miqdoricha ko'payadi.

Shunga qaramay, obligatsiyalar sotuvchi o'z daromadini xoh pul ko'rinishida saqlasin, xoh depozitda, ochiq bozorning pul bazasiga ta'siri doimo bir xilda bo'ladi (pul bazasi sotuv miqdorida ko'payadi). Ochiq bozor sotuvining zaxiralarga ta'siri uning pul bazasiga ta'siridan ko'ra bir muncha noaniqdir.

Ochiq bozor sotuvi. Agar Federal Zaxira \$100 millionlik obligatsiyalarini banklarga yoki nobank shaxslarga sotsa, pul bazasi \$100 millionga kamayadi. Masalan, Federal Zaxira obligatsiyalarini jismoniy shaxslarga naqd pulga sotadigan bo'lsa, sotib oluvchilar \$100 million mablag'larini \$100 millionlik qimmatli qog'ozga almashtiradi va uning buxgalteriya yozuvi quyidagicha bo'ladi:

Aktivlar	Nobank shaxslar	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar +\$100 m Naqd pul		

Federal Zaxira, o'z navbatida, egaligidagi qimmatli qog'ozlarni \$100 millionga kamaytirdi va, shuningdek, obligatsiyalar uchun to'lov sifatida naqd pul qabul qilib olish orqali o'z monetar majburiyatlarini kamaytirdi, natijada muomaladagi pul miqdori \$100 millionga kamaydi.

Aktivlar	Federal Zaxira Tizimi	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar \$100 m	-	Muomaladagi pullar -\$100 m

100 million dollarlik miqdordagi obligatsiyalarning ochiq bozor operatsiyalari orqali sotilishi natijasida zaxiralar doimiy holda saqlanadi deb faraz qilinsada, pul bazasining tang miqdorlarda kamayib borishiga erishiladi. Obligatsiyalarning xaridorlari banklar sanalganda, yoki sotib oluvchilar mahalliy bankda chekli depozit hisob raqamiga ochilgan cheklar orqali obligatsiyalarni sotib olish uchun pul to'lovlarini amalga oshirish jarayonida T ko'rinishdagi buxgalteriya hisob raqamlari ustidan nazoratni amalga oshirish pul bazasida 100 million dollar miqdordagi kamayishga sabab bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, kamayish darajasi sodir bo'lib turadi, chunki zaxiralar darajasi 100 million dollargacha tushib boradi.

Ochiq bozor savdolari va xaridlari tahlilidan quyidagi xulosa kelib chiqishi mumkin: Pul bazasi bo'yicha ochiq bozor operatsiya-

larining natijasi zaxiralarga oid bo'lgan natijalarga qaraganda ancha aniqroq tasavvur qilinadi. Shuning uchun Federal Zaxira Tizimi pul bazasini ochiq bozor operatsiyalari orqali samaraliroq tartibga sola oladi, chunki bunda natijaga zaxiralarni nazoratga olish orqali erishish samarasiz sanaladi.

Ochiq bozor operatsiyalari davlat obligatsiyalari singari boshqa aktivlar shakllarida ham amalga oshirilishi mumkin va bunda ham shu kabi operatsiyalar pul bazasiga bir xil ta'sir eta oladi.

Depozitdan valyutaga o'tish (almashinish)

Federal zaxira tizimi ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshir-masa, depozitning valyutaga almashinishi bank tizimida zaxira miqdori darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Shunday bo'lsada bu kabi almashish pul bazasiga ta'sir o'tkazmaydi, chunki buning sababi FZT zaxiralarga qaraganda pul bazasiga ko'proq e'tibor qaratadi hamda nazoratni amalga oshiradi.

Masalan, faraz qilaylik rojdestvo bayrami arafasida aholi sovg'alar sotib olishni nazarda tutib ko'proq valyutaga ehtiyoj sezsin hamda naqd shaklda 100 million dollarlik pulni schyotidan yechib olsin. Nobank aholining T hisobvarag'i quyidagi natijaga ega bo'ladi:

Nobank aholi	
Aktiv	Passiv
<i>Chekli depozitlar -100 million dollar</i>	
<i>Valyuta +100 million dollar</i>	

Bank tizimi 100 million dollarlik depozitlaridan ayriladi va 100 million dollarlik zaxiralarga ega bo'ladi.

Bank tizimi	
Aktiv	Passiv
<i>Zaxiralar -100 million dollar</i>	<i>Chekli depozitlar +100 million dollar</i>

FZT nuqtayi nazaridan olib qaralganda, aholining harakat natijasi shuni anglatadiki, 100 million dollarlik qo'shimcha valyuta aholi qo'lida aylanayotgan bir vaqtda bank tizimida zaxiralar miqdori 100 million dollargacha tushib ketadi. FZT ning T hisobi quyidagi ko'rinishga keladi:

Federal Zaxira Tizimi	
Aktiv	Passiv

	<i>Muomaladagi valyuta miqdori +100 million dollar</i>
	<i>Zaxira miqdori -100 million dollar</i>

FZTning pul majburiyatlariga oid sof ta'siri yuvilib ketadi; pul bazasiga aholining naqd pulga bo'lgan talabining oshishi orqali ta'sir ko'rsatilmaydi. Ammo bundan farqli o'laroq, zaxiralar bunga ta'sir etadi. Zaxira miqdorining bir oz miqdorlarda o'zgarib turishi depozitdan valyutaga o'tish yoki aksincha hollarda vujudga keladi. Shunga o'xshash holatlar pul bazasi uchun tatbiq etilmaydi, chunki u muqarrar o'zgaruvchi sifatida olinadi.

Moliyaviy institutlarga qarzlar.

Mazkur bobda pul bazasidagi o'zgarishlar ochiq bozor operatsiyalarining natijasi sifatida sodir bo'lishi ko'rib o'tildi. Shuni ham aytib o'tish zarurki, FZT moliyaviy institutlarga qarz berganda ham pul bazasiga ta'sir ko'rsatiladi. FZT 100 million dollarlik qarzni milliy bankka taqdim etganda bank qarzning tushumlaridan kelgan 100 million dollarlik zaxiralarni kreditlaydi. Bank tizimi va FZTning balansida o'zgarishlar quyidagicha bo'ladi:

Bank tizimi		Federal zaxira tizimi	
Aktiv	Passiv	Aktiv	Passiv
Zaxiralar +100 mln dollar	Qarz (FZT dan olingan) +100 mln dollar	Qarz (FZT dan olingan) +100 mln dollar	Zaxiralar +100 mln dollar

FZTning monetar majburiyatlari yuqoridagi misolimizga ko'ra 100 million dollarga oshdi va pul bazasi ham shunga mos ravishda ko'tarildi. Agar bank FZTdan olingan qarzlarni to'lasa, bunga mos ravishda u FZT dan olingan 100 million dollarlik qarzni yopa oladi va balans quyidagi ko'rinishga keladi:

Bank tizimi		Federal zaxira tizimi	
Aktiv	Passiv	Aktiv	Passiv
Zaxiralar -100 mln dollar	Qarz (FR dan olingan) -100 mln dollar	Qarz (FR dan olingan) -100 mln dollar	Zaxiralar -100 mln dollar

FZT monetar majburiyatlari bo'yicha sof ta'siri va shundan kelib chiqib pul bazasi ham 100 million dollarga qisqardi. Pul bazasidagi o'zgarish FZTdan olingan qarzlar bilan bir xil miqdorda o'zgariganini ko'rishimiz mumkin.

Bankning zaxiralari tekshiruv bayon etilishiga bog'liqdir. Bank tizimidagi zaxiralarning umumiy miqdori bo'yicha joriy sof natija

(shuningdek, pul bazasi) Federal Zaxira Tizimi (Fed)ning tekshiruv-kliring jarayonidagi holatidan kelib chiqadi va suzuvchanlik deb ataladi. AQSh G'aznachiligi tijorat banklardan depozitlarni Fed da mavjud hisob raqamga jo'natganda, Fedda G'aznachilik depozitlarining oshishiga olib keladi, bu esa 11 Bobda ko'rsatib o'tilgan banklardan depozitlar chiqib ketishini yuzaga keltiradi, shuning uchun bank tizimidagi zaxiralarning va pul bazasining kamayishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, suzuvchanlik (ba'zi bir tasodifiy holatlar ta'sir qilishi mumkin, masalan cheklar qancha tezlikda to'lovga qabul qilinishi mumkin) hamda Fed dagi G'azna depozitlari (AQSh G'aznasining harakatlaridan kelib chiqib belgilanadi) har ikkisi ham pul bazasiga ta'sir ko'rsatadi, lekin ular Fed tomonidan boshqarilmaydi. Fed ning ishlariga aralashish bo'yicha AQSh G'aznachiligi qarorlari xorijiy valyuta orqali pul bazasiga ta'sir qiladi.

Bizning yuqoridagi mulohazamiz pul bazasining ikkita asosiy xususiyatlarini ifodalaydi: ochiq bozor operatsiyalari va moliyaviy institutlarga qarz berish. Bunda ochiq bozor operatsiyalaridagi xarajatlar yoki sotish hajmi Fed tomonidan qimmatli qog'ozlardagi dilerlarga buyruqlar berish bilan to'liq boshqariladi, Markaziy bank buni mustaqil belgilay olmaydi, shuning uchun Fed dan olish mumkin bo'lgan qarzning miqdorini oldindan aytib bera olmaydi.

Federal Zaxira diskont stavkani qo'llaydi (banklarga beriladigan kreditlarning foiz stavkalari), keyin banklar qarz berish haqida o'z qarorlarini qabul qilishadi. Fed ning diskont stavkasi ta'sir qiladigan qarz berish miqdori to'liqligicha Fed tomonidan boshqarilmaydi; banklarning qarorlari ham ahamiyatga ega.

Shuning uchun, biz pul bazasini ikkita tarkibiy qismga bo'lishimiz darkor: biri Fed tomonidan to'liq nazorat qila olinadi hamda boshqasi biroz kamroq boshqariladi. Biroz kamroq boshqariladigan tarkibiy qism bu Fed tomonidan bazaning kreditlar orqali boshqarilishidir. Bazaning qoldiq qismi (qarz berilmagan pul bazasi) Fed ning nazorati ostidadir, chunki uning natijalari asosan ochiq bozor operatsiyalaridan kelib chiqadi⁴⁶. Qarz olinmagan pul bazasidan Feddan olingan qarzlarni ayirish orqali kelib chiqadi, u qarzga olingan zaxiralar deb ataladi:

---

⁴⁶Odatda Fedning balans hisobvarag'idagi boshqa moddalar(veb saytda muhokama qilingan) berilmagan qarz pul bazasiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki ularning qarz olinmagan bazaga ochiq bozor operatsiyalariga bog'liqdir, hamda kichik va oldindan aytsa bo'ladigan holatda, boshqa moddalar qarz berilmagan pul bazasi kabi Fed ga qiyinchilik keltirmaydi.

$MB_n = MB - BR$.

Bunda: MB_n = qarzga olinmagan pul bazasi;
 MB = pul Bazasi;
 BR = Fed dan qarzga olingan zaxiralar.

Fed tomonidan boshqarilmaydigan omillar (masalan, Fed bilan suzuvchanlik va G'aznachilik depozitlari) qisqa muddatli variatsiyalarni yuzaga keltiradi va hafta kabi qisqa muddatda pul bazasidagi o'zgaruvchanlikning asosi bo'lishi mumkin. Biroq, ushbu o'zgaruvchanliklarni oldin aytib berish mumkin hamda ochiq bozor operatsiyalari bo'yicha muvofiqlashtirilishi mumkin. Fed bilan suzuvchanlik va G'aznachilik depozitlari qisqa muddatli o'zgaruvchanlikni yuzaga keltirsada, bunda ular pul bazasini boshqarishni qiyinlashtiradi, ular Fed tomonidan aniq boshqarishga to'sqinlik qila olmaydi.

Ko'p depozitni tashkil etish: oddiy model

Bizning bu bobda yoritilgan Federal Zaxiraning pul bazasini boshqarishi haqidagi tushunchalarimiz bilan, bizda depozitlar qanday tashkil etilishini tushuntirish vositalari mavjud. Bank tizimini Fed ortiqcha 1\$ bilan ta'minlaganda, depozitlar ushbu miqdorga nisbatan ko'proq ortadi-bu jarayon ko'p depozitni tashkil etish deb ataladi.

Depozitni tashkil etish: Bitta Bank

Tasavvur qiling Birinchi Milliy Banki tomonidan 100 million dollarlik ochiq bozor xarajati olib borildi. Fed Birinchi Milliy Bankning qimmatli qog'ozlarini 100 million dollarga sotib olgach, bank zaxiralari 100 million dollarga ortganini biladi. Bu ortiqcha zaxiralar bilan bank nima qilishini bilish uchun taxmin qilish mumkinki bank ortiqcha zaxiralarni saqlashni xohlamaydi, u bu orqali kichik summada daromad ko'radi. Biz tahlilni T-buxgalteriya shaklida boshlaymiz:

Birinchi Milliy Bank	
Aktivlar	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar	-\$100 m
Zaxiralar	+\$100 m

Chunki bankda tekshiriladigan depozitlar o'smagani sababli, talab qilinadigan zaxira o'zgarmay qoladi hamda bank uning qo'shimcha 100 million dollari unda 100 million dollar ortiqcha zaxira ko'payganini anglatadi. Ortiqcha zaxiralarda bank 100 million dollarlik miqdorga teng kredit berdi deb tasavvur qilamiz, Bank kredit berganida, u qarz oluvchining hisob raqamini tekshirishni ko'rib chiqadi hamda, ushbu jarayonni bu hisob raqamga joriy qiladi. Bu holatda, bank o'z balans

hisobvarag'ini majburiyatlarini tekshiriladigan depozitda 100 million dollarga oshirish orqali muvofiqlashtiradi hamda o'z aktivlarini 100 million dollarlik kredit orqali oshishiga olib keladi. Natijada quyidagi T-buxgalteriya yuzaga keladi:

Birinci Milliy Bank	
Aktivlar	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar -\$100 m	Tekshiriladigan depozitlar +\$100 m
Zaxiralar +\$100 m	
Kreditlar +\$100 m	

Bank hisobga olinadigan depozitlarni o'z kreditlashi bilan yuzaga keltirdi. Chunki hisobga olinadigan depozitlar pul taklifning qismi hisoblanadi, bunda haqiqatda bankning kredit berish holati pulni yaratdi.

Joriy balans hisobvarag'i holatida, Birinchi Milliy Bank hozir ham ortiqcha zaxiralarga ega hamda qo'shimcha kreditlar berishni xohlashi mumkin. Biroq, bu zaxiralar bankda uzoq vaqt davomida saqlanib qolmaydi.

Qarzga oluvchi sotib olishni cheklar yordamida amalga oshirganda, cheklar boshqa bankda jamg'arilib boriladi va 100 mln xazira birinchi milliy bankdan chiqib ketadi. Natijada, bankda oldingiga qaraganda ko'proq hajmda qarz berish imkoniyati bo'lmay qoladi.

Birinchi milliy bankning so'ngi T-buxgalteriyasi

Aktivlar	Majburiyatlar
Qimmatli qog'ozlar -\$100 mln	
Kreditlar +\$100 mln	

Zaxiralarning \$100 millionga ko'payishi birinchi milliy bankda \$100 mln qo'shimcha kreditga aylantirgan, boshqa bank bilan kelishuv natijasida kelgan qo'shimcha \$100 mln depozit qo'shilgan. Birinchi milliy bank hisob raqamida yozilgan barcha cheklar naqd pulga aylantirgandan ko'ra banklarda jamg'arib boriladi, chunki biz shuni xulosa qilamizki, odamlar qo'shimcha valyutani saqlab turishni xohlashmaydilar. Keling endi boshqa banklarda bu depozitlar bilan bog'liq nimalar sodir bo'lishi haqida so'z yuritamiz.

Depozitlarning hosil bo'lishi: bank tizimi

Tahlilni soddalashtirish uchun, shuni hisoblaymizki, birinchi milliy bankning krediti orqali jalb qilingan \$100 mln depozit A bankda

jamg'arildi va bu bankda hech qanday bank ortiqcha zaxira saqlab turmaydi. A bankning T- buxgalteriyasi quyidagicha bo'ladi:

A bank			
Aktivlar		Majburiyatlar	
Zaxiralar	+\$100 mln	Chekli depozitlar	+\$100 mln

Agar majburiy zaxira foiz stavkasi 10 % bo'lsa, bu bank majburiy zaxira uchun 10 mln dollar to'lab berishi kerak va 90 mln dollar qo'shimcha zaxira qoladi. Chunki A bank (xuddi birinchi milliy bankka o'xshab) ortiqcha zaxira saqlab turishni xohlamaydi. To'liq hajmda kreditga berib yuboriladi. A bankning krediti va chekli depozitlari 90 mln dollargacha ko'payadi, lekin qarzga oluvchilar chekli depozitlarni 90 mln dollarini sarflaganda, ular va A bankdagi zaxiralar shuncha sumмага kamayadi. Sof natija A bankning T –schoti quyidagi ko'rinishga keladi:

A bank			
Aktivlar		Majburiyatlar	
Zaxiralar	+\$ 10 m	Chekli depozitlar	+ \$100 m
Kreditlar	+ \$ 90 m		

Agar A bankka qarzga oluvchi tomonidan sarflangan pul boshqa bankda, misol uchun B bank, jamg'arilgan 90 mln dollar qarzga bersa, B bankni T- schyoti quyidagicha bo'ladi:

B bank			
Aktivlar		Majburiyatlar	
Zaxiralar	+ \$ 90 mln	Chekli depozitlar	+ \$ 100 mln

Bank tizimidagi chekli depozitlar boshqa 90 mln dollarga oshdi, jami o'sish 190 mln dollar ya'ni A bankdagi 100 mln dollar qo'shilgan B bankdagi 90 mln dollar. Haqiqatda, A va B bank o'rtasidagi farq jami depozit hajmini oshirishda bir xil natijaga erishish uchun muhim hisoblanmaydi. Agar A bankdan qarz oluvchilar A bankda jamg'argan biror bir shaxsga chek yozsa, depozitlarda bir xil o'zgarish sodir bo'lar edi. B bank uchun T-schyot A bankka ariza berganda va uning chekli depoziti 190 mln dollar miqdorga oshgan bo'lar edi.

B bank keyinchalik balansini o'zgartirishni xohlaydi. 90 mln dollarni 10 % ini saqlashi kerak(9mln dollar) majburiy zaxira sifatida va ortiqcha zaxirada 90 mln dollarni 90 % i (81 mln dollar) bo'ladi. Shu summani kreditga berishni amalga oshiradi. B bank qarz oluvchilarga 81 mln dollar kreditni taqdim etadi. B bankning T-schyoti quyidagicha bo'ladi:

B bank			
Zaxiralar	+\$9 m	Chekli depozitlar	+\$90 m
Kreditlar	+\$81 m		

B bankdan qarzidorlar sarflagan 81 mln dollar boshqa bir C bankda jang'arilsin. Natijada, bank tizimidagi oshgan zaxiralar dastlabki 100 mln dollardan, tizimdagi chekli depozitlar umumiy o'sish summasi 271 mln dollargacha yetdi (\$100+\$90+\$81mln).

Quyidagilar ham xuddi shu sabab, agar barcha banklar ularning ortiqcha zaxiralarning to'liq hajmda kreditga berilsa, chekli depozitlardagi yangi o'sib borish davom etaveradi (A,B, C... banklarda) birinchi jadvalda ko'rsatilganidek. Shuning uchun, zaxiralardagi dastlabki 100 mln dollar o'sishidan depozitlardagi umumiy o'sish 1000 mln dollarga yetadi.

Agar bank ortiqcha zaxiralarni qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishni tanlasa, natija bir xil bo'ladi. Agar A bank uning ortiqcha zaxirasi va kredit berishdan ko'ra sotib olgan qimmatli qog'ozlari olinganda edi, uning T-hisobvarag'i quyidagicha ko'rinishda bo'lar edi:

A bank			
Aktivlar		Majburiyatlar	
Zaxiralar	+\$ 10 m	Chekli depozitlar	+\$ 100 m
Qimmatli qog'ozlar	+ \$ 90 m		

5.3.1-jadval

Pul multiplikatorining pul massasiga ta'siri

Depozit jalb qilish (10% zaxira talabiga va \$100 million zaxirada oshadi)			
Bank	Depozit ortishi	Qarzning ortishi	Zaxiraning ortishi
Birinchi milliy	0.00m	100.00m	0.00
A	100.00m	90.0m	10.00
B	90.00m	81.00m	9.00
C	81.00m	72.90m	8.10
D	72.90m	65.61m	7.29
E	65.61m	59.05m	6.56
F	59.05m	53.14m	5.91
...	...	...	...
Jami banklar	1000.00m	1000.00	100.00m

Bank 90 million dollarlik qimmatli qog'oz sotib olsa, bank qimmatli qog'oz sotuvchilari 90 million yozadi, bu bank B ga 90 million depozit bo'lib qaytadi. Jarayoni xuddi avvalgiday bo'ladi.

Shunday qilib bank ortiqcha pulini kreditga beradimi yoki qimmatli qog'oz sotib oladimi, buning depozit ko'payishiga ta'siri bir xil.

Siz hozir bitta bankning butun bank tizimidan farqli ravishda depozit jalb qilishini ko'ramiz. Chunki bitta bank faqatgina o'zining ortiqcha zaxiralariga teng miqdorda depozit jalb qila olishi mumkin, uning o'zi mustaqil bir necha marta depozitni ko'paytira olmaydi. Bankning bir o'zi ortiqcha zaxiralaridan ko'p miqdorda kredit bera olmaydi, chunki bank boshqa banklarga berilgan kreditlardan yaratilgan depozit kabi zaxiralarini yo'qotadi. Shunga qaramasdan, bank tizimi bir necha marta depozitni ko'paytirishi mumkin, chunki bitta bank ortiqcha zaxirani yo'qotgani bilan individual bank bu zaxiradan ayrilishi mumkin, lekin bu zaxira bank tizimidan chiqib ketmaydi. Shuning uchun har bir bank kredit beradi va depozit jalb qiladi, zaxiralar boshqa bankda ham yo'lini topadi, ular qo'shimcha kredit berishda va qo'shimcha depozit yaratishda qo'l keladi. Ko'rib turganingizdek, bu jarayon depozitning bir necha marta oshishida dastlabki zaxira natijalarining oshishiga qadar davom etadi.

Bank tizimi zaxiralarining oshishidan bir necha depozitlarning oshishi **oddiy depozit ko'paytuvchisi dep** ataladi.⁴⁷ Bizning misolimizdagi 10% li zaxira nisbatidan oddiy depozit ko'paytuvchisi 10 ligi kelib chiqadi. Umumiy qilib aytganda, oddiy depozit ko'paytuvchisi ulushni (masalan, $10=1/0.10$) ifodalovchi ikki tomonlama zaxira nisbatiga teng bo'ladi, shuning uchun depozitning bir necha marta ko'payishi quyidagicha formula orqali ifodalanadi:

$$\Delta D = \frac{1}{rr} * \Delta R. (1)$$

Bu yerda

ΔD -bank tizimidagi jami depozitlarni o'zgarishi;

rr-talab qilingan rezerv nisbati (misol uchun 0.10);

ΔR -bank tizimi zaxiralarining o'zgarishi (misol uchun 100 million \$).

Oddiy depozit ko'paytmasining kelib chiqishi

Ushbu formula to'g'ridan-to'g'ri algebradan foydalanish orqali hosil qilinishi mumkin. Biz depozit o'zgarishi yoki zaxira o'zgarishidan bir xil javob olishimiz mumkin.

---

⁴⁷ Bu ko'paytma Keynsning qadamma qadam tahlildan hosil qilinadigan ko'paytmasi bilan chalkashtirilmasligi kerak. U ko'paytma investitsiyaning daromadi oshishi bilan bog'liq bo'lsa, oddiy depozit ko'paytmasi depozitning oshishi rezervning oshishi bilan bog'liq.

Bizning vazifamiz jami ortiqcha zaxiraga kiruvchi duch kelgan zaxirani olish emas, balki RR ya'ni jami talab qilinadigan zaxira bank tizimidagi jami zaxirani-R ga teng deganidir:

$$RR=R.$$

Jami talab qilinadigan zaxira esa talab qilinadigan zaxiraning jami depozit ko'paytmasiga teng:

$$RR=rr*D.$$

Birinchi tenglikka RR ni o'rniga $rr*D$ ni olib kelib qo'yamiz.

$$rr*D=R.$$

Ikki tomonni ham rr ga bo'lib quyidagi tenglikni hosil qilamiz:

$$D=\frac{1}{rr} * R.$$

Deltani o'zgarishlarni ko'rsatish uchun qo'shib (1) formulani hosil qilamiz:

$$\Delta D=\frac{1}{rr} * \Delta R.$$

Bu formulani hosil qilish bizga depozitni bir necha marta hosil qilishning boshqacha yo'lini o'rgatadi, chunki u bitta bank tizimini tekshirganimizdan ko'ra butun bank tizimini birdan tekshirib jarayonni tezlashtiradi. Bank tizimi uchun depozit jalb qilish faqatgina ortiqcha bank zaxirasi 0 ga teng bo'lganda to'xtatiladi, bu bank tizimida bankning jami talab qilingan zaxiralari jami zaxiralarga teng bo'lganda kuzatiladi $RR=R$. $rr*D$ RR bilan o'rnini almashtirganda $R=rr*D$ hosil bo'ladi va bu bizga qanday baland depozitlar talab qilingan zaxiralarning jami zaxiraga teng bo'lishiga olib kelishini ko'rsatadi. Shunday qilib berilga zaxiralar depozitga teng bo'ladi, ya'ni zaxira depozitni ta'minlaydi.

Bizning misolimizda, majburiy zaxira stavkasi 10%. Agar zaxira 100 million dollarga oshadigan bo'lsa, umumiy majburiy zaxira ham 100 million dollarga oshirish uchun chekli depozitlar 1000 millionga oshirilishi kerak. Agar chekli depozitlarda aytaylik 900 million dollarga oshadigan bo'lsa, majburiy zaxiradagi oshish 90 million dollar zaxiradagi 100 million o'sishdan kam bo'ladi, demak ortiqcha zaxira bank tizimini qayeridadir mavjud bo'ladi. Banklar hozirgi kunda ortiqcha zaxiralarni qo'shimcha kreditlar berish yoki yangi depozitlar yaratishga sarflaydi: bu jarayon barcha zaxiralar ishlatilib bo'linguncha davom etadi, qaysiki chekli depozitlar 1000 million dollargacha oshiriladi. Shuningdek biz umumiy (Birinchi Milliy Bankni o'z ichiga oladi) bank tizimining T-buxgalteriyaga qarab ham ko'rishimiz mumkin, natijalar quyidagi jarayonda:

Bank tizimi			
Aktivlar		Majburiyatlar	
Qimmatli qog'ozlar	-\$100 m	Chekli depozitlar	+\$1000 m
Zaxiralar	+\$100 m		
Kreditlar	+\$1000 m		

Ortiqcha zaxiralarni kredit berish orqali bartaraf etish jarayoni bank tizimini (Birinchi Milliy Bank va Banklar A, B, C, Dva h.k) depozitlar 1000 million dollargacha yetganda 1000 million dollar miqdorigacha kredit bera olishini ifodalaydi. Bu usulda 100 million dollar zaxira 1000 million depozitni ta'minlaydi.

Oddiy modelning kamchiliklari

Bizning ko'proq depozit yaratish modelimiz ko'rsatadiki FZT zaxira normasini va majburiy zaxira stavkasini o'rnatish orqali chekli depozitlar ustidan butunlay nazorat qila oladi. Agar A bankning 90 million dollar kreditidan daromadi depozit qilinmasa, ammo valyutada saqlansa, bank B ga hech qanday depozit qo'yilmaydi va depozit yaratish jarayoni to'xtaydi. Pul massasidagi umumiy ko'payish Birinchi Milliy Bank A bankka depozitga qo'yilgan, kreditlari umumiy miqdori 190 million dollar, yuqorida hisoblangan oddiy modeldagi 1000 million dollarga qaraganda ancha kam, tomonidan yaratilgan boshlang'ich 100 million dollar depozit hamda valyutadagi 90 million dollar ko'payishidir. Boshqacha qilib aytganda, depozitlar ko'payganda valyutadagi pullar depozit ko'paygandek ko'paymaydi. Shunday qilib, agar kreditdan keladigan daromadlar banklarga depozitga qo'yish o'rniga valyuta boyliklarini oshirish uchun ishlatilsa, pul taklifi oshmaydi.

Yana bir vaziyatda esa banklar ortiqcha zaxiralari to'liq qiymatda kredit bermaydi yoki qimmatli qog'ozlar sotib olmaydi. Agar A bank o'zini ortiqcha 90 million zaxirasini hammasini B bankka depozit qo'ymasa bu depozit yaratish jarayonini to'xtatadi. Umumiy o'zgarish depozitlarda 100 million dollar bo'lishi mumkin bizning misolimizdagi 1000 million emas. Chunki agar banklar o'zlarini ortiqcha zaxiralarini qisman yoki to'liq ushlab turishga qaror qilsa, depozitlar yaratishni oddiy modelida taxmin qilingan depozitlarni oshishi sodir bo'lmaydi. Bizning misolimiz ko'rsatadiki Federal zaxira pul massasi va depozitlar hajmiga ta'sir qiladigan yagona subyekt emas.

Pul taklifiga ta'sir qiluvchi omillar

Taqriz oddiy modeli pul taklifiga ta'sir qiluvchi omillar muhokamasini qanday yoritilishini ko'rsatadi. Keling har bir omildagi o'zgarishlarni qolganlarini o'zgarmas qilgan holda ko'rib chiqamiz.

Qarz bo'lmagan pul bazasidagi MB_n o'zgarishlar

Bobda oldinroq ko'rsatilgandek, federal zaxira ochiq bozori xaridlari qarz bo'lmagan pul bazasini oshiradi va uning ochiq bozor sotuvlari uni kamaytiradi. Qolgan o'zgaruvchilar o'zgarmagan holda, ochiq bozor xarididan kelib chiqadigan MB_n dagi o'sishi pul bazasi va zaxiralarini ko'paytiradi, shu sababli ko'p sonli depozitlarning yaralishini va pul taklifini oshiradi. Shunigdek, ochiq bozor sotuvining MB_n ni qisqartirishi pul bazasi va zaxiralar miqdorini kamaytiradi, bu orqali ko'p sonli depozit qisqarishi va pul taklifining kamayishiga olib keladi. Quyidagi xulosa kelib chiqadi: **Pul taklifi Qarz bo'lmagan mablag'lar MB_n bilan ijobiy bog'lanishga ega.**

Federal zaxiradan olingan qarz zaxiralari MB dagi o'zgarishlar

Federal zaxiradan olingan qarzlarning oshishi qo'shimcha qarz zaxiralarini ta'minlaydi va shu orqali pul bazasi va zaxiralari miqdorini oshiradi, shu sababli ko'p sonli depozit yaralishi sodir bo'ladi va pul taklifi ortadi. Agar banklar diskont kreditlar darajasini qisqartirsa, boshqa barcha o'zgaruvchilar o'zgarmagan holda, pul bazasi va zaxira miqdori tushadi va pul taklifi ortadi. Natija: **Pul taklifi federal zaxirada olingan qarzlarning zaxirasi bilan ijobiy bog'lanishga ega.**

Majburiy zaxira stavkasidagi o'zgarishlar

Agar chekli depozitlar bo'yicha majburiy zaxira stavkasi oshsa, pul bazasidek boshqa barcha o'zgaruvchilar o'zgarmagan holda, ko'p sonli depozit oshishining qisqarishini ko'rdik va shu sababli pul taklifi tushadi. Agar, boshqa tarafdin, majburiy zaxira stavkasi tushishi, ko'p sonli depozit ko'payishidan yuqori bo'ladi va pul taklifi oshadi.

Bundan shunday natija kelib chiqadi: **Pul taklifi majburiy zaxira stavkasi bilan salbiy bog'lanishga ega.** Avvallari Federal zaxira tizimi ba'zida majburiy zaxirani pul taklifi hajmiga ta'sir qilish maqsadida qo'llagan. Biroq, yaqin yillarda, majburiy zaxira pul multiplikatori va pul taklifini hisoblashdagi ta'sirini yo'qotdi, buni keyingi paragraflarda ko'rib o'tamiz.

Valyuta zaxirasidagi o'zgarishlar

Oldin ta'kidlanganidek, Chekli depozitlar valyutadan farqli ravishda turli xil ko'payishlarni boshdan o'tkazadi. Shu sababli, qachonki chekli depozitlar valyutaga almashtirilganda, valyuta zaxirasi bazasi va qolgan o'zgaruvchilar o'zgarmagan holda, keskin o'zgarish sodir bo'lib, pul taklifi tarkibi turli kengayishlarni boshdan kechiradi. Turli kengayishlar umumiy darajasi qisqaradi va pul taklifi tushadi.

Ortiqcha zaxiralardagi o'zgarishlar

Banklar ortiqcha zaxirani ushlab turishni ko'paytirganda, o'zining yo'nalishida foyda keltirmaydigan depozitning hosil bo'lishiga sabab bo'lgan holda, pul massasining kamayishi natijasida bu zaxiralar umuman kreditga berilmaydi. Boshqa tarafdin banklar kamroq zaxiraga pul o'tkazsa qarzlilar va depozitlar ko'payadi va pul massasi ham oshadi. Pul massasi ortiqcha zaxiraga teskari bog'langan. 11 sahifani eslaydigan bo'lsak ortiqcha zaxira saqlaydigan bank uchun eng foydali tarafi shundaki ular depozit oqimida yuzaga keladigan yo'qotishlarga qarshi sug'urtani shakllantiradi. Bu shuni anglatadiki, bular bankning muvaffaqiyatsizliklaridan boshqa korporatsiyalardan va Feddan qarz olish, qimmatli qog'ozlarni sotish, qarzlarni jalb etish xarajatlaridan qochgan holda depozitlar oqimida bank tajribasini o'tkaza olish qobiliyatiga ega bo'ladi. Agar banklar depozit oqimini oshishidan qo'rqsa, (Bunda, agar kutilgan depozit oqimi oshsa) ular yo'qotish ehtimoliligiga qarshi ko'proq sug'urta qilishni xohlaydi va ortiqcha zaxira ko'payadi.

Pul massasi jarayoni qisqacha tafsiloti

Bizda hozir pul massasi jarayoni namunasi bor. Bu jarayonda Federal zaxira, depozitorlar va banklar to'g'ridan to'g'ri pul massasiga ta'sir o'tkazadi. 1 jadvalda pul massasi yuqorida muhokama bo'lgan 5 ta faktorga javob beradi va quyida qisqacha synopsis berilgan (5.2-jadval).

O'zgaruvchilar asosiy ta'sir kuchiga ega ishtirokchilari orqali guruhlanadi. Masalan Federal zaxira birinchi ikkita o'zgaruvchini nazorat qilish orqali pul taklifiga ta'sir ko'rsatadi. Depozitorlar pul taklifiga valyutani saqlab turish qarori orqali ta'sir qiladi, banklar esa Federal zaxiradan qarz olish va zaxiralarni oshirish qarori orqali pul taklifiga ta'sir ko'rsatadi.

Pul multiplikatori

Pul multiplikatori – muomaladagi pul massasini qay darajada o'sib yoki kamayib borayotganini ko'rsatadi.

$$PM = \frac{M2}{\text{Pul bazasi}}$$

Yuqoridagi bo'limdan olingan ma'lumotlar pul taklifi jarayoni ishlashini tushunish uchun yetarli. Matematikaga tayanadigan odamlar yuqoridagi natijalarni pul multiplikatori nazariyasi orqali farqlaydi, ... bu pul bazasini o'zgarishining pul taklifiga ta'sirini ifodalaydi. Pul taklifi, pul multiplikatori va pul bazasi o'rtasidagi aloqadorlik quyidagi tenglik orqali ifodalanadi:

$$M=m \times MB.$$

Pul multiplikatoridagi m bizga shuni anglatadiki pul bazasining ko'payishi pul taklifidan kelib chiqadi. Chunki pul multiplikatori doim birdan katta, mos pul bazasi qadri yuqori pulning quyidagi mazmunini bildiradi: pul bazasini 1 \$ ga o'zgarishi pul taklifini 1 \$ dan ko'proqqa o'zgarishiga olib keladi.

5.3.2-jadval

Pul massasiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Pul massasi qaytimi				
ishtirokchi	o'zgarish	o'zgaruvchanlik	pul massasi qaytimi	sabab
Fed	qarz olinmagan pul bazasi	↑	↑	depozit yaratilishi uchun pul bazasining ko'payishi
	talab qilingan zaxira ko'rsatkichi	↑	↓	depozit kengayishini kam miqdorda ko'payishi
Banklar	qarz olingan zaxiralar	↑	↑	depozit yaratilishi uchun pul bazasining ko'payishi
Depozitorlar	ortiqcha zaxiralar	↑	↓	depozit izlarning kamayishi hosil bo'lishi va qarz
	valyuta jamg'armasi	↑	↓	depozit kengayishini kam miqdorda ko'payishi

Pul multiplikatorining hosil qilinishi

Faraz qilaylik pulni ushlab turish istagi C va ortiqcha zaxira ER chekli depozitlar D bilan proporsional; boshqacha qilib aytganda, bu o'zgaruvchilarning chekli depozitlarga ta'siri tenglamada o'zgarmas, bundan quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$C = \{ C/D \} = \text{valyuta stavkasi.}$$

$$E = \{ ER/D \} = \text{ortiqcha zaxira darajasi.}$$

Biz depozitorlar istaydigan valyuta stavkasi banklar xohlaydigan ortiqcha zaxira stavkasi va Federal bank o'rnatadigan majburiy zaxira stavkalari pul multiplikatori m ga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadigan formula tuzamiz. Biz quyidagi tenglik bilan taklif modelini yaratib olishni boshlaymiz:

$$R = RR + ER.$$

Bu formula bank sistemasidagi zaxiralarning umumiy miqdori R majburiy zaxiralar RR va ortiqcha zaxiralar ER larga teng ekanligini ko'rsatadi.

Majburiy zaxirani umumiy miqdori majburiy zaxira stavkasi rr ning chekli depozitlar miqdori D ko'paytmasiga teng.

$$RR = rr \times D.$$

Birinchi tenglikda $rr \times D$ ni RR ning o'rniga qoysak bank sistemasidagi chekli depozitlarning miqdoriga zaxiralar va ular ta'minlay oladigan ortiqcha zaxiralarni bog'lovchi tenglikka kelamiz:

$$R = (rr + D) + ER.$$

Bunda asosiy nuqta shuki, federal majburiy zaxira koeffitsientini birdan past qilib o'rnatadi. Shuning uchun bir dollarlik zaxira bir dollarlik depozitdan ko'proq miqdorni ta'minlay oladi va bunda depozitar lko'ayishii sodir bo'ladi.

Buni qanday amaliyotda ishlashini ko'rib o'tamiz. Agar ortiqcha zaxiralar nol holatda ($ER = 0$) bo'lsa majburiy zaxira stavkasi $rr = 10$ qilib belgilanadi va bank sistemasidagi chekli depozitlarning darajasi 800 mlr dollar, bu depozitlarni qoplash uchun kerak bo'ladigan zaxiralar miqdori 80 mlr dollar bo'ladi ($= 0.10 * 800$ dollar). 80 mlrd dollar zaxiralar chekli depozitlardagi mablag'larni 10 marotabagacha ta'minlay oladi chunki ko'paygan depozit holati yuzaga keladi.

Pul bazasi valyuta C va rezervlar V larning yig'indisidan tashkil topgani uchun biz pul bazasidagi pullarning chekli depozitlari va valyutani darajasini ko'rsatuvchi tenglikka erishishimiz mumkin. Tenglikning ikki tomoniga valyuta C ni qo'shamiz:

$$MB = R + C = (rr * D) + ER + C.$$

Valyuta $c = \{ C/D \}$ va ortiqcha zaxiralar ko'rsatkichi $E = \{ ER/D \}$ ni hisobga olib pul multiplikatori formulasini tuzish uchun oxirgi tenglikni qayta yozib olamiz, C ni $c \times D$ va ER ni $e \times D$ shaklida.

$$MB = (rr + D) + (e \times D) + (c \times D) = (rr + e + c) \times D.$$

Keyin tenglikni ikki tomonini qavs ichidagi muddatga bo'lamiz

$$D = \frac{1}{rr+e+c} \times MB.$$

Chekli depozitlar va valyuta yigindisi hisoblangan pul taklifidan foydalanib va kata C ni $c \times D$ kabi belgilab

$$M = D + (c \times D) = (e + c) \times D.$$

Uchinchi tenglikdagi D ning orniga boshqa tengligini qo'ysak

$$M = \frac{1+c}{rr+e+c} \times MB.$$

Biz ikkinchi tenglikdan ifodani ajratib olamiz. Ko'rib turganingizdek MB ga ko'payotgan nisat bu pul multiplikatoridir:

$$m = \frac{M}{MB} = \frac{1+c}{rr+e+c}.$$

bu depozitorlar c o'rnatgan valyuta stavkasining, banklar o'rnatgan ortiqcha zaxira stavkasi e va CB o'rnatadigan majburiy zaxira stavkalarining fuksiyasidir.

Pul multiplikatorining mazmuni

Pul multiplikatori nimani anglatishini seziz uchun, haqiqiy sonlardan sonli misolni tuzib olamiz.

O'zgaruvchilar quyidagilar:

$$Rr - \text{majburiy zaxira stavkasi} = 0.10$$

$$C - \text{muomaladagi pul} = 400 \text{ mlrd dollar}$$

$$D - \text{chekli depozit} = 800 \text{ mlrd dollar}$$

$$ER - \text{ortiqcha zaxiralar} = 0.8 \text{ mlrd dollar}$$

$$M - \text{pul taklifi (m 1)} = C + D = 1200 \text{ mlrd dollar}$$

Bu sonlardan valyuta stavkasi c ni va ortiqcha zaxira stavkasi e ni hisoblab olamiz:

$$c = \frac{400 \text{ mlrd dollar}}{800 \text{ mlrd dollar}} = 0.5.$$

$$e = \frac{0.8 \text{ mlrd dollar}}{800 \text{ mlrd dollar}} = 0.001.$$

natijada pul multiplikatori quyidagicha:

$$m = 2.5.$$

Pul taklifi ma'lum omillar o'zgarishiga o'z navbatida javob qaytaradi.

Pul bazasi $MB = MB_n + BR$ ekanligini e'tiborga olib, 2 tenglamani qaytadan yozishimiz mumkin:

$$M = m \times (MB_n + BR).$$

Ushbu barcha natijalarni biz 1-yig'ma jadvalda algebraik tarzda ko'rsatishimiz mumkin, bu esa omillar o'zgarishiga pul taklifi jarayonini ifodalaydi.

6-tenglamadan ko'rish mumkinki, MB_n yoki BR dagi o'sishi M pul taklifining ko'p miqdorda o'sishiga olib keladi, chunki pul multiplikatori m 1dan kattadir. Ko'rishimiz mumkinki, majburiy zaxira me'yoridagi o'sish pul taklifini kamaytiradi, bunda – tenglamadan foydalanib topilgan pul multiplikatori qiymati asosida hisoblash mumkin, buni rr ning 10%dan 15%ga oshgan misolida ko'rish mumkin (barcha boshqa o'zgaruvchilar o'zgar olmay qolgan). Shunda, pul multiplikatori 2.5dan quyidagicha kamayadi,

$$m = \frac{1 + 0.5}{0.15 + 0.001 + 0.5} = \frac{1.5}{0.651} = 2.3$$

xuddi kutganimizdek 2.5 dan kam.

Shunga o'xshash ravishda, o'z misolimizda ko'rishimiz mumkinki, valyutadagi o'sish pul taklifini kamaytiradi, bu c 0.50 dan 0.75 ga ortganida pul multiplikatorining o'zgarishi orqali hisob-kitob qilinadi. Shunda pul multiplikatori 2.5 dan quyidagigacha kamayadi:

$$m = \frac{1 + 0.75}{0.1 + 0.001 + 0.75} = \frac{1.75}{0.851} = 2.06$$

Natijada ko'rishimiz mumkinki, qo'shimcha zaxiralardagi o'sish pul taklifini kamaytiradi, bu esa e ning 0.001dan 0.005ga ortganida pul multiplikatori o'zgarishi orqali hisob-kitob qilinadi. Bunda pul multiplikatori 2.5dan quyidagicha kamayadi:

$$m = \frac{1 + 0.5}{0.1 + 0.005 + 0.5} = \frac{1.5}{0.605} = 2.48$$

Bo'lib qo'yish kerakki, qo'shimcha zaxiralar 5 barobarga oshsa ham, pul multiplikatorida bor yo'gi ozgina kamayish kuzatiladi, xolos. Ushbu kamayish kichik, chunki so'nggi yillarda e juda kichik bo'lgan sh sabab undagi o'zgarishlar pul multiplikatoriga kichik miqdorda ta'sir etgan. Lekin, shunday vaqtlar bo'lganki, masalan, Buyuk Depressiya va so'nggi moliyaviy inqirozlarda, ushbu ko'rsatkich ancha yuqori bo'lgan davrda uning pul taklifi va pul multiplikatoriga ta'siri ham sezilarli bo'lgan.

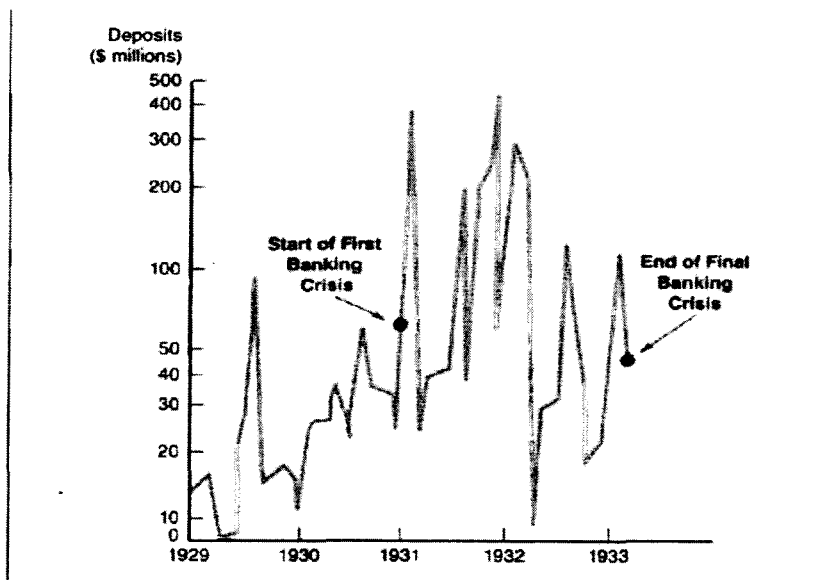
1930–1933-yillarda Buyuk Depressiya Bank inqirozi va pul taklifi.

Biz pul taklifi modelini o'tmishda pul taklifida ro'y bergan yirik o'zgarishlarni tushunish uchun qo'llaymiz. Ushbu bo'limda, yuqoridagi

modelni AQSh tarixidagi eng dahshatli inqiroz, Buyuk depressiya davrida yuz bergan monetar o'zgarishlarni tushuntirish uchun qo'llaymiz. 9-bo'limda bank inqirozlari haqida suhbatlashdik va ko'rdikki, ular kredit bozorida asimmetrik ma'lumotlar bilan bo'g'liq muammolarni yuzaga keltirib, iqtisodiyotga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, huddi Buyuk Depressiya paytiga o'xshab. Bank inqirozlarining yana bir oqibatlaridan biri, ular pul taklifining sezilarli pasayishiga olib keladi. Pul nazariyasi haqidagi keyingi bo'limlarni ko'rib o'tganimizda, bu kabi pasayishlar iqtisodiyotga sezilarli zarba berishi mumkinligini guvohi bo'lamiz.

1-rasm, 1929–1933-yillarda bankrotlikka uchragan tijorat banklaridagi depozitlar hajmini ifodalash orqali Buyuk Depressiya vaqtidagi bank inqirozini tasvirlab bergan. Milton Fridman va Anna Shvartz, 1867–1960-yillardagi, AQShning Monetar Tarixi nomli kitoblarda 1930-yillardagi bank inqirozi quyida tasvirlangan:

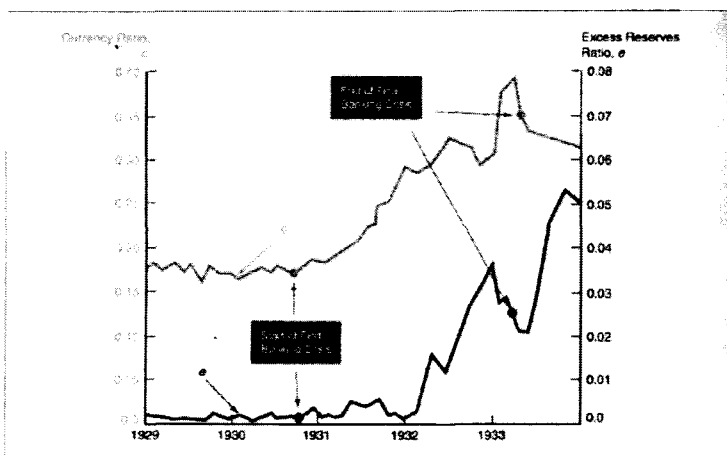

5.3.1-rasm. 1929–1933-yillarda muvaffaqiyatsiz tijorat banklarining depozitlari

1930-yil oktyabrdan oldin, bankrotlikka uchragan banklardagi depozitlar 1929-yilga nisbatan ko'p edi. 1930-yil noyabrda, ularning

miqdori 1921-yil noyabrning boshiga nisbatan 2 barobar ko'p edi. Bir qancha shtatlardagi, Missuri, Indiana, Illinois, Ayova, Arkanzas, Shimoliy Karolinadagi banklarning bankrotlikka uchrashi, banklardagi depozitlarni pul qilib olishga bo'lgan harakatlarning keng tarqalishiga olib keldi. Ushbu vahima, depozitorlar, ayniqsa, qishloq joylaridagi depozitorlar orasida keng tarqaldi hamda 20-asrdagi bank tizimidagi eng katta ko'ngilsizlikka sabab bo'ldi. 1930-yil noyabrda 180 million \$ lik depozitlar bilan 256 ta bank inqirozga uchragan bo'lsa, dekabrda kelib 370 million \$ depozitlarga ega 532 ta bankkacha ko'tarildi, eng dramatik bankrotlik 11 dekabrda yuz berib, 200 million \$lik depozitlarga ega AQSh banki inqirozga yuz tutdi.

1929-yildan 1933-yilgacha muvaffaqiyatsiz tijorat banklarining miqdori Buyuk Depressiya davomida bank sohasi inqirozining asoratidir.

5.3.2-rasm. 1929–1933-yillarda ortiqcha zaxira stavkasi va valyuta stavkasi

Portfolio tanlovi nazariyasi birinchi banklarning inqirozi boshlanishi bilan depozitorlar o'zlarining qo'yilmalarini chekli depozitlardan valyutaga (o'zlarini bankdagi hisob raqamlaridan valyutani olish orqali) o'tkazishlarini xohlar va c o'sar edi. Bizning oldingi ortiqcha zaxira stavkasi tahlilimiz depozit chiqimida natijaviy ko'tarilish banklarga o'zlarini ortiqcha zaxira stavkasi e ni ulkan miqdorda ortishi orqali himoya qilishiga ta'sir etishini ko'rsatadi. Ushbu ikkala bashorat 2-rasmda sana bo'yicha ko'rsatilgan. Birinchi bank sarosimasi davrida (1930-yil, oktyabr – 1931-yil, yanvar) valyuta kursi c yuqorilashni

boshladi. Ko'proq tushish 1930-yilning noyabr oyidan 1931-yilning yanvar oyigacha ikki baravardan ko'proq oshgan ortiqcha zaxira stavkasining tabiatidir.

Pul taklifi modeli e va c oshganda pul taklifi qisqarishini bashorat qiladi. Ko'p sonli depozit hajmini kengayishining umumiy darajasi susayishida c natijalaridagi o'sish kichkina pul multiplikatorga va pul taklifida susayishni boshlaydi. E dagi o'sish depozitlarni ushlab turish imkoniga ega zaxiraning miqdorini kamaytiradi va hamda pul taklifini tushishiga ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, bizning model birinchi banklarning inqirozi boshlanishi bilan e dagi va c dagi o'sish pul taklifning susayishi natijasida bo'lishini bashorat qiladi – 3-shaklda ushbu bashorat dalil orqali ko'rsatilgan.

Birinchi bank sarosimasi davomida (1930-yil, oktyabr – 1931-yil, yanvar) c ko'tarilishni bochladi, bu vaqtda e 1930-yil noyabrdan 1931-yil yanvarigacha ikki baravardan ko'proq oshgan. Keyinchalik, bank inqirozining davom etishi ikkala c da ham va e da ham o'sishni davom etishiga olib bordi

Bank sohasining inqirozi 1931-yildan 1933-yilgacha davom etdi va bizning model davomi orqali namuna bashorat qilindi: c o'sishni davom etdi va e ham. Inqirozning oxiriga kelib 1933-yilning martida pul taklifi (M1) 25% ga susaydi – butun Amerika tarixidagi eng katta susayish – va bu millatning eng yomon iqtisodiy qisqarishi bilan bir vaqtda ro'y bergan. Ushbu susayish monetar baza darajasida 20% o'sishga qaramay sodir bo'lganligi ajoyibdir. Monetar baza c dagi o'zgarishlar qanchalik muhimligini ifodalaydi va a ning bank sarosimasi davomida pul taklifning aniqlanishida bo'lishi mumkin. Bu yana Fedning monetary siyosatni boshqarish kasbi omonatchi va bank tabiati orqali murakkablashishi mumkin.

2007–2009-yillarda Moliyaviy Inqiroz va Pul Taklifi

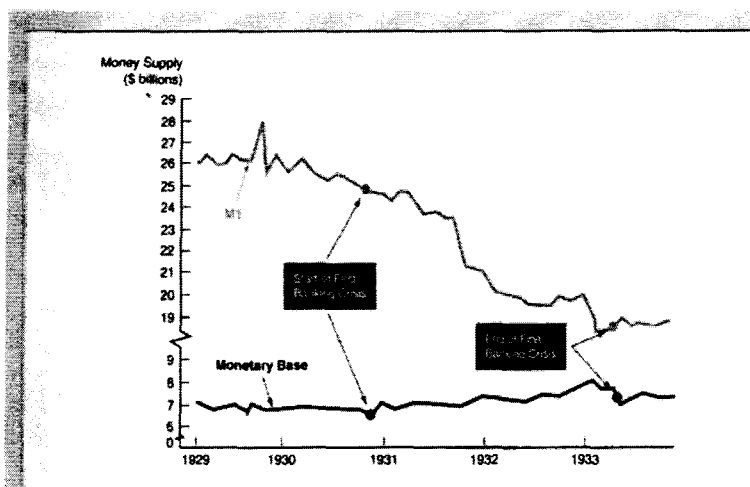
Oldingi mavzu pul taklifi va monetar bazaning doim birgalikda harakatlanmasligini ko'rsatadi.

Oxirgi moliyaviy inqirozlar, 4-shaklda ko'rsatilganidek, moliyaviy inqirozlarni to'xtatish uchun qarz berishning yangi qulayliklari yaratilganligi va Federal Zaxiraning mol-mulklarni sotib olganligi natijasida pul bazasi 200 %dan oshgan bir paytda pul taklifi 25%dan kamroqqa ko'tarilgan. Namunaviy pul taklifi buni qanday izohlaydi?

3-rasm 2007–2009-yillar davri uchun bo'lgan muomaladagi valyuta c va zaxiradagi ortiqcha valyuta c ni ko'rsatadi. Biz shuni ko'rishimiz mumkinki, muomaladagi valyuta bu davr mobaynida kamayib ketgan,

bizning namunaviy pul taklifida pul taklifini oshirish tavsiya qilinadi, chunki u bankdagi pulni (depozitni) umumiy hajmini oshiradi.

Har qanday holatda ham c dagi pasayishning natijalari zaxiradagi qo‘shimcha valyuta c dagi kutilmagan ko‘tarilish orqali boshqariladi, m bu davr mobaynida 500 dan ortiq omillarni yuzaga keltiradi. M1 va pul bazasi C dagi o‘shish uchun izoh shundan iboratki, banklar ulkan mablag‘ni zaxirada ushlab turishga harakat qiladi, chunki Federal Zaxira bu zaxiralar uchun foiz to‘lashni boshlaydi va bu foizning qiymati koeffitsiyentini oshiradi, hamda banklar mablag‘ evaziga ularni qarzga berib tura oladi.

FIGURE 3 M1 and the Monetary Base, 1929-1933

The rise in c and c after the onset of the first bank crisis led to a decline in the money supply even though the monetary base rose.

Source: Milton Friedman and Anna Jacobson Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867-1960* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963), p. 333.

5.3.3-rasm. 1929–1933-yillarda

5.4. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda pul agregatlari va ularning tarkibi

Bizning pul ta‘minotida pul bazasidagi o‘shishga qaramasdan, ko‘paytiruvchi pul kamayishini va faqatgina uncha katta bo‘lmagan miqdorda ta‘minlovchi pulning oshishini taxmin qiladi.⁴⁸

⁴⁸ Frederic S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 379-403.

Pul agregatlari – bu pul massasini muqobil o‘lchash imkoniyatini beruvchi ko‘rsatkichlardir. Xalqaro amaliyotda quyidagi pul agregatlaridan keng foydalaniladi:

1. M_0 – bu agregatni hisoblash uchun Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan ya‘ni emissiya qilingan barcha naqd pullar summasidan banklar va korxonalarining kassasidagi naqd pullarning qoldig‘i ayirib tashlanadi. Taraqqiy etgan mamlakatlar bank amaliyotida M_0 hisobga olinmaydi.

2. $M_1 = M_0 +$ talab qilib olinadigan depozitlar + yo‘l cheklari. Ayrim mamlakatlarda kredit kartalari ham M_1 tarkibiga kiritiladi.

3. $M_2 = M_1 +$ muddatli depozitlar + jamg‘arma depozitlar. M_2 hisoblashda summasi uncha katta bo‘lmagan muddatli va jamg‘arma depozitlar olinadi.

4. $M_3 = M_2 +$ yirik summadagi muddatli depozitlar + depozit sertifikatlari + jamg‘arma sertifikati.

5. M_4 (L- AQShda) = $M_3 +$ davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari + korporativ obligatsiya + jamg‘arma obligatsiyalar + bank akseptlari + pul bozori o‘zaro fondlari paylari.

Taniqli olim F.Mishkenning fikriga ko‘ra Markaziy bank pul agregatlarining qisqa muddatli davriy oralig‘idagi o‘shishini e‘tiborga olmasligi lozim, chunki pul agregatlarining qisqa davrda o‘shishi mavsumiy omillar ta‘sirida bo‘ladi. Shuning uchun pul massasining yillik o‘shish sur‘atlarini nazorat qilish lozim.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlari to‘plamidan (guruhidan) foydalaniladi:

M-1 agregati – muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank schyotlaridagi mablag‘larni o‘z ichiga oladi;

M-2 agregati – M-1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamg‘arma qo‘yilmalaridan (to‘rt yilgacha) tarkib topgan;

M-3 agregati – o‘z ichiga M-2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg‘arma qo‘yilmalarini kiritgan;

M-4 agregati – M-3 agregati hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQSh da pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada – 3 ta, Angliya va Fransiyada – ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to‘g‘ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya Federatsiyada muomaladagi jami pul massasi hisob-kitobi uchun quyidagi pul agregatlari qo'llaniladi.

M-O agregati – naqd pullar;

M-1 agregati – M-O agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa schyotlar (maxsus schyotlar, kapital qo'yilmalar schyotlari, akkreditiv va chek schyotlari, mahalliy byudjet schyotlari, byudjet, kasaba, uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlarning schyotlari, davlat sug'urta mablag'lari, uzoq muddatga kreditlash fondi)dagi mablag'lar tijorat banklariga qo'yilmalar va jamg'arma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yig'indisiga teng;

M-2 agregati – M-1 agregati va jamg'arma banklaridagi muddatli qo'yilmalardan iborat;

M-3 agregati – M-2 agregati hamda depozitli sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yig'indisidan iborat.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi – bu pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi passiv qism – jamg'armadagi pullar va hisob raqamlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli hisob raqamdagi mablag' va jamg'armalarni, depozit sertifikatlari, investitsion fondlarning aksiyalarini o'z ichiga oladi. Pul massasining yuqoridagi elementlari «kvazi» - "qariyb pullar" deb ham yuritiladi. Kvazi - pullar likvid aktivlar bo'lib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin.

O'zbekistonda pul massasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat.

M_0 – naqd pullar;

M_1 – M_0 + schyotlardagi pul qoldig'i + mahalliy byudjet mablag'lari + byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

M_2 – M_1 + tijorat banklaridagi muddatli jamg'armalar;

M_3 – M_2 + sertifikatlar + maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Pul agregatlari M_1 va M_2 ning bir-biridan farqi M_2 ning o'z tarkibiga yaqin orada pulga aylanishi mumkin bo'lgan «kvazi» - qariyb pullarni olishdadir.

Pul massasining turli xil ko'rsatkichlarini ishlatish pul muomalasi holatini tahlil qilishga turli tomonlardan yondashishga imkon beradi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomaladagi pul massasining o'zgarishi natijasi va pulning aylanish tezlashganligining natijasi bo'lishi mumkin.

Pulning aylanish tezligi – pul muomala va to‘lov vositasi sifatida amal qilgandagi uning harakat ko‘rsatkichidir. Uning miqdorini hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob-kitob qilishda bilvosita ma’lumotlardan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda asosan pul aylanish tezligini o‘shirishning ikki ko‘rsatkichi hisoblanadi:

– daromadlar aylanmasi pulning muomalada bo‘lish tezligi ko‘rsatkichi. Bu ko‘rsatkich yalpi milliy mahsulot (yamm) yoki milliy daromadning pul massasiga, aniqrog‘i M-1 yoki M-2 pul agregatiga nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko‘rsatkich pul muomalasi va iqtisodiy rivojlanish jarayoni orasidagi o‘zaro aloqadorlikni ko‘rsatadi;

– to‘lov aylanmasida pulning aylanuvchanlik ko‘rsatkichi. Bu ko‘rsatkich joriy bank hisob raqamlari bo‘yicha o‘tkazilgan mablag‘lar yig‘indisining pul massasi o‘rtacha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Pulning aylanish tezligi o‘zgarishi umumiy iqtisodiy (iqtisodiyotning davriy rivojlanishi, iqtisodiy o‘shirish, narxlar sur‘atlari), ham to‘la monetar (to‘lov aylanmasi tarkibi, kredit operatsiyalari va o‘zaro hisob-kitoblarning rivojlanishi, pul bozorida foiz stavkalarining darajasi va h.k. lar) omillariga bog‘liq.

Pul aylanishining tezlashuviga metall pullarning kredit pullar bilan almashishi, o‘zaro hisob-kitoblar tizimining rivojlanishi, banklar ishiga EHMning kiritilishi, pullik hisob-kitoblarda elektron vositalarning ishlatilishi yordam beradi.

Pul qadrsizlangan hollarda iste’molchilar pullarining to‘lov qobiliyatini saqlab qolish uchun tovarlarni ko‘proq xarid qiladilar. Bu esa pul aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko‘rsatkichlar o‘zgarmas bo‘lganida pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi.

Tayanch so‘z va iboralar

Pul multiplikatori;

Pul agregati;

Pul aylanmasi tezligi;

Kvazi-pullar;

Pul taklifi;

Pulga talab;

Pul massasi;

Pul bozori;

Pul bazasi;

Pul aylanmasi;

Naqd pul aylanmasi;

*Naqd pulsiz aylanmalar;
Naqd pul mablag'lari;
Naqd bo'lmagan pul mablag'lari;
Majburiy zaxira.*

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pul muomalasi tushunchasi.
2. Pul muomalasi qonunlarining mazmuni va maqsadi.
3. I.Fisherning "almashuv tenglamasi"ning o'ziga xos xususiyati.
4. K.Marksning pul miqdorini aniqlash formulasi.
5. Pul massasini o'lchash bo'yicha mavjud yondashuvlar.
6. Pul agregatlari va ularning tarkibi.
7. Pul bazasi va uning pul massasiga ta'siri.
8. Pulning aylanish tezligi va uni hisoblash uslublari.
9. Pul multiplikatori va uni aniqlash tartibi.
10. Pullarga bo'lgan talabni aniqlash.
11. Pullar taklifini baholash yo'llari.

VI BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

6.1. Pul tizimi va uning mazmuni

Pul tizimi — bu mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shakli bolib pul muomalasini tashkil etish bo'yicha elementlarini o'zida mujassamlashtiradi. Pul tizimlari XVI—XVII asrlarda ishlab chiqarish usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham, uning ayrim elementlari bundan ancha oldin paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog'liq, ya'ni umumiy ekvivalent — tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifatida bo'lishiga qarab, quyidagicha pul tizimlari mavjud bo'lgan:

1. Metall pul muomalasi tizimlari.

2. Qog'oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinci tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin. Kredit va qog'oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo'linadi.

Bimetalizm pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko'pincha, oltin va kumush) bajargan, bu tizimda har ikki metall dan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan.

Parallel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni o'rnatib qo'ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan. Bimetalizm XVI—XVII asrlarda keng tarqalgan bo'lib, G'arbiy Yevropaning qator mamlakatlariga XIX asrda yetib kelgan. 1865-yili Fransiya, Belgiya,

Shveysariya va Italiya bimetalizmni xalqaro sulh – Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada har ikki metallardan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o'rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o'rnatish shartlari ko'zda tutilgan.

Biroq bimetallik pul tizimining qo'llanilishi rivojlangan kapitalistik xo'jalik ehtiyojlariga mos emas edi, chunki qiymat o'lchovi sifatida bir vaqtning o'zida ikki metall — oltin va kumushning qo'llanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga to'g'ri kelmagan. Umumiy qiymat o'lchovi sifatida faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ikki metall orasidagi davlat tomonidan o'rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to'g'ri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadri yo'qolishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya'ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Monometalizm – bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallarga almashiriladi. Kumush monometalizmi Rossiyada 1843—1852-yillarda, Gollandiyada 1847–1875-yillarda mavjud bo'lgan.

Rossiyada kumush monometalizmi tizimi 1839–1843-yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyinchalik, muomalaga kredit biletlari ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'nayotgan krepostnoylik tizimi davlat byudjeti va tashqi savdo balansini taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853–1856-yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va amalda ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816-yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda bu tizim XIX asrning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada – 1871–1873-yilda, Shveysariya, Norvegiya, Daniyada – 1873-yilda, Fransiyada – 1876–1878-yillarda, Avstriyada – 1892-yilda, Rossiya va Yaponiyada – 1897-yilda, AQShda – 1900-yilda.

Qiyamat belgilarining oltinga almashinishiga qarab, oltin mono-metalizmi uch ko‘rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti, oltin g‘isht standarti va oltin valyuta standarti. Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan: ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan. Bu standart quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- mamlakat ichki muomalasida to‘laqonli oltin tanga mavjud bo‘ladi, oltin pul barcha funksiyalarni bajaradi;

- xususiy shaxslarga tangalarni erkin zarb qilishga ruxsat etiladi (ko‘pincha, mamlakat zarbxonasida);

- muomaladagi to‘la qiymatli bo‘lmagan pullar (banknota, kredit pullar) erkin va cheksiz tarzda oltin pullarga almashiniladi;

- oltin va chet el valyutasini erkin tarzda olib chiqish va olib kirishga hamda erkin oltin bozorlarining amal qilishiga yo‘l qo‘yiladi.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya banklarida oltin zaxiralari bo‘lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining zaxirasi bo‘lib xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishi ta‘minlangan va jahon pullari zaxirasi bo‘lgan.

1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi (masalan, Buyuk Britaniyada – 1933-yilda, AQShda – 1933-yilda, Fransiyada – 1936-yilda) va banknotalar muomalasi qaror topdi. 1944-yilda tashkil qilingan Brettonvud Jahon valyuta tizimi o‘zi bilan davlatlararo oltin valyuta standarti tizimini, boshqacha qilib aytganda, o‘z mohiyati bo‘yicha erkin konvertatsiyalanadigan valyuta asosida davlatlar uchun oltin dollar standarti tizimini qaror toptirgan. Oltin dollar standartining mohiyati shundaki, u faqat Markaziy banklar uchun o‘rnatilgan va bunda faqat bir valyuta — AQSh dollari oltin bilan aloqador bo‘lgan. Oltin zaxira salmog‘ining susayib ketishi sababli qo‘yilmalarini dollarga sotish to‘xtatildi va oltin dollar standartiga ham yakun yasaldi.

Faqat bir metallning amal qilishi tizimi sifatidagi monometallizm ham ayrim o‘zgarishlar yuz berdi:

- 1) oltin tangali standart – to‘laqonli oltin valyutaning amal qilishi, unda tovarlarning qiymati ham ushbu valyuta bilan hisoblanadi;

- 2) oltin yombili standart – oltin muomalada bo‘lmaydi, lekin unga katta miqdorlardagi (yombi miqdorida) almashinish amalga oshiriladi;

3) oltin valyutali (oltin devizli) standart – pullarning almashinishi faqat oltin yombili standartli mamlakatlarning valyutalariga amalga oshiriladi.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida banknotalar kredit tabiatini saqlab qolgan, ular iqtisodiyot, davlatni kreditlash uchun mo'ljallangan bo'lib, rasmiy chiqariladi va qog'oz pul muomalasi qonuniyatlariga bo'ysunadi. Pul tizimining holati mamlakat iqtisodiyotiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog'liq bo'ladi. Pul tizimi ishlab chiqarish sur'atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

Dunyo mamlakatlari pul tizimining rivojlanishining quyidagi **an'analariga** e'tibor qaratish lozim:

- Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining rivojlanishi, ya'ni hisob-kitoblarda naqd pullar ishtirokining kamayib, ular o'rmini bank o'tkazmalari, palstik kartalar, elektron pullar, mobil telefon orqali to'lovlar va boshqalarning egallab borayotganligi. Natijada bu to'lov vositalari naqd pullarning muomala vositasi va to'lov vositasi sifatida ishlatilishini cheklashi va ularning pul o'rmini egallab borayotganligi;

- Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimida elektron pullar salmog'ining oshib borayotganligi, ayniqsa, "internet-pul", ya'ni hisob-kitoblarni internet orqali amalga oshirish natijasida pulning qog'oz shakli yo'qolib virtual pullarning paydo bo'lishi;

- Bir guruh davlatlar birlashib o'z'lari uchun xalqaro valyutani shakllantirishi va u bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirishga o'tishi, masalan, qator Yevropa mamlakatlarining yevro tizimiga o'tishi va bunday jarayon dunyoning boshqa hududlarida ham bo'lishi mumkin.

- Jahon pulini tashkil qilishga intilish. Dollar va yevroning jahon bozorida mavqeining oshishi kelajakda barcha mamlakatlar uchun bir xil bo'lgan jahon pulining yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning pul tizimi quyidagi xususiyatlarga ega:

- * pulning oltin miqdorining va banknotalarni oltinga almashtirishning bekor etilganligi;

- * oltinning demonetizatsiyasi;

- * oltinga almashtirilmaydigan kredit pullarga o'tilganligi;

- * muomalaga pul chiqarish nafaqat kreditlash uchun, balki byudjet defitsitini qoplash uchun ham amalga oshirilayotganligi;

- * pul muomalasining aksariyat qismi naqd pulsiz hisob-kitoblardan iborat ekanligi;

* pulni mamlakat oltin-valyuta zaxirasi o'sishiga qarab chiqarish;
* pul muomalasini muvofiqlashtirishda davlatning monopol rolining oshib borayotganligi va boshqalar hisoblanadi.

Endi qisqacha valyuta tizimi to'g'risida to'xtaladigan bo'lsak, valyuta tizimi - bu, mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Valyuta tizimi - bu, xo'jalik aloqalarini baynalmilallashuvi asosida tarixan shakllangan, valyuta amali bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Valyuta tizimining mohiyati, tashkil etilish shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Valyuta tizimi davlat, rezident va norezident shaxslarga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Subyektlarning ushbu faoliyati amalga oshishida valyuta qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Maxsus adabiyotlarda valyuta tizimlarining 3 ko'rinishi farqlanadi, ya'ni milliy, jahon va hududiy valyuta tizimlari.

6.2. Pul tizimining elementlari

Har bir mamlakatning pul tizimi aniq elementlardan tashkil topadi va pul tizimini shakllantirish va hayotiyiligini ta'minlashda shu elementlar talablariga rioya qilish lozim.

Zamonaviy pul tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga: milliy valyuta nomi, valyuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi; pul ko'rinishlari; pul birliklari; pul turlari; emissiya tizimi; davlat yoki kredit apparati va boshqalarni oladi.

Pul tizimining asosiy tarkibiy qismi milliy valyuta hisoblanadi.

Pul biriligi - qonuniy tarzda o'rnatilgan pul belgisi bo'lib, barcha tovarlar bahosini o'zaro solishtirish va ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'pincha pul biriligi mayda bo'linuvchi qismlarga ajraladi. Ko'pchilik mamlakatlarda o'nlik bo'linish tizimi o'rnatilgan. Masalan, O'zbekistonda 1 som 100 tiyinga teng qilib belgilangan, 1 AQSh dollari 100 sentga, 1 funt sterling - 100 pensga, 1 Indoneziya rupiyasi - 100 sentga teng va h.k.

Rasman baholar masshtabi o'zining iqtisodiy ma'nosini davlat monopolistik kapitalizmi rivojlanishi va kredit pullarni oltinga almasinishi to'xtatilgandan so'ng yo'qotdi. 1976-1978-yilda o'tkazilgan Yamayka valyuta islohoti natijasida oltinning rasmiy narxi va pul birliklarining oltin tarkibi bekor qilindi.

Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan pul ko'rinishlari - bular asosan bank kredit biletleri, qog'oz pullar (xazina biletleri) va tangalardir. Masalan, AQSh da muomalada quyidagi pullar mavjud: 100, 50, 20, 15, 5 va 1 dollarlar, bank biletleri. Xazina biletlaridan tashqari kumush-mis va mis-nikel tangalar (50, 20, 10, 5, 1 sentli) chiqariladi. Buyuk Britaniyada muomalada 50, 20, 10, 5, 1 f. st. banknotalar: 1 f. st., 50, 10, 5, 2 pensli, 1 va 1/2 pensli tangalar amal qiladi. Yana eski 2 va 1 shilling tangalari yuritiladi, ular yangi 10 va 5 pensga teng. Agar rivojlangan mamlakatlarda asosan bank biletleri chiqarilsa, qator rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq xazina biletleri chiqarish keng tarqalgan. Masalan, Indoneziyada 50, 25, 10, 5, 1 sent qiymatli, Hindistonda - 1 rupiya qiymatli xazina biletleri chiqariladi.

Respublika hukumati tomonidan iqtisodiy mustaqillikka erishish borasida qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu, ayniqsa, iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirishda, shu jumladan an'anaviy sektorlarni zamonaviylashtirish va mamlakat ichida nisbatan yuqori darajadagi qo'shilgan qiymat hosil qilishga qodir bo'lgan yangi tarmoqlarni tashkil etishda yaqqol ko'zga tashlandi. Mazkur chora-tadbirlar oxir-oqibatda milliy pul tizimini shakllantirish va iqtisodiyotda islohotlarning navbatdagi bosqichini amalga oshirishning poydevori bo'lib xizmat qildi.

Yuzaga kelgan vaziyat va pul tizimi rivojining yuqorida ko'rsatilgan variantlari tahlili asosida dastlab O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 12-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi hududida so'm-kuponlarni muomalaga kiritishni joriy qilish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq 1993-yil 15-noyabrdan boshlab oraliq valyuta sifatida «so'm-kupon» 1 so'm - 1 rubl nisbatda muomalaga kiritildi.

1994-yilda milliy valyutaning muomalaga kiritilishi bank tizimi rivojlanishining birinchi bosqichini yakunladi va ikkinchi bosqichini boshlab berdi. Bu iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan islohotlarda sifat jihatidan yangi bosqich boshlanganidan darak berardi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e'tiborni makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va shu asosda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi.

Shu paytdan boshlab, Markaziy bankning asosiy kuch va vositalari mustaqil pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, samarali to'lov tizimini yo'lga qo'yishga erishishga yo'naltirildi.

Bu davrda pul tizimining huquqiy bazasi mustahkamlanib, bank qonunchiligi takomillashtirildi. 1995-yili «O'zbekiston

Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuni va 1996-yili O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunining yangi tahrirda qabul qilinishi zamonaviy pul tizimini tashkil etilishini, tijorat banklarini xalqaro moliya bozorlariga chiqishini, aholi, korxonalar va xorijiy sarmoyadorlarning pul tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlanishini, barqaror iqtisodiy o'sishni hamda xalq farovonligini oshirilishini ta'minlashga qaratilgan istiqbollarni belgilab berdi.

Valyuta kursi nima

Ikki xil ko'rinishdagi valyuta kelishuvlari turi mavjud:

Spot kelishuvining asosiy ko'rinishi, bank depozitlarining tezda (ikki kun davomida) almashinuvida namoyon bo'ladi;

Forvard kelishuvi bank depozitlarining kelajakdagi aniq muddatlarda almashinuvini bildiradi.

Spot valyuta kursi spot kelishuvining almashinuv kursidir.

Forvard valyuta kursi esa forvard kelishuvlari uchun qo'llaniladi.

Ma'lumki, valyutaning qiymati ko'tarilsa, valyuta **mustahkamlanishi** sodir bo'ladi; valyuta qiymati tushganda esa – u **qadrsizlanadi**.⁴⁹

Valyuta kurslari

Wall Street jurnalining "Valyuta savdosi" (Currency trading) bo'limida har kuni valyuta kurslari bosib chiqariladi. Ushbu bo'limlardan biridagi ma'lumotlarni ko'rib chiqamiz.

Har bir valyuta uchun birinchi qatorlar – bu ikki xil usulda kvotalanadigan, 2003-yil 5-fevral chorshanba kundagi spot valyuta kursidir. Masalan, "Euro" qatoridagi: 1.0795 dollar 1 yevroga va 0.9264 yevro 1 dollarga teng. Amerikaliklar yevro 1,0795 dollar, yevropaliklar esa dollar – 0.9264 yevroga teng deb hisoblashadi. Qiyoslash uchun o'tgan kun seshanba kunidagi ko'rsatkichlar keltirib o'tilgan. Spot kursidan pastdagi 3ta qatorlar kelajakda (bir, uch yoki olti oydan keyin) qo'llaniladigan spot kurslari uchun.⁵⁰

1999-yillarda yevro 1.18 dollar baholangan, lekin moliyaviy yangiliklardan olingan ko'chirmaga ko'ra 2003-yil 5-fevralda yevro narxi 1.08 dollargacha tushganligini ko'rish mumkin. Demak yevro 8 % ga qadrsizlandi:

$$(1,08-1,18)/1,18=-0,08=-8\%.$$

⁴⁹ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Credit Unions. P. 477.

⁵⁰ Wall Street Journal. Thursday. February 6. 2003. P. S12.

Bir vaqtning o'zida AQSh dollarining qiymati 1990-yil boshida 0,85 yevrodan 2003-yil 5-fevral holatiga ko'ra 0,93 yevroga ko'tarilgan.⁵¹

CURRENCY TIRADMNG*

Wednesday, February 5, 2003

EXCHANGE RATES

The foreign exchange mid-range rates below apply to trading among banks in amounts of \$1 million and more, as quoted at 4 p.m. Eastern time by issuers and other sources. Retail transactions provide fewer units of foreign currency per dollar.

Country	U.S. > Equivalent		Currency per U.S. \$		Country	U.S. \$ Equivalent		Currency per U.S. \$	
	Wed	Tue	Wed	Tue		Wed	Tue	Wed	Tue
Argentina (Peso)	3160	3160	3.1646	3.1646		0.1719	0.1723	58.173	58.038
Australia (Dollar)	5901	5915	1.6946	1.6906		2866	2863	3.4892	3.4923
Bahrain (Dinar)	2.8622	2.8622	0.3770	0.3770	Philippines (Peso)	0.1852	0.1853	53.996	53.967
Brazil (Real)	27.84	2.798	3.9920	3.5740	Poland (Zloty)	2606	2622	3.8373	3.8139
Canada (Dollar)	6874	6602	1.5211	1.5147	Russia (Ruble)	0.3142	0.3142	31.827	31.827
1-month forward	6566	6595	1.5230	1.5163		2667	2667	3.7495	3.7496
3-months forward	6548	6576	1.5272	1.5207		5742	5755	1.7416	1.7376
6-months forward	6517	6544	1.5344	1.5281	Slovak Rep. (Koruna)	0.02579	0.02607	38.775	38.356
Chile (Peso)	0.01348	0.01346	741.84	742.94	South Africa (Rand)	1.192	1.202	6.3893	6.3195
China (Renminbi)	1.208	1.208	8.2781	8.2781	South Korea (Won)	0.008816	0.008829	1174.26	1172.47
Colombia (Peso)	0.003372	0.003378	2966.60	2960.33		1169	1177	8.5943	8.4962
Czech Rep. (Koruna)						7362	7424	1.3591	1.3470
Commercial rate	0.0398	0.0408	29.429	29.087	1-month forward	7371	7437	1.3583	1.3463
k (Korona)	1.463	1.463	6.8823	6.8353	6-months forward	7386	7451	1.3539	1.3421
s (US Dollar)	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	Taiwan (Dollar)	0.2881	0.2881	34.710	34.710
Hong Kong (Dollar)	1.282	1.282	7.8003	7.8003	Thailand (Baht)	0.2338	0.2342	42.772	42.699
India (Rupee)	0.04406	0.04454	236.96	234.52		0.0000661	0.0000661	1639.344	1639.344
Indonesia (Rupiah)	0.02099	0.02094	47.642	47.756	1-month forward	1.6391	1.6452	60.89	60.66
Israel (Shekel)	0.001127	0.001127	88.65	88.73	3-months forward	1.6322	1.6382	61.07	61.04
Japan (Yen)	0.008336	0.008353	119.96	119.72	6-months forward	1.6221	1.6283	61.65	61.41
1-month forward	0.08344	0.08362	119.85	119.59	United Arab (Dirham)	27.23	27.23	3.6724	3.6724
3-months forward	0.08363	0.08381	119.57	119.32	Uruguay (Peso)				
4-months forward	0.08391	0.08408	119.18	118.93		0.3590	0.3550	28.571	28.169
Jordan (Dinar)	1.4004	1.4085	709.5	710.0		0.00520	0.00520	1923.08	1923.08
Kazakhstan (Tenge)	3.3479	3.3523	298.7	298.3		1.3741	1.3697	7.277	7.201
Latvia (Lats)	0.006634	0.006634	1507.39	1507.39	EUR			1.0881	9164
Malaysia (Ringgit)	2.632	2.632	3.7994	3.7994	(Euro)				
Mexico (Peso)	2.5690	2.5861	3.883	3.867					
Floating rate	0.920	0.913	10.8648	10.9481					
New Zealand (Dollar)	5.494	5.496	1.8202	1.8196					
Norway (Krone)	14.34	1.448	6.9735	6.9061					

Source: Wall Street Journal Thursday, February 6, 2003, p. C12

Valyuta kurslarining muhimligi nimada?

Valyuta kurslarining muhimligini ularning o'z mamlakatlari hududidagi va xorijiy davlatlarning tovarlariga nisbatan qiymatiga ta'sir etishida ko'rishimiz mumkin. Amerikaliklar uchun fransuz tovarlarining dollardagi narxi ikki omillarning o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi: yevroda ifodalangan fransuz tovarlarining narxi hamda yevro/dollar valyuta kursidadir.

Tasavvur qiling, amerikalik Vanda Degustator o'zining vino kolleksiyasini to'ldirish maqsadida 1961-yilning qimmatbaho fransuz vinosini xarid qilishga qaror qildi. Agar Fransiyada bir litr vinoning narxi

⁵¹ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Credit Unions. P. 478.

1000 yevro bo'lsa, ammo valyuta kursi 1 yevro uchun 1,18 dollarga teng bo'lsa, Vandaga vino 1080 dollarga to'g'ri keladi. (1000 yevro*1,08 dollar/yevro). Tasavvur qilaylikki, Vanda o'zining xaridini ikki oyga kechiktirdi. Vaholanki ushbu davr mobaynida yevroning qiymati 1,2 dollarga oshdi. Agar bir litr vinoning ichki narxi 1000 yevro bo'lib, ya'ni o'zgarmasa, dollardagi qiymati esa 1080 dan 1200 ga o'sadi.

Boshqa tarafdin, valyutaning analogik mustahkamlanishi mamlakat ichida xorij mahsulotlarining narxini tushiradi. 2000 dollar narxidagi Compaq kompyuteri bir yevro uchun 1.08 dollarga to'g'ri keluvchi valyuta kursida programmist Pyer uchun 1852 yevroga tushadi. Agar valyuta kursi bir yevro uchun 1,02 dollar bo'lsa, kompyuter 1667 yevro bahoga ega bo'ladi.

Yevro narxining tushishi AQShda fransuz tovarlarining narxlarini tushishiga olib keladi va ayni shu bilan bir vaqtda Fransiyada Amerika mahsulotlarining narxlarini oshishiga olib keladi. Agar bir yevro 0,90 dollar bo'lsa, Vandaga bit litr vino 1080 dollar emas 900 dollarga, Pyer uchun Compaq kompyuteri 1852 yevroga 2222 yevroga tushadi.

Bu turdagi yondashuv quyidagi xulosani keltirib chiqaradi: mamlakat valyutasi mustahkamlanganda (boshqa xorij valyutalariga nisbatan qiymati oshsa), ushbu mamlakatning mahsulotlari qimmatlashadi, mamlakat ichida import tovarlar arzonlashadi. Va aksincha, mamlakat valyutasi qadrsizlansa, uning mahsulotlari xorijda arzonlashadi, import tovarlar esa qimmatlashadi.

Valyutaning mustahkamlanishi ushbu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning eksportini qiyinlashtiradi va chet elda ishlab chiqarilgan arzon tovarlarning mamlakatda ichki bozorning raqobatini oshiradi. 1980-yildan 1985-yilning boshigacha Amerika sanoati yuqori dollar kursidan zarar ko'rdi.

Masalan, AQShning po'lat quyuvchi sanoati nafaqat Amerika qimmat po'latining xorijga eksporti qisqardi, balki AQShda nisbatan arzon import po'latning sotuvi ro'y berdi. To'g'ri, amerikalik iste'molchilar g'alaba qozonishdi, chunki import mahsulotlar arzonlashdi. Yaponiya videomagnitafonlari va kameralari, hamda Yevropaga yo'llanmalarining narxi dollarning mustahkamlanishi tufayli tushdi.⁵²

---

⁵² Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Credit Unions. P. 479.

Uzoq muddatli istiqboldagi valyuta kurslari

Valyuta kursi ham erkin bozordagi har qanday mahsulotning yoki aktivning narxi talab va taklif nisbati orqali aniqlangandek aniqlanadi. Tahlilimizni osonlashtirish uchun erkin bozordagi valyuta kursini ikkita qismga bo'lamiz.

Birinchi valyuta kursini qanday qilib muddatli davrga o'rnatilishini tahlil qilamiz, keyin olingan bilimlardan foydalangan holda valyuta kursini qanday qilib qisqa muddatga o'rnatilishini ko'rib chiqamiz.⁵³

6.3. Pul tizimini tashkil qilish shart-sharoitlari.

Pul tizimini tashkil qilish tamoyillari

Tizim deganda o'zaro bog'liq elementlarning birligi tushuniladi.

Pul tizimi – bu bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda harakatlanuvchi va pul tizimining yaxlitligini ta'minlovchi elementlarning yig'indisidir.

Pul tizimi – bu mamlakatda yoki alohida olingan iqtisodiy hududda pul muomalasini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Pul tizimini obyektiv va subyektiv asoslari mavjud. Pul tizimining obyektiv asoslariga tovar pul munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi. Pul tizimining subyektiv asoslariga to'lov hujjatlarini va vositalarini hamda ulardan foydalanish tartibini qonunchilik hujjatlarida belgilab qo'yilishi kiradi.

Pul tizimining ikkita jihati mavjud:

Funksional jihat (aspekt) – pul tizimi funksiyanal jihatidan pul muomalasidan tashkil qilish tamoyillari, shakllari va usullarining yig'indisidir.

Institutsional jihat – institutsional jihatdan pul tizimi pul muomalasini tashkil qiluvchi va tartibga soluvchi institutlarning yig'indisidir. Bunday institutlarga Markaziy bank, tijorat banklari, kliring markazlari, hisob uylari kabi muassasalar kiradi.

Pul tizimini tashkil qilish quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi: 1. Pul tizimining barqarorligi va elastikligi tamoyili. Bunda pul tizimining barqarorligi deganda pulning barcha funksiyalarini to'liq bajarilishini ta'minlash tushuniladi. Pul tizimining elastikligi deganda

---

⁵³ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Credit Unions. P. 480.

pul tizimining iqtisodiyotning pul mablag'lariga bo'lgan talabini o'zgarishiga o'z vaqtida javob bera olishiga aytiladi.

2. Muomalaga chiqarilgan pullarning ta'minlanganlik tamoyili. XX asrning 70-yillariga qadar muomalaga chiqarilgan naqd pullar oltin bilan ta'minlanar edi. Muomaladagi har bir AQSh dollari $1\$ = 0.88$ gramm sof oltin asosiga ega edi. 1 unsiya = 35\$ bahoda almashtirib berdi. 1 unsiya = 31.1 gramm sof oltinga teng. Milliy valyutaning oltin bilan ta'minlanishi baho masshtabi deb ataladi. 1976–1978-yillarda bo'lib o'tgan Yamayka jahon valyuta tizimida oltinni demonitizatsiya qilish tugatildi. Bu oltindan to'lov vositasi sifatida foydalanishni ta'qiqlashdan iborat. Natijada baho masshtabi dunyo mamlakatlarida bekor bo'ldi, eng oxirgi davlat Shveysariya baho masshtabini 2011-yilda bekor qildi. Hozirgi davrda muomalaga chiqarilayotgan pullar Markaziy bankning aktivlari bilan ta'minlanadi.

3. Pul aylanmasini rejalashtirish va prognoz qilish tamoyili.

4. Pul aylanmasini nazorat qilish tamoyili.

Pul tizimlari XVI–XVII asrlarda ishlab chiqarish kapitalistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham, uning ayrim elementlari bundan ancha oldin paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog'liq, ya'ni umumiy ekvivalent - tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifatida bo'lishiga qarab quyidagicha pul tizimlar mavjud bo'lgan.

1. Metall pul muomalasi tizimlari.

2. Qog'oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin.

Kredit va qog'oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo'linadi.

6.4. Pul tizimi shakllari va ularning evolyutsiyasi: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimi

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va tanga muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetallizm va monometallizm pul zimlariga bulinadi.

Bimetallizm - pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko‘pincha oltin va kumush) bajargan, bu tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan. Parallel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni o‘rnatib qo‘ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetallizm XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan bo‘lib G‘arbiy Yevropaning qator mamlakatlariga esa XIX asrgacha yetib kelgan. 1865-yili Fransiya, Belgiya, Shveysariya va Italiya mamlakatlari bimetallizmni xalqaro sulh - Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada ikkala metallardan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o‘rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o‘rnatish shartlari ko‘zda tutilgan.⁵⁴

Biroq, bimetallik pul tizimining qo‘llanilishi rivojlangan kapitalistik xo‘jalik ehtiyojlariga mos kelmasdi, chunki qiymat o‘lchovi sifatida bir vaqtning o‘zida ikki metall - oltin va kumushning qo‘llanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga to‘g‘ri kelmagan. Umumiy qiymat o‘lchovi bo‘lib faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari ikki metall orasidagi davlat tomonidan o‘rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to‘g‘ri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadrini yo‘qotishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya‘ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Kapitalizm taraqqiyoti mustahkam pul, yagona umumiy ekvivalent bo‘lishni talab qildi, shuning uchun bimetallizm o‘z o‘rnini monometallizmga bo‘shatib berdi.

⁵⁴ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. М.: Финансы и статистика, 2005. С. 68.

Monometallizm - bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallar almashiniladi.

Rossiyaning O'rta Osiyoga yurishi natijasida, 1865-yilda Toshkent ruslar qo'liga o'tgan. Keyinchalik Buxoro davlatining O'ra tepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Urgut kabi shaharlari Rossiya tasarrufiga o'tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do'stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo'lib o'zining mustaqil pul tizimini saqlab qolgan hamda mustaqil pul siyosatini olib borgan. O'sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeek, 1 tanga (kumush) 15 kopeekka, 1 mis tanga - (mira) 4 kopeekka, pul 1/4 kopeekka tenglashtirilgan. Muomalada ko'proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeekdan 20 kopeekkacha o'zgarib turgan. O'tgan asrning 90-yillarida Rossiya Toshkent va Qo'qonda, keyinchalik, Buxoroda o'z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletlari kirib kelgan. Buxoroda rus oltin, kumush tangasidan ko'ra kredit biletlari juda mashhur bo'lgan. Buxoro beklariga amirga to'laydigan soliq va boshqa to'lov, in'omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko'ra, kredit biletlarda olib kelish arzon va oson bo'lgan. Shuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almash-tirilgan. Rus banklarida kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo'natilgan va Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib rus kumush tangasi sifatida muomalaga chiqarilgan⁵⁵.

Kumush monometalizmi Rossiyada 1843–1852-yillarda, Gollan-diyada 1847-1875 yy. da mavjud bo'lgan.

Chor Rossiyada kumush monometalizmi tizimi 1839–1843-yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyinchalik muomalaga kredit biletlari ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'natotgan krepostnoylik tizimi davlat byudjeti va tashqi savdo balansi taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853–1856 yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va natijada ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometallizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816-yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda u XIX asrning oxirlarida

⁵⁵ R.Barr. Aforementioned work. P. 237.

joriy qilingan: Germaniyada – 1871–1873-yilda, Shvetsiya, Norvegiya, Daniyada – 1873-yilda, Fransiya – 1876–1878-yilda, Avstriya – 1892-yilda, Rossiya va Yaponiyada – 1897-yilda, AQSh da - 1900 yilda.

Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan, ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan.

6.5. Xitoy pul tizimi

Yuan-Xitoy Xalq Respublikasining pul birligi. 1 yuan 10 szyao va 100 finyanga teng. Uning Xalqaro ifodasi OGU Yu. 1835-yildan kumush tangalar ko‘rinishida zarb qilina boshlagan. 1933-yilning mart oyiga qadar Xitoyda lyan (XIV-XIX asrlarda muomalada bo‘lgan kumush valyuta) pul birligi sifatida ishlatilgan. Bojxona bojlari va soliqlari yuanda hisob-kitob qilingan. Xitoy Xalq banki tashkil topganidan keyin pul islohoti o‘tkazildi. 1955-yilga kelib eski pullar yangi pullarga 10000:1 nisbatda almashtirildi.⁵⁶

Yuan so‘zi “dumaloq tanga” degan ma‘noni anglatadi. Sin sulolasi birinchi bo‘lib shu shakldagi dumaloq tangalarni (960-1279) zarb etishgan va bu tangalar bronzadan yasalgan. So‘ng esa Min sulolasi (1368-1644) qog‘oz pullarni birinchi bo‘lib muomalaga chiqarishgan, bu tanga va qog‘oz pullarda asosan imperatorlarning suratlari aks etgan.

XX asr boshlarida Xitoyda asosan pul birligi sifatida kumush lyan muomalada bo‘lgan. Qiymati yuqori bo‘lgan narsa-buyumlar uchun 50 lyanlik kumush slitkalar muomalada bo‘lgan. 1935-yilda pul islohoti bo‘lib o‘tdi va shu davrdan boshlab kumush yuanlar o‘rnida qog‘oz “fabri”lar joriy etildi.

Xitoy tarixida qog‘oz pullar 7 marta emissiya qilingan:

1935-yildagi pul islohotida 1 dollar= 3.36 yuan;

1946-yildagi pul islohotida 1 dollar=3350 yuan;

1948-yildagi pul islohoti 0.222179lik toza oltindan iborat bo‘lgan. 3 mln fabri=1 oltin yuan. 1 kumush yuan=500mln oltin yuanga.

1974-yilda boshqa valyutalar bilan pul ayirboshlash jarayonini Gongkong dollari orqali amalga oshirgan. Banknotalar:

1948-yili 1-dekabrda Xalq banki 1-banknotani chiqardi va ular 100,1000 yuanlik.

⁵⁶ History of CPB. www.cpb.com

1949-yilda muomalaga chiqarilgan 200, 500, 5000 va 10000 yuanlik banknotalarning 62 ta variantlari mavjud bo'lgan.

Keyingi banknotalar 1955-yilda Xitoy iqtisodiyotining ochilish munosabati bilan muomalaga chiqarilgan va ular Jenbeli deb atalgan va bu banknotalar faqat mamlakat miqyosida amal qilgan.

3-nusxasi 1962-yilda 4-nusxasi 1987–1997-yillar oralig'ida 5-nusxasi 1999-yilda muomalaga chiqarildi. So'nggi banknota 2005-yilda chiqarilgan va unda 5,10,50,100 kupyuralar muomalaga chiqarildi⁵⁷.

Xitoy banki rasmiy ravishda 1912-yilning fevral oyida Dr. Sun Yat-senning qo'llab-quvvatlashi natijasida tashkil topdi. 1912-yildan 1949-yilgacha bu bank mamlakatning Markaziy banki, xalqaro ayirboshlash banki va ixtisoslashtirilgan xalqaro savdo banki vazifalarini bajardi. Xalqqa xizmat qilishdagi vazifalarini to'ldirish va xitoy moliyaviy xizmatlar sektorini yanada rivojlantirish va qarama-qarshilik va qiyinchiliklarga qaramasdan xalqaro moliyaviy jamiyatda o'z o'rnini yanada rivojlantirish va mustahkamlash uchun bank Xitoy moliyaviy sanoatida o'z boshqaruv o'rnini ko'tardi va mustahkamladi. 1949-yildan keyin o'zining uzoq tarixli davlat ixtisoslashtirilgan chet el almashuv va savdo banki Xitoy chet el almashuv operatsiyalarini va chet el savdo aloqalarini rivojlantirish hamda iqtisodiy infratuzilmani ta'minlashni boshqarishga mas'ul bo'ldi. 1994-yilda bank to'liq davlat tijorat bankiga aylandi. 2004-yilning avgust oyida Bank of China Limited birlashtirildi. Bank the Hong Kong Stock Exchange va the Shanghai Stock Exchangelarni 2006-yilning iyun va iyul oylarida ro'yxatga kiritdi va dastlabki A-Share⁵⁸ va H-Share⁵⁹ni yuritadigan birinchi Xitoy tijorat bankiga aylandi. 2014-yilda bank yana Global Systematically Important Bank sifatida loyihasi tuzildi. Keyingi to'rt yil ichida Global Systematically Important Bank sifatida yakka moliyaviy institut sifatida ishlashi tuzib chiqiladi.⁶⁰

Xitoy banki tomonidan e'lon qilingan 2014-yil yakunlari bo'yicha quyidagi rasmlarga e'tibor bersak.

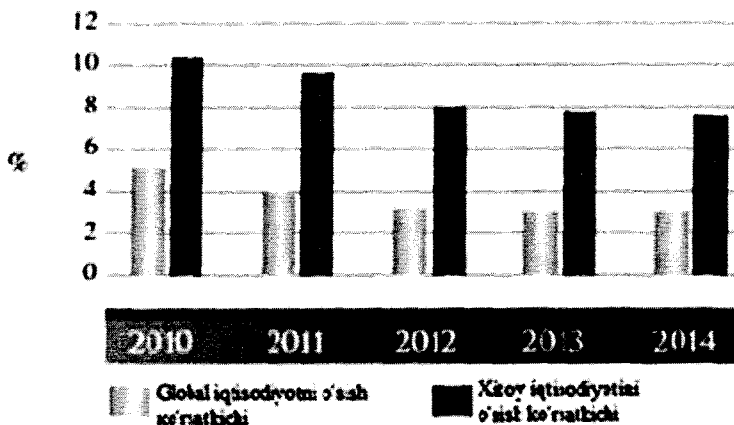
---

⁵⁷ Home of CPB. www.cpb.org

⁵⁸ Izoh: A-share – bankning kapitalidagi mahalliy investitsiya ulushlari, har birida RMB ning nominal qiymati o'z aksini topgan. U SSE(The Shanghai Stock Exchange) da ro'yxatdan o'tgan (kodi: 601988).

⁵⁹ Izoh: H-share - bankning kapitalidagi xorijiy investitsiya ulushlari, har birida RMB ning nominal qiymati o'z aksini topgan. U Hong Kong Stock Exchageda ro'yxatdan o'tgan va Hong Kong dollarida savdo qilinadi (kodi: 3988).

⁶⁰ Annual report 2014 China. www.cpb.com

6.5.1-rasm. Xitoy va Global iqtisodiyotning o'zgarish dinamikasi⁶¹
(2010-2014 yy., %)

Rasmda jahon iqtisodiyoti hamda Xitoy iqtisodiyotining YaIM o'sish ko'rsatkichlari namoyon bo'lgan. 2008-yilda AQShda boshlangan iqtisodiy inqiroz qolgan davlatlarga ham yoyildi. Shunga ko'ra ko'pchilik rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyoti qiyin vaziyatga tushib qoldi. Bu murakkab vaziyatdan ko'pgina davlatlar hali-hanuz chiqib keta olgani yo'q. So'zimiz tasdig'i sifatida yuqoridagi rasmdan ko'rishimiz mumkinki, jahon iqtisodiyotining o'rtacha rivojlanish ko'rsatkichi yildan-yilga tushish tendensiyasida. Jumladan, 2010-yilda bu ko'rsatkich 5 foiz atrofida bo'lsa, 2014-yilga kelib esa 3 foiz atrofida bo'lgan.

Jahon iqtisodiyotidagi inqiroz hatto Xitoy iqtisodiyotiga ta'sir qilmay qolmadi. Oxirgi yigirma yilda Xitoy iqtisodiyoti o'sish ko'rsatkichi ikki xonali raqam bilan ifodalangan bo'lsa, 2010-yildan boshlab hozirga qadar bu davlat iqtisodiyoti orqaga ketmoqda.

Jumladan, 2010-yilda Xitoy YaIM o'sish ko'rsatkichi 10 foizdan ortiq bo'lgan bo'lsa, 2014-yilga kelib 7,4 foizga tushgan. Xalqaro Valyuta fondi ekspertlarining fikricha agar iqtisodiy islohotlar o'z vaqtida amalga oshirilmasa, Xitoy iqtisodiyotining o'sish ko'rsatkichi 2015-yilda 7 foizga tushishini taxmin qilmoqda.

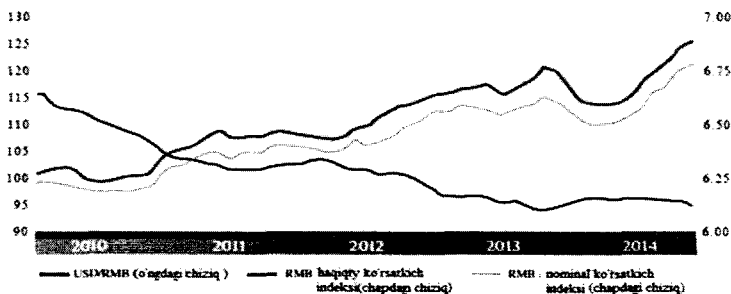
⁶¹ Annual report. www.cbc.org

Xitoy iqtisodiyotining pasayishiga sabab jahon iqtisodiyotining pasayishi bilan izohlanadi. Chunki Xitoy aholisi dunyo aholisining taxminan beshdan bir qismini tashkil etsada ichki iste'mol darajasi ya'ni yalpi ichki talab pastligicha qolmoqda. Shuning uchun ham rivojlangan davlatlardagi ishlab chiqarish Xitoyga ko'chgan, ya'ni Xitoyda ishchi kuchi arzon hisoblanadi. Buning salbiy tomoni shundaki, Xitoy iqtisodiyoti eksportga mo'ljallangan iqtisodiyotga aylanib qoladi. Demak, jahon iqtisodiyotidagi o'zgarish Xitoy iqtisodiyotidaham ta'sir qiladi.

Quyidagi rasmdagi ma'lumotlarda Xitoy milliy valyutasining ayirboshlash kursi dinamikasi o'zgarishini ko'rishimiz mumkin. Xitoy milliy valyutasi yuan ya'ni RMB (Renminbi) oxirgi yillarda chet el valyutalariga nisbatan almashinuv kursi tushmoqda. Jumladan, Xitoy yuanining AQSh dollariga nisbatan doimiy revalvatsiya bo'layotganini ko'ramiz, ya'ni 2010-yilda USD/RMB kursi 6,75 bo'lgan bo'lsa, 2014-yilga kelib esa, bu almashinuv kursi 6,00 atrofida bo'lgan. Shuningdek, Xitoy milliy valyutasining real va nominal xarid quvvati ham mustahkamlanmoqda.

**RMB ayirboshlash kursining harakatlanishi
(2010-2014 yy.)**

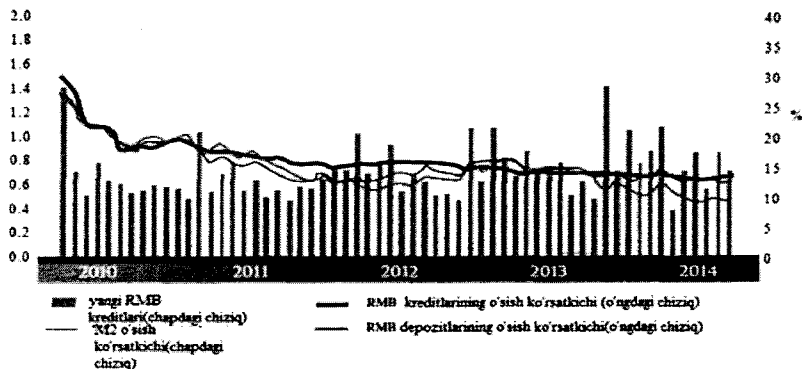

izoh: RMB - Renminbi, Xitoy Xalq Respublikasining qomuniy o'rnatilgan valyutasi

6.5.2-rasm. XXR ayirboshlash kursining harakatlanishi ko'rsatkichi⁶² (trln)

⁶² Annual report 2014 China. www.cpb.org

**Xitoy pul massasi va kreditlarining o'sishi
(2010-2014 yy.)**

6.5.3-rasm. Xitoy pul massasi va kreditlarining o'sishi⁶³(2010-2014 yy.,%)

Bunga sabab Xitoy savdo balansi doimiy profitsit bilan chiqmoqda. Xitoy savdo balansida eksport hajmi import hajmiga nisbatan oyiga 20-30 mlrd AQSh dollariga teng miqdorda profitsit kuzatilmoqda. Shuningdek, Xitoy Xalq banki (Markaziy bank) doimiy ravishda valyuta intervensiyasini o'tkazmoqda. Xalqaro ekspertlarning fikricha, agar Xitoy Xalq banki valyuta intervensiyasini o'tkazib, AQSh dollarini sotib olmasa, 1 Xitoy yuani 1 AQSh dollariga teng bo'lishini taxmin qilmoqda. Bu holat Xitoy iqtisodiyotiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki Xitoy iqtisodiyoti eksportga mo'ljallangan iqtisodiyot hisoblanadi. Xitoy ichki iste'mol darajasi past.

Xitoy Xalq banki iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun, hamda birjadagi ortiqcha chet el valyutalarini intervensiya yo'li bilan olish sababli muomalada yuan miqdorini doimiy oshirib bormoqda. Jumladan Xitoyda 2014-yilda M2 monetizatsiya koeffitsiyenti 187 foizni tashkil etgan. Bu holat dunyoda Yaponiyadan keyingi ikkinchi o'rinni egallaydi. Shu sababli hozirda Xitoy tijorat banklarida kredit resurslari yetarlicha katta salmoqqa ega. Yuqoridagi rasmdan ko'rishimiz mumkinki, 2010-yildan 2014-yilga qadar Xitoy iqtisodiyoti bir maromda saqlangan, shu sababli tijorat banklarining kreditlash

⁶³ Annual report 2014 China. www.cpb.org

hajmi, qabul qilgan depozitlari hajmi bir maromda bo‘lib kelmoqda. Shunga qaramasdan, Xitoy tijorat banklarining kreditlash salohiyati dunyoda eng yuqori o‘rinda turadi.

2014-yil noyabr oyidan boshlab Xitoy hukumati bank tizimida islohotlarni yanada chuqurlashtirish hamda ularni yanada erkinlashtirish chora-tadbirlar doirasida kredit va depozit foiz stavkalarini tijorat banklari ixtiyoriga sekinlik bilan topshirish yo‘lga qo‘yildi.

6.6. Yevropa Valyuta Ittifoqi tashkil topishi, hamda yevroning muomalaga kiritilishi

Yevropada yagona valyutaning muomalaga kiritilishi jahon valyuta tizimida ijobiy o‘zgarish bo‘ldi desak xato bo‘lmaydi. Sababi, bu integratsiya faqatgina davlatlarni Yevropa Ittifoqiga birlashtirishdan so‘ng amalga oshgan bo‘lsada, yagona valyutani tashkil qilish g‘oyasi ancha oldin, ya‘ni XIX asr va XX asr boshlarida vujudga kelgan edi.

II jahon urushi esa Yevropaning ahamiyatini yanada pasaytirib yubordi va oqibatda moliyaviy, iqtisodiy va monetar sohadagi muammolar kun tartibiga qo‘yildi. 1944-yilning 22-iyulida jahon iqtisodiyotini boshqaruvchi qoidalar majmuidan iborat Bretton-Vuds kelishuvi imzolandi. Bu kelishuv esa Jahon banki va Xalqaro Valyuta Fondi singari tashkilotlarning tashkil etilishiga sabab bo‘ldi. 1957-yilda Rim shartnomasi imzolandi va unga ko‘ra bir qator Yevropa davlatlari Yevropa Iqtisodiy Jamiyati (YIJ)ni tashkil qilishdi. Umuman, ikkala jahon urushi davlatlarning turli birlashmalarga birlashishlari muhimligini ko‘rsatib berdi va bu kabi birlashuvlar kelgusi muammolarni bartaraf etish uchun asos bo‘lardi.

Yevropa Ittifoqining valyuta tizimlarining rivojlanish tarixida kritik nuqta 1957-yilga to‘g‘ri keladi. Imzolangan Rim Shartnomasiga binoan kelajakda Yevropa birlashmasining asosini tashkil etishi kutilgan Yevropa Iqtisodiy Jamiyati tashkil etildi. Biroq Yevropa davlatlarining valyuta ittifoqi sohasidagi ijobiy o‘zgarishlar ancha kechroq, ya‘ni 70 yillarning boshlarida AQShda boshlangan valyuta inqirozi natijasida ro‘y berdi.

O‘zaro tor iqtisodiy aloqalarga ega bo‘lgan Yevropa davlatlari valyutalari o‘rtasida o‘zaro tebranish chegaralari o‘rnatilmagan holat, har bir a‘zo uchun nafsiz va xavfli edi. Ma’lumki, iqtisodiy integratsiyaning ajralmas, zaruriy qismi bu valyuta ittifoqidir. Yevropada o‘sha davrga kelib valyuta ittifoqini tuzish zarurati quyidagilar edi:

A'zo mamlakatlar valyutalarini barqarorlashtirish bilan integratsiyalashuv jarayonini jadallashtirish;

Yagona Yevropa valyuta tizimi zonasini barpo etish orqali jahon valyuta tizimining ta'siridan saqlanish;

Jahon valyuta tizimining asosi bo'lib hisoblangan AQSh dollarining tebranishlaridan ko'riladigan zararlarning oldini olish va dollarni ta'sir doirasini cheklash maqsadida o'zlarining barqaror valyutalarini kiritish⁶⁴.

Shu sababli ham zudlik bilan Bretton-Vuds tizimini vaqtinchalik o'rnini bosadigan mexanizm ishlab chiqish zarurati paydo bo'ldi va 1972-yil 24-apreldan "Yevropa Valyuta iloni" o'z ishini boshladi.

Mazkur kelishuvning asosiy foydali jihati – barcha a'zo davlatlar valyutalari o'rtasida markaziy kursni belgilab bergan. Unga ko'ra, biror davlat valyuta kursining tebranish darajasi ixtiyoriy boshqa davlatnikidan 2.5% dan oshmasligi kerak edi⁶⁵. O'rnatilgan talablarni bajarish uchun Markaziy banklar valyuta bozorida operatsiyalar o'tkazish (milliy valyuta kursi o'zgarishini tartibga solishning amerikacha usuli) yoki boshqa usullar orqali milliy valyuta kursining markaziy kursdan uzoqlashishiga yo'l qo'ymasliklari kerak bo'lgan. Bunday harakatni amalga oshirib samarali natijaga erishilmagan taqdirda, barcha a'zo davlatlar bilan kelishgan holda markaziy kursni o'zgartirish imkoniyati mavjud edi.

Shuni ta'kidlash joizki, "Yevropa Valyuta iloni"ning samarali va barqaror faoliyat ko'rsatishi uchun u amal qilinayotgan davlatlar bir xilda iqtisodiy rivojlanish xarakteriga ega bo'lishlari va to'lov balansida sezilarli darajadagi o'zgarishlar bo'lmasligi zarur. A'zo davlatlarda bunday iqtisodiy sharoit hamda bir xil iqtisodiy o'sish darajasi bo'lmanligi sababli samarali natija bermadi. Oqibatda, Yevropada Valyuta ittifoqini tashkil etish yana kun tartibining asosiy masalasiga aylandi.

1975-yil aprelda Yevropa hisob-kitob birligi - YHKB (*European unit of account – EUA*) kiritiladi va endilikda valyuta kurslari dollarga nisbatan emas, balki YHKB tashkil topgan Yevropa valyutalarining bozor qiymati asosida belgilangan. Bu birlik davlatlararo va Yevropa Iqtisodiy Jamiyati byudjeti hisob-kitoblarida, Yevropa investitsion banklari operatsiyalarida keng qo'llanildi.

1977-yilda Valyuta Ittifoqini tashkil qilish g'oyasi GFR kansleri G.Shmidt va Fransiya prezidenti V.Jiskar d'Esten tomonidan qaytadan kiritiladi va Yevropa Ittifoqining o'sha davrdagi rahbari R.Jenkins

⁶⁴ Абдуллаева III. Халқаро валюта-кредит муносабатлари. Т., 2007.

⁶⁵ http://studopedia.ru/view_economika/

tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. 1978-yil 5-6 dekabrda Bryusseldagi Yevropa kengashida Yevropa Valyuta tizimini tashkil qilish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Natijada 1979-yil 13-martda Yevropa valyuta birligi – "EKYU" (European currency unit – ECU) va unga asoslangan Yevropa valyuta tizimi paydo bo'ldi. YVT ning muhim tomoni shunda ediki, u o'z ichiga Yevropaning barcha davlatlarini qamrab olgan edi⁶⁶.

1988-yil fevralda GFR tashqi ishlar vaziri D.Gensher "Yevropa valyuta bo'shlig'i va Yevropa Markaziy bankini tashkil qilish to'g'risida"gi memorandumini taklif qildi, hamda u Yevropa Ittifoqi yetakchisi J.Delor tomonidan qo'llab-quvvatlanadi va u keyinchalik "Delor rejasi" nomini oladi. Unda Delor Yevropa Ittifoqi davlatlarining iqtisodiyoti va valyuta siyosatini amalga oshishini, Yevropa Markaziy bankini tashkil qilinishi va yagona Yevropa valyutasiga o'tish rejalarini ko'rib chiqadi. Bu reja Yevropa valyuta tizimining ilmiy asosi sifatida 1989-yil 26-iyunda Madriddagi Yevropa kengashida dastur ko'rinishida qabul qilinadi va uning asosiy g'oyalari keyinchalik Maastrixt shartnomasiga kiritiladi.

Valyuta Ittifoqi o'z ichiga faqatgina barqaror iqtisodiy rivojlanishga ega bo'lgan davlatlarni qabul qila olishini hisobga olgan holda Maastrixt shartnomasi a'zo davlatlar uchun quyidagi talablarni qo'ygan edi:

inflyatsiya darajasi eng kam darajadagi 3 ta davlat o'rtacha inflyatsiya darajasidan 1.5 % dan ortiq bo'lishi mumkin emas;

uzoq muddatli foiz stavkalari eng kam darajadagi inflyatsiyaga ega bo'lgan 3 ta davlat o'rtacha foiz stavkasidan 2 % dan ortiq bo'lishi mumkin emas;

milliy valyuta so'nggi 2 yil ichida devalvatsiyalanmasligi va Yevropa valyuta tizimi belgilagan kursdan 2.5 % lik tebranish darajasida bo'lishi kerak;

davlat byudjeti defitsiti YaIM ning 3 % dan oshmasligi lozim;

davlat tashqi qarzi – YaIM ning 60 % idan ortiq bo'lmasligi lozim;

Belgilangan me'yor talablari Ittifoq davlatlari o'rtasida barqaror makroiqtisodiy o'sishni ta'minlovchi ishonchli ko'rsatkichlar bo'lib hisoblangan. Mazkur talablarga Valyuta Ittifoqi davlatlari va bu ittifoqqa kirish istagini bildirgan boshqa davlatlar ham rioya qilishlari shart bo'lgan.

Dastlabki davrlarda Maastrixt shartnomasi va Yevropa Valyuta Ittifoqini tashkil qilish rejasi o'zining kutilgan natijalarini bermadi.

---

⁶⁶ Werner Becker. The Euro – currency for Europe. Berlin, 2012.

1992–1993-yillarda Yevropa Valyuta tizimi qattiq inqirozni boshdan o'tkazdi va natijada, Ispaniya, Portugaliya va Irlandiya davlatlarining milliy pul birliklari sezilarli darajada qadrsizlandi va hatto Buyuk Britaniya va Italiya davlatlari Yevropa Valyuta Ittifoqidan chiqishdi. Valyuta Ittifoqini saqlab qolish maqsadida 1993-yilning avgustida valyutalar kursi tebranish darajasini 15% gacha ko'tarish to'g'risida qaror qabul qilindi. Inqirozdan chiqishga faqatgina 1990-yillarning oxiriga kelibgina erishildi. Bundan tashqari Maastrixt shartnomasini va umuman Yevropa Valyuta Ittifoqini tashkil qilishni qo'llab-quvvatlash darajasi pasayib ketdi: Buyuk Britaniya umuman Yevropa Valyuta Ittifoqi loyihasi qatnashishdan bosh tortdi, Daniyada o'tkazilgan 2 ta referendum natijalariga ko'ra Maastrixt shartnomasini valyuta ittifoqining bir bo'lagi sifatida qabul qilinmadi, Fransiyada shartnoma tarafdorlari juda kamchilikni tashkil qildi, Norvegiya esa o'tkazilgan referendumga ko'ra umuman Yevropa Ittifoqidan chiqishni afzal ko'rdi. Natijada Maastrixt shartnomasidan 5 yil o'tib davlat va mutasaddi tashkilotlar rahbarlarining qaytadan uchrashishiga va shartnoma shartlarini qaytadan ko'rib chiqishlariga to'g'ri keldi.

1994 yil yanvarida Maastrixt shartnomasining bir bo'lagi sifatida Frankfurt-na-Mayn da Yevropa Valyuta instituti tuzildi va u keyinchalik Yevropa Markaziy bankiga aylantirildi.

Yevropa Ittifoqi davlatlarining kelishuviga ko'ra Valyuta Ittifoqiga o'tish davrini YI 3 bosqichda bosib o'tdi deyishimiz mumkin:

Tayyorgarlik bosqichi – 1996-yil 1-yanvargacha, a'zo davlatlar to'lov va kapital harakati bilan bog'liq bo'lgan barcha to'siqlarni olib tashlashdi va o'z davlatlari moliyaviy holatini barqarorlashtirishni boshlashdi.

Tashkiliy bosqich – 1998 yil 31 dekabrgacha, davlatlar tomonidan moliyaviy barqarorlikka erishish jarayoni to'liq yakunlandi va valyuta ittifoqining qonuniy va institutsional bazasi yaratildi.

Amalga oshirish bosqichi – 2002-yil 1-yanvargacha, avval naqdsiz yevroni va keyinchalik naqd pulli yevroni muomalaga kiritish bosqichi bo'lib, bunda a'zo davlatlar o'z milliy valyutalarini to'liq yagona valyuta bilan almashtirishdi.

YVI rejaralarini amalga oshirish maqsadida 1994-yil -yanvardan Frankfurtda ish boshlagan Yevropa Valyuta instituti, 1998-yildan e'tiboran Yevropa Markaziy bankiga aylantirildi. 1996-yil dekabrda Dublindagi sessiyada pul va valyuta siyosatiga munosabat bo'yicha aniq qaror qabul qilindi va unga ko'ra yevro ham har bir davlat uchun o'z milliy valyutasi bilan bir qatorda rasmiy statusga ega bo'ldi.

Barcha davlatlar o'z hududidagi hisob-kitoblar, davlat aktivlari va xususiy aktivlarni yevroda qaytadan hisoblab chiqishdi. Yevro EKYU bilan 1:1 nisbatda muomalaga kiritildi va a'zo davlatlarda hisob-kitoblardagi aniqlik uchun kursda verguldan keyin 6 ta son aniqligida o'rnatildi (masalan: 1 EUR = 1.955834 GEM).

Yevropa Valyuta Ittifoqini tashkil qilish bo'yicha qarorlarning tez qabul qilinishi natijasida kelib chiqqan xato va kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan 1996-yil mart oyida Turinda butun Yevropa tizimini va Maastrixt shartnomasini ko'rib chiqish uchun hukumatlararo konferensiya o'tkazildi. Uning natijalariga ko'ra 1997-yil iyunda Amsterdamda o'tkazilgan YI ning sammitida YI valyuta siyosatining asosiy elementlari va ayirboshlash kurslarining yangi mexanizmi (MOK-2) tasdiqlandi, YI ning asosiy rivojlanish yo'nalishlarini va kelgusi asrdagi siyosatini o'zida ifodalovchi "Kun tartibi – 2000" dasturi va 1999-yil 1-yanvardan yevroning muomalaga kirishini o'zida aks ettirgan "Barqarorlik va o'sish Pakti" qabul qilindi.

1998-yil mart oyida Yevropa Ittifoqining komissiyasi davlatlarning Maastrixt shartnomasi talablari bo'yicha ko'rsatkichlarini o'zida ifoda etgan hujjatni tayyorladi va unga ko'ra 11 ta davlatning Yevropa Valyuta Ittifoqiga kirishi tavsiya etildi: YIning Buyuk Britaniya, Daniya, Shvetsiya va Gretsiyadan boshqa barcha davlatlari). Barcha taklif qilingan davlatlar 1997-yilda ijobiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega bo'lishdi: inflyatsiya darajasining va uzoq muddatli kreditlar foiz stavkalarini rekord darajada pasaydi – mos ravishda 1.6 va 5.9 %, byudjet tanqisligi – 2.5 %, to'qqizta davlat valyutalarining so'nggi ikki yildagi tebranish darajasi ± 2.25 % dan oshmadi. YI davlatlarida inflyatsiya darajasining tushishini kutilishi va davlat moliya tizimining sog'lomlashganligi sababli mazkur davlatlar qimmatli qog'ozlari bozor narxi bir muncha oshdi. Faqatgina mustasno tarzida davlat qarzining YaIM ga nisbatan ulushi 60% dan 75% ga ko'tarildi.

Yevroning muomalaga kiritilishi asr oxiridagi asosiy iqtisodiy voqelik bo'ldi. Yagona valyuta siyosatiga o'tish va milliy pul birliklarini yagona valyutaga o'tkazish o'zida iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy maqsadlarni ko'zda tutgan edi. 1998-yilning may oyida Yevropa kengashi belgilangan konvergensiya shartlarini bajargan 11 ta davlatni "yevrohudud"ga kirishga tayyor ekanligini ma'lum qildi. Yevropa Valyuta instituti asosida Yevropa Markaziy banki tashkil etildi va yevro muomalaga aynan YMB orqali chiqarildi.

1999-yil 1-yanvardan 2002-yil 1-yanvarga qadar Yevropa iqtisodiy Jamiyatining yagona hisob-kitob birligi bo'lgan EKYUning

yevroga almashtirish ishlari o'tkazildi. Barcha yuridik hujjatlarda va hisob-kitoblarda EKYU o'rnini yevro egalladi va naqdsiz muomalaga 1:1 nisbatda kiritildi. EMB va a'zo davlatlar banklarida hisob-kitoblar, qayta moliyalashtirish va banklararo hisob-kitob operatsiyalar yevroda amalga oshirila boshlandi. Shuningdek, moliyaviy bozorlar va davlatning qimmatli qog'ozlar emissiyasi bilan bog'liq tarmoqlar ham to'laligicha yevroga o'tkazildi. Banklarda esa naqdsiz oborotda yevro milliy valyuta bilan birgalikda ishlatildi va milliy pul birliklarini yevroga o'tkazish mexanizmlari ishlab chiqildi. Yevro va milliy valyutalar o'rtasidagi kurs murakkab hisob-kitoblar natijasida, milliy valyutaning EKYUga nisbati, mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va kross-kurslarni hisobga olgan holda belgilandi. Shunday qilib, 1999-yil 1-yanvarda YMB tomonidan barcha a'zo davlatlarning milliy valyutalari va yevro o'rtasidagi kurs belgilab berildi va uning 2002-yil 1-yanvarga qadar o'zgarishsiz qolishi ko'zda tutilgandi.

Muomalada esa 2002-yil 30-iyungacha qadar yevro banknotalar milliy valyuta bilan birgalikda amal qildi. 6 oydan keyin milliy pul birliklari rasman to'lov vositasi sifatida bekor qilingan bo'lsada, banklar tomonidan ayirboshlash maqsadida uzoq vaqt davomida qabul qilindi. Shuningdek, 6 oy davomida bank mijozlari tomonidan hisob-kitoblarda va tuziladigan shartnomalarda valyutani erkin tanlash huquqi berildi.

2002-yil 1-iyuldan YVI ga a'zo davlatlarda milliy valyutada bo'ladigan barcha hisob-kitoblar to'xtatiladi va Yevro YVIning yagona valyutasi sifatida saqlanib qoladi va hozirgi kunda 19 ta davlatda 328 milliondan ortiq Yevropa aholisi tomonidan muomalada qo'llanilmoqda. O'z navbatida, yevro yuqoridagi 19 ta davlatdan tashqari 9 ta hududda rasmiy va 3 ta hududda norasmiy tarzda muomalada qo'llanilmoqda.

Yevroning muomalaga kiritilishi orqali Yevropa Valyuta Ittifoqi o'zining to'laqonli faoliyatini boshladi. Jumladan Yevropa Markaziy banki YVIga a'zo davlatlarning pul-kredit siyosatlarini muvofiqlashtirib turuvchi yagona markazga aylandi. U tomonidan qabul qilinadigan yagona valyuta va kredit siyosatining aniq bajarilishi nazorat ostiga olindi. YMBning Boshqaruv Kengashi a'zo davlatlar zaxirasida asosiy foiz stavkalari va pul agregatlarini belgilab, shu bilan bir qatorda oltin valyuta zaxiralari ustidan umumiy nazoratni o'rnatadigan bo'ldi.

Davlatlarning belgilangan talablarni bajargan holda Yevropa Ittifoqiga kirish jarayonlari⁶⁷

Yil	EVI ga qo'shilgan davlatlar
1999	Portugaliya, Ispaniya, Irlandiya, Fransiya, Italiya, Germaniya, Gollandiya, Belgiya, Lyuksemburg, Avstriya, Finlandiya
2001	Gretsiya
2007	Sloveniya
2008	Malta, Kipr
2009	Slovakiya
2011	Estoniya
2014	Latviya
2015	Litva

Yevroning muomalaga kiritilishi natijasida yillar davomida oldindan rejalashtirilgan bir qator ijobiy maqsadlarga erishildi:

1. *Asosiy maqsad bo'lgan narxlar barqarorligiga erishildi. 15 yillik muomalada bo'lish jarayonida yevrohududda barqaror narx darajalariga va past darajadagi inflyatsiya ko'rsatkichlariga erishildi.*

2. *Narxlar barqarorligidan kelib chiqqan holda past darajadagi foiz stavkasiga ega bo'lindi. Past foizlarda pul va kapital bozorlarida kredit resurslarini yig'ish osonlashdi va investitsiya tavakkalchiligi kamaydi.*

3. *Valyuta Ittifoqi savdo va investitsiyalarni rag'batlantirdi. Yagona valyutaning kiritilishi yevrohududda valyutalarni ayirboshlash bilan bog'liq xarajatlar va tavakkalchiliklarga barham bergan holda, kompaniyalar uchun ichki savdo va investitsiyalarda ishonch darajasini oshirdi.*

4. *Yevro moliyaviy bozorlar integratsiyasini tezlashtirdi. Yevropada moliyaviy bozorlarni birlashtirgan holda yagona moliyaviy bozorni tashkil qilish va bu orqali iqtisodiyotning real sektoriga qilinadigan qo'yilmalarda foiz darajasini pasaytirishga erishish maqsad qilingan va unga erishilganini ijobiy baholash joiz.*

5. *Katta valyuta hududi iqtisodiy tavakkalchilik darajalarini pasaytirdi. Yevropa Valyuta Ittifoqining ijobiy ta'sirlaridan biri yirik valyuta hududini tashkil etilishi va buning natijasida, moliyaviy bozorlardagi tavakkalchilik darajasini pasayishiga olib kelishi bo'ldi.*

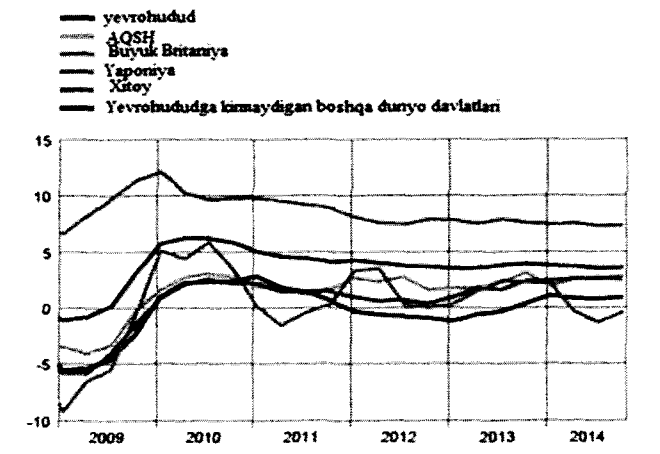
6. *Yevro xalqaro zaxiradagi valyutaga aylandi. Yevroning xalqaro savdo, investitsiya va zaxiralarda ahamiyatining oshishi erishilgan yutuqlardan biridir. 1998-yilga qadar Jahon valyuta tizimida 3 ta va-*

⁶⁷ <http://en.wikipedia.org/euro/>

lyuta asosiy o'rinni egallagan bo'lsa (AQSh dominant bo'lgan holda, nemis markasi va yapon ienasi ham ishlatilgan), yevro muomalaga kiritilganidan keyin ikki valyutaviylik vujudga keldi hamda dollar va yevro xalqaro hisob-kitoblarda asosiy valyutalar sifatida ishlatilib kelinmoqda.

Yevropa iqtisodiyoti oxirgi yillarda ayrim muammolarni boshdan kechirmoqda. 2008-yilda boshlangan iqtisodiy inqirozdan Yevropa hududi hali chiqib keta olgani yo'q. Quyidagi rasmda biz jahon iqtisodiyotining o'zgarish dinamikasini ko'ramiz.

Rasmdagi ma'lumotlardan shuni ko'rsak bo'ladiki, bunda Xitoy dunyoda eng yaxshi rivojlanayotgan davlatlardan biridir. Hozirda uning rivojlanish ko'rsatkichi 7 % dan yuqoridir. 2008-yildagi jahon iqtisodiy inqirozidan o'ziga kelishga ulgurmasdan Yevrohudud davlatlari qarzdorlik muammosiga duch kelishdi. Buning oqibatida Yevrohudud davlatlari qattiq byudjet siyosatini olib borishmoqda, bu o'z navbatida davlat xarajatlarini kamaytirib, YaIM ning o'sish tendensiyasiga to'sqinlik qildi. Quyidagi rasmdan ko'ramizki, 2010 yilda barcha davlatlar iqtisodiyoti keskin kamayib ketgan. Yevropadagi qarzdorlik masalasi butun dunyo davlatlariga ta'sir qildi.

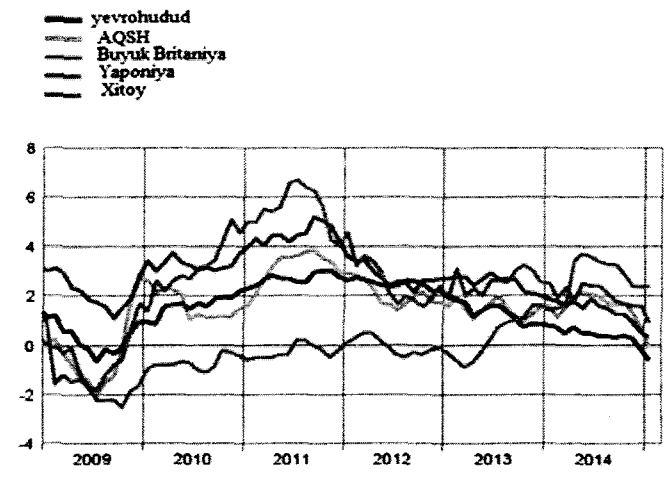

6.6.1-rasm. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarish dinamikasi⁶⁸
(2009-2014 yy., %)

⁶⁸ Annual report 2014. www.ecb.eu

Makroiqtisodiy muammolardan eng asosiylaridan biri bu inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiyani pulning kasallanishi ham deb atashadi. Inflyatsiyaning salbiy jihatlari juda ko'p, ammo shu bilan birga uning ijobiy jihatlari ham mavjud. Inflyatsiyaning 2-4 foiz atrofida bo'lishi, ayrim davlatlarda 10 foizgacha bo'lishi iqtisodiyotni rag'batlantiradi deb bilishadi. Quyidagi rasmda biz dunyoning yetakchi iqtisodiy markazlarida inflyatsiyaning holatini ko'ramiz.

6.6.2-rasm ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dunyoning yetakchi davlatlarida inflyatsiya pasayish tendensiyasiga ega. Jumladan, 2011-yilda Xitoy, AQSH, Buyuk Britaniya va Yevrohududda inflyatsiya darajasi yuqori va yaxshi holatda bo'lgan bo'lsa, oxirgi uch yilda bu ko'rsatkich pasaymoqda. Yevrohududda inflyatsiya 2011-yilda 3 foiz atrofida bo'lgan bo'lsa, 2014-yil oxiriga kelib Yevrohududda deflyatsiya kuzatilmoqda. Bu inflyatsiya darajasi o'zi iqtisodiyoti muammoli holatda bo'lgan Yevrohudud davlatlaridagi holatni yanada qiyinlashtirmoqda.

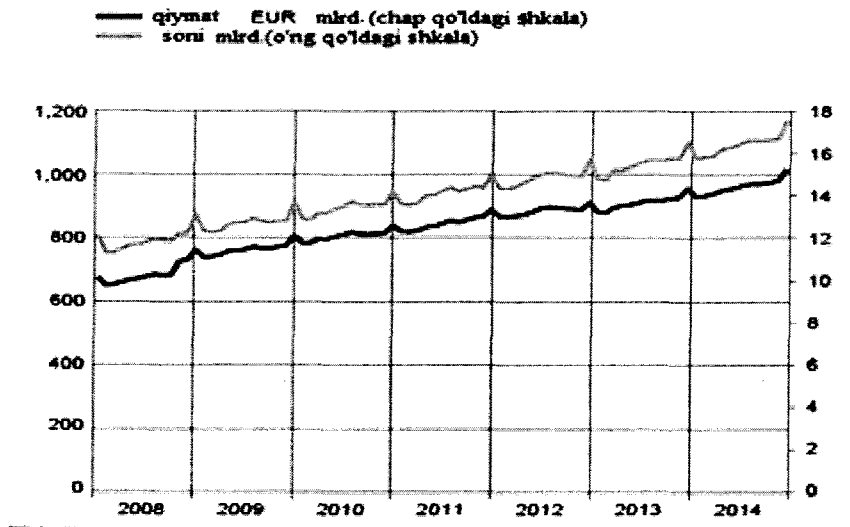
6.6.2-rasm. Inflyatsiya darajasining o'zgarish dinamikasi⁶⁹ (2009-2014 yy., %)

Yevropa Markaziy bankining bosh maqsadi inflyatsiyani 2-2,7 foiz atrofida saqlash hisoblanadi. Yevrohududni hozirgi holatdan chiqarish maqsadida 2015-yili YMB pul emissiyasini oshirishni maqsad qilib qo'ydi.

⁶⁹ Annual report 2014. www.ecb.eu

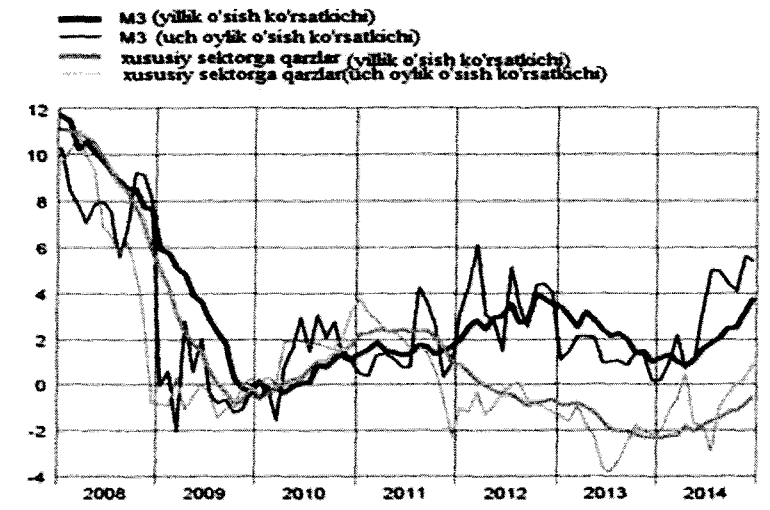
6.6.3-rasm statistik ma'lumotdan shuni ko'ramizki, Yevropa Markaziy banki pul emissiyasini 2008-yildan keyin kamaytirdi. Chunki YMB iqtisodiy inqiroz natijasida ishlab chiqarish tushib ketgandan so'ng inflyatsiyaning oshib ketishini prognoz qilib pul emissiyasini qisqartirdi. Bu monetar siyosat YMBning eng katta xatosi bo'ldi deb hisoblaymiz. AQShda oxirgi besh yilda o'tkazilgan miqdoriy yengillik iyosatining ijobiy natijasini ko'rib, YMB 2014- yil oxiriga kelib o'z siyosatini o'zgartirdi va pul emissiyasini maqsad qilib qo'ydi.

Jumladan, 2008-yil boshida pul emissiyasi 12 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilga kelib esa 0 foizdan ham pastga tushgan. Bu holat iqtisodiyotning rivojlanishiga katta to'sqinlik qildi. Natijada 2010-yildan boshlab qisman pul emissiyasini oshirdi. 2014-yilga kelib pul emissiyasi o'sish tendensiyasiga ega.

6.6.3-rasm. 2008-2014 yillardagi M3 va xususiy sektorga qarzar miqdorining o'zgarishi⁷⁰, %

⁷⁰ Annual report 2014. www.ecb.eu

6.6.4-rasm. 2008-2014 yillarda muomaladagi yevro banknotalarining soni va qiymati⁷¹

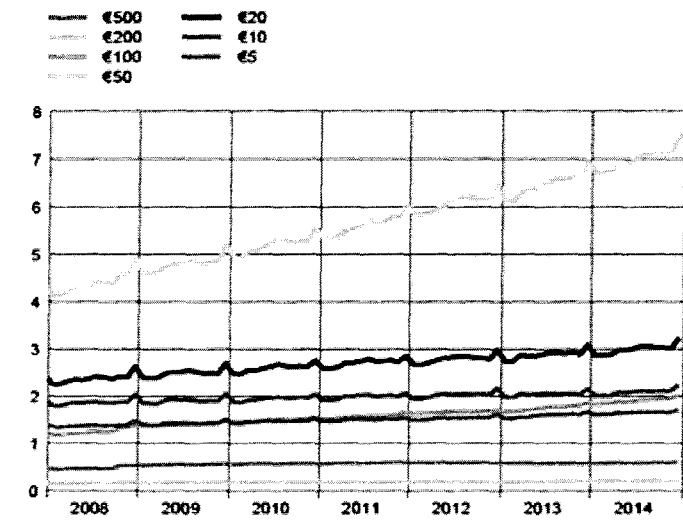
Yevropa Markaziy bankining pul siyosatini doim ijobiy baholab bo'lmaydi, shunga qaramasdan yevro pul birligi butun dunyo davlatlarida katta obro'ga ega. Yevropa Markaziy bankining pul tizimining elementlariga nazar tashlasak quyidagilarga voqif bo'lamiz.

Yevropa Markaziy bankining pul bazasi 2008-yilda 800 mlrd yevroni tashkil etgan bo'lsa, 2014-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 1200 mlrd yevroga yaqinlashgan. Bu holat YMB tomonidan pul emissiyasini oshirayotganidan va inflyatsiya past darajada ekanligidan dalolat beradi.

Shuningdek, Yevropa Markaziy banki emissiya qilgan banknotalar soni 2008-yilda 10 mlrd donani tashkil etgan bo'lsa, 2014-yilga kelib 15 mlrd donani tashkil etgan.

YMB emissiya qilgan banknotalar tarkibiga nazar tashlasak quyidagilarga guvoh bo'lamiz.

⁷¹ Annual report 2014. www.ecb.eu

6.6.5-rasm. 2008-2014 yillarda muomaladagi yevro banknotalarining soni⁷²

Yevropa Markaziy banki quyidagi birlikdagi banknotalarni emissiya qiladi, ya'ni, 1,5,10,20,50,100,200,500 yevrolarni emissiya qiladi. Yuqoridagi rasmdagi ma'lumotlar shuni ko'rsatmoqdaki, 200 va 500 yevrolik banknotalar emissiyasi 2008-yildan 2014-yilga qadar o'zgarmay qolgan. 5,10,20,100 yevrolik banknotalar emissiyasi shu yillar davomida qisman ortgan. Ammo faqat 50 yevrolik banknota emissiyasi 2008-yildan 2014-yilga qadar juda katta tezlikda ortib borgan. Jumladan 2008-yilda 50 yevrolik banknota 4,2 mlrd dona emissiya qilingan bo'lsa, 2014-yilga kelib esa 7,5 mlrd donaga yetgan. Bu holat shundan dalolat beradiki, aholining talabi nisbatan 50 yevrolik banknotalarda yuqori darajada. Shu bilan birga YMB pul siyosati Yevrohudud aholisining iste'mol darajasini oshirishga qaratilgan.

Tayanch so'z va iboralar

Pul tizimi;

Milliy valyuta;

Oltin standart;

Oltin deviz;

Qo'shaloq valyuta tizimi;

Spot kurs;

Forvod kurs;

Nuqsonli valyuta tizimi;

⁷² Annual report 2014. www.ecb.eu

Valyuta tizimi;
Parallel valyuta tizimi;
Qog'oz pullar;
Bimetallizm;

Pul birligi;
Metal pullar;
Valyuta kursi;
Monometallizm.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pul tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Pul tizimining elementlari nechta va qaysilar?
3. Pul tizimining turlarini sanab bering?
4. Pul tizimining evolyutsiyasi?
5. Pul tizimining barqarorligi nima?
6. Milliy valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
7. Milliy valyuta nima?
8. Rivojlangan mamlakatlarning pul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari?
9. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy valyutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari nimalardan iborat?
10. Yevropa Valyuta Ittifoqining tashkil topishi?
11. Yevroning muomalaga kiritilishini tushuntirib bering?
12. Xitoy pul tizimini o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
13. Spot kursi nima?
14. Forvord kursi nima?
15. Oltin standartining turlari?

VII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI VA UNING ELEMENTLARI

7.1. O‘zbekiston Respublikasi hududida pul muomalasi va uning rivojlanish tarixi

O‘zbekiston zamini va xalqi oldindan mukammal tarixga, sohalar bo‘yicha o‘z mustaqil tizimiga ega bo‘lgan. Shuning uchun biz qisqacha pul tizimimizning tarixi to‘g‘risida to‘xtalmoqchimiz. Ba’zi manbalarda keltirilishiga qaraganda, O‘rta Osiyoda birinchi pullar Iskandar Zulqarnayn davrida miloddan avvalgi 261–250-yillarda chiqarila boshlangan.

O‘zbekiston Respublikasi zaminida, ya’ni Buxoro va Xorazmda birinchi metall pullar zarb qilingan. Metall pullar zarb qilingunga qadar, Buxoroda savdo-sotiqda pul birligi sifatida bug‘doy va qog‘oz materiallari ishlatilgan.

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra birinchi metall pullar Buxoroda 700-yillarda zarb qilingan. Bu pullar kumush tangalar bo‘lib, Buxoro shohi Kana Buxorxudot tomonidan chiqarilgan. Tanga yuqori sifatga ega bo‘lgan toza kumushdan zarb qilingan. Tanga o‘rtasida shohning tasviri va uning atrofiga Qur‘on oyatlaridan yozilgan. Bu kumush pullar «dirham» deb atalgan. Buxorxudot 40 yil davlatni boshqargandan keyin, taxtga xalifa Abu Bakr Siddiq o‘tirgan. Abu Bakr, keyinchalik shoh Horun ar-Rashid davrida Buxoroda pul tizimi barqaror bo‘lib, savdo ko‘proq dirhamlarda olib borilgan. Bu orada Xorazm ham o‘zining kumush tangalarini muomalaga kiritgan. Lekin aholi ko‘proq dirhamlar bilan savdo olib borishni afzal ko‘rgan. Dirhamlarga bo‘lgan talabning oshishi, Buxoroning ko‘pgina boshqa mamlakatlar bilan savdo olib borishi hamda dirhamlarning juda yuqori sifatga ega bo‘lishi asta-sekinlik bilan ularning muomaladan yo‘qolishiga olib kelgan.

801-yilning kuzida taxtga Gidrif kelgan va u pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida muomalaga olti turdagi oltin, kumush, teri, temir va mis, har xil metall qorishmasidan zarb qilingan pul birliklarini chiqargan. Bu pullar xalq orasida «gidrifi»lar nomini olgan. Kumush gidrifilar dirhamlarga qaraganda sifati past va kumush, temir qorishmasi natijasida qoramtir rangda bo‘lgan. Bu pullar aholi orasida muomalada yaxshi qabul qilinmagan, shuning uchun davlat oldingi pulga nisbatan yangi kumush gidrifining majburiy kursini belgilab qo‘ygan, ya’ni 6

gidrifi 1 dirhamga tenglashtirilib, asta-sekinlik bilan soliq va to'lovlarni faqat gidrifida olishni joriy qilish orqali 1 gidrifini 1 dirhamga tenglashtirishga erishilgan. Davlat tomonidan har xil soliq va to'lovlarni faqat gidrifida to'lashni joriy qilish natijasida 822-yilga kelib, 100 kumush dirham 70 gidrifiga, 1 gidrifi tillo 7,5 gidrifi kumushga tenglashtirilgan. Gidrifilar Buxoroda Mahak qasrida zarb qilingan.

Shuni ta'kidlamochimizki, birinchi rus davlatida muomalada paydo bo'lgan metall pullar dirhamlar hisoblanadi. Rus davlatida dirhamlar bir necha bo'laklarga bo'linib muomalada ishlatilgan. Topilmalar shuni ko'rsatganki, rus davlatida IX—X asrda savdoda qo'llanilgan dirhamlar 40 bo'lakka bo'linib, har bir kumush bo'lakchasi pul birligi sifatida ishlatilgan. Keyinchalik rus davlatiga, Yevropa davlatlari metall pullari kirib kelgan va faqat X asrning oxiridagina Kiyev knyazi Vladimir tomonidan birinchi rus tangalari — «grivni» zarb qilingan.

X asrning o'rtalari (943—954-yillar)da Ismoil Somoniy davrida Buxoro maydoni kengayib, hozirgi Markaziy Osiyoni o'z ichiga olgan va u uch hamda undan ortiq Yevropa mamlakati maydoniga teng kelgan. Somoniylar davrida pul tizimi juda yuqori darajada rivojlangan. Muomalaga yana sifatli kumush tangalar – dirhamlar, oltin pullar kiritilgan. Bu pullar muomalada donalab va og'irligi o'lchanib, qabul qilingan. Yevropa davlatlari bilan keng savdo-sotiq olib borishi natijasida, yuqori sifatli kumush tangalar Yevropa va Qadimgi Rusga oqib o'tgani bois, bu dirhamlar bo'laklarga bo'linib, pul birligi sifatida muomalada ishlatilgan.

XI asrda somoniylar davlatidan turklarning o'rin olishi pul muomalasini ham o'zgartirsada, oltin va kumush tangalar pul tizimining asosiy elementi sifatida saqlanib qoldi. XII—XIII asrlarda qoraxoniylar, xorazmshohlar, keyinchalik temuriylar davrida muomalada, asosan, oltin, kumush, mis tangalar ko'plab zarb qilingan. Shayboniixon davrida (1507-yilda) pul islohoti o'tkazilib, cheklangan miqdorda muomalaga oltin, kumush, mis, mis va kumush qorishmasidan tanga pullar chiqarilgan. Oltin tangalar «tillo», kumush tanga «tanga», mis tanga «dinor» deb nomlangan va eng mayda tanga dinorning 1/6 qismiga teng bo'lib, «pul» deb nomlangan. Temuriylar davrida «amiri» dirhamlari muomalaga chiqarilgan. Ularning vazni 5,7–6 g atrofida bo'lgan va keyinchalik dirhamlarda kumush miqdorining kamaytirilgani uchun tangalar vazni ham kamayib borgan.

O'zbekiston pul tizimining yana bir muhim sanasi bu 1708–1709-yillarda Buxoroda o'tkazilgan pul islohotidir. U shoh Ubaydullaxon tomonidan o'tkazilgan bo'lib, muomalaga past sifatli tangalar chiqarilgan. Tangalardagi kumush miqdori oldingiga nisbatan kam bo'lgan va ular urush bilan bog'liq harbiy xarajatlarni qoplash uchun zarb qilingan. Oldingi 1 kumush tangananing og'irligi 1 misqolga teng bo'lgan. Pul islohotiga asosan, 1 kumush tanga 4 ga bo'linib, endi to'rt kumush tanga zarb qilingan va ularning har birining vazni 1 misqolga teng bo'lgan. Natijada kumush tangananing sifati tushgan. Muomaladagi pullar «yaxshi» va «yomon» pullarga bo'lingan. 1 misqol 24 nuxudga tenglashtirilgan, ya'ni $24 \text{ nuxud} = 1 \text{ misqol}$, 1 misqol 4,8 g kumushga teng bo'lgan. Ubaydullaxon o'tkazgan pul islohotining xususiyati shundaki, u tangadagi kumush miqdorini eng minimal darajagacha kamaytirgan, bunday hol ungacha va undan keyin amaliyotda qo'llanilgan emas.

Qariyb yuz yillardan keyin, XVIII asr o'rtalarida Muhammad Rahimxon davrida tangadagi kumush miqdori 30 % gacha oshirilgan. XVIII asrning oxiri — XIX asrning boshlariga kelib, yana yuqori sifatli pul tizimiga ega bo'lingan.

Rossiyaning Markaziy Osiyoga yurishi natijasida, 1865-yillarda Qo'qon, Toshkent ruslar qo'liga o'tgan. Keyinchalik O'ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Urgut Rossiya tasarrufiga o'tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do'stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo'lib o'zining mustaqil pul tizimini saqlab qolgan hamda mustaqil pul siyosatini olib borgan. O'sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeykaga, 1 tanga (kumush) 15 kopeykaga, 1 mis tanga — (mira) 4 kopeykaga, pul 1/4 kopeykaga tenglashtirilgan. Muomalada ko'proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeykadan 20 kopeykagacha o'zgarib turgan. O'tgan asrning 90-yillarida Rossiya Toshkent va Qo'qonda, keyinchalik, Buxoroda o'z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletleri kirib kelgan. Buxoroda oltin, kumush tangadan ko'ra, kredit biletleri mashhur bo'lgan. Buxoro beklariga amirga to'laydigan soliq va boshqa to'lov, in'omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko'ra, kredit biletlarda olib kelish arzon va oson bo'lgan. Shuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almashtirilgan. Rus banklarida kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo'natilgan va Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib, rus kumush tangasi sifatida muomalaga chiqarilgan.

Oltin tangalar 84 % li probadagi kumushdan tayyorlangani uchun rus kumush tangasidan ancha sifatli bo'lgan va u qayta ishlanganda bir tangadan bir necha rus tangasi zarb qilingan. Bu esa Rossiya xazinasiga juda katta foyda keltirgan. Hisob-kitoblarni olib borishda, tillani rnbilga aylantirishda qiyinchiliklar bo'lgani uchun chor hukumati mahalliy pul tizimini Rossiyaga birlashtirish to'g'risidagi masalani qo'ygan.

Turkistonning Rossiya tomonidan isloh etilishi natijasida XX asrning boshlarida Turkistonda rus kredit biletlari, mahalliy veksellar, keyinchalik «sovznaklar», «turkbon»lar, «chervonets»lar muomalada bo'lgan. XX asrning 20-yillari o'rtalaridan boshlab, yagona pul tizimi barpo qilinib, sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikkacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

O'tgan asrning 17-yillaridan keyin Rossiyaning Turkiston, keyinchalik O'zbekiston bilan munosabatlarida banknota va kredit bilrtlar, sovznak va chervonetslar, keyinchalik 1922–1924-yillardagi pul reformasidan keyin to 1994-yilgacha, yani, O'zbekistonning milliy valyutasi chiqarilgunga qadar rubl muomalada bo'lgan.

Hozirgi kunda iqtisodiyotimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalashtirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanlaganini ko'rsatib turibdi. Zero, mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat barpo etish mumkin emas.

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to'sqinliklar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi «ko'rsatkich» tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatining oshganligidan dalolat beradi. Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional – narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa, pulning qadri tushadi.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig'indisi

bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik subyektlari — ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida bo'ladigan pullik jarayonlarning ko'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li bilan bajariladigan jarayonlarning ko'lamiga qancha keng bo'lsa, pulga bo'ladigan talab shuncha ko'p bo'ladi. Agar pul bilan bog'liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo'lgan talab shuncha kam bo'ladi, demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo'ladi.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif, unga bo'lgan talabdan oshmasa, pul barqaror, deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo'lsa, pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra, uni tovarlarga aylantirib qo'yish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan yana biri — byudjet taqchilligining bo'lmasligi. Davlat byudjeti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan byudjet taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta'minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta'minlangan pulning ko'payishiga, oqibatda pul qadrligining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo'lmasligiga yoki uning salmog'i sezilarsiz bo'lishiga erishishi kerak. Keyingi yillarda O'zbekistonda davlat byudjetining taqchilligiga barham berilishi va uning profitsit bilan ijro qilinishi inflyatsiya darajasining pasayishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Pulning barqarorligini ta'minlashning yana bir yo'nalishi — bu oltin, valyuta zaxiralarining mavjudligi va ularning ko'payishi. Oltin, valyuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti — inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yuritish. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

7.2. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi va uning rivojlanishi

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishini taqozo qildi. Shu bois, mamlakat mustaqilligining birinchi kunlaridan boshlab, O'zbekistonda milliy valyutani joriy qilish va uning barqarorligini ta'minlash borasida qator ishlar olib borildi.

1993-yilda narxlarning keskin o'sishi, muomaladagi pul miqdori va kredit mablag'lari hajmining jadal ko'payishi, korxonalarining keng miqyosdagi subsidiyalar bilan ta'minlanishi yagona rubl zonasining barbod bo'lishini tezlashtirdi.

Respublikada uning o'z moliya tizimini barpo etish jarayoni bilan bir qatorda, Ittifoq byudjetidan ajratmalarning to'xtatilishi, shuningdek byudjetdan dotatsiyalar va ajratmalarga xarajatlarning oshishi natijasida yuzaga kelgan davlat byudjeti taqchilligining o'sishi ham sodir bo'ldi.

Umumittifoq byudjetidan mablag' tushishi to'xtab qolganligiga va amalda ishlab chiqarish hajmi kamayganligiga qaramasdan, moliyaviy ahvolning barqarorligi ta'minlandi, amalda davlat sarf-xarajatlarini cheklashga erishib, respublikada davlat byudjetida yetishmovchilikning o'sishiga yo'l qo'yilmadi. Buning uchun soliq-byudjet, pul-kredit siyosatlari qat'iy lashtirildi.

Byudjetdan mablag'lar oyma-oy ajratilib borildi va u faqat tushgan mablag'lar doirasida amalga oshirildi. Amalga oshirilgan izchil va keskin chora-tadbirlar natijasida davlat byudjeti taqchilligi ushbu yillarda yalpi ichki mahsulotning 4 foizidan past darajada bo'lishiga, xususan, 1994-yil davomida uning o'sishini 1,7 baravarga kamaytirishga erishildi.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi 40 foizdan 225 foizga qadar oshirildi, rezerv talablar 10 foizdan 30 foizga qadar ko'paytirildi, kredit va naqd pul emissiyasi keskin kamaytirildi.

Ishlab chiqarishning moddiy hajmlari o'sib borishiga qarab ish haqi fondini tartibga solib borishning joriy qilinishi, aholining shaxsiy hisob raqamlari bo'yicha depozit stavkalarining oshirilishi pul massasi ortib borishining sekinlashuviga olib keldi. Mamlakat mustaqilligining dastlabki yilida, ya'ni 1992-yil 5-mayda respublika hukumatining 223-sonli qaroriga muvofiq narxlarning erkinlashtirilishi munosabati bilan aholi jamg'armalarining o'z qiymatini yo'qotishdan muhofaza qilish va aholi pul mablag'larini qo'shimcha ravishda jalb etish maqsadida omonatlar bo'yicha to'lanadigan foizlar miqdori oshirib belgilandi.

Xususan, omonatlar bo'yicha foizlar O'zbekiston davlat tijorat jamg'arma banki muassasalarida saqlanayotgan talab qilinguncha omonatlar bo'yicha 2 foizdan 3 foizga, saqlanish muddati 1 yildan 3 yilgacha 5 foizdan 7 foizga, 3 yildan 5 yilgacha 7 foizdan 10 foizga va 5 yildan ortiq muddatga qo'yilgan depozitlar uchun 9 foizdan 15 foizga oshirildi. Ushbu tadbir nafaqat depozitlarning bank tizimidan chiqib ketishining oldini oldi, balki shu bilan birga ular hajmining kengayishiga hamda bank depozitlariga bo'lgan talabning oshishiga xizmat qildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida milliy valyuta «so'm» muomalaga kiritilgunga qadar rejali iqtisodiyot yillarida to'planib qolgan yashirin makroiqtisodiy beqarorlikning o'sishi, afsuski, obyektiv ravishda davom etdi.

1991–1993-yillarda inflyatsiya darajasi ancha yuqori bo'lib turdi, bu, avvalo, MDH ning iqtisodiy makoni doirasidagi tashqi omillar bilan, shuningdek, byudjetdagi yengil cheklashlar sharoitida ichki narxlarning erkinlashirilishi bilan bog'liq edi.

Shuni qayd etish lozimki, MDH mamlakatlarining hukumatlari hamda ularning Markaziy banklari, o'z davlatlari ichida o'zaro muvofiqlashmagan moliyaviy tadbirlarni amalga oshirish bilan, sobiq Ittifoqning butun hududida ko'chib yuradigan inflyatsiya tendensiyalarining yuzaga kelishiga sababchi bo'ldi.

Bundan tashqari, 1991-yilning aprelida amalga oshirilgan 50 va 100 rubllik qog'oz pullarning almashtirilishi inflyatsiya darajasining yanada oshishiga qo'shimcha omil bo'lgan edi.

Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining 1 bosqichi 1993-yildan boshlab «so'm-kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O'zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi — 1994-yil 1-iyuldan boshlab milliy valyuta — «so'm»ning muomalaga chiqarilishi bo'lib, u O'zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

“O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 32-moddasiga asosan “O'zbekiston Respublikasining pul tizimi O'zbekiston Respublikasining pul birligini, pul muomalasi tashkil etilishini va uni tartibga solishni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasining pul birligi so'mdir. Bir so'm yuz tiyindan iborat” ekanligi belgilab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat pul tizimi elementlari muhim ahamiyat kasb etadi, pul tizimi elementlarining to'liq amal qilishi va barqarorligi milliy iqtisodiyotning rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Har bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlardan tashkil

topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari — qog'oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to'lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valyutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o'rnatilgan valyuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o'z xususiyatlariga ega bo'lib, uning elementlari u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin. Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi, desak xato bo'lmasa kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini obyektiv talablar, ya'ni pul tizimining yagona bo'lishi, pul birligi qiymatining doimiyligi va pul muomalasining talabga qarab o'zgarib turishi kerakligini qo'yadi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqab ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keldi. Natijada ba'zi respublikalar rublni milliy valyutasi sifatida ishlatib turgani holda o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqqan holda o'z milliy valyutasini qabul qilishdi. Keyinchalik Ozarbayjon, Qirg'iziston va Moldova bu yo'nalishni davom ettirishdi. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valyutalar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul—rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keldi.

1992-yil oxiriga kelib, Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25—30 % gacha ko'tarildi. Moskva valyuta birjasida rublning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992-yil dekabrda 485 rublgacha, 1993-yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrining tushishi, naqd pul yetishmovchiligiga, oxiri esa ish haqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. Sobiq SSSR davridagi oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan, davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'liga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklangan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991-yil dekabrda 64 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 1992-yil iyunga kelib emissiyaning 77 % Rossiyaning naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 % gacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i tushib ketgan. Masalan, Belarus, Gruziyaning salmog'i 3 % dan 1,5 % gacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan. O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muqobil yo'l turardi:

- yagona pul tizimi zonasi — rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

- o'z milliy valyutasini muomalaga chiqarib, o'z pul tizimiga ega bo'lish va qo'shni mamlakatlar inflyatsiyasidan o'zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom etayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo'lmagan sharoitda pul taqchilligini yo'qotish maqsadida ko'pgina respublikalar, jumladan, O'zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O'zbekiston o'zining milliy valyutasini muomalaga chiqardi.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

F.Mishkin⁷³ pul tizimi elementlari majmuiga pul birligi, pullarning turlari, pulning funksiyalari va pul massasini kiritadi. Uning fikriga ko'ra, qimmatbaho metallar va umume'tirof etilgan boshqa tovarlar tovarli pullar hisoblanadi. Bunda faqat qimmatbaho metallarga asoslangan pul tizimining asosiy muammosi shundan iboratki, ushbu pullar vazni og'ir bo'lib, ularni tashish qiyin kechadi. Qog'oz pullar esa, ayirboshlash operatsiyalarida va qarzlarni to'lashda qonuniy ishlatiladigan to'lov vositalari bo'lib, ulardan foydalanish uchun qulaydir.

Pul tizimining elementlari o'zaro bog'liqlikda harakatlanadi va shu tariqa tizimning yaxlitligini ta'minlaydi. Ammo pul tizimining ayrim elementlari rivojlanishda davom etib, tizimning o'ziga, iqtisodiyotning holatiga, ayrim davriy oraliqlarda, bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, pullar taklifining keskin oshishi inflyatsiya darajasining o'sishiga va shuning asosida, pulning qiymatini pasayishiga olib keladi. Yoki milliy valyutaning real almashuv kursining oshishi mamlakatning eksport salohiyatini pasayishiga va shu tariqa xorijiy valyutalar taklifining kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, milliy valyutaning barqarorligiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

O'zbekiston pul tizimining elementlari mamlakatimiz 1991-yilda mustaqillikka erishgandan boshlab tashkil topa boshladi. U o'z ichiga quyidagilarni oladi.

- pul birligi «so'm» bo'lib, 1 so'm 100 tiyindan iborat;
- baho masshtabi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab va taklif asosida belgilanadi;
- muomalada qog'oz va tanga pullar to'lov vositasini bajaradi. Qog'oz pullar 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 so'm qiymatdagi banknotlardan, tanga pullar 1, 3, 10, 50 tiyin, 10, 25, 50 va 100 so'mdan iborat;
- banknot va tangalarni emissiya qilish va muomaladan qaytarib olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yuklatilgan bo'lib, muomaladagi barcha pullar uning majburiyati hisoblanadi;
- Markaziy bank pul – kredit siyosati instrumentlari asosida mamlakatda pul muomalasini tartibga soladi;
- mamlakatda pul aylanmasi va naqd pulsiz hisob – kitob shaklidan iborat bo'lib, pul aylanishi tarkibida asosiy ulush naqd pulsiz hisob – kitoblar hissasiga to'g'ri keladi. Markaziy bank pul muomalasi aylanmasini tashkil etadi va hisob – kitoblarning shakllarini belgilaydi.

---

⁷³ Frederick S. Mishkin, The economics of money, banking and financial markets. 10th Global edition, 2013. P. 87-88.

Pul tizimi valyuta tizimiga qaraganda keng tushuncha. Biroq, pul tizimining ayrim elementlari valyuta tizimining elementlari bo'lishi ham mumkin. Masalan, milliy valyuta. Har qanday mamlakatning milliy puli o'sha mamlakat uchun milliy valyuta hisoblanadi. Demak, milliy valyuta pul tizimi uchun ham, valyuta tizimi uchun ham element hisoblanadi. Ammo pul tizimining shunday elementlari mavjudki, ular, fikrimizcha, valyuta tizimi uchun element bo'lib hisoblanmaydi. Ana shunday elementlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- pul aylanmasi tarkibi;
- pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solish;
- pul massasi va tarkibi;
- pul tizimini tashkil qilish prinsiplari.

O'z navbatida, valyuta tizimining ayrim elementlari ham pul tizimi uchun element bo'lib hisoblanmaydi. Ana shunday elementlardan biri – milliy valyuta bozorining rejimi hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasida valyuta bozori ikki qismdan, ya'ni Respublika valyuta birjasi va birjadan tashqari bozordan iborat. Valyuta bozorida AQSh dollari va yevro bitim valyutasi hisoblanadi, so'm esa, baholovchi valyuta vazifasini bajaradi.

Shuningdek, valyuta tizimining elementi bo'lgan xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish tartibini belgilash ham pul tizimining elementi hisoblanmaydi. Buning sababi shundaki, xalqaro hisob-kitob shakllari xorijiy valyutadagi to'lovlarni xorijlik hamkorlarga to'lab berish maqsadida qo'llaniladi va milliy valyutadagi to'lovlarga bevosita bog'liq emas.

Milliy valyuta tizimining elementlaridan yana biri – bu mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidliligi hisoblanadi.

Xalqaro valyuta fondining metodikasi bo'yicha, har bir mamlakatning xalqaro valyutaviy likvidligini aniqlash uchun oltin – valyuta zaxiralari bir yillik tovar importi summasiga bo'linadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi. Agar ushbu ko'rsatkich 50 foizni tashkil etsa va undan yuqori bo'lsa, u holda, ushbu mamlakat xalqaro valyutaviy likvidli hisoblanadi.

Oltin-valyuta zaxiralarining harakati muomaladagi pul massasiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo pul tizimi uchun element darajasiga ko'tarila olmaydi. Chunki, oltin – valyuta zaxiralarining harakati bevosita xalqaro to'lovlarni amalga oshirish bilan bog'liq. Mamlakatning residentlari o'rtasidagi hisob-kitoblarda xorijiy valyutalardan foydalanish, odatda, taqiqlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunining 18-moddasiga ko'ra, resident-

lar o'rtasidagi hisob-kitoblarda xorijiy valyutalardan to'lov vositasi sifatida foydalanish man etiladi.

Shuningdek, 1976–1978-yillarda Yamaykada bo'lib o'tgan to'rtinchi jahon valyuta tizimining talabiga ko'ra, oltindan davlatlararo munosabatlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish taqiqlangan.

“O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 33- moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki “...O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotalar va tangalar ko'rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarishda mutloq huquqqa ega. Muomalada bo'lgan banknotalar va tangalar Markaziy bankning qat'iy majburiyatlari hisoblanadi va yning jami aktivlari bilan ta'minlanadi.”

O'zbekiston Respublikasi pul tizimining elementlari bo'lgan banknotalar va tangalar O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida unda yozilgan qiymat bo'yicha qabul qilinadi, hisobvaraqqa, omonotga o'tkaziladi, jo'natma sifatida o'tkazish uchun qabul qilinishiga majbur hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi pul tizimining elementlari bo'lgan to'lovlarni amalga oshirish qoidasi to'lovlarni naqd pulda yoki naqd pulsiz amalga oshirish mumkinligini hamda ularning shakllari, qoidalarini, shuningdek kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasi pul tizimining yana bir talabi - naqd pullarni muomalaga chiqarish va ularni muomaladan olishni faqat Markaziy bank amalga oshiradi. Shuningdek, Markaziy bank har qanday banknotalar va tangalarni muomaladan qaytarib olishga haqli hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, pul tizimining mohiyati xususidagi metodologik yondashuvlarni qiyosiy va tanqidiy asosda tadqiq qilish pul tizimining mohiyatini to'laqonli anglash imkonini beradi.

7.3. Milliy valyuta somning muomalaga kiritilishi

1991–1993-yillardagi yangi sharoitda iqtisodiyotning barqaror faoliyat ko'rsatishi uchun samarali fiskal va monetar siyosatni ishlab chiqish, yuritish va uni amalga oshirish, bozor infrastrukturasini to'plamini shakllantirish va ayniqsa, milliy valyutani muomalaga kiritish muqobili bo'lmagan zaruratga aylangan edi.

Oraliq valyuta so'm-kuponning muomalada bo'lishi. Respublikada ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar va boshqa pul daromadlarini aholiga o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash, respublikaning ichki iste'mol bozorini muhofaza qilish, shuningdek, milliy valyutani joriy

etish borasida dastlabki bosqichni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 12-noyabdagi 550-sonli qaroriga muvofiq, 1993-yilning 15-noyabridan boshlab O'zbekiston Respublikasining hududida 1961–1992-yillarda chiqarilgan nusxadagi rubl bilan baravar to'lov vositasi sifatida «so'm-kuponlar» muomalaga kiritildi.

«So'm-kupon»lar 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 «so'm» qiymati bilan 1961–1992-yillar nusxasidagi 1 rublga 1 «so'm-kupon» nisbatida va Rossiya Bankining 1993-yil nusxasidagi qog'oz pullariga ham xuddi shunday nisbatda muomalaga chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki 1993-yil 15-noyabrdan boshlab ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar va boshqa to'lovlarni berishda rubllar bilan bir vaqtda va o'z muddatida belgilangan nisbatlarda «so'm-kupon»lar berilishini ta'minlab bordi, 1993-yil dekabr oyi uchun pensiya va stipendiyalar to'liq «so'm-kupon»lar bilan to'lab berildi.

Shu bilan birga, 1993-yilning 15-noyabridan boshlab 1961–1992-yillardagi namunalar bo'yicha chiqarilgan naqd rubl pullarni O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kelish taqiqlandi. 1993-yilning 22-noyabridan O'zbekiston Respublikasining hududida kuponli varaqchalar (bir marotabali kuponlar)ning amalda bo'lishi bekor qilindi.

Ma'lumki, bozor munosabatlarini rivojlantirish sharoitlarida aholini ijtimoiy himoya qilish, ichki iste'mol bozorini himoya qilish va tovarlarni faqat respublika fuqarolariga sotish uchun sharoit yaratish maqsadida Hukumatimizning 1992-yil 2-yanvardagi «1992-yilda O'zbekiston Respublikasining iste'mol bozorini himoya qilish to'g'risida»gi 1-sonli qaroriga muvofiq, 1992-yil 10-yanvardan boshlab O'zbekiston Respublikasining butun hududida aholiga so'mlarda (rubllarda) haq to'lash bilan birga kuponlar bo'yicha tovarlar sotish joriy qilingan edi.

Shuningdek, ushbu qaror bilan idoralar va mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalariga 1992-yilning 4-yanvarigacha banklarning tegishli muassasalariga, 1991-yilning dekabridagi ish haqi summasi hisobidagi, uning 1992-yilda oshishini nazarda tutgan holda zarur miqdordagi kuponlarga talabnomalar taqdim etishlari, O'zbekiston davlat bankiga esa respublikaning boshqa banklari bilan birgalikda tushgan talabnomalarga muvofiq, zarur miqdordagi kuponlar berishni ta'minlash vazifalari topshirilgan edi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, oraliq valyuta «so'm-kupon»-ning muomalaga kiritilishi kuponlardan foydalanishga zarurat qoldirmadi.

«So'm-kupon»lar O'zbekiston Respublikasining hududida davlat, kooperativ hamda boshqa korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoa xo'jaliklari va aholi tomonidan barcha turdagi to'lovlarga, shuningdek, bank muassasalari va Aloqa vazirligi korxonalari tomonidan joriy hisobvaraqlariga, omonatlarga, akkreditivlarga qo'shish uchun va pul o'tkazish uchun hech qanday cheklovlersiz qabul qilinishi majburiyligi belgilandi.

Shuningdek, ichki bozorni himoya qilish maqsadida, qiymati 25 ming rubldan yuqori bo'lgan tovarlarning hammasi savdo tarmoqlari orqali O'zbekiston Respublikasida faqat uning fuqarolariga berilgan hisob-kitob cheklari, chek daftarchalari bo'yicha yoki omonatchilarning topshiriqlariga ko'ra pul o'tkazish yo'li bilan, pasport ko'rsatilgan va pasportga berilgan ilovada belgi mavjud bo'lgan taqdirda sotilish tartibi joriy etildi.

Xalq xo'jaligida hisobga olish va O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar belgilangan tartibda rubllar hisobida yuritish tartibi vaqtinchalik saqlab qolindi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 22-noyabrdagi 570-sonli qaroriga muvofiq, sobiq Ittifoq Davlat banki va Rossiya Bankining 1961–1992-yillar nusxasidagi qog'oz pullari MDH ning amalda barcha mamlakatlarida muomaladan to'xtatilganligi munosabati bilan respublikada ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda pul muomalasini mustahkamlash maqsadida, 1993-yilning 1-dekabridan O'zbekiston Respublikasining hududida sobiq Ittifoq Davlat bankining 1991–1992-yillar nusxasidagi qiymati 200, 500 va 1000 rubl bo'lgan qog'oz pullarini to'lov vositasida qabul qilish to'xtatildi.

Bunda, qo'lida rubldagi naqd mablag'lari bo'lgan aholi manfaatlarini himoya qilish maqsadida, ushbu pul mablag'lari Jamg'arma banki tomonidan to'liq qabul qilindi hamda maxsus foizsiz hisobvaraqqa cheklovlersiz o'tkazib borildi.

1994-yil 1-yanvardan boshlab Hukumatimizning 1993-yil 30-dekabrda «Naqd pul muomalasini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida» 613-sonli qarori bilan sobiq Ittifoq Davlat bankining 1961-yillar namunasidagi barcha qiymatdagi pullari muomalada bo'lishi butunlay taqiqlandi. Rossiya bankining 1993-yil namunasidagi pullariga faqat alohida tashkil etilgan savdo nuqtalarida xalq iste'mol mollarini sotishga ruxsat etildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Pul muomalasini mustahkamlash va so'm-kuponning xarid quvvatini oshirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq, 1994-yil 15-apreldan respublika hududida Rossiya Banki banknotalaridan to'lovlarda foydalanish taqiqlandi va so'm-kupon yagona qonuniy to'lov vositasi bo'lib qoldi.

So'm-kupon muomalada bo'lgan qisqa vaqt ichida bor-yo'g'i yetti yarim oyda qanchalik ulkan ishlar qilinganligini aniq tasavvur qilish uchun ushbu davrni quyidagi bosqichlarga ajratgan holda keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir:

1) 1993-yil 15-noyabrdan muomalaga kiritilgan «So'm-kupon»lar sobiq Ittifoq Davlat bankining qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50 va 100 rubl bo'lgan 1961–1992-yillar namunalari bo'yicha chiqarilgan qog'oz pullari, sobiq Ittifoq Davlat banki va Rossiya Bankining qiymati 200, 500, 1000 rubl bo'lgan 1991–1992-yillar namunalari bo'yicha chiqarilgan qog'oz pullari, Rossiya Bankining 1993-yil namunalari bo'yicha chiqarilgan qog'oz pullardan parallel to'lov vositasi sifatida foydalanildi.

Rossiya bankining qiymati 5 000 va 10 000 rubl bo'lgan qog'oz pullari to'liq muomaladan chiqarildi, ularni mayda kupyuralarga almashtirish taqiqlandi.

2) 1993-yilning 1-dekabridan sobiq Ittifoq Davlat banki va Rossiya Bankining qiymati 200, 500, 1000 rubl nominaldagi 1961–1992-yillar namunalari bo'yicha chiqarilgan qog'oz pullari butunlay muomaladan chiqarildi.

3) 1994-yil 1-yanvardan boshlab sobiq Ittifoq Davlat bankining 1961–1992-yillar namunasidagi barcha qiymatdagi pullari muomalada bo'lishi butunlay taqiqlandi. Rossiya Bankining 1993-yil namunasidagi pullariga faqat alohida tashkil etilgan savdo nuqtalarida xalq iste'moli mollarini sotishga ruxsat etildi.

1993-yil 15-dekabrdan qiymati 50 va 100 rubl va 1994-yilning 1-yanvaridan qiymati 1, 3, 5, 10, 25 rubl bo'lgan qog'oz pullar muomaladan chiqarildi, 1993-yilning 6-dekabridan ushbu banknotalarni omonatlarga qabul qilish to'xtatildi.

4) 1994-yil 15-apreldan Rossiya Banki banknotalarining muomalada bo'lishi taqiqlanib, respublika hududida so'm-kupon yagona qonuniy to'lov vositasiga aylantirildi.

Milliy valyutamiz «So'm»ning 1994-yil 1-iyuldan muomalaga kiritilib, respublika hududida yagona to'lov vositasiga aylantirilganidan keyin so'm-kuponlar 1994-yilning 1-avgustiga qadar muomalada bo'lib

turdi va ushbu sanadan ularni to'lovga va omonatlarga qabul qilish to'xtatildi.

Oraliq valyuta «so'm-kupon»ning mamlakatimiz Prezidenti rahnamoligida muomalaga kiritilishi va sobiq davlat banki kupyuralarining muomaladan bosqichma-bosqich chiqarilishi mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridagi muhim tarixiy voqealardan biri bo'ldi. Ushbu tadbir suveren mamlakatning asosiy belgilaridan biri bo'lgan milliy valyutani joriy etish yo'lidagi o'ta jiddiy sinov, tayyorgarlik, kuch va tajriba to'plash bosqichi bo'ldi, deyish mumkin.

Shu bilan birga, ushbu vosita orqali mamlakat ichki bozori rublning stixiyali, vayron qiluvchi intervensiyasidan saqlab qolindi, makroiqtisodiy vaziyat izga tushirildi va eng muhim jihatlaridan biri, imkoniyatlar nihoyatda cheklangan bo'lishiga qaramasdan, aholini eng zarur iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlash muvaffaqiyatli bajarildi.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar, erishilgan natijalar milliy valyutamiz «So'm»ni muomalaga kiritishda mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi.

So'm-kuponlar muomalasini normallashtirish orqali milliy valyutamizni joriy etishga asos yaratish to'lig'icha bajarildi. So'm-kuponlar muomalaga kiritilgan paytdanoq uni chet el valyutalariga konvertatsiya qilish boshlandi va so'm-kuponlarning xarid qobiliyatini mustahkamlash yuzasidan bir qator ishlar qilindi. Xususan, pul muomalasini barqarorlashtirishga, iste'mol bozorini to'ldirishga va eksportni oshirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi so'mning barqaror muomalada bo'lishiga zamin yaratdi.

Milliy valyuta «So'm»ning muomalaga kiritilishi. Milliy valyutamiz «So'm»ning muomalaga kiritilishi ulkan tarixiy voqelik sifatida O'zbekistonda samarali pul-kredit tizimini yaratish jarayonlarining mantiqiy davomi bo'ldi. Ushbu o'ta muhim voqea mamlakatimiz rahbari Islom Karimov tomonidan butun iqtisodiyotni isloh qilishning sifat jihatidan butunlay yangi bosqichini boshlab bergan ilk qadam, deb baholandi.

O'zbekiston Respublikasi hududida to'la qiymatli milliy valyuta yagona qonuniy to'lov vositasi bo'lmish «So'm»ning muomalaga kiritilishi haqiqatan ham inqilobiy qadam bo'ldi. Bu iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish borasida sifat jihatidan yangi bosqich boshlanganligidan darak berdi.

Milliy valyuta milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgi. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyundagi «O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to'g'risida»gi PF-870-sonli Farmoniga muvofiq, 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasining hududida 1000 so'm-kuponga bir «so'm» nisbati bilan O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi «So'm» muomalaga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi «So'm» O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 «so'm» bo'lgan bank qog'oz pullari banknotlar va 1, 3, 5, 10, 20, 50 «tiyin» bo'lgan metall tangalar holida naqd pullar muomalaga chiqarildi. Keyinchalik, 1997-yildan 200 «so'm», 2001-yildan 500 va 1000 «so'm», 2013-yildan 5000 «so'm» va 2017-yildan 10000, 50000 «so'm» bo'lgan bank qog'oz pullar banknotlar muomalaga kiritildi.

Milliy valyutani joriy etish bo'yicha respublika komissiyasining tarkibi tasdiqlanib, uning zimmasiga naqd pullarni almashtirishga hamda pul muomalasiga oid barcha tezkor va joriy masalalarni hal qilish vazifalari yuklatildi.

So'm-kuponlarni almashtirish uchun aholiga zarur shart-sharoitlarni yaratib berish va milliy valyutaga ortiqcha qiyinchiliklarsiz erkin o'tilishini ta'minlash maqsadida, 1994-yilning 1-avgustiga qadar barcha turdagi to'lovlarga, shuningdek fuqarolarning omonatlariga va O'zbekiston Respublikasi doirasida pul o'tkazish uchun milliy valyuta bilan bir qatorda 1000 so'm-kuponga 1 «so'm» nisbati bilan hech qanday cheklavlarsiz so'm-kuponlarni qabul qilishga ruxsat berildi. Aholiga xizmat ko'rsatayotgan respublikaning barcha savdo tashkilotlari hamda boshqa korxonalari, tashkilotlari va muassasalari zimmasiga mazkur talabning so'zsiz bajarilishini ta'minlash vazifasi yuklandi.

O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi tegishli vazirliklar va idoralariga ushbu tartibga rioya qilishni nazorat qilish hamda ushbu davrda so'm-kuponlarga tovarlar sotishdan va xizmat ko'rsatishdan bosh tortgan savdo va pullik xizmat ko'rsatuvchi shaxslarni javobgarlikka tortish vakolati berildi.

Mazkur qarorga asosan, O'zbekiston Respublikasining bank muassasalari tomonidan 1994-yilning 1-iyulidan boshlab so'm-kuponlarni muomalaga chiqarish to'xtatildi. Shu yilning 1 avgustidan boshlab O'zbekiston Respublikasining butun hududida to'lovlarning barcha turlari faqat milliy valyuta «So'm» bilan amalga oshirilishini e'tiborga olib, aholiga 1994-yilning 1-avgustiga qadar qolgan so'm-kuponlarni omonatlarga cheklavlarsiz qo'yish tavsiya etildi. Jamg'arma tarmog'iga

ega bo'lgan «O'zjamg'armabank» va respublikaning boshqa tijorat banklari 1994-yil 1-avgustidan boshlab so'm-kuponlarni omonatlarga qabul qilish to'xtatildi.

Yana bir muhim voqea, 1994-yil 28-iyundan 5-iyulgacha bo'lgan davrda 1994-yil iyun oyining ikkinchi yarmi uchun ish haqi, shuningdek, 1994-yil iyul oyi uchun pensiyalar, nafaqalar va stipendiyalar Markaziy bank, «O'zsanoatqurilishbank», «O'zdehqonchilikisanoatbank» va respublikaning boshqa banklari tomonidan ilk marta milliy valyuta so'mlarda berildi.

1994-yilning 1-iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida so'm qonuniy to'lov vositasi ekanligi hamda so'mlar va tiyinlar O'zbekiston Respublikasi hududida mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan barcha turdagi to'lovlarga, shuningdek banklar tomonidan oldin ochilgan omonatlarga va hisobvaraqlariga qo'shib qo'yish uchun hech qanday cheklovlarisiz qabul qilinishi majburiyligi qat'iy belgilab qo'yildi.

Aholining xorijiy valyutadagi jamg'armalaridan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash maqsadida, respublikaning vakil qilingan banklari tomonidan 1994-yilning 1-avgustidan boshlab tegishli valyuta ayirboshlash shoxobchalari orqali erkin muomaladagi valyutani «So'm»ga cheklovlarisiz almashtirib berish yo'lga qo'yildi.

Dastlab, valyuta almashtirish operatsiyalarini o'tkazish huquqi faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy bankining ixtisoslashtirilgan punktlariga berilgan bo'lsa, aholiga qulayliklar yaratish va valyutani almashtirishning doirasini kengaytirish maqsadida, 1994-yil 1-sentyabrdan bunday huquq barcha vakolatli banklarga berildi.

Ushbu qarorga muvofiq mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, respublikaning barcha xo'jalik yurituvchi subyektlari va bank muassasalari 1994-yilning 1-iyuligacha bo'lgan holatda hisobvaraqlaridagi, omonatlardagi va majburiyatlardagi mablag'larni, shuningdek ish haqi, pensiya, stipendiyalar va boshqa to'lovlarning miqdorlarini 1 so'mga 1000 so'm-kupon nisbati bilan qaytadan hisoblab chiqdilar.

«O'zjamg'armabank» va respublikaning boshqa tijorat banklari tomonidan mazkur qarorga muvofiq aholining omonatlar bo'yicha shaxsiy hisobvaraqlaridagi operatsiyalar 1994-yilning 1-sentyabriga qadar faqat hisob-kitob cheklari, chek daftarchalari yoki omonatchilarning topshiriqlari bo'yicha pul o'tkazish yo'li bilan, 1994-yilning 1-sentyabridan boshlab esa omonatchilarning xohishiga ko'ra naqd pulda ham amalga oshirildi.

Milliy valyuta «Soʻmni» joriy etish hamda muomalada boʻlgan soʻm-kuponlarni belgilangan muddatlarda yigʻishtirib olish borasidagi ishlarni tashkil etish, bajarish va nazorat qilish «Milliy valyutani joriy etish mexanizmi» toʻgʻrisidagi hujjat asosida Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan toʻliq va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

Milliy valyutaning muomalaga kiritilishi mamlakatimizning mustaqil bank tizimi shakllanishidagi sifat jihatidan yangi bosqichning boshlanishi boʻldi. Bu davrda Markaziy bank asosiy eʼtiborni makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlashga va shu asosda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiy oʻsish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi.

7.4. Milliy valyuta kursi va unga taʼsir etuvchi omillar

Milliy valyuta almashuv kursining shakllanishi xorijiy valyutalarga boʻlgan talab va taklif oʻzaro nisbatining oʻzgarishi natijasi boʻlganligi sababli, xorijiy valyutalardagi va milliy valyutalardagi pul mablagʻlariga boʻlgan talab va taklifga taʼsir etuvchi omillar, bir vaqtning oʻzida, milliy valyuta almashuv kursiga taʼsir qiluvchi omillar hisoblanadi. Oʻz navbatida, milliy va xorijiy valyutalardagi netto aktivlarga bevosita taʼsir koʻrsatuvchi omillar mavjud boʻlib, ulardan asosiylari, fikrimizcha, quyidagilardan iborat: mamlakat tashqi savdo operatsiyalarining qoldigʻi; mamlakat tashqi qarzining darajasi (tashqi qarzning YaIM dagi salmogʻi orqali baholanadi); inflyatsiya darajasi; Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari; Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi; tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalari; tijorat banklari brutto kreditlarining miqdori; tijorat banklari depozitlarining miqdori; tijorat banklari umumiy kapitalining miqdori; milliy iqtisodiyotga jalb qilingan xalqaro kreditlar; xorijiy mamlakatlardan keladigan pul oʻtkazmalari; Davlat byudjeti defitsitining darajasi.

U yoki bu omilning milliy va xorijiy valyutalardagi talab va taklifga taʼsirining darajasi milliy iqtisodiyot va moliya bozorlarining rivojlanish darajasi, mamlakat Markaziy banki monetar siyosatini amalga oshirish mexanizmining takomillashganligi, milliy bank tizimining yetarli darajada raqobatbardoshligi, mamlakat Markaziy bankining iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi kabi omillar bilan belgilanadi.

Biz quyidagi jadval maʼlumotlari orqali milliy valyuta – soʻmning nominal almashuv kursiga taʼsir qiluvchi omillarning taʼsir darajasi va dinamikasini tahlil qilamiz.

Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib borilgan valyutani hamda pul muomalasini tartibga soluvchi odilona siyosati natijasida hozirgi kunda milliy valyutamiz kursini barqarorligiga erishildi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan belgilangan normalardan yuqori hajmdagi oltin-valyuta zaxirasi shakllantirildi. Valyutani tartibga solish borasida qator qonunlar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi va ularni bajarilishi ustidan olib boriladigan nazorat, tahliliy ishlar takomillashtirildi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2011–2015-yillar mobaynida so'mning qadrsizlanish sur'ati 156,5 foizni tashkil qildi. Mazkur qadrsizlanish sur'ati yuqori bo'lib, asosan, quyidagi omillarning ta'siri bilan izohlanadi:

1. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar miqdorining oshishi natijasida mamlakat ichki bozoridagi xorijiy valyutalar taklifining kamayishi.

Ma'lumotlar tahlilidan ko'rinadiki, tahlil qilingan davr mobaynida hukumat tashqi qarzining nominal YaIM dagi salmog'i 1,0 foizli punktga oshdi. Bu esa, tashqi qarz bo'yicha xorijiy valyutalarda amalga oshirilayotgan to'lovlar miqdorining sezilarli darajada katta ekanligidan dalolat beradi.

7.4.1-jadval

So'mning nominal almashuv kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar dinamikasining tahlili (har bir moliyaviy yilning 1 yanvar sanasiga)⁷⁴

So'mning almashuv kursiga ta'sir qiluvchi omillar	Yillar					2016-yilda 2012-yilga nisbatan o'zgarishi
	2012	2013	2014	2015	2016	
So'mning 1 AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi, so'm	1795,0	1984,0	2202,20	2422	2810	156,5 f.p.
Tashqi savdo operatsiyalarining saldosi, mln AQSh dollari	4517,4	1120	1300	180	1050	-3457,4
Hukumat tashqi qarzining YaIM ga nisbati, %	17,5	16,0	17,0	17,5	18,5	1,0 f.p.
Inflyatsiyaning yillik darajasi, %	7,6	7,0	6,8	6,1	5,6	-2,0 f.p.

O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi, Markaziy banki va "O'zbekiston iqtisodiyoti" axborot-tahliliy sharhi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Markaziy bankning soʻmdagi depozitlar boʻyicha zaxira stavkasi, %	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	-
Tijorat banklarining kreditlari, mlrd soʻm	15652,0	20400	26530	34809	42685	310 f.p.
Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasining yillik darajasi, %	12	12	10	9	9	-3 f.p.
Tijorat banklari umumiy kapitalining miqdori, mlrd. soʻm	5334,2	6200,0	6500,0	6900	7800	146,2 f.p.

Bunda, tashqi qarz boʻyicha toʻlovlar miqdorining oshayotganligi bevosita mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilingan xalqaro investitsion kreditlardan foydalanish samaradorligiga bogʻliqdir. Shuni alohida eʼtirof etish joizki, mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida, xalqaro investitsion kreditlardan foydalanish samaradorligining pastligi tufayli, ushbu omil xorijiy valyutadagi toʻlovlar miqdorining oshishiga olib kelmoqda va shuning asosida soʻmning nominal almashuv kursiga salbiy taʼsir qilmoqda. Mazkur salbiy taʼsir, fikrimizcha, ikki yoʻnalishda namoyon boʻlmoqda: birinchidan, xalqaro investitsion kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalarining oʻzini oqlamasligi natijasida mazkur kreditlar va ularning foizlari Oʻzbekiston hukumati, TIF Milliy banki va Asakabankning xorijiy valyutadagi mablagʻlari hisobidan qaytarilmoqda.

Buning natijasida respublikamiz ichki valyuta bozoridagi xorijiy valyutalar taklifiga nisbatan kuchli salbiy taʼsir yuzaga kelmoqda; ikkinchidan, jalb qilingan xalqaro investitsion kreditlarning maʼlum qismiga mamlakat ichki bozorida tovarlar, xomashyolar xarid qilingan, xizmatlar haqi toʻlangan.

Jumladan, foydalanish samaradorligi past boʻlgan xalqaro investitsion kreditlarning milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan yuzaga kelgan salbiy taʼsiriga barham berish davlat tomonidan xalqaro kerditlar jalb qilishni moliyaviy qoʻllab-quvvatlashning amaldagi tartibini tubdan oʻzgartirishni taqozo etadi.

Bir qator oʻtish iqtisodiyoti mamlakatlarida xalqaro investitsion kreditlar boʻyicha qarzdorlik muammosining chuqurlashishi natijasida milliy valyuta kursining keskin pasayishi, mamlakat tashqi qarzining YaIM dagi salmogʻining keskin oʻsishi kuzatilgan. Masalan, 1982-yilda Meksika hukumati defolt boʻlishining asosiy sabablaridan biri uning iqtisodiyotiga jalb qilingan xalqaro investitsion kreditlar boʻyicha

qarzdorlik muammosining chuqurlashganligi ekanligi ko'p sonli iqtisodiy adabiyotlarda, ilmiy izlanishlarda o'z isbotini topgan. Shu sababli, xalqaro investitsion kreditlar va ularning foizlarini qaytarish bilan bog'liq bo'lgan valyuta mablag'lari oqimining mamlakat ichki valyuta bozoridagi xorijiy valyutalar taklifiga ta'sirini baholash ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari darajasining 2011–2015-yillar mobaynida o'rtacha 12.5 foizda ushlab turilganligi.

Majburiy zaxira talabnomalari darajasining 2009-yilda tabaqalanishi tijorat banklarining kreditlar berish imkoniyatini sezilarli darajada oshishini ta'minlaydi. Pirovard natijada, so'mdagi pul massasining miqdori sezilarli darajada ko'payadi.

3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy qayta moliyalash stavkasini tahlil qilingan davr mobaynida 3,0 foizli punktga pasayganligi.

Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining pasayishi respublikamiz tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini pasayishiga olib keldi. Buning natijasida korxonalar va aholining bank kreditlaridan foydalanish imkoniyati oshdi va shuning asosida tijorat banklari kreditlarining miqdori sezilarli darajada ko'paydi. Chunonchi, 2009–2013-yillar mobaynida tijorat banklari kreditlarining umumiy miqdori 310,0 foizga o'sdi. Bu esa, so'mdagi pul massasining oshishiga olib keldi.

Lekin shu bilan birga, so'mning almashuv kursiga ijobiy ta'sir qiluvchi, ya'ni uning qadrsizlanish darajasini pasaytirishga xizmat qiluvchi bir qator omillar ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Mamlakat tashqi savdo operatsiyalari ijobiy saldosinging yuqori o'sish sur'atiga ega ekanligi.

Tahlil qilingan davr mobaynida O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo operatsiyalarining ijobiy saldosi 1,05 mlrd AQSh dollarini tashkil qilgan edi. Bu esa, to'lov balansining joriy operatsiyalar balansi saldosinging ijobiy bo'lishiga va shuning asosida xorijiy valyutalar taklifining sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Shuningdek, mamlakat tashqi savdo aylanmasi ijobiy saldosinging o'sish tendensiyasiga ega ekanligi oltin-valyuta zaxiralari miqdoringing barqaror tarzda o'sishiga olib keldi.

2. Tahlil qilingan davr mobaynida inflyatsiyaning yillik sur'atini yuqori darajada, ya'ni 2,0 foizli punktga pasaytirishga muvaffaq bo'linganligi.

3. O'zbekistonlik fuqarolarning xorijiy davlatlardan jo'natgan pul o'tkazmalari miqdorining pasayish tendensiyasiga ega ekanligi. 2015-yilning o'zida bu ko'rsatkich qariyb 50 % ga pasaydi.

Muomaladagi pullar taklifiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri tijorat banklari tomonidan berilgan kredit qo'yilmalari hajmining o'zgarishi hisoblanadi. Buning sababi shundaki, muomaladagi pul massasining asosiy qismi tijorat banklari kredit emissiyasining natijasi hisoblanadi. Rivojlangan davlatlarda, jumladan, AQSh, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlarda tijorat banklari kreditlari muomaladagi pul massasining 90 foizdan ortiq qismini tashkil etadi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida bu ko'rsatkich 85 foizdan ortiq bo'lgan miqdorni tashkil etadi.⁷⁵ Shu sababli, respublikamiz tijorat banklarining kredit qo'yilmalari dinamikasini va unga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish, so'mning almashuv kursiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni baholash nuqtayi nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. O'z navbatida, tijorat banklari kredit qo'yilmalarining harakatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar bo'lib, kreditlar foiz stavkalarining o'zgarishi va Markaziy bank majburiy zaxira talabnomalarining o'zgarishi hisoblanadi. Shunisi xarakterliki, Markaziy bank majburiy zaxira talabnomalarining asosiy funksiyalaridan biri tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash hisoblanadi. Majburiy zaxira stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, tijorat bankining kreditlash imkoniyati shunchalik past bo'ladi. Shu sababli, Markaziy bank majburiy zaxira talabnomasi orqali tijorat banklarining kreditlash imkoniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kreditlarning foiz stavkalari kreditlarning bahosi va bozor regulyatori hisoblanadi. Shu sababli, kreditlarning foiz stavkalariga nisbatan ma'muriy cheklovlarning joriy qilinishi kredit resurslari harakatining buzilishiga, kreditlarning real bozor bahosining aniqlanmasligiga olib keladi. Kreditlar foiz stavkalarining pasayishi ularga bo'lgan talabning oshishiga va shuning asosida tijorat banklari kredit qo'yilmalarining oshishiga olib keladi. Shuni alohida qayd etish joizki, milliy ssuda kapitallari bozori rivojlanmagan mamlakatlarda Markaziy banklar, bozor mexanizmlari orqali, tijorat banklari kreditlarining bozor stavkalariga ta'sir etish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Natijada, ular,

⁷⁵ «International Financial Statistics» byulleteni ma'lumotlari asosidagi hisob-kitobi.

tijorat banklari kreditlari foiz stavkalarining o'sishiga nisbatan turli shakllardagi ma'muriy cheklovlarni joriy qilishga majbur bo'ladilar.

Markaziy bank tomonidan pul-kredit sohasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar, shu jumladan, iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini bank kreditlarini ajratish hajmlarini kengaytirish hisobiga to'liq qondirish, bank xizmatlaridan foydalanish shart-sharoitlarini soddalashtirish va arzonlashtirish borasida amalga oshirilgan ishlar hamda qayta moliyalash stavkasining tushirilganligi tijorat banklarining foiz siyosatiga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Shuningdek, respublikadagi mavjud makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik ham kreditlar va depozitlar bo'yicha foiz stavkalari dinamikasida o'z ijobiy aksini topdi.

Xususan, depozitlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi yil boshidagi 9,6 foizdan 7,7 foizgacha pasaydi.

7.4.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kredit qo'yilmalari hajmi va unga ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi⁷⁶

Ko'rsatkichlar	2012	2013	2014	2015	2016	2016-yilda 2012- yilga nisbatan o'zgarishi
Kredit qo'yilmalari hajmi, mln so'm	15652,0	20400	26530	34809	42685	272,2 f.p.
Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining o'rtacha yillik darajasi, %	12	12	10	9	9	-3 f.p.
Qisqa muddatli so'mdagi kreditlarning o'rtacha tortilgan foiz stavkasi, %	13,8	13,2	13,0	10,5	9,5	-4,3 f.p.
Uzoq muddatli so'mdagi kreditlarning o'rtacha tortilgan foiz stavkasi, %	13,0	11,8	11,6	10,5	9,5	4,5 f.p.
So'mdagi muddatli depozitlar bo'yicha majburiy zaxira stavkalari, %	12,5	12,5	12,5	12,5	12,5	-

Bunda jismoniy shaxslar depozitlari (talab qilib olinguncha depozitlar hisobga olinmagan holda) bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi yil boshidagi 9,8 foizdan 8,0 foizgacha, yuridik shaxslar depozitlari bo'yicha esa yil boshidagi 7,4 foizdan 5,5 foizgacha pasaydi.

⁷⁶ O'zbekiston Markaziy bankining hisobot ma'lumotlari asosida hisoblandi.

Shu bilan birga, banklararo pul bozorida o'rtacha foiz stavkasi yil davomida 1,0 foiz bandga pasayib, 9,0 foizni tashkil etdi.

Tijorat banklarining resurs bazasini shakllantirish bilan bog'liq xarajatlarning qisqarishi mos ravishda kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining pasayishiga olib keldi.

Bunda tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi 12,4 foizdan 10,5 foizgacha, imtiyozli kreditlarni hisobga olmagan holda esa 14,3 foizdan 12,5 foizgacha pasaydi.

2015-yilda pul bozorida, shu jumladan, tijorat banklarining depozit va kredit operatsiyalari bo'yicha o'rnatilgan foiz stavkalari pasayish dinamikasi kuzatildi.

Jumladan, 2015-yil 1-yanvaridan qayta moliyalash stavkasining 1 foizli bandga pasaytirilishi hamda iqtisodiyotdagi inflyatsion kutilmalarning pasayib borishi kabi omillar ta'sirida 2015-yilda jami depozitlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi yil boshidagi 7,7 foizdan 6,7 foizgacha pasaydi.

Shuningdek, 2015-yilda pul bozorida ham moliyaviy resurslar narxlarining arzonlashishi kuzatilib, banklararo kredit operatsiyalari bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi 2015-yilning birinchi choragida kuzatilgan o'rtacha 9,7 foizdan yil oxiriga kelib 9,2 foizgacha pasaydi.

O'z navbatida, depozitlar va banklararo pul bozorida foiz stavkalarining pasayishi tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga ajratilayotgan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining pasayishiga xizmat qildi. Xususan, 2015-yilda tijorat banklarining kreditlari bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi yillik hisobda 10,5 foizdan 9,5 foizgacha pasaydi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 25-oktyabrdagi 422-sonli «Ichki valyuta bozorida almashev kurslarini bixillastirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi valyuta bozorini erkinlashtirish bo'yicha amalga oshirilgan muhim tadbirlardan biri sanaladi. Qarorga muvofiq, 2001-yil 1-noyabrdan boshlab quyidagi operatsiyalar erkin kursda amalga oshirilmoqda:

– hukumat tomonidan yoki uning kafolati ostida 2001-yil 1-iyulgacha jalb etilgan chet el valyutasidagi kreditlarga xizmat ko'rsatish;

– korxonalarining markazlashtirilgan resurslarni eksport qilish hisobiga tushadigan valyuta tushumlarini majburiy sotish va sotib olish;

– respublika hududida valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistika hisoboti va boshqa hisobotlar, bojxona to'lovlarini va

boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining birjadan tashqari valyuta bozoridagi almashuv kursini, pul massasi va inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan kursi bo'yicha amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasida naqd pul muomalasi va iqtisodiy faollik o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud bo'lganligi sababli, naqd xorijiy valyutalarning tijorat kursi dinamikasini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2011–2015-yillar mobaynida respublikamiz tijorat banklari kredit qo'yilmalarining hajmi o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Buning ustiga, 2015-yilda kredit qo'yilmalarining 2011-yilga nisbatan o'sish sur'ati sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Mazkur tendensiyani yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

2015-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasining pasayish tendensiyasiga ega bo'lganligi va buning natijasida tijorat banklari tomonidan berilgan qisqa va uzoq muddatli kreditlar foiz stavkalarining pasayish tendensiyasining yuzaga kelganligi;

Quyidagi jadvaldan milliy valyutaning AQSh dollariga nisbatan kursini 1995–2015-yillar uchun o'zgarishini ko'radigan bo'lsak, bu davrda (20 yilda) kurs darajasi 112,4 marta, yoki o'rtacha yiliga 1,287 marta (28,7%ga) oshgan. Oxirgi 3 yilda o'rtacha 12,5 % atrofida kurs o'zgaragan. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinyaptiki 2005, 2012, 2013 yillarda valyuta kursi tushish darajasi yuqori bo'lgan. Bunday holat 2001 va 2002-yillarda ham kuzatilgan. 2001 va 2002-yillarda kursning keskin o'zgarishiga sabab mamlakat valyuta siyosatida amalga oshirilgan devolvatsiyalardir. Ya'ni 01.05.2000 yilda 1 AQSh dollarining rasmiy kursi 149,38 so'mdan 231,00 so'mga (54,6%ga) oshirilgan, 01.11.2001 yilda esa 433,70 so'mdan 680,90 so'mga (57,0%ga) oshirilgan.

Valyuta kursini o'zgarishini asosiy sabablari, 2001–2002-yillarda respublikamizda valyuta munosabatlari va valyuta bozorini erkinlashtirish bo'yicha hukumat qarorlarining qabul qilinganligi va xorijiy valyutadagi to'lovlarning xorijiy netto aktivlarning ichki bozordagi taklifiga salbiy ta'sir qilganligi hisoblanadi.

2015-yilda valyuta siyosati milliy valyuta almashuv kursi keskin tebranishlari oldini olishga, inflyatsion jarayonlarni jilovlashga hamda mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarining ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirildi.

**Milliy valyutaning AQSh dollariga nisbatan kursini
1995–2015-yillardagi o‘zgarishi**⁷⁷

Sana	Valyuta kursi, Sum/ AQSh dollari	Oldingi yilga nisbatan o‘shish sur‘ati (koef.da)	Boshlang‘ich davrga nisbatan o‘shish sur‘ati (koef.da)
01.01.1995	25,00	-	-
01.01.1996	35,50	1,42	1,42
01.01.1997	55,00	1,55	2,20
01.01.1998	80,17	1,46	3,21
01.01.1999	110,00	1,37	4,40
01.01.2000	140,00	1,27	5,60
01.01.2001	325,00	2,32	13,00
01.01.2002	688,00	2,12	27,52
01.01.2003	970,00	1,41	38,80
01.01.2004	980,00	1,01	39,20
01.01.2005	1058,00	1,08	42,32
01.01.2006	1180,00	1,12	47,20
01.01.2007	1240,00	1,05	49,60
01.01.2008	1290,00	1,04	51,60
01.01.2009	1393,00	1,08	55,72
01.01.2010	1511,40	1,08	60,46
01.01.2011	1640,00	1,09	65,60
01.01.2012	1795,00	1,09	71,80
01.01.2013	1985,46	1,11	79,42
01.01.2014	2202,20	1,11	88,09
01.01.2015	2422,40	1,10	96,90
01.01.2016	2810,0	1,16	112,4
01.08.2017	4087	1,45	163,5
08.05.2018	8050	1,97	322,0

Bunda valyuta bozorini samarali tartibga solish maqsadida valyuta kursining o‘zgarib boruvchi boshqariladigan strategiyasini qo‘llash orqali so‘mning AQSh dollariga nisbatan kursini bosqichma-bosqich pasaytirish choralari ko‘rildi.

Natijada 2015-yil davomida so‘mning AQSh dollariga nisbatan ayirboshlash kursi 16 foizga pasayib, 2016-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, bir AQSh dollari 2810 so‘mni tashkil qildi⁷⁸.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentyabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-

⁷⁷ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, www.cbu.uz sayti ma‘lumotlari asosida tayyorlandi.

⁷⁸ O‘sha manba.

tadbirlar to'g'risida"gi PF-5177-sonli Farmoniga asosan ushbu sohada respublikamiz hayotida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi.

Bu farmonga asosan valyutani tartibga solish tizimini tubdan isloh qilish, valyuta siyosatini liberallashtirish, barcha tadbirkorlik subyektlariga tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishda teng sharoitlar yaratish, faqatgina bozor mexanizmlari asosida faoliyat korsatadigan valyuta bozorini shakllantirish barcha banklarning mijozlar (yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan, yakka tartibdagi tadbirkorlar) ehtiyojlarini qondirish maqsadida chet el valyutasini sotib olish va sotish uchun valyuta birjasi savdolarida erkin ishtirok etishini, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan chet el valyutasi joriy xalqaro valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun banklarda erkin sotib olinishi va sotilishi kafolatlandi. Xususan, yuridik shaxslar o'z mablag'larini banklarda joriy xalqaro valyuta operatsiyalarini, jumladan, tovarlar, ish va xizmatlar importi, foydani repatriatsiya qilish, kreditlarni qaytarish, xizmat safari xarajatlarini to'lash va boshqa savdo xarakteriga ega bo'lmagan operatsiyani amalga oshirish uchun chet el valyutasiga cheklovlersiz erkin konvertatsiya qilishlariga huquqiy asos yaratildi⁷⁹.

2017-yil yozidan boshlab milly valyutaning AQSh dollariga nisbatan almashinuv kursi 8100 dan ortiq qilib belgilangan bo'lsada, bugungi kunda bu ko'rsatkich pasayish tendensiyasiga ega. Masalan, 2018-yil yanvar oyining boshida 1 AQSh dollari 8140 so'm, fevralda 8192 so'm, mart oyida 8100 so'mni tashkil etgan bo'lsa, joriy yil 8 may kunda 8050 so'mni tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib borilgan valyuta siyosati inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borish yo'li bilan milliy valyutaning to'lov qobiliyatini mustahkamlashga, to'lovlar va hisob-kitob tizimini takomillashtirishga yo'naltirildi. Natijada, 2015-yilda inflyatsiya darajasi bashorat ko'rsatkichidan yuqori bo'lmadi va 5,6 %ni tashkil etdi. Valyuta kursini barqarorligi inflyatsiya darajasini boshqarishda muhim ahamiyatga egadir. Ularning o'zaro bog'liqlikda ekanligini korrelyatsion tahlil natijasida aniqlashimiz mumkin.

Ta'kidlash kerakki, 2015-yil yakuni bo'yicha iste'mol baholari indeksi asosida hisoblangan inflyatsiya darajasi 5,6 foizni tashkil etdi va 2014-yilga (6,1 foiz) nisbatan 0,5 foiz bandga pasaydi.

Xususan, 2015-yilda oziq-ovqat mahsulotlarining narxlari 1,3 foizga oshib, inflyatsiya darajasiga ta'siri 0,6 foizni, nooziq-ovqat

⁷⁹ "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5177-sonli Farmoni. 2017-yil 2 sentyabr.

mahsulotlari narxlari 8,8 foizga oshib, inflyatsiya darajasiga ta'siri 2,9 foizni tashkil etdi.

2015-yilda ko'rsatilgan xizmatlar narxlari 10,7 foizga oshdi va inflyatsiya darajasiga ta'siri 2,1 foizni tashkil qildi⁸⁰.

O'zbekistonda inflyatsiya sur'atlarining pasayishi, shuningdek, dunyo moliya bozorlarida yevro va rubl kurslarining mustahkamlanishini davom etayotganligi so'mning real ko'rinishdagi kursiga ta'sir etayotgan asosiy omillar bo'ldi.

Shuningdek, Markaziy Bankda milliy valyuta kursini qo'llab-quvvatlash maqsadida valyuta birjasida tazyiq qilish uchun foylaniladigan valyuta rezervlarining mavjudligi ham ana shunday vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Agar valyuta bozorida miqdoriy massa ta'yziq ko'rsatishi namoyon bo'lsa, Markaziy Bank kursni qandaydir muayyan darajada ushlab, turmaslik haqida qaror qabul qiladi va dollarga nisbatan so'm kursining pasayishi ro'y beradi. Vazirlar Mahkamasining «Naqd so'mni erkin muomaladagi valyutaga almashtirishning eng yuqori summasiga doir cheklanishlarni bekor qilish to'g'risida»gi qarori ham so'm qadrini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining ichki valyuta bozorida chet el valyutasi bilan olib boriladigan operatsiyalar:

1. O'zbekiston Respublikasida chet el valyutasi oldi-sotdisi O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi o'tkazadigan sotuvlarda ham, ulardan tashqarida ham – vakolatli banklar orqali amalga oshiriladi.

2. Chet el valyutasini valyuta savdosida sotib olish va sotish chog'ida O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi qoidalariga rioya etilishi lozim.

3. Valyuta savdosida chet el valyutasini sotib olish va sotishga doir barcha operatsiyalar shu valyuta uchun belgilangan kurs bo'yicha o'tkazilishi lozim. Bunda valyuta savdosida har qanday rezident yoki norezidentning agenti sifatida chet el valyutasini sotib oluvchi yoki sotuvchi vakolatli bank mazkur rezident yoki norezidentdan xarid qilingan yoki sotilgan chet el valyutasi summasining 1 % dan oshmaydigan miqdorda vositachilik haqi undirib olishi shart.

4. Har gal valyuta savdosi o'tkazilgandan keyin Markaziy Bank o'zi tanlagan valyutalarga nisbatan so'mning rasmiy kursini darhol belgilaydi, chunonchi, savdoda qatnashgan valyutalardan farq qiluvchi boshqa valyutalar kursini belgilashda mazkur valyutalarning jahonda tan olingan chet el valyutalari bozorida olingan so'nggi ayirboshlash

---

⁸⁰ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari

kursiga hamda shu valyuta savdosida belgilangan AQSh dollarni soʻmga ayirboshlash kursiga asoslanadi.

5. Rasmiy ayirboshlash kursi belgilangan chet el valyutasini valyuta savdosidan tashqarida sotib olish va sotish borasida olib boriladigan barcha operatsiyalar shu valyuta uchun belgilangan rasmiy kurs boʻyicha amalga oshirilishi lozim.

Bunda, milliy valyutadagi korrespondent aloqalarni rivojlantirish bevosita xalqaro savdo aloqalarida milliy valyutamiz - soʻmdan keng miqiyosda foydalanishga asos boʻladi. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi bilan erkin savdo tizimi va eng yuqori darajada qulayliklar yaratilishini koʻzda tutuvchi bitimlar imzolangan davlatlarning xoʻjalik yurituvchi subyektlari bilan milliy valyutada tovarlarni eksport va import qilish uchun respublikamiz korxon va tashkilotlari tomonidan shartnomalar imzolanishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

7.5. Pul-kredit siyosati milliy valyuta barqarorligini taʼminlovchi omil sifatida

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatining strategik maqsadi boʻlib, milliy valyutaning barqarorligini taʼminlash hisoblanadi. Shu sababli, milliy valyutaning almashuv kurslari dinamikasiga baho berish monetar tahlilning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Oʻzbekiston Respublikasida olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat va Markaziy bankning monetar siyosati avvalambor, narxlarni barqarorligini saqlab turish va milliy valyutadagi aholi daromadini oshirish orqali milliy valyutadan manfaatdorlikni oshirishga qaratilgan.

Markaziy bankning pul-kredit siyosatining beshta anʼanaviy instrumenti mavjud. Ushbu instrumentlarga quyidagilar kiradi:

1. Markaziy bankning qayta moliyalashtirish siyosati;
2. Majburiy zaxiralar siyosati;
3. Ochiq bozor siyosati;
4. Valyuta siyosati;
5. Depozit siyosati.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish siyosati deganda uning tijorat banklarini kreditlash bilan bogʻliq tadbirlari majmui hisoblanadi. Barcha mamlakatlarda, shu jumladan, Oʻzbekiston Respublikasida Markaziy bank tijorat banklari uchun soʻnggi pogʻonadagi kreditor hisoblanadi. Shu bilan birga, hukumatning iqtisodiy siyosati doirasida

moliyalashtirilayotgan muhim tadbirlar va investitsion loyihalar markazlashgan resurslar hisobidan tijorat banklari orqali moliyalashtiriladi.

Markaziy bank tijorat banklarini uch xil usulda kreditlay oladi:

1. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan kreditlashtirish;
2. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini ularning balansidagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlashtirish.
3. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri kreditlash.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan beriladigan kreditlar hisobli kreditlar deyiladi va ularning foiz stavkalari hisob stavkalari deyiladi. Hisob stavkalari Markaziy bankning foiz siyosatida asosiy o‘rinni egallaydi. Buning asosiy sababi, fikrimizcha, hisob siyosatining Markaziy bankning boshqa instrumentlariga nisbatan bir qator muhim afzalliklarga ega ekanligidadir. Biz tomonimizdan, xalqaro bank amaliyotida Markaziy bankning hisob siyosatidan foydalanish amaliyotini tadqiq qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, uning hisob siyosati quyidagi afzalliklarga ega:

1. Markaziy bankning hisob siyosati mohiyatiga ko‘ra bozor xarakteriga ega bo‘lgan, muomaladagi pul massasining hajmiga bilvosita va samarali ta’sir ko‘rsata oladigan instrument hisoblanadi.
2. Markaziy bankning hisob siyosati mamlakat to‘lov balansining holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim omil hisoblanadi.
3. Markaziy bankning hisob siyosati orqali milliy iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga mansub bo‘lgan korxonalarni tanlanma asosda, ya’ni selektiv tarzda kreditlashtirish mumkin.

Rivojlangan xorijiy davlatlar bank amaliyotida Markaziy banklarining hisob siyosati qayta moliyalashtirish siyosatining nisbatan faol tarzda va keng ko‘lamda qo‘llaniladigan turi hisoblanadi. Masalan, Yaponiyada Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga asosan hisobli kreditlar beriladi. Hisobli kreditlar 3 oygacha muddatga beriladi. Uni berish va qaytarish tartibi Markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash bilan bog‘liq bo‘lgan tadbirlar majmui bo‘lib, Markaziy bank tijorat banklarini 3 xil usulda kreditlay oladi:

1. Qayta moliyalash stavkasi Markaziy Bank tomonidan tijorat banklariga ularning ixtiyoridagi tratta (o'tkazma veksel)larni qayta hisobga olish yo'li bilan beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Markaziy bank har bir moliyaviy yil uchun oldindan trattalarni, ya'ni uzatma tijorat vekselarini o'zida qayta hisobga olish kontingentini belgilaydi. Qayta hisobga olish kontingenti hajmini belgilashda pul massasining o'sish sur'ati, inflyatsiya darajasi kabi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisobga olinadi.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki O'zbekiston Respublikasi amaliyotida trattalar muomalasining 1996-yilda to'xtatilganligi mamlakatimiz Markaziy bankiga diskont siyosatini qo'llash imkonini bermaydi. Buning natijasida Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati orqali ssuda kapitallari bozoriga va makroiqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir etish imkoniyati pasayadi.

2. Tijorat banklari Markaziy Bankdan o'zlarining portfelidan qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yish orqali kredit olishi - bu lombard krediti hisoblanadi. Ushbu usulda berilgan kreditlarning foiz stavkasi lombard stavkalarini deyiladi. Lombard stavkasi har doim hisob stavkasidan ikki-uch punkt yuqori yuradi.

3. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to'g'ridan - to'g'ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft, overnayt, kunlik va muddatli kreditlar shaklida bo'ladi.

Ushbu kreditlardan foydalanish orqali Markaziy bank banklarning kredit mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlarini qisqa muddatda qondirish orqali muomaladagi pul massasiga ta'sir etishlari mumkin.

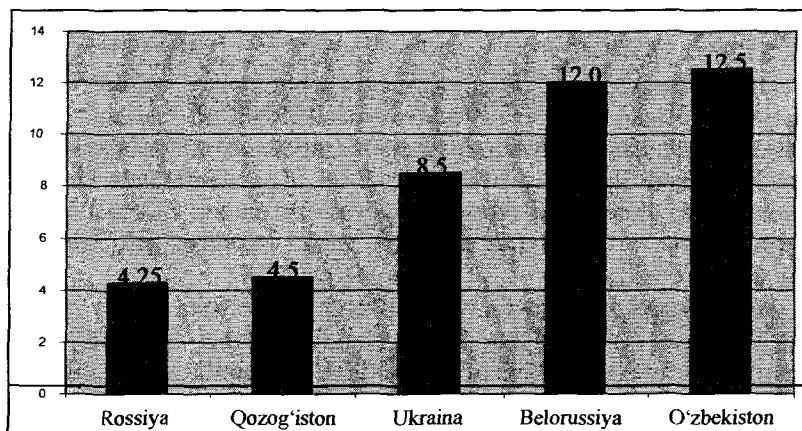
O'tgan yillar mobaynida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi pul bozoridagi foiz stavkalarini boshqarish hamda iqtisodiy o'sish jarayonlarini rag'batlantirish maqsadlariga yo'naltirildi.

Inflyatsiya darajasi, pul massasining va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning maqsadli parametrlaridan kelib chiqib, qayta moliyalash stavkasi 2015-yilning 1-yanvaridan yillik 10 foizdan 9 foizga tushirildi va yil davomida o'zgartirilmagan holda saqlab turildi. Umuman olganda, pul-kredit sohasida amalga oshirilgan ushbu tadbirlar pul massasining prognoz ko'rsatkichlaridan past bo'lishini ta'minlash va inflyatsiya darajasiga monetar omillar ta'sirining oldini olish imkonini berdi.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi "Nostro" vakillik hisob raqamida yuzaga kelgan pul mablag'lari etishmasligi muammosini va ayrim ko'zda tutilmagan

zarurat tug'ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo'lgan hollardagina hal qilish maqsadida beriladi. Qayta moliyalash stavkasi qanchalik past bo'lsa tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari shunchalik kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko'paytiradi.

Markaziy banklar tomonidan qayta moliyalash stavkasining pasaytirilishi, tijorat banklarining Markaziy bankdan qarz olish imkoniyatini kengaytiradi va past foiz stavkalarida o'z mijozlarini kreditlash hajmini oshirish imkoniyatini yaratadi. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi pul bozorida talab va taklifdan hamda joriy va kutilayotgan inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

7.5.1-rasm. Qozog'iston, Rossiya, Ukraina, Belorussiya va O'zbekiston Markaziy banklarining majburiy zaxira stavkalarini o'rtacha darajasi⁸¹, 2016-yilning 1-yanvar holatiga

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish siyosati o'tgan yillar mobaynida eng ko'p qo'llanilgan instrument hisoblanadi. Milliy valyuta kiritilgan paytdan boshlab to hozirgi davrgacha Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasini yiliga bir necha marta o'zgartirganini kuzatish mumkin. Biroq shuni ta'kidlash kerakki, dastlabki yillari qayta moliyalashtirish stavkasi darajasi ancha yuqori bo'lgan bo'lsada, u pasayish tendensiyasiga ega bo'lib kelmoqda.

⁸¹ www.cbr.ru sayti ma'lumotlari.

Markaziy bank mamlakatdagi pul muomalasi holatiga javob bergan holda o'zining foiz siyosati orqali mamlakatdagi baholar barqarorligi, ustuvor makroiqtisodiy ko'rsatkichlar muvofiqligi va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashi kerak. O'z navbatida bu jarayonda jamiyatning barcha qatlami vakillari manfaatlarini hisobga olgan holda harakatlanish muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirishni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uni modernizatsiya qilish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Buning sababi shundaki, mamlakat bank tizimi iqtisodiyotning real sektorida amalga oshirilayotgan modernizatsiya jarayonlari talablariga to'liq javob berishi lozim.

Quyidagi rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari nisbatan yuqoridir. Buning ustiga, majburiy zaxira ajratmalari banklarning balansidan olib qo'yiladi.

Shunisi xarakterliki, majburiy zaxira talabnomalari ma'muriy mazmunga ega bo'lgan monetar instrument hisoblanadi. Shu sababli, taraqqiy etgan mamlakatlarda ushbu instrumentning ahamiyati juda past. Masalan, Yaponiya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya, Kanada davlatlarida majburiy zaxira talabnomalari monetar siyosat instrumenti hisoblanmaydi. Yevropa Markaziy bankining majburiy zaxira stavkasi esa, atigi 2,0 foizni tashkil etadi.

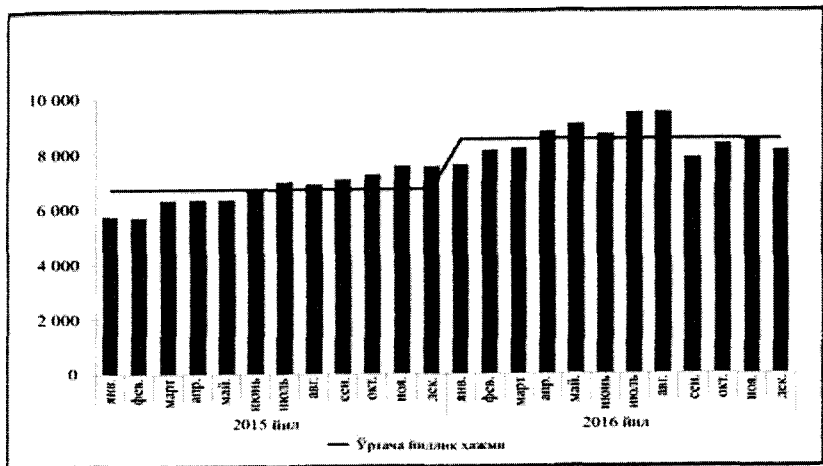
Pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanishda asosiy e'tibor bank tizimida ortiqcha likvidlikni shakllantiruvchi va inflyatsion bosimning oshishiga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarga qaratildi.

2016-yilda belgilangan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, xususan, inflyatsiya darajasi va iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha o'rnatilgan maqsadli ko'rsatkichlarga mutanosib ravishda pul agregatlarining o'zgarish dinamikasini boshqarib borishda pul-kredit siyosatining tegishli instrumentlaridan foydalanildi.

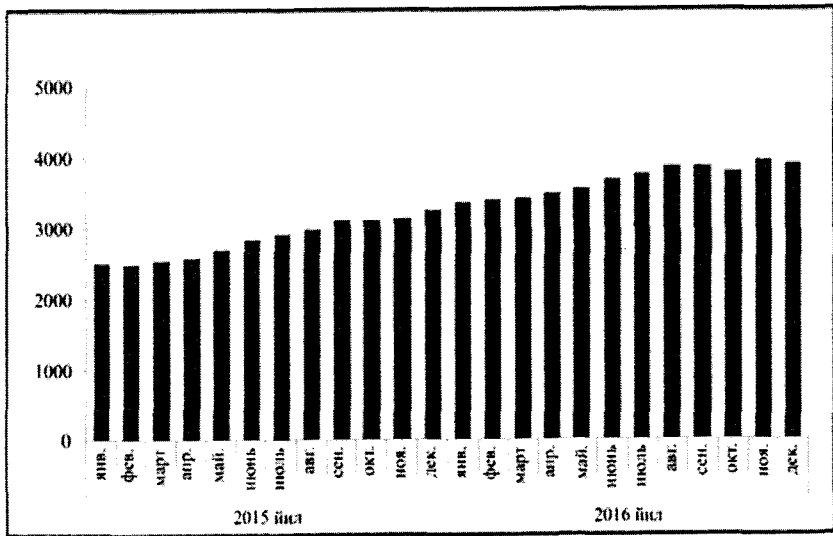
Bunda asosiy e'tibor bank tizimida ortiqcha likvidlikni shakllantiruvchi va inflyatsion bosimning oshishiga olib kelishi mumkin bo'lgan omillar xususiyatiga qaratildi.

Xususan, bank tizimi sof tashqi aktivlari ko'payishi hisobiga shakllangan qo'shimcha likvidlikning inflyatsion bosimga ta'sirining oldini olish maqsadida tijorat banklarining bo'sh pul mablag'larini Markaziy bankdagi depozitlarga muntazam ravishda jalb etish orqali sterilizatsiya operatsiyalari o'tkazilib borildi.

2016-yil davomida amalga oshirilgan sterilizatsiya operatsiyalarining o'rtacha hajmi 2015-yilga nisbatan 1,3 martaga oshdi.

7.5.2-rasm. Sterilizatsiya operatsiyalarining o'rtacha hajmi

7.5.3-rasm. Banklarning Markaziy bankdagi majburiy zaxiralar hajmi

Bu esa, bank tizimidagi likvidlikni samarali boshqarishga, pul massasining prognoz ko'rsatkichlaridan ortiqcha o'sishining oldini olishga va shu orqali ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga

xizmat qildi. Bank tizimidagi likvidlik darajasini boshqarish va shu orqali iqtisodiyotdagi pul taklifini tartibga solishda, shuningdek, majburiy zaxira talablaridan ham keng foydalanildi.

Xususan, pul agregatlarining dinamikasi va ularning maqsadli prognoz parametrlaridan kelib chiqqan holda majburiy zaxira talablari muddati 1 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun – 15 foiz, muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun – 12 foiz, muddati 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlar uchun 10,5 foiz miqdorida o'zgartirilmasdan ushlab turildi.

Natijada mazkur davrda tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy zaxiralar hajmi 644 mlrd so'mga yoki 20 foizga ko'paydi.

Bunda 2016-yilda inflyatsiya darajasining kuzatilgan dinamikasi va mavjud inflyatsion kutilmalardan hamda pulga bo'lgan talabning real holatidan kelib chiqib, qayta moliyalash stavkasi o'zgartirilmasdan yillik 9 foiz miqdorida saqlab turildi.

Umuman olganda, pul-kredit siyosati instrumentlaridan samarali foydalanish pul massasining YaIMga nisbatini belgilangan prognoz ko'rsatkichlari doirasida ushlab turish va inflyatsiya darajasiga monetar omillar ta'sirining oldini olish imkonini berdi.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Pul</i>	<i>Baho masshtabi</i>
<i>Pul belgisi</i>	<i>Bimetallizm</i>
<i>Oltin standarti</i>	<i>Monometallizm</i>
<i>Oltin tanga standarti</i>	<i>Oltin demonetizatsiyasi</i>
<i>Oltin deviz standarti</i>	<i>Pul tizimining elastikligi</i>
<i>Milliy valyuta tizimi</i>	<i>Pul bozori</i>
<i>Pul tizimi</i>	<i>Pulning xarid qobiliyati</i>
<i>Pul tizimi elementlari</i>	<i>Pul mablag'lari</i>
<i>Valyuta</i>	<i>Pul birligi</i>
<i>Antiinflyatsion siyosat</i>	<i>Pulning turlari</i>
<i>Pul islohotlari</i>	<i>Xazina biletleri</i>
<i>Pul – kredit siyosati</i>	

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. “Pul tizimi” tushunchasining mazmunini, pul tizimining shakllarini yoritib bering?
2. Pul tizimining elementlarini tushuntirib bering?
3. Pulning turlari haqida nimalarni bilasiz?

4. Pul tizimining shakllari: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimini ochib bering?

5. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlarini yoriting?

6. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimining rivojlanish bosqichlarini ochib bering?

7. O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasi «so‘m»ni muomalaga kiritish shart-sharoitlari nimalardan iborat?

VIII BOB. INFLYATSIYA VA UNING TURLARI. PULNING BARQARORLIGINI TA'MINLASH YO'LLARI

8.1. Inflyatsiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari. Muomaladagi pul massasi va uni boshqarish

Inflyatsiya lotincha «inflatio» soʻzidan olingan boʻlib «ish», «boʻrish», «koʻpchish» degan maʼnoni anglatadi. Bu soʻz XIX asrning oʻrtalaridan boshlab iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy termin sifatida ishlatilguncha qadar, u tibbiyotda xavfli oʻsma kasalini ifodalashda qoʻllanilgan. Tarix haqiqatda ham bu soʻzning har tomonlama xavfli ekanligini koʻrsatdi. Chunki inflyatsiya qandaydir alohida olingan bozorda tovarlar va xizmatlar narxining oʻsishidagina iborat boʻlmasdan, bu umumiy iqtisod uchun xavfli hodisadir. Inflyatsiya soʻzining iqtisodiy tarjimai – muomalada mavjud boʻlgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan koʻp pul chiqarish degan maʼnoni anglatadi. Iqtisodda inflyatsiyaning yakuni tovarlar bahosining oʻsishiga, qoniqtirilmagan, lekin qisman toʻlanishi mumkin boʻlgan talablarning vujudga kelishiga olib keladi. Odatda inflyatsiyaning bu turi - klassik inflyatsiya deb yuritiladi. Inflyatsiya soʻzi pul muomalasi sohasida AQSh ning Shimoliy va Janubiy shtatlari oʻrtasida fuqarolar urushi boʻlganda muomalaga juda koʻp miqdorda (450mln grin bek) qogʻoz dollar chiqarilgandan boshlab qoʻllanila boshlagan. Ularning sotib olish qobiliyati ikki yildan keyin 50 foizlargacha tushib ketgan. Agar tarixga eʼtibor beradigan boʻlsak, urush va boshqa ofatlar sababli davlat xarajatlarning oshib ketishi, inflyatsiya bilan uzviy bogʻliq. Masalan, Angliyada kuchli inflyatsiya XIX asrning boshida Napoleon bilan urush davrida, Fransiyada - Fransuz revolyutsiyasi davrida, Rossiyada XIX asrning oʻrtalarida namoyon boʻlgan. Germaniyada juda yuqori surʼatlardagi inflyatsiya 1923-yillarda boʻlib, muomaladagi pul massasi 496 kvintillion markagacha yetgan va pul birligi trillion marta qadrsizlangan. Bu tarixiy misollar koʻrsatadiki, inflyatsiya hozirgi davr jarayoni boʻlmasdan, tarixan mavjud boʻlgan jarayondir. Inflyatsiya va uning rivojlanishi alohida olingan mamlakatda maʼlum xususiyatlarga ega boʻlishi mumkin.

Hozirgi davr inflyatsiyasi, oʻtgan davr inflyatsiyasidan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Oldingi inflyatsiyalar vaqtinchalik boʻlib, ular odatda urush vaqtida harbiy xarajatlarni qoplash uchun qogʻoz pullar

chiqarilishi natijasida yuzaga kelgan. Biror daromad olmasdan turib, ya'ni ishlab chiqarish va tovarooborot sur'atlarini oshirmasdan yoki bu ko'rsatkichlar kamayib ketgan holda davlat tomonidan bo'ladigan xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy yo'llaridan biri qog'oz pullarni muomalaga chiqarishdan iborat bo'lgan. Natijada muomalaga chiqarilgan pullar, muomala uchun zarur bo'lgan oltin miqdoridan oshib ketgan va pulning real qiymati uning nominal qiymatidan tushib ketgan, ya'ni, haqiqatda pul birligi o'zida ko'rsatilganidan kam oltin miqdorini ifoda qila boshlagan. Oldingi inflyatsiyalarning yana bir xususiyati shundaki, ular ma'lum davrda namoyon bo'lgan. Hozirgi davr inflyatsiyasi esa odatda doimiy (xronik) xarakterga ega bo'lib xo'jalik hayotining barcha sohalarini qamrab olishi bilan, pul omillaridan tashqari boshqa iqtisodiy omillarga ta'sir qilishi bilan farqlanadi.

Oxirgi yillarda inflyatsiya tez-tez uchrab turadigan jarayon bo'lib, sifati ham o'zgarib bormoqda. Buning sababi shundaki, hozirgi kunlardagi inflyatsiya: birinchidan, uzluksiz baholarning oshishiga; ikkinchidan pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxo'jalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi. XX asr inflyatsiyasining asosiy sababi tovar kamyobligigina bo'lib qolmasdan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda krizislari mavjudligi bilan ifodalanadi. Hozirgi davr inflyatsiyasi birinchidan; pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonunining buzilishi; ikkinchidan - ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar salmog'ining o'sishi natijasida tovarlar bahosining oshishi va shu sababli pul massasining ortib borishi bilan ifodalanadi. Inflyatsiyaning asosiy sababi - bu iqtisodiyotning turli sohalari o'rtasida vujudga kelgan nomutanosiblikdir. Bu avvalambor, jamg'arma va iste'mol o'rtasidagi, talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muomaladagi pul massasi va xo'jaliklarning naqd pulga bo'lgan talabi o'rtasidagi nomutanosibliklardan iboratdir.

Inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab uni *ichki va tashqi* sabablarga bo'lish mumkin. Inflyatsiyaning ichki omillari *monetar-pul siyosati* va *xo'jalik faoliyati* bilan bog'liq turlarga bo'linadi. Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq omillar xo'jalikdagi va iqtisoddagi mutanosiblikning buzilishi, ishlab chiqarishda yakka hukmronlikka yo'l qo'yish, iqtisodning davriy rivojlanishi, investitsiyalashda nomutanosiblik, baholarni tashkil qilishda davlatning yakkahokimligi, kredit siyosatining noto'g'ri olib borilishi va boshqalar hisoblansa, pul bilan bog'liq omillarga davlat moliyasi sohasidagi inqirozlar, davlat byudjetining

taqchilligi, davlat qarzlarning o'sishi, pul emissiyasi, pul muomalasi qonunining buzilishi, kreditlashda avtomatizmga yo'l qo'yish va boshqalar kiradi.

Inflyatsiyaning tashqi omillari jahon iqtisodida bo'lganlar inqirozlar (xomashyo, yoqilg'i, valyuta bo'yicha), davlatning valyuta siyosati, davlatning boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy faoliyati, oltin va valyuta zaxiralari bilan bo'ladigan noqonuniy operatsiyalar va boshqalar bo'lishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish rivojlanishida yuzaga keluvchi nomutanosibliklar sababli tovarlar va xizmatlar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi va natijada pul muomalasi qonunining buzilishi oqibatida pul birligining qadrsizlanishiga *inflyatsiya*, deb aytiladi.

*1960-yillarning boshida inflyatsiya darajasi AQShda 1-2%ni tashkil etgan. Oxirgi yillarda bu ko'rsatkich yuqori bo'lib, nobarqarorligi bilan ajralib turadi. 1960-yilning oxirida inflyatsiya 5%ni tashkil etdi, 1974-yilda esa, ikki sonli ko'rsatkichga yetdi. 1975-1978-yillarda inflyatsiya darajasi bir muncha sekin o'sgan bo'lsada, 1979-1980 yillarda 10%dan o'sib ketdi. 1982-1990-yillarda inflyatsiya darajasi 5%gacha pasaydi.*⁸²

Qisqa qilib aytganda, ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishida yuzaga keluvchi disproportsiyalar sababli tovarlar va xizmatlar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi va natijada pul muomalasi qonunining buzilishi oqibatida pul birligining qadrsizlanishiga *inflyatsiya* deb aytiladi. *Inflyatsiya* quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Tovar va xizmatlar bahosining uzluksiz va tartibsiz o'sib borishi natijasida pulning qadrsizlanishi va uning sotib olish qobiliyatining tushib borishi;

2. Chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining tushib ketishi;

3. Milliy pul birligida oltin narxining oshib borishi va boshqalar.

Ba'zi bir iqtisodchilarimizning fikricha *inflyatsiya* - bu barcha tovarlar baholarining oshishini bildirmaydi. *Inflyatsiya* juda tez o'sgan taqdirda ham ayrim tovarlar bahosi barqaror bo'lib qolishi, boshqalarniki tushishi ham mumkin ekan.⁸³ Bizning fikrimizcha, bunday xulosalar 70-80 yillarning *inflyatsiyasiga* mos kelishi mumkin. Albatta, *inflyatsiya*

⁸² Frederic S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited. 2013. 610 p.

⁸³ Jo'rayev T.T., Jo'rayev A.D. Pul kapital va xazina mollari bozori. Moliya, kredit-bank tizimi va davlatning soliq siyosati. T., 1994.

davrda baholarning oshishi doim bir xil sur'atlarda bo'lmagan, sakrab turadigan bo'lishi mumkin. Lekin, ba'zi tovarlar bahosining tushishi yoki barqaror bo'lib turishi XX asrning inflyatsiyasi uchun mos deb to'liq ishonch bilan uqtira olmaymiz. Ba'zida davlat aralashuvi bilan aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan ayrim bir tovarlar bahosining ma'lum davrda barqaror ushlab turish mumkin, ammo inflyatsiyaning kuchayib borishi shu tovarlar baholarining ham oxir oqibatda oshishiga olib keladi. Bizning fikrimizcha, baholar oshishi to'g'risida gapirganda, inflyatsiya darajasida baholar oshishi va umuman baholar oshishi tushunchalarini to'g'ri talqin qila olish kerak. Masalan, hamma vaqt ham ba'zi tovarlar bahosining oshishi inflyatsiyani anglatmasligi mumkin. Tovarlar bahosi oshishi inflyatsiya bo'lmagan davrda, oltin pul muomalasi sharoitida ham bo'lishi mumkin.

8.2. Inflyatsiyaning turlari va toifalari

Sudraluvchi yoki O'rmolovchi inflyatsiya. Bunda narx-navo sekin o'sadi va inflyatsiya sur'atlari yiliga 1-3 % dan 5-10 % gacha bo'ladi. Mamlakatda iqtisodiy o'sish davom etadi, ishsizlik darajasi bo'lmaydi, bunday inflyatsiya odatda, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xosdir. Bu inflyatsiya aksincha ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Pulning qiymati barqarorligidagi o'zgarish sezilmasligi mumkin. Masalan 1998-yilda inflyatsiya sur'atlari Avstriya, Belgiya, Germaniyada – 1.0 %, Ispaniya, Buyuk Britaniya va AQSh da – 2 %, Gresiyada esa 4.8 %ni tashkil etgan. Bulardan tashqari bu guruhga G'arbiy Yevropaning boshqa mamlakatlari, Kanada, Yaponiya, Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Saudiya Arabistoni va boshqalar kiradi.

Suzib yuruvchi yoki Shiddatii inflyatsiya. Bunda yillik inflyatsiya sur'atlari 10 % dan 100 % gacha bo'ladi. Mamlakatda narx-navo tezroq o'sa boshlaydi, iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayadi, ishsizlik ko'paya boradi. Bunday inflyatsiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xosdir. Masalan, 2001-yilda Rossiyada inflyatsiya – 18 % ni, O'zbekistonda esa – 24 % ni tashkil etgan. Oxirgi yillarda O'zbekistonda inflyatsiyaning yillik darajasini belgilab olgan holda pul-kredit siyosatini olib borish rejalashtirilmoqda.

Giperinflyatsiya. Bu haddan tashqari kuchaygan inflyatsiya bo'lib, uning yillik o'sish sur'atlari 100 % -200 % dan ko'p bo'lib ayrim holatlarda 1000 % dan ham ortadi. Bu inflyatsiya mamlakatlar iqtisodiy

rivojlanishining inqirozli davriga mos keladi va u iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda XVF baholar oyiga 50 % dan oshgan vaqtda bu giperinflyatsiya, deb qabul qilgan. Giperinflyatsiya davrida baholar kun sayin oshib boradi va baholar bilan ish haqi o'rtasidagi farq juda yuqori bo'ladi, pul qadri g'oyat tez pasayadi. Aholining yashash sharoiti qiyinlashadi, korxonalar faoliyati yomonlashadi. Xo'jalik faoliyati, bozor faoliyatida naturalashtirish avj oladi.

Giperinflyatsiya sharoitida korxonalar va aholi nima qilib bo'lsa ham, chet el valyutasini yig'ishga harakat qilishadi. Narx-navoni umuman tartibga solib bo'lmay qoladi, narxlar oyiga 50 % dan o'sadi. Tovarlarini sotib olishda barter usulida foydalanish vujudga keladi. Pul muomalasi izdan chiqadi. Giperinflyatsiya sur'atlari 1985-yilda Boliviya-da-38000 %, 1990-yilda Nikaraguada-8500 %, Peruda-8291 %ni tashkil etgan. 1991-yilda SSSR parchalanib ketgandan so'ng, sobiq ittifoqdosh respublikalarda ham giperinflyatsiya ro'y berdi. O'zbekistonda esa 1994-yilda inflyatsiya darajasi eng yuqori cho'qqiga chiqib 1282 % ni tashkil etgan.⁸⁴

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablariga qarab uning ikki toifasini ko'rsatish mumkin: talab inflyatsiyasi va ishlab chiqarish bilan bog'liq inflyatsiya (taklif inflyatsiyasi).

Talab inflyatsiyasi. Inflyatsiyaning bu an'anaviy turi talab oshib ketganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish sohasi aholining talabini to'la qondira olmaydi, taklifga nisbatan talab oshib ketadi. Natijada tovarlar bahosi o'sadi. Kam miqdordagi tovarlarga ko'p pul massasi to'g'ri keladi. Talab inflyatsiyasining yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

a) harbiy xarajatlarning o'sishi va iqtisodning harbiylashuvi.

Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar muomalaga keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi;

b) davlat qarzlarning o'sishi va byudjet defitsitining mavjudligi. Byudjet defitsiti, odatda, zayomlar chiqarish yoki banknotalarni emissiya qilish yo'li bilan qoplanadi. Bu, o'z navbatida, qo'shimcha muomala vositalari bo'lishiga, qo'shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O'zbekistonda byudjet defitsitini qoplash yuqorilardagidan tashqari, 1996-yildan boshlab davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda;

---

⁸⁴ Z.D.Niyozov. Pul kredit va banklar. 2012.

d) iqtisodiyotga ortiqcha kreditlar chiqarish natijasida muomalada kredit bilan bog‘liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni oshiradi;

e) chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshadi;

f) iqtisodiyotga yetakchi tarmoqlarni keragidan ortiqcha investitsiyalash ham aylanmaga qo‘shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishga olib keladi.

Shunday qilib, talab inflyatsiyasi umumiy talabning o‘shishi natijasida baholar o‘shishi bilan namoyon bo‘ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog‘liq (taklif) inflyatsiyasi

Bu inflyatsiyaning sabablari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o‘zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman, iqtisodiyot bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo‘yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarining foyda hajmi qisqaradi;

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo‘ladi, ishlab chiqarishga nisbatan kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug‘iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo‘lgan baho oshib boradi;

d) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqi oshishi, tovarlar bahosi oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k., bu zanjir uzluksiz davom etishi mumkin.

Inflyatsiyada nafaqat chakana baho, balki ulgurji baho ham oshib boradi. G‘arb mamlakatlarida inflyatsiyaning asosiy ko‘rsatkichi qilib chakana baholarning o‘zgarishi (oshishi) qabul qilingan. Agar ma‘lum davrda baholar ikki marta oshsa, pul ham ikki marta qadrsizlangan deb hisoblanadi. Chakana baholar o‘shishini hisoblash maxsus davlat organlari tomonidan aniqlanadigan baholar indeksiga asoslanadi. Baholar indeksini hisoblashning boshlang‘ich nuqtasi sifatida (yuz foiz deb) bazis yili olinadi va joriy yilda baholar o‘zgarishi, o‘rtacha yillik o‘shish sur‘ati hisoblanishi mumkin. Baholar indeksi bu joriy yildagi tovarlar va xizmatlar bahosi yig‘indisi, ya‘ni tovarlar bozor savati bahosining shu tovar va xizmatlarning bazis yildagi umumiy bahosi, ya‘ni bozor savati bahosiga nisbati sifatida aniqlanishi mumkin. Yuqoridagi fikrni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin.

$$BI_{joriy} = \frac{BS_{joriy}}{BI_{bazis}}$$

Bunda

BI_{joriy} -joriy yilda baholar indeksi;

BS_{bazar} - bazar yildagi bozor savati bahosi;

BS_{joriy} - joriy yildagi bozor savati bahosi.

Baholar indeksini hisoblashda iste'mol tovarlar bahosining indeksi katta ahamiyatga ega. Baholar indeksi turli usullarda baholar darajasini solishtirishga imkon beradi. Joriy yildagi baholar indeksi bazis yildagi baholar indeksiga nisbatan oshishi- inflyatsiya deb nomlansa, "Baholar darajasining oshishi"dan, baholar indeksining kamayishi deflyatsiya ya'ni baholar darajasining kamayishidan dalolat beradi.

Aytaylik, bazis davr 2010-yil bo'lsin (baholar darajasi 100% deb olamiz) va 2015-yilda baho darajasi 400. Demak 2010–2015-yillarda baholar 4 marta yoki 300% ga oshgan, yoki 2010-yilda biror Tovar 100 so'm bo'lsa, 2015-yilda shu tovar 400 so'm turadi.

Iste'mol tovarlar bahosi indeksidan tashqari ba'zi guruh tovarlar va xizmatlar, masalan: oyoq kiyimlar, transport, uy-joy xizmatlari va boshqalar bo'yicha baholar indekslarini hisoblash mumkin. Baholar indeksiga asoslanib, inflyatsiya sur'atlarini aniqlash mumkin. Buning uchun joriy yil baholar indeksidan bazis davr baholar indeksini chegirib, bazis davr indeksiga bo'lamiz.

Masalan, 2015-yilda iste'mol tovarlarning baho indeksi 110, 2017 – yilda 140 bo'lsa, 2017-yilda inflyatsiya sur'ati quydagicha aniqlanadi.

$$\text{Inflyatsiya darajasi} = \frac{140 - 110}{110} \times 100 = 27,27\%.$$

Demak, 2017-yilda inflyatsiyaning o'sish sur'atlari taxminan 27.3% teng bo'lgan. Inflyatsiyaning o'sish sur'atlari to'g'risida gapirganda, uning rivojlanishining boshqa yo'li ham mavjud. Bu usul << 70 lar qoidasi>> deb ataladi. Agar har yillik inflyatsiya darajasi ma'lum bo'lsa, baholar ikki marta oshishi uchun necha yil kerak ekanligini aniqlash mumkin. Buning uchun 70ni har yilgi inflyatsiya darajasiga bo'lish kerak. Masalan, inflyatsiyaning har yillik darajasi 5% bo'lsa, baholar darajasi 14 yildan keyin ikki marta oshishi kerak. Agar har yillik inflyatsiya darajasi 20% bo'lsa, baholar darajasi 3 yildan keyin ikki marta oshishi kerak.

Iste'mol narxlar indeksidan tashqari inflyatsiyni hisoblashning boshqa usullari ham mavjud.

Ishlab chiqaruvchlar indeksi (Producer Price Index)-ishlab chiqarishni yetkazish, soliq va boshqa qo'shimcha ustamalarsiz sof o'z qiy-

matida ifodalanishini bildiradi, PPIning ko'rsatkichi vaqt jihatdan CPI ko'rsatkichidan oldinroq bo'ladi.

Yashash xarajatlari indeksi (Cost-of-living Index, COLI)-daromad va xarajatlarning o'sishini hisobga olgan holda inflyatsiyani hisoblash usulidir.

YaIM deflyatori (GDP deflyator)-bir xil turdagi tovarlar guruhi narxlarini o'zgarishi orqali inflyatsiya darajasini hisoblash usuli.

Paashe indeksi-joriy yildagi iste'mol xarajatlarining o'tgan yilda huddi shu assortimentdagi mahsulotlarni olish uchun ketgan xarajatlar summasi nisbatini ifodalaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu usul hamma vaqt ham masalan inflyatsiyaning o'sish sur'atlari yuqori (har kuni, oyda o'zgarib boradigan) bo'lsa, qulay hisoblanmaydi. << 70 lar qoidasi >> aholi jamg'armalarining, real yoki milliy mahsulot hajmining ikki marta oshishi uchun necha yil kerak ekanligini to'g'ri aniqlab berishga imkon beradi.

Pulning qadrsizlanish darajasi alohida olingan mamlakatda har xil bo'lishi mumkin. Inflyatsiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda pastroq va u tez o'tishi, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda uning darajasi yuqori, surunkali va «davolash» ham ko'proq vaqt talab qilishi mumkin. Masalan, 1971–1984-yillarda baholar o'sishi sur'atlarini olsak, u rivojlangan mamlakatlarda 4,9 % dan (Germaniya) 71 % (Jazoir)gacha bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 8,5 % dan (Hindiston) 153 % ga (Argentina) yetgan. Inflyatsiyaning namoyon bo'lishi har bir mamlakat iqtisodining rivojlanish darajasiga, milliy xo'jalik faoliyatiga va xususiyatiga, milliy an'analariga, mintaqaviy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanish xususiyatlariga bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerikasi, Afrika mamlakatlari kiradi. Bu davlatlarga surunkali byudjet taqchilligi, iqtisodiy muvozanatning yo'qligi asosiy va aylanma fondlar qiymatining doimo indeksatsiya qilinishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi. Bu mamlakatlarda surunkali byudjet defitsitini emissiya yo'li bilan moliyalashtirish natijasida yillik pul qadrsizlanishi bir necha ming foizga yetishi kuzatilgan.

Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflyatsiya pul qadrini yemirib tashlashi natijasida oddiy biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo'lgan. 1983-yilda iyungacha, ya'ni muomalada eski peso bo'lganda Argentinada bir juft tufli yetti million peso, yengil

mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo'lgan. Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug'dirgan. Bir necha marta o'tkazilgan denominatsiyalar pul qadrsizlanishini to'xtatishga asos bo'la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo'lgan inflyatsiya darajasini baholar indeksidan ham ko'rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indeklari bir necha sonlardan iborat bo'lgan. Masalan, Chilida 1971–1984-yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko'rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, 1990-yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500 %, Peruda — 8291,5 %, Braziliyada 2359,9 % ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar — Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriyada ham iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar — taqchillikni moliyalashtirish, iqtisodiyotga ko'p kreditlar ajratish inflyatsiyaning bo'lishini ta'minlamoqda. Bu mamlakatlarda inflyatsiya shiddatli xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30—40 % atrofida, ba'zida undan yuqori bo'ladi. Inflyatsiya sur'atiga qarab jamg'armalar, to'lovlar bo'yicha indeksatsiya o'tkazib boriladi, ishsizlik oshib boradi.

Uchinchi guruhga: Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filipin kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo'lib, eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyatsiya sur'ati 5—20 % atrofida va qisman indeksatsiya o'tkazilib turiladi.

To'rtinchi guruh davlatlar — Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Saudiya Arabistonida iqtisodiy muvozanatning mavjudligi inflyatsiya sur'atlarining sustligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyatsiya 2—6 % ni tashkil qiladi va uni *sudraluvchi inflyatsiya*, deb qarash mumkin. Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodi rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valyutasi tushumining yuqoriligi, inflyatsiyaning oldini olishda katta rol o'ynaydigan omil hisoblanadi.

Albatta, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi rivojlangan davlatlarda inflyatsiya darajasining oshib ketishiga olib keldi.

2017-yilda oylik inflyatsiya 22 %, Turkiyada 7,29%, Rossiyada 1,67 %, Qozog'istonda 4,28%, Yevropada 0,88 %, jumladan, Fransiyada 0,88%, Germaniyada 0,74%, Gretsiyada 0,77% ni tashkil etdi.

Oshkora inflyatsiya. Talab tomoniga qaragan makroiqtisodiy tengsizlik doimiy ravishda narx-navoning ko'tarilib borishi bilan ifodalanadigan bo'lsa, bunday inflyatsiya oshkora inflyatsiya deb ataladi. Oshkora inflyatsiya bozor mexanizmini buzmaydi: narx-navo ba'zi bozorlarda ko'tarilishi bilan bir vaqtda boshqa bozorlarda pasayib borishi mumkin. Buning asosiy sababi shundan iboratki, bozor mexanizmlari o'z ta'sirini davom ettirib, milliy iqtisodiyotga baholar to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkora yetkazib turadi, investitsiyalarni ilgari surib, ishlab chiqarishning kengayishi bilan taklifni rag'batlantirib boradi.

Yashirin inflyatsiya. Inflyatsiyaning ushbu turi shunday ko'rinishda bo'ladiki, bunday holatda ba'zi bir iste'mol mahsulotlariga narx-navo ma'muriy tarzda davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solib turiladi. Bundan asosiy maqsad, davlat tomonidan ba'zi mahsulotlarga narx-navoni «ijtimoiy past» darajada belgilaydi. Yashirin inflyatsiya sharoitida narx-navoning keskin o'sishi kuzatilmasligi mumkin. Lekin milliy pul birligining qadrsizlanishi, mahsulotlar aholi pul mablag'lariga kerakli mahsulotlarni xarid qilib bo'lmasligi holatlari paydo bo'ladi. Iqtisodiyotda yashirin inflyatsiya yuzaga chiqqanda mahsulotlarning narx navosi hamda aholini daromadlarini o'sishi vaqtincha to'xtatiladi. Yashirin inflyatsiyani vujudga kelishini asosiy sabablaridan biri bu narxlar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatishdir. Buning natijasida bozor mexanizmi deformatsiyalanadi. Uning qaysi darajada va o'zgarganligi darajasi va davomiyligi davlat tomonidan olib boriladigan siyosatga hamda tartibga solish shakliga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu inflyatsiyaning salbiy tomoni shundan iboratki, inflyatsiya davrida ishsizlik darajasi oshadi, chunki ishlab chiqarish rivojlanmaydi. Xorijiy va milliy iqtisodiy nazariyaning qarashlariga asosan milliy iqtisodiyotning balansini buzilishi va uning oqibatida inflyatsiyaning yuzaga chiqishining quyidagi to'rtta omillari mavjud:

- qog'oz pullarning emissiya qilishda va tashqi savdoda davlatning mutloq monopoliyasi;
- hozirgi zamon davlat funksiyalarini bajarish uchun davlat xarajatlarini ortishi;
- kasaba uyushmalari tomonidan byudjet muassasalari ishchi-xodimlarining ish haqlarini oshirish bo'yicha faoliyati;
- iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish sohasida ayrim xo'jalik subyektlarining monopoliya (oligopoliya) holatining mavjudligi.

Inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab uning sabablarini ichki va tashqi sabablarga bo'lish mumkin. Inflyatsiyaning ichki omillari monetar-pul siyosati bilan va xo'jalik faoliyati bilan bog'liq turlariga bo'linadi. Pul muomalasi muomaladagi pul massasini bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankga qaytib kelish tezligini ifodalaydi. Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz pullar amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi qonuniga asosan amal qiladi. Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning nazariy miqdoriga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy tizimlarda o'z kuchiga ega. Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

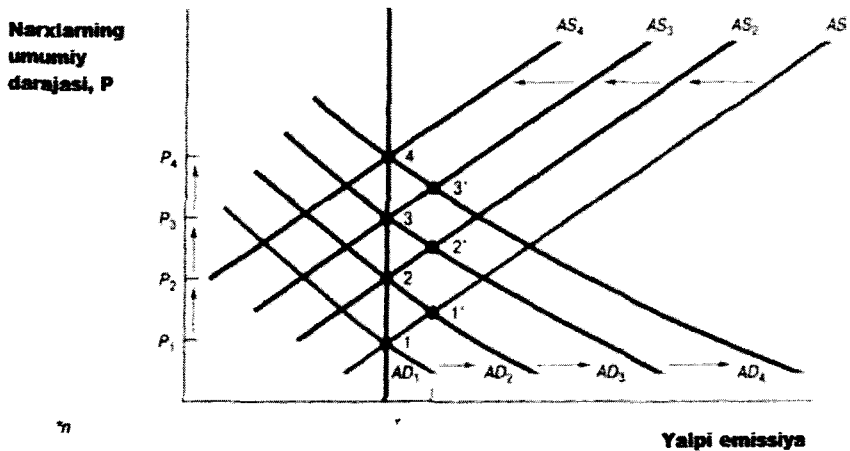
$$\begin{array}{ccccccc} \text{Realizatsiya} & & \text{Kreditga sotilgan} & & \text{Majburiyatlar} & & \text{Bir-birini} \\ \text{qilinadigan} & & \text{tovarlar narxi} & & \text{bo'yicha to'lovlar} & & \text{qoplaydigan} \\ \text{tovarlar narxi} & - & \text{summasi} & + & \text{summasi} & - & \text{to'lovlar} \\ \text{summasi} & & & & & & \text{summasi.} \end{array}$$

Pulning muomala va to'lov vositasi sifatida o'rtacha aylanish tezligi.

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil - bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda, pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflyatsiya bo'lishiga yoki pul tanqisligiga olib kelishi mumkin. Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkich tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan

sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishini pulning sotib olish qobiliyati oshganligidan dalolat beradi. Inflyatsiya yuqori sur'atli sharoitda har bir ishlab chiqaruvchi resurslarni narxning oshib ketishidan cho'chib, o'z tovari narxini yuqori qilib belgilaydi. Keragidan ortiqcha tovar olish natijasida jamg'arma o'z navbatida kamayadi, kredit resurslarining kamayishi, investitsiyaning o'sishiga to'sqinlik qiladi, u o'z navbatida tovar va xizmatlar taklifining qisqarishiga olib keladi.

8.1.1-rasm. Pul massasining doimiy o'sishining ta'siri

Inflyatsiyani uzoq muddat uchun izohlashda ko'plab iqtisodchilar bilan Fridman pul massasi va narxlar darajasidan foydalanishgan. Ular "Inflyatsiya bu puldan paydo bo'ladigan holatdir". Agar televideniye orqali o'tgan oydagi inflyatsiya darajasini e'lon qilinsa, bu ko'rsatkich inflyatsiyani ifodalamaydi, balki narxlar darajasi qanchaga oshganligini ko'rsatadi deb tushuntirishadi. Masalan, siz oxirgi yilda inflyatsiya darajasi 1%(yil uchun 12%) bo'lganligini eshitsangiz, unda narxlar darajasi 1%ga o'sganligini bildiradi. Balki bu bir martalik va vaqtinchalik xususiyatga ega bo'lgan holatdir. Agarda inflyatsiya darajasi uzoq muddat (oxirgi yillarda oyiga 1%dan yuqori bo'lgan holat) davom etsa, unda iqtisodchilar uzoq muddatli inflyatsiya haqida garirishadi.

mamlakat ichki siyosatiga bog'liq bo'lmagan holda tashqi siyosat natijasida yuzaga kelishi mumkin, ularga quyidagilar kiradi:

- Tuzilmaviy inqirozlar;
- Tashqi savdodan tushumning kamayishi;
- To'lov balansining salbiy qoldiqqa ega ekanligi.

Mamlakat tashqi savdo hamkor mamlakatlari va jahon miqyosida yuzaga kelgan tuzilmaviy inqirozlar mamlakatning ichki iqtisodiy holatiga ham salbiy ta'sir qiladi. Bunday holat mamlakatning eksportini pasayishi, kutilgan valyuta tushumiga ega bo'lmashligi hamda ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta'sir qilishi orqali namoyon bo'ladi.

8.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy, iqtisodiy oqibatlari

Har bir mamlakatda inflyatsiya mavjudligi undagi iqtisodiy holatning yomonlashuviga sabab bo'ladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagi yo'nalishlarda yuzaga chiqadi:

1) Ishlab chiqarish hajmi qisqaradi, chunki narx-navolarning doimiy tarzda tebranib turishi ishlab chiqarishni rivojlantirishga bo'lgan istiqbollarga ishonchni yo'qotishga olib keladi.

2) Ishlab chiqarish sohasidagi kapital savdo va vositachilik operatsiyalariga oqib o'tishi kuzatiladi. Chunki savdo va vositachilik sohalarida kapital aylanishi tez amalga oshadi va katta foyda keltiradi. Inflyatsiya yuqori bo'lgan davrda aholi o'rtasida puldan qochish holati kuzatiladi, ya'ni kishilar qo'llaridagi pullardan imkoniyat darajasida tezroq sarflashga harakat qiladilar. Ular pullarga turli tovarlar sotib oladilar.

3) Narx-navoning keskin va notekis o'zgarishi natijasida chayqovchilik kengayadi. Inflyatsiya natijasida tovar tanqisligi (defitsit) yuzaga chiqadi. Ushbu taqchilik narx-navoning keskin ko'taradi. Chunki inflyatsiya darajasi tufayli yuridik va jismoniy shaxslarga tijorat banklaridan beriladigan kreditlarning 17 foiz darajasidan yuqori darajada o'rnatiladi. Ushbu salbiy holat ishonchni pasaytiradi. Inflyatsiyaning eng asosiy ijtimoiy oqibati bo'lib daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlanishi amalga oshishi hisoblanadi. Ushbu qayta taqsimlanishi quyidagi omillar natijasida amalga oshadi:

- mamlakat aholisining daromadlari indeksatsiya qilinmasligi;
- tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan kreditlar baholar indekslarining o'zgarishini hisobga olinmagan holda berilishligi. Inflyatsiya shart-sharoitlarida mamlakatda ichki mahsulot va milliy daromad quyidagi yo'nalishlarda qayta taqsimlanadi:

1) Milliy iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish sohalari va mamlakat hududlari o'rtasida narx-navoning notekis o'sishi natijasida;

2) Mamlakat aholisi va davlat o'rtasida. Bunda davlat tomonidan muomaladagi ortiqcha pul massasidan qo'shimcha daromad sifatida foydalanadi. Xalqaro amaliyotda bu inflyatsion soliq deb nomlanadi;

3) Mamlakat aholisining sinflari va turli toifalari o'rtasida. Mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan narx-navoning notekis o'sib ketishi natijasida aholi o'rtasida ijtimoiy toifalarga bo'linishini (boylar, kambag'allar, qashshoqlar), mulkiy holatidagi farqni chuqurlashuviga, jamg'armalar va joriy iste'molning keskin o'zgarishi yuzaga chiqadi. Inflyatsiyaning ijtimoiy salbiy ta'siri eng avvalo qat'iy belgilangan daromadlari oluvchi shaxslar hisoblangan – nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p farzandli oilalar va davlat xizmatchilari (o'qituvchilar, vrachlar, bog'cha xodimlari va boshqalar) uchun juda og'ir kechadi;

4) Debitorlar va kreditorlar o'rtasida. Ushbu holatda olingan qarzlarni pul qadsizlanishi natijasida debitorlar daromad oladi va buning aksi, kreditorlar qo'shimcha zarar ko'radi. Biz yuqorida keltirgan inflyatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy salbiy oqibatlari qo'shimcha ravishda mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya darajasi yuqori mamlakatlar bilan qo'shimcha sug'urta va 18 turli kafolatlar asosida o'zaro munosabatlar olib boradilar. Xalqaro amaliyotda ushbu munosabatlar savdoning kamsitilishi yoki diskriminatsiya deb nomlangan. Mamlakat iqtisodiyotiga ayniqsa jilovlanmagan (giperinflyatsiya) juda salbiy ta'sir etadi. Buning natijasida iqtisodiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar keskinlashadi, aholi o'rtasida hukumatga bo'lgan norozilik kuchayadi. Shuning uchun, hukumat qarama-qarshiliklarni ijobiy hal qilish, milliy pul tizimining barqarorlashtirish uchun oqilona ishlab chiqilgan inflyatsiyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi

Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to'g'onoq bo'ladi;

- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o'tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko'ra savdo sohasidagi kapital tezroq va ko'proq foyda keltiradi;

- baholarning o'zgarib turishi olib-sotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo'lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;

- kredit berish jarayonlari cheklangan bo'ladi. Qarz oluvchilar ko'payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin. Davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

2. Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy jihatdan ahvoli yomonlashadi. Ularning real daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o'sishidan tushib ketishi natijasida aholining hayot darajasi pasayadi. Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin. Inflyatsiya aholi jamg'armalarininig qadrsizlanishiga olib keladi. Ba'zida inflyatsiya aholi ba'zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi. Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

Mamlakat tomonidan inflyatsiyaning samarali tashkil qilinmasligi natijasida quyidagi oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

a) harbiy xarajatlarning o'sishi va iqtisodning militarlashuvi. Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar muomalaga keragidan ortiqcha pul chiqarishga sabab bo'ladi.

b) davlat qarzlarning o'sishi va byudjet defitsitining mavjudligi.

Byudjet defitsiti odatda zayomlar chiqarish yoki banknotalar emissiya qilish yo'li bilan qoplanadi. Bu o'z navbatida qo'shimcha muomala vositalari bo'lishiga, qo'shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O'zbekiston byudjeti defitsitini qoplash yuqorilardagidan tashqari 1996-yildan boshlab davlat qisqa muddatli majburiyatlarini (DQM) sotish orqali ham qoplanmoqda.

Barchamiz singari hukumat ham o'z xarajatlari bo'yicha to'lov-larni amalga oshirishi lozim. Albatta uning ham byudjet cheklovlari bor. O'z xarajatlarimizni to'lash uchun pulni ishlab topishimiz yoki qarzga olib turishimiz mumkin. Davlat huddi shu usullardan foydalanadi: davlat byudjetini yangi soliqlarni kiritish yoki qarzga mablag'larni davlat obligatsiyalarini chiqarish orqali jalb qilishi mumkin. To'g'risi bizdan farqli ravishda davlat uchinchi imkoniyati ham mavjud: pulni emissiya qilish va mahsulot va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirish.

Davlat xarajatlarini moliyalashtirish usullari davlat byudjetini chegaralash shartlariga bo'ysunadi va quyidagicha tashkil etiladi: davlat byudjeti defitsiti DEF (davlat xarajatlari G va soliq daromadlarining T ning farqi) monetary baza AMV va aholi qo'lidagi

obligatsiyalarning AV summasi o'zgarishiga teng bo'lishi kerak. Matematik nuqtayi nazardan quyidagicha bo'ladi:

$$DEF = G - T = AMV + AV.$$

Amaliyotda davlat byudjeti cheklovlarini tushunish uchun 100 mln dollarga hukumat super kompyuterlar sotib olganda ko'rib chiqsak. Agar u ahvolini kompyuter shu narxga arzishini isbotlasa, soliqlarni 100 mln dollarga oshirish mumkin, bunda byudjet defitsiti 0 ga teng bo'ladi. Bu holatda pul emissiya qilish ham obligatsiya chiqarishga ham ehtiyoj tug'ilmaydi, chunki byudjet balans holatida bo'ladi. Agar soliq to'lovchilar kompyuterni qimmat deb hisoblab, soliq to'lashdan bosh tortishsa, unda davlat byudjeti cheklovlariga ko'ra, davlat obligatsiyalari yoki pul emissiya qilish orqali 100 mln dollarni sotib olishga to'lanadi. Bu holatda byudjet cheklovlari amalga oshiriladi; 100 mln dollar byudjet defitsiti aholi qo'lidagi davlat obligatsiyalarining ($AV=100$ mln dollar) yoki monetary bazani ($AMV=100$ mln dollar) o'sishi hisobiga qoplanadi.

Byudjet cheklovlari bo'yicha xulosa qilsak, davlat byudjetini defitsitini obligatsiyalar chiqarish orqali qoplasa, pul bazasiga ta'sir qilmaydi, pul massasini oshiradi⁸⁸.

v) Xalq xo'jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muomalada kredit bilan bog'liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshirilishiga olib keladi.

g) Chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshishiga sabab bo'ladi.

Xalq xo'jaligining yetakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiya ham oborotga qo'shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishiga olib keladi.

d) har xil jarayonlar va tarkibiy o'zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman xalq xo'jaligi bo'yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo'yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarining foyda hajmi qisqaradi.

⁸⁸ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited. 2013. 622 p.

e) har xil yangi xizmat turlari paydo bo'ladi ishlab chiqarishga nisbatan kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug'iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo'lgan baho oshib boradi.

f) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqining oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi. va h.k. bu zanjir uzluksiz davom etish mumkin.

Xarajatlar inflyatsiyasida xom-ashyo va energetik resurslarga bo'lgan xarajatlarning o'sishi tufayli ishlab chiqariladigan mahsulotlar 12 va bajariladigan ishlarning narx-navosini o'sishi natijasida yuzaga chiqadi. Xomashyo va energetik resurslarga bo'lgan dunyo narxlarini ko'tarilishi hamda xorijiy valyutaga nisbatan milliy valyuta kursini pasayishi xarajatlar inflyatsiyasining yuzaga chiqishini asosiy sabablari hisoblanadi. Xarajatlar inflyatsiyasida ma'lum bir mahsulotning narx-navosini o'sishi avtomat ravishda boshqa mahsulotlar narx-navoni o'sishiga olib keladi. Masalan, neft mahsulotlariga bo'lgan bahosining o'sishi natijasida unga bevosita bog'liq mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar narx-navosi o'sib ketadi. Xarajatlar inflyatsiyasi taklif inflyatsiyasiga o'xshash, lekin bu inflyatsiyada ba'zi xarajatlarning o'sishi aniq olingan mamlakat iqtisodiyotiga bevosita bog'liq bo'lmagan holatlarda yuzaga chiqishi mumkin.

8.4. O'zbekiston Respublikasida inflyatsion jarayonlarning o'ziga xosligi

O'zbekistondagi inflyatsiya bu mustaqil O'zbekiston zaminida vujudga kelgan inflyatsiya emas. Tarixan bu inflyatsiya sobiq SSSR da yuzaga kelgan. Bu inflyatsiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat boshqaruvida iqtisodga nisbatan siyosatga ko'p e'tibor berganidadir. Natijada ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketdi. Tovar kamyobligi yashirin jarayon bo'lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko'p xarajat qilinsada (xomashyolarning narxi yuqoriligi tufayli) tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat byudjetidan qoplana borgan. 1992-yilning boshidan erkin baholarga o'tish natijasida (oziq ovqat va yoqilg'i resurslardan tashqari) inflyatsiya yuzaga otilib chiqdi va tez sur'atlar bilan rivojlanib ketdi.

Pulning qadrsizlanish darajasi alohida olingan mamlakatda har xil bo'lishi mumkin. Inflyatsiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda pastroq; va u tez o'tishi, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda uning darajasi yuqori, surunkali va "davolash" ham k o'proq vaqt

talab qilishi mumkin. Masalan, 1971–1984-yillarda baholar o‘sishi sur‘atlarini oladigan bo‘lsak, u rivojlangan mamlakatlarda 4,9% dan (Germaniya), 71% (Jazoir) gacha bo‘lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 8,5% dan (Hindiston), 153% ga (Argentina) yetgan.⁸⁹ Inflyatsiyaning namoyon bo‘lishi har bir mamlakat iqtisodining rivojlanish darajasiga, milliy xo‘jalik faoliyatiga va xususiyatiga, milliy an‘analariga, mintaqaviy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanish xususiyatlariga bog‘liq. Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin: *Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerika mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru kabilar kiradi. Bu davlatlarga surunkali davlat byudjet defitsiti, iqtisodiy muvozanatning yo‘qligi asosiy va oborot fondlar qiymatining doimo indeksatsiya qilinishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi. Bu mamlakatlarda surunkali byudjet defitsitini emissiya yo‘li bilan moliyalashtirish natijasida yillik pul qadrsizlanishi bir necha ming foizga yetishi kuzatilgan. Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflyatsiya pul qadrini yemirib tashlashi natijasida oddiy biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo‘lgan. 1983-yilda iyungacha, ya‘ni muomalada eski peso bo‘lganda Argentinada bir juft tufli yetti million peso, yengil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo‘lgan. Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug‘dirgan. Bir necha marta o‘tkazilgan denominatsiyalar pul qadrsizlanishini to‘xtatishga asos bo‘la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo‘lgan inflyatsiya darajasini baholar indeksidan ham ko‘rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indeksleri bir necha sonlardan iborat bo‘lgan. Masalan, Chilida 1971–1984-yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko‘rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganidek, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. Yuqoridagi jadval ma‘lumotlari ko‘rsati b turibdiki, 1990 yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500%, Peruda - 8291,5%, Braziliyada - 2359,9% ga oshgan*⁹⁰.

Ikkinchi guruh mamlakatlar: Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya kabi mamlakatlarda ham iqtisodiy muvozanatning yo‘qligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar - defitsitni moliyalashtirish,

⁸⁹ “1970 – yillarda dunyo mamlakatlarida inf. darajasi” - Fox News jurnalining 7-soni.

⁹⁰ O‘sha manba.

xalq-xo'jaligiga ko'p kreditlar ajratish inflyatsiyani bo'lishini ta'minlanmoqda. Bu mamlakatlarda inflyatsiya shiddatli xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30-40% atrofida, ba'zida undan yuqori buladi. Inflyatsiya sur'atiga qarab jamg'armalar, to'lovlar bo'yicha indeksatsiya o'tkazib boriladi, ishsizlik oshib bormoqda.

Uchinchi guruhga: Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippinlar kabi mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo'lib eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyatsiya sur'ati 5-20% atrofida va qisman indeksatsiya o'tkazilib turiladi. To'rtinchi guruh davlatlar - Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Baxreyn, Arabistonda - iqtisodiy muvozanatning mavjudligi, inflyatsiya sur'atlarining sustligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyatsiya 2-6% tashkil qiladi va uni sudraluvchi inflyatsiya deb qarash mumkin. Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib borildi.⁹¹

Jahon moliya inqirozi sharoitida pul-kredit siyosatini amalga oshirishning muhim xususiyatlaridan yana biri monetar indikatorlarning nobarqaror bo'lishi hisoblanadi. Masalan, Xitoy Markaziy banki 2007-yilda hisob stavkasini 5 marta o'zgartirdi, AQSh Federal zaxira tizimi esa, 2007–2008-yillarda hisob stavkasini 18 marta o'zgartirdi.⁹²

Respublikamizda 2013-yilda inflyatsiya ko'rsatkichi 6.8 foizni, 2014-yilda esa 6.1 ni tashkil qilib o'tgan yilga nisbatan 11%ga kamaygan. Bu esa mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy tadbirlarning samarasi hisoblanadi. 2015-yilda esa bu ko'rsatkich 5.6 % ni tashkil qilib 2014-yilga nisbatan 9 % ga kamayib, yurtimizdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish chakana savdo aloqalarining oshganidan dalolat beradi. Inflyatsiya darajasi 2016-yil yakunlari bo'yicha 5,6%ni tashkil etib, qayta moliyalashtirish stavkasi ham o'zgarishsiz qoldirildi, bu mamlakatimiz Markaziy Banki tomonidan o'rnatilgan maqsadli ko'rsatkichlar doirasidagi ko'rsatkich va rivojlanayotgan mamlakat uchun ijobiy holat hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda inflyatsiya darajasining 2% bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi va iqtisodiyotga hech qanday salbiy ta'sir ko'rsatmasligidan dalolat beradi.

Xalqaro andozalar odatda, g'arb mamlakatlari turmush darajasi va mentalitetiga asoslangan bo'ladi. Ushbu andozalarga binoan iste'mol savatiga kirgan tovar va xizmatlarni aholi 12 oy, 4 fasl bir xil miqdorda

⁹¹ B. Andrew. B. Bernanke "Macroeconomics" eight edition, 2010. 239 p.

⁹² http://lenta.ru/news/2008/12/22/japan_sayti_ma'lumotlari.

iste'mol va xarid qiladi. Markaziy Osiyo mamlakatlari xususiy O'zbekiston ayrim meva-sabzavotlar yilning ayrim oylarida bozorda mavjud bo'lmashligi mumkin. Inflyatsion ortiqcha talab sharoitlarida davlat o'z xarajatlarini qisqartirib, soliqlarni oshiradi. Natijada talab qisqarib, inflyatsiya sur'atlari pasayadi. Biroq shu bilan bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish sur'atlari ham chegaralanadi.

8.5. Inflyatsiyaga qarshi kurashishda pul-kredit siyosatining ahamiyati

Inflyatsiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi.

Shuning uchun davlat inflyatsiyaning oldini olish, pul muomalasini barqarorlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Inflyatsiyaning qarshi kurashining asosiy shakllari: inflyatsiyaning qarshi siyosat va pul islohoti hisoblanadi. Har davlatda pul muomalasi ma'lum qonun qoidalar asosida tartibga solib turiladi. Oldingi markazlashgan rejali boshqaruv asoslangan iqtisodiy tizimda pul muomalasi rejalashtirish asosida boshqarib kelingan. Aholining daromadi va xarajatlarini davlat tomonidan muvofiqlashtirib turilgan. Tovar ishlab chiqarishni kengaytirish aholiga kreditga tovar berish, baholar tizimini o'zgartirib turish va hokazolar. Barcha jarayonlar davlat tomonidan boshqarilgani uchun pul muomalasi qonuni buzilganda davlat o'z vakolati doirasida narxlarni o'zgartirish yo'li bilan pul reformasi bilan pul muomalasini tartibga solib kelgan. *Bozor iqtisodi sharoitida pul muomalasini ma'lum usullar yordamida tartibga solib turadi.*

Inflyatsiyaga qarshi kurashish quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

↓ *Pul islohotlari (revolvatsiya, devolvatsiya, mulifikatsiya va denominatsiya);*

↓ *Antiinflyatsion siyosat: daromadlar siyosati va deflyatsion siyosat.*

Daromadlar siyosati (ijtimoiy noroziliklarni yuzaga keltirishi mumkin) ish haqi va narxlar o'sishini parallel nazorat qilgan holda, ish haqi o'sishini chegaralash yoki muzlatishdir. Deflyatsion siyosat pul-kredit siyosati va soliq mexanizmlari orqali boshqarish bo'lib, unda davlat xarajatlari kamaytiriladi va soliq stavkalari oshirilishi yoki

Markaziy bankning pul-kredit siyosati instrumentlari orqali pul mas-sasini boshqarishdir.⁹³

8.5.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o‘rnatilgan qayta moliyalashtirish stavkasi foizlari⁹⁴

Amal qilish muddati	Foiz
25.09.2018 yildan	16 %
2 8.06.2017yildan	14 %
01. 01. 2015 dan hozirgacha	9 %
01. 01. 2014 dan 31. 12. 2014 gacha	10 %
01. 01. 2011 dan 31. 12. 2013 gacha	12 %
15. 07. 2006 dan 31. 12. 2010 gacha	14 %
21. 12. 2004 dan 14. 07. 2006 gacha	16 %
05. 07. 2004 dan 20. 12. 2004 gacha	18 %
10. 09. 2003 dan 04. 07. 2004 gacha	20 %
16. 07. 2003 dan 09. 09. 2003 gacha	24 %
01. 01. 2002 dan 15. 07. 2003 gacha	30 %
01. 07. 2000 dan 31. 12. 2001 gacha	24 %
01. 06. 2000 dan 30. 06. 2000 gacha	27,6 %
01. 05. 2000 dan 31. 05. 2000 gacha	28,8 %
01. 04. 2000 dan 30. 04. 2000 gacha	30 %
01. 01. 1998 dan 31. 03. 2000 gacha	36 %
01. 11. 1997 dan 31. 12. 1997 gacha	30 %
01. 01. 1997 dan 31. 10. 1997 gacha	39,6 %
01. 08. 1996 dan 01. 12. 1996 gacha	48 %
01. 07. 1996 dan 31. 07. 1996 gacha	60 %
01. 08. 1995 dan 30. 06. 1996 gacha	84 %
01. 07. 1995 dan 31. 07. 1995 gacha	120 %
20. 03. 1995 dan 30. 06. 1995 gacha	300 %
01. 02. 1995 dan 19. 03. 1995 gacha	250 %
01. 10. 1994 dan 31. 01. 1995 gacha	225 %
02. 05. 1994 dan 30. 09. 1994 gacha	150 %

Markaziy bank pul muomalasini barqarorlashtirish va inflyatsiyani oldini olish borasida quyidagi pul-kredit siyosatini olib boradi:

1. Qayta moliyalashtirish siyosati.
2. Majburiy rezervlar me'yorlari.
3. Ochiq bozordagi operatsiyalar.
4. Valyuta siyosati.

⁹³ B.Andrew. B.Bernanke "Macroeconomics" eight edition, 2010. 239 p

⁹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti www.cbu.uz ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarning majmui bo'lib, ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalanilgan holda amalga oshiriladi:

a) *tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan ularning balansidagi traktalarni qayta hisobga olish yo'li bilan kreditlash usuli;*

b) *tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan ularning balansidagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlash usuli;*

v) *tijorat banklarini to'g'ridan to'g'ri kreditlash usuli*⁹⁵.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft shaklida yoki muddatli kreditlar shaklida beriladi. Mamlakatimizda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan qayta moliyalashtirish stavkasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak u quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan:

Mamlakatimizda ham O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankining tijorat banklari beriladigan kreditlari uchun o'rnatiladigan qayta moliyalash stavkasi inflyatsiyaga qarshi kurashda asosiy stavkalardan biri sifatida xizmat qiladi.

Respublikamizda milliy valyuta so'm muomalaga kiritiladigan paytda qayta moliyalash stavkasi yiliga 150% ni tashkil etar edi. Ammo milliy valyuta kiritilguncha bo'lgan inflyatsiyaning inersiya kuchi shu darajada katta ediki tezda qayta moliyalash bu darajasi yetarli emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Inflyatsiyani kamaytirish borasida yanada qat'iyroq siyosat yuritish maqsadida Markaziy bank 1994-yil oktyabrdan boshlab qayta moliyalash stavkasini 150% dan 225 % gacha ko'tardi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan qayta moliyalashtirish stavkasi mustaqilligimizning dastlabki yillarida barcha o'tish davridagi davlatlar kabi mamlakatda yuz bergan katta inflyatsiya sabali yuqori stavkalarda belgilanishiga sabab bo'lgan. Ma'lumotlardan shunday fikrga kelish mumkinki yillar o'tgan sari iqtisodiyotimizdagi kamchiliklar tobora bartaraf etib borilgani barcha sohalardagi tub islohotlar samarasi o'laroq vujudga kelgan rivojlanishlar tufayli bu stavka ham tobora ijobiy tomonga pasaytirib borilgan va 2015-yil 1- yanvardan 9 % etib belgilangan. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi pul bozoridagi foiz stavkalarini boshqarish hamda iqtisodiy o'sish jarayonlarini rag'batlantirish maqsadlariga yo'naltirildi. Inflyatsiya

---

⁹⁵ P.Salin "International monetary system and the theory of monetary system" 2016, 217 p.

darajasi, pul massasining va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning maqsadli parametrlaridan kelib chiqib, qayta moliyalash stavkasi 2015-yilning 1-yanvaridan yillik 10 foizdan 9 foizga tushirildi va yil davomida o'zgartirilmagan holda saqlab turildi. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi instrumentidan ham pul bozoridagi foiz stavkalarini boshqarishda hamda iqtisodiy o'sish jarayonlarini rag'batlantirish maqsadida keng foydalanildi. Inflyatsiya darajasi, pul massasi hajmining va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning belgilangan maqsadli parametrlaridan kelib chiqib Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi 2012-yilda yillik 12 foiz miqdorida saqlab qolindi. Qayta moliyalash stavkasining ushbu darajada ushlab turilishi pul bozorida moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va taklifning muvozanatini saqlashga, real sektor korxonalarining investitsion imkoniyatini oshirishga, iqtisodiyotni kreditlash hajmini yanada kengaytirish va ayni paytda tijorat banklarining resurs bazasining barqarorligini ta'minlashga xizmat qildi.

2016-yilda ham inflyatsiya darajasi 2015-yildagi kabi 5,5-6,5 foiz doirasida prognoz qilinayotganligini hisobga olib, qayta moliyalash stavkasini 9 foiz darajasida qoldirish ko'zda tutilmoqda. Qayta moliyalash stavkasining 9 foiz darajasida saqlab qolinishi inflyatsiya darajasini belgilanayotgan prognoz ko'rsatkichlari doirasida bo'lishini ta'minlashga qaratilgan qat'iy pul-kredit siyosatini yuritish uchun qulay sharoit yaratadi. O'z navbatida, Markaziy bank, zarur hollarda, tijorat banklaridan xorijiy valyutalarni (AQSh dollari, yevro, yapon ienasi va funt sterling) belgilangan muddat va almashinuv kursida qayta sotish sharti bilan, sotib olish (SVOP operatsiyalari) yoki xorijiy valyutalarni garovga olgan tarzda qayta moliyalash kreditlarini berish operatsiyalarini amalga oshirib boradi.⁹⁶ Respublikamiz tijorat banklarining yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalarining miqdori darajasining juda past ekanligi Markaziy bankning lombard kreditlari hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini bermayapti. Ko'pchilik xorijiy davlatlarda, shu jumladan, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar tijorat banklari aktivlarining umumiy miqdorida sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi. Demak, hozirgi davrda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash siyosati

⁹⁶ 2016-yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2017-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari.

doirasida amalga oshiriladigan diskont operatsiyalarining mavjud emasligi, lombard operatsiyalarining esa rivojlanmaganligi, bizning fikrimizcha, qisqa muddatli davriy oraliqlarda, Markaziy bankning tijorat banklariga beriladigan muddatli kreditlarining hajmini oshirish yo'li bilan milliy ssuda kapitallari bozoridagi resurslar taklifiga va kreditlarning o'rtacha bozor darajasiga ta'sir etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Markazlashgan kreditlarning respublikamiz tijorat banklari kredit resurslarining umumiy hajmida juda kichik salmoqqa ega ekanligi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining diskont siyosatining mavjud emasligi va uning lombard operatsiyalarining rivojlanmaganligi Markaziy bankning qayta moliyalash siyosatini takomillashmaganligidan, uning muomaladagi pul massasini tartibga solishdagi ahamiyatining past ekanligidan dalolat beradi. Mening fikrimcha, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklarini kreditlash hajmini oshirish yo'li bilan bank kreditlarining foiz stavkalarining darajasiga real ta'sir etishi va shu asosda ularning kreditlariga bo'lgan talabni rag'batlantirishi hamda tijorat banklarining joriy likvidlilik darajasini sezilarli darajada oshirishi lozim. Bu esa, pirovard natijada, so'mning o'rta va o'zoq muddatli davriy oraliqlarda barqarorligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan iqtisodiy muhitni yuzaga keltiradi. Ushbu o'rinda tabiiy bir savol tug'ilishi mumkin, ya'ni Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati orqali tijorat banklarining kredit emissiyasini rag'batlantirilishi muomaladagi pul massasining keskin oshishiga va shuning asosida inflyatsiyani kuchayishiga olib kelmaydimi, degan savol tug'ilishi mumkin. Chunki buyuk M. Fridmenning pul-kredit konsepsiyasidagi muhim qoidalardan biri - tijorat banklarining kredit emissiyasini keskin oshishi muomaladagi pul massasining oshishiga va shuning asosida inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi, degan qoida hisoblanadi. Ammo bizning fikrimizcha, M. Fridmenning ushbu qoidasi O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi davrida o'z isbotini topmaydi. Buning sababi shundaki, hozirgi davrda, respublikamizda milliy iqtisodiyotning bank kreditlari bilan ta'minlanish darajasi nisbatan juda past.

Majburiy zaxira siyosati Markaziy bank pul-kredit siyosatining an'anaviy instrumentlaridan biri hisoblanadi. *Ushbu instrument dastlab tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash maqsadida AQSh bank amaliyotiga joriy qilingan edi. Hozirgi davrga kelib majburiy zaxira siyosati muomaladagi pul massasini tartibga solishning, milliy*

*bank tizimining likvidliligiga Markaziy bank tomonidan ta'sir etishning muhim, ta'sirchan vositasiga aylandi. Majburiy zaxira siyosati kam sonli davlatlarda pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida qo'llanilmaydi*⁹⁷. Markaziy bank pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyoti takomillashmagan mamlakatlarda, xususan, ko'pchilik o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida majburiy zaxira siyosatidan Markaziy bank pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri sifatida foydalanilmoqda. Majburiy zaxira siyosati O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy, an'anaviy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarining rivojlanmaganligi majburiy zaxira siyosatining ahamiyatini yanada oshiradi. Mamlakatimizda majburiy rezervlar meyorlarini belgilash O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1994-yil 1-maydan boshlab amalga oshirib kelinmoqda.

Bu ko'rsatkich 15 % gacha tushdi va bu ko'rsatkich 2007-yilga kelib 13 % gacha pasaytirildi. Lekin 2008-yilda vujudga kelgan jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi tufayli yana 15 % ga ko'tarildi. 2009-yilga kelib jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozini bartaraf etish barobarida pul – kredit siyosati sohasidagi islohotlarga ehtiyoj sezildi va shu sababli O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan yaxshilangan va zamon talablariga javob beradigan to'rt xil toifadagi guruhlash tizimi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2018-yil 31-martdagi 12/8-sonli qaroriga asosan tasdiqlangan «Tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida depozitga o'tkaziladigan majburiy rezervlari to'g'risida»gi nizomiga asosan majburiy rezervlar — banklar tomonidan Markaziy bankda alohida ochilgan hisobvaraqa majburiy tartibda depozitga o'tkazilgan pul mablag'lari bo'lib majburiy rezervlar bo'yicha normativlar o'rnatiladi va u Markaziy bank tomonidan bankning rezerv shakllantiriladigan majburiyatlariga nisbatan o'rnatiladigan foiz miqdori hisoblanadi. Majburiy rezervlarning normativ miqdori rezerv shakllantiriladigan majburiyatlarining hisob-kitob davridagi o'rtacha miqdoriga majburiy rezervlar normativini ko'paytirish orqali hisoblanadi. Bunda o'rtachalash koeffitsiyenti — majburiy rezervlar normativ miqdorining Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'ida saqlanadigan o'rtachalash-

---

⁹⁷ P.Salin. International monetary system and the theory of monetary system. 2016. 217 p.

tirilgan miqdorini aniqlashda foydalaniladigan qiymati 0 dan 1 gacha bo'lgan koeffitsiyent belgilangan. Markaziy bankda depozitga o'tkazilishi lozim bo'lgan majburiy rezervlar miqdori majburiy rezervlar normativini rezerv shakllantiriladigan majburiyatlarning hisob-kitob davridagi o'rtacha miqdoriga ko'paytirish orqali hisoblanadi.

Rezerv shakllantiriladigan milliy valyuta yoki chet el valyutasidagi majburiyatlarning o'rtacha miqdori hisob-kitob davrining har bir kuni uchun rezerv shakllantiriladigan majburiyatlar hisobvaraqlarining tegishli valyutadagi qoldiqlarini jamlash va ushbu summani hisob-kitob davridagi kalendar kunlari soniga bo'lish orqali aniqlanadi. Majburiy rezervlarning normativ miqdoridan chegiriladigan mablag'larning o'rtacha miqdori hisob-kitob davrining har bir kuni uchun chegiriladigan hisobvaraqlarining tegishli valyutadagi qoldiqlarini jamlash va ushbu summani hisob-kitob davridagi kalendar kunlari soniga bo'lish orqali hisoblanadi.

Markaziy bankning valyuta siyosati uning an'anaviy pul-kredit instrumentlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, valyuta siyosatining pirovard maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash hisoblanadi. 2016-yilda valyuta siyosati milliy valyuta almashuv kursi keskin tebranishlari oldini olishga, inflyatsion jarayonlarni jilovlashga hamda mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarining ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirildi. Bunda valyuta bozorini samarali tartibga solish maqsadida valyuta kursining o'zgarib boruvchi boshqariladigan strategiyasini qo'llash orqali so'mning AQSh dollariga nisbatan kursini bosqichma-bosqich pasaytirish choralari ko'rildi.

Mamlakatimiz tashqi savdo operatsiyalarining asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilishini inobatga olib, so'mning boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslarini belgilashda operatsion mo'ljal sifatida so'mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursidan foydalanildi. Shunga muvofiq, so'mning AQSh dollaridan boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslari ushbu valyutalarning tashqi valyuta bozorlaridagi AQSh dollariga nisbatan kurslari dinamikasi va ichki valyuta bozorida so'mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi ta'siri ostida shakllandi. Mazkur davrda so'mning Buyuk Britaniya funt sterlingiga nisbatan almashuv kursi 11 foizga, yevroga nisbatan 2,8 foizga, Xitoy yuaniga nisbatan 15,8 foizga, Yaponiya ienasiga nisbatan 17 foizga va Janubiy Koreya voniga nisbatan 8,7 foizga pasaydi. Markaziy bank milliy valyuta almashuv

kursini maqsadli koridor doirasida ushlab turish uchun valyuta bozorida xorijiy valyutalarni sotuvchi va sotib oluvchi sifatida qatnashib, valyuta operatsiyalarini amalga oshirib bordi.

Markaziy bankning valyuta siyosati bilan pul-kredit siyosati o'rtasida qarama-qarshilik tez-tez uchrab turadi. Masalan, respublikamizda tijorat banklariga naqd pul tushumi bo'yicha «naqd pullarni qaytish koeffitsiyenti» deb nomlanuvchi ko'rsatkich sifatida majburiyat yuklangan. Bundan tashqari respublikamiz tijorat banklarining aylanma kassalariga kelib tushgan naqd pullarning asosiy qismi (75-80%) birinchi darajadi to'lovlarni (davlat byudjetining kassa ijrosi bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar) to'lashga yo'naltirilmoqda. Natijada, respublikamizning tijorat banklarida so'mdagi naqd pullarning yetishmasligi muammosi yuzaga keldi. Bunday sharoitda tijorat banklari naqd xorijiy valyutalarni sotib olishdan manfaatdor bo'lmaydi. Chunki naqd xorijiy valyutalarni bank tomonidan sotib olinishi uning so'mdagi chiqimlari summasining oshishiga olib keladi va buning oqibatida naqd pullarning yetishmasligi muammosi yanada chuqurlashadi. Xorijiy mamlakatlarning amaliyotida ham pul-kredit siyosati bilan valyuta siyosati o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuzatish mumkin. Masalan, Rossiyada 1998–2000-yillarda milliy bank tizimidagi zaxiralarning o'sishi sharoitida rubldagi pul massasining ma'lum qismini muomaladan olish imkonini beradigan moliyaviy instrumentlar etarli bo'lmaganligi sababli pul agregatlarining o'sishi yuz beradi. Buning natijasida baholarning o'sishi jadallashdi. Shunday qilib, pul-kredit munosabatlarini muvofiqlashtirish uchun Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining diskont, ochiq bozorlardagi operatsiyalar, majburiy zaxira normalari va valyuta siyosati instrumentlaridan foydalaniladi. Ushbu instrumentlardan foydalanishdan bosh maqsad mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bunga erishish uchun esa pul bozorida talab va taklifga ta'sir ko'rsatish orqali muomaladagi pul massasini muvofiqlashtirishdan iboratdir. Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar. Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervene-

siya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSh dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSh dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Odatda, Markaziy banklar valyuta intervensiyasining samaradorligini ta'minlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablag'larning miqdorini va intervensiya hisobraqamining qoldig'ini sir tutadilar. Buning sababi shundaki, valyuta intervensiyasining samaradorligi deganda uning vositasida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berilishi hisoblanadi. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining o'sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida ruhiy vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, 1992-yilning sentyabr oyida G'arbiy Yevropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasining nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular yevropa valyuta tizimidan chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya Markaziy banklari o'z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqa olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSh dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSh dollarini sotib olish hajmi ham oshib bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda ruhiy vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSh dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari. Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSh, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zaxiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zaxiralari Markaziy bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank, xorijiy valyutada to'langan mablag'ning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisob

raqamidan chegirib oladi. Hukumatning tashqi qarzigga xizmat ko'rsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqog'iga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning to'lanishi lozim bo'lgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud bo'lmagan sharoitda to'lov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hukumatning tashqi qarzigga xizmat ko'rsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining ta'minlanganligi muhim rol o'ynaydi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi to'liq ta'minlangan sharoitdagina uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzini qonuniy to'lanishini talab qila oladi. Aks holda, Hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni to'lashga majbur qiladi. Bunday sharoitda hukumat Markaziy bankning kreditlaridan tashqi qarzni to'lashda manba sifatida foydalanishi mumkin. Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin valyuta zaxiralarini boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda tarixan bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi. Shunisi xarakterliki, so'nggi yillarda bir qator iqtisodchi olimlar tomonidan valyuta zaxiralarining tarkibini nobarqaror valyutalarni sotish va ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish yo'li bilan yangilash operatsiyalari ham valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish sifatida e'tirof etilmoqda. Fikrimizcha, bu e'tirof mantiqan asoslidir. Chunki valyuta zaxiralarining tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valyuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasining sifatini oshiradi va valyuta zaxiralarining riskka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishning hozirgi bosqichida milliy valyuta bozorida oldi-sotdi obyektini vazifasini AQSh dollari bajarayotganligi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning xorijiy valyutadagi zaxiralarining 80 foizdan ortiq qismini AQSh dollarida shakllanganligi, mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan chet el valyutasida berilgan kreditlarning 66 foizdan ortiq qismini (2006-

yilning 1-yanvar holatiga) AQSh dollarida berilganligi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xorijiy valyutalardagi zaxiralarning diversifikatsiya darajasiga salbiy ta'sir qilmoqda. Oltinni xalqaro oltin bozorlarida (asosan London va Syurix bozorlarida) qulay bozor baholarida sotish malakali mutaxassislarning mavjud bo'lishini taqozo etadi, mabodo, respublikamiz Markaziy bankida bunday kadrlarning, ya'ni oltin savdosi bilan shug'ullanuvchi kadrlarning yetishmasligi muammosi mavjud bo'lsa, u holda Gold svop operatsiyalarini xalqaro hisob-kitoblar banki orqali amalga oshirish mumkin. Halqaro hisob-kitoblar banki Markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo'yicha joylashtirish, depozit-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko'rsatadi. Shuningdek, Markaziy bank O'zbekiston hukumatiga, uning xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo'yicha bergan kafilliklari bo'yicha majburiyatlarini bajarishda, Gold svop operatsiyalari orqali amaliy yordam ko'rsatishi mumkin. Ya'ni, Markaziy bank hukumatning xorijiy valyutadagi to'lovlari uchun zarur bo'lgan miqdordagi tushumni olish imkonini beradigan miqdordagi spot sharti bo'yicha sotadi. Xorijiy valyutada olingan tushumni hukumatga beradi. Undan keyin esa, Markaziy bank bilan hukumat o'rtasida tuzilgan to'lov shartnomasining muddatidan kelib chiqqan holda, Markaziy bank xorijiy Markaziy bank bilan forvard valyuta shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati tugashi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Hukumatdan olingan xorijiy valyutadagi tushum hisobidan oltinni forvard kursi bo'yicha sotib oladi. Milliy valyuta kursining iste'mol tovarlarining bahosiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'siriga barham berish Markaziy banklarning valyuta siyosatida muhim o'rin egallaydi. Buning boisi shundaki, inflyatsiya va valyuta kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Odatda, milliy valyuta kursining pasayishi kelgusida inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Inflyatsion tazyiq foiz stavkalarining o'sishi bilan susayishi mumkin, ammo foiz stavkalarining o'sishi investitsion va iste'molchi talabining pasayishiga olib kelishi mumkin. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya portfelining o'zgarishi natijasi bo'lsa, u holda, bunday qadrsizlanish yuqori darajadagi inflyatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda foiz stavkalarining o'sishini ta'minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo'li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o'zgarishi

oqibati bo'lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi. Shunisi xarakterliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni YaIMning o'sish sur'ati sekinlashadi. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi davrda foiz stavkalari va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjud emas. Masalan, 2003–2006-yillarda tijorat banklari kreditlarining o'rtacha tortilgan foiz stavkasining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Buning natijasida tijorat banklarining kredit emissiyasi hajmi sezilarli darajada oshishi, inflyatsiyaning o'sishi kuzatilishi lozim edi. Lekin bu holatlar 2003–2006-yillarda kuzatilmadi. Masalan, 2003-yilda inflyatsiyaning yillik darajasi 3,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2004-yilda — 3,7 foizni, 2005-yilda — 7,8 foizni, 2006-yilda — 6,8 foizni tashkil etdi. Fikrimizcha, foiz stavkalari va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlikning mavjudligi kuzatilmagan sharoitda, milliy valyutaning nominal va real almashuv kurslarining import qilinayotgan tovarlarning va eksport qilinayotgan tovarlarning bahosiga ta'sirini tahlil qilish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirning oldini olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining valyuta siyosatida muhim o'rin tutishi lozim.

Ochiq bozordagi operatsiyalar muomaladagi pul massasini boshqarish, bank tizimi likvidligini tartibga solish va foiz stavkalari barqarorligini ta'minlovchi asosiy instrumentlardan biri sifatida Markaziy bank tomonidan muntazam ravishda keng qo'llanilib kelinmoqda.

Markaziy bank tomonidan pul-kredit ko'rsatkichlarining maqsadli parametrlaridan kelib chiqqan holda, to'lov balansining ijobiy saldosi hisobiga shakllangan qo'shimcha likvidlikni sterilizatsiya qilish operatsiyalari o'tkazilib borildi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalarida oldi-sotdi obyekt bo'lib hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari va o'rta muddatli xazina majburiyatlaridan foydalanilmoqda. Shu bilan birga, respublikamizda muomalada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari mavjud. Ammo bu obligatsiyalar tijorat banklarining vakillik hisob raqamlaridagi likvidlikning ma'lum qismini olib qo'yish maqsadida emissiya qilingan. Bir qator rivojlangan sanoat davlatlarida, masalan, AQSh, GFR, Buyuk

Britaniya va Fransiyada Markaziy bankning qimmatli qog'ozni bevosita emitentning o'zidan sotib olishi ochiq bozor operatsiyasi hisoblanmaydi, balki kredit operatsiyasi hisoblanadi. Masalan, hukumatning qimmatli qog'ozlarini bevosita hukumatning o'zidan sotib olish Davlat byudjeti xarajatlarini Markaziy bank tomonidan kreditlanishi hisoblanadi. Shuningdek, hukumatning qimmatli qog'ozlarining kursini saqlash maqsadida amalga oshiriladigan joriy operatsiyalar ham ochiq bozor operatsiyalari hisoblanmaydi. Markaziy bank, odatda, ochiq bozor siyosatini amalga oshirish yo'li bilan milliy bank tizimining zaxiralariга ikki usul bilan ta'sir qiladi:

1. Agar Markaziy bank tijorat banklarining likvidligini oshirishni va milliy valyutadagi pullarning taklifini oshirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda, Markaziy bank bozorda qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda Markaziy bank qimmatli qog'ozlarga qat'iy belgilangan kurs o'rnatishi va kurs shu belgilangan darajaga yetishi bilan taklif qilingan barcha qimmatli qog'ozlarni sotib olish yo'lidan foydalanishi mumkin. Yoki Markaziy bank taklif etilgan paytdagi kursning qanday bo'lishidan qat'iy nazar, ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish miqdorini belgilashi mumkin.

2. Agar Markaziy bank milliy bank tizimidagi ortiqcha likvidlikni kamaytirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda, Markaziy bank qimmatli qog'ozlar bozorida sotuvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda ham Markaziy bank ikki imkoniyatga ega bo'ladi:

– Markaziy bank ma'lum kursni e'lon qilishi va qimmatli qog'ozlarning kursi e'lon qilingan darajaga yetishi bilan istalgan miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini olishi mumkin;

– Markaziy bank qo'shimcha tarzda ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini olishi mumkin. Buning natijasida davlatning qimmatli qog'ozlaridan va boshqa yuqori likvidli qimmatli qog'ozlardan keladigan daromadlarning miqdori oshadi va shuning asosida ularning investitsion jozibadorligi oshadi. Pirovard natijada, tijorat banklari va boshqa kredit institutlarining mazkur qimmatli qog'ozlarga bo'lgan qiziqishi kuchayadi va ularning kreditlash salohiyati pasayadi. Bu esa, o'z navbatida, kreditlarning foiz stavkalarining oshishiga olib keladi. Agarda foiz stavkalarining shu taxlitda o'sishi Markaziy bankni qoniqtirmasa, u yana qimmatli qog'ozlarni sotib olishi mumkin. Bunday holatni bir qator rivojlangan sanoat mamlakatlari Markaziy banklarining faoliyatida kuzatish mumkin. Masalan, GFR

Federal banki (Bundesbank) tomonidan ochiq bozorda qat'iy foizli qimmatli qog'ozlarni sotib olish 1975-yilning ikkinchi yarmiga kelib o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Bu vaqtda Bundesbank banklarning likvidligini ta'minlash va foiz stavkalarini o'zining pul-kredit siyosatining oraliq va taktik maqsadlariga mos keladigan darajasidan oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida 7,5 mlrd nemis markasi miqdoridagi summaga yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar sotib olgan edi. 1976-yilda esa, aksincha, Bundesbank bunday qimmatli qog'ozlarni juda katta miqdorda sotdi 34. Buning sababi shundaki, Bundesbank qat'iy foizli qimmatli qog'ozlarning kursini oshishi natijasida bank kreditlari va depozitlari foiz stavkalarining pasayish jarayonini to'xtatib qo'ymasdan turib, bozordan katta miqdordagi likvidlikni olib qo'yishi zarur edi. Birgina 1976-yilning o'zida Bundesbankning qimmatli qog'ozlar portfeli 6,5 mlrd nemis markasiga kamaydi. Shunisi xarakterliki, ko'pchilik rivojlangan sanoat mamlakatlarida ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarga nisbatan kursni belgilab qo'yish siyosati qo'llaniladi. Mazkur usulning mohiyati shundaki, Markaziy bank, qisqa muddatli qarz majburiyatlari bilan operatsiyalarni amalga oshirayotganida, minimal stavkani ko'rsatadi. Shundan keyin tijorat banklari, ularning kreditga bo'lgan talablari qondirilgan sharoitda, to'lashga rozi bo'lgan stavkani ko'rsatib ariza beradilar. Markaziy bank tushgan arizalar asosida o'zining hisob stavkasini aniqlaydi. Bunda yuqori foiz stavkalari taklif qilgan kredit institutlari katta miqdorda kredit resurslari oladilar. Ochiq bozor operatsiyalarining e'tiborga molik jihatlaridan biri shundaki, xalqaro bank amaliyotida Markaziy bank bilan tijorat banklari o'rtasida kursni belgilash borasidagi shartnomani imzolashda quyidagi ikki xil standart mavjud:

1. Foiz stavkalari barcha tijorat banklari uchun yagona stavkada belgilanadi.

Ushbu standart «kreditlarni taqsimlashning gollandcha usuli» deb ataladi.

2. Foiz stavkalari har bir tijorat bankiga nisbatan alohida o'rnatiladi. Ushbu standart «amerikacha standart» deb ataladi.

Markaziy bankning ochiq bozor siyosati orqali tijorat banklari tomonidan depozitlarga to'lanadigan va kreditlardan olinadigan foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatish mumkin. Mazkur ta'sir mexanizmi quyidagi ko'rinishga ega: Markaziy bank iqtisodiyotning nobank sektoridagi xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan ochiq bozor operatsiyalarini

amalgam oshirganida pul bozorini tartibga solish maqsadini ko'zlamaydi. Demak, Markaziy bank tomonidan sotib olinuvchi qimmatli qog'ozlar tarkibiga kirmaydigan qimmatli qog'ozlarning sotilishi ham bank tizimining likvidligini kamaytiradi. Bundan tashqari, Markaziy bank, nobank sektoridagi xo'jalik yurituvchi subyektlarga qimmatli qog'ozlarni sotishda yuqori foizlar belgilash yo'li bilan, tijorat banklarining depozitlarga to'laydigan foiz stavkalariga faol tarzda ta'sir ko'rsatishi mumkin. 2015-yilda bank ustav kapitalini oshirish maqsadida aksiyadorlik-tijorat banklari tomonidan jami 553,6 mlrd so'mlik aksiyalar investorlar o'rtasida joylashtirildi va ularning 319,6 mlrd so'mlik qismi nodavlat sektori hissasiga to'g'ri keldi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarorlariga asosan «O'z sanoatqurilishbank» tomonidan 157 mlrd so'mlik, Xalq banki tomonidan 54 mlrd so'mlik aksiyalar chiqarilib, investorlar orasida joylashtirildi. Shuningdek, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankining ustav kapitali – 35 mlrd so'mga, «Agrobank»niki – 50 mlrd so'mga, «Mikrokreditbank»niki – 25 mlrd so'mga va «Qishloq qurilish bank»niki – 25 mlrd so'mga oshirildi. Tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish bo'yicha amalga oshirilgan maqsadli chora-tadbirlar natijasida bank tizimining umumiy kapitali so'nggi 5 yil davomida 2,4 martaba o'sdi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida inflyatsiya mavjudligi tabiiy bo'lgani kabi, mamlakatning «soliq infratuzilmasi»da ham inflyatsiyaning qay darajada bo'lishi olib borilayotgan chora-tadbirlarga bog'liqdir. Xususan, O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tayinlangan mas'ul muassasalar (O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bank, O'zbekiston Respublikasi Soliq Qo'mitasi) tomonidan olib borilayotgan barcha iqtisodiy o'sish choralari «soliq inflyatsiya»siga qarshi olib borilmoqda. Sababi shundaki, «soliq inflyatsiya»sining dinamik pasayishi sodir bo'lganda quyidagi o'zgarishlar kuzatiladi: Ishlab chiqarish samaradorligi barqarorlashadi, real daromadlar ko'payadi. Demak, soliq to'lovchi xo'jalik yurituvchi subyektlar ham ko'payadi; hukumat tomonidan byudjetdan ajratiladigan loyihalarni moliyalashtirish bo'yicha investitsiyalar iqtisod qilinish, ularni real va effektiv moliyalashtirish uchun xususiy sektor jalb etiladi; Umuman olganda, mamlakatda barcha tovar va xizmat belgilangan yuqori soliq bojxona stavkalari iste'mol va noiste'mol tovar va xizmatlarga belgilangan baholarning o'sishiga olib

keladi. Inflyatsiya o'zi bilan birga katta iqtisodiy va ijtimoiy xarajatlarni olib keladi. Natijada resurslar noto'g'ri joylashtiriladi, va bu o'z navbatida iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib keladi. Shuningdek, inflyatsiya iqtisodiy vakillarga o'z faoliyatini kelgusida rivojlantirishga xalaqit beradi, hamda ularning olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga bo'lgan ishonch darajasini pasaytiradi. Bundan tashqari u milliy daromadni aholining bir qismi foydasiga va ikkinchi qismi zarariga qayta taqsimlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining monetar siyosatini asosiy vazifalardan ham inflyatsiya sur'atlarini pasaytirishdan iborat. Chunki Markaziy bankning monetary siyosati to'g'ri olib borilishiga ta'sir qiluvchi omillardan biri bo'lib inflyatsiya hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan masalalar to'la hal qilinsa, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining monetar siyosatini yanada takomillashtirish, demakki, natijada bank tizimini yanada rivojlantirish mumkin. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atlarini oshirishi va natijada aholining turmush darajasini yanada oshirishi mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Inflyatsiya;</i>	<i>qayta moliyalashtirish foiz stavkasi;</i>
<i>pul massasi;</i>	<i>majburiy zaxira;</i>
<i>ekspansion siyosat;</i>	<i>valyuta siyosati;</i>
<i>restriksion siyosat;</i>	<i>ochiq bozor siyosati;</i>
<i>to'lov balansi;</i>	<i>iste'mol narxlar indeksi;</i>
<i>antiinflyatsion siyosat;</i>	<i>xarajatlar indeksi;</i>
<i>deflyatsion siyosat;</i>	<i>giperinflyatsiya.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Inflyatsiyaning mohiyati va yuzaga kelish sabablari.
2. Inflyatsiyaning turlari.
3. Talab inflyatsiyasi va uning yuzaga kelish sabablari.
4. Taklif inflyatsiyasi va uning yuzaga kelish sabablari.
5. Yashirin va oshkora inflyatsiyaning mohiyati
6. Inflyatsiyaga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar.
7. Inflyatsiyaning ijtimoiy oqibatlari.
8. Inflyatsiyaning iqtisodiy oqibatlari.
9. Qanday hollarda narx darajalarining o'sishi inflyatsion jarayon hisoblanmaydi?
10. Giperinflyatsiya yuz bergan mamlakatlarga misol keltiring.

11. Mamlakatimizdagi inflyatsion jarayonlarning o'ziga xosligi.
12. Inflyatsiyaga qarshi kurashish usullari.
13. Antiinflyatsion siyosatning mohiyati.
14. Ekspansion va restriksion siyosatni tushuntirib bering.
15. Deflyatsion siyosatning mohiyati.
16. Daromadlar siyosati va uning kamchiliklari.
17. Markaziy bankning inflyatsiyaga qarshi kurashishda qo'llaniladigan instrumentlari.
18. Markaziy bankning qayta moliyalashtirish siyosati.
19. Markaziy bankning majburiy zaxira siyosati.
20. Markaziy bankning ochiq bozor siyosati.
21. Markaziy bankning valyuta siyosati.
22. Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsion jarayonlarning o'ziga xosligi.

IX BOB. PUL ISLOHOTLARI

9.1. Pul islohotini amalga oshirishning zarurligi

Pul islohoti - *deb*, pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti orqali pul muomalasi tartibga solinadi, odatda eski pul birligi o'rniga muomalaga yangi pul birligi chiqariladi. Pul islohoti bir vaqtning o'zida milliy valyutani revalvatsiya yoki devalvatsiya qilishni ta'minlaydi. Pul islohoti natijasida pul tizimining elementlari o'zgaradi. Pul islohotida qadrsizlangan eski pullar muomaladan olinadi va ular o'rniga yangi pullar muomalaga kiritiladi. Pul islohoti o'tkazilishiga qarab tub pul islohoti yoki qisman islohotga bo'linadi. Tub pul islohotida pul tizimini butunlay va uzoq muddatga o'zgartirilsa, qisman islohotga pul tizimining ba'zi elementlari o'zgaradi va bunday islohot qisqa davrga mo'ljallangan bo'ladi.

Pul islohotining asosiy maqsadi - pul muomalasida o'zgarishlar qilish orqali pul tizimi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Shundan kelib chiqib pul islohoti quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi. **Pul islohotining maqsadlari** :

1. Tovar, xizmatlar va pul massasi o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash, muomalaga yangi milliy pul birligini kiritish;
2. Ma'lum muddatga ish haqi va iste'mol tovarlari bahosi o'sishini jilovlash;
3. Yangi pul birliklarini emissiya qilish yoki chiqarishning qat'iy chegaralarini belgilash va naqd pullar hamda naqd pulsiz hisob-kitobdagi pul massasi ustidan qattiq nazorat o'rnatish;
4. Yangi kiritilgan valyuta orqali milliy valyuta kursini barqarorlashtirishni ta'minlash va h.k.

Pul islohotini o'tkazishning turli sabablari bo'lishi mumkin. Bu har bir mamlakatda mavjud bo'lgan yoki yuzaga kelgan shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. **Pul islohotini o'tkazishning quyidagi sabablari** bo'lishi mumkin.⁹⁸

Iqtisodiy sabab. *Moliya-pul tizimining ishdan chiqishi, milliy valyuta qadrlarining tushib ketishi natijasida unga nisbatan ishonchning*

---

⁹⁸ Edvin G.Dolan, Colin D. Campbell, R.G. Campbell. Money, Banking and Monetary Policy. Winston.Inc "Profico", 2016.

yo'qolishi, mamlakatda bir necha valyutaning muomalada bo'lishi, jumladan chet el valyutasining muomalada bo'lishi va uning milliy valyutaga nisbatan yuqori kursga ega bo'lishi. Shuningdek, mamlakatda iqtisodiy inqirozlar, hukumatning va Markaziy bankning noto'g'ri pul-kredit siyosati ham iqtisodiy sabablarni yuzaga keltirishi mumkin.

Siyosiy sabab – mamlakat siyosiy tizimidagi o'zgarishlar, inqilob yoki yangi davlat shakllanishi;

Yangi milliy valyutaning shakllantirilishi yoki bir necha davlat milliy valyutalarining birlashishi va boshqalar.

Pul islohotini samarali o'tkazish uchun quyidagi iqtisodiy va siyosiy asoslar shakllantirilishi lozim. Bular:

- mamlakatda siyosiy barqarorlikning bo'lishi. Aholi, tadbirkorlik subyektlarining hukumat va Markaziy bank amalga oshirayotgan iqtisodiy islohotlari, bank tizimi, milliy valyutaga ishonchining oshishi;

- milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ichki va tashqi bozorda tovar va xizmatlar bo'yicha taklifni oshirish;

- davlat byudjetining daromadlarini oshirish, byudjet defitsitini qoplash uchun pul emissiya qilmaslik;

- bank tizimiga ishonchni tiklash, banklarga mablag'larni jalb qilish jarayonlarini samarali tashkil etish;

- milliy valyuta kursining barqarorligini ta'minlay oladigan oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lish, Tovar va pul massasi mutanosibligi va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va boshqalar.

Pul islohotlari qog'oz pul belgilarining hammasi yoki bir qismi qadrsizlanganda va ularning hajmi ko'payib, yangisi (qog'oz yoki metall) bilan almashtirish lozim bo'lganda, pulning oltin qiymati yoki valyuta kursi o'zgarganda, pul tizimiga o'zgartirish kiritish zarur bo'lganda o'tkaziladi. Pul islohotlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga, pulning qadrsizlanish darajasiga va davlatning siyosatiga bog'liq holda turli usullarda: ortiqcha qog'oz pullarni yo'q qilish yo'li bilan pul hajmini kamaytirish (deflyatsiya); eski pul belgilarini yo'q qilib, yangi qog'oz pul belgilarini zarur miqdorda chiqarish (nullifikatsiya); eski pul belgilarini yirikroq yangi pul belgilariga almashtirish (denominatsiya); pul birligi yoki qog'oz pul birligi kursining metall qiymati va chet el valyutasiga nisbatan kursini pasaytirish (devalvatsiya); pul birligidagi metall qiymati yoki qog'oz pul kursini tashqi davlatlar valyutasiga nisbatan oshirish (revalvatsiya) va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, Ikkinchi Jahon urushidan keyin oltin deviz, oltin dollar muomalasi davrida o'tkazildi.

Sobiq Ittifoqda pul islohoti 1922–1924-yillar va 1947, 1961-yillarda o‘tkazildi. O‘zbekistonda pul islohoti 1994-yilda o‘tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o‘zining milliy pul birligiga ega bo‘ldi.

Respublikada milliy valyutani mustahkamlash ishida so‘mning harid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta‘minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga bozorni raqobatdosh mahsulotlar bilan to‘ldirish va zarur ehtiyojlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste‘mol mollari bilan to‘ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib borish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste‘mol mollari sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hissasi oshib boradi. Bu yerda shuni ta‘kidlab o‘tish zarurki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so‘mning barqarorligini ta‘minlash chetdan mahsulot keltirishni inkor qilmaydi. Aholini sifatli chet el mollari bilan ta‘minlash maqsadida import ham rag‘batlantirib boriladi.

So‘mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valyutaga erkin almashilishi yetarli valyuta zaxirasi bo‘lishiga bog‘liq. Unga erishishda korxonalar va barcha subyektlarning, jahon bozoriga raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo‘lgan rag‘batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega.

So‘mning barqarorligini ta‘minlashda undan oqilona va tejab tergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag‘larning eng ko‘p samara berishiga, olingan kreditlarning o‘z vaqtida qaytarilishiga erishish muhim o‘rin tutadi. Inflyatsiyaga qarshi aniq o‘ylangan siyosat o‘tkazish milliy valyutani mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan qat‘iy nazorat o‘rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo‘llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishida maqbul sur‘atni tanlashga erishiladi. Pul-kredit siyosatini shakllantirish jarayonida bir vaqtning o‘zida ikkita bir-biriga qarama qarshi vazifani hal qilishga to‘g‘ri keladi. Bir tomondan, muomaladagi pul massasining o‘zgarishini mumkin qadar moslashuvchan qilish, xo‘jalik konyunkturasi (holati)dagi har qanday o‘zgarishlarga tezkor munosabat bildira olish, o‘sib borayotgan amaliy faollikni qo‘llab-quvvatlash bo‘lsa, ikkinchi tomondan – muomaladagi pul massasining ko‘payishini ma‘lum darajada cheklash hamda muomalaga ortiqcha bo‘lgan to‘lov vositalari massasining tushushiga yo‘l qo‘ymaslik.

Yuqoridagi maqsadlarga yetishish uchun pul-kredit siyosatida quyidagi usullar qo'llaniladi:

- bevosita (ma'muriy usul);
- bilvosita (iqtisodiy usul).

Bevosita (ma'muriy) usullarga Markaziy banklar faoliyatining miqdor va sifat ko'rsatkichlariga nisbatan belgilaydigan bevosita cheklovlar yoki taqiqlar kiradi. Ma'muriy ta'sir ko'rsatish choralarini qo'llashda ko'pincha quyidagi vositalar qo'llaniladi:

- turli toifadagi qarzlarni berishning va kredit resurslari jalb qilishning eng yuqori miqdorlarini joriy qilish;
- tijorat banklarining filiallar va bo'limlar ochishini cheklash;
- vositachilik haqining, xar xil xizmatlar ko'rsatganligi uchun ta'riflarni, foiz stavkalarining miqdorlarini chegaralash;
- operatsiyalarning, shuningdek ta'minotning ayrim turlarini, ba'zi xil operatsiyalarni amalga oshirishga ruxsat berilgan banklar ro'yxatini belgilash.

Bevosita (ma'muriy) usul vositalari hukumat tomonidan ko'zda tutilgan pul-kredit siyosatining maqsadlarini rejalash raqamlari bevosita ko'rsatib o'tilgan qoidalaridan foydalanish asosida erishish uchun mo'ljallangandir.

Bozor iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosatini ro'yobga chiqarishni asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- eng kam zaxira talablarini joriy etish;
- tijorat banklarini qayta moliyalash miqdorlari va shartlarini belgilash;
- ochiq bozordagi operatsiyalar.

Taraqqiy etgan davlatlarning monetar siyosat borasidagi tajribalaridan O'zbekiston amaliyotida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Rejali iqtisodiyot davrida naqd pul oboroti va naqd pulsiz hisob-kitoblar oralig'ida mustahkam "chegara" o'rnatilgan. Naqd pullik hisob-kitoblar doirasi qonun, qaror yoki maxsus yo'riqnomalar bilan belgilab berilgan. Ushbu doiradan tashqaridagi hisob-kitoblar faqat naqd pulsiz ya'ni hisob raqamlardan pul ko'chirilishi yo'li bilan amalga oshirilgan.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilish zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar yetarli bo'lmagan holda aholi qo'lida pulning ortiqcha ko'payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giperinflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu,

o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izdan chiqishi, aholi keng tabaqalarining qashshoqlashishi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi. Tovarlar taqchilligi mavjud bo'lib turgan hozirgi bosqichda giperinflyatsiyaning oldini olish uchun aholi iste'mol fondining o'sishini ishlab chiqariladigan mahsulot, ko'rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko'payishiga bevosita bog'liq qilib qo'yish zarur bo'ladi. Ichki bozorni mollar va xizmatlar bilan to'ldirish, muomalaga o'rinsiz ortiqcha pul chiqarilishiga yo'l qo'ymaslik, milliy valyuta barqarorligini ta'minlash va xalq turmush darajasini o'stirishning muhim shartidir. So'mning barqarorligini ta'minlashda naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik birinchi darajali 20 ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqtida qaytarilishiga erishish, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxonalariga kreditlar berilishiga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilishi kerak.

Inflyatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir. Bu, o'z navbatida, import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'zgaradi. Valyuta birjalarida valyuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash, valyuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir. Milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatdagi sharti dastlabki bosqichda valyutani naqd pulsiz almashtirish hajmini ko'paytirishga ustunlik berishdir. Istiqbolda esa bu sohadagi siyosat banklararo valyuta birjasidagi oborot miqdorini korxonalar va fuqarolar o'z pulini xohlagan miqdorda xohlagan valyutaga erkin almashtirish imkoniyatini beradigan darajaga yetkazishga qaratiladi.

Pul kuchli qadsizlangan vaziyatda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni nullifikatsiyada kuchli qadsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, sobiq SSSRda 1922–1924 yillarda sovnaklarning kuchli qadsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd sovnakka almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giperinflyatsiya natijasida 1924-yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

9.2. Pul islohoti turlari va ularni amalga oshirish usullari

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin: Bular odatda pul tizimini barqarorlashtirish usullari deb ham yurutiladi. Bunday usullar qatoriga nullifikatsiya, denominatsiya, devalvatsiya, revalvatsiyalarni kiritish mumkin. Bu usullar:

– muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish:

– aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish):

– ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish kabilarga qaratiladi va bu usul xalqaro amaliyotda «shok yo'li» bilan davolash nomi bilan mashhurdir. Bu usul 1948-yilda G'arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiyotiga o'tishda qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolashda ish haqini to'lashni to'xtatib qo'yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o'tkazish, ish o'rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo'llanilishi mumkin. Masalan, G'arbiy Germaniyada 1948-yilning iyun oyida o'tkazilgan pul islohotida aholining naqd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxs marka nisbatan almashtirildi. Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 foiz atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyxs markasidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan disbalans tugatilgan va shu yo'l bilan inflyatsiyaning o'sish sur'atlari to'xtatilgan.

Nullifikatsiya⁹⁹ — davlat tomonidan rasmiy ravishda qadrsizlangan eski pul belgilarini haqiqiy emas deb e'lon qilish va cheklangan miqdorda yangi pul belgilarini muomalaga chiqarish tushuniladi.

Nullifikatsiya odatda giperinflyatsiyadan keyin iqtisodiyotni barqarorlashtirish davrida aholining milliy valyutaga ishonchini oshirish maqsadida o'tkaziladi. Pul islohotining bu turidan inqilob va urushlardan keyin mustaqil davlat shakllantirishda foydalaniladi. Ammo, **nullifikatsiya** usulidan 80-90-yillarda juda kuchli giperinflyatsiya sharoitida Argentina qariyb har yili foydalangan.

Revalvatsiya (tiklash, oshirish) — bu pul birligining chet el valyutasi yoki metallga nisbatan kursi yoki qiymatining oshirilishini bildiradi.

---

^{99 99} Edvin G.Dolan, Colin D. Campbell, R.G. Campbell. Money, Banking and Monetary Policy. Winston.Inc "Profico", 2016.

Revalvatsiya (mamlakatda inflyatsiya jarayonlarini pasaytiradi. Chunki import tovarlar arzonlashadi. Ammo, revalvatsiya eksportlar uchun qulay hisoblanmaydi, chunki ular o'z valyutasi arzonlashishi natijasida kurs bo'yicha yo'qotishlarga uchraydi.

Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, I jahon urushidan keyingi 1925–1928-yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971-yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya¹⁰⁰ — oltin standartda pul birligining oltin miqdorining kamaytirilishini bildirgan. Kredit pullarni oltinga almashtirilib berilishi to'xtatilgan. Keyinchalik *devalvatsiya to'lov balansining holatini yaxshilash, xorijiy investitsiyalarni ko'proq jalb qilish maqsadida chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursini pasaytirishda o'z aksini topgan.*

Devalvatsiya pul muomalasi bilan bog'liq muammolarni to'liq hal etmaydi va pul muomalasini barqarorlashtirib milliy valyutaga bo'lgan ishonchni oshira olmaydi. Undan tashqari devalvatsiya milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini tushiradi, importning bahosini oshiradi. Ammo, devalvatsiya eksportni rag'batlantiradi, tashqi bozorda raqobatni kuchaytiradi. Natijada eksport va import bo'yicha tar'iflar diferentsiatsiyasi, valyuta munosabatlarida muqobil yollar va usullar qo'llashga sharoit yaratadi.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya oltin miqdori tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971-yilda AQSh dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973-yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat

^{100 100} Edvin G.Dolan, Colin D. Campbell, R.G. Campbell. Money, Banking and Monetary Policy. Winston.Inc "Profico", 2016.

pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Denominatsiya (baholar masshtabining o'zgarishi) – pul birligi qiymatining yangi pul belgisiga (eskiga nisbatan ko'p pul birligini ifodalovchi pul birligiga) almashtirilishidir. Denominatsiyada mamlakatdagi barcha pul majburiyatlari (bankdagi, muomaladagi pullar, ish haqi, zayomlar va boshqalar) bir xil nisbatda almashtiriladi. Denominatsiyada pul birliklarini almashtirishda cheklovlar qo'yilmaydi. Bu usul hisob-kitoblarni yengillashtirish, muomala xarajatlarini kamaytirish kabi texnik jihatdan ahamiyat kasb etadi, ammo bu usulning iqtisodiyotni barqarorlashtirish bosqichida samarali o'tkazilishi aholining milliy valyutaga nisbatan ishonchini oshirishi, hamda giperinflyatsiyaning oldini olishda ham yordam berishi mumkin.

Denominatsiya – baholar masshtabini yiriklashtirish, yani pul birligidagi «0»larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr – 1921–1922-yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan.

Birinchi denominatsiyada muomalaga «1922-yil pul birliklari» chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbatda almash-tirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga «1923-yil pul birligi» chiqarilgan va 1922-yil pul birligiga» 100 : 1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflyatsiya sur'atlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflyatsiya sur'atlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi. Urushdan keyingi Germaniyada giperinflyatsiya natijasida 1924-yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka: 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

«Shok yo'li» bilan davolash Yaponiyada 1949–50-yillarda o'tkazilgan va u «Dodj rejasi» degan nomni olgan.

Bu rejaga asosan Yaponiyada inflyatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirildi. Erkin bahoga o'tish bilan bir vaqtning o'zida yer islohoti o'tkazildi, byudjet kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalariga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, korxonalar

tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi.

Iqtisodiyotni «shok yo'li» bilan davolash Sharqiy Yevropa mamlakatlari Yugoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda ham qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolash iqtisodiy siyosati 1989-yilning oxirlarida Polshada qo'llanilgan bo'lib, ish haqi vaqtinchalik qotirib qo'yilgan holda, baholar erkinlashtirilgan. Natijada 1990-yilning boshlariga kelib, Polshada tovarlar mo'l-ko'pchiligi vujudga kela boshladi va tovarlar bahosining bir necha barobar oshishi natijasida inflyatsiya sur'atlari sekinlashishiga erishildi. Polshada bu iqtisodiy tadbirning o'tkazilishi aholining yashash sharoitini ancha qiyinlashtirdi va ishsizlar sonini ko'paytirdi.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, jahon urushidan keyingi 1925–1928-yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971-yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el vayutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya oltin miqdori tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971-yilda AQSh dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973 yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya – baholar masshtabini yiriklashtirish, yani pul birligidagi «0»larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr – 1921–1922-yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga «1922-yil pul birliklari» chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000:1 nisbatda almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga «1923-yil pul birligi» chiqarilgan va 1922-yil pul birligiga» 100:1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflyatsiya sur'atlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflyatsiya sur'atlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat

pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Markaziy bankning valyuta siyosati uning an'anaviy pul-kredit instrumentlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, valyuta siyosatining pirovard maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

Valyuta siyosati deganda Markaziy bankning valyuta munosabatlari tartibga solish va amalga oshirish sohasidagi tadbirlarining majmui tushuniladi.

Markaziy bankning valyuta siyosati pul-kredit siyosatining asosiy klassik instrumentlaridan biri hisoblanadi. Jahon bank amaliyotidan shu narsa ma'lumki, valyuta siyosati, asosan, quyidagi siyosatlardan iborat:

- valyuta intervensiyasi;
- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish;
- valyutaviy cheklashlar;
- valyutaning almashuv darajasini boshqarish;
- valyuta kursining tartibi;
- devalvatsiya.

Markaziy bank milliy valyuta almashuv kursini maqsadli koridor doirasida ushlab turish uchun valyuta bozorida xorijiy valyutalarni sotuvchi va sotib oluvchi sifatida qatnashib, valyuta operatsiyalarini amalga oshirib bordi.

9.3. Demonitizatsiya va nullifikatsiyani amalga oshirish tartibi

Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolarni o'sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

1) Deinflyatsion siyosat. Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turiladi. Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklashni o'z

ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni sekinlashuviga sabab bo'ladi;

2) Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo'lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularni o'sishini ma'lum chegarasi o'rnatiladi yoki butunlay «muzlatib» qo'yiladi. Daromadlar siyosati o'z mohiyatiga ko'ra qat'iy siyosat hisoblanadi va u aholi o'rtasida norozilikni kelib chiqarishi mumkin. Lekin inflyatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurash olib borish tajribasida biz ta'kidlab o'tgan ikki yo'nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;

- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

- xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

- tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;

- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo'nalishda asosiy e'tiborni soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash;

- mamlakat ichida mahsulotlar, valyuta, kredit yer, ko'chmas mulk, mehnat va qimmatli qog'ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o'zgartirib turish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag'batlantirish;

- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;

- davlat byudjet taqchilligini noinflyatsion yo'llar bilan qisqartirish;
- davlatning strategik oltin-valyuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanishdan iboratdir.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

Hozirgi kunimiz, iqtisodiyotimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalashtirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanlaganini ko'rsatib turibdi. Zero, mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat barpo etish mumkin emas.

Mamlakatda naqd pul oborotini tashkil etish "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risida"gi Qonunga asoslangan holda ishlab chiqilgan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari" (1998-yil 17-dekabr № 565) asosida amalga oshiriladi.

Ushbu yo'riqnomaga asosan quyidagi qoidalar asosida naqd pul oboroti tashkil qilinadi. Bular:

Barcha yuridik shaxslar mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, o'zlarining pul mablag'larini bank muassasalarida saqlashlari shart.

Yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq fuqarolar ishtirokidagi hisob-kitoblar bank muassasalari orqali, qonunchilikda ko'zda tutilgan holatlardan tashqari naqd pulsiz tartibda amalga oshiriladi.

Tashkilotlar tomonidan bank muassasalaridan olingan naqd pullar qanday maqsadlar uchun olingan bo'lsa, faqat shu maqsadlar uchun sarflanadi.

Naqd pul aylanmasini tashkil qilish prinsiplari:

1. Barcha yuridik shaxslar mulkchilik shaklidan qat'iy nazar o'zlarining pul mablag'larini banklardagi hisob raqamlarda saqlashga majburdirlar.

2. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda yuridik shaxslar, shuningdek fuqarolar o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblar naqd pulsiz shaklida bank tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

3. Bankning kassasidan olingan naqd pullar o'zining qattiq maqsadli yo'nalishiga egadir.

4. Tashkilotlar o'zlarining kassalarida belgilangan limit doirasida naqd pulga ega bo'lishlari mumkin va tushgan naqd pul tushumini belgilangan normalarda ishlatishi mumkin.

5. Tushgan tushumlarni xarajatlar sifatida ishlatish Vazirlar Mahkamasining qarori asosida amalga oshiriladi.

6. Naqd pul aylanmasi bashoratli rejalashtirish obyekti sifatida ishlatilishi mumkin.

7. Pul aylanmasini boshqarish markazlashgan tartibda amalga oshiriladi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar. Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSh dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSh dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin valyuta zaxiralarini boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Halqaro hisob-kitoblar banki Markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo'yicha joylashtirish, depozit-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko'rsatadi.

O'zbekistonda valyuta sohasini erkinlashtirishga qaratilgan ulkan islohotlar kutilmoqda. Hukumat portalida joylashtirilgan yangi qonun loyihasi xo'jalik subyektlari orasida pul-valyuta munosabatlarini erkinlashtirish, O'zbekiston korxonasi va banklarining raqobatbardoshligini kuchaytirish va mamlakatda sarmoyalar uchun qulay sharoit yaratishga qaratilgan.

Valyuta siyosati erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishlari quyidagicha belgilangan:

- Barcha davlat organlari tomonidan qo'llanilayotgan choralar nazorat-cheklov turidan himoya-rag'batlantirish turiga o'zgartirilishi kerak. Xo'jalik subyektlari xususiy valyuta mablag'laridan o'z xohishi bo'yicha foydalanish huquqiga ega bo'lishi kerak. Sarmoyalar kiritish va biznes faoliyati olib borish uchun qulay sharoitlar yaratilishi kerak valyuta islohotlari – ko'plab iqtisodiy muammolarni hal qiladi;

- Respublika eksport potensialini kuchaytirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ichki va tashqi bozorda raqobatbardoshligi oshirilishi kerak;

- valyuta operatsiyalari amalga oshirish uchun tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha ishtirokchilariga teng sharoitlar yaratilishi kerak. Alohida korxonalar va sohalarga imtiyozlar berish ta'qiqlanishi kerak;

- milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursi faqat bozor mexanizmlari yordamida belgilanishi kerak;

- milliy valyuta barqarorligiga ta'sir qiladigan qonuniy normalar qabul qilinishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Ushbu qonun loyihasi kuchga kirgan taqdirda, u quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'zbekiston Respublikasi hududida sotilayotgan barcha mahsulotlar va ko'rsatilayotgan barcha xizmatlar, hamda belgilangan ustav kapitali miqdori milliy valyutada amalga oshirilishi kerak;

2. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasida mahsulot va xizmatlar sotish mutlaq ta'qiqlanishi kerak. Faqat xalqaro to'lov kartalari bundan mustasno bo'lishi kerak. Xalqaro to'lov kartalari yordamida to'lov amalga oshirilganda, mahalliy korxonalar hisob raqamiga mablag' milliy valyutada kelib tushish mexanizmini ishlab chiqish kerak.

3. O'zbekiston Respublikasida davlat soliqlari va barcha majburiy to'lovlar milliy valyutada amalga oshirilishi kerak. Faqat O'zbekiston norezidentlaridan erkin savdo zonalar va erkin omborxonalarda olinayotgan bojxona soliqlari bundan mustasno bo'lishi mumkin. Yangi qonun jismoniy va yuridik shaxslarga xususiy valyuta mablag'laridan o'z xohishi bo'yicha foydalanish uchun quyidagilarni ko'zda tutgan:

- Yuridik shaxslar valyutada olingan daromad va dividendlarni aksiyadorlik jamiyatlar qatnashchilariga valyuta hisobida to'lash huquqiga ega bo'ladi;

- Respublika ichida jismoniy shaxslar orasida bank uzatmalari, pochta uzatmalari yoki pul uzatmalari tizimlari yordamida valyuta uzatmalarida amalga oshirish mumkin bo‘ladi.

O‘zbek so‘mining kelajagi: valyuta islohotlari nima beradi:

- Yuridik shaxs tashkil qilmagan xususiy tadbirkorlarga o‘z hisob raqamlari orqali mahsulot va xizmatlar importi uchun valyutada to‘lov amalga oshirish imkoni beriladi;

- Eksport va import amalga oshiruvchi korxonalar tashqi iqtisodiy shartnomalar bo‘yicha to‘lovlarni o‘zlari istagan shaklda amalga oshirishlari mumkin bo‘ladi;

- Umumiy qiymati 10 000 AQSh dollarigacha bo‘lgan chet el valyutasini O‘zbekistondan olib chiqishga ruxsat berilsin. 2000 AQSh dollariga bo‘lgan valyuta olib kirilganda va olib chiqilganda uni bojxona deklaratsiyasida ko‘rsatish shart bo‘lmaydi;

- Markaziy bank va tijorat banklari tomonidan chet el valyutasini olib chiqish uchun beriladigan ruxsatnomalar bekor qilinadi;

- O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lmagan jismoniy va yuridik shaxslar uchun O‘zbekiston banklarida hisob raqamlari ochish va o‘z hisob raqamlarida bo‘lgan mablag‘lardan, qonunda belgilangan tartibda, erkin foydalanish huquqiga ega bo‘ladilar va shu kabi boshqa choralar qabul qilinadi.

Yangi qonun loyihasiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki barcha xo‘jalik subyektlari uchun valyuta sotib olish va sotishning, valyuta hisobida operatsiyalar amalga oshirishning osonlashtirilgan tartibini ishlab chiqishi kerak. Qonun loyihasida ko‘zda tutilgan yana bir muhim masala bu — chet el valyutalariga nisbatan milliy valyuta kursini belgilash tartibidir. Ushbu kurs ayni damda valyutaga mavjud bo‘lgan talab va taklifni hisobga olishi kerak. Banklar orasidagi valyuta savdosi valyuta birjasida amalga oshirilishi kerak. Banklar faoliyatida ham mavjud bo‘lgan ma‘muriy to‘siqlarni bartaraf etish rejalashtirilgan. Ular orasida chet el valyutasida kredit berish tartibini o‘zgartirish, banklar faoliyati ustidan nazorat qilish tartibini o‘zgartirish, banklar faoliyatini litsenziyalash tartibini o‘zgartirish kabi choralar bor.

2017-yilning birinchi yarmi yakunlariga ko‘ra O‘zbekiston Markaziy banki, Moliya vazirligi, Soliq va Bojxona qo‘mitalari zimmasiga ushbu qonun normalari tatbiq qilinishining tahlili va O‘zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to‘g‘risida»gi qonunining yangi tahririni ishlab chiqishi kerak.

Tayanch soʻz va iboralar

<i>Pul islohoti;</i>	<i>Demonitizatsiya;</i>
<i>Revalvatsiya;</i>	<i>Nullifikatsiya;</i>
<i>Devalvatsiya;</i>	<i>Ishsizlik;</i>
<i>Denominatsiya;</i>	<i>Inflyatsiya;</i>
<i>Pul-kredit siyosati ;</i>	<i>Eksport.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Pul islohotini amalga oshirishning zarurligi nimadan iborat?
2. Pul-kredit siyosatining qanday usullari mavjud?
3. Revalvatsiyaning mohiyati nimadan iborat?
4. Devalvatsiyaning mohiyati nimadan iborat?
5. Denominatsiya qanday shart-sharoitlarda amalga oshiriladi?
6. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari nimadan iborat?
7. Pul islohotlarining turlarini sanab bering.
8. Pul islohotini amalga oshirish usullarini ayting.
9. Demonitizatsiya va nullifikatsiyani amalga oshirish tartibi qanday?
10. Oʻzbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

X BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, TURLARI VA SHAKLLARI

10.1. Kredit va iqtisodiy kategoriya sifatida uning mohiyati

Bizga ma'lumki, aksariyat hollarda pul mablag'lariga kreditlarni, korxonalarining hisobvarag'idagi mablag'larini va naqd pullarni, aylanma mablag'larini va moliyaviy resurslarni kiritadilar. Barcha pul mablag'lari ham o'z-o'zidan kredit bo'lavermaydi. Pul mablag'lari kreditga aylanishi uchun u kreditga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida aks ettirishi va kredit bajaradigan funksiyalarni bajara olishi lozim. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larining kreditga aylanishida muhim bo'lgan bir jihati bo'sh pul mablag'larining harakatsiz turishining oldini olish va daromad maqsadida ularni boshqa subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turish hisoblanadi. Shu sabab, aksariyat hollarda klassik qarashlarda kreditga vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi degan ta'rifni uchratishimiz mumkin. Kredit munosabatlarining xususiyati shundaki, u doimo ikki tomonlama (kreditning zamonaviy turlarida ba'zida uch tomonlama) munosabatlarni ifodalaydi, ya'ni u nafaqat mablag'ning egasi bo'lgan kreditor, balki mablag'ni kreditga oluvchi tomon zimmasiga ham ma'lum huquq va majburiyatlarni yuklaydi hamda shu va boshqa yana qator o'ziga xos jihatlari bilan kreditning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farq qiladi.

Kredit yordamida qarz oluvchining moliyaviy - iqtisodiy, ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligi ta'minlanadi, kredit ishlab chiqarish va muomala jarayonlarining samaradorligini oshirishga, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan tovar moddiy boyliklar, turli mashina va mexanizmlarni sotib olish, iste'molchilar mablag'lari yetarli bo'lmagan sharoitda boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirishga moliyaviy zamin yaratadi. Kredit xo'jalik subyektlari faoliyatida aylanma mablag'lar aylanishida yuzaga keladigan mablag'lar yetishmovchiligi va aylanma mablag'lar aylanishida yuzaga keladigan uzilishlarning oldini olish, ayniqsa, mavsumiy tarmoqlar va

korxonalarda yuzaga keladigan mavsumiy xarajatlarni qisqartirish, qiyinchiliklarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi.

Mikrodarajada jismoniy va yuridik shaxslar faoliyatida kreditning ishtiroki mamlakat iqtisodiy salohiyatini va uni tavsiflovchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning oshib borishini ta'minlaydi. Shu jihatdan biz yildan – yilga iqtisodiyot tarmoqlariga yo'naltirilayotgan kreditlar hajmining oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Kreditning mohiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, kredit – iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish – bu uning sifatlarini, muhim tomonlarini, iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Kreditning mohiyati to'g'risida o'tgan asrlardan tortib shu davrgacha amalga oshirilgan juda ko'p tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, turli davr va adabiyotlarda kreditning mohiyatiga har xil qarashlar va turli talqindagi ta'riflar berilganini ko'rishimiz mumkin.

Ilk adabiyotlarda kredit - bu bo'sh pul mablag'larning egasi tomonidan boshqa tomonga vaqtincha foydalanishga berilishi degan ta'rifni ko'rishimiz mumkin.

Keyinchalik iqtisodiy - ilmiy adabiyotlarda kredit pul mablag'lari va tovarlarni muddatlilik, to'lovlilik va qaytib berish shartlari asosida qarzga berish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni ifodalashi to'g'risidagi ta'rifni uchratish mumkin. Bunday ta'riflar bugungi kunda kreditning tarixiy shakllangan mohiyatiga zamon talabidan kelib chiqib yondashuv sifatida berilayotgan ta'rif deb qarash mumkin. Tarixan esa kredit munosabatlari aynan faqatgina vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqa shaxslarga vaqtincha foydalanib turishga berishdan boshlangan.

Kredit munosabatlari paydo bo'lishining asosi – bu tovar-pul munosabatlarining bo'lishi va ularning taraqqiy qilib borishidir.

Kreditning paydo bo'lishi va uning rivojlanib borishi jarayonlarining sabablarini ikki guruhga ajratish mumkin. Bular: umumiy sabablar va kreditning o'ziga xos sabablar.

Umumiqtisodiy sabablarga:

- tovar-pul munosabatlarining mavjudligi;

- tovar ishlab chiqarishning mavjudligi.

O'ziga xos sabablarga:

- ba'zi subyektlar qo'lida vaqtincha bo'sh pul mablag'larining yuzaga kelishi;

- ba'zi subyektlarda pul mablag'lariga vaqtincha ehtiyojning yuzaga kelishini keltirish mumkin.

Shu yerda kreditning muhim bir xususiyatiga e'tibor qaratish lozim. Birgina ortiqcha pul mablag'larining yuzaga kelishi – bu kreditning yuzaga kelishiga sabab bo'la olmaydi. Kredit munosabati yuzaga kelishi uchun pulga talab – ehtiyoj bo'lishi, pul o'z egasidan mazkur pul miqdori zarur bo'lgan subyektga ma'lum shartlar asosida o'tishi, ya'ni harakatlanishi lozim. Bu jarayon kredit munosabatlarini yuzaga keltirishning muhim asoslaridan biri hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib kredit munosabatlarining yuzaga kelish shartlari sifatida quyidagi xususiyatlarni e'tirof etish mumkin:

- kredit munosabat zarurati – ba'zi subyektlarda ehtiyojdan ortiq pul mablag'larining vujudga kelishi va ba'zi subyektlarda qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyojning yuzaga kelishi.

- kredit munosabatning huquqiy asoslari - bu boshqa subyektga tegishli bo'lgan mulk, pul mablag'larini qarzga olish munosabati bo'lganligi bois, uni qaytarish, to'lash bo'yicha ma'lum shartlarni o'zida ifoda qilgan yuridik hujjatga asoslanadi. Bunday kredit munosabat kredit shartnoma yoki bitimlar tariqasida bo'lib tomonlarning kredit bo'yicha o'zaro munosabatlarining huquq va majburiyatlarini aks ettiradi. Kredit munosabatning ikkala tomon uchun ham manfaatli tomoni uning iqtisodiy va yuridik jihatdan moddiy manfaatga asoslanganligidir.

Kreditning yana bir muhim xususiyati shundaki, kredit munosabatlar yuzaga kelishi uchun kreditor (qarz beruvchi) va qarz oluvchining iqtisodiy munosabatlari va manfaatlari bir-biriga mos kelishi lozim. Bular nimalarda namoyon bo'ladi?

Birinchi navbatda, manfaatlar mosligi bir tomonda ehtiyojidan ortiqcha pul mablag'larining yuzaga kelishida, ikkinchi tomonda esa qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyojning yuzaga kelishida namoyon bo'ladi. Albatta, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, faqatgina bu hol hali kredit munosabatlari yuzaga kelishining yagona asosi bo'la olmaydi. Shu sabab ikkinchidan, kreditga beriladigan mablag'larning miqdori, muddati, foizlari, kredit bo'yicha talab qilinadigan ta'minot shakli va boshqalar bo'yicha tomonlarning manfaatlari va qiziqishlari ham mos kelishi lozim.

Kredit mohiyati va iqtisodiyotda tutgan o'rni hamda ahamiyatiga bog'ishlangan tadqiqolarni qiyosiy o'rganish orqali ushbu sohadagi nazariyalarni ikkiga bo'lish mumkin:

- natural-moddiy yo'nalishdagi nazariyalar ;
- pul-qiymat yaratish yo'nalishidagi nazariyalar.

Natural-moddiy yo'nalishdagi nazariyaning asoschilarining fikricha, kredit kapital bo'la olmaydi, uning yordamida kapital qarz beruvchidan qarz oluvchiga o'tadi, xolos. Ularning tadqiqotlarida kreditning mohiyatini ko'rib chiqishda natural – moddiy jihat asos qilib olinadi, ya'ni ular:

- kredit – bu pul bo'lmagan mablag'lar, balki natural tovar va moddiy qiymatliklar hisoblanadi deb e'tirof etishadi;

- kredit o'zida moddiy ne'matlar harakatini ifodalaganligi bois, u jamiyatda yaratilgan moddiy ne'matlarni qayta taqsimlash usuli hisoblanadi;

- ssuda kapital – haqiqiy, real kapital bo'lganligi sabab uning harakati natural tovar va moddiy qiymatliklar shaklidagi ishlab chiqarish va sanoat kapitali harakati bilan to'liq mos keladi;

- kreditning passiv rolga egaligi.

Pul-qiymat yaratish yo'nalishidagi nazariya. Bu nazariyaning asoschilaridan biri ingliz iqtisodchisi, Shotlandiyalik Jon Lo (ingl. John Law of Lauriston) hisoblanadi.¹⁰¹

Jon Lo nazariyasining asosiy jihatlari:

- kredit ishlab chiqarish jarayonlariga bog'liq bo'lmagan holda kapital sifatida mavjud bo'ladi, kreditni ko'paytirish o'z navbatida kapitalni ko'paytirish va jamg'arishga olib keladi;

- kredit iqtisodiyotni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

- banklar kapital yaratuvchilar hisoblanadi, shu sabab bo'sh turgan mablag'larni resurs sifatida jalb qilish shart emas;

- banklar kreditga beriladigan mablag'larni depozit – chek emissiyasi yordamida yaratadi;

- kapital bo'lganligi uchun kredit cheksiz ko'payib borish xususiyatiga ega;

---

¹⁰¹ Джон Ло. Деньги и торговля, рассмотренные в связи с предложением об обеспечении нации деньгами. Эдинбург, 1705.

Жон Ло. История финансов времен регентства. Венеция. 1929.

Jon Lo. (21 aprel 1671 – 21 mart 1729, Venetsiya) Fransiyada oltin va kumush tangalar o'miga qog'oz pullarni muomalaga chiqarish loyihasini ishlab chiqib amalga oshirgan va Fransiya iqtisodiyotining yuksalishiga hissa qo'shgan iqtisodchi-bankir.

Korxonalaridagi faoliyat natijasida yuzaga keluvchi taqsimlanmagan foyda yoki uning ishlatilish jarayonida paydo bo'lgan bo'sh mablag'lar (masalan, yil oxirida to'lanadigan dividend shaklida) yuridik shaxslarning ularga xizmat ko'rsatuvchi kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob hujjatlarida jamg'ariladi.

Bu mablag'lar bank tomonidan korxonalar va tashkilotlarning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ma'lum muddatga o'tkaziladi.

Ssuda kapitali bozorining tarkibi. Ssuda kapitali bozori moliyaviy bozorning tarkibiy qismi hisoblanadi va uning holati ssuda kapitalining doiraviy aylanish jarayoni bilan bog'liq.

Ssuda bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib:

*dastlabki investorlar, ya'ni turli banklarda saqlanuvchi, ssuda kapitaliga aylanuvchi bo'sh moliyaviy resurslarning egalari;

*ixtisoslashtirilgan vositachilar, pul mablag'larini bevosita jalb qiluvchi, ularni ssuda kapitaliga aylantiruvchi va foiz ko'rinishida haq to'lash va qaytarish sharti bilan vaqtinchalik foydalanishga qarz oluvchiga beruvchi kredit-moliyaviy tashkilotlari bo'lishi mumkin;

*moliyaviy resurslarda yetishmovchilik his qiluvchi va ixtisoslashgan vositachilarga ularning bo'sh mablag'larini vaqtinchalik ishlatib turganligi uchun to'lov to'lay oladigan davlat tashkilotlari, yuridik va jismoniy shaxs ko'rinishidagi qarz oluvchilar bo'lishi mumkin.

Banklardan beriladigan kredit resurslarning maqsadli yo'nalishidan kelib chiqqan holda ssuda kapitali bozori quyidagi asosiy segmentlarga bo'linishi mumkin:

pul bozori – aylanma mablag'larning harakatini ta'minlovchi qisqa muddatli kredit operatsiyalarning yig'indisi;

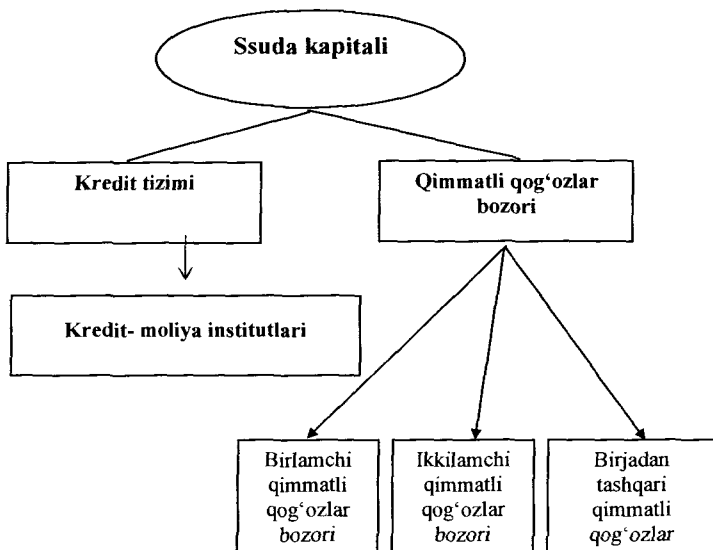
kapital bozori – asosiy mablag'lar harakatini ta'minlovchi qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar to'plami;

fond bozori – qimmatbaho qog'ozlar bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami;

ipoteka bozori – ko'chmas mulk bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami va boshqalar.

Har bir sanab o'tilgan bozor segmentlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu esa amaliyotda moliya-kredit institutlarining maxsus turi ixtisoslashtirilgan tijorat banklarining tashkil topishiga olib keladi.

Zamonaviy ssuda kapitali bozori asosiy ikki bo'g'in kredit tizimi va qimmatli qog'ozlar bozori (birlamchi va ikkilamchi bozorlar) bo'lishini taqozo qiladi. Ssuda kapitali bozorining tarkibini quyidagi chizmada keltirish mumkin.

10.1.1-rasm. Ssuda kapitali bozori tarkibi

Keltirilgan rasmdan ko‘rinib turibdiki, kredit tizimi har xil kredit-moliya institutlarining yig‘indisidan iborat. Qimmatli qog‘ozlarning birlamchi bozorida yangi muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar sotiladi va sotib olinadi. Ikkilamchi bozorda (fond birjasida) oldindan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar sotiladi va sotib olinadi. Birjadan tashqarida qimmatli qog‘ozlarning sotilishi va sotib olinishi, odatda, birjadan tashqari savdo deb yuritiladi.

Qimmatli qog‘ozlar bozori va kredit tizimining mavjudligi hamda rivojlanish darajasiga qarab ssuda kapitali bozorining rivojlanishi to‘g‘risida xulosa qilish mumkin. Jahon amaliyotida kapital bozori AQSh, G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada yuksak taraqqiy qilgan. Ssuda kapitali manbalarining tahlili kreditning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini aniqlashga asos bo‘lib xizmat qildi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda kreditning ba‘zi muhim tomonlari aniqlanadi:

birinchidan, uning ijtimoiy mahsulot yaratish, milliy daromad va pul resurslarini qayta taqsimlash bilan bog‘liqligi;

ikkinchidan, kreditning harakat shakliga (tovar yoki pul tarzida) ega ekanligi;

uchinchidan, takror ishlab chiqarishdagi harakatning asosiy hal etuvchi belgisi (qarz) ekanligi va h. k.

Berilgan kredit qaytuvchanlik va to'lovlilik xarakteriga ega. U xuddi shu sifatleri bilan moliyadan farq qiladi.

Kreditning mohiyati jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida kreditor bilan qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladigan ishlab chiqarish munosabatlariga, kreditning maqsadi va va obyektiga asoslanadi. Bizning fikrimizcha, kreditning mohiyatiga bunday qarash uning iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning asosiy tayanch jihatlari uning vaqtinchalik foydalanishga berilishi hamda uning to'lovlilik xususiyatini ifodalash bilan birga jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida kredit munosabatlari ham turlicha bo'lishini ifodalaydi.

Kredit munosabatlarining xususiyatli jihati shundaki, kreditdan kredit beruvchi tomon ham va kredit oluvchi tomon ham manfaat ko'radi. Shuning uchun kredit munosabatlar asosida ikkala tomon uchun ham manfaat yotadi. Bu manfaat tomonlar oladigan daromadda o'z ifodasini topadi. Qarz oluvchilar ma'lum bir muddatga o'zlarining tijorat, ishlab chiqarish va boshqa shu kabi manfaatlariga yetishish maqsadida yirik pul kapitalidan foydalanish imkoniga ega bo'ladilar. Kreditorlar esa foiz ko'rinishida daromad oladilar. Bundan tashqari, kredit faoliyati ishlab chiqarishga investitsiyaning kirib kelishini rag'batlantiradi, progressiv tarkibiy siljishlarga turtki bo'ladi. Bugungi kunda kredit iqtisodiyotni makrodarajada tartibga solishning muhim vositalaridan biriga aylanib bormoqda. U milliy valyuta va baholar barqarorligini, iqtisodiy o'sishni ta'minlash kabi birlamchi masalalarni hal etishda yordam beradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlari iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish uchun doimo qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj sezadilar. Ana shunday pul mablag'larining manbalari banklarning o'z va jalb qilingan mablag'lari bo'lishi mumkin. Korxonalar mablag' yetishmovchiligidan qiynalayotgan hollarda kredit resurslari bozoriga murojaat qilishga majbur bo'ladilar.

Butun dunyoga AQShning 100 dollarlik pul birligidan nigoh solib turgan Veniamin (Benjamin) Franklin¹⁰² (1706 – 1790 yy.) do'stiga yozgan xatida “Esingda tut kredit – bu pul. Agar kimdir menga pulini bersa, u menga foiz ishlashga imkoniyat va bu puldan foydalanishga keng huquq beradi, undan umumli foydalanib katta daromad olish mumkin, chunki pul o'z orqasidan doimo pulni yetaklaydi (chaqiradi)” – deydi. Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, kredit ssuda

¹⁰²В. Франклин. Избранные произведения. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. 82 с.

kapitali harakatining shakli ekanligini ko'rish mumkin. Ayrim hollarda kredit tushunchasiga "qarzga berilayotgan ssuda (tovar, pul ko'rinishida) tijorat ishonchi" deya ta'rif berilishining ham guvohi bo'lamiz.

Kreditning obyektiga va kredit munosabatlarida qaysi subyektlar ishtirok etishiga ham e'tibor qaratish ahamiyat kasb etadi. Kreditning qaysi shaklda berilishi uning obyektiga bog'liq bo'lsada, u qiymat harakatini ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, kredit mohiyati asosida vaqtincha bo'sh turgan mablag'lar (pul, tovar, xizmat, ishlar) ni ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy munosabatlari yotadi.

Xulosa qilib aytganda, kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, vaqtincha bo'sh turgan mablag'lar (pul, tovar, xizmat, ishlar)ni egasi yoki boshqalar tomonidan ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi.

Bu ta'rifda biz avvalambor:

- kredit tarixan shakllangan iqtisodiy kategoriya ekanligiga;
- kredit bo'yicha munosabatlar subyektlar (ikki yoki undan ortiq tomon) kreditor va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga kelishiga;
- kredit munosabati ishtirokchilari kredit bo'yicha ma'lum huquq, majburiyat va mas'uliyatga ega ekanligiga;
- kredit munosabatlarda tomonlarning manfaatlari inobatga olinganligiga;
- kreditning eng muhim sharti bo'lgan uning muddatliliigi, qaytib berishlik va to'lovlilik tamoyillariga asosiy e'tibor qaratilgan.

Chunki kreditning aynan shu tamoyillari kreditning qayerda, uning qaysi turi berilishidan qat'iy nazar ustuvor ahamiyat kasb etadi va ikkala tomonning ham manfaatlarini ta'minlay oladi.

Kredit munosabatlarining xususiyati shundaki, unda doimo tomonlar bo'ladi, ya'ni u nafaqat mablag'ning egasi bo'lgan kreditor, balki mablag'ni kreditga oluvchi tomon zimmasiga ham ma'lum huquq va majburiyatlarni yuklaydi hamda shu va boshqa yana qator o'ziga xos jihatlari bilan kredit boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farq qiladi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyatiga e'tibor qaratar ekanmiz, ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda kredit faoliyatiga ta'rif berishga urinishlar mavjudligini ham uchratishimiz mumkin. Kreditning obyektini va subyektidan kelib chiqib kredit faoliyati iqtisodiy faoliyat turiga kiruvchi va asosiy maqsadi daromad olishga hamda o'z manfaatlariga

erishishga yo'naltirilgan faoliyatdir degan fikrlarni uchratishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha, kredit faoliyati deganda kredit munosabatlari qatnashchilarining manfaatlarini ko'zlab, ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan hamda bank xizmatlari va operatsiyalari orqali amalga oshiriladigan faoliyatning yig'indisini tushunishimiz lozim desak o'rinni bo'ladi.

10.2. Kreditning zarurligi va funksiyalari

Kreditning mohiyatini yanada aniqlashtirish uchun uning tarkibini, harakat bosqichlarini, iqtisodiy tushuncha sifatidagi muhim belgilarini va ijtimoiy - iqtisodiy tavsifini ko'rib chiqamiz. Kreditning mohiyatini tushunish uchun, avvalambor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditning vujudga kelishini nafaqat ichki iste'mol uchun tovar ishlab chiqarish doirasidan emas, balki asosan yuridik jihatdan mustaqil, birbiriga mulkdor sifatida qarama-qarshi turuvchi va iqtisodiy munosabatlarga kirishishga tayyor tovar egalari faoliyat ko'rsatayotgan muomala doirasidan qidirish kerak.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir. Bizga ma'lumki, korxonalarining ishlab chiqarish fondlari (qiymat shaklidagi mehnat vositalari va predmetlari) muayyan bir muddatda pul (P), ishlab chiqarish va tovar (T) shakllarida bo'lishi mumkin. Korxonalar ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P - T... \text{Ishlab chiqarish... } T^I - P^I.$$

Fondlar doiraviy aylanishining birinchi bosqichida (P-T) pul fondlarining ishlab chiqarish fondlariga aylanishi sodir bo'ladi. Bunda mavjud pul mablag'lariga mehnat predmetlari va vositalari sotib olinadi.

Fondlar aylanishining ikkinchi bosqichida ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, bunda tayyor mahsulotni yaratish ro'y beradi, mahsulot ko'rinishi tovar ko'rinishini oladi, ishlab chiqarish vositalari qiymatiga yangi qiymat qo'shiladi.

Uchinchi bosqichda ($T^I - P^I$) tayyor mahsulot sotiladi. Tovar o'zining boshlang'ich pul shakliga o'tadi, lekin bunda tovar ham, pul

ham o'zining ishlab chiqarish jarayonidan oldingi holatiga nisbatan qiymat jihatdan va miqdor jihatdan ortgan holda bo'ladi.

Mahsulotni sotgandan keyin olingan pul fondlari, o'z navbatida, yana xarajat qilinadi, yani yangi ishlab chiqarish jarayoni uchun yangi ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi, ish haqi to'lanadi va boshqa xarajatlarga sarflanadi. Shunday qilib, aylanma mablag'larning aylanishi qayta-qayta takrorlanaveradi va fondlarning doiraviy aylanishi vujudga keladi.

Fondlarning har bir individual doiraviy aylanishi ijtimoiy takror ishlab chiqarishning bir qismi sifatida boshqa doiraviy aylanishlar bilan uzviy bog'langan.

Ma'lumki, bir guruh korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot *ikkinchi guruh korxonalari* va noishlab chiqarish sohasi tomonidan iste'mol qilinadi. O'z navbatida, 2-guruh korxonalari mahsuloti nafaqat o'z iste'molchilari ehtiyojini, *shuningdek, 1-guruh iste'molchilarining* ham ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi.

Bularning barchasi aylanma fondlarining doiraviy aylanishi uzluksizligidan va fondlarning individual aylanishlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi.

Asosiy fondlar qiymati harakati jarayonida resurslarni ishlab chiqarishdan bo'shatilishi ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat xizmat qiladi va ularning qiymati tovar mahsuloti qiymatiga asta-sekin o'tib boradi. Asosiy fondlarning asta-sekin eskirish qiymati o'z o'lchami bo'yicha korxonaning yangi vositalar sotib olish hajmini ta'minlay olmaydi. Fondlarning aylanishida asosiy fondlarning o'zgaruvchan harakati ro'y beradi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bunda ba'zi korxonalarda bo'sh pul mablag'lari to'planib qoladi, boshqalarida esa katta xarajatlarga ehtiyoj tufayli mablag'lar yetishmovchiligi yuzaga keladi.

Xuddi shunday vaziyat aylanma fondlari harakatida ham vujudga keladi. Bu yerda ularning uzluksiz aylanishidagi tebranishlar yanada xilma-xildir. Dastavval bu tebranishlar ishlab chiqarishning mavsumiyliigi, mahsulot ishlab chiqarish davri bilan mahsulotni sotish vaqti bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi.

Mablag'lar harakatidagi tebranishlar tovar mahsulotini jo'natish bilan bog'liq xarajatlar tufayli ham vujudga keladi. Ma'lumki, mahsulotni jo'natish vaqti bilan uni sotishdan olinadigan tushumning korxonaga hisob raqamiga kelib tushish vaqti ko'p hollarda to'g'ri kelmaydi. Bu hol turlicha sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxonaga bilan uni iste'mol qiluvchi korxonaga bir-

biridan muayyan masofada joylashganligi, mol sotib oluvchi korxonaning ayni vaqtda tovar va xizmatlarga to'lash uchun hisob varaqlarida pul mablag'larining yetarli emasligi va boshqalar tufayli kelib chiqadi.

Fondlarning doiraviy aylanishidagi tebranishlar zaminida ishlab chiqarish vaqti bilan mahsulotlarni sotish vaqtining mos kelmay qolishidan vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etuvchi munosabatlarning paydo bo'lishi tabiiy holga aylanadi. Bu munosabatlar mablag'larning vaqtincha bekor turib qolishi bilan bu mablag'larga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etadi. Bunday munosabatlar odatda, kredit munosabatlari deb yuritiladi va kredit munosabatlar asosida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan **kredit** tushunchasi yuzaga keladi.

Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

birinchidan, fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldi olinadi;

ikkinchidan, takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kreditning vujudga kelishi reallikka aylanishi uchun muayyan sharoitlar bo'lishi zarur. Shu masala bo'yicha ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlarni tahlil qilib, iqtisodchilar tomonidan kredit yuzaga kelishining quyidagi shartlariga ko'proq e'tibor berilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Kredit munosabati bo'lishi uchun:

birinchidan, kredit munosabati ishtirokchilari – qarz beruvchi va qarz oluvchi – huquqiy jihatdan mustaqil subyekt bo'lishi kerak. Mustaqil subyekt sifatida har ikkala tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi kerak. Majburiyatlarni bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy subyekt sifatida tomonlar iqtisodiy munosabatga kirishishlari kerak.

ikkinchidan, qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlari bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor, obyektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarni taqozo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Kreditor (qarz beruvchi) tomonidan pul mablag'larini qarzga berish bo'yicha, qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yicha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarining yo'nalishiga bog'liq. Tomonlar manfaatlarining mos

kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat vaqt va makon jihatdan, shuningdek, sifat jihatdan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlardan reallikka aylanadi. Shu bilan birga, kreditning bu muhim sifatlarini kredit munosabatlari sodir bo'lishining asosiy sababi bo'lmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun, yuqorida aytilgandek, aniq bir iqtisodiy asos fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa aniq sharoitlar bo'lishi zarur. Faqatgina ana shu ta'sir etuvchi omillar bo'lgan taqdirdagina kreditning vujudga kelishi reallikka aylanadi.

Bu mulohazalardan kelib chiqqan holda xulosa qilib aytish mumkin, kreditning obyektiv zarurligi takror ishlab chiqarish jarayonida fondlarning doiraviy aylanishi qonuniyatlariga asoslanganidir.

Kreditga zarurat tug'ilganda quyidagi manbalardagi bo'sh mablag'lardan kredit resurslar sifatida foydalanish mumkin. Bu manbalar asosan quyidagilardir:

➤ asosiy fondlarni tiklash, kapital ta'mirlash uchun ajratiladigan amortizatsiya sifatidagi pul mablag'lari;

➤ tovarlarni sotish va yangi moddiy resurslarni sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli yuzaga kelgan bo'sh pul mablag'lari;

➤ tovarlar realizatsiyasidan tushgan tushum bilan ish haqini to'lash vaqtlari orasida vaqtincha bo'sh turib qolgan pul mablag'lari;

➤ kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig'iladigan va kapitallashtirish uchun mo'ljallangan qo'shimcha mablag'lar;

➤ shaxsiy sektor daromadlari, jamg'armalari va boshqa bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning zarurligini ifodalovchi omillar mohiyatini ochishda, ularning har birining ahamiyatini kredit shartnomasini tuzish darajasi-gacha olib kelish xato hisoblanadi. Alohida olingan bir omilning o'zi kredit berilishi uchun u yoki bu darajada yetarli bo'lmaydigan mumkin.

Masalan, aytaylik korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi jarayonida ularda kreditga ehtiyoj tug'iladi. Shunga asosan kredit takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi, degan shartga asoslangan holda kredit berilishi kerak. Ammo bunda qo'shimcha resurslarga muhtojlik o'z-o'zidan avtomatik tarzda kredit berilishi kerakligini ifodalamaydi. Buning uchun kreditning zarurligini ifodalovchi boshqa sharoitlar ham mavjud bo'lishi kerak.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri kredit munosabatlarini rivojlantirishda banklar kredit uchun xarakterli muhim

shartlar va qonunlarga asoslangan holda kreditlash jarayonini amalga oshirishlari zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning asosiy turi bo'lib bank krediti, ya'ni tijorat banklari tomonidan beriladigan har xil turdagi va ko'rinishdagi kreditlar hisoblanadi. Kredit munosabatlari yuzaga kelishi uchun uning obyektlari va subyektlari bo'lishi lozim. Kreditlarning turiga qarab kredit munosabatlarining ishtirokchilari, ya'ni kreditning obyekti yoki subyekti turlicha bo'lishi mumkin. Bank krediti sohasidagi kredit munosabatlarining subyekti bo'lib banklar xo'jalik subyektlari, aholi, davlat va boshqa subyektlar hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, kreditlash jarayonida bir tomondan kredit beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi o'rtasida kredit munosabatlari yuzaga keladi. Kreditorlar bo'lib, o'zining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga qarz oluvchi ixtiyoriga beruvchi jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadilar.

Qarz oluvchi – o'ziga tegishli bo'lmagan mablag'ni vaqtincha ishlatib, uni belgilangan muddatda qaytarib berish va u bo'yicha foiz to'lash majburiyatini oluvchi tomondir. Bank kreditiga kelsak, kredit munosabatlarining subyektlari bo'lib, albatta, kredit beruvchi bank va turli yuridik va jismoniy shaxslar esa qarzdor bo'lib hisoblanadilar. Kreditning bu turi asosan banklarning jalb qilingan mablag'lar bilan ishlashi bilan bog'liq. O'zida jalb qilingan mablag'larni ehtiyoji borlarga pul mablag'larini qayta taqsimlash orqali banklar kreditor sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, korxonalarining xo'jalik hisobida ish yuritishida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash, korxonaning asosiy va aylanma fondlarining doiraviy aylanishining to'xtab qolishiga yo'l qo'ymaslik, korxonalarining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasining maromiyligini saqlash, korxonalar tomonidan tovar mahsulotini sotganda sotilgan tovar uchun to'lov summasini olish obyektiv va subyektiv sabablar tufayli kechiktirilishi hollari kreditning zarurligini keltirib chiqaradi. Kredit berish uning nafaqat zarurligi, balki uning maqsadli ishlatilishi shart-sharoitlari bilan ham belgilanadi.

Iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ijtimoiy ishlab chiqarish ta'minlaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini esa kredit vositasida uzluksiz davom ettirib, bir zum bo'lsada, to'xtab qolishiga yo'l qo'yilmaydi. Demak, kredit iqtisodiyotning bir tekisda rivojlani-shini ta'minlovchi dastaklardan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Kreditning funksiyalari. Har qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funksiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funksiyalariga ega. Ijtimoiy iqtisodiy tizimda kreditning o'rni va ahamiyati bajarayotgan funksiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funksiyasi – bu kreditning iqtisodiyotdagi faoliyati yaqqol ravishda namoyon bo'lishidir.

Kreditni tahlil qilishda, uning funksiyalarini kreditning mohiyati va ahamiyati o'rtasidagi oraliq bo'g'in sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlarni tahlil qilgan holda ta'kidlash mumkinki, kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyidagi munosabatlarga xos funksiyalar taalluqli:

a) kreditorning qarz oluvchi va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

b) qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;

v) qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatadi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu yerdan kreditning birinchi funksiyasi kelib chiqadi:

Qayta taqsimlash funksiyasi. Kredit takror ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlariga - ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molga xizmat ko'rsatadi. Takror ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste'mol jarayonida kechadigan funksiyalardan farqli o'laroq qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul bozori vaqtincha bo'sh moliyaviy resurslarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga yo'naltiruvchi va natijada yuqori foydani ta'minlovchi o'ziga xos dastak sifatida namoyon bo'ladi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga, muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funksiya yordamida ishlab chiqarishdagi nisbat va mutanosibliklar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

O'zining turli tarmoqlar va mintaqalarda tabaqalanish darajasiga tayanib, kredit iqtisodiyotning stixiyali makroboshqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda bu funksiyaning amalga oshirilishi

bozor tizimida nomutanosiblikning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MDH davlatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida namoyon bo'ldi. Shuning uchun kredit tizimini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri bu iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslarini u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iboratdir.

Muomala xarajatlarini tejash funksiyasi. Kredit vujudga kelish davridan boshlab haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari – veksellar, banknotalar, cheklar bilan almashinishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar ahamiyati yo'qolishi tufayli kredit shu funksiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, hisob-kitoblarning tezligini va kam xarajatligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomalada bo'lish vaqtining iqtisod qilinishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshiradi va bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, foydaning ortishiga olib keladi.

Bu funksiyaning amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqadi. Uning manbai sanoat va savdo kapitalining doiraviy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik subyektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning yetishmovchiligini ham aniqlab beradi. Shuning uchun korxonalar va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik yetishmovchiligini to'ldirish uchun ssudalar berish keng tarqalib borgan.

Kapital to'planishining jadallashuvi va konsentratsiyalashuvi funksiyasi. Kapital to'planishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo'jalik yurituvchi har bir subyektning maqsadga erishishining muhim sharti hisoblanadi. Bu masalani hal qilishga va ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuning bilan birga qo'shimcha foyda olishga qarz mablag'laridan foydalanish yordam beradi. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurslarning qimmatligi ko'pchilik xo'jalik faoliyati jabhalarida kapital to'planishini jadallatirish masalasini hal qilishda to'sqinlik qiladi. Shunga qaramasdan, ko'rib chiqilayotgan funksiya hozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag'lar bilan ta'minlanmagan faoliyat jabhalarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlanish jarayonini sezilarli tezlash-tiradi.

Muomalaga to'lov vositalarini chiqarish funksiyasi. Bu funksiyaning amalga oshishi jarayonida kredit faqatgina tovar emas,

balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to'lovlar aylanishining tezlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksel, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqdsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlashtiradi va tezlashtiradi. Bu masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashinuvining kerakli elementi sifatida muhim o'rin tutadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samaraliroq amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki alohida xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga aylangan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdagi o'rnini fan-texnika tashkilotlarining faoliyatini moliyalashtirish jarayoni orqali kuzatish mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning normal ishlab turishini ta'minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Shuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

Albatta, korxonalarining mablag'lari yetarli bo'lgani holda, bu turdagi xarajatlar dastlab korxonalarining o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi, shuningdek, o'z mablag'lari yetarli bo'lmagan sharoitda bankning maqsadli o'rta va uzoq muddatli ssudalari hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Ko'rib o'tganimizdek, kredit xo'jalik subyektlari tomonidan ishlab chiqarish va sotuv, to'lov jarayonidagi mablag'lar yetishmovchiligining oldini olish yoki xarajatlarni qoplash uchun olinadi. Agar korxonalar ishlab chiqarish zaxiralarini sotib olish uchun kredit mablag'lardan foydalanadigan bo'lsa, shu kredit fondlar aylanishining barcha bosqichlarini bosib o'tadi va miqdoriy jihatdan o'sgan holda aylanishdan chiqariladi va qarz beruvchiga qaytariladi.

Kredit resurslaridan korxonalar quyidagi hollarda foydalanishi mumkin:

1. Korxonalar kreditni xarajatlarning biron turini amalga oshirish uchun, masalan, xomashyo, materiallar sotib olish, tugallanmagan ishlab chiqarish uchun yoki jo'natilgan tovarlar uchun olishi mumkin.
2. Korxonalar aylanma fondlarning doiraviy aylanishining

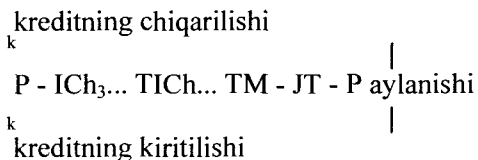

barcha bosqichlariga kreditni jalb qilishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish zaxiralari sotib olishga, tugallanmagan ishlab chiqarishga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga va boshqa xarajatlar uchun.

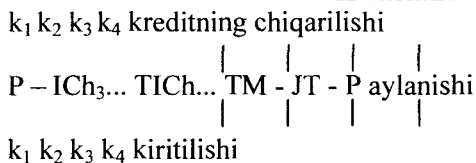
3. Korxonani kompleks kreditlashtirish zarur bo'lganda amalga oshiriladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda xo'jaliklar tomonidan kreditdan foydalanish variantlarini quyidagicha sxema ko'rinishida ifodalash mumkin:

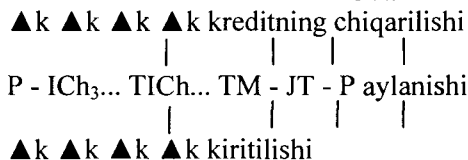
I variant

II variant

III variant

- P – dastlabki pul mablag'lari;
- ICh₃– ishlab chiqarish zaxiralari;
- TICH – tugallanmagan ishlab chiqarish;
- TM – tayyor mahsulot;
- JT – jo'natilgan tovarlar;
- P – aylanishdan bo'shagan pul mablag'lari;
- K – kredit.

Yuqoridagi hollardan ko'rinib turibdiki, har bir korxonada o'z faoliyati davomida kredit resurslariga ehtiyoj sezishi mumkin.

Keyingi yillarda iqtisodiy adabiyotlarda **kredit qonunlari** tushunchasini uchratishimiz mumkin. Bu tushuncha xorijiy adabiyotlar talqini asosida kirib kelgan tushuncha deb xulosa berishimiz mumkin. Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, kreditning iqtisodiy mohiyati uning tamoyillarida namoyon bo'ladi. Biz odatda kreditning tamoyillari deb

qaraydigan asosiy jihatlarning ba'zi birlarini xorijiy davlatlar amaliyotida kreditning qonunlari deb talqin qilishadi. Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda kreditning qonunlaridan kreditning tamoyillari kelib chiqishi ta'kidlanadi. Kreditning asosan quyidagi qonunlari mavjudligiga e'tibor qaratiladi. Bular:

1. Kreditni qaytarishlik qonuni;
2. Xo'jalik oborotidan bo'shagan va qayta taqsimlangan resurslar o'rtasida mutanosiblikning mavjudligi qonuni;
3. Kreditga berilgan mablag'ning o'z qiymatida saqlanishi (o'zgar-masligi) qonuni va boshqalar.

Kreditni qaytarishlik qonuni – vaqtincha foydalanishga berilgan qiymatning o'z manzilligiga, ya'ni kreditorga qaytib kelishini ifodalaydi. Kredit mablag'lari qarz oluvchining xo'jalik oborotida aylanib ortiqcha qiymat bilan kreditorga qaytib kelishi ko'zda tutiladi. Bu qonun kreditning qaytarilishi va to'lovlik tamoyillarini o'zida ifodalaydi.

Xo'jalik oborotidan bo'shagan va qayta taqsimlangan resurslar o'rtasida mutanosiblikning mavjudligi qonuni – bu qaytib berish sharti bilan subyektlarga yo'naltirilgan boshlang'ich mablag'lar bilan ular qarz oluvchining xo'jalik oborotidan bo'shab kreditorga qaytib to'langandan keyingi miqdor o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashni belgilaydi va bu mutanosiblik albatta, mazkur resurslarning kelib chiqish manbasiga bog'liq bo'ladi.

Kreditga berilgan mablag'ning o'z qiymatida saqlanishi (o'z-garmasligi) qonuni kreditor tomondan vaqtincha foydalanish uchun berilgan mablag'lar nafaqat o'zining iste'mol qiymatini, balki qiymatini ham saqlab qoladi va uni yana kreditlash uchun yo'naltirish mumkin bo'ladi.

Rossiyalik iqtisodchilardan ba'zilar kreditning to'rtta qonuni mavjudligini ta'kidlaydi. Bular: kreditning qaytarilish, mutanosiblik, qiymatni saqlash va kreditning vaqtinchalik sifatga egaligi qonunlari ekanligiga e'tibor qaratadi.¹⁰³

Umuman olganda bizning fikrimizcha, kreditning prinsiplari yoki tamoyillarining o'zi kreditga taalluqli bo'lgan qonuniy me'yorlarni belgilab beradi. Prinsip so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib asos, kelib chiqishi, mavjudligining asosi, ta'limoti, me'yori degan ma'nolarni anglatishini inobatga oladigan bo'lsak kreditning prinsiplari yoki tamoyillari uning iqtisodiy kategoriya sifatida barcha xususiyatlari va

¹⁰³ Г.И.Кравцова и др. Деньги, кредит и банки. М.: Финансы и статистика, 2009. 176 с.

boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqli jihatlarini o'zida ifoda etadi. Shu sabab, bizning fikrimizcha, kredit tamoyillariga rioya qilinishi uning qaytarilishi, berilgan resurs qiymatining nafaqat o'z holidan saqlanib qolishi, balkim ma'lum oshgan qiymat bilan qaytib kelishi, kreditor pul mablag'ining ma'lum muddatdan keyin unga samara keltirishini ta'minlaydi.

10.3. Kredit munosabatlarning obyekti va subyektlari

Kredit munosabat bo'lishi uchun uning zarur elementlari – kreditning obyekti va subyekti bo'lishi zarur.

Kredit munosabatlarida uning subyektlari bo'lib ikki yoki undan ortiq tomonlar qatnashishi mumkin. Kredit munosabatlari subyektlarining soni kredit turi va shakliga hamda kredit miqdoriga bog'liq bo'lishi mumkin. Kredit munosabatlarning ishtirokchilari sifatida davlat, banklar, jismoniy, yuridik shaxslar, shu jumladan, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, fermer xo'jaliklari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, oilaviy tadbirkorlik subyektlari, xorijiy davlatlar, banklar va firmalar, xalqaro moliya institutlari va boshqalar ishtirok etishi mumkin. Kredit munosabatlarda tomonlar, agar biz kredit munosabatlarning ba'zi bir yuqorida keltirilgan xususiyatlarini inobatga olmasak, klassik ravishda kreditor (qarz beruvchi) va qarz oluvchi sifatida ishtirok etishadi. Kredit munosabatlarning qaysi tomonlar o'rtasida vujudga kelishiga qarab kreditning turlari vujudga keladi.

Bundan tashqari, kredit munosabatlari tarkibining elementi sifatida kreditning obyekti yuzaga keladi. Kredit munosabatlarning tarkibini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit obyekti - bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan kreditor (qarz beruvchi)ga qaytib beriladigan qiymat va uning qaysi obyekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo'naltirilganligini anglatadi.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy sifati hisoblanadi. Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning harakat bosqichlari ham uning muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagi sxemada ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots V_r \dots Q_k - F_{ks}$$

B_k – kreditning berilishi;

O_{kz} – kreditning qarz oluvchi tomonidan vaqtinchalik ehtiyojlarini qondirish uchun olinishi;

I_k – kreditning ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olganligi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi;

V_r – qarz oluvchining xo‘jaligida qarzga olingan qiymat aylanmasi tugallanishini resurslarning aylanmadan chiqarilishini ifodalaydi;

Q_k – kreditni qaytarish;

F_{ks} – vaqtinchalik berilgan qiymatni kreditor qo‘liga qaytib kelishi (% bilan).

Kreditning mohiyatini ma‘lum vaqtdan keyin qaytarib berish va foiz bilan qaytarish sharti yanada kengroq ochib beradi. Bu har ikkala shartdan tashqari, kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida harakat qilishini asoslash uchun iqtisodiy munosabatlarning chuqur ijtimoiy - iqtisodiy belgilarini hisobga olish zarur.

Kredit mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon. Tahlil jarayonida yangidan yangi belgilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin. O‘zining tarixiy rivojlanishida kredit bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan.

Ilk shakllanishi bosqichining asosiy belgisi ssuda kapitali bozorida maxsus vositachilarning yo‘qligi edi. Kredit munosabatlari, bo‘sh pul mablag‘larning egasi va qarz oluvchi o‘rtasida bevosita amalga oshirilardi edi. Bu yerda kredit sudxo‘rlik kapitali sifatida namoyon bo‘ladi. Uning o‘ziga xos belgilari sifatida quyidagilarni belgilab o‘tish mumkin:

1. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasidagi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri kelishuvga asoslangan qarz munosabatlarining to‘liq markazlashmaganligi;

2. Mablag‘larni taqsimlashning cheklanganligi;

3. Qarz mablag‘laridan foydalanganligi uchun juda yuqori foiz me‘yorlarining belgilanganligi va boshqalar.

Bu bosqichning tugallanishi ishlab chiqarish maqsadlari uchun moliyaviy qarz resurslariga bo‘lgan ehtiyojning keskin oshishiga olib kelgan ishlab chiqarish usuli bilan bog‘liq. Alohida olingan sudxo‘rlarning individual kapitalari ko‘rsatilgan talablarni qondirish uchun yetarli emas edi. Bu esa ba‘zi mulkdorlar tomonidan boshqa mulkdorlar pul mablag‘larini jalb qilish hisobidan o‘z faoliyatini olib borishga majbur qilardi.

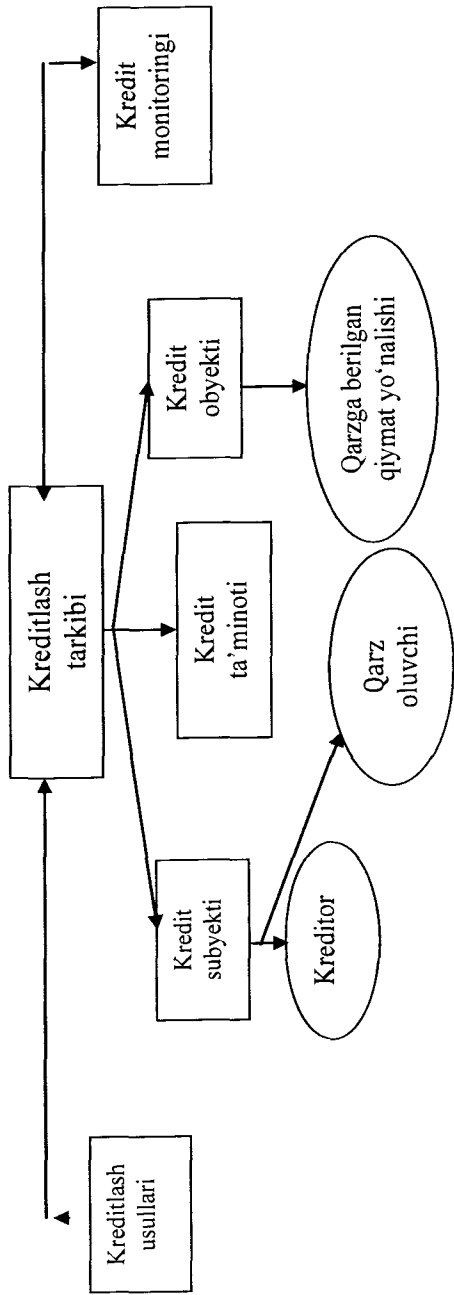
Tarkibiy jihatdan rivojlanish. Kredit rivojlanishining bu bosqichi ssuda kapitali bozorida kredit-moliya tashkilotlari ko‘rinishidagi maxsus vositachilarining paydo bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

Katta sudxo‘rlik va sarroflik idoralari zaminida vujudga kelgan dastlabki banklar o‘z zimmasiga ko‘pchilik kredit institutlariga keyinchalik an’anaviy bo‘lib qolgan, eng kerakli funksiyalarni oldi. Bular:

- bo‘sh moliyaviy mablag‘larni foiz bilan vaqtida to‘lash majburiyati asosida qarz oluvchiga berishiga asoslanib jamg‘arish;
- yuridik va jismoniy shaxslar uchun har xil to‘lov va hisob-kitoblar bo‘yicha xizmat ko‘rsatishi (keyinchalik davlat uchun ham);
- qator maxsus moliyaviy operatsiyalarni o‘tkazish (masalan, veksel munosabati mexanizmi bo‘yicha xizmat ko‘rsatish va boshqalar).

Maxsus vositachilarga ssuda kapitali bozorida bo‘lgan talab, shuningdek, foydaning yuqori me‘yori bank tizimining boshqa faoliyat sohalaridan keladigan kapital oqimi hisobiga rivojlanishini aniqlab beradi (yangi vujudga kelayotgan kredit tashkilotlarining tuzuvchilari sudxo‘r va sarroflar bo‘lmay, balki sanoat va savdo kapitalistlari edi). Rivojlanish bosqichida ssuda kapitali bozorida munosabatlar ma‘lum darajada shakliy tus ola boshladi, kreditlashning ma‘lum bir turdagi jarayonlari o‘rnatildi, ssuda kapitalining o‘rtacha mintaqaviy va milliy me‘yorlari o‘rnatildi va h.k. Biroq kredit tashkilotlarining faoliyati haligacha markazlashmagan edi. Bu esa ssuda kapitali bozorining rivojlanishiga to‘sqinlik qilardi va iqtisodiyotning davriy rivojlanish sharoitlarida moliyaviy bozorning boshqa bo‘g‘inlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqardi.

Hozirgi ahvoli. Bu bosqichning asosiy belgisi - iqtisodiyotda kredit munosabatlarini davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilishidir. Davlat miqyosida kredit munosabatlarining markazlashuvi har bir davlatning Markaziy banki yordamida amalga oshiriladi. Dastlabki umummilliy davlat kredit institutlarining paydo bo‘lishi naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish uchun qo‘l keldi hamda tijorat banklarining operatsiyalari va xizmat ko‘rsatish ko‘lamining kengayishiga olib keldi, masalan, fond bozoriga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha. Keyinchalik Markaziy banklar faoliyati bozor iqtisodiyotini barqarorlashtirishning samarali omili bo‘lgan kredit dastaklarini ishlatish bo‘yicha yo‘naltirildi. Bu esa davlatniki bo‘lmagan kredit tashkilotlarini nazorat qilishni kuchaytirishni talab qildi. Shuningdek, iqtisodiyotda informatsion texnologiyaning rivojlanishi, global bank tarmoqlarining kompyuter kommunikatsiyalari va ma‘lumotlar bazalarining shakllanishi kredit munosabatlarini yangi sifatli darajaga, ya‘ni mijozga xizmat ko‘rsatish bilan birga ularning moliyaviy faoliyatining hamma jabhalariga, shuningdek, xalqaro bozorga ham tarqalishiga olib keldi. Jamiyat faoliyatining o‘ta muhim jihati – bu ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne‘matlar yaratiladi.

10.3.1 -chizma. Kreditlash mexanizmi elementlari

Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishi muammodir. Bu muammo o'z yechimini kredit orqali topadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kreditlash tarkibini quyidagi 10.3.1-chizma ko'rishida tasvirlash mumkin.

Bu ikkala misolda, birinchi holda kreditlash subyektiga, ikkinchi holda kreditlash obyektiga e'tibor berilmoqda. Bu hollarda kreditlash riskini inobatga olish muhim hisoblanadi. Shuning uchun kreditlash jarayonida kredit mexanizmining yuqorida sanab o'tilgan bazaviy elementlarga umumlashgan holda e'tibor berish lozim.

Endi kreditlash subyektiga yana qaytadigan bo'lsak, qarz oluvchi bo'lib mulkchilik turidan qat'iy nazar, bank ishonchini qozongan, ma'lum moddiy va huquqiy kafolatlarga ega foiz to'lash va kreditni o'z vaqtida qaytarishga rozi bo'lgan subyektlar bo'lishi mumkin.

Kreditlash subyektlariga yanada aniqroq yondashadigan bo'lsak ularni quyidagilarga bo'lish mumkin:

- davlat korxonalar va tashkilotlari;
- xususiy mulkchilik asoslangan korxonalar va tashkilotlar;
- kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari, kooperativlar; ishlab chiqarish subyektlari va savdo tashkilotlari;
- oilaviy tadbirkorlik, yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, fermerlar, mikrofirmalar, birlashmalar;
- boshqa banklar;
- boshqa xo'jaliklar xususan hukumat korxonalar, qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Undan tashqari, qisqa muddatli kreditlarni yuridik shaxs maqomini olmasdan faoliyat ko'rsatayotgan yakka tadbirkorlar ham olishlari mumkin. Yuqoridagi subyektlar kredit oluvchi sifatida faoliyat ko'rsatsa, tijorat banklari yoki boshqa kredit muassasalari kredit beruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, banklar banklararo kreditlarda qarz oluvchi subyekt sifatida ham faoliyat ko'rsatadilar.

Tor ma'noda kreditlash obyekti, kredit (ssuda) aynan qaysi maqsad uchun berilsa, shu kredit obyekti hisoblanadi va kredit bitimi shu obyekt bo'yicha tuziladi. Amaliyotda qisqa muddatli kreditlar ishlab chiqarish zaxiralarining turli elementlari uchun beriladi. Sanoatda, masalan, banklar xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, zaxiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor

mahsulot va boshqalarni kreditlaydi. Savdoda kreditlashning obyekti bo'lib, tovar oborotidagi tovarlar, xizmatlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida banklar dehqonchilik va chorvachilik xarajatlari; mineral o'g'itlar, yoqilg'i va boshqa xarajatlarni kreditlaydi. Umuman olganda, qisqa muddatli kreditlar quyidagi 3 ta asosiy obyektни kreditlashga yo'naltiriladi:

- tovar-moddiy boyliklar;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan mablag'lar.

Tovar moddiy boyliklari yuqori salmoqqa ega bo'lgan kreditlash obyekti hisoblanadi. Korxonaning tovar moddiy boyliklarini ishlab chiqarishga joriy qilish, sotish jarayonlarida, mavsumiy korxonalarda tovar moddiy boyliklarni rejadan tashqari qabul qilinganda, import mahsulotlari kelib tushganda, ularni transportirovkasi bilan bog'liq xarajatlarni, savdo va ta'minot tashkilotlarida normativdan yuqori tovar xarajatlari yuzaga kelganda kreditlarga murojaat etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish bilan mablag'lar tushishi jarayoni bir-biriga mos kelmaganda, tugallanmagan ishlab chiqarish salmog'i oshib ketganda kelgusi davr xarajatlariga, ba'zi korxonalarга yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va korxonani qayta ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni amalga oshirishda kreditlarga murojaat etiladi.

10.4. Kreditning tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo'lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma'lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida ko'zga tashlangan bo'lsada, keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o'z aksini topdi. Iqtisodiy tushuncha sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit berish tijorat banklari tomonidan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «Korxonalar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Kredit odatda o'z kapitali va mustaqil balansiga, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlarga beriladi. Kredit qarz oluvchi va qarz beruvchi o'rtasidagi pul mablag'ini to'lovlilik, muddatlilik, maqsadlilik va qaytib berishlik asosida vaqtincha foydalanishga berish bilan

bog'liq iqtisodiy munosabatlarni o'zida ifoda qiladi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradilar. Kredit mijozning hisob-kitob varag'i joylashgan bankdan beriladi. Zarar ko'rib ishlaydigan, nolikvid balansga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan ssudalar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy nobarqarorlik, xo'jasizlik va zararlarni qoplash uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Kredit iqtisodiy munosabatlarni belgilangan tizimi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya'ni pulning harakati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- ◆ Kreditning muddatliligi.
- ◆ Kreditning qaytarilishligi.
- ◆ Kreditning ta'minlanganligi.
- ◆ Kreditning to'lovligi.
- ◆ Kreditning maqsadliligi.

Quyida biz har bir tamoyilning mazmunini qisqacha ta'riflab o'tamiz.

Kreditning muddatliligi. Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kredit ma'lum muddatga berilganligi va qarz oluvchi faqatgina shu muddat ichida kreditdan foydalanishi mumkinligini va shu muddat ichida kreditni o'z vaqtida qaytarib berish lozimligini tavsiflaydi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga ko'ra, kredit uzoq va qisqa muddatli kreditlarga bo'linadi. Kreditning muddatlilik tamoyili uning qaytarishlik tamoyili bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliligi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mohiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishni aniq muddatlarini belgilashni ham taqozo etadi. Kreditning muddati, **bir tomondan** foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining bo'sh turish muddati bilan belgilansa, **ikkinchi tomondan** qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyojlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliligining bu ikki tomonlama xakteri inobatga olinganda vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishini ta'minlash mumkin. Kreditning muddatliligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsalar va ulardan oqilona

foydalanishga erishsalar, xo'jaliklar o'z daromadlarini ko'paytirish, o'z va qarz mablag'laridan foydalanish samarasini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish aksariyat hollarda bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'larni qaysi davrgacha foydalanishini hisobga olgan holda belgilanadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzdor uchun qulay bo'lgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida ko'rsatilgan malum muddatda kreditning qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatlilik har ikkala tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor qarzni foizi bilan o'z vaqtida qaytib olsa, uni yana kreditga berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni o'z vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutilishidan manfaatdor. Kreditning muddati bo'yicha kredit shartnomada ko'rsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit bo'yicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshqalar)ni qo'llashi mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi kredit berishni to'xtatishi, oldin berilgan kreditlarni muddatidan oldin undirib olishi, bunday choralar yordam bermagan hollarda moliyaviy talablarni xo'jalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning muddatlilik kelib tushuvchi boyliklarni tejimli va qayta ishlatish, ishlab chiqarilgan mahsulotni jo'natish, tovarlarni sotish muddatlariga rioya qilish va pirovard natijada aylanma mablag'larning doiraviy aylanishini tezlashtirish imkonini beradi.

Kreditni qaytarish tamoyili kredit xo'jalik subyekti oborotida qolib ketmasligi yoki unga tegishli emasligini va u mablag' egasiga qaytarib berilishi lozimligini aks ettiradi. Bank tomonidan mijozlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi lozim. Kreditni qaytarib berishning iqtisodiy asosi bo'lib mablag'larning uzluksiz doiraviy aylanishi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim xususiyati borki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy toifalaridan farqi bo'lgan iqtisodiy kategoriya sifatida ajratib turadi. Qaytarilish kreditning ajralmas atributi hisoblanadi.

Kreditning qaytarilishi tamoyili kreditning mustaqil iqtisodiy tushuncha ekanligining shartidir. Qaytib berish kreditning umumiy xususiyatli belgisi hisoblanadi. Qaytib berish o'z-o'zidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymat aylanishining tugashiga asoslanadi. Ammo aylanma harakatning tugashi bu – qaytarib berish

emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlashdir. Kreditni qaytarish aylanmadan chiqqan mablag'lar qarz oluvchiga pul mablag'larini qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda amalga oshiriladi. Qaytarib berish layoqati ikkiyoqlama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiyamatning qaytuvchi harakatining huquqiy tomoni ham muhimdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditoridan qarz oluvchiga o'tmaydi. Qarzga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgagina o'z egasi qo'lidan uzoqlashadi, lekin egasini o'zgartirmaydi.

Bo'sh turgan resurslarni akkumulyatsiya qiluvchi banklar bu resurslardan xususiy resurslar sifatida foydalana olmaydi, faqatgina vaqtinchalik muddatga o'z nomidan joylashtiradi. Qaytarib berish muayyan shartnomada aks ettiriladi. Qaytarib berish kreditning obyektiv belgisi hisoblanadi. Kreditni qaytarib beruvchi tomon uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, jumladan, moliyadan farq qilish imkoniyatini beradi.

Kreditdan samarali foydalanish asosida uni qaytarib berishning manbasi shakllantiriladi. Kreditning bu tamoyili kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga ko'chirish yo'li bilan ifodalanadi. Shu yo'l bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini ta'minlaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida «qaytarilmas kredit» tushunchasi bozor iqtisodiyoti tamoyillari uchun begona hisoblanib, bunday kreditning amaliyotda bo'lishi iqtisodiyot uchun juda xavflidir.

Kreditning keyingi tamoyili - **kreditning ta'minlanganligidir**. Bunda ssudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zaxiralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o'z navbatida kreditni o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag'lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalarga berilgan ssudalar yoki tomonlar majburiyatlari bilan real ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyatining xalqaro bank amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta'minlanganligi sifatida tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafillik kabi shakllari ham amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu holat bank risklarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o'z vaqtida qaytishini ta'minlaydi.

Ssudaning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash uchun kredit shartnomasiga ko'ra qarz oluvchi garovga ma'lum qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni qo'yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit bo'yicha ta'minotning miqdori kredit miqdorining 125 foiziga teng bo'lishi lozim. Xo'jalik subyekting faoliyati yoki ta'minotga olinayotgan mulkning qiymati nobarqaror bo'lgan hollarda kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50 - 60 foizi miqdorida ham bo'lishi mumkin.

Kreditning ta'minlanganlik tamoyili yordamida iqtisodiyotning rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o'rtasida bo'lishi zarur bo'lgan proporsiyalarning bir me'yorda bo'lishi rag'batlantiriladi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik aylanmasida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan moddiy boyliklarning bir so'mi qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlariga berilgan kreditlar to'liq tovar moddiy boyliklari va ma'lum xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu, o'z navbatida, bankning likvidligiga va pul muomalasiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham, bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy boyliklar va xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga muhim e'tibor berilmoqda. Hozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxonaga bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkni garovga qo'yadi. Agarda bank bergan kredit qarz oluvchi tomonidan o'z vaqtida bankka qaytarilmasa, bank tovarni sotish hisobidan qarz o'rmini qoplash huquqiga ega bo'ladi. Ba'zida kredit warrant asosida ham berilishi mumkin. (Warrant -garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditor berayotgan krediti tovar - moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Bank ssudalarining tovar - moddiy boyliklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasining barqarorligini ta'minlaydi, chunki bank aylanmasidagi pullar naqd pulga transformatsiyalanib turadi.

Xulosa qilib aytganda, kreditning ta'minlanganlik tamoyili qarz oluvchi o'ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarz beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi va kreditni biror garov yoki moliyaviy kafolat asosida berishda o'zining

amaliy aksini topadi. Bu umumiy iqtisodiy barqarorlik davrida, ayniqsa, muhimdir.

To'lovlilik tamoyili. Bu tamoyil aylanma fondlarining doiraviy aylanishini, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi to'lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Bu tamoyilga asosan korxonalar foydalanilgan qarz mablag'lari uchun kreditorga foiz shaklida to'lovni o'tkazadilar. Kreditning to'lash uni to'liq summada o'z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to'lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o'z mablag'larini hech vaqt o'z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag'ni qarzga berganligi uchun muayyan to'lov talab qiladi (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovi nafaqat banklar xo'jalik hisobi maqomiga, shu bilan birga, korxonalarni bevosita foydasi bilan bog'liq xo'jalik hisobiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Kreditning to'lovliligi shartnomaga ko'ra kredit oluvchi korxonaga o'z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag'laridan vaqtincha foydalanganligi uchun bankka belgilangan haqni to'lashi lozimligini ko'rsatganligi bois, amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi kreditning bahosida o'z ifodasini topadi. Kredit uchun haq to'lash korxonalarni xo'jalik hisobiga shu jumladan, resurslarning ko'payishiga hamda jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga ta'sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan o'z xarajatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to'lash tamoyili qarzga olingan mablag'lardan unumli foydalanish va kreditni qaytarish muddatini tezlashtirish maqsadida korxonaga iqtisodiy ta'sir ko'rsatish vositasidir. Bank foizi kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o'tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarilish muddati shartlariga qat'iy ravishda rioya qilishga yordam beradi. Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotda uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi me'yori o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

– yuridik shaxslar foydasining va jismoniy shaxslar daromadining taqsimlanishi;

– ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taqsimlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda aylanishi;

– iqtisodiyot rivojining inqirozli bosqichida bank mijozlarining pul mablag‘larini inflyatsiyadan himoyalash va boshqalar.

Ssuda foizining stavkasi normasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslarining bahosi sifatida namoyon bo‘ladi.

Boshqa tovarlar bahosi belgilanishining an’anaviy mexanizmidan farqli o‘laroq, kreditning bahosi, ssuda kapitali bozoridagi talab va taklifning nisbatini o‘zida aks ettiradi va u bir qator omillarga bog‘liq bo‘ladi:

– bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi (inqiroz davrida ssuda foizi o‘sadi, yuksalish davrida esa pasayadi);

– inflyatsiya jarayoni sur‘atlari (amaliyotda ssuda foizining inflyatsiya o‘sish sur‘atlaridan orqada qolishi uchrashi mumkin);

– tijorat banklarni kreditlash jarayonini amalga oshiruvchi Markaziy bank orqali davlat kreditini tartibga solishning samaradorligi;

– xalqaro kredit bozoridagi holat (masalan, biror mamlakatda kredit bo‘yicha foiz stavkasining oshishi shu mamlakatga chet el kapitalining oqib kelishiga olib keladi va bu milliy bozorlar holatiga ta’sir ko‘rsatadi.);

– jismoniy va yuridik shaxslar pul jamg‘armalarining dinamikasi (ularning hajmi qisqargan holda ssuda foizi o‘sadi);

– potentsial qarz oluvchilarning kredit resurslariga bo‘lgan ehtiyojini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish dinamikasi;

– ishlab chiqarishning mavsumiyligi (chet el amaliyotida banklar mavsum davrida kreditlar bo‘yicha foizlarni oshiradilar);

– davlat tomonidan beriladigan kredit miqdori bilan davlatning ichki qarzlari o‘rtasidagi nisbat (ssuda foizi ichki davlat qarzlari o‘sishi bilan birga o‘sib boradi) va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit to‘lovi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud. Bular:

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi yoki tijorat banklari tomonidan ssudalar bo‘yicha o‘rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

- banklararo kredit bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkasi, ya’ni aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sotib olingan resurslar bo‘yicha;

- turli depozit hisobvaraqlar bo‘yicha mijozlarga bank tomonidan to‘lanadigan o‘rtacha foiz stavkasi;

- bankning kredit resurslarining tarkibi (jalb qilingan mablag'lar hissasi yuqori bo'lganda kredit narxi ham yuqori bo'ladi);
- kreditga bo'lgan talab;
- talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya'ni uning ta'minlanganligiga bog'liq ravishda risk darajasi;
- mamlakatdagi pul aylanishini muvozanati (inflyatsiya sur'ati yuqori bo'lsa, kredit shunchalik qimmat bo'ladi, chunki pul qadrsizlanishi tufayli bankning o'z resurslarini yo'qotish riski ortadi) va boshqalardir.

Kreditning maqsadli bo'lishi. Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masalan, tovar-moddiy boyliklar sotib olishga yoki biror ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashga va hokazo aniq biror obyektga maqsadli yo'naltirilganligi korxonalar bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxonalar olgan kreditini faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan ishni bajarishga sarflashi kerak. Bunda kredit muayyan, aniq obyektga: ishlab chiqarish xarajatlariga, ishlab chiqarish zaxiralari, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi. Kreditning maqsadlilik shuningdek, aniq xo'jalik jarayonlarining kredit bilan bog'liqligi ta'minlanadi. Kreditni mijoz tomonidan maqsadli yo'naltirilishi tamoyili qarz oluvchi zimmasiga pul mablag'larini faqat kredit shartnomasida ko'rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni ko'zda tutadi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda aniq qurilish obyektlari va asbob-uskunalarini sotib olish uchun beriladi. Kreditlar biznes-reja asosida beriladi. Kreditning maqsadli yo'naltirilishini ta'minlash uning o'z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bu tamoyilga rioya qilish bank muassasalari tomonidan qarz oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi. Berilgan kredit qarz oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo'lsa, u holda belgilangan tartibda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va boshqa choralar ko'rilishi mumkin.

Bankning kreditlash tamoyillarining barchasini amaliyotda yalpi qo'llanilishi bank va uning aksionerlari hamda mijozlarining manfaatlarini himoyalashga, uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarning oldini olishda yordam beradi. Yuqorida keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Rejali iqtisodiyot davrida kreditlashning bu tamoyillaridan tashqari yana bir necha boshqa tamoyillar qo'shimcha ravishda amal qilar edi. Sobiq ittifoq xo'jaligi davrida yuqoridagi tamoyillar ikkinchi darajali hisoblanar edi. Quyidagi tamoyillar esa asosiy, birinchi darajali tamoyillar bo'lib, kreditlash jarayonida banklar ko'proq shu tamoyillarning bajarilishiga e'tibor berar edi.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **kreditni rejaning bajarilganligiga qarab berilishi** tamoyilini uchratishimiz mumkin. Bu tamoyil sobiq ittifoq davrida xo'jalik subyektlarini kreditlashda qo'llanilgan bo'lib, bank kreditlarining umumiy hajmi va shakllari kreditlanadigan subyekt tomonidan uning ishlab chiqarish va moliyaviy rejalarining bajarilishiga qarab belgilangan. Undan tashqari, kredit hajmi bo'yicha muayyan reja tuzilar va shu rejaga asosan kredit berilishi, uning hajmi va shakli belgilanardi va bu bank tomonidan boshqarilar edi.

Bu tamoyilga asosan, kredit rejasida ko'zda tutilgan bank ssudalari kvartal yoki oyiga bir marta emas, balki tovar-moddiy boyliklarini yaratish jarayoniga va ularni ishlab chiqarish maqsadlariga sarflash yoki sotishning ma'lum bosqichlarida bank tomonidan o'rnatilgan miqdorda berilar edi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu tamoyil o'rinli bo'lmasligi mumkin.

Differensiyalashtirish (kreditlashda har xil yondashish) tamoyili. Bu tamoyil ijtimoiy zaruriy me'yorlarga mos holda ishlab chiqarish va mahsulotni realizatsiya qilish asosida korxonalar va tashkilotlarning qanday moliyaviy natijaga erishganligiga qarab belgilangan. Xo'jalik faoliyatining natijalariga qarab korxonalar «yaxshi ishlaydigan» va «yomon ishlaydigan» korxonalar bo'lib kreditlangan. Bu tamoyilga asosan ijobiy moliyaviy natijalarga erishgan korxonalar va tashkilotlarga kreditlash jarayonida ma'lum yengilliklar berilgan. Korxonalarda moliyaviy qiyinchiliklar bo'lganda ishchilarga ish haqi to'lash uchun yoki boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun kreditlar berilgan. Undan tashqari, yaxshi ishlaydigan korxonalariga kreditning foiz stavkasi kamaytirilgan, korxonalar uchun zarur bo'lganda kreditning muddati uzaytirilgan va hokazo.

Agar korxonalar ishlab chiqarish rejasini bajarmasa yoki bankdan olingan kreditlar bo'yicha o'z majburiyatlarini vaqtida amalga oshirmasa, bunday korxonalar yomon ishlovchi korxonalar qatoriga kiritilgan va bank tomonidan bunday korxonalariga iqtisodiy choralar qo'llanilgan. Yomon ishlovchi korxonalariga kreditlashda bank qattiq yondashgan, ya'ni kreditlarni juda qisqa muddatga, yuqori foiz

stavkalari bo'yicha bergan. Ba'zida bank oldindan bergan kreditlarini muddatidan ilgari undirib olgan, korxonaga yuqori tashkilotining kafolati asosida kredit bergan yoki ba'zi hollarda kredit berishni umuman to'xtatib qo'ygan. Bunday tamoyil tijorat banklari amaliyotida odatda qo'llaniladi va uning xo'jalik subyektlari faoliyatiga ta'sirini ijobiy deb baholash mumkin. Shu bois, bozor munosabatlari sharoitida ham ushbu tamoyildan foydalanish dastaklarini kengaytirish ijobiy natijalar berishi mumkin.

10.5. Kreditning turlari va shakllari

Kreditga bo'lgan talab qaysi usulda va muddatda, kim tomondan qondirilishiga va qarz oluvchilarga taklif qilinishiga qarab kredit bir necha tur va shakllarga bo'linadi. Endi banklar tomonidan berilayotgan kreditlarni turli belgilari va shakllarini ko'rib chiqamiz.

Jahon amaliyotida bank kreditlarining yagona, umumlashgan tasnifi yo'q, chunki kreditlarni turli xil shakllari har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, ularning urf-odatlariga, aholi orasida ssudalarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullariga bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsa ham banklarning eng ko'p uchraydigan kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va o'lchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirishga harakat qilib ko'ramiz. Iqtisodiy adabiyotlarda kreditning shakllari va turlariga turlicha yondashuvlar mavjudligini va ko'pgina mualliflar tomonidan kreditning shakli va turlariga bir xil tushuncha sifatida qarashlarni uchratish mumkin. Aslida esa kreditning turlari va shakllari bir xil narsa emas, ular mohiyati va kredit munosabatlardagi ishtiroki bilan bir-biridan farq qiladi. Bizning fikrimizcha, kreditning turlari – bu kredit munosabatlarida ko'proq kreditorning ishtirokiga e'tibor qaratilishi va kreditning maqsadi bilan ajralib turadi. Masalan, bank krediti, tijorat krediti, davlat krediti, iste'mol krediti, ipoteka krediti va boshqalar. Kreditning shakli esa kreditor tomonidan kredit mijozga qaysi shaklda ajratilishini belgilab beradi.

Kreditlarni odatda ularni xususiyatli jihatlari, jumladan, kreditning obyekt, subyekt, qaysi shaklda berilishi, miqdori va boshqa qator belgilarga qarab tasniflash mumkin.

Qarz oluvchilarning guruhlari bo'yicha: davlat, boshqa banklar, xo'jalik subyektlari, tadbirkorlar, tarmoqlar, turli moliya tashkilotlari, aholi va boshqa subyektlarga tasniflash mumkin.

Kreditlar maqsadi yoki qaysi sohaga yo‘naltirilishi bo‘yicha: sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, investitsion, iste‘mol va boshqa sohalarga yo‘naltirilgan kreditlarga bo‘linadi.

Bank kreditlari kapitalga yo‘naltirilishiga qarab ikki xil bo‘lishi mumkin: asosiy kapitalni moliyalashtirish uchun yoki aylanma kapitalni moliyalashtirish uchun kreditlar beriladi. Bular o‘z navbatida ishlab chiqarish yoki muomala (savdo) sohasiga yo‘naltiriladigan kreditlarga bo‘linadi. Inflyatsiya sharoitida tijorat banklari amaliyotida savdo va spekulyativ (chayqovchilik) operatsiyalarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan ssudalar aksariyat qismni tashkil etadi. Bank kreditlari yo‘nalishining yana bir sohasi ularning iste‘molga yo‘naltirilishini ham o‘z ichiga oladi.

Hajmi bo‘yicha kreditlar katta(yirik), o‘rta, kichik va mikro-kreditlarga bo‘linadi. Lekin xalqaro amaliyotda kreditlarning hajmi bo‘yicha umum qabul qilingan yagona o‘lchov(mezon) mavjud emas. XVf, ETTBning nuqtayi nazaridan 10000 AQSh dollarigacha bo‘lgan summadagi kreditlar kichik kreditlarga kiradi.

Berilish muddati bo‘yicha qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ba‘zi davlatlarda o‘rta muddatli kreditlar ham mavjud) bo‘lishi mumkin

Qisqa muddatli kreditlarda kreditlar bir necha oylardan bir yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi. Bu turdagi kreditlar ishlab chiqarish aylanma mablag‘lari va muomala fondlarining doiraviy aylanishining uzluksizligini ta‘minlaydi. Bizga ma‘lumki, aylanma mablag‘larning doiraviy aylanishi deyarli barcha ishlab chiqarish sohalarida bir yil va undan kamroq vaqt davom qiladi. Bir yil mablag‘lar aylanishining tabiiy o‘lchovi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun ham, bir yil qisqa muddatli kreditlarga taalluqli hamda u uzoq muddatli kreditlashning chegarasi bo‘lib xizmat qiladi.

10.5.1-jadval

O‘zbekistonda kreditni qaytarish muddati bo‘yicha tasniflash

Kredit turlari	Muddatlari
Qisqa muddatli kreditlar	1 yilgacha bo‘lgan kreditlar
Uzoq muddatli kreditlar	1 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar

Ta‘minlanganligi bo‘yicha kreditlar ta‘minlanmagan va ta‘minlangan kreditlarga bo‘linadi. Ta‘minlangan kreditlar ta‘minlanganlik

xarakteriga qarab garovli, kafolatlangan, sug'urtalangan va hokazolarga bo'linadi.

Kreditning sifati past bo'lganda, uning ta'minlanganligida muam-molar bo'lganda bunday kreditlar ta'minlanmagan kredit deb yuritiladi va bunda kreditlar bo'yicha kreditning qaytmaslik riski yuqori bo'ladi. Shuning uchun bu kreditlar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantiriladi.

Banklar tomonidan moliyaviy holati barqaror, foyda bilan ishlaydigan, ijobiy kredit tarixiga ega bo'lgan mijozlarga bank ta'minot talab qilmasdan ishonchli (blankali) kreditlar berilishi mumkin. Bunday kreditlar qarz oluvchining obro'sini hisobga olgan holda va uning daromadlari darajasini baholagandan so'ng uning moliyaviy natijalari ijobiy bo'lgandagina beriladi. Ishonchli kreditlar va ularning qaytarilishini ta'minlovchi birdan-bir garov shakli bevosita kredit shartnomasi hisoblanadi. Kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini kredit ta'minlanganligining sharti sifatida qabul qilish mumkin. Xorijiy banklar tomonidan bunday kreditlar cheklangan hajmda, ishonchga sazovor bo'lgan, doimiy mijozlarga qisqa muddatli kreditlash jarayonida qo'llaniladi. Uzoq muddatli kreditlashda ham berilgan kreditlarni sug'urta qilish sharti bilan istisno tariqasida qo'llanilishi mumkin. Odatda, sug'urta qilish qarz oluvchi hisobidan amalga oshiriladi. Bizning amaliyotimizda bu ba'zi hollarda tijorat banklari tomonidan o'z shu'balarini va muassasalarini kreditlashda qo'llanilishi mumkin.

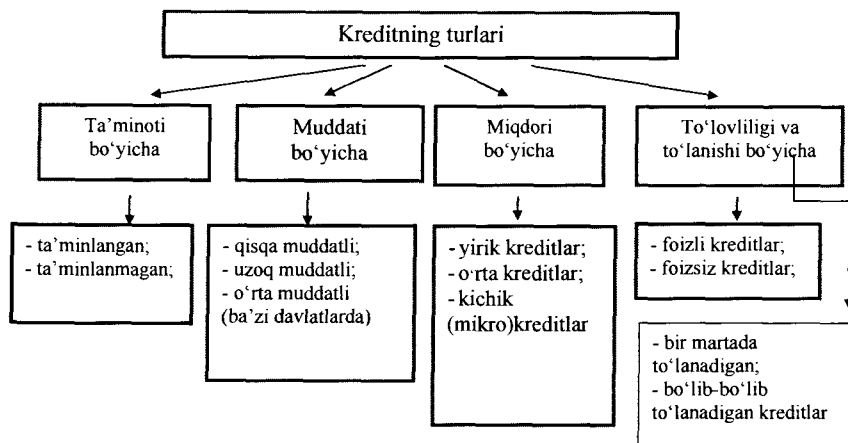
Yaxshi ta'minlangan kreditlar. Bunday kreditlar zamonaviy bank kreditining asosiy turi sifatida ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Ta'minlanganlik sifatida qarz oluvchining har xil shakldagi mulki, ko'proq ko'chmas mulki va uning ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk shakllari bo'lishi mumkin. Qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan hollarda ta'minlanganlik asosi bo'lgan mulk bank ixtiyoriga o'tadi va bank uni sotib yetkazilgan zararlarni qoplash huquqiga ega bo'ladi. Bank tomonidan berilayotgan kredit miqdori taklif etilayotgan ta'minlanganlikning o'rtacha bozor narxidan past bo'ladi va mulk bahosi tomonlarning kelishuvi natijasida aniqlanadi.

Kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilinadigan mulk tez sotiladigan, oldin biror majburiyat bo'yicha garovga qo'yilmagan, korxonaga tegishli bo'lgan mulk bo'lishi kerak.

Uchinchi shaxsning moliyaviy kafolati yoki kafilligi bilan beriladigan ssudalar. Kredit boshqa bir tashkilotning kafolati asosida beriladi. Kafolat beruvchi korxonaga yoki muassasa, agar qarz oluvchi

kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarni vaqtida bajarmasa, shu tufayli bank ko'rgan zararlarni qoplashga kafillik beradi va faoliyat davomida haqiqatda shunday ahvol ro'y bersa o'z mablag'lari hisobidan zararni qoplab beradi. Moliyaviy kafillik beruvchi tomon sifatida yuridik shaxslar, shuningdek turli darajadagi davlat hokimiyati organlari ishtirok qilishlari mumkin.

Berilish usullari bo'yicha kreditlar qoplash uchun va to'lov uchun kreditlarga bo'linadi. Birinchi holatda kredit qarz oluvchining hisobvarag'iga xarajatlarni qoplash uchun o'tkaziladi. Bunda yana avans xarakteridagi ssuda mablag'larini o'tkazilishi ham nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda bank ssudasi bevosita naqd pulsiz hisob-kitoblarda hisob hujjatlarini to'lash uchun beriladi.

10.5.1-chizma. **Kreditning muddati, ta'minoti va miqdori bo'yicha turlanishi**

Berilish usullari bo'yicha kreditlar – ochiq kredit liniya bo'yicha beriladigan va bir martalik beriladigan kreditlarga bo'linadi. Bir martalik beriladigan kreditlar shartnomada belgilangan muddat va summada taqdim etiladi. Biroq ko'pchilik mamlakatlarda kredit liniyalari keng qo'llaniladi. Jahon amaliyotida shuningdek, kafolatli kreditlar ham beriladi va bunday kreditlar oldindan kelishilgan davr uchun ajratiladi.

Bank kreditlarini **qaytarilish tartibi** bo'yicha 2 guruhga ajratish mumkin. Talab qilib olinadigan va muddatli kreditlar.

Qarzni to'lash usuliga qarab yana qarzdor tomonidan to'liq summada to'lanadigan va bo'lib - bo'lib to'lanadigan kreditlar bo'lishi mumkin. Bu usul qisqa muddatli kreditlarni qaytarishning an'anaviy usuli hisoblanib, huquqiy jihatdan rasmiylashtirilishi juda sodda mexanizmga ega bo'ladi, chunki bu usulda tabaqalashtirilgan foiz stavkasini hisoblash mexanizmini qo'llash talab qilinmaydi.

Kreditni to'lashda kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bo'lib to'lanadigan kreditlar bo'lishi mumkin. Qarzni to'lashning bu usulida kreditni qaytarishning aniq shartlari kredit shartnomada keltirilgan bo'ladi. Kreditni bo'lib - bo'lib to'lash usuli ko'pincha uzoq muddatli kreditlarni to'lashda ishlatiladi. Kreditning ba'zi xususiyatlari bo'yicha turlarini 4- chizmadan ko'rishimiz mumkin.

Kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli bo'yicha amaliyotda olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini to'lashning bir necha xil usullari mavjud:

* Kreditni to'lash muddati kelganda, foiz stavkasini ham qo'shib to'lash usuli. Bu usul bozor iqtisodiyoti yaxshi taraqqiy qilgan mamlakatlarning xo'jalik tashkilotlari faoliyatida keng qo'llaniladigan an'anaviy usul bo'lib, u hisob-kitob xarakteri jihatidan oddiy bo'ladi. Bu usul ko'proq qisqa muddatli ssudalarni to'lashda qo'llaniladi.

*Kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bir tekisda qarz oluvchi tomonidan to'lanadigan kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli. Amaliyotda bu usul uzoq muddatli kreditlarni to'lashda qo'llaniladigan an'anaviy usuldir va tomonlar kelishgan holda kredit bo'yicha foizlarni to'lashga har xil yondashishlari mumkin. Masalan, kredit uzoq muddatga berilgan bo'lsa, kredit bo'yicha foiz stavkasini to'lashni kreditdan foydalanib boshlaganidan bir yoki ikki yil o'tgandan keyin belgilab berish mumkin.

*Qarz oluvchiga kredit berilayotgan vaqtda kredit uchun to'lanadigan foiz bevosita bank tomonidan ushlab qolinadigan kreditlar. Kredit uchun foiz stavkasini bu usulda to'lash rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos kelmaydi va u uchun xarakterli emas. Bu usul faqat sudxo'rlik kapitalida ishlatiladi. Mamlakatda iqtisodiy holat nobarqaror bo'lganida banklar qisqa muddatli kreditlashni va kreditlar bo'yicha foizlar to'lashni shu usulda olib borganlari ular uchun qulay hisoblanadi va amaliyotda shu usuldan keng foydalanadilar.

Shuningdek, **qaytarishlilik vaqtiga** qarab, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar va bo'lib-bo'lib to'lanadigan kreditlarga tasniflanadi.

Odatda yuridik shaxslar va aholiga joriy ehtiyojlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari kerak bo'lganda beriladigan qisqa muddatli kreditlar, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar hisoblanadi. Bu yerda asosiy qarz va foizlarni yagona summada kredit muddati tugashi bilan qaytariladi. Bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar bu ikki yoki undan ortiq to'lovlar bilan amalga oshiriladigan ssudalar hisoblanadi. (odatda har oy, har chorak yoki har yarim yilda). Bu guruhga turli xil kreditlar: tijorat, ochiq hisobvaraqq bo'yicha, veksel, lizing, faktoring, forfeyting va boshqalar kiradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda bir kecha muddatda qaytariladigan kreditlar yuridik va jismoniy shaxslarga tovarlar va ko'chmas mulklarni sotib olish uchun beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlashda keng qo'llaniladi.

10.5.2-jadval

Qaytarish muddati bo'yicha kreditlarning tasnifi

Muddati	Rossiya	AQSh	B.Britaniya	Fransiya	O'zbekiston
Qisqa	1yilgacha	1yilgacha	3yilgacha	1yilgacha	1yilgacha
O'rta	1-3 yil	1-6 yilgacha	3-10yilgacha	2-7yilgacha	-
Uzoq	3yildan ortiq	6yildan ortiq	10yildan ortiq	7yildan ortiq	1yildan ortiq

Jahon moliya bozorlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar bir necha muddatlarda qaytarish sharti bilan beriladi.

Foiz stavkalarining turlari bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga bo'lish mumkin: qat'iy foizlardagi kreditlar va suzuvchi foiz stavkalaridagi kreditlar.

Ssudalar kreditlashning butun muddatiga beriladigan va qayta ko'rib chiqilmaydigan qat'iy foiz stavkalari shartlarida berilishi mumkin.

Qarz oluvchi bu holatda foiz stavkalari bozorlarida konyunktura o'zgarishiga qaramasdan kreditdan foydalanganligi uchun o'zgarmas kelishilgan stavkada foiz to'laydi. Bu ham kreditorga, ham qarz oluvchiga qulay, chunki ikkala tomon ham berilgan kreditdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan o'z daromad va xarajatlarini to'g'ri hisoblab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qat'iy foiz stavkalari odatda qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda kreditlarni berishda qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalari (bu kredit bozorlarida vujudga

keladigan holatlarga bog'liq bo'lgan doimiy o'zgaradigan foiz stavkalari)ning har ikkalasi ham keng qo'llanilmoqda.

Kredit qaysi valyutada berilishiga qarab ham guruhlarga bo'linadi. Odatda tijorat banklari kreditlarni milliy valyutada, chet el valyutasida yoki aralash valyuta (bir qismi chet el valyutasida, bir qismi milliy valyutada)da berishi mumkin. O'zbekistonda milliy valyuta va chet el valyutasidagi kreditlar ko'p qo'llanilmoqda.

Kredit beruvchi subyektlarga qarab kredit - banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan beriladigan, nobank tashkilotlar, ishlab chiqaruvchilar tomonidan beriladigan, xorijiy banklar tomonidan beriladigan, xorijiy firmalar tomonidan beriladigan, savdo tashkilotlari tomonidan beriladigan, sudxo'rlar va boshqalar tomonidan beriladigan kreditlarga tavsiflanadi.

Kredit oluvchi mijozlar kategoriyasiga qarab xo'jalik subyektlari, aholi, fond birjasi ishtirokchilari bo'lgan diller va brokerlarga, banklarga, chet el kompaniyalariga beriladigan kreditlarga bo'linadi.

Kreditlar soni va kreditorlar soni bo'yicha kreditlar quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin:

- yagona bank beradigan kreditlar;
- sindikatlashgan kreditlar;
- parallel kreditlar.

Amaliyotda bir bank tomonidan beriladigan kreditlar keng tarqalgan.

Biroq ayrim mamlakatlar va integratsion guruhlar iqtisodiyotning rivojlanish imkoniyatiga qarab yagona bank imkoniyati yetmaydigan yirik kreditlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa banklarni guruhlarga birlashib sindikatlashgan kredit berishga undamoqda.

Sindikatlashgan kredit – bunda birlashgan (konsorsium) 2 yoki undan ortiq kreditorlar bir qarzdorga kredit taqdim etadi. Bir guruh bank-kreditorlar ma'lum muddatga bo'sh turgan moliyaviy resurslarini ma'lum bir obyekt yoki qarzdorni kreditlash maqsadida birlashtiradi. Bir yoki yetakchi bank-koordinatrlarning katta bo'lmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari bo'yicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yig'ishini ta'minlaydi.

Amaliyotda ikki yoki undan ortiq banklar qarz oluvchiga parallel kreditlar berish holatlari ham bo'lishi mumkin. Sindikatlashgan kreditdan farqli o'laroq, bu holatda mijoz bilan har bir bank alohida ish olib boradi, so'ngra esa umumiy kredit shartnomasini tuzadilar.

Kreditlar sifatiga ko‘ra «standart», «substandart», «qoniqarsiz», «shubhali» va «umidsiz» toifalarga tasniflanadi (kreditlarning sifati bo‘yicha keyingi boblarda to‘xtalib o‘tamiz).

Endi biz kreditning yuqorida keltirilgan guruhlanishining ba’zi xususiyatlariga yanada chuqurroq e’tiborni qaratmoqchimiz.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, qisqa muddatli kreditlar o‘z tabiatiga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Kreditlash obyektlarining iqtisodiy mohiyatiga qarab:

- * tovar moddiy boyliklari uchun beriladigan kreditlar;
- * ishlab chiqarish xarajatlari (mahsulotning yangi turini o‘zlash-tirish, mavsumiy xarajatlarni amalga oshirish bilan bog‘liq xarajatlarni) uchun beriladigan kreditlar;
- * hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun beriladigan kreditlar (akkreditiv ochilganda, tayyor mahsulotni jo‘natganda va boshqa hol-larda).

2. To‘lash muddatiga qarab:

- * muddatli, muddati kechiktirilgan va muddati o‘tib ketgan kreditlar.

1. Kreditni to‘lash manbalariga qarab:

- * qarz oluvchining o‘z mablag‘lari hisobidan;
- * grant mablag‘lar hisobidan;
- * boshqa jalb qilingan mablag‘lar hisobidan.

2. Ta‘minlanganlik tamoyilining amal qilishiga qarab:

- * to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘minlanganlikka ega bo‘lgan kreditlar;
- * egri (biror korxonada va tashkilot vositasida) ta‘minlanganlikka ega bo‘lgan kreditlar;
- * ta‘minlanmagan kreditlar.

3. To‘lanadigan foiz darajasiga qarab:

- * o‘rtacha (normal) foiz stavkali;
- * yuqori foizli;
- * past foiz stavkali;
- * foizsiz kreditlarga bo‘linadi.

4. Foizlarning undirilishiga qarab:

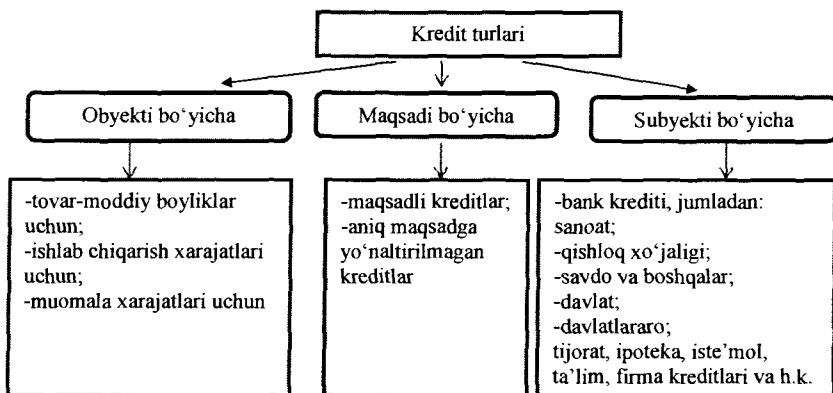
- * foizlarni kredit summasini to‘liq qaytarish vaqtida undirish;
- * kredit shartnoma amal qilish muddati davomida foizlarni teng miqdorda to‘lab borish;
- * kredit ajratish jarayonida avvalo kredit bo‘yicha foizlarni to‘liq yoki uning bir qismini ushlab qolish;

* kredit foizlarini regressiv yoki progressiv stavka bo'yicha to'lash. Bu usul mijoz faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida u daromad olganda kreditni to'lash imkonini beradi.

Uzoq muddatli kreditlarga asosan, asosiy vositalar va ularni takror ishlab chiqarish bilan bog'liq sohalar hamda xarajatlarni ta'minlashda ishlatiladi. Hozirgi davrda uzoq muddatli kreditlar kapital qo'yilmalarini, loyihalarni moliyalashtirishning asosiy manbai sifatida davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Uzoq muddatli kreditlar xo'jalik tashkilotlari tomonidan quyidagi obyektlar uchun jalb qilinishi mumkin:

- qayta tiklashga kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish va modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar uchun;
- yangi qurilish va qo'shimcha yuqori samarali tadbirlar bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- yangi fan, ilmiy texnika sohasida tadqiqotlar olib borish va yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish uchun va boshqalar.

10.5.2-chizma. Kreditning obyekti va subyekti bo'yicha turlari

Kredit munosabatlarining subyektlari va obyektiga, foiz stavkasiga va kreditning harakat doirasiga qarab, kreditning turli mustaqil shakllari amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Kreditning shakllari va turlari to'g'risida ham iqtisodiy adabiyotlarda turli qarashlarni uchratish mumkin. Aksariyat hollarda kreditning shakllari va turlarini bir-biri bilan chalkashtirish hollari mavjud. Odatda **kreditning shakllari** deganda kredit qaysi shaklda berilishi ko'zda tutilishi lozim. Kreditni shakllari bo'yicha uch guruhga ajratish mumkin. Bular: pul

shaklida beriladigan, tovar shaklida beriladigan, aralash yoki tovar - pul shaklida beriladigan kreditlardir. Ammo ba'zi adabiyotlarda kreditning shakli deganda uning turlarini keltirish hollarini ham uchratishimiz mumkin. Masalan, iqtisodchilar kredit shakllariga bank krediti, davlat krediti, xalqaro kredit, tijorat, iste'mol, ipoteka krediti va boshqalarni kiritadi. Amaliyotda kreditning har bir shakli ham o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bir necha bo'laklarga bo'linishi mumkin.

Maqsadliligi bo'yicha kreditlar aniq bir maqsadga yo'naltirilgan kreditlarga yoki aniq bir maqsadga qaratilmagan kreditlarga bo'linishi mumkin. Jahon amaliyotida umumiy biror ehtiyojni qoplash uchun ishlatiladigan kreditlar mavjud. Bunda bank tomonidan beriladigan kreditlar qarz oluvchining moliyaviy resurslarga bo'lgan turli ehtiyojlarini qondirish uchun o'z ixtiyori bo'yicha ishlatiladi. Hozirgi sharoitda ular qisqa muddatli kreditlash sohasida cheklangan tarzda qo'llaniladi, o'rta va uzoq muddatli kreditlashda umuman qo'llanilmaydi. Bizning amaliyotimizda banklar tomonidan biror maqsadni amalga oshirish uchungina kreditlar beriladi. Kreditning ba'zi belgilari bo'yicha turlarini quyidagi chizmadan ko'rishimiz mumkin.

Kreditning qaysi maqsad uchun berilayotganligi kredit shartnomasida ko'rsatiladi va bank tomonidan berilgan resurslar qarz oluvchi tomonidan faqatgina shartnomada ko'rsatilgan masalani hal etish uchun ishlatiladi (masalan, olinayotgan tovarlar bo'yicha hisoblashish, ish haqi to'lash va h.k. uchun). Qarz oluvchi tomonidan ko'rsatilgan majburiyatlarning buzilishida bitimda ko'rsatilgan jarimalar qo'llaniladi.

Qarz oluvchilarning kategoriyalari bo'yicha kreditlar mijozning faoliyat xususiyatiga qarab ham bir necha guruhlarga bo'linishi mumkin. Masalan, agrar sohada kredit oluvchilar. Bu sohaning bo'lishi – maxsus kredit muassasalari – agrobanklarning, keyinchalik qishloq xo'jaligi sohalariga xizmat ko'rsatuvchi boshqa banklar Paxtabank, G'allabank va boshqa shu turdagi banklarning tashkil topishini belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Bu banklar faoliyatining o'ziga xos xususiyati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan mavsumiylikni e'tiborga olgan holda kreditlash hisoblanadi.

Tijorat sohasi uchun kreditlar berish. Bu soha bo'yicha kreditlar savdo va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik subyektlariga beriladi. Bu kreditlar tez aylanib kelish xususiyatiga ega bo'lib, tijoratchilar ehtiyojini qondirishda katta ahamiyatga egadir.

Bank tomonidan kreditlar qimmatli qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi, fond birjasi vositachilari: broker, makler, diler firmalariga beriladi.

Ko'chmas mulk uchun ipoteka kreditlari berilishi mumkin. Ular ham oddiy, ham ixtisoslashgan ipoteka banklari tomonidan beriladi. Bu hozirda xorij amaliyotida keng tarqalgan bo'lib, hatto ba'zi manbalarda kreditning alohida shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bizning amaliyotimizda esa bu faqatgina 1996-yildan boshlab keng tarqala boshladi. Xususiylashtirish jarayonining rivojlanishi, mulkka egalik asoslarining qonunlashtirilishi ipoteka kreditini yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Banklararo kreditlar – bank kreditining keng tarqalgan shakllardan biri. Banklararo kreditning joriy stavkasi ma'lum bir tijorat bankning boshqa turlardagi ssudalar berish siyosatini aniqlab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Bu me'yorning aniq miqdori (hisob stavkasi) Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, kredit munosabatlarida subyektlarning ishtirokiga qarab **kreditning quyidagi turlari** mavjud. Bular bank krediti, tijorat krediti, iste'mol kredit, ipoteka krediti, lombard, xalqaro kredit, qishloq xo'jaligi krediti, avto kredit va boshqalar. Ba'zi mamlakatlarda juda ko'p son – sanoqsiz turdagi kreditlar berilishining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Bank krediti - kredit turlari ichida asosiy o'rinni egallovchi kredit turi bo'lib u kredit tashkilotlari tomonidan mijozga qaytib berish, to'lovlilik, muddatlilik, albatta maqsadlilik va aksariyat hollarda ta'minlanganlik shartlari asosida pul shaklida beriladigan kreditdir. Iqtisodiyotda keng tarqalgan kredit munosabatlarining shakllaridan biridir. Uning obykti pul mablag'larini bevosita ssudaga berish jarayoni hisoblanadi. Bunday kreditni beruvchi kredit muassasalari kreditlash jarayonini amalga oshirish uchun Markaziy bankdan maxsus litsenziya (ruxsatnoma) olgan bo'lishlari zarur. Qarz oluvchi sifatida yuridik shaxslar, aholi, davlat, xorijiy davlat mijozlari ishtirok qilishlari mumkin. Kredit munosabatlarining vositasi bo'lib, kredit shartnoma yoki kredit kelishuvi hisoblanadi. Bu kredit turi bo'yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar bilan kelishiladi va bank foizi yoki kredit foizi ko'rinishida bo'ladi.

Jahon amaliyotida bank kreditidan foydalanishda uning turli xil xususiyatlari hisobga olinadi.

Qisqa muddatli bank kreditlari qarz oluvchi korxonaning xo'jalik faoliyatida aylanma mablag'lar yetishmovchiligini to'ldirish uchun qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos keluvchi bunday

jarayonning bo'lishi ssuda kapitali bozorida mustaqil segment pul bozorining yuzaga kelishiga olib keladi. Qisqa muddatli kreditlar fond bozorida, savdo va xizmatlar ko'rsatishda, banklararo kreditlash rejimida ko'proq qo'llaniladi.

Hozirgi sharoitda qisqa muddatli kreditlar quyidagi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

– kreditlarning juda qisqa muddatlarga (ba'zida bir oygacha muddatga) berilishi;

– kreditning muddati va foiz stavkasining bir-biriga teskari proporsional (kreditning muddati juda qisqa bo'lsada, foiz stavkasi juda yuqori) bo'lishi;

– ishlab chiqarish sohasidan ko'proq muomala sohasiga xizmat ko'rsatish va boshqalar.

Hozirgi vaqtda bir yil muddatga beriladigan kreditlardan tijorat xarakteridagi faoliyatni amalga oshirish, agrar sektorda va investitsiyalarni talab qiluvchi innovatsion jarayonlarni kreditlashda keng foydalanilmoqda.

Uzoq muddatli kreditlar asosiy fondlar harakatini ta'minlaydi va ular kredit resurslarning katta hajmi bilan ajralib turadi. Uzoq muddatli kreditlar 1 yildan ortiq muddatga, tegishli moliyaviy kafolatlarni olgan holda, kreditning muddati 10 yil va undan ortiq muddatda bo'lishi mumkin.

Tijorat krediti. Iqtisodiyotda kredit munosabatlarining vujudga kelishining birinchi shakllaridan bo'lib, veksel muomalasini vujudga keltirgan va naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat kreditining subyektlari sifatida yuridik shaxslar: mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi korxonalar, kreditning obyekt sifatida sotilayotgan tovar ishtirok qiladi. Tijorat krediti o'zining amaliy ko'rinishini yuridik shaxslar o'rtasida tovar va xizmatlarning to'lov muddatini cho'zish orqali sotish shaklidagi moliya xo'jalik munosabatlarida topadi. Bu kredit shaklining asosiy maqsadi tovarlarni sotishni tezlashtirish va shu orqali foyda olishdan iborat.

Tijorat kreditning an'anaviy vositasi bo'lib, qarz oluvchining qarz beruvchiga nisbatan moliyaviy majburiyatlarini aks ettiruvchi veksel hisoblanadi. Veksel bu qarz majburiyati bo'lib, qarz oluvchi o'z zimmasiga qarzni ko'rsatilgan summada, ko'rsatilgan joyda, belgilangan muddatda to'lash majburiyatini oladi.

Amaliyotda vekselning ikki turi qo'llaniladi. Oddiy va o'tkazma veksel. Oddiy vekselni qarz oluvchi korxonaga qarz beruvchi korxonaga

beradi va tovarlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

O'tkazma vekselda kreditor tomonidan belgilangan tovar va xizmatlar summasi uning topshirig'iga asosan uchinchi shaxsga yoki vekselni ko'rsatuvchiga o'tkazilishi zarur. Kreditorning vekselda ko'rsatilgan summani uchinchi shaxsga to'lash to'g'risidagi buyrug'ini ifodalovchi hujjat amaliyotda tratta deb ham yuritiladi.

Tijorat krediti bank kreditidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi) rolida maxsus kredit-moliya tashkilotlari emas, balki tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda sotish bilan shug'ullanuvchi turli yuridik shaxslar ishtirok qiladi.

2. Tijorat krediti faqatgina tovar shaklida beriladi.

3. Tijorat kreditida ssuda kapitali, sanoat va savdo kapitali bilan integratsiyalashgan holda harakat qiladi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida turli ixtisosdagi va faoliyat yo'nalishidagi korxonalarni o'z ichiga oluvchi xolding, moliyaviy kompaniyalarning vujudga kelishida o'z aksini topadi.

4. Berilgan vaqt oralig'ida tijorat kreditining o'rtacha qiymati doimo bank foizining o'rtacha stavkasidan kichik bo'ladi.

5. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma huquqiy rasmiylashtirilganda tijorat krediti bo'yicha to'lov (foiz stavkasi) ba'zi hollarda alohida aniqlanmaydi. Foiz to'lovi tovar bahosiga qo'shilgan holda rasmiylashtiriladi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida tijorat krediti keng tarqalgan. MDH davlatlari bank amaliyotida tijorat krediti rasman keng qo'llanilmaydi. Sobiq Ittifoq davrida kredit munosabatlarining rivojlanishiga nazar soladigan bo'lsak, 1930–32-yillardagi kredit islohotigacha amaliyotda tijorat kreditidan foydalanilgan. Bu kredit tovarlar ishlab chiqarishning mo'l-ko'lichiligi sharoitida tovarlarni sotish jarayonini tezlashtirishda qulay hisoblanadi. O'tgan asrning 30-yillarda kreditning bu shaklidan foydalanishda ma'lum kamchiliklarga yo'l qo'yilgani uchun kredit islohoti o'tkazish davomida bu kreditdan foydalanish bekor qilindi va xo'jaliklar to'g'ridan-to'g'ri bank tomonidan kreditlashga o'tkazilgan.

Hozirgi sharoitda jahon amaliyotida tijorat kreditning, asosan 3 turi qo'llaniladi:

- * qayd qilingan to'lov muddati bo'yicha kredit;
- * tovarlarni sotgandan keyingina qarzni to'lash bo'yicha kredit;
- * ochiq hisobvaraqa bo'yicha kreditlash.

Bunda tijorat krediti shartlari bo'yicha, keyingi tovar partiyasini jo'natish, oldingi jo'natilgan tovarlar bo'yicha qarzlarni to'lash muddatigacha amalga oshirilishi zarur.

Korxonalar tomonidan tijorat kreditidan foydalanish ular tomonidan bank kreditidan foydalanishni inkor qilmaydi. Tijorat krediti bank kreditidan farq qilsa-da, ularning harakati bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi mumkin. Korxonalar tijorat kreditidan foydalanganda, bank krediti korxonalar faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladigan kredit sifatida namoyon bo'la olmaydi. Tijorat kreditida korxonalarining hisob raqamlarida mablag'lari bo'lmagan sharoitda korxonalar tovarlarni kreditga sotib oladilar. Shuning uchun iste'molchi korxonalar bank kreditiga ehtiyoj sezmasligi mumkin. Ayni vaqtda mol sotuvchi korxonalar faoliyatida tovarlarini kreditga sotganligi uchun mablag'ga muhtojlik sezilishi mumkin. Mana shu sharoitda mol yetkazib beruvchi korxonalar pul mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qoplash maqsadida kredit olish uchun bankga murojaat qilishi mumkin. Bu hol, o'tgan asrning 30-yillar amaliyotida bank tomonidan egri kreditlash deb yuritilgan. Egri kreditlash deb yuritilishining sababi shundaki, kreditni haqiqatda mablag'i yetarli bo'lmagan korxonalar, mol sotib oluvchi korxonalar olishi zarur edi. Mol sotib oluvchining xo'jalik faoliyatidagi mablag'lar yetishmovchiligi mol yetkazib beruvchiga bank tomonidan kredit berish yo'li bilan qoplangan.

Yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarni hisobga olmagan holda tijorat krediti tovarlar sotish jarayonini tezlashtirishda va korxonalarining aylanma mablag'larini xo'jalik faoliyatidan tezroq oborotdan bo'shashini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Iste'mol krediti. Iste'mol krediti o'zining maqsadi bilan kreditning boshqa shakllaridan farq qiladi. Uning farqli belgisi jismoniy shaxslarni kreditlash hisoblanadi. Kreditning bu shaklida kredit beruvchi sifatida maxsus kredit muassasalari bilan birga tovar va xizmatlarni sotishni va ishlab chiqarishni amalga oshiradigan subyektlar ham bo'lishi mumkin. "Iste'mol krediti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga asosan "Iste'mol krediti jismoniy shaxsga (iste'molchiga) uning iste'mol ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotib olish uchun beriladigan kreditdir"¹⁰⁴.

---

¹⁰⁴ O'zbekiston Respublikasi Banklar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami. "Iste'mol krediti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. T.: O'zbekiston, 2011. 332 b.

Iste'mol krediti ikki shaklda: pul shaklida yoki tovar shaklida berilishi mumkin. Jismoniy shaxslarga tovar va xizmatlarga egalik qilish uchun, qimmat bo'lgan davolanishni to'lash, har xil tovarlar va uy jihozlari sotib olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun iste'mol kreditlari berilishi mumkin. Iste'mol kreditining ikki shakli mavjud. Bular moliyaviy iste'mol krediti va tovar iste'mol krediti. Moliyaviy iste'mol krediti pul shaklida banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan, tovar iste'mol krediti tovar shaklida ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo tashkilotlari tomonidan beriladi.

Davlat krediti. Kreditning bu shaklining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat bir tomondan qarz beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida ishtirok qilishi mumkin. Davlatning qarzlari ko'paygan hollarda davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish maqsadida, davlat qarz oluvchi sifatida, davlat qarzlarni joylashtirish jarayonini amalga oshiradi.

Davlat kreditining xarakterli xususiyati shundaki, davlat tomonidan olingan qarz mablag'lar ishlab chiqarish fondlari aylanishida yoki moddiy boyliklar yaratishda ishtirok qilmaydi. Bu mablag'lar davlat qarzlarni qoplash uchun ishlatiladi.

Davlat xazina majburiyatlarini chiqarish, moliya bozorlarida davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirish, davlat zayomlarini chiqarish va sotish yo'li bilan banklar aholining va boshqa moliya - kredit institutlarining pul mablag'larini yig'adi va ularni davlat qarzi va byudjet kamomadini qoplashga (moliyalashtirishga) sarflaydi.

Shuni ta'kidlash zarurki, o'tish davrida davlat krediti faqatgina moliyaviy resurslarni jalb qilish manbai sifatida emas, balki iqtisodiyotni markazlashgan kredit tizimi orqali tartibga solishning samarali vositasi sifatida ishlatilishi kerak.

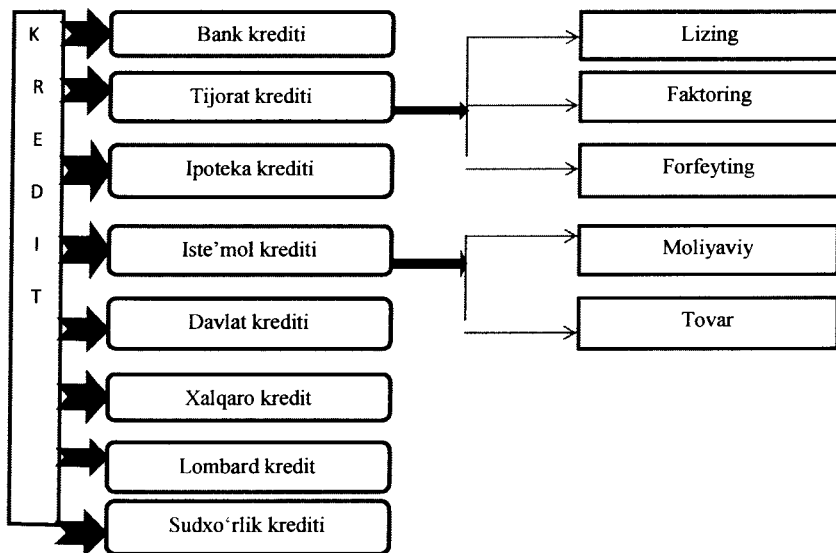
Qarz beruvchi vazifasini bajara turib, davlat kredit institutlarining likvidligini ta'minlashga kreditlar ajratishi, shuningdek, tijorat banklari orqali iqtisodiyotning turli sohalarini maqsadli kreditlashni tashkil etishda ishtirok qilishi mumkin. Davlat tomonidan:

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini kreditlash;
- moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezayotgan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan aniq tarmoq yoki mintaqalarga, agar byudjetdan moliyalashtirish imkoniyati tugagan bo'lsa, vaqtincha foydalanishga mablag' ajratilishi mumkin.

Undan tashqari, tijorat banklariga banklararo kreditlar bozorida kredit resurslarni kim oshdi savdosi yo'li bilan yoki to'g'ridan-to'g'ri

soʻtish jarayonida davlat tomonidan mablagʻlar vaqtincha foydalanishga berilishi mumkin.

Subyektlar oʻrtasida yuzaga keladigan kredit turlarini chizma tariqasida quyida yanada yaqqolroq ifodalash mumkin.

10.5.3-chizma. Kreditning subyektlari bo'yicha turlari

Faktoring va lizing kreditlashning yangi zamonaviy turlari bo'lib biz ularning respublikamiz tijorat banklari amaliyotida qo'llanilishini inobatga olib ular mohiyati va amaliyotiga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Xo'jalik subyektlari o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan mol-mulk majmualari (komplekslari), binolar, inshootlar, ishlab chiqarish asbob-uskunalari, transport vositalari va qishloq xo'jalik texnikalarini lizingga olishi mumkin.

"Mikromoliyalash to'g'risida"gi qonunga asosan mikrolizing munosabatlari uchun tijorat banki tomonidan beriladigan kredit summasining maksimal miqdori eng kam ish haqining 3000 barobaridan oshmasligi zarur. Lizing muddati lizing obyektiga qarab 1 yildan 5 yilgacha. Lizingdan foydalanish muddati 1 yildan 3 yilgacha ishlab chiqarish asbob-uskunalari, transport vositalari, qishloq xo'jalik texnikasini olish bo'yicha; lizingdan foydalanish muddati 1 yildan 5

yilgacha mol-mulk majmualari (komplekslari), bino va inshootlar, qishloq xo'jalik texnikasi uchun berilishi mumkin.

Faktoring — bankning xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyalashtirish bo'yicha xizmat turi bo'lib to'lovchilar tomonidan akseptlangan tovar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarni qayta sotib, keyin ular uchun to'lovlarni undirishga doir xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlarini regress huquqisiz qabul qilishdir. O'zbekistonda faktoring operatsiyalari «O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklar tomonidan faktoring operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida»gi Nizom (O'zR AV ro'yxati, № 953, 3.08.2000 y.) asosida amalga oshiriladi. Bank tomonidan ko'rsatilgan faktoring xizmati uchun qarzdordan haq undirish muddati — 90 kungacha. Eksport operatsiyalari bo'yicha faktoring amal qilish muddati 60 kungacha bo'ladi. Faktoring xizmatlarini ko'rsatishning majburiy sharti to'lovchining kredit bo'yicha muddati o'tib ketgan qarzlarning bo'lmasligi, eksport operatsiyalari bo'yicha muddati o'tib ketgan debetli qarzlarning bo'lmasligi lozim. Tijorat banklari byudjet tashkilotlariga qo'yiladigan talablar, jismoniy shaxslarning qarz majburiyatlari, pul to'lay olmaydigan deb e'lon qilingan korxonalar majburiyatlari, zarar keltiradigan korxonalar, nolikvid balansga ega korxonalar, kapital mablag'larni moliyalashtirish, eksport bo'yicha konsignatsion kontraktlar, badal (tovon) to'lash va barter bo'yicha bitimlar, ish haqini bosqichma-bosqich oldindan to'lash (avans), to'lovchi (qarzdor) mahsulotni shartnomada ko'rsatilgan muddat davomida qaytarib olish huquqiga ega bo'lgan holda, shuningdek sotib bo'lingandan so'ng xizmat ko'rsatish sharti bilan bo'ladigan oldi-sotdi shartnomalar bo'yicha faktoring operatsiyalarni amalga oshirmaydi.

Xalqaro kredit. Kredit munosabatlarining xalqaro miqyosda (davlatlar o'rtasida) amalga oshirilishi xalqaro kreditning yuzaga kelishiga olib keladi. Xalqaro kreditga xalqaro miqyosda harakat qiluvchi kredit munosabatlari to'plashi sifatida qarash zarur. Kreditning bu shaklini bevosita ishtirokchilari mamlakatlararo moliya-kredit institutlari, tegishli davlat hokimiyati, kredit tashkilotlari va alohida yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit bir davlat, shu davlat banki, yuridik shaxsi tomonidan ikkinchi bir davlatga, uning banklariga, boshqa yuridik shaxslariga muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan kredit hisoblanadi.

Xalqaro kredit davlat va xalqaro institutlar ishtirok etgan munosabatlarda pul (valyuta) shaklida, tashqi savdo faoliyatida esa tovar shaklida bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

– qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat tashkiloti va muassasalari, banklar, kompaniyalar, xalqaro valyuta-kredit tashkilotlari qatnashadilar;

– qarzga olingan mablag‘lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;

– qarz beruvchi mamlakatga to‘lanadigan ssuda foizining manbasi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi.

Xalqaro kredit mahalliy kredit bilan bir qatorda fondlar aylanishining barcha bosqichlarida qatnashadi.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

*mamlakatlar o‘rtasida kapitalning qayta taqsimlanishini ta‘minlaydi;

*kapitalning konsentratsiyalashuviga va markazlashuviga sharoit yaratadi va bu jarayonni tezlashtiradi;

*har xil valyutalarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borishda muomala xarajatlarini qisqartiradi.

Xalqaro kreditlar xarakteri bo‘yicha – davlatlararo, xususiy, firma kreditlariga;

– shakli bo‘yicha – davlat, bank, tijorat;

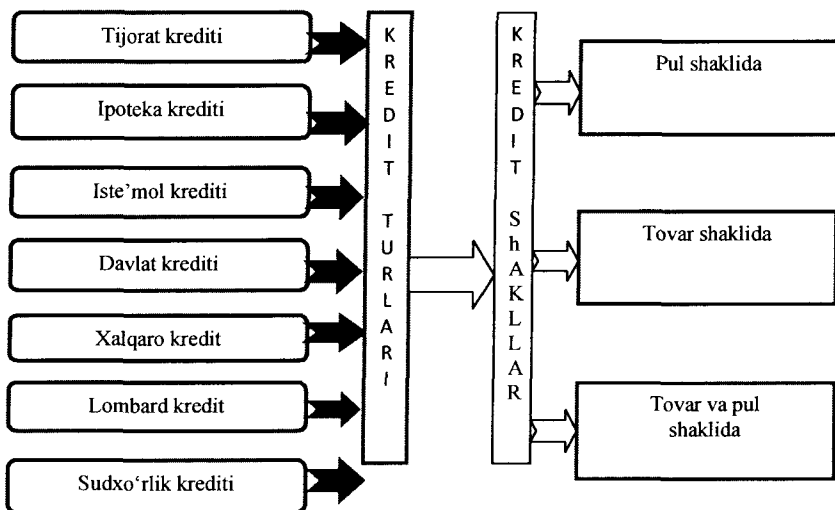
– tashqi savdo tizimida tutgan o‘rni bo‘yicha – eksportni kreditlash, importni kreditlashga;

– muddati bo‘yicha – qisqa muddatli-1 yilgacha, uzoq muddatli -5 yildan ortiq muddatga;

– obykti bo‘yicha – tovar va valyuta;

– ta‘minlanganligi bo‘yicha – tovar-moddiy boyliklar bilan yoki hujjatlar bilan ta‘minlangan kreditlarga bo‘linadi.

Tovar shaklida beriladigan xalqaro kredit yoki firma kreditlari tijorat kreditining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida qo‘llanilishi hisoblanadi va bir mamlakat firmasining tovari ikkinchi mamlakat firmasiga kreditga - to‘lov muddati kechiktirilib sotiladi. Bu jarayon, odatda, tratta (o‘tkazma veksell) bilan rasmiylashtiriladi. Eksportni kreditlashda davlat tomonidan subsidiya ajratilganligi uchun firma kreditlari bo‘yicha foiz stavkalari, odatda, foiz stavkalarining bozor bahosidan past bo‘ladi.

10.5.4-chizma. Kreditning turlari va shakllari

Xalqaro bank kreditlarining bank eksport kreditlari (xorijiy import qiluvchilarga xususiy tijorat banklari, maxsus tashqi savdo banklari tomonidan beriladigan kredit), yevrokredit (yirik tijorat banklari tomonidan yevro-valyuta bozori resurslari hisobidan yevro-valyutada, 2 yildan 10 yilgacha bo'lgan muddatga, o'zgaruvchan foiz stavkada kreditlar berish) kabi turlari mavjud.

Xalqaro davlat krediti ikki tomonlama kelishuv asosida rivojlangan mamlakatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga tovar yoki valyuta shaklida, foiz to'lash yoki foiz to'lamaslik sharti bilan, uzoq yoki qisqa muddatga beriladi.

Xalqaro valyuta - kredit tashkilotlarining kreditlari qisqa muddatli – 1 yilgacha (xalqaro valyuta fondining kreditlari), o'rta muddatli – 5 yilgacha (Jahon tiklanish va taraqqiyot banki) va uzoq muddatli – 20 yilgacha (Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki va boshqalar) kreditlar berishi mumkin. Xalqaro valyuta-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar xususiy tijorat banklaridan olingan kreditlardan (bu kreditlar bo'yicha o'rta foiz stavkasi yiliga 7-9% ni tashkil qiladi) arzoniga tushadi.

Sudxo'rlik krediti. Kreditning o'ziga xos shakli. Xorijda bu tarixan keng tarqalgan kredit hisoblanadi. Amalda sudxo'rlik krediti Markaziy bank tomonidan tegishli litsenziyaga ega bo'lmagan jismoniy

shaxslar, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan mablag'larni vaqtincha foydalanishga berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Sudxo'rlik krediti ssuda foizining yuqori stavkasi bilan xarakterlanadi (120-180%). Milliy kredit tizimi infrastrukturasini rivojlanishi va hamma turdagi potensial qarz oluvchilarga kredit resurslardan foydalanish huquqini ta'minlash natijasida sudxo'rlik krediti ssuda kapitali bozoridan yo'qolib boradi.

Ipoteka krediti – aholiga uy-joy qurish, sotib olish, uy-joylarni ta'mirlash, qayta qurish, rekonstruksiya qilish va boshqalar uy-joy, ko'chmas mulk munosabatlari bilan bog'liq kreditlar hisoblanadi.

Lombard krediti – Qimmatli qog'ozlar garovi ostida Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining likvidligini ta'minlash maqsadida beriladigan kredit. Ba'zi xorijiy davlatlarda lombard krediti boshqa mazmundagi kredit munosabatlarini ham o'zida ifodalaydi.

10.6. Kreditlash usullari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari

Kredit sohasidagi munosabatlar belgilangan ma'lum tizimga ega bo'ladi. Bankning kreditlash tizimi deganda kreditlash jarayonini tashkil qiluvchi va uni kreditlash tamoyili bo'yicha tartibga solinishini belgilovchi elementlar majmuasi tushuniladi. Kreditlash tizimining tashkiliy elementlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-kreditlash jarayonida qarz oluvchining o'z mablag'larining qatnashish tartibi va darajasi;

-kreditning maqsadga yo'naltirilganligi;

-kreditlash uslublari;

-ssuda hisobvaraqlarining shakllari;

-ssuda qarzini tartiblash usullari;

-ssuda mablag'larini maqsadli va samarali foydalanilishini, hamda o'z vaqtida qaytarilishini nazorat qilish tartibi va shakllari.

Sobiq ittifoq davrida davlat bankining kreditlash tizimi xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'laridan foydalanish chegarasi qonun bilan qat'iy chegaralanishiga asoslangan. Zamonaviy kreditlash tizimi davlat tomonidan xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat kabi me'yorlarni belgilanmaganligi bilan xarakterlanadi.

Faoliyat yuritishning bunday tijorat asoslari xo'jaliklarning o'z mablag'larini maksimal ishlatishga va qarz mablag'lari oldida to'liq mas'uliyatni sezishga majburlaydi. Shuningdek, qarz mablag'lari

faqatgina bank krediti sifatida emas, balki xo'jaliklararo pul va tovar shaklida qatnashmoqda. Korxonalarining xo'jalik oborotidagi o'z mablag'larining hajmi olinishi mumkin bo'lgan kredit hajmiga va kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisoblashdagi mijoz faoliyatining samaradorlik darajasiga ta'sir qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tishdagi aylanma mablag'larini bunday tashkillashtirish obyektini kreditlashdan subyektni kreditlashga o'tishga zamin yaratdi. Bu esa kreditlash mexanizmidagi yangi va samarali davrdir.

Bankning kreditlash tizimining asosiy elementi bo'lib kreditlash usullari hisoblanadi, chunki ular bu tizimning bir qator elementlari: ssuda hisob varag'i turi, ssuda majburiyatini tartibga solish, qarz mablag'larini maqsadli ishlatish va ularni o'z vaqtida qaytarish tartibini va shaklini nazorat qilish kabilarni belgilab beradi.

Kreditlash usullari deganda kreditlash tamoyillariga mos ravishda kreditni berish va qaytarish usullari tushuniladi.

Sobiq ittifoq bank amaliyotida kreditlashning 3 usuli: qoldiq bo'yicha, aylanma bo'yicha va aylanish-qoldiq usullari bo'yicha kreditlash tartibi qo'llanilgan. Qoldiq usuli bo'yicha kreditlashning mohiyati shunda ediki, kreditning harakati kreditlanayotgan moddiy qiymatliklarning, ya'ni tovar-mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va yuklab jo'natilgan tovarlarning qoldiq qiymati bilan bog'lanar edi. Zaxiralarning me'yordan oshishi kreditga talabni oshirish, kamayishi esa kreditning ma'lum qismining qaytarilishi lozimligini ko'rsatardi. Shu bilan birga, kreditlash usullarida kredit qoplash xarakterga ega edi, chunki zaxira va xarajatlarning me'yordan ortiq qismi o'z mablag'lari bilan emas, balki kredit hisobidan qoplanar edi.

Aylanish usuli bo'yicha kreditlashning xususiyati shunda ediki, kredit harakati material qiymatliklarning aylanishi ya'ni, kelib tushishi va ishlatishi bilan belgilanar edi. Kreditlashning bunday usuli yangi kredit berish va ilgari berilgan kreditni qaytarish faqatgina vaqt bo'yicha mos kelishi mumkin edi. Bu yerda kredit to'lov xarakteriga ega edi, chunki ssuda bevosita ishlab chiqarish xarajatlari, xizmatlarni to'lab berish uchun yo'naltirilgan. Qarz mablag'lari doimiy ravishda xo'jalik oborotida ishtirok etib, to'liq oborotdan so'ng kreditni qaytarish rejaga asosan amalga oshirilgan. Kreditlashning ushbu usuli yordamida xo'jalik organlarining to'lov oborotining uzluksizligini ta'minlashga erishilgan.

Qoldiq bo'yicha kreditlash usuli o'zining amaliy mohiyatini xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari davrida yo'qotdi, chunki 80-yillardagi bank islohotining birinchi bosqichida ko'pgina samarasiz obyektlarni kreditlashdan sog'lom obyektlarni yagona, umumlashtirilgan sxemada kreditlashga o'tildi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari yangi tijorat tuzilmalari, ya'ni mulkchilikning boshqa turiga asoslangan subyektlarga kredit berishda xorij amaliyotiga tayanib kreditlashning yangi usullaridan foydalanmoqdalar.

Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum.

Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda induvidual tartibda ko'rib chiqilishidir. Ssuda ma'lum maqsaddagi mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga ssuda ajratishda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda ssuda bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Odatda kredit liniyasi ochiq yoki yopiq turda bo'ladi. Yopiq kredit liniyadan vaqti – vaqti bilan kreditga ehtiyoj sezadigan 1 yilda 1 yoki 2 marta kreditga murojaat qiladigan mijozlarni kreditlashda foydalaniladi. Yil davomida doimiy o'z oborotida kreditga muhtojlik sezadigan mijozlar esa ochiq kredit liniyasidan foydalanadilar. Ochiq kredit liniyasi kredit hisobiga barcha hisob-kitob pul hujjatlarini bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga asosan to'lash uchun 1 yilga ochiladi, ammo kredit liniyasi undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuv tuzib, istagan vaqtida ssuda olishi mumkin. Lekin bank qarz oluvchining moliyaviy holatini zaiflashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida ssuda berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborli mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Davom ettiriladigan va ettirilmaydigan kredit liniyalari o'zaro farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi ochilib ssuda berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davomlashtiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar, bank tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil

ichida pul to'lash uchun ochilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi.

Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan ssuda hisobvarag'ini shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun mijozga ssuda hisobvarag'ini ochadilar.

Xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari sharoitida oddiy ssuda hisobvaraqlari keng tarqalgan.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan xo'jalik subyektlarini alohida ssuda hisobvarag'i ochish yo'li bilan kreditlanadi. Ba'zi tijorat banklarida kreditlar «kredit liniyasi ochib» yoki «kredit liniyasi ochmasdan» kreditlash yo'li bilan ajratilishi mumkin. Tijorat banklari tomonidan kreditlar tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning hisob-kitob hujjatlarini to'lash yo'li bilan beriladi. Muddati 30 kundan oshmagan davrga, qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan akkreditivlar ochish va boshqalar uchun ham kredit mablag'lari berilishi mumkin.

Kredit bank tomonidan kelishilgan muddatlarda so'ndirish muddati kelgan majburiyatlar bo'yicha mablag'larni mijozning hisobvarag'idan undirib olish orqali, muddatidan oldin qarzdorning topshirig'iga ko'ra hisob raqamdagi bo'sh qoldiq mablag'larni so'rab olish, garov mulkini o'zlashtirish orqali so'ndirilishi mumkin.

Xo'jalik subyekting «kredit liniyasi ochib» kreditlash alohida hisobvaraqq orqali oldindan kelishib olingan kredit summasi doirasida amalga oshiriladi. Kredit liniyasining hisobidan qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha pul hisob-kitob hujjatlarining to'lovi amalga oshiriladi. Aylanma-qoldiq usul bo'yicha to'lovlarni va kreditga layoqatli korxonalarini kreditlash yagona aktiv-passiv ya'ni **kontokorrent** hisobvarag'idan amalga oshiriladi. Ushbu hisobvaraqq mijozga bo'lgan yuqori ishonchni bildiradi. Hisobvaraqqning debetidan mijozning ishlab chiqarish faoliyati va foydani taqsimlash bilan bog'liq to'lovlari o'tadi, kreditga barcha tushumlar yoziladi. Hisobvaraqqning kredit qoldig'i korxonani o'z mablag'i borligini debet qoldig'i esa bankdan mablag' jalb qilinganini bildiradi.

Kontokorrent hisobvarag'i ochilganda mijozning boshqa hisobvaraqlari yopiladi. Kontokorrent hisobvarag'ining debet qoldig'i bo'yicha mijoz bankga shartnomada kelishilgan stavka bo'yicha foizlar to'laydi, kredit qoldig'i bo'yicha bank mijozga shartnomaga muvofiq foiz to'laydi.

Kontokorrent hisobvarag'ining amal qilish muddati 12 oydan oshmasligi lozim. Muddat tugashi bilan mijoz kredit saldosi ta'minlashi kerak. Aks holda, muddat tugagach uni to'la so'ndirgunga qadar kredit berish to'xtatiladi.

Overdraft, bu kontokorrent kreditning maxsus shakli hisoblanadi. Uning alohida xususiyati shundaki, bank mijozga uning hisob raqamida qisqa davr ichida debet saldoga ega bo'lishga ruxsat beradi.

Odatda overdraftdan juda ishonchli mijozlarga foydalanishga ruxsat etiladi. Overdraftda overdraft hisob varaqqa kelib tushayotgan barcha summalar qarzdorlikni so'ndirish uchun yo'naltiriladi, natijada kreditning hajmi kelib tushayotgan mablag'lar hajmiga qarab o'zgarishi mumkin. Overdraftda qarzdor har oyning oxiriga overdraft qoldig'i bo'yicha kredit saldosi ta'minlanishi kerak. Agar mijozning shu bankda depozit hisobvarag'i bo'lsa, undagi mablag'lar doirasida doimiy debet saldoga ega bo'lishiga ruxsat beriladi. Aksincha bo'lsa, mablag'lar berish kredit to'la so'ndirilgunga qadar to'xtatiladi. Kontokorrent va overdraft hisobvaraqlaridan kreditlash moliyaviy jihatdan barqaror xo'jalik subyektlari faoliyatini moliyalashtirish uchun qo'llaniladi.

Shunday qilib, tijorat banklarining kreditlari qaysi belgilarga qarab tasniflanmasin, ularni berishdan maqsad mijozlarning mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirgan holda uning faoliyatining uzluksizligini va bankka yuqori daromad keltirishini ta'minlashdan iborat.

Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati

Kreditning ahamiyati uning mohiyati va funksiyalari orqali aniqlanadi. Kreditning ahamiyatini kreditni intensivlashtirish dastagi va rag'batlantiruvchisi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda bajara-digan funksiyalarining natijasi sifatida aniqlashtirish mumkin.

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonini tezlashtiradi va ijtimoiy ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi. Korxonalariga beriladigan kredit ularning vaqtinchalik moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi va takror ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz davom etishini ta'minlaydi.

Pul mablag'lariga ehtiyoj ishlab chiqarishning nafaqat mavsumiy, shuningdek, boshqa sabablariga ham bog'liq. Barcha hollarda kreditni jalb etish asosiy va aylanma fondlarining uzluksiz doiraviy aylanishini, ishlab chiqarish jarayoni va tovarlar muomalasini tezlashtirishni ta'minlaydi.

Boshqa iqtisodiy kategoriyalar singari kredit mahsulot ishlab chiqarish va muomala sohasini rag'batlantiradi. Shuningdek, kredit ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga, iqtisodiy vazifalarni bajarishga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi sharoitda ishlab chiqarishni intensivlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muammolari yechilayotgan bir davrda kreditning ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqarishga jalb etishdagi ahamiyati ortib bormoqda.

Kreditning ilmiy-texnika taraqqiyotiga ijobiy ta'siri jahon talablariga mos mahsulot ishlab chiqarish, mehnat xarajatlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beruvchi yangi texnika va texnologiyalarni kiritish jarayonlarini imtiyozli kreditlashda ko'rinmoqda.

Hozirgi kunda ko'pgina korxonalarda chuqur tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarishni rivojlantirish fondi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni yangi texnik asosdagi asosiy fondlar bilan ta'minlash ehtiyojini qondira olmaydi. Bunday sharoitda korxonalar texnik jihatdan qayta qurish uchun kreditga ehtiyoj sezadi. Bundan ko'rinib turibdiki, kreditni paydo bo'lish shart-sharoitlariga nafaqat unga bo'lgan ehtiyoj, shuningdek, bo'sh pul mablag'larining mavjudligi, ularni vaqtinchalik foydalanishga berish imkoniyatiga bog'liq.

Kredit texnologik jarayonlarni takomillashtirish, asbob-uskunalarni modernizatsiya qilish, asosiy fondlar parkini yangi mashinalar bilan ta'minlash asosida, minimal kapital xarajatlar hisobiga xalq xo'jaligiga kerak mahsulotning hajmini oshirishda korxonalarining samarali yo'llarini tanlashida ularga iqtisodiy turtki beruvchi vositadir. Samarali tadbirlarni amalga oshirish uchun beriladigan kredit fond qaytimi va kapital xarajatlar samaradorligini oshirishga, asosiy fondlar strukturasi yaxshilashga va ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirishga yordam beradi. Kreditning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirishga ta'siri fondlar va mehnat unumdorligini qiymat shakllari o'sish sur'atlarini bir-biriga munosabatini ifodalaydi va o'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari samaradorligi darajasini xarakterlaydi.

Kredit shunday ishlab chiqarish vositalari sotib olish va kiritishga ishlatilishi kerakki, bunda bu vositalar asosida mehnat unumdorligini va mehnatning fond bilan qurollanish darajalari oshsin.

Kreditning muhim vazifasi sof daromadni ishlatishda vositachilik mexanizmini ta'minlashdan iborat. Sof daromadni kengaytirilgan

takror ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun avval uni pul ko'rinishida jamg'arish kerak.

Kreditning o'rmini to'g'ri aniqlash uchun uni ishlatish maqsadlarini, shu jumladan, umumiy va xususiy maqsadlarini yoritish kerak.

Kreditning umumiy maqsadi bu ijtimoiy ishlab chiqarishni dinamik va proporsional rivojlanish asosida aholining moddiy va madaniy turmush darajasini oshishini ta'minlaydi.

Kreditning asosiy maqsadi ishlab chiqarishni rivojlantirishning intensiv omillarini qo'llash asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdir.

Kredit davlatning iqtisodiy dastaklaridan biri sifatida butun iqtisodiyotning rivojlanishiga va alohida korxonalar faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit ishlab chiqarishga ijtimoiy xarajatlarni iqtisod qilish yo'li bilan ta'sir etadi. Ammo kredit tovar-moddiy boylıklardagi jonli yoki buyumlashgan mehnatni bevosita iqtisod qila olmaydi, chunki uning o'zi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi.

Kreditning ahamiyati uning iqtisodiyotga ta'sir etish mexanizmi va yo'nalishida ifodalangan nazariy tushunchadir.

Kreditning iqtisodiyotni va ilmiy texnika taraqqiyotini rivojlanishiga ta'siri uni xo'jalik hisobini mustahkamlanishidagi mavqeini oshiradi.

Xo'jalik hisobida qarz oluvchi yuridik mustaqil shaxs sifatida kreditor bilan kredit shartnomasi tuza oladi.

Kreditning xo'jalik hisobiga ta'siri quyidagicha amalga oshiriladi:

- qarz maqsadli yo'nalishiga ega bo'ladi;
- qarzni qaytarib berish va muayyan to'lov to'lash majburiyati qarz oluvchini olingan qarzni samarali ishlatishga undaydi.

Kreditning hozirgi sharoitdagi mavqeini oshirish uchun banklar kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlashlari, likvidlik qobiliyatiga ega bo'lmagan zaxiralar va xarajatlarga kreditlar bermasliklari, kreditni muomala xarajatlarini iqtisod qilishda keng qo'llashni hisobga olishlari zarur.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida ham kreditning ahamiyati ortib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamiz xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasiga kirib bormoqda va bunda kredit ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kredit mamlakatlararo o'zaro

hamkorliklarni amalga oshirishda, xususan qo'shma korxonalar qurishda va ularning faoliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Respublikamizning ichki kredit tizimida kreditning ahamiyati yanada muhimroq bo'lib ko'rinadi. Buni respublikamizning kredit tizimiga taalluqli qonunlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlari orqali ko'rish mumkin.

Respublikamizning «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonuni «Korxonalar to'g'risidagi qonun»ida, «Fermer xo'jaliklariga kredit berish va ular bilan hisob-kitob qilish qoidalari» va boshqa shularga o'xshash qonun va me'yorlar davlatimiz olib borayotgan pul-kredit siyosatini rivojlantirish istiqbollarini belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda. Shuningdek kredit munosabatlarini o'rnatishda «Mikromoliyalash to'g'risida»gi, «Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida»gi, «Lizing to'g'risida»gi, «Ipoteka to'g'risida»gi kabi O'zbekiston Respublikasi qonunlari ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasida kredit munosabatlarida kreditor sifatida faol ishtirokchi bo'lib tijorat banklari, mikroredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa moliya institutlari qatnashadi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda aktivlar bilan ta'minlashga beriladigan kreditlar firmalarning joriy ehtiyojlari uchun, aylanma mablag'larning aylanishini ta'minlash uchun, ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta'minlash uchun tez pulga aylanuvchi aktivlari garovi ostida, 12 oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Ta'minot sifatida odatda xomashyo zaxiralari, tovar-moddiy zaxiralari, tayyor mahsulot va ko'p hollarda debitorlik qarzi hisoblanadi. Bu turdagi kreditning keng tarqalgan shakli faktoring hisoblanadi. Tijorat banklari firmalarga uning debitorlik qarzining 70 foizi miqdorida kredit beradi. Hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar korxonaning mol yetkazib beruvchilar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshirishda, akkreditiv ochishda, ish haqi bo'yicha davlat korxonalariga kreditlar berishda, o'zaro qarzlarni kechishda kreditlarga murojaat etiladi. Bunday kreditlar iqtisodiy o'sish, mablag'lar aylanishining tezkorligini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Mamlakat iqtisodiy qudratini oshirishda ishlab chiqarish obyektlarini qurish uchun, ishlab chiqarish obyektlarini qayta ta'mirlash, texnik qurollantirish va kengaytirish uchun, texnikalar, asbob-uskunalar va transport vositalarini sotib olish, yangi turdagi

mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish, noishlab chiqarish sohasidagi obyektlarni qurish uchun va boshqa sohalarga uzoq muddatli kreditlar berish ham muhim o'rin tutadi.

Tayanch so'z va iboralar

<i>kredit;</i>	<i>kredit summasi;</i>
<i>foiz stavka;</i>	<i>Foiz normasi;</i>
<i>nominal foiz stavkasi;</i>	<i>hisob stavkasi;</i>
<i>qarz;</i>	<i>real foiz stavkasi;</i>
<i>foyda;</i>	<i>diskont stavka;</i>
<i>tijorat krediti;</i>	<i>oddiy foiz stavka;</i>
<i>Murakkab foiz stavka;</i>	<i>marja;</i>
<i>inflyatsiya darajasi;</i>	<i>banklararo kredit;</i>
<i>imtiyozli kredit;</i>	<i>qayta moliyalash stavkasi;</i>
<i>Markaziy bank;</i>	<i>kredit ta'minoti;</i>
<i>kredit tarixi;</i>	<i>kredit maqsadi;</i>
<i>kredit valyutasi;</i>	<i>qayd qilingan foiz stavka.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Kredit tamoyillarini sanab bering
2. Kredit munosabatlarining mohiyati nimadan iborat
3. Kreditning jamiyatda ijobiy jihatlarini yoriting
4. Kredit munosabatlarining qanday turlari mavjud?
5. Kreditning obyekti nima?
6. Kreditning subyekti nima?
7. Kreditning nechta funksiyasi mavjud?
8. Kreditning nechta shakli mavjud?
9. Kreditning nechta turlari mavjud?
10. Ijobiy kredit tarixining mohiyati nima?

XI BOB. KREDIT BO'YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

11.1. Kredit foiz stavkalari xususidagi nazariy qarashlar

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiyotning real sektorini kreditlash tijorat banklarining muhim daromad manbaiga aylangan. Milliy iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlashga mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, ularga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, xo'jalik yurituvchi subyektlarga bank kreditlari berish amaliyotini takomillashtirish orqali erishish mumkin.

Tijorat banklari faoliyatining natijalari va banklar tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltiriladigan kreditlarning hajmi ularga belgilanadigan baho darajasiga bog'liq bo'ladi. *Kredit bahosi xususidagi fikrlar dastlab Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan. Platonning fikricha, «...kreditning faqat ishonch asosida va foizsiz berilishi maqsadga muvofiq».*¹⁰⁵ *Aristotel ham shunday fikrlarni bildirib, «...pul pulni yaratmaydi va foizli daromad keltirmaydi»*¹⁰⁶ deb yozadi. Uning fikri ham pulni foizga emas, balki vaqtinchalik foydalanish uchun berishni yoqlaydi. O'sha davrga mos bunday yondashuvlar sudxo'rlik rivojlangan davrda jamiyat rivojlanishida tabaqalanishni cheklash uchun xizmat qilgan.

Kredit foizi bu o'ziga xos baho bo'lib u vaqtincha foydalanganlik uchun bahosidir. Amaliy nuqtayi nazardan foiz to'lovlarining manbai bu qarz oluvchining foydasidan ya'ni kreditdan foydalanish natijasida oladigan foydaning bir qismi. Kredit foizi qarzidor tomonidan kredit (ssuda)dan foydalanganligi uchun to'lovdir. Kredit foizi tovar ishlab chiqarish sharoitidagi kredit munosabatlarida shakllanadi. Nazariy nuqtayi nazardan kredit foizining manbasi sifatida qarzdorning kreditdan foydalanishi natijasida olinadigan daromadning bir qismi yuzaga chiqadi.

Kreditlash jarayonida mablag'lar harakati quyidagicha formulada aks ettirilishi mumkin:

$$P - P - T - P' - P''$$

---

¹⁰⁵ Платон. Политика или государство. Соч. Платона. СПб, 1863. Ч. III. С. 208.

¹⁰⁶ Аристотел. Политика. Перевод с греческого С.А.Жебелева. СПб, 1911. С.28.

Bu yerda:

P - P- qiymat shaklining o'zgarishi;

P - T- Kreditdan belgilangan maqsadlarda foydalanish;

T - P'-ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish va daromad olish;

P' - P'' - Kreditni foizlari bilan to'lash.

P - P'', bu yerda P'' = P + Kredit foizi.

K.Marksning fikricha, «...foiz qarzga beriladigan kapitalning o'sishidir»¹. U qarzga beriladigan kapitalning o'sishidan iborat bo'lgan foiz qarzga beriladigan kapitalning qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma bilan belgilanadigan bahosi shaklida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, foiz miqdori xususida to'xtalib, «...foizning faqat yuqori chegarasi bor, u ham bo'lsa – o'rtacha foydadir», deb tushuntiradi.

Kredit foiz stavkasining quyi va yuqori chegarasi bo'lib, uning yuqori chegarasi kreditdan foydalanish natijasida olinadigan o'rtacha foyda miqdoridir. Kredit foiz stavkasining quyi chegarasi bankning kredit berishdan olishi mumkin bo'lgan minimal foydasi hisoblanadi. Chunki foiz stavkasi quyi chegarasining bo'lmasligi mablag' egalaring mablag'larni joylashtirishidan naf bo'lmasligini anglatadi.

Klassik nazariyada foiz stavkasi va uning me'yori haqida J.Keyns: «Foiz me'yori bozorda kapitaldan foydalanganlik uchun to'lanadigan baho sifatida aniqlanadi».

Keyns foiz stavkasining makroiqtisodiy jihatdan shakllanish mexanizmi o'rgangan va iqtisodiyotdagi investitsion jarayonlarga bevosita ta'sir etish qobiliyatiga ega ekanligi asoslab bergan.

Amerikalik iqtisodchi I.Fisher foiz stavkasiga quyidagicha ta'rif beradi: «...biz foizning me'yorini foiz mukofoti sifatida aniqlaymiz, u pulda ifodalangan bo'lib bir yildan so'ng to'lanishi kerak».¹⁰⁷

O.I. Lavrushin foiz stavkasi xususida quyidagi fikrlarni keltirib o'tgan. U «Ssuda foizi ssudadan vaqtinchalik foydalanishdan olinadigan o'ziga xos to'lov hisoblanadi»¹⁰⁸, degan fikrni bildirib ssuda foizining tarkibiy qismi sifatida bank foiziga alohida urg'u bergan. Uning farqli jihati sifatida kredit munosabatlarida bank ishtirok etishini ta'kidlab, kredit bahosining mikrodarajada va makrodarajadagi omillar ta'sirida shakllanishini tahlil etishga va ularni guruhlariga ajratgan.

¹⁰⁷ Fisher I. Elementary principles of Economics. New-York, 1923. 370 p.

¹⁰⁸ Лаврушин О.И., Мамонова И.Д., Валенсица Н.И. И др. Банковский дело: Учебник. 7-й изд.; перераб. И доп. М.: Кнорус, 2008. 577 с.

I.Tavasiyev: «banklar uchun pullar o'zida «oldi-sotdi» predmetini ifodalab o'zining narxi bo'lgan bank foiziga ega». Nazariy nuqtayi nazardan uni to'lash manbai bo'lib kreditdan foydalanish natijasida olinadigan qarz oluvchi foydasining bir qismi hisoblanadi.

Bank foizini kredit munosabatlarida qatnashuvchi subyektlardan biri bank bo'lgan holda vujudga kelishini ta'kidlaydi.

Banklarda foiz stavkasi 2 xil ma'noda foydalaniladi:

1. Bank jalb qilgan mablag'lar (boshqa kredit tashkilotlaridan olingan banklararo kreditlar, jismoniy va yuridik shaxslarning omonotlari va depozitlariga foiz, mijozlarning hisobvaraqlaridagi qoldiqlarga foiz)ga to'laydigan qiymatni ifodalashda;

2. Bank joylashtiradigan mablag'larga olinadigan qiymatni ifodalash uchun. Boshqacha qilib aytganda bank foizi turli shakllarda :

- ✦ Depozit foizi;
- ✦ Kreditlar bo'yicha foiz;
- ✦ Banklararo kreditlar bo'yicha foiz;
- ✦ Qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar bo'yicha foiz.

Kredit summasiga muvofiq kelmagan foizning mutloq miqdori hech narsani anglatmaydi. Shu sababdan kredit kelishuvining samaradorligini oydinlashtirish kredit qiymatining u yoki bu ma'qul qiymatni aniqlash uchun nisbiy ko'rsatkich - foiz me'yori ko'rsatkichidan foydalaniladi:

$$F_n = \frac{O_f}{S} * 100 \%,$$

F_n - foiz normasi;

O_f - olingan foizlar summasi;

S - kredit summasi.

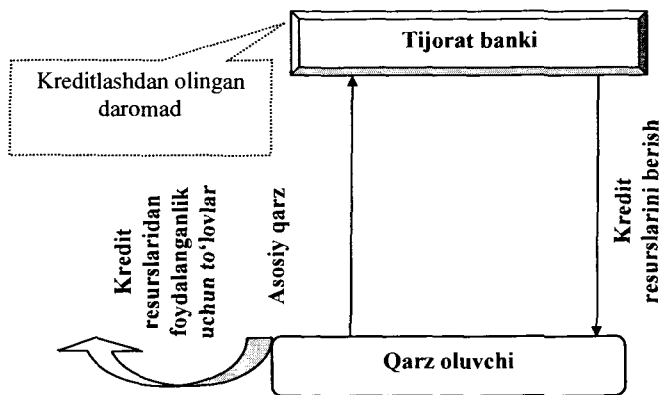
Foiz darajasi kredit bitimi tomonlari o'rtasidagi kredit resurslariga bo'lgan talab va taklifni hisobga olgan holda shartnoma orqali aniqlanadi. Markaziy bank doimiy ravishda to'g'ridan-to'g'ri kredit foiz normasini ma'muriy boshqaruvidan uning darajasini qayta moliyalashtirish foiz stavkasini o'zgartirish va majburiy rezervlar normasini manevrlash orqali tartibga solishning iqtisodiy usullaridan foydalanadi.

Kreditor qarz oluvchiga kredit beradi, qarz oluvchi mablag'lardan foydalanadi va ma'lum muddat davomida o'sgan qiymatni oladi hamda shu daromadning bir qismini kreditorga kredit foizi sifatida to'laydi. Quyidagi rasmda bank va qarzdor o'rtasida kredit va u bo'yicha foizlarning aylanish tartibini ko'rib chiqamiz.

Bank kreditor uchun foiz bu resurslarni joylashtirgani uchun mukofot hisoblanadi. Qarz oluvchi uchun kelajakda o'sib borgan iqtisodiy

aktivni qaytara olgan taqdirda uning qilgan investitsiyasi rag'batlantiriladi.

Ba'zi adabiyotlarda kredit foizining yana bir manbasi - bu mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatilgan. Buni biz lizing munosabatlarida ko'rishimiz mumkin, lekin kredit munosabatlarida uning asosiy manbasi tadbirkorlik faoliyatidan ko'rilgan foyda hisoblanadi.

11.1.1-rasm. Kredit va bo'yicha olinadigan foizlar aylanishi

Kreditlar bo'yicha foiz stavkalari tijorat banklari tomonidan kredit kelishuvining aniq shartlarini hisobga olib o'rnatiladi, ya'ni kredit hajmi va uni muddati, ta'minot mavjudligi, mablag'larni jalb qilishdagi xarajatlar, kreditni rasmiylashtirish va nazorat bo'yicha xarajatlar, qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va boshqalar.

Hozirgi vaqtda foizlarni to'lash manbasi kredit qo'yilmalarining yo'nalishidan kelib chiqib turlichadir. Qisqa muddatli kreditlar bo'yicha to'lovlar mahsulot tannarxiga qo'shiladi, uzoq muddatli va muddati o'tgan kreditlar bo'yicha xarajatlar korxonaga soliqqa tortilgan foydasiga olib boriladi.

Zamonaviy mexanizmning xususiyati bevosita foizlar bo'yicha daromad va xarajatlarning bank yakuniy moddiy manfaatlari bilan bevosita bog'liqligi hisoblanadi. Bank kredit kapitalining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlari umumiy summasining joylashtirilgan mablag'lar hajmiga nisbatan ifodalaydi.

Iqtisodiyotda kreditga bo'lgan talabning o'sishi kredit operatsiyalari manbasi sifatida bank depozitlari salmog'ining o'sishiga

muvofig bo'lishi kerak. Bu esa, o'z navbatida bank tomonidan depozitlarga bo'lgan talab va taklif muvozanatga kelguncha davom etadi. Aksincha iqtisodiyotda kreditga bo'lgan talabning pasayishi banklarning kredit operatsiyalaridan olinadigan daromadlarini kamaytiradi. Bankning passiv operatsiyalari salmog'ini qisqartirish orqali, bank foydasini oshirishi mumkin. Shu ma'noda kredit tizimida resurslar oqimining kamayishi iqtisodiyotda qarz mablag'lariga bo'lgan talabni qisqartiradi. Iqtisodiy munosabatlarda kredit foizi rolining oshishi, uning tartibga solish funksiyasining yuzaga chiqishi natijasi bilan izohlanishi mumkin.

Tijorat banklarida kredit operatsiyalari bo'yicha foizlarni shakllanishida aniq bir tamoyil va yo'nalishlar asosida amalga oshirishi lozim. Kredit foiz stavkasining shakllanishida quyidagi tamoyillarga asoslanish kerak:

1. Tijorat banklarining faoliyati bozor iqtisodiyoti talablariga mos kelishi tamoyili. Bu tamoyilga asosan, banklar kredit va foiz siyosatini iqtisodiy konyunkturadagi o'zgarishlarni, Markaziy bankning pul-kredit siyosati parametrlari va pul bozorlaridan resurslarni jalb eta olish talablariga muvofig bo'lishi kerak.

2. Kreditlash bilan bog'liq iqtisodiy risklarni qoplash tamoyili. Bu tamoyil kreditlar bo'yicha iqtisodiy asoslangan foiz stavkasini, bankning minimal daromadga ega bo'lishini ta'minlash darajasida o'rnatishni talab etadi. Shuningdek, kredit risklari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash darajasi, bankning dividendlar va soliq bo'yicha majburiyatlarini bajarishi uchun yetarli bo'lishi lozim.

3. Tijorat banklarining kreditlashni tashkil etish va kreditlash jarayonlarida xarajatlarni qisqartirish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish tamoyili. Bu tamoyilga muvofig bank xarajatlarini turkumlash yo'li bilan, kreditlash bilan bog'liq xarajatlarni aniqlash, minimallashtirish va uning hisobini yuritish mexanizmini aniqlashtirishni ko'zda tutadi. Bank kredit operatsiyalari bo'yicha xarajatlarni kamaytirish kredit tannarxini kamaytirishga xizmat qiladi va mijoz uchun yuqori bo'lmagan foizlar o'rnatishga asos bo'ladi.

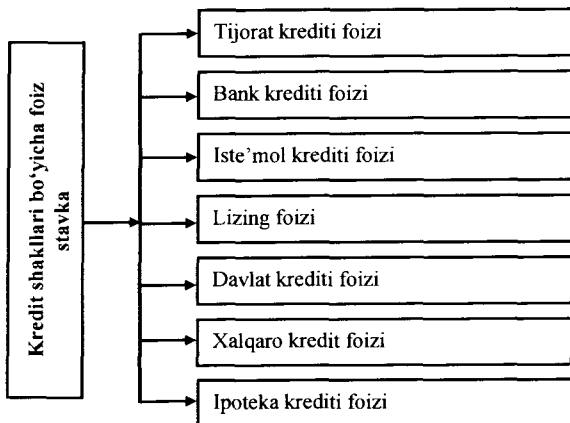
Ushbu tamoyillarga asoslanib tijorat banklarida kreditlashni tashkil etish bank operatsiyalari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

11.2. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalari va ularning turlari

Banklarda uzoq muddatli kreditlashni kengaytirish, iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi asosiy shart-sharoitlardan biriga aylanmoqda. Banklar tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltiriladigan kredit qo'yilmalari hajmi ularga belgilanadigan foizlarga bog'liq bo'lib hisoblanadi.

Qarz beruvchi va qarz oluvchilar o'rtasida moliyaviy vositachi sifatida qatnashib, banklar birinchidan olingan mablag'larni ikkinchilariga vaqtinchalik foydalanishga beradilar.

Bank kredit foizlarini o'rnatish jarayonida ularni tasniflash va ma'lum belgilariga ko'ra guruhlash muhim hisoblanadi. Kredit foizini guruhlashda turli mezonlar asos qilib olinishi mumkin. Quyida biz bank kreditlari bo'yicha foizlarni turkumlashni ko'rib chiqamiz.

11.2.1-rasm. Kredit foiz stavkasining kredit shakllari bo'yicha turkumlanishi

Banklarda kredit foiz stavkalarini tasniflash va ma'lum belgilariga ko'ra guruhlash muhim hisoblanadi. Yuqoidagi rasmda kredit foiz stavkasini kredit shakllariga muvofiq tasniflanishi keltirilgan

Kredit shakllari bo'yicha guruhlash:

- Tijorat krediti foizi;
- Bank kredit foizi;
- Iste'mol krediti foizi;
- Lizing bo'yicha foiz;

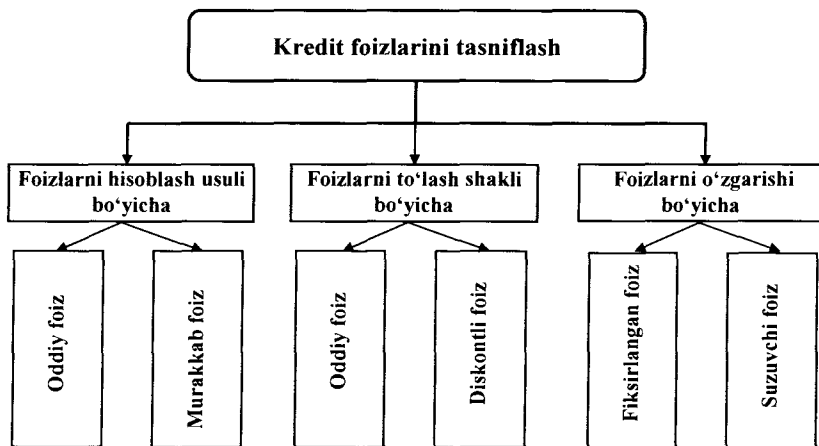
- Davlat krediti bo'yicha foiz;
- Ipoteka krediti bo'yicha foiz;
- Xalqaro kredit bo'yicha foiz.

Kredit shakllari ichida foizlari yuqoriligi va belgilanishi jihati bilan tijorat, iste'mol va bank kreditlari ajralib turadi.

Taniqli iqtisodchi O.Lavrushin kredit foizini belgilar bo'yicha quyidagicha turga ajratadi:

Kredit shakllari bo'yicha - tijorat foizi, bank foizi, iste'mol foizi, lizing bitimlari bo'yicha foiz, davlat krediti bo'yicha foiz.

Investitsiya turi bo'yicha- aylanma mablag'lariga kredit bo'yicha foiz, asosiy fondlarga investitsiya bo'yicha foiz, qimmatli qog'ozlarga investitsiya bo'yicha foiz.

11.2.2 - rasm. Kredit bo'yicha foizlarning tasniflanishi

Kreditlash muddatlari bo'yicha foiz

Kredit foizlari tijorat krediti, bank krediti, iste'mol krediti, davlat krediti, lizing bitimlari, ipoteka va xalqaro kredit shakllari bo'yicha turkumlangan. Kredit shakllari ichida bank krediti keng tarqalganligi bois va uning bahosini shakllanish jarayonini tadqiq qilish muhim hisoblanadi.

Quyida keltirilgan rasmda bank kreditlari bo'yicha foizlarni turli mezonlar asosida tasniflanishini ko'rib o'tamiz.

Kreditlarni hisoblash usuliga asosan kredit foizi oddiy va murakkab foizlarga bo'linadi. Oddiy foizlarni hisoblashda asosiy

qarzning qoldiq summasidan foizlar hisoblab chiqariladi. Murakkab foiz usulida esa, hisoblangan foizlar asosiy qarz qoldig'iga qo'shilib hisoblanadi. Foizlarni hisobga olishning ikkinchi usulidan bank amaliyotida kam foydalaniladi.

Foiz nazariyasiga muvofiq, umuman foizlar singari kredit foizlarini nominal va real foiz stavkalariga ajratamiz.

Hisoblash usuli bo'yicha kredit foizlarini quyidagicha bo'lamiz:

- Oddiy foiz;
- Murakkab foiz.

Real foiz stavkasi = nominal foiz stavkasi – inflyatsiya darajasi.

Masalan, kreditga berilgan 100 so'm 1 yilda nominal foiz stavkasida 10 % teng miqdorda kreditorga 110 so'm bo'lib qaytsa, real foiz stavkasida inflyatsiya ta'siri hisobga olinib ushbu qiymatning xarid qobiliyatini pasayganligini ko'rsatadi. Nominal foiz stavkasi – bu inflyatsiyani hisobga olmaydigan foiz stavka, real foiz stavkasida esa, inflyatsiya hisobga olinadi.

Foizlarni to'lash shakli bo'yicha:

- Oddiy foiz;
- Diskontli foiz.

To'lash shakliga ko'ra foizlar oddiy va diskontlangan shaklda bo'lib, odatda kreditning foizini kredit qaytarish jadvaliga muvofiq belgilangan muddat davomida to'lash amalga oshiriladi. Diskontlangan foizlar esa kredit berilgan vaqtda ushlab qolinadi va jadval asosida asosiy qarz summasi qaytariladi.

To'lash shakliga ko'ra foizlar oddiy va diskontlangan shaklda bo'lib, oddiy foizlarda kredit bo'yicha foizlarni olingan kreditni qaytarish grafigiga muvofiq to'lash amalga oshiriladi. Diskontlangan foizlar, esa kredit berilgan vaqtda ushlab qolinadi va jadval asosida asosiy qarz summasi qaytariladi.

Foizlarni o'zgarishiga ko'ra quyidagicha turkumlaymiz:

- Fiksirlangan foiz;
- Suzuvchi foiz.

Tijorat banki va mijoz o'rtasidagi shartnomaga muvofiq kredit foiz stavkasi ikki usulda belgilanishi mumkin. Qat'iy belgilangan yoki fiksirlangan foiz stavkalari kredit shartnomasiga muvofiq o'zgarmaydi va bozor stavkalarining o'zgarishi hisobga olinmaydi. Odatda fiksirlangan foiz stavkalari qarz oluvchilarga foydali bo'lib, ularga

xarajatlarni rejalashtirishga yordam beradi va inflyatsiya sharoitida kredit foiz stavkasi yanada tushishiga oli keladi. Suzuvchi foiz stavkalarda kreditor va mijoz o'rtasida bazaviy stavka o'zgarishiga (Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi yoki banklararo va pul bozorlari stavkalari) asosan shartnomaga o'zgartirish kiritish nazarda tutiladi. Suzuvchi foiz stavkalari banklarning bozor stavkalari o'zgarishi riskini kamaytirish va ularni boshqarishda qo'l keladi. Shuningdek, inflyatsiya sharoitida bank aktivlari qadrsizlanishining oldini oladi.

Banklarda kredit foiz stavkalarini kredit muassasalarining turlari bo'yicha klassifikatsiyasidan ko'rish mumkinki, Markaziy bank tijorat banklarini kreditlash stavkasi amalda qayta moliyalashtirish kreditlarini ajratishda shakllanadi. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi shakllanadi.

Kredit foiz stavkasi shuningdek, turlicha turli mezonlar va belgilardan kelib chiqib turlarga ajratish mumkin. Quyidagi jadvalda kredit foiz stavkasini ma'lum mezonlar asosidagi tasnifi keltirilgan:

11.2.1-jadval

Kredit foiz stavkasining tasnifi

№	Guruhtlanish belgilari	Kredit foizi turlari
1	Kredit muassasalari turlari bo'yicha	Markaziy bank stavkasi
		Bank foizi
		Lombard foizi
2	Investitsiyalar turlari bo'yicha	Aylanma mablag'larga investitsiyalar uchun foizlar
		Asosiy fondlarga investitsiyalar uchun foizlar
		Qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar uchun foizlar
3	Kreditlash muddati bo'yicha	Qisqa muddatli kreditlar uchun foizlar
		Uzoq muddatli kreditlar uchun foizlar
4	Kredit muassasasi-ning bajaradigan operatsiyalari turlari bo'yicha	Depozit foizlari
		Kredit foizlari
		Banklararo kreditlar bo'yicha foizlar

Tijorat banklari qayta moliyalashtirish kreditlarini jalb qilib, shuningdek o'z mablag'lari hisobidan jismoniy va yuridik shaxslarni kreditlash bo'yicha kredit foiz stavkasini shakllantiradi. Tijorat banklari tomonidan ajratiladigan kreditlarning foiz stavkasi qayta moliyalash-

tirish kreditlari foiz stavkasidan yuqori bo'ladi. Sababi, banklar tijorat tashkiloti va ma'lum foyda olish uchun kredit operatsiyalarini amalga oshirishda jalb qilingan mablag'larga o'z marjasini hisobga olib kredit ajratadi.

Lombard stavkalari lombard tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxslarga qisqa muddatga yuqori foiz stavkada berilishi bilan ajralib turadi.

Tijorat banklari kredit foiz stavkalari investitsiyalar turlari bo'yicha, aylanma mablag'larni shakllantirish uchun foizlar (qisqa muddatli), asosiy fondlarga investitsiyalar uchun foizlar (qisqa muddatli) va qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar uchun foiz stavkalariga bo'linadi.

Kreditlash muddati ham foiz stavkalarni shakllantirishda hisobga olinuvchi muhim omil hisoblanadi. Uzoq muddatli kreditlarga inflyatsiya barqaror bo'lgan sharoitlarda past foiz stavkalar, qisqa muddatli kreditlarga yuqori foiz stavkada kreditlar ajratiladi.

Kredit muassasining bajaradigan operatsiyalari turlari bo'yicha, resurslarni shakllantirish jarayonida depozit foiz stavkalariga, ushbu stavkaga marjani inobatga qo'shilgan holdagi kredit foiz stavkalariga ajratiladi. Shuningdek, banklar o'zaro resurslarni oldi-sotdi qilishda foydalaniladigan banklararo kreditlar bo'yicha foiz stavkalarga ajratiladi.

Bank kreditlari bo'yicha foiz stavkalarni shakllantirishda quyidagi yo'nalishlar va hisobga olinishi banklarda kredit operatsiyalarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi:

1. Inflyatsiya yuqori sharoitda tijorat banklarining uzoq muddatga joylashtirgan kreditlari qadrsizlanadi. Buning oldini olish uchun esa, bank va mijoz o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasida suzuvchi stavkalarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Suzuvchi foizlar banklarning bozor stavkalari o'zgarishi riskini kamaytirish va boshqarishda qo'l keladi. Shuningdek, inflyatsiya sharoitida bank aktivlari qadrsizlanishining oldini oladi.

2. Bizning bank amaliyotimizda kredit foizlari oddiy usuldan foydalaniladi. Diskont usulini qo'llash banklarning foiz to'lovlarini muddatidan oldin undirib olish orqali, bank riskini kamaytirish va ularni boshqarishga imkon yaratadi.

3. Banklarning foiz siyosati bugungi kunda bank likvidligini ta'minlash va uni optimal boshqarishga qaratilishi kerak. Kredit foizining differensiyasi aktiv operatsiyalar bo'yicha qo'yilmalar likvidligiga bog'liq holda bo'lishi lozim.

Tijorat banklarida foizdan foydalanish mexanizmi o'zida banklar amalga oshiradigan foiz siyosatining elementlari majmuini ifodalaydi. Mexanizmning alohida elementlari sifatida quyidagilar ajratiladi:

- ✓ Foiz stavkasini shakllantirish usullari;
- ✓ Foiz stavkalarining differensiyalash mezonlari bo'yicha;
- ✓ Markaziy bank tomonidan foiz normasini tartiblash metodlari bo'yicha;
- ✓ Foizlar bo'yicha to'lovlarni o'tkazish va undirish tartibi bo'yicha;
- ✓ Foizning qarz oluvchilar moddiy manfaatlar tizimi bilan o'zaro bog'liqligi;
- ✓ Kredit muassasalarining daromadlari va xarajatlarini shakllantirishdagi foizning o'rni.

Xulosa qilib aytganda, kredit munosabatlarida ilmiy asoslangan kredit foizlarini amaliyotda qo'llash orqali iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin. Ayniqsa, iqtisodiyotda kredit foizlarining bozor mexanizmi asosida shakllanishi, talab va taklifning hisobga olinishi hamda asosli o'rnatilishi samarali hisoblanadi.

11.3. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalari shakllanishining huquqiy asoslari

Bozor munosabatlarini qaror topishi va rivojlanishi bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining muhim tarkibiy qismi hisoblangan bank tizimi va kredit munosabatlarining qonuniy asoslarini shakllantirish zaruratini keltirib chiqardi. Bank va bank faoliyatiga oid huquqiy islohotlar respublikamizda bozor iqtisodiyoti jarayonlariga moslashayotgan hozirgi rivojlanish davri bilan uzviy bog'liq holda vujudga kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi har qanday huquq sohasining asosiy manbasi hisoblanib, jumladan kredit munosabatlariga oid qonunchilikning ham muhim manbasi va huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Tijorat banklari va ularning kredit munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solishda bank sohasiga taalluqli qonunlar muhimdir.

Mamlakatimizda har qanday munosabatlarni tartibga solish borasidagi huquqiy me'yorlar va tartiblar O'zbekiston Respublikasining Fuqorolik Kodeksida o'z aksini topgan. Kredit munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqorolik Kodeksiga muvofiq tartibga solinadi. Fuqorolik Kodeksining 41-bobi «Qarz va kredit» to'g'risida bo'lib, uning ikki paragrafi kredit munosabatlariga bag'ishlangan. Tijorat banklarida kreditlashni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri,

tomonlar o'rtasida kredit bitimining shartnomaviy xarakterga ega ekanligidir. Kredit munosabatlarida ikki tomon, qarz oluvchi va kreditor ishtirok etib, ular o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro talablar va majburiyatlar shartnoma asosida mustahkamlanishi ko'rsatib o'tilgan¹⁰⁹.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning 3-bobi 31-moddasiga muvofiq, banklar o'z mijozlari bilan o'zaro munosabatlarni shartnomalar asosida amalga oshiradi¹¹⁰. Kreditor va qarz oluvchi o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasi huquqiy-iqtisodiy shartlarni, huquq va majburiyatlarni aniqlaydi.

Qarzdor va kreditor o'rtasida kredit shartnomasi yozma ravishda tuzilib, tomonlar o'rtasida imzolalanib huquqiy kuchga kiritiladi. Fuqarolik Kodeksining 744-moddasiga muvofiq, kredit shartnomasida bir tomon – tijorat banki yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi subyektga (qarzdorga) shartnomada ko'rsatilgan miqdorda va belgilangan shartlar asosida pul mablag'larini (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul mablag'larini va undan foydalanganlik uchun foizlarni qaytarish majburiyatini oladi¹¹¹.

Huquqiy nuqtayi nazardan qonuniy foizlar bilan shartnomaviy foizlar farqlanadi. Qonuniy foizlar pul majburiyatlari bo'yicha qonunchilikda belgilangan tartibda o'rnatiladi. Shartnomaviy foizlar esa, qoidaga ko'ra majburiyatlar o'z vaqtida bajarilmasa va uni bajarish ma'lum bir muddatga cho'zilgan hollarda majburiyat summasiga nisbatan foizlar belgilash tomonlar o'rtasidagi shartnomada ko'rsatilgan taqdirda yuzaga keladi. Qarz shartnomasi yoki mahsulot sotish va xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarda shartnomaviy xarakterdagi foizlarni belgilash mumkin. Bunda qarz bitimlarida foizlarni to'lash shartnomada ko'rsatilgandagina amalga oshiriladi. Kredit shartnomasida esa, foizlarni qonun asosida belgilanishi majburiy hisoblanadi. Kreditor va qarz oluvchi kredit shartnomasida to'lanishi lozim foizlarni kelishib belgilamasa, bunday kredit shartnomasi tuzilmagan hisoblanadi. Xuddi shu jihati bilan kredit kredit shartnomasi qarz (pullik) shartnomasidan farq qiladi. Qarz shartnomasi esa imzolangan hisoblanadi va unda foiz shartlari

¹⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 1996. Б. 287.

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т.: Ўзбекистон, 2003. Б. 43.

¹¹¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 1996. Б. 291.

bo'lasligi mumkin. To'lanishi lozim bo'lgan foizlar to'g'risidagi shart kredit shartnomasidagi ta'minlanish xarakterini ifodalaydi.

Kredit summasiga hisoblanadigan foizlar bu kredit shartnomasidan kelib chiqqan holda kredit muddati va qarz oluvchining shartnomada qayd etilgan shartlarda va tartibda to'lanadigan to'lov hisoblanadi. Huquqiy tasnif nuqtayi nazaridan kredit summasi uchun foiz bu bank kreditor uchun uning ko'rsatgan xizmatlari uchun to'lanadigan "pul mukofoti" (kredit berilganlik uchun to'lov) hisoblanadi. Bunday mukofotni pul mablag'larini vaqtinchalik foydalanishga berish natijasida olinadigan bank kreditor daromadlarining bir turi sifatida qaraymiz. Foizlar hajmi (foiz stavkasi) to'g'risidagi shart kredit shartnomasida tomonlar o'rtasidagi kelishilgan foiz stavka sifatida ifodalanadi. Bunda foiz stavka hajmi tomonlar manfaatiga mos bo'lishi lozim, ya'ni foiz stavkasi miqdori nolga teng bo'lasligi va juda yuqori bo'lasligi lozim.

Bank kreditni foizsiz berganda, boshqa bitimni tuzish yoki qarz oluvchidan boshqa manfaat ko'zlayotgan bo'ladi. Ushbu amaliyot ayrim mamlakatlar bank amaliyotida mavjud bo'lib, foizsiz kreditlar taqdim etish orqali bank mijozlaridan boshqa ko'rinishda daromad olishni ko'zlaydi.

Kredit shartnomasi konsensual shartnoma¹¹² hisoblanib, u kredit munosabatlari ishtirokchilari tomonidan imzolanishi bilanoq tuzilgan hisoblanadi va huquqiy kuchga kiradi. Ammo, berilgan kreditga foizlar shartnoma tuzilgan kundan emas, balki haqiqatda kredit mablag'laridan foydalanilgan davr uchun to'lanadi. Bank kreditor va qarz oluvchi o'rtasida tuziladigan kredit bitimining o'ziga xos xususiyati shundaki, u ma'lum bir to'lov evaziga tuziladigan, ya'ni qarzdor kreditorga kreditdan foydalangan uchun foiz, vositachilik - komission ko'rinishida haq to'lashi haqidagi shartnomadir.

Kredit shartnomasining muhim elementlaridan biri foiz stavkalarining belgilanishidir. Bank kreditidan foydalanganlik uchun to'lov miqdori shartnomada ko'rsatib o'tiladi. Bank kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnomaga muvofiq, bank kreditidan foydalanganlik uchun foiz to'lovlarini o'z vaqtida qaytarishni qarzdordan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, kredit shartnomasida bir martalik vositachilik va komission haq to'lanishi belgilash mumkin (qonunchilikda belgilangan tartibda). Ushbu shartlar kredit shartnomasining tegishli bo'limida aks ettirilishi lozim.

---

¹¹² Изоҳ: Консенсуал шартнома – томонларнинг розилиги асосида ва имзоланиши билан кучга кирувчи шартнома.

Demak, kredit foiz stavkasi qarz oluvchi va kreditor o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatib o'tiladi. Endi kredit shartnomasida kredit foizi miqdorini o'rnatishning qonunlarda qayd etilgan jihatlari ko'rib chiqamiz.

Qonunlar oliy yuridik kuchga ega O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan qabul qilinadigan huquqiy akt hisoblanadi. Qabul qilinadigan qonunlarda hamma sohalar singari, bank faoliyatiga oid iqtisodiy munosabatlarning asosiy mazmuni va ularni huquqiy jihatdan tartibga solishning asosiy usullari, maqsad hamda vazifalari ko'rsatilgan bo'ladi. Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalar, xizmat haqi va komission to'lovlar Qonun va qonun osti hujjatlariga muvofiq banklar tomonidan mustaqil belgilanadi. Jumladan, «Banklar va bank faoliyati to'g'rida»gi Qonunning 28-moddasi birinchi bandiga muvofiq, bank kredit operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari va vositachilik haqi miqdorini mustaqil belgilaydilar¹¹³. Kredit foiz stavkasi va boshqa to'lovlarni belgilash tartibi bank siyosatida o'z aksini topadi.

Respublikamizda tijorat banklari chakana xizmatlarining rivojlanib borishi, aholi va banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni takomillashtirishni talab etdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan «Iste'mol krediti to'g'risida»gi, «Ipoteka to'g'risida»gi va «Mikromoliyalash to'g'risida»gi Qonunlariga muvofiq, bank va qarzdorlar o'rtasida kredit munosabatlari qonuniy jihatdan tartibga solinadi. Xususan ularda bank kredit xizmatlarini ko'rsatish shartlari, tartibi va ular bo'yicha belgilanadigan foiz stavkalarining huquqiy asoslari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Iste'mol krediti to'g'risida»gi 2006-yil 24-fevralda qabul qilingan Qonunning 7-moddasi 4-bandiga asosan iste'mol kreditini berish qoidalari, kredit miqdori va muddati, foiz stavkasi to'g'risidagi ma'lumotlar hamma uchun ochiq bo'lishi ko'rsatilgan. Ushbu qonunning 10-moddasiga muvofiq bank va mijoz shartnoma asosida kredit munosabatlari kuchga kirishi, shartnomada foiz stavkasi ko'rsatilishi va u tomonlar kelishuvi asosida o'rnatilishi belgilab qo'yilgan.

---

¹¹³ Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т.: Ўзбекистон, 2003. Б. 42.

«Mikromoliyalash to'g'risida»gi qonunning 8-moddasiga muvofiq, kredit tashkilotlari qarz oluvchilarga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish qoidalarining ochiq bo'lishini ta'minlashi lozim. Banklar mikromoliyaviy xizmatlarni ko'rsatishda mijozlarga moliyaviy xizmat miqdori (summasi), muddati va undan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim qilishi kerak. Ushbu qonunning 14-moddasida tomonlar o'rtasidagi munosabatlar shartnoma tuzilishi orqali amalga oshirilishi va unda foizlar yoki lizing to'lovlarini miqdorini aniq belgilash lozimligi ko'rsatilgan. Shuningdek, shartnomada ko'rsatilgan mikromoliyaviy xizmat bo'yicha asosiy qarzlarni qaytarish tartibi va unga hisoblangan foiz to'lovlarini to'lash tartibi va muddatlari o'z aksini topishi lozim. Bankdan olingan mablag'lar muddatidan ilgari qaytarilishi va mijozlar haqiqatda foydalangan muddati uchun hisoblangan foizlarni to'lashi qonunning 19-moddasida aks ettirilgan. Haqiqatda foydalanilgan davr uchun foizlar to'lanish sharti kredit shartnomasida ham ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Qonunlar asosida qabul qilingan qonun osti hujjatlar davlat boshqaruvi organlarining o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan me'yoriy hujjati bo'lib, bank faoliyatiga oid muayyan tartib – qoidalarni o'zida mujassamlashtiradi. Tijorat banklarining kredit operatsiyalari bo'yicha foizlarni belgilashning ikkilamchi huquqiy manbai bu qonun osti chiqarilgan hujjatlardir. Markaziy bank o'zining vakolatlaridan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi hududida barcha subyektlar ijro etishi majburiy bo'lgan me'yoriy hujjatlarni chiqarish huquqiga ega. Markaziy bank tijorat banklarining kredit operatsiyalari bo'yicha qonunchilik doirasida normativ hujjatlarni qabul qiladi.

Kreditlash bilan bog'liq me'yoriy hujjatlarda, ayniqsa imtiyozli foiz stavkalar va ularni qo'llash borasidagi tartiblar o'z aksini topgan. Imtiyozli foizlarni o'rnatishning birlamchi qonuniy asosi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning 28-moddasi hisoblanadi. Unda tijorat banklarining davlat dasturlarini kreditlash uchun Markaziy bank, byudjet, byudjetdan tashqari fondlar kredit liniyalari va boshqa manbalardan beriladigan kreditlari bo'yicha foizlarni o'rnatishida yuqori chegarasini Markaziy bank belgilashi qayd etilgan. Bunda tijorat banklari orqali berilayotgan markazlashtirilgan resurslar uchun to'lov va eng asosiysi tijorat banklarining kreditlash amaliyoti bilan bog'liq xarajatlarining qoplanishi e'tiborga olinadi. Tijorat banklari tomonidan berilgan imtiyozli kreditlar banklarga minimal daromadni olishni ta'minlashi lozim. O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tijorat banklari orqali

amalga oshirilib, ularga imtiyozli foizli kredit resurslarining berilishi qonun va qonun osti hujjatlarda ham o'z aksini topgan. Xususan, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 30-moddasiga muvofiq kredit resurslaridan erkin foydalanish tartibi ko'rsatilgan¹¹⁴. Unda tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq, kredit resurslaridan erkin foydalanish huquqiga ega. Shuningdek, byudjetdan tashqari fond va jamg'armalar mablag'lari hisobidan tadbirkorlik faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirishga ajratiladigan kreditlardan foydalanganlik uchun byudjet mablag'lari hisobidan imtiyozli foiz stavkalari belgilanishi qayd etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 5-maydagi "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga asosan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga imtiyozli mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish tarmog'i yanada kengaytirildi. "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat banki kredit liniyalari orqali boshlang'ich sarmoyani shakllantirish uchun, aylanma mablag'larni to'ldirish va biznesni rivojlantirishga va mikrolizing xizmatlari uchun imtiyozli kreditlar berish boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 10-noyabrdagi 4051-sonli «Mikrokreditbank» aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga asosan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga ko'rsatiladigan mikromoliyaviy xizmatlar foiz stavkalari pasaytirilib inqiroz sharoitida ularning barqaror rivojlanishining manbai yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kredit foiziga ta'sir ko'rsatish uchun tijorat banklarini kreditlash hajmini oshirishi va shu asosda ularning kreditga bo'lgan talabini qondiradi hamda banklarning likvidligiga ta'sir qiladi. Markaziy bank pul massasi va foizlarni tartibga solishda qayta moliyalash siyosatini amalga oshirib, tijorat banklariga qayta moliyalash kreditlarini beradi. Markaziy bankning "Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to'g'risida"gi yo'riqnomasiga muvofiq, qayta moliyalash kreditlari miqdori tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkazilgan mablag'larning 30 foizigacha, muddati 7 ish kunigacha, tijorat banki va Markaziy bank o'rtasida tuziladigan shartnoma asosida beriladi. Taqdim qilingan kreditlar uchun yillik foiz stavkasi Markaziy bankning

¹¹⁴ «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida» gi qonun. 2005.

amaldagi qayta moliyalash stavkasidan 1,3 marta oshiriladigan miqdorda belgilanadi. Iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini kreditlash uchun tijorat banklariga direktiv berilishi mumkin. Vazirlar Mahkamasining qarorida (farmoyishlarida) ustuvor tarmoqlar va obyektlar ro'yxati, ajratiladigan direktiv kreditlar hajmi, ularni qaytarilishini ta'minlash shakli, xizmat ko'rsatuvchi tijorat banklari, kreditning maqsadi, kreditni berish grafigi, foydalanganlik uchun foiz, asosiy qarz va u bo'yicha foizlarni to'lash muddati va tartibi ko'rsatiladi. Direktiv kreditlar bo'yicha yillik foiz stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining asosiy parametrlariga asoslangan holda belgilanadi. Ushbu kreditlar bo'yicha foizlarni hisoblash Markaziy bankning shu davrdagi qayta moliyalash stavkasi asosida har oyda amalga oshiriladi va kredit shartnomasida o'z aksini topadi. Agar kredit shartnomasida boshqa tartib ko'zda tutilsa, shartnoma shartlariga amal qilinadi.

Markaziy bank monetar siyosatni amalga oshirishda bilvosita instrumentlardan kengroq foydalanadi. Markaziy bank tijorat banklariga lombard kreditini (qayta moliyalashtirish kreditining turi) berish orqali iqtisodiyotdagi pul massasi va shu orqali foiz stavkalariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Markaziy bank "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvida tasdiqlangan 1998-yil 22-avgustda 416-sonli yo'riqnomasiga asosan, tijorat banklariga lombard kreditini banklar arizalarini o'zgarmas lombard foiz stavkalari bo'yicha qondirish yo'li bilan, shuningdek, yuzaga kelgan chegirish stavkalari bo'yicha banklar arizalarining auksionlarini o'tkazish orqali beriladi. Banklarga lombard krediti uch oygacha bo'lgan muddatga berilib, berilgan lombard kreditining qaytarish muddati uzaytirilmaydi. Tijorat banklariga lombard krediti o'zgarmas foiz stavkasida beriladi va unda Markaziy bank Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan va shartnoma tuzish sanasida amalda bo'lgan Markaziy bankning stavkasi asos qilib olinadi. Markaziy bank lombard stavkasi o'zgarganda lombard kreditidan foydalanganlik uchun foizlar qayta o'rnatiladi. Foizlarni hisoblash va ularni undirish Markaziy bank Boshqaruvining lombard stavkasi miqdorini o'zgartirish to'g'risidagi qarori kuchga kirgan vaqtdan boshlab tuzilgan shartnoma bo'yicha amalga oshiriladi. Ushbu shartnoma bir tomonlama xarakterga ega.

Tijorat banklarida kreditlar operatsiyalari va ularning buxgalteriya hisobini yuritish O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq tashkil qilinadi. Ushbu Qonunga

muvofiq tijorat banklarining muomalalari va operatsiyalarni hisobga olishning tartib qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tartibga solinishi 5-moddada ko'rsatib o'tilgan. Tijorat banklarining berilgan kreditlari va ular bo'yicha hisoblanadigan foizlar bank balans hisobvaraqlarida aks ettirilib borilishi lozim. Bank muassasalarida kredit foizlarining buxgalteriya hisobi Markaziy bankning 2004-yil 27-noyabrdagi 25/9-sonli Qarori bilan tasdiqlangan 594-sonli "Tijorat banklarida kreditlarning buxgalteriya hisobini yuritish tartibi to'g'risida"gi nizam va 2004-yil 30-yanvarda qabul qilingan "Tijorat banklarida foizlarni hisoblash to'g'risida"gi 1306 – sonli nizomga muvofiq amalga oshiriladi. Tijorat banklarida kreditlar bo'yicha foizlarni hisoblash va ularni buxgalteriya yozuvlarida aks ettirish tartib – qoidalarini o'zida mujassamlashtirgan. Shuningdek, banklarning depozitlar va kreditlar bo'yicha foizlarni hisoblash bo'yicha Markaziy bankning 1998-yil 2-oktyabrda qabul qilingan 424-sonli "Tijorat banklarida kreditlar va depozitlar bo'yicha foizlarni hisoblash to'g'risida"gi nizomga asosan kreditlarni foizlarini hisoblash amalga oshiriladi. Ushbu tartib talablariga muvofiq bank kunlik asosda balans hisobvarag'ida foizlarni hisoblaydi. Kreditlar bo'yicha foizlarni undirish kredit shartnomasida ko'zda tutilgan muddatlar va davriylikda amalga oshiriladi.

Tijorat banklarini foiz siyosatini amalga oshirishda Markaziy banki 2003-yil 11-oktyabrdagi 27/7-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Foizlarni o'stirmaslik to'g'risida"gi 541-sonli nizomga muvofiq kreditlar va ular bo'yicha foizlarni Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga muvofiq o'stirmaslik tartibini belgilaydi. Tijorat banklarida kreditlarga o'stirmaslik maqomi berilishi, ya'ni bankning berilgan kredit bo'yicha hisoblangan foiz daromadini to'liq olish ehtimoli mutlaqo qolmaganda yoki mijozdan asosiy qarzniing summasini to'liq olish mumkin bo'lmagan taqdirda, kreditga hisoblash usulini qo'llash to'xtatilishi tushuniladi. Tijorat banking krediti bo'yicha foizlarni balans hisobvaraqlarida hisobga olish to'xtatiladi va balansdan tashqari balans hisobvaraqlarda hisobga olib boriladi.

Shuningdek, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining kredit siyosatiga qo'yiladigan talablari mavjud. Banklar kredit operatsiyalari bo'yicha foizlarni o'rnatishda alohida olingan kredit turlari bo'yicha mavjud qonun va me'yoriy hujjatlarga asoslanadi. Tijorat banklari kredit siyosatining muhim elementi foiz stavkasi bo'lib, u orqali banklarning kredit operatsiyalari bo'yicha foizlar o'rnatilishi tartibi belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 22-fevral 2000-yilda qabul qilingan 429-sonli "Tijorat banklari kredit siyosatiga nisbatan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizomga muvofiq bank kredit siyosatini ishlab chiqadi. Kredit siyosati alohida huquqiy hujjat bo'lib, bankning kreditlash faoliyati maqsad va vazifalarini aniqlab beradi.

Kredit siyosati amaldagi qonunchilik va me'yorlarga asoslanib har yili kamida bir marta ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi lozim. Tijorat banklari kredit siyosatiga qo'yiladigan talablardan biri kreditlar bo'yicha belgilanadigan foiz stavkalari va uni o'rnatishga doir qo'yiladigan talablaridir. Ushbu nizomning 2.9-bandiga muvofiq kredit siyosati tijorat bankining kredit turlari va qarzdorlar toifalari bo'yicha belgilanuvchi foiz stavkalarni o'rnatishda foydalaniladigan omillarni o'zida mujassamlashtirishi lozim. Tijorat banki kreditlar bo'yicha foiz hajmini belgilashda bank resurslari qiymatini, kredit operatsiyasini amalga oshirish bilan bog'liq bank xarajatlari, vositachilik haqi, kredit sifatiga ko'ra ehtimoliy yo'qotishlar uchun zaxiralar me'yori va bank minimal foyda olishini ta'minlovchi marjani hisobga olishi nazarda tutilgan.

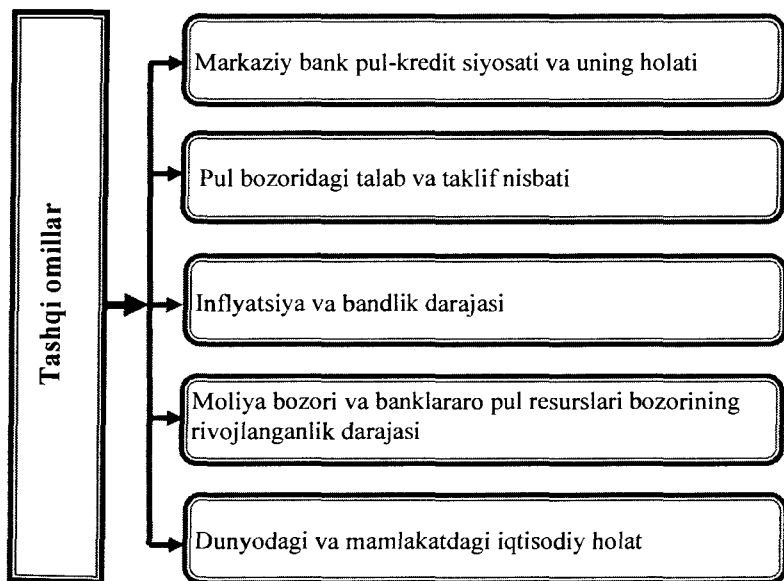
Kredit siyosatida bank qarz oluvchi mijozlarga ularning olgan kreditlari bo'yicha o'rnatiladigan foiz stavkalarini belgilanishi tartibini asoslab berishi lozim.

Tijorat banklari va mijozlar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasida iqtisodiyotda yuz beradigan inflyatsion ta'sir va bazaviy stavkalarining o'zgarishini hisobga olishlari lozim. Bu ham bank kreditlari va ularda olinadigan foizlarning qiymatiga ta'sir ko'rsatadi. Suzib yuruvchi foizlarni qo'llash mexanizmini shartnoma shartlari sifatida kiritish maqsadga muvofiq bo'lib, bank faoliyatida yuzaga keadigan foiz risklarini kamaytiradi. Kreditlarni suzuvchi foiz stavkasida berish banklarga berilgan kreditlarning foiz stavkasiga bozordagi foiz stavkalarining tebranishni hisobga olib tegishli o'zgarishlar kiritish imkoniyatini beradi va bank krediti foizi ssuda bozorida foizning me'yori oshishi natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlardan qochish uchun zamin yaratadi.

Bank va mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solish, ularni ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalalardan bo'lib, ushbu muammolarni rivojlangan mamlakatlarning bank qonunchiligi bilan solishtirish asosida ularni tajribasini o'rgangan holda xulosa va tavsiyalar berish, respublikamiz bank qonunchiligini takomillashtirishga xizmat qiladi.

11.4. Kredit foiziga ta'sir qiluvchi omillar

Tijorat banklarning kreditlash operatsiyalari va bu jarayonda yuzaga keladigan muammolardan biri kredit uchun foizlarni belgilash hisoblanadi. Kreditdan foydalanganlik uchun foiz bir qator omillar ta'sirida yuzaga keladi va belgilanadi. Kredit uchun foizlarni shakllanishida ta'sir qiluvchi omillarni ikkita katta guruhga ajratilgan holda o'rganiladi. Foiz stavkasining makroiqtisodiy darajada harakat qilishdagi asos bo'lib bozor jarayonlarining rivojlanishi va kreditga to'lov miqdorining erkin o'zgarishi sharoitida xo'jalikda o'rtacha foyda normasi hisoblanadi. Foyda normasidan u yoki bu tomonga o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tashqi va ichki omillarga bo'lamiz.

11.4.1-rasm. Bank kredit foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi tashqi omillar

Tashqi omillar banklar va banklarning kreditlash faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan balki, tashqi ta'sir qiluvchi omillarga bo'linadi. Kredit foiz stavkasining o'zgarish dinamikasi, butun iqtisodiyotga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Agar kredit foiz stavkasi talab va taklif asosida

shakllanadigan bo'lsa, iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslari va moliya bozorlaridagi muvozanat ta'minlanadi.

Markaziy bank pul-kredit siyosati va uning holati. Ushbu omillar ichida Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosatini yuqori ta'sirga ega deb baholaymiz. Sababi, mazkur omil iqtisodiyotdagi pul massasiga ta'sir ko'rsatadi va uning natijasida kredit resurslariga nisbatan talab va taklifga ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun foiz stavkalarini shakllanishida, bevosita Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta'siri yuqori bo'ladi. Chunki pul bozorlaridagi ishtiroki orqali, pul-kredit siyosatini amalga oshirib pulga bo'lgan talab va taklifga o'z ta'sirini o'tkazadi. Bunda tijorat banklari va Markaziy bank o'rtasidagi kredit aukسیونlarini o'tkazish, tijorat banklarini qayta moliyalashtirish orqali mamlakatdagi pul bozorlariga o'zining ta'sirini ko'rsatadi. Bundan tashqari, mamlakatdagi kutilayotgan inflyatsiya darajasi ham kredit foiz stavkasi darajasiga ta'sir qiladi. Bunday sharoitda kreditning bahosi oshadi, chunki ma'lum bir vaqt ichida bank krediti o'zining oldingi qiymatini qoplamasligi mumkin.

Pul bozorida talab va taklif nisbati. Mamlakatdagi pul bozorida talab va taklifning nisbati, iqtisodiyot subyektlari pul bozorida kreditga bo'lgan talab va unga nisbatan tijorat banklari tomonidan taklif qilinadigan kreditlar taklifi nisbati to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Kredit resurslariga bo'lgan talab oshsa kredit foiz stavkasi ortadi, aksincha taklif oshib borsa, u holda bank kredit foiz stavkalari pasayadi.

Inflyatsiya sharoitida milliy valyuta jamg'arish funksiyasini xorijiy valyutalarga o'tkazadi va natijada valyuta bozorida xorijiy valyutalarga bo'lgan talab oshadi. Bunday sharoitda ularni tartibga solishda foiz stavkasi asosiy ahamiyatga ega. Agar foiz me'yori iqtisodiyotdagi baholar o'sishini qoplasa, mijozlarda banklarga nisbatan ishonch hosil bo'ladi. Buning natijasida bank depozit bazasi oshadi hamda valyuta bozorida xorijiy valyutaga bo'lgan talab qisqaradi.

Inflyatsiya va bandlik darajasi. Mamlakatdagi inflyatsiya darajasi keyingi ta'sir qiluvchi omillardan hisoblanadi. Inflyatsiya darajasi yuqori sharoitda qarzga berilgan pul egasiga qaytib kelgunicha o'z qadrini to'liq yoki qisman yo'qotishi mumkin. Ushbu sharoitda kredit tashkilotlarining aktivlari qadrsizlinishi ro'y beradi. Bugungi kundagi kreditning qiymati berilgan vaqtdagi qiymatini qoplamaydi yoki boshqacha so'z bilan ifoda etganda kredit tashkilotlari yutqazadi.

Shu sababdan, kredit foiz stavkalarini shakllantirishda inflyatsiya darajasini hisobga olish lozim. Bandlik darajasi yuqori bo'lgan sharoitda ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish barqaror rivojlanishidan dalolat beradi. Bunday sharoitda kreditga bo'lgan talab mavjud va doimiy o'sib borishi mumkin. Bu esa kreditlar foiz stavkasi darajasini yuqori bo'lishini ta'minlaydi. Aks holda ishsizlik darajasi oshib borishi, ishlab chiqarish qisqarishi va resurslarga bo'lgan ehtiyoj kamayishi mumkin.

Iqtisodiyotda kutilayotgan inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, kredit taklifi kam bo'ladi. Kredit taklifi kamayishi natijasida uning bahosi oshadi. Markaziy bankning ekspansionistik monetar siyosati (qayta moliyalash stavkasini tushirish, pul massasini ko'paytirish) pul massasining o'sishiga, shuningdek, kredit taklifining ko'payishiga olib keladi. Buning natijasida esa bank aktivlari tarkibida sezilarli o'zgarishlar kuzatiladi. Ayniqsa qisqa muddatli kreditlarning kredit portfelidagi ulushi keskin oshib boradi va uzoq muddatli kreditlar hajmi qisqaradi.

Moliya bozori va banklararo pul resurslari bozorining rivojlanganlik darajasi

Moliya bozorining rivojlanishi qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Banklararo kredit resurslari bozori kreditlar va investitsiyalarni real iqtisodiyotga tez va samarali qayta taqsimlash hamda joylashtirishni ta'minlaydi. Banklararo bozor zamonaviy bank tizimining asosini tashkil etib, banklarning zarur mablag'lardan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi, bank operatsiyalari hajmining oshishini ta'minlaydi hamda zaxira mablag'larni band qilish zaruriyatini pasaytiradi. Banklararo kreditlar bozorida o'rtacha foiz stavkalari bo'yicha ma'lumotlar bilan ta'minlash va shu orqali banklararo kredit bozorida pul mablag'larining milliy ko'rsatkichlarini aniqlash muhim hisoblanadi.

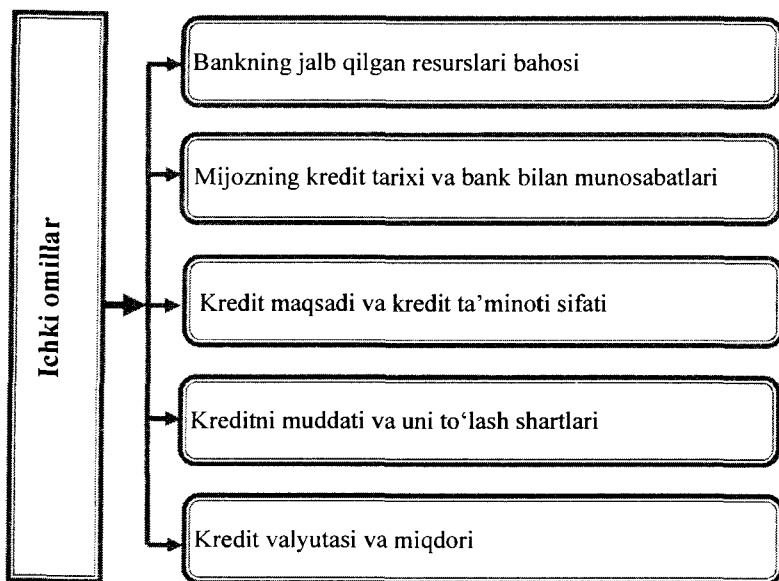
Banklararo kredit bozori mexanizmining amal qilishi, foiz stavkalarining e'lon qilib borilishi tijorat banklarida kredit foiz stavkalarining keskin tebranishlarini kamaytiradi hamda kelajakdagi holatini prognoz qilish imkonini yaratadi.

Banklararo raqobat kredit foiz stavkalarini va u bilan bog'liq kreditlash xarajatlarini pasaytirishning samarali bozor vositasi hisoblanadi. Raqobat sharoitida banklar kredit foiz stavkalarini optimal shakllantirish orqali mijoz bazasini oshirish, mavjud mijozlarni saqlab

qolishi va yangi mijozlarni keng jalb qilishi mumkin. Bank tizimida sogʻlom raqobat muhitini shakllantirish mijozlar manfaatlarini himoya qilish bilan birga kreditlash koʻlamini kengayishiga sezilarli yordam beradi.

Dunyodagi va mamlakatdagi iqtisodiy holat. Ushbu omil dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida yuzaga keladigan iqtisodiy tanglik yoki turli inqirozlar natijasida boshqa davlatlar bank-moliya tizimiga taʼsirni keltirib chiqaradi. Chunki, bugungi globallashuv sharoitida dunyo mamlakatlari oʻzaro turli aloqalarga kirishadi.

Jahon mamlakatlari iqtisodiyotida yuz berishi mumkin boʻlgan inqirozlar natijasida bank tizimida foiz stavkalarining tez-tez oʻzgarishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyotda beqarorlik, inflyatsiyaning kuchayishi, valyuta kursining tebranishi kabilar bilan izohlanadi.

11.4.2-rasm. Bank kredit foiz stavkalariga taʼsir qiluvchi ichki omillar

Iqtisodiyotning rivojlanish darajasi ham kredit foiz stavkasiga taʼsir qiluvchi makrodarajadagi omillar qatoriga kiradi. Bunday sharoitda kredit resurslariga boʻlgan talab oshadi va aksincha taklif qisqaradi. Natijada bank kredit foiz stavkalari oshishiga olib keladi.

Kredit foiz stavkalarini shakllanishiga boshqa turdagi omillarning ta'siri bo'lishi mumkin. Masalan, qarzga olinadigan pulni foydalanish yo'nalishi yoki tadbirkorlik sohasi. Kredit tadbirkor uchun ko'p foyda keltirsa yoki iste'molchi ehtiyojini to'laroq qondirsa, foiz yuqori bo'ladi, aks holda u pasayib ketadi.

Tijorat banklari kredit foiz stavkalarini shakllantirishda ichki omillarning ta'siri ham yuqori hisoblanadi. Ichki omillar tijorat banklari holatidan kelib chiqib baholanadi.

Bunday omillarning tasnifini quyida keltirib o'tamiz:

Bankning jalb qilgan resurslari bahosi. Tijorat banklari resurslarni ma'lum foiz hisobiga jalb qilinadi. Bank depozitlarni jalb qilish orqali resurs bazasi shakllantiradi. Tijorat banklari jalb qilgan resurslarni o'rtacha foiz stavkasiga qo'shimcha marja qo'yish orqali kredit foiz stavkalari shakllanadi. Demak, banklar resurslarni qanchalik darajada yuqori foiz stavkada jalb etsa kredit foiz stavkalari shunga mos tarzda yuqori shakllanadi. Aksincha, banklar tomonidan arzon yoki past foiz stavkada resurslarni jalb qilish, kreditlar foiz stavkasini past bo'lishiga xizmat qiladi.

Tijorat banklari kredit operatsiyalarining hajmi jalb qilingan mablag'lar va ularni bahosi bog'liq bo'ladi. Bank resurslarining sifatini maqbullashtirish kreditlashni to'g'ri tashkil qilish imkonini beradi. Tijorat banklari past bahoda resurslarni jalb qilib, uni yuqori bahoda joylashtirish hisobiga foyda olishni rejalashtiradi. Banklar bunday sharoitda foyda olish bilan birga likvidlilik va to'lovga layoqatligini ta'minlashi zarur.

Mijozning kredit tarixi va bank bilan munosabatlari. Tijorat banklarida mijozlarni kreditlash jarayonida kredit tarixini tahlil qilish orqali ularning majburiyatlarni bajarishi, to'lov intizomiga rioya qilishi baholanadi. Jumladan, taqdim qilinadigan kredit foiz stavkasini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bank mijozning majburiyatlarini qay darajada bajarganligini tahlil qilishi va unga muvofiq o'z siyosatini amalga oshirishi lozim. Kredit tarixi yaxshi hisoblangan mijozlarga ishonch asosida va past foizda kreditlar taqdim qilishi mumkin. Buni esa, tijorat banklari kredit siyosatida aniq ko'rsatib o'tishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mijozni kreditlashda bank va mijoz munosabatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Bank mijozlarni kreditlash jarayonida o'zaro sherikchilik munosabatlarining davomiyligini hisobga olishi zarur. Fikrimizcha, bu orqali mijoz va bank o'rtasidagi o'zaro ishonch yuzaga keladi. Tijorat banklari bunday toifa mijozlarini kreditlashdan yuqori

daromad olishni ko'zlamasligi lozim. Mijozdan olinishi mumkin bo'lgan boshqa daromad manbalarini baholashi natijasida, daromadliligi yuqori bo'lgan hollarda ularga past foiz stavkasida kreditlar taqdim qilishi mumkin. Natijada, bank va mijoz quyidagilarga erishadi:

- bank va mijoz o'rtasidagi o'zaro ishonch ortadi va bank faoliyati samaradorligi oshadi;
- mijozlar bankning xizmatlaridan imtiyozli asosda foylanadi.

Kredit maqsadi va kredit ta'minoti sifati

Tijorat banklarida berilgan kreditlarning o'z vaqtida qaytishini ta'minlash muhim masalalardan hisoblanadi. Bu muammoni hal etishning yo'llaridan biri kreditga yuqori likvidli ta'minot talab qilishdir. Kredit ta'minoti sifatida olingan ta'minotning qiymati kredit va unga hisoblangan foizlar miqdoridan yuqori bo'lishi lozim. Ma'lumki kredit ta'minoti birlamchi va ikkilamchi ta'minotga bo'linadi. Birlamchi ta'minot bu – mijozning kreditdan foydalanish natijasida oladigan daromadlari yoki uning pul oqimlari hisoblansa, ikkilamchi ta'minot boshqa barcha turdagi ta'minot shakllarini o'z ichiga oladi.

Kredit ta'minoti va uning sifati darajasi kredit foiz stavkasining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Respublikamizdagi aksariyat tijorat banklari amaliyotida kredit ta'minoti va uning sifati kredit foiz stavkasining shakllanishida hisobga olinmaydi. Banklar garov siyosatida kredit ta'minoti turlari va ular bo'yicha qabul qilinishi mumkin bo'lgan koeffitsiyentlarni ko'rsatib o'tadi. Shuningdek, kredit portfelini ta'minot tahlilidan kelib chiqib, ta'minot turlari bo'yicha sifati va risk darajasini baholash usullarini ko'rsatib o'tishi lozim.

Kreditni muddati va uni to'lash shartlari. Ichki omillar guruhida kredit muddati va uni to'lash shartlarini alohida qilib ko'rsatganmiz. Qisqa muddatli kreditlar aylanma mablag'larni to'ldirish uchun 12 oygacha muddatga beriladi. Uzoq muddatli kreditlar esa, asosiy fondlarni shakllantirishga bir yildan ortiq muddatga taqdim qilinadi. Banklarda qisqa va uzoq muddatli kreditlar dinamikasini tahlil qilish va diversifikatsiyani tanlash muhim hisoblanadi. Ma'lumki, banklar qisqa muddatga resurslarni joylashtirib yuqori daromad olishni ko'zlasa, qarzdorlar esa kreditni uzoq muddatga va past bahoda olishni ma'qul ko'radi. Uzoq muddatli kreditlarning risk darajasi nisbatan yuqori hisoblanadi.

Kredit valyutasi va miqdori. Bank kreditlash amaliyotida kredit foiz stavkalarini shakllantirishda inobatga olinishi lozim bo'lgan keyingi omil kredit miqdori va valyutasi. Kredit xorijiy valyutalarda, erkin konvertirlanadigan valyutalarda taqdim etilsa nisbatan past foiz stavkada berilishi mumkin. Chunki ushbu valyualarning qadrsizlanishi darajasi past bo'ladi. Shuningdek, berilishi rejalashtirilgan kreditning miqdori qancha oshib borsa, undan olinishi mumkin bo'lgan samara ortadi va o'z vaqtida qaytish ehtimoli yuqori bo'lgan sharoitda past foiz stavkada ajratish mumkin. Sababi, ushbu kreditlardan yuqori foyda olinishi mumkin. Kichik hajmdagi kreditlarni tahlil qilish va uni o'rganish uchun xarajatlar nisbatan yuqori bo'lganligi hisobiga ushbu kreditlar foiz stavkasi darajasini yuqori darajada shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Tijorat banklari kredit foiz stavkalarini shakllantirishda yuqoridagi keltirilgan tashqi va ichki omillardan tashqari omillar ham bo'lishi mumkin. Chunki har qanday faoliyat kabi banklar faoliyatida turli ta'sir qiluvchi omillar kuzatilishi mumkin.

Tayanch so'z va iboralar

<i>kredit;</i>	<i>kredit summasi;</i>
<i>foiz stavka;</i>	<i>Foiz normasi;</i>
<i>nominal foiz stavkasi;</i>	<i>hisob stavkasi;</i>
<i>qarz;</i>	<i>real foiz stavkasi;</i>
<i>foйда;</i>	<i>diskont stavka;</i>
<i>tijorat krediti;</i>	<i>oddiy foiz stavka;</i>
<i>murakkab foiz stavka;</i>	<i>marja;</i>
<i>inflyatsiya darajasi;</i>	<i>banklararo kredit;</i>
<i>imtiyozli kredit;</i>	<i>qayta moliyalash stavkasi;</i>
<i>Markaziy bank;</i>	<i>kredit ta'minoti;</i>
<i>kredit tarixi;</i>	<i>kredit maqsadi;</i>
<i>kredit valyutasi;</i>	<i>qayd qilingan foiz stavka.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Kredit foiz stavkasi va uning kreditlash jarayonidagi o'rni.
2. Tijorat banklarida qo'llaniladigan kredit foiz stavkalari.
3. Kredit foiz stavkalarini shakllantirishning huquqiy asoslari.
4. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalarini shakllanishiga ta'sir qiluvchi ichki omillar.
5. Tijorat banklari kredit foiz stavkalarini shakllanishiga Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta'siri.

6. Bank kredit foiz stavkasi xususidagi nazariy qarashlar.
7. Kredit shakllari bo'yicha foiz stavkalarining turkumlanishi.
8. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalarini shakllanishiga ta'sir qiluvchi tashqi omillar.
9. Tijorat banklarining jalb qilgan resurslari qiymatini kredit foiz stavkalariga ta'siri.
10. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda foiz stavkalarini shakllantirish masalalari.

XII BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI

12.1. Banklarning paydo bo'lishi va bank operatsiyalari

Banklarning paydo bo'lishi, ular tomonidan amalga oshirilgan ilk operatsiyalar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish juda muhim. Dastlabki banklar qachon paydo bo'lganligi to'g'risida turli manbalarda turlicha ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin.

Bank deb, pul mablag'larini yig'uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasaga aytiladi.

Banklar paydo bo'lishining asosi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovar-pul munosabatlarining yuzaga kelishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda banklarning mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan subyektlarga berishgan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

«Bank» italyanча «*banca*» so'zidan olingan bo'lib, «stol», aniqrog'i, «pulli stol» ma'nosini anglatadi. O'rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetalarni stol ustiga qo'yib hisob-kitob qilishgan.

XII asrda Genuyada pul almashtiruvchilar «*bancheri*» deb atalgan. Agar puldordan birortasi ishonchni oqlamasa va o'z ishiga mas'uliyatsizlik qilsa, u o'tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni «*banco rotto*», ya'ni *bankrot* deb atashgan. Demak, bizga ma'lum bo'lgan «bankrot» ham italyanча «*banca*» so'zidan olingan.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich bosqichi XVI asrda Florensiya va Venetsiyada tashkil qilingan kichik jirobanklar hisoblanadi. Keyinchalik shunday banklar Amsterdamda (1605), Gamburgda (1618), Milanda, Nyurnbergda, Genuyada vujudga kelgan. Bu banklar, asosan, o'z mijozlari — savdogarlarga xizmat qilgan, ular

o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borgan. Banklar o'z mijozlarini monetalar tarkibi buzilishi tufayli zarar ko'rishdan himoya qilgan. Ular hisoblarni ma'lum summadagi qimmatbaho metallni ifodalovchi maxsus pul birligida olib borishgan.

Tarixda birinchi yuzaga kelgan bank Angliya banki hisoblanib, u 1694-yilda aksiyadorlik banki sifatida tashkil topgan. Bu bank aksiyador-emission bank bo'lib, unga davlat tomonidan banknotalar chiqarishga ruxsat berilgan. Keyinchalik, sanoat rivojlanishi natijasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil qilinib borgan. Banklarning kelib chiqishi va rivojlanishi ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylanishining tezlashuvi bilan bog'liq bo'lgan.

Natural xo'jalik munosabatlarining tugashi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pulli hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo'l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelgan. Yollanma mehnat uchun haqning pul shaklida to'lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylanishining esa bank tomonidan boshqarilishi zarur edi. Shunday qilib, banklar mablag'larni yig'ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali harakatini boshqara boshladi. Ssuda kapitalistidan farqli o'laroq, bankir tadbirkor sifatida o'z ish faoliyatini olib borgan.

Qadimda Vavilonda ishlatilgan qarz uchun taxtachani arxeologlar tomonidan topilganiga qaramasdan, zamonaviy tijorat banklarini tashkil etilishiga Vavilon emas balki, Yevropa tashkilotlari tomonidan pul va boshqa qimmatliklarni saqlash bo'yicha xizmatlar ko'rsatish sabab bo'lgan. O'rta asrlarda ko'pchilik zargarlar qimmatliklarni saqlash uchun alohida inshootga ega bo'lgan joylarda o'z mahsulotlarini saqlagan bo'lsa ham qimmatliklarni (oltin tanga) saqlash orqali ular daromadga ega bo'lishgan. Bu daromad boshqa shaxslar hisobiga shakllana borgan. Daromadga ega bo'lish zargarlarni yanada ko'proq qimmatliklarni jalb qilishga undagan. Endi zargarlar mijozlarning boylik yoki qimmatliklarini saqlab berish bo'yicha ularga tasdiqlangan depozit tilxatlari bera boshlashgan. Bu bir tomondan, zargarining mablag'larni ko'proq jamlashiga imkon bersa, ikkinchi tomondan, mijozlarga qimmatliklarini ishonchli saqlash bo'yicha kafolat bergan. Bular o'z navbatida qarz va depozit munosabatlarining rivojlanishiga olib kelgan.

Shu bilan birga mijoz qandaydir xaridni amalga oshirsa, u zargardan o'z qimmatliklarni olib o'sha tovarlar uchun sotuvchiga zarur mablag'ni shu zahotiyiq to'lash imkoniga ham ega bo'lgan.

Sotuvchilar ham o'z navbatida orttirgan daromadi va qimmatliklarini o'sha zargarga yoki boshqasiga saqlash uchun topshirgan. Bu esa hisob – kitoblarni amalga oshirish, vaqt muvofiqligi bo'yicha ba'zi qiyinchiliklarni tug'dirgan.

Aynan shu mavjud usuldan boshqa usulga o'tish (transformatsiya) usullari bugungi kunda mavjud zamonaviy bank tizimini shakllanishining asosi bo'lib xizmat qiladi¹¹⁵.

Agar biz banklarning tarixini shakllanish bosqichlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, banklar faoliyatining ilk operatsiyalari pullarni saqlab berish bo'yicha operatsiyalar hisoblanadi. Ma'lumki, eng qadimgi davlatlarda ham omonatlarni qabul qilish operatsiyalari mavjud bo'lgan. Ilk bor bunday ish bilan ma'lum obro'ga va ishonchga ega bo'lgan puldor shaxslar, Yevropa mamlakatlarida cherkov muassasalari shug'ullanganlar.

Qimmatliklarni saqlovchilar kirim va chiqimlarni hisob-kitob qila boshlashi, ularda yozuvlar orqali ifoda qilishga kirishishlari banklar faoliyatining ilk operatsiyalari sifatida qarash mumkin.

Endi tovar sotuvchi xaridordan oltin tanga o'rniga depozit tilxatlarini bemalol qabul qilgan. Chunki u zarur vaqtda ushbu tilxatlarni zargarlardan erkin qimmatliklarga almashtira olish imkoniga ega bo'lgan. Endi zargarlar ko'proq mijozlarni o'ziga jalb qilish maqsadida o'z tilxatlarini shunchaki ixtiyoriy qog'ozda emas, balki ma'lum rangdagi va shakldagi qog'ozda qimmatliklar miqdorini ko'rsatgan holda berishga odatlana boshlashgan. Bular mijozlarning zargarlarga bo'lgan ishonchini oshira borgan. Shunday qilib endi zargarlar nafaqat oltin tanga va boshqa qimmatliklarni saqlab bergan, balki endi ular depozit tilxatlarini chiqarishga ham moslasha borgan.¹¹⁶

Banklarning paydo bo'lishi va faoliyat ko'rsatishining asosi - bu pul ayrboshlash bo'yicha ehtiyojning yuzaga kelganligidadir. Bunda Yevropani yorqin misol qilib ko'rsatish mumkin. Bunga o'xshash operatsiyalar nafaqat Rimda balki Gretsiya kabi Yevropaning boshqa mamlakatlarida, shuningdek, qator Sharq mamlakatlarida ham amalga oshirilgan. Turli shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan qimmatliklari hamda pul mablag'larini nafaqat saqlab berish, balki ularni pul zarur

¹¹⁵ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2013. 352-353 p.

¹¹⁶ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2013. 358 p.

bo'lgan shaxslarga ma'lum muddatga foydalanishga berish va undan foyda ko'rish ham mumkinligini bilgan pul saqlab beruvchilar (zargarlar) endi qimmatliklarni qarzga berish jarayonlarini o'zlashtira boshlashdi.

Bu oz navbatida, bo'sh turgan qimmatliklar, keyinchalik pul mablag'larini pul mablag'iga ehtiyoj sezgan odamlarga garov asosida pullarni ma'lum muddatga qaytarish va foiz to'lash shartlari bilan berish asosida ssuda (kredit) operatsiyalari paydo bo'lgan. Pul mablag'larini saqlab beruvchi shaxs xizmatlaridan bir-biri bilan o'zaro hisob-kitoblar bilan bog'langan bir necha shaxslar foydalanishi mumkin bo'lgani uchun, asta-sekin mijozlarga hisob-kitob xizmatini ko'rsatish operatsiyalariga ehtiyoj paydo bo'la boshladi.

Agar sanoat sohasidagi puldor o'z kapitalini sanoatga, savdogar o'z mablag'ini savdoga qo'ysa, bankir o'z kapitalini bank ishiga qo'yadi. Ssuda kapitalisti, asosan, o'zining bo'sh kapitalini qarzga bersa, bankirlar chetdan jalb qilingan mablag'larga tayanadi. Ssudaga mablag' beruvchi puldorning daromadi ssuda foizi bo'lsa, bankirning daromadi bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxonalar, tashkilot, davlat muassasalari, aholi bo'sh pullarini jalb qilish orqali katta hajmdagi kapitalni o'z qo'llarida jamlashadi va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib borishadi. Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi, ularning maxsus korxonalar – kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

Shunday qilib, bank faoliyati iqtisodiyotda mavjud bo'lgan bo'sh mablag'larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o'z ichiga oladi. Bank o'z faoliyati davomida ma'lum daromadga ega bo'ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga yo'naltirilgan foiz va joylashtirgan resurslar bo'yicha oladigan foiz o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

12.2. Banklarning funksiyalari

Bu bobda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funksiyalar to'g'risida fikr yuritmoqchimiz. Keyingi boblarda alohida-alohida olingan holda birinchi va ikkinchi bo'g'in banklarining funksiyalari to'g'risida ma'lumot beriladi.

Shunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylantirish;
- kredit munosabatlarida vositachilik qilish;
- to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;

- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Iqtisodiyot va aholi qo'liga mavjud bo'lgan vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish — banklarning ilk funksiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funktsiya amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, yuridik va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladi, ikkinchi tomondan bu mablag'lar banklarning kreditlash salohiyatini tashkil qiladi va shu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalarini olib boradi.

Vaqtincha bo'sh pul mablag'lari banklar ishtirokisiz bir korxonaga (tarmoq) tomonidan ikkinchi korxonaga (tarmoq)ga vaqtincha foydalanishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

- *birinchidan*, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga berilishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutanosiblik bo'lishi mumkin;

- *ikkinchidan*, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin;

- *uchinchidan*, banklar ishtirokisiz korxonalarni to'g'ridan to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy holatini to'liq o'rgana olmasligi mumkin. Qarz oluvchining to'lovga layoqatsiz bo'lishi kreditor korxonaning ham moliyaviy holatining yomonlashuviga va boshqa salbiy hollarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiyotdagi barcha bo'sh mablag'larning bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan muddatga kredit berishga imkoniyat yaratiladi. Undan tashqari, bank korxonalarining to'lovga layoqatliligini har tomonlama tahlil qilishi, ularning moliyaviy holatini yaqqolroq baholab bera olishi mumkin.

Iqtisodiyotning o'sishi bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyojni qoplashga yo'naltiriladi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, banklar yirik mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag'larni jalb qilish miqyosini, iste'mol uchun kreditlar berish ko'lamini kengaytirdi. To'lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o'z mijozlarining topshirig'iga

asosan, to'lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisobvaraqlariga mablag'larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobini olib boradi, mijozlarga pul mablag'larini beradi. Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va xorijiy mamlakat bilan qiyinchiliksiz o'z mablag'larini bank orqali o'z hisobvarag'idan boshqa korxonaga hisobvarag'iga yoki xorijiy mamlakat bankiga o'tkazishi mumkin.

Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbayi faqat vaqtincha bo'sh mablag'lar va kapital bo'lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg'armalardan ko'p bo'lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin. Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar – banknotalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish, depozitlar yaratish yo'li bilan to'laqonli pullar o'rmini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi.

12.3. Banklar faoliyatining rivojlanishi va Markaziy bankning paydo bolishi

Jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o'sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ko'lamining kengayib borishiga, jamiyat a'zolarining pulga bo'lgan talabining oshib borishiga olib kelgan.

Turli mamlakatlarda bank tizimi va uning tashkil etilishi, banklar faoliyatini olib borishda o'z qoidalariga ega bo'ladi. Biz shu yerda Markaziy banklar paydo bo'lishi bilan aloqador bo'lgan kredit tizimi to'g'risida ham to'xtalib o'tmoqchimiz.

Kredit tizimi deb, kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit institutlari yig'indisiga aytiladi. Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi va korxonaga, tashkilotlarga, aholiga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mablag'larni jalb qilish va taqsimlanishiga qarab, kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Jahon amaliyotida kredit tizimi o'zining tashkil qilinish turiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- ◆ Markaziy bank;

- ◆ tijorat banklari;
- ◆ maxsus kredit institutlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali kredit bank tizimi ko'p mamlakatlar iqtisodining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklari;
- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar;
- tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshq.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

Kredit tizimida asosiy o'rinni bank institutlari, bank institutlari tarkibida salmoqli o'rinni tijorat banklari egallaydi. Tijorat banklari kredit tizimining boshqa bo'g'inlariga nisbatan ko'proq bo'sh resurslarni jalb qiladi va ko'p miqdorda mijozlarga kreditlar beradi.

Maxsus ixtisoslashgan kredit institutlari (banklar) tijorat banklari faoliyatini to'ldiradi va ular iqtisodiyotning kam rentabellik, kam foydali tarmoqlariga (qishloq xo'jaligi, uy-joy qurilish, tadbirkorlikni rivojlantirish va boshq.) yengil sharoitda kreditlar berish yo'li bilan ularning faoliyatini rag'batlantirib, rivojlantirib boradi.

Banklar faoliyatining tarixiy rivojlanish davrlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, banklar o'rtasida munosabatlarni yuzaga kelishi, pul muomalasini va ko'p sonly banklar faoliyatini tartibga solish sohasida ehtiyojning yuzaga kelishi Markaziy banklarning tashkil topishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Markaziy bank banklarning banki sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmaganida paydo bo'lishining oldini olishi kerak.

Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, ikkinchi pog'ona – tijorat banklariga nisbatan tartibga solish va nazorat qilish

funksiyalarini bajaradi. Markaziy bank tijorat banklari faoliyatining me'yoriy jihatdan boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi zarur. Buning uchun Markaziy bank tomonidan nazorat - me'yorlari ishlab chiqiladi va ularning bajarilishi nazorat qilib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z faoliyatini 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni asosida olib boradi.

Markaziy bank maqomi va maqsadlari «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni-ning 1-moddasida belgilangan: «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki – iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash, banklar, mikroredit tashkilotlar, lombardlar va kredit byurolar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, mikroredit tashkilotlar, lombardlar va kredit byurolar faoliyatini nazorat qilish, qimmatli qog'ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash, O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini kelishuvga binoan hukumat rezervlariga qo'shgan holda saqlash va tasarruf qilish, davlat byudjetining kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda takshkil etish kabi vazifalarni amalga oshiradi.

12.4. Banklarning turlari

Bankning asosiy faoliyati vositachilik bo'lib, pul mablag'larini qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. Banklar bilan bir qatorda pul mablag'lari harakatini boshqa moliyaviy va kredit tashkilotlari, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari ham amalga oshiradilar.

Tarixan olib qaraganda banklar paydo bo'lganda ular o'rtasida tijorat banki va Markaziy bank degan bo'linish mavjud bo'lmagan.

Chunki tijorat banlari o'zlari muomalaga banknotalar chiqargan, shu yo'l bilan kapital jalb qilganlar va o'z banknotalari bo'yicha majburiyatlarni bajarish mas'uliyatini ham o'z zimmalariga olganlar.

Kredit tizimining rivojlanishi natijasida banknotalar yirik tijorat banklarida ko'p miqdorda yigilishi natijasida ba'zi banklarning banknotalar bo'yicha ixtisoslashuvi, banknotalar bo'yicha monopol huquqni qo'lga kiritishiga imkon yaratgan. Ilk davrlarda bunday banklar emission banklar, milliy banklar, keyinchalik esa kredit tizimining yetakchi banki ekanligini inobatga olib Markaziy banklar deb atala boshlangan.

Birinchi Markaziy banklar bundan 300 yil oldin Yevropa davlatlarida, aniqrog'i 1668-yilda Shvetsiyada tashkil etilgan Riks banki hisoblanadi.

Tarixan Markaziy banklarni tashkil etishning ikki yo'li mavjud.

Birinchi yo'li - banklar faoliyati rivojlanishi natijasida (XIX asrning o'rtalari-XX asr boshlarida) ular Markaziy bankga aylangan va unga taalluqli bo'lgan funksiyalarni bajara boshlagan. Masalan, aksionerlik asosida tashkil etilgan Angliya banki 1844-yilda, Fransiya banki - 1848-yilda, Ispaniya banki - 1874-yilda emission bankga aylangan. Tarixan ko'pgina davlatlarning Markaziy banklari tijorat banklari sifatida tashkil etilgan. Bugungi kunda ham Avstriya milliy banki, Italiya banki aksionerlik maqomini o'zida saqlab kelayotgan Markaziy banklar qatoriga kiradi.

Keyinchalik qator mamlakatlarning tijorat banklari milliy lashtirilib ularga Markaziy bank maqomi berilgan. Ikkinchi jahon urushi iqtisodiyotni rivojlantirishda davlatning monopolistik rolini yanada oshirdi. 1938-yilda Kanada banki, 1942-yilda Yaponiya banki, 1946-yilda Angliya banki va Fransiya banklari to'liq davlat bankiga aylantirildi. Germaniya federativ respublikasi emission banki-Bundesbank 1957-yilda, Avstriyaning Rezerv banki 1960-yilda tashkil topgan.

Markaziy banklarni tashkil etishning ikkinchi yo'li - bu ularning boshidan Markaziy bank sifatida tashkil etilishi hisoblanadi. Masalan, AQShning 1913-yilda tashkil etilgan Federal banki va Lotin Amerikasining ko'pgina banklari tashkil etilishida Markaziy bank sifatida tashkil topganini ko'rishimiz mumkin.

Ba'zi davlatlarning Markaziy banklari davlatga qarashli bo'lmasa ham ular davlat banki maqomiga ega. Masalan, Shveytsariya Milliy

bankining faqatgina bir qism kapitali, Yaponiya bankining 55 %, Belgiya milliy bankining 50% kapitaligina davlatga tegishli bo'lishiga qaramasdan ular davlatning Markaziy banki hisoblanadi.

Mahkaziy bank davlat banki sifatida mustaqil bo'lishi 1920-yilda Belgiyada o'tkazilgan Xalqaro milliy konferensiyasida belgilangan.

Markaziy bank har bir davlat moliya-kredit tizimining muhim elementi hisoblanadi va u mamalakatda pul-kredit siyosatini amalga oshiradi. Biz bilamizki, pul-kredit siyosati byudjet siyosati bilan birgalikda davlat tomonidan iqtisodiyotni muvofiqlashtirishning asosini tashkil etadi.

Ko'pgina davlatlarda Markaziy bank parlamentga bo'ysunadi va uning oldida hisobdor hisoblaydi va boshqaruvchisi hukumat tarkibiga kirmaydi. Markaziy bank raisi parlament tomonidan tayinlanadi. U odatda 5 yilga, 7 yilga - Irlandiya, Avstraliya, Kanada, Niderlandiyada, 8 yilga - GFRda va ba'zi davlatlarda. Masalan, Daniya, Finlandiya, Norvegiyada cheklanmagan muddatga tayinlanishi mumkin¹¹⁷.

AQSh bank tizimi quyidagi turdagi bank muassasalarini o'z ichiga oladi:

- federal Zaxirali tizim – AQSh Markaziy banki; tijorat banklari;

-investitsiya banklari, jamg'arma banklari, ssuda yig'uvchi uyushmalar, pochta jamg'arma kassalari, moliyaviy kompaniyalar, kredit kooperativlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, ijtimoiy sug'urta fondlari, o'zaro kredit uyushmalari, depozitlarni sug'urtalash tashkilotlari va h. k.

AQSh federal zaxira tizimi (federal ReserveSystem-FRS) (FZT) – mustaqil federal agentlik bo'lib AQSh Markaziy banki funksiyasini bajaradi. FZT tashkiliy jihatdan mukammal tashkil etilgan maxsus mavqega ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi. FZTning kapitali aksionerlarning mablag'lariga asoslangani uchun FZTning mulkdorlari xususiy shaxslar hisoblanadi. Bu jihatdan AQSh Markaziy banki to'liq davlat mulkiga asoslangan Markaziy banklar (Angliya va Kanada) yoki davlat mulki ishtirokida tashkil etilgan (Belgiya, Yaponiya) kabi davlatlarning Markaziy bankidan tubdan farq qiladi.

---

¹¹⁷ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2013. 358-361 p.

AQSh federal Zaxira tizimi (FZT) 1913-yilning 23-dekabrida mustaqil agentlik sifatida – mamlakatda sog'lom iqtisodiy muhitni vijudga keltirish, banklar faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bular faoliyatini nazorat qilish maqsadida tashkil etilgan. U AQSh Markaziy bankinging vazifasini bajaradi, yani, tijorat banklari hamda umum milliy manfaatlar muvozanatini ta'minlash, bank muassasalari faoliyatini nazorat qilish va tartibga solishni ta'minlash, iste'molchilarning kredit huquqlarini himoya qilish, pul emissiyasini boshqarib borish (ishsizlikni kamaytirish, baholar barqarorligini ta'minlash, foiz stavkalarining mo'tadilligini ta'minlash), moliya tizimi barqarorligini ta'minlash, moliya bozorlaridagi tizimli risklarni nazorat qilish, depozitariylar, jumladan, AQSh hukumati va rasmiy xalqaro tashkilotlarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish, xalqaro va mamlakatdagi (ichki) to'lovlar tizimi faoliyatida ishtirok etish, likvidlilik bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish, jahon iqtisodiyoti da AQShning rolini mustahkamlash kabi vazifalarni amalga oshiradi.

FZT uch asosiy vosita orqali monitar siyosatni olib boradi. Bular Ochiq bozor operatsiyalari, hisob stavkasi (discountrate), a'zo banklar uchun zarur zaxiralar miqdorini belgilash hisoblanadi.

Faoliyatini tartibga solib turish nuqtayi nazaridan Amerikaning barcha guruhlarini 4ga bo'lish mumkin:

- *milliy banklar;*
- *FZT ga a'zo bo'lgan Shtatlarda joylashgan banklar;*
- *FZT ga a'zo bo'lmagan, depozitlarni sug'urtalash federal korporatsiyasi (DSFK) tarkibiga kiradigan banklar;*
- *FZT ga a'zo bo'lmagan, omonatlari DSFKda sug'urtalanmagan banklar.*

AQSh tijorat banklari mablag'larni depozitlarga qabul qiladilar (talab qilib oling unga qadar omonatlari va muddatli omonatlar), qisqa, o'rta va uzoq muddatli qarzlari beradilar, moliyaviy va trast xizmatlari ko'rsatadilar. Lekin Amerika banklari, qonunchilikka ko'ra qimmatli qog'ozlarning egalari bo'la olmaydilar. Amerika banklari xolding kompaniyalari (Xolding – aksionerlik jamiyatlarni birlashtirib, ularni boshqaruvchi korxonalar) orqali o'z mijozlariga elektron xizmatlar, yo'l cheklari, brokerlik xizmatlarini taklif etadilar; xazina, munitsipal va boshqa rasmiy qarzga doir dastaklarni joylashtirish oldi-sotdisi bilan shug'ullanadilar, investitsiya bobida maslahat xizmatlari ko'rsatadilar.

Investitsiya faoliyati banklar ixtisoslashuvining muhim yo'nalishi dir. Investitsiya banklari uzoq muddatli ssuda kapitalini safarbar etib, obligatsiyalar yoki qarzga olingan majburiyatlarning boshqa turlarini chiqarish va joylashtirish yo'li bilan Mazkur kapitalni ishlab turgan subyektlar davlatga qarzga beradilar. Investitsiya banklarining klassik tipi AQShga mosdir. Bu mamlakatning qonunchiligi tijorat banklariga investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishni taqiqlab qo'ygan (davlat va munitsipial obligatsiyalar bilan bo'ladigan operatsiyalar bundan mustasno). Hozirgi vaqtda AQShda qariyb 700 ta investitsiya banki ishlab turibdi.

Moliyaviy kompaniyalar ham moliya-kredit muassasalarining bir turidir. Bu muassasalar ayrim tarmoqlarni kreditlash yoki kreditlarning ayrim turlarini berishga ixtisoslashgan. Bularga iste'mol, investitsiya kreditlari va boshqalarni kiritish mumkin. Bular AQSh, Kanada va Buyuk Britaniyada keng tarqalgan.

Qurilish jamiyatlari deb atalmish kredit, qurilish kooperativlari alohida mavqeni egallaydi. Bular kapitalini o'z a'zolarining jamg'arma omonatlari evaziga shakllantiradilar va shu a'zolarga ipoteka krediti beradilar. Bu muassasalar kredit shirkatlari bilan birgalikda ishlaydilar va shaxsiy uylar qurilishini moliyalashtiradilar.

Kredit muassasalarining boshqa ko'pgina turlari (pensiya fondlari, ishonchli pay fondlari, ixtisoslashgan moliya muassasalari va shu kabilar) banklarning ayrim operatsiyalarini ado etadilar. Lekin ular o'zlarini bank deb atashlariga huquqlari yo'q hamda banklar bilan ham o'zaro raqobat maydoniga tushishga majburdirlar.

Chakana banklar – Angliyadagi tijorat (asosan depozit) banklar bo'lib, ular barcha mijozlarga xizmat ko'rsatadi va bo'limlarning kengroq tarmog'iga ega. Ulgurji banklar esa yirik shartnomalar asosida ish yuritib, odatda alohida shaxslar bilan emas, balki savdo-sanoat korxonalarini va moliyaviy institutlar bilan hamkorlik qiladi.

Buyuk Britaniya bank tizimining birinchi bo'g'ini Angliya banki hisoblansa, ikkinchi bo'g'ini tijorat banklari va moliyaviy kompaniyalardan iborat. Angliya banki Angliyada faoliyat ko'rsatuvchi banklarni 3ta katta guruhga bo'lib ko'rsatadi:

1. depozit banklar (chakana banklar);
2. hisob-kitob uylari;
3. Aksept uylar, chet el banklari va boshqa banklar.

Depozit banklar. Angliyaning eng asosiy depozit banklariga kliring banklari ham tegishli bo'lib, bu kliring shartnomasi asosida tuzilgan eng yirik aksioner banklar hisoblanadi. Barcha kliring banklarni Barclays, National Westminster, Midland va Lloydslardan iborat bo'lgan "katta to'rtlik" boshqaradi. Kliring banklarning asosiy vazifasi omonatlarni jalb qilish va kredit berishdan iborat.

Depozit banklarning keyingi guruhi **savdo banklari** (Merchant banks) bo'lib, ular bank operatsiyalarini bajaruvchi savdo tashkilotlari asosida vujudga kelgan. Hozirgi paytda ayrim savdo banklari bank operatsiyalari bilan bir qatorda sanoat va savdo-sotiq funksiyalarini ham bajarmoqda. Savdo banklar o'zining uzoq vaqt davom etadigan faoliyati bilan ajralib turadi va ba'zilari 100 yillik tarixga ega. Savdo banklarning kliring banklardan ajratuvchi asosiy xususiyati va bir paytning o'zida imtiyozi bu ularning o'z moliyaviy ahvoli va bajaradigan operatsiyalari to'g'risidagi hisobotini e'lon qilish shart emasligidadir. Bu imtiyoz tufayli savdo banklar ko'p yillar davomida mustaqil ravishda taraqqiy etdi.

Angliya banklarining keyingi turi **hisob-kitob uylari** bo'lib, hozirgi paytda London shahrida bir nechta yirik hisob uylari va kichik ixtisolashgan makler-firmalar faoliyat ko'rsatadi. Hisob-kitob uylari kafolatlangan muddat siz depozitlar orqali banklarning likvid fondlari realizatsiyasini amalga oshiradi. Bu fondlar turli xil aktivlarni (shu bilan birga, xazina obligatsiyalarini, tijorat veksellarini) sotib olish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, hisob uylar bu, veksellarning oldi-sotdi bozoridir.

Ular Angliya banki va butun Britaniya bank tizimi orasidagi vositachilik vazifasini bajarib, hisob-kitob uylari orqali Angliya banki Britaniya bank tizimini moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi. Veksellarning qayta hisobga olish (diksonlash) orqali Angliyaning keyingi bank guruhiga **konsorsial banklar** kirib, bu shunday moliyaviy institutlarki, ularda kamida ikkita davlat qatnashib, ulardan hech biri kontrol paketga ega emas. Mazkur banklar rivojlangan davlatlar kapitali asosida tuzilganligi sababli, ular Yevropa bozorida yirik miqdordagi mablag'larni uzoq muddatga jalb qila oladilar. Shuningdek, Buyuk Britaniyada jamg'arma institutlari (ishonchli jamg'arma banklari, milliy jamg'arma banki, qurilish jamoalari), sug'urta kompaniyalari va nafaqa fondlari, investitsion trestlar,

badalli ishonch fondlar, moliyaviy korporatsiyalar, venchurli moliyalashtirish firmalari ham banklar qatori faoliyat yuritadi.

Germaniya bank tizimi 4 mingdan ortiq mustaqil kredit muassasalarini o'zida mujassamlashtirgan. Shulardan 1 mingdan ortig'i o'rta va kichik banklar hisoblanadi.

Germaniya bank tizimi dunyoda eng rivojlangan bank tizimlaridan hisoblanib quyidagi tarkibda shakllantirilgan:

- 1) Douche Bundes bank (Markaziy bank);*
- 2) tijorat banklar;*
- 3) jamg'arma banklar;*
- 4) kooperativ Markaziy banklar;*
- 5) kredit kooperativlar;*
- 6) ixtisoslashgan banklar (davlat va xususiy ipoteka banklari);*
- 7) Pochta, kommunal, jamg'arma banklar;*
- 8) turli boshqa ixtisoslashgan banklar.*

Tijorat banklari, Germaniyada universal banklar bo'lib quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

-turli depozitlarni qabul qilish;

-mahalliy, federal hukumat tashkilotlariga, kichik va o'rta biznes sohasiga, yirik korporatsiyalarga qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar berish ;

- moliyaviy va trast xizmatlar ko'rsatish;

- mijozlarga elektron va brokerlik xizmatlari ko'rsatish;

-yo'l cheklari bilan xizmatlar ko'rsatish;

- mijozlarga hisob-kassa xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.

Germaniyada tijorat banklari yirik korporatsiyalarning kapitalida ishtirok qilishi, uning salmoqli qismiga ega bo'lishi, qimmatli qog'ozlar chiqarishi va ularni joylashtirishi, investitsion fondlar tashkil etishi va ular faoliyatini boshqarishi mumkin. Tijorat banklarini faoliyat turi va ixtisoslashuvidan kelib chiqib:

- yirik xususiy banklarga;

- jamg'armakassalar va yer banklariga;

- korporativ banklarga bo'lish mumkin. Undan tashqari Germaniyada bu banklar bilan bir qatorda maxsus banklar va kredit muassasalar ham faoliyat ko'rsatadi.¹¹⁸

---

¹¹⁸Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012..19-26.

12.5. Bank tizimlari

Bank tizimi-tor ma'noda bank muassasalari yig'indisidir. Bank tizimi keng ma'noda bank muassasalari va ular faoliyatining me'yoriy huquqiy asoslari, tashkiliy moddiy-texnik va moliyaviy asoslarining yig'indisidir.

Xorijiy davlatlarda tijorat banklari mijozlarga keng ko'lamda moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi moliyaviy muassasalardan hisoblanadi. Bu jarayon bir tomondan iqtisodiyotda bo'sh turgan mablag'larni bank – moliya tizimiga jalb qilish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan mablag' zarur bo'lgan kompaniya, tashkilotlarga kredit va Qarzlarni ajratish, turli hisob-kitoblar, maslahat xizmatlarini o'z ichiga oladi.¹¹⁹ Xorijiy davlatlar amaliyotida banklar yoki boshqa kredit muassasalarini tashkil etishda keng liberal yondashuv mavjud. Rivojlangan davlatlarda bank va boshqa kredit muassasalarni tashkil etish bozor munosabatlari, asosan pul mablag'larining mavjudligi va unga bo'lgan talab va taklifga qarab ixtiyoriy ravishda qonunchilik talablari asosida tashkil etilishi mumkin. Masalan, AQShda kredit berish yoki pul mablag'larini jalb qilish bilan shug'ullanuvchi muassasalar qatoriga universal tijorat banklarini, investitsiya banklari, jamg'arma banklarini, ssuda yig'uvchi uyushmalar, pochta jamg'arma kassalari, moliyaviy kompaniyalar, kredit kooperativlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, ijtimoiy sug'urta fondlari, o'zaro kredit uyushmalari, depozitlarni sug'urtalash tashkilotlari va h. k.larni kiritish mumkin.

AQShning bank tizimida an'anaga ko'ra kichikroq, jamoa banklari deb ataladigan tijorat banklari ham katta o'rin tutadi¹²⁰.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, 2003. 235-255.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID), 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.

¹¹⁹Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012. 2.

¹²⁰Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012. 19-26.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, 2003. 235-255 p.

AQShda universal banklar mijozlarga keng ko'lamli, turli xildagi bank xizmatlarini taklif etadi va ularni amalga oshiradi. Undan tashqari universal banklar boshqa banklar, savdo tashkilotlari, aksiyadorlar va boshqa turli qimmatli qog'ozlar egalari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'ladilar va ular uchun bank operatsiyalarini bajaradilar. Shuningdek, ularni moliyalashtirishishlarini amalga oshiradilar. Universal banklar odatda quyidagi operatsiyalarni amalga oshiradi:

- vositachilik operatsiyalari. Depozitlar va qarzarlar orqali likvidlikni ta'minlash;

- hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- o'zi uchun savdo qilish, ya'ni bank nomidan savdo operatsiyalarini olib borish;

- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tkazish;

- mijozlarga korporativ maslahat xizmatlari ko'rsatish, subyektlarning bir-biriga qo'shilishi, ajralishi, qamrab olishi va boshqalar;

- investitsion menejment xizmatlari;

- sug'urtalash va boshqalar.

Germaniyada Deutsche banki Dresdner bilan birgalikda Germanhausbank - universal bank hisoblanib u o'z mijozlariga yuqorida keltirib o'tilgan barcha turdagi operatsiyalar va xizmatlarni ko'rsatadi. (xorijiy davlatlarda banklar faoliyatining xususiyatlar to'g'risida 5-paragrafda kengroq to'xtalib o'tamiz)¹²¹

12.6. Bank tizimi va uning elementlari

Biz oldingi mavzularda bank tizimining mohiyati to'g'risida tushunchaga ega bo'ldik. Bu mavzuda biz bank tizimining xususiyatlari va elementlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Bank tizimining xususiyatli tomonlari uni boshqa bozor subyektlaridan ajralib turishini tavsiflaydi. Bank tizimining xususiyatli belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Bank faoliyati talablariga mos elementlar, ya'ni bir maqsad bo'yicha faoliyat yuritishni o'zida aks ettiradi;

- Dinamik tizim;

---

¹²¹ Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012. 19.

- *Boshqa subyektlar faoliyatidan farq qiluvchi xususiyatlarga ega;*
- *Faoliyati tez o'zgarishlarga moyil;*
- *Yopiq turda tizim xususiyatiga ega;*
- *O'z faoliyatini o'zi boshqarishga qodir;*
- *Muvofiqlashtiriladigan tizim va boshqalar.*

Banklar faoliyati boshqa subyektlar faoliyatidan farq qilib banklar asosan jalb qilingan mablag'lar hisobidan o'z faoliyatini olib boradi. Shu jihatdan banklarning o'z mijozlari oldidagi majburiyatlari ham yuqori bo'ladi. Banklar har bir mamlakat iqtisodiyotining asosiy moliyaviy institutlaridan bo'lganligi uchun ham ular iqtisodiyot subyektlari bilan uzviy munosabatda va aloqada bo'ladi.

Banklar o'z faoliyatini olib borishda mamlakatda mavjud bo'lgan qonunlarga bo'ysunadi. Shu bilan birga har bir mamlakatda banklar faoliyatini muvofiqlashtirishga qaratilgan maxsus qonunlar ham mavjud bo'lib bu qonunlar banklar faoliyat ko'lamini belgilab beradi.

Bank tizimining elementlari bir tomondan, banklarning iqtisodiy tizim bilan uyg'unligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, yuridik, mustaqil subyekt sifatida banklarning boshqa subyektlardan farqli tomonlarini o'zida aks ettiradi.

Bank tizimining elementlariga banklarga o'xshab faoliyat olib boruvchi maxsus moliya institutlari va ularning faoliyati bilan bog'liq elementlar ham kiradi.

Aynan mazkur institutlar faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqib bank tizimining quyidagi elementlarini keltirish mumkin.

***Mulk shakliga qarab** banklarning davlat, aksioner, xususiy, xorijiy, qo'shma, kooperativ va boshqa banklarga bo'linishi;*

***Tashkil etishning huquqiy shakliga qarab** mas'uliyati cheklangan yoki ochiq turdagi jamiyat shaklida tashkil etiladigan banklarga;*

***Bajaradigan funksiyalariga qarab** banklarni – emission, depozit va tijorat banklarga bo'linishi, har bir bo'linmaning oldiga qo'yilgan vazifalari bank tizimining elementlaridan hisoblanadi.*

***Bajaradigan operatsiyalari xususiyatiga qarab** banklarning universal va ixtisoslashgan, maxsus banklarga bo'linishi, ularning soha va tarmoq xususiyatlarini inobatga olgan holda o'z faoliyatini tashkil etishi ham bank tizimining muhim elementlaridan sanaladi.*

*Bank tizimining muhim elementlaridan biri banklarda **tarmoq va filiallarining mavjudligi** bo'lib bu sohada banklar filiali, filialsiz,*

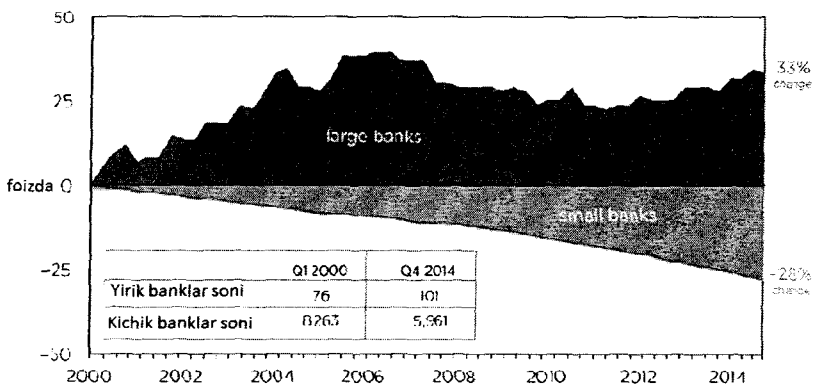
ko'p filially banklarga tasniflana olishi ham bank tizimining elementlaridan biri hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish hududi bo'yicha banklarning mahalliy, hududiy, hududlararo, milly, xorijiy, xalqaro va boshqalarga bo'linishini ham bank tizimining bir elementi sifatida qarashimiz mumkin.

Kapital hajmi va faoliyat ko'lamiga qarab banklarni kichik, o'rta, yirik banklar, bank birlashmalari, bank konsorsiumlariga bo'linishi mumkinligi ham bank tizimining elementlaridan hisoblanadi.

Ba'zi davlatlarda bank tizimiga nobank tashkilotlarining kirishi va ular faoliyatining xususiyatlariga ham bank tizimining elementi sifatida qaralishi mumkin.

AQSHda banklar sonining o'zgarishi foizlarda:
yirik banklar va kichik banklar misolida

Source: Statistics on Depository Institutions, Federal Deposit Insurance Corporation.
Data note: Banks are ranked by asset size. Small banks are defined as US banks with \$10 billion or less in 2000.
For purposes of this chart, banks were aggregated under their bank holding companies.
Available data did not permit thrifts to be aggregated under their holding companies.
Produced by Hester Perce, Stephen Miller, and Rizzi Fachmat, Mercatus, Quantar at George Mason University Mar. 11, 2015.

Masalan, AQShda banklar sanoat darajasiga ko'tarilgan. Bu soha iqtisodiyotning bir bo'lagi bo'lib, ajratilgan kreditlar, tarmoqlarga investitsiyalar va boshqa moliyaviy xizmatlar turli xil bizneslarni rivojlanishiga hissa qo'shish bilan birgalikda, YaIM o'sib borishi, ish o'rinlari yaratilishi va natijada aholi turmush darajasining oshishiga xizmat qilib kelmoqda. AQSh bank sanoati ko'rinishi quyidagilarda aks etadi:

- 6800dan ortiq har xil turdagi banklar mavjud;
- 97700dan ortiq filiallar bor;

- banklarning uchdan ikki qismi 50 yildan ortiq faoliyat tajribasiga ega;

- beshtadan ikkitasi AQShdan tashqarida bank filiallari ochgan;

- 88 % banklar kichik biznes shaklida faoliyat yuritadi;

- bugungi kunda 14.7 trillion \$ dan ortiq aktivlarga ega;

- 2 million 100 mingdan ziyod ishchilar bank sohasida band;

- har kuni deyarli trillion dollar pul o'tkazmalari banklar orqali o'tadi. To'lov tizimi orqali banklar AQShda va AQSh orqali butun jahonda bo'ladigan pul oqimlarida keng miqyosda xizmatlar ko'rsatadi.

- depozitlar oxirgi 5 yilda ikki trillion \$ga ortib 11 trln dollarga yetdi.

- 8 trilliondan ortiq qismi investitsiya va kreditlar ko'rinishida joylashtirildi.¹²²

Shu bilan birgalikda, yirik banklar 76 ta bo'lgan bo'lsa, 2014-yilda ular 33%ga ortib, 101 taga yetdi. Bunga asosiy sabab asosan ba'zi kichik banklarning yirik banklar tomonidan qo'shib olinishi yoki kichik banklar aktivlarining hajmi oshishi deb ko'rsatish mumkin.¹²³

12.7. Banklarning iqtisodiyotdagi roli

Banklarning mohiyati va funksiyalari, shuningdek, bajaradigan operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ularning iqtisodiyotdagi rolini belgilab beradi. Banklarning iqtisodiyotdagi roli deganda asosiy e'tiborni ularning vujudga kelish omillari, rivojlanish jarayonlari va bajaradigan operatsiyalariga qaratish lozim. Banklarning roli ularning funksiyalari kabi ma'lum darajadagi xususiyatlarga egadir. Banklar mulkiy jihatdan qanday shaklda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, iqtisodiyotda umum ahamiyatga ega bo'lgan operatsiyalarni bajaradi. Shu bois ham banklar qanday mulkiy shaklda yoki ixtisoslikda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, ular iqtisodiyotda alohida ahamiyat kasb etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi roli xususida so'z ketganda, dastlab jamiyatda ularning bajaradigan operatsiyalarini zarurligi va turlari, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholining ularga bo'lgan

¹²² The Business of Banking.

© 2014 American Bankers Association, Washington, D.C.

¹²³ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

ehtiyoji doirasida so‘z yuritish maqsadga muvofiq. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyatini anglatadi.

Albatta, banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyati juda ko‘p qirrali bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- jamiyatdagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larni tegishli shartlar asosida o‘ziga jalb etadi;

- qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga ehtiyoji mavjud xo‘jalik yurituvchi subyektlar va aholiga qaytarishlik, to‘lovlik, muddatlilik va ta‘minlanganlik asosida mablag‘lar beradi;

- milliy valyutaning emissiyasini tashkil etadi va uning barqarorligini ta‘minlash doirasida pul – kredit siyosatini amalga oshiradi;

- pul aylanmasini tashkil etadi va uning tartibini belgilaydi;

- iqtisodiy munosabatlarga kirishuvchi subyektlar o‘rtasida hisob – kitob va to‘lovlarni amalga oshirishda vositachilik qiladi;

- bozor ishtirokchilariga turli darajadagi komission va maslahat xizmatlarini amalga oshiradi;

- aholiga va mijozlarga trast va depozitar xizmatlarini taklif etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolining asosiy jihatlaridan biri, jamiyatdagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jamg‘arish asosida ularni iqtisodiyotning tegishli tarmoqlariga qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi. Ma‘lumki, jamiyatda faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlarining asosiy maqsadi iqtisodiy foyda olishga qaratilgan. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayoni turli tarmoqda turlicha bo‘lganligi bois, ma‘lum davrda ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga ehtiyoj tug‘ilsa, ayrimlarida aksincha. Iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish siklining turli – tumanligi (qishloq xo‘jaligi, qayta ishlovchi korxonalar, qurilish sanoati va boshqalar) sababli, moliyaviy mablag‘lar vaqtinchalik ishlab chiqarish jarayonidan chetlashtiriladi. Bu jarayonda bir tomondan bir guruh iqtisodiyot tarmoqlarida qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga nisbatan qo‘shimcha ehtiyojni keltirib chiqarsa, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mablag‘larning ishlab chiqarishdan chetlashishini keltirib chiqaradi.

Bu ikki tomonning iqtisodiy manfaatlarini birlashtiruvchi moliyaviy tashkilot sifatida banklar maydonga chiqadi. Birinchi guruh iqtisodiyot tarmoqlarining vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini tegishli shartlar asosida jalb etib, ushbu mablag‘larga ehtiyoji bo‘lgan ikkinchi

guruh iqtisodiyot tarmoqlariga, ya'ni qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezgan xo'jalik subyektlariga qayta taqsimlab beradi.

Bizningcha, ushbu munosabatlarni bankdan bo'lak birorta moliyaviy tashkilot samarali va tez hal eta olmaydi. Banklarning ushbu o'ziga xos jihati iqtisodiyotdagi rolini belgilaydi.

Banklarning iqtisodiyotda bajaradigan yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu ularning xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi va davlat tashkilotlari o'rtasida amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni tashkil etishi va ularning ustidan tegishli nazorat ishlarini amalga oshirish hisoblanadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlari o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab pul o'tkazmalari amalga oshiriladi. Bularning barchasi banklar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solib turiladi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini yuqori yoki pastligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

a) Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining mustahkamligi. Xalqaro bank amaliyoti va mustaqillikdan keyin bosib o'tilgan qisqa davrda yig'ilgan tajribalarning natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, bozor iqtisodiyotining asosiy o'zagi asosan o'zaro ishonch va halollikka tayanadi. Agar mazkur holatni aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchi yo'qolishi bilan bog'lab ko'radigan bo'lsak, banklarga nisbatan ishonch yo'qolishi oqibatida ularning jamiyatdagi rolini pasayishiga olib keladi.

Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining zaifligiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- banklar mijozlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasa;
- aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa naqd pulga bo'lgan talabi to'liq va o'z vaqtida qondirilmasa;
- mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha mablag'lar qoldig'i va aylanmalari haqida bank siri ta'minlanmasa;
- mijozlarning pul o'tkazmalarini istalgan paytda va zarur miqdorda tegishli manzilga o'tkazilmasa;
- bankda omonatlarni saqlashning iqtisodiy manfaatdorligi pasayib ketishi va boshqalar.

b) Mamlakat iqtisodiyotida bozor mexanizmlari to'liq va barchaga barobar ravishda amal qilishi lozim. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, 1991-yil mustaqillikka erishganimizdan so'ng iqtisodiyotni markazdan

boshqarishning byurokratik usullaridan voz kechib, iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmlariga oʻtdik, – deganimiz bilan amaliyotda buning ijobati toʻliq namoyon boʻlmayapti. Xususan, tijorat banklarining xoʻjalik subyektlariga kreditlarni berishda, ayniqsa mijozlarning naqd pullarga boʻlgan talabini qonidirilmasligi bu boradagi vaziyatning dolzarbligini anglatadi. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirish lozimligidan dalolat beradi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini oshishi yoki pasayishiga nafaqat ularning sayi-harakatlari, balki milliy iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi va raqobatbardoshligi bevosita taʼsir qiladi. Chunki, banklar milliy iqtisodiyotdan ajralgan holda, alohida subyekt sifatida samarali faoliyat yuritishi mumkin emas. Masalan, banklarning asosiy faoliyat turlaridan biri muomalaga pulni emissiya qilishini oladigan boʻlsak, muomalaga emissiya qilingan pul massasi tovar massasi bilan taʼminlangan boʻlishi lozim. Aks holda, milliy valyutaning inflyatsiya darajasi oshishi bilan birga, uning sotib olish qobiliyati pasayib ketadi.

Demak, muomalaga emissiya qilingan pullar tegishli tovar massasi bilan taʼminlangan boʻlishi lozim. Bu oʻz navbatida iqtisodiyotda ishlab chiqarish va tovarlar aylanmasi samaradorligi taʼminlanganligini talab etadi.

Demak, iqtisodiyotda tovar massasi va pul massasi oʻrtasidagi muvozanatlikning taʼminlanishi, birinchidan, bankning iqtisodiyotdagi rolini oshirsa, ikkinchidan, milliy iqtisodiyotning samaradorligini taʼminlashga xizmat qiladi. Biroq, bu muvozanatlikni taʼminlanishiga qator obyektiv va subyektiv omillar taʼsir qiladi.

Masalan, 90-yillarning oxirlarida Rossiyada, shuningdek, qator sobiq ittifoq respublikalarida, shu jumladan mamlakatimizda ham pullarni muomalaga chiqarish hajmi ishlab chiqarish hajmidan sezilarli darajada pasayib ketdi.

Buning natijasida ishlab chiqarish jarayonida uzilishlarni vujudga kelishiga, shuningdek, xoʻjalik yurituvchi subyektlar oʻrtasida debitor – kreditor summalari miqdorining sezilarli darajada oshib ketishiga olib keldi.

Banklarning mamlakat iqtisodiyotiga taʼsirini, yaʼni ularning rolini real sektorni kreditlash munosabatlari misolida ham koʻrishimiz mumkin. Mamlakat real sektori ishtirokchilari bank kreditiga nisbatan doimiy ravishda ehtiyoji mavjud boʻlib, ushbu ehtiyoj ayniqsa,

iqtisodiy inqiroz sharoitida ortib ketadi. Inqiroz sharoitida iste'mol tovarlarga nisbatan talabning hamda tovar va xizmatlar bahosining pasayishi, davlat buyurtmalari hajmining qisqarishi, debitorlarning to'lovga layoqatsizligi korxonalarda qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan kuchli talabni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Albatta, ushbu talab to'lig'icha banklarning kreditlari hisobidan qondirilishi, birinchidan, maqsadga muvofiq emas.

Ikkinchidan, banklarda iqtisodiy inqiroz sharoitida ushbu ehtiyojni qondirish uchun yetarli moliyaviy resurslarning taqchilligi paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, eng muhimi banklar tomonidan berilgan kreditlarning to'liq qaytmaslik xavfi, ya'ni kredit riski vujudga keladi. Shu bois, iqtisodiy inqiroz sharoitida banklarning kreditiga talab yuqori bo'lsada, banklar kredit qo'yilmalari hajmini oshirishga moyillik sezishmaydi.

Bu banklarning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga emas, balki banklar ham tijorat muassasa sifatida asosiy e'tiborini iqtisodiy manfaatdorlik olishga qaratishini, eng muhimi banklar risk asosida kredit sifatida beradigan mablag'lari o'z mablag'lari emas, balki chetdan jalb qilingan boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga faoliyat yuritayotganligini unutmazlik lozim.

Tayanch so'z va iboralar

Bank tizimi;

Bank krediti;

Bank balansi;

Ipoteka banklari;

Investitsion banklar;

Tijorat banki;

Ixtisoslashgan banklar;

Jamg'arma banklari;

Obligatsiya;

Universal banklar;

Bir pog'onali bank tizimi;

Ikki pog'onali bank tizimi;

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Dastlabki banklarni rivojlanish tarixining bosqichlarini sanab bering.
2. Banklarning funksiyalarini sanab bering.
3. Tijorat banklarining tarixiy rivojlanish xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Dastlabki Markaziy banklarni rivojlanish shart-sharoitlari nimadan iborat?

5. Banklarning qanday turlari mavjud?
6. Bank tizimi va uning elementlari nimalardan iborat?
7. Banklarning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati nimalardan iborat?
8. Rivojlangan davlatlar bank tizimining alohida xususiyati nimalarda ko'rinadi?

XIII BOB. O' ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI

13.1. Bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari

Bank tizimi bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismidir. Tovar pul munosabatlarining keng miqyosda rivojlanishi banklar oldida yangidan-yangi operatsiyalar bajarishga imkoniyatlar ochib beradi.

Shuning uchun ham, respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablari-ga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug'ildi. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining bosh maqsadi jahon tala-biga mos keluvchi, rivojlangan milliy kredit tizimiga ega bo'lish, xo'jaliklar va aholining bo'sh turgan mablag'larini jalb qilish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talablarini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat. Bu maqsadga erishishni ta'minlash uchun davlatimiz tomonidan mamlakatimiz bank sektorining rivojlanishini ta'minlovchi zaruriy makroiqtisodiy sharoitlarni hamda bank tizimi barqarorligini ta'minlash, shuningdek, bank nazorati tizimini va banklar faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish, banklarning depozit, kredit va investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirishga erishish va banklar o'rtasida raqobat bo'lishini ta'minlashga asos yaratishdan, nobank tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish, moliya-kredit sektorining huquqiy bazasini yaxshilash, ularning moddiy-texnik jihatdan samarali ta'minlanganligiga erishish kabi choralarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Bank tizimini qayta tashkil qilishni amalga oshirish quyidagi tamoyillarga asoslangan holda olib borilishi mumkin:

- xorijiy va mahalliy investorlarning ishonchini qozonish maqsadida bank-moliya tizimi barqarorligiga erishish;
- Bank tizimidagi islohotlar umumiy iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi bilan mos kelishi;
- bank-moliya tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirish yo'li bilan jahon bank tizimiga yaqinlashtirish;

- pul-kredit siyosatini olib borishda mamlakatning ichki ehtiyojlari va iqtisodiyotning xususiyatini hisobga olish;
- banklar faoliyatida mijozlar manfaatini ustun qo‘yish va boshqalar.

Bizning zaminimizda mavjud bo‘lgan banklarning rivojlanishini ikki yirik davrga bo‘lib qarash mumkin. Birinchi davr bu –O‘zbekiston mustaqillikka erishgungacha bo‘lgan davrdagi bank tizimi va ikkinchi davr O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrdagi bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

Biz ta’kidlaganimizdek, O‘zbekistonda bank tizimi ikki pog‘onali bo‘lib, banklar tizimining birinchi pog‘onasi – bu O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi pog‘onasi – tijorat banklari, ularning shu‘balari, chet el banklari shu‘balari hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi banklar tizimini kengaytirgan holda quyidagicha chizmada keltirish mumkin. 1991-yilning 31-avgustida Respublikamiz mustaqilligining e‘lon qilinishi tarixiy voqea bo‘ldi. Mustaqillik bizga o‘z-o‘zimizni boshqarish, imkoniyatlarimizdan o‘zimiz foydalanish, shaxsiyatimizni qaytib olishimizga katta yo‘l ochib berdi.

Butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtisodiyoti bizning respublikamizga ham kirib keldi. Shuning uchun ham respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug‘ildi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar bo‘lgan bank tizimining rivojlanishini tahlil qilib qaraydigan bo‘lsak, uning rivojlanishining quyidagi davrlarini keltirish mumkin:

-XIX asrning oxiridan 1930-32 yillargacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi.

Bu davr ichida oldingi mavjud bo‘lgan banklar zaminida Sobiq Sovet Ittifoqining kredit tizimi tashkil qilindi. Bu davrda 30-yillarda iqtisodning rivojlanishiga mos keluvchi banklar: tarmoq banklari, o‘lka banklari, tijorat banklari, maxsus banklar, davlat banklari kabi banklar faoliyat ko‘rsatgan;

– 1932-yildan 1959-yillargacha bo‘lgan davrda banklar faoliyatida o‘zgarishlar yuz berdi va banklar veksel orqali kreditlashdan (o‘sha davrlarda bu kreditlash amaliyotda «egri» kreditlash deb nom olgan) to‘g‘ridan-to‘g‘ri korxonalarini kreditlashga o‘tkazilgan. Bu davrda xo‘jaliklar o‘rtasidagi vazifalar taqsimlangan va iqtisodiyot sohalari

bo'yicha banklar tashkil qilingan hamda bu banklar faqat shu sohalarini uzoq muddatli kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullangan. Davlat banki esa asosan qisqa muddatli kreditlash jarayonlarini olib borgan;

– 1959-yildan 1988-yilgacha bo'lgan davrda mavjud tarmoq banklari qayta tashkil qilinib, mamlakatdagi barcha kredit munosabatlarini olib borish maqsadida uchta bank tashkil qilindi. Bular: Davlat banki, Qurilish banki, Tashqi savdo banki bo'lgan. Davlat banki iqtisodiyotning barcha sohalariga uzoq va qisqa muddatli kreditlar berqan. Faqat Qurilish banki faqat kapital qo'yilmalar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni, qurilishni moliyalashtirish, uzoq muddatli kreditlar berish bilan bog'liq operatsiyalarni bajargan. Tashqi savdo banki Moskvada joylashgan bo'lib, mamlakatning eksport-import bilan bog'liq faoliyatini boshqarib borgan;

– bank tizimini qayta tashkil qilish davri 1988-yildan 1990-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Bu davrda bank tizimida katta o'zgarishlar ro'y berdi va Davlat banki bilan bir qatorda maxsus tarmoq banklari tashkil qilindi.

Bu banklar jumlasiga, Sanoat Qurilish banki, Agrosanoat banki, Uy-joy qurilish va ijtimoiy ta'minot banki, jamg'arma bank va tashqi iqtisodiy faoliyat banki kabilar kiradi. Bu banklar faoliyatining xususiyatli tomoni shunda ediki, ular o'zi xizmat ko'rsatadigan sohaga uzoq va qisqa muddatli kreditlar berish huquqiga ega edilar.

Shu davrdan boshlab Davlat bankidan kreditlash funksiyasi olib tashlandi va u emission bank sifatida faoliyat ko'rsatadigan bo'ldi. 90-yillarda bank tizimini qayta tashkil qilishdan asosiy maqsad mamlakatda yuz berayotgan asosiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda banklar zimmasiga korxonalar va tashkilotlarga kompleks xizmat ko'rsatishni ta'minlash va korxonalar bilan banklar o'rtasidagi munosabatlarni xo'jalik hisobiga o'tkazish, quyi bank muassasalarining huquq va majburiyatlarini oshirishdan iborat edi.

Mustaqillikka erishgunga qadar O'zbekiston hududidagi bank muassasalari SSSR bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga bu banklar sobiq «Ittifoq» bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Sobiq SSSR bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish va xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi.

Davlat bankining ham emissiya funksiyalarini ham hisob-kitoblar va 90-yillargacha kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga mononollashuvi uni davlat boshqaruv va nazorat organiga aylangan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda normal xarakterga ega. Davlat banki kredit resurslari bo'yicha cheklanmagan monopol mavqega ega edi. Kredit resurslari harakatini ham boshqarish ham nazorat qilish Davlat bankining monopoli ta'siri ostida edi. Rivojlangan mamlakatlar bank tizimiga xos barcha xususiyatlarining inkori etilishi, sobiq «Ittifoq» bank tizimining tor doirada rivojlanishiga olib keladi.

Markazlashtirilgan bank tizimi boshqaruv asosida faoliyat ko'rsatayotgan respublika banklari tor doirada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin resurslarni taqsimlash, emission jarayonlarni amalga oshirish va nazorat qilish sobiq «Ittifoq» Davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimini qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi. Albatta, bu bozor iqtisodiyotiga ilk qadamlar qayta qurish sharofati bilan bozorga xos ba'zi bir belgilarni totalitar iqtisodiyotga tatbiq etilishi bilan tushuniladi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy strukturasi o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimni rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastakka aylantirish ko'zda tutilgandi.

Shunday qilib, O'zbekistonda mustaqil bank tizimini yaratishning **birinchi bosqichi**, milliy valyutani muomalaga kiritish uchun iqtisodiy asos yaratish va ikki pog'onali bank tizimining poydevori qurish jarayonlari bilan bog'liq 1991-yildan 1994-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mamlakatimizning mustaqil bank tizimini yaratish bo'yicha olib borilgan tadbirlar 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi» Qonuni asosida amalga oshirildi. Mazkur qonun bozor munosabatlariga o'tish davri vazifalariga mos keluvchi bank muassasalari shakllanishining huquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ushbu qonunga muvofiq, sobiq SSSR Davlat bankining respublika muassasasi asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning **ikkinchi bosqichi** milliy valyuta (so'm) muomalaga kiritilgan va ikki pog'onali bank tizimining huquqiy asoslari yaratilgan 1994-1996-yillarni o'z ichiga oladi. 1994-yilda milliy valyuta so'mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining poydevoriy bosqichi hisoblanadi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e'tiborini makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va shu asosda iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi, mamlakatda sifat jihatidan butunlay yangi to'lov tizimini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi.

Mazkur davrda bank tizimini zamon talablariga moslashtirish maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995-yil 21-dekabrda bank faoliyatining huquqiy va me'yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» va 1996-yil 25-aprelda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishning **uchinchi bosqichi** 1997-2000 yillarni o'z ichiga olib, unda banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik - tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirish ko'zda tutildi.

Bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 24-apreldagi «Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonning qabul qilinishi bilan yanada faollashdi. Mazkur Farmonga ko'ra, ustav kapitalida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo'lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilandi.

1991-2000-yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to'rtinchi bosqichini** belgilab berdi. Mazkur bosqichning asosiy vazifalari qilib quyidagilar belgilandi:

- bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;

- bank tizimi va uning bo'g'inlari rivojlanishini rag'batlantirish;

- bo'sh turgan mablag'larni bankka jalb qilish va omonat-chilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;
- banklar tomonidan iqtisodiyotning real sektori korxonalari, xususan dehqon, fermer xo'jaliklari hamda kichik va o'rta biznes subyektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;
- banklarni investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o'zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi va mazkur vazifalarni amalga oshirishning me'yoriy va huquqiy asoslari yaratildi.

2006-yildan boshlab respublika bank tizimini rivojlantirishning **beshinchi bosqichi** boshlandi. Bu bosqichda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va uni kreditlash, aholining iste'mol ehtiyojlarini va uy-joy qurilishini ipotekaviy kreditlash, mikrokredit tashkilotlari va mikromoliyalash tizimini takomillashtirishning qonuniy asoslari shakllantirildi. "Mikromoliyalash to'g'risida"gi, "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi, "Iste'mol krediti to'g'risida"gi, "Ipoteka to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari qabul qilindi.

Ayniqsa, mamlakatda kichik biznes, xususiy tadbirkorlik va fermerlikni rivojlantirish, yakka tartibdagi mehnat faoliyatini, oilaviy biznes va kasanachilikni faollashtirish yo'li bilan yangi ish o'rinlar yaratish, qishloq joylarda aholi keng tabaqalarining mikromoliyaviy xizmatlarga bo'lgan talablarini qondirishga moliyaviy mablag'lar ajratish tizimini takomillashtirish maqsadida 2006-yil 5-mayda O'zbekiston Prezidentining "Mikrokreditbank aksioner tijorat bankini tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga asosan OAT Mikro-kreditbankning tashkil qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Aynan mazkur bosqichda kreditning ijtimoiy ahamiyati ortdi. 2008-yilda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining boshlanishi bank tizimi barqarorligini sinovdan o'tkazdi.

Aynan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning salbiy ta'siridan himoyalalanish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar va jarayonlar bank tizimini rivojlantirishning **oltinchi bosqichini** boshlab berdi. Jahon moliyaqiy iqtisodiy inqirozining salbiy ta'siri oldini olish

choralari ko‘rildi hamda ushbu choralarda asosiy e‘tibor mamlakat bank tizimini mustahkamlash, banklarning kapitallashuvi, resurs bazasi, likvidligi, to‘lovga qobiliyati va ularning kreditlash imkoniyatini oshirish masalalariga ustuvorlik berildi. Inqirozning salbiy ta‘siridan himoyalash maqsadida Prezident farmoni asosida yangidan tashkil etilgan “Mikrokreditbank”ning ustav kapital miqdori 72 mlrd so‘mga oshirilib uning hajmi 150 mlrd so‘mga yetkazildi. Xuddi shunday Davlat tijorat banklari Asakabank va Xalq bankiga, Aksioner tijorat banklar - Sanoatqurilishbank, Paxtabank, G‘allabankning kapital bazasini mustahkamlash maqsadida byudjetdan mablag‘lar ajratildi.

Banklarning kapitallashuv darajasini oshirish, resurs bazasini takomillashtirish, ular faoliyatining barqarorligini ta‘minlash, chakana xizmatlarni rivojlantirish, iqtisodiyotning real sektori, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni kengaytirish va takomillashtirish borasidagi ishlarni yanada jadallashtirish bilan ahamiyatlidir.

Bank tizimini rivojlantirish, tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish va resurs bazasini mustahkamlash, bank tizimiga Bazel – 3 talablarini bosqichma-bosqich joriy etib borish, pul-kredit siyosatining barqarorligini ta‘minlash, kreditlash mexanizmini soddalashtirish, aholining kam ta‘minlangan qatlamlarining tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashni imtiyozli kreditlash mexanizmlarini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar hozirgi – **yettinchi bosqich**ning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Mazkur bosqichda 2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlarida respublika moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun moliya-bank tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan o‘zgartirish, xalqaro normalar, standartlar va baholash ko‘rsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishning yanada yuqoriroq darajasiga chiqishni ta‘minlash borasida vazifalar belgilab olindi.

Shuningdek, 2017–2021-yillarga moljallangan O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi”da belgilangan vazifalarni amalga oshirishda bank tizimining ishtiroki mamlakatimiz bank tizimining rivojlanishida muhim bosqichni boshlab berishi muqarrardir.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligida **27 ta tijorat banklari**, shundan **3 tasi davlat tijorat banki**, **11 tasi aksiyadorlik tijorat banki**, **8 tasi xususiy bank** va **5 ta chet el kapitali ishtirokidagi banklarni** o'z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohotlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

13.2. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi pog'onalari

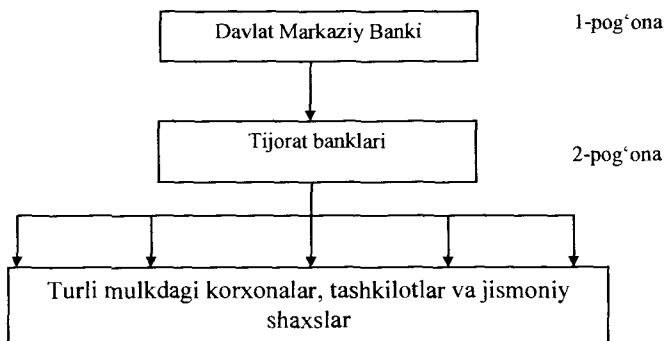
Respublikamizda ikki pog'onali bank tizimini jahon tajribasida qabul qilingan tamoyillarga muvofiq shakllantirish ko'zda tutilgan. Ixtisoslashish va kredit-investitsiyalarni iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlash Respublikamizdagi bank muassasalarining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ularning faoliyati asosan ustuvor tarmoqlar qishloq xo'jaligi va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar, uy-joy qurilishi, avtomobilsozlik savdo va boshqa sohalarni rivojlantirishga qaratilgan. Hozirgi banklar aksiyador-tijorat banklari sifatida tashkil qilinib, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashgan va ular ixtisoslashgan banklar bo'lsa-da, boshqa tarmoqlardagi mijozlarga ham kredit va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishlari mumkin. Banklar faoliyatining universallasuvi ular o'rtasida raqobatning yuzaga kelishiga, bu esa ularning bozor iqtisodiyotiga barqaror kirib borishini ta'minlaydi.

Mustaqil bank tizimini vujudga keltirishning ikkinchi bosqichining xususiyatlaridan biri shundaki, 1995-yildan boshlab O'zbekistonda maxsus nobank kredit tashkilotlari tashkil qilina boshlandi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish, korxonalar va tashkilotlar faoliyatini rivojlantirish maqsadida maxsus moliya-kredit institutlari – «Madad» sug'urta kompaniyasi, «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasi, xususiylashtirish investitsion fondlari va boshqalar tashkil qilinishi respublika bank-moliya tizimining rivojlanishini tezlashtirmoqda.

Hozirgi vaqtda jahonda banklar faoliyatida umum qabul qilingan tizim **ikki pog'onali** bank tizimi hisoblanadi va u davlat Markaziy banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.

Jahon amaliyotida har bir mamlakatning **Markaziy Banki banklarning banki** sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya

institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, ikkinchi pog'ona - tijorat banklarga nisbatan tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini bajaradi. Markaziy bank tijorat banklarining har kunlik faoliyatiga aralashmasligi lozim. Markaziy bank tijorat banklari faoliyatining me'yoriy jihatdan boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi zarur. Buning uchun Markaziy bank tomonidan nazorat me'yorlari ishlab chiqiladi va amalga oshirilishi uchun tijorat banklariga yetkaziladi.

13.2.1-rasm. Jahonda umumqabul qilingan bank tizimi

Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomaladagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflyatsiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash hamda iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratishi lozim. Bunda Markaziy bank emission bank vazifasini bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi. Markaziy bank yana tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borish imkoniyatiga ega.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi - bu iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in bo'lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob, kredit va investitsiya operatsiyalarini hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan

bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar. Har bir mamlakatda tijorat banklarining soni turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, Shvetsiyada Davlat banki 40ga yaqin tijorat banki faoliyatini nazorat qiladi, xolos, AQSh da 13 mingga yaqin tijorat banklari mavjud, Shveysariyada esa har 10 ming aholiga bittadan moliya muassasasi to'g'ri keladi. Rossiyada 1995-yil boshiga kelib, Rossiya Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan 2486 ta tijorat banki qayd qilingan bo'lsa, hozirgi kunda 3000 dan ortiq banklar faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi ham jahonda umumqabul qilingan bank tizimi talablari asosida shakllantirilgan bolib 2 pag'onadan iborat.

Birinchi pag'ona – O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki

Ikkinchi pag'ona – Turli mulkchilikka asoslangan tijorat banklari. Biz keyingi paragraflarda bank tizimining pag'onalari to'g'risida kengroq to'xtalamiz.

13.3. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining tarkibi

Markaziy bankning vazifalari va funksiyalari to'g'risidagi fikrlar O'zbekiston Markaziy bankiga ham tegishlidir. Bu paragrafda biz O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki faoliyatining ba'zi bir xususiyatli tomonlari to'g'risida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning asosiy maqsadi pul-kredit tizimi va milliy valyuta barqarorligini ta'minlash asosida iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Pul-kredit siyosatini samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank pul-kredit siyosatini rivojlantirishning bir yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi. Bu yo'nalishlar Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan keyin harakat dasturi sifatida qabul qilinadi. Markaziy bankning vazifalari xilma-xil bo'lib, bu qonunda aks ettirilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huquqiy shaxs sifatida, davlat mulkiga asoslangan bo'lib, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa sifatida o'z xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplashi kerak. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z miqyosi va faoliyat darajasiga ko'ra respublikamizdagi eng yirik bank hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»-gi qonun asosida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu qonunning 3-moddasida

ko'rsatilganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdir. Valyuta barqarorligi pul massasi, narx-navo va milliy valyuta kursining barqaror bo'lish tushunchasini o'z ichiga oladi. Albatta, pul massasi, valyuta kursi, narx-navoga ta'sir qiluvchi boshqa omillar ham mavjud. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini amalga oshiradi, hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil qiladi, banklar faoliyatini tartibga solish, Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zaxirasini saqlash va boshqarish, davlat byudjetining kassa ijrosini tashkil etish kabilar boyicha faoliyat olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki - Iqtisodiyotni pul-kredit dastaklari yordamida boshqarish, hisob-kitob va pul o'tkazish operatsiyalarini bajarishni yo'lga qo'yish, banklar va boshqa kredit tashkilotlari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish, mamlakatimizning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash, zarur bolganda tijorat banklariga kredit berish, pul mablag'larini emissiya qilish kabi asosiy funksiyalarni bajaradi. Markaziy bank iqtisodiy mustaqil muassasa bolib o'z xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplaydi.

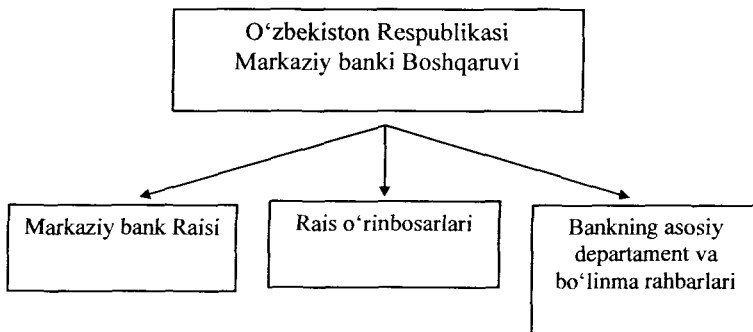
Davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi.

Qonunning 8-moddasida Markaziy bank faoliyatining tashkiliy jihatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, Markaziy bank yagona markazlash-tirilgan boshqaruv tizimiga ega ekanligi, Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar tashkil etilishi mumkinligi, jumladan, bu borada Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxti, viloyatlarning markazlari va Toshkent shahrida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan o'zining bosh boshqarmalarini tuzishi mumkinligini huquqiy asoslari keltirilgan.

Markaziy bank raisi bank boshqaruvning raisi hisoblanadi.

Markaziy bank raisi Markaziy bank va uning Boshqaruvi faoliyatiga rahbarlik qiladi, bankning fondlarini tasarruf etadi va Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalar bajarilishi uchun javobgar bo'ladi. Markaziy bank faoliyati masalalarini hal qiladi, Markaziy bank faoliyati va joriy operatsiyalarini operativ tarzda boshqarish bo'yicha harakatlarni amalga oshiradi.

Markaziy bankning boshqaruv tarkibini quyidagi rasmda aks ettirish mumkin.

13.3.1-rasm. **Boshqaruv tarkibi**

Oliy Majlisdagi, hukumatdagi, vazirlikdagi va idoralarda, sudlarda, banklarda va muassasalarda, xalqaro va chet el tashkilotlarida bank faoliyatiga doir barcha masalalar bo'yicha Markaziy bank nomidan ish ko'radi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Pul muomalasi, Kredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish, Banklarni inspeksiya qilish, Banklarining investitsiya portfelini monitoring qilish, Xavfsizlik va axborotni muhofaza qilish, To'lov tizimi va axborot texnologiyalari, Buxgalteriya hisobi, hisoboti va davlat byudjetining kassa ijrosi, Monetar siyosat, Xalqaro rezervlarni boshqarish, Xalqaro hisob-kitoblar va banklararo operatsiyalar, Valyutani tartibga solish va nazorat qilish, xodimlar bilan ishlash kabi departamentlar, boshqarmalar va bo'limlardan tashkil topgan. Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy zaxira miqdorini va qayta moliyalash stavkasini belgilab beradi. Bu ko'rsatkichlar pul muomalasini barqarorlashtirish va banklar likvidligini ta'minlashda ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyati universal xarakterga ega bo'lishi bilan birgalikda ular faoliyatida ixtisoslashuv xususiyatlari ham mavjud. Bunday ixtisoslashuv ular tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar va xizmatlarda o'z aksini topadi. Odatda bank xizmatlarini barcha banklar amalga oshirishi mumkin. Ammo, tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning turli sohalariga kreditlar ajratish, investitsiyalar yo'naltirish, loyihalarni amalga

o'shiring, tashqi iqtisodiy faoliyatda ishtiroki va boshqa faoliyatga qarab o'z xususiyatlariga ega.

13.4. Tijorat banklari vazifasi va funksiyalari

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqei faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Tijorat banklari bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish, korxonalar, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash, hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish, moliya - valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish, moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha faoliyat olib boradi.

Tijorat banklarni ochishga litsenziya (ruxsatnoma)ni Markaziy bank beradi. U tijorat banklar faoliyatini olib borish bo'yicha iqtisodiy normativlar belgilab beradi va ularning bajarilishini nazorat qilib boradi.

Tijorat banklarini tarkibiy jihatdan ko'radigan bo'lsak, bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi, bank kengashi, bankning ijroiya organi, ya'ni bank Boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bankning yuqori boshqaruv organi hisoblanadi. Bank aksiyalariga ega bo'lgan va bank aksiyadorlari reestiriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi. Odatda, har moliya yili tugagandan keyin olti oydan kechiktirmasdan bank aksiyadorlarining yillik umumiy yig'ilishi o'tkazilishi lozim.

Bank kengashi tomonidan tayinlangan bank boshqaruv raisini tasdiqlash aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining vakolatlariga kiradi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi vakolatidagi masalalar Bank kengashi va bank boshqaruvi tomonidan hal qilinishi mumkin emas.

Agar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar 50% ko'prog'i ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini vakolatli (kvorumga ega) bo'ladi.

Bank kengashi bank faoliyatiga umumiy rahbarlikni amalga oshiradi (aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatidagi masalalar bundan mustasno).

Bank kengashi a'zolari aksiyadorlar umumiy yig'ilishida bir yilga saylanadi va qayta saylanishi mumkin. Bank kengashi bank faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga oid masalalarni tayyorlash va tashkil etish, bankning yillik biznes-rejasini tayinlash, ichki audit xizmatini tashkil

etish, qimmatli qog'ozlar, bank aksiya obligatsiyalarini sotish, sotib olish, ularning hosilalarini chiqarish va boshqa qator vazifalarni amalga oshiradi.

Bank boshqaruvi – bank ijroiya organi hisoblanib, bankning kundalik faoliyati uchun javobgar hisoblanadi va uni amalga oshiradi. Bank boshqaruvi odatda 7 kishidan yoki toq sondagi a'zolardan iborat bo'ladi. Bank organini tuzish yoki uni tugatish bank kengashi qarori asosida amalga oshiriladi. Boshqaruv raisi bankning joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va unga javobgar hisoblanadi.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlari to'lagan pul mablag'laridan tashkil topadi. Banklar ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

“Banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida”gi nizomga muvofiq yangidan tashkil etiladigan bank ustav kapitalining minimal miqdori 2011-yil 1-yanvardan boshlab:

- Banklar uchun – 10 mln yevro ekvivalentida.

- Xususiy, tijorat banklari uchun 5 mln yevro ekvivalentidagi mablag' miqdorida bo'lishi belgilab qo'yilgan.

Yangi tashkil etilayotgan banklar uchun ustav kapitalining eng kam miqdorining hisob-kitobi Markaziy bank tomonidan valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritish uchun e'lon qilingan yevro kursining muassislar tomonidan bank tashkil etish to'g'risidagi qaror qabul qilingan. (ta'sis yig'ilishi o'tkazilgan) kundagi kursidan kelib chiqqan holda milliy valyutada amalga oshiriladi.

Buni quyidagi jadvalda ko'ramiz.

Yangi tashkil etiladigan banklarning ustav kapitalining minimal miqdoriga bo'lgan talablar

	Aholisi 0,5 mln kishidan ko'p bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Aholisi 0,5 mln kishidan kam bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
1998-yil 1-yanvardan	1,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,75 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
1999-yil 1-yanvardan	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2000-yil 1-yanvardan	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2002-yil 1-yanvardan	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida
2006-yil 1-yanvardan	4 mln AQSh dollari ekvivalentida		5 mln AQSh dollari ekvivalentida	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida
2007-yil 1-yanvardan	5 mln AQSh dollari ekvivalentida		5 mln AQSh dollari ekvivalentida	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida
2008-yil 1-yanvardan	5 mln yevro ekvivalentida		5 mln yevro ekvivalentida	2,5 mln yevro ekvivalentida
2011-yil 1-yanvardan	10 mln yevro ekvivalentida		5 mln yevro ekvivalentida	5 mln yevro ekvivalentida
2017 yil 1-oktyabrdan	100 mlrd som		100 mlrd som	100 mlrd.som

Respublikamizda tijorat banklarining ustav kapitalining bosqichma-bosqich oshirilib borishi ijobiy holat. Chunki, ustav kapitali yuqorida ta'kidlangandek, bank kapitalining eng yuqori barqaror manbai hisoblanadi.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalari;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Bank tizimi;</i>	<i>Ochiq bozor operatsiyalari;</i>
<i>Tijorat banki;</i>	<i>Majburiy zaxira siyosati;</i>
<i>Markaziy bank;</i>	<i>Pul islohoti;</i>
<i>Milliy valyuta;</i>	<i>Valyuta siyosati;</i>
<i>Moliyaviy barqarorlik;</i>	<i>Moliya bozori;</i>
<i>Qayta moliyalash kreditlari;</i>	<i>Likvidlik;</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlarini aytib bering
2. O'zbekiston Respublikasi bank tizmi nechta pog'onadan iborat?
3. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi rivojlanish bosqichlarini ayting
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nechta vazifasi mavjud?
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi nimadan iborat?
6. Tijorat banklarining vazifalari nimadan iborat?
7. Tijorat banklarining funksiyalarini sanab bering.

XIV BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI

14.1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi. Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi. Markaziy bankning funksiyalari

Mamlakatning Markaziy Banki - shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank - birinchi o'rinda davlat va iqtisodiyot o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi.

Markaziy bank - masalan, Angliya banki, Fransiya banki, Bundes bank, Yaponiya banki, Shveysariya milliy banki, Finlyandiya banki va boshqa yagona banklardan tashkil topadi.

Markaziy bank mulk shakliga ko'ra ular Davlat (kapital davlatga tegishli) aksioner va aralash kapitalli turlariga bo'linadi.

Ba'zi Markaziy banklar Davlat banklari ko'rinishlarida shakllanadilar. Ularga Kanada Markaziy banki 1943-yilda shakllanganligi misol bo'lishi mumkin. Ba'zi Markaziy banklar - oldin xususiy bank masalan, Angliya banki (1694), sifatida keyinchalik esa milliylashtirilib davlat bankiga aylantirilgan.

Aksioner turidagi Markaziy bank qatoriga AKSh FRT (Federal Rezerv tizimi) kiritish mumkin. FRS 1913-yildagi Federal Rezerv asosida paydo bo'lgan aralash turdagi Markaziy banklar jumlasiga kapitalida davlat, aksioner va xususiy va kapital ishtirok etgan banklar kiradi. Bu guruhlar qatoriga kiruvchi Yaponiya banklar (1882y.) misol qilinib keltirilishi mumkin. Qonun bo'yicha 1942-yilda 55% ustav kapitali davlatga tegishlidir. Deyarli barcha mamlakatlarda Markaziy bank huquqiy me'yorlarini tartibga soluvchi, aniqlovchi (belgilovchi) qonunlar mavjuddir. Turli mamlakatlarda Markaziy banklarga turli funksiyalarni belgilab berilishi mumkin. Lekin Markaziy bank doimo Davlat va bank belgilarini o'zida mujassamlashtirilgan o'zida Davlatning tartibga soluvchi organi bo'lib qoladi.

12 ta federal zaxira tumanining har birida bir nechta tumanlarda filiallarga ega 12 tadan FZ banki mavjud. Tumanlarning, federal zaxira banklari va filiallarning joylashishi 1-rasmda ko'rsatilgan. 3ta aktiv bo'yicha eng yirik banklar Nyu-Yorkda, Chikagoda va San-fransiskoda

joylashgan bo‘lib, birgalikda ular 50%dan yuqori FZTning aktivlariga ega. Nyu-Yorkdagi FZ banki aktivlarning 4/1 qismiga egalik qilib, FZTdagi eng yirik bankdir.¹²⁴

12 ta federal zaxira tumanining har birida bir nechta tumanlarda filiallarga ega 1tadan FZ banki mavjud. Tumanlarning, federal zaxira banklari va filiallarning joylashishi ko‘rsatilgan.

Kanada Banki. Kanada Banki nisbatan kech shakllangan – 1943 yilda. Uch yillik muddatga hukumat tomonidan saylanadigan bank direktorlari, bank raisini yetti yillik muddatga tayinlaydilar. Rais hamda uning to‘rtta o‘rinbosarlaridan iborat bo‘lgan Boshqaruv kengashi – FOMC singari, monetar siyosat bo‘yicha qarorlarni qabul qiluvchi organ bo‘lib hisoblanadi.

1967-yilda qabul qilingan, bank qonunchiligidagi o‘zgarishlarga muvofiq tarzda, hukumat monetar siyosat uchun asosiy mas‘uliyatga egadir. Bundan kelib chiqadiki, qonunga binoan Kanada Banki, FRT singari instrumentlarni tanlashda mustaqillikka ega emas. Biroq, tajribada aslida uning o‘zi monetar siyosatni nazorat qiladi. Bank va hukumatning o‘rtasida kelishmovchilik yuzaga kelgan holda, moliya vaziri bank bajarishi majbur bo‘lgan ko‘rsatmani chiqarishi mumkin. Biroq, ko‘rsatma yozma ravishda rasmiylashtirilishi va ma‘lum bir davrga tegishli bo‘lishi kerakligi sababli, uning vujudga kelishining ehtimoli kam. Haqiqatdan ham, bugungi kungacha bitta ham bunday ko‘rsatma chiqarilmagan. Monetar siyosatning maqsadi Kanada Banki va hukumat bilan birgalikda belgilanadi. Demak, Kanada Banki, FRTga qaraganda, kamroq darajadagi mustaqillikka ega.

Angliya Banki. 1694-yilda barpo etilgan Angliya Banki – eng qadimiy Markaziy banklardan biri bo‘lib hisoblanadi. 1946-yildagi Banklar haqidagi Qonunga asosan, Angliya Banki hukumatga bo‘ysunadi. Angliya Banki Boshqaruvi (FRT boshqaruvchilari kengashining ekvivalenti) besh yillik muddatga saylanadigan rais va uning ikkita o‘rinbosari, hamda uch yilga tayinlanadigan 16 ta boshqaruv a‘zolaridan iborat bo‘ladi. 1997-yilga qadar Angliya Banki, ushbu bobda ko‘rib chiqilayotgan Markaziy banklar orasida eng kam darajadagi mustaqil bank bo‘lib hisoblangan, chunki foiz stavkalarini o‘zgartirish haqidagi qaror Angliya Banki ichida emas, balki

---

¹²⁴ The economy theory of money, banks and financial markets. F.Mishkin. 2006. P.431.

g'aznachilik kansleri bilan birgalikda qabul qilinar edi (AQSh G'aznachiligi kotibi ekvivalenti). Buning hammasi, leyboristlarning yangi hukumati 1997-yilning may oyida hokimiyat tepasiga kelgan paytda o'zgardi. Ushbu paytda, g'aznachilik yangi kansleri Gordon Braun Angliya Banki endi foiz stavkalarini belgilashga vakolatli emasligi haqida kutilmaganda xabar berdi. Biroq, Bank instrumentlarni tanlashda to'liq mustaqillikka ega bo'lmadi: hukumat uning qarorlarini o'zgartira oladi va foiz stavkalarini "favquloddagi sharoitda" hamda "cheklangan muddatga" belgilay oladi. Bunga qaramay, Kanadada bo'lgani singari, ommaviy xarakterga ega bo'lishi kerak bo'lgan va faqatgina eng qattiq sharoitda hamda cheklangan muddat davomida qo'llanilishi kerak bo'lgan Bank qarorlarini bekor qilish – vujudga kelish ehtimoli kam bo'lgan hodisadir.

Foiz stavkalarini, rais, uning ikkita o'rinbosari, kansler bilan konsultatsiyadan so'ng tayinlanadigan ikkita a'zo (odatda Markaziy bankning mansabdor shaxslari) va kansler tomonidan tayinlanadigan yana to'rtta tashqi iqtisodchi-ekspertlardan tashkil topgan, monetar siyosat bo'yicha qo'mita belgilaydi. (Shunisi hayratlanarliki, ushbu qo'mitaga birinchi bor kiritilgan to'rtta tashqi ekspertlardan ikkitasi Buyuk Britaniya fuqarolari bo'lmagan: bittasi golland millatiga mansub bo'lsa, ikkinchisi amerikalik bo'lgan, ammo ikkalasi ham doimiy ravishda Birlashgan Qirollikda yashagan). Angliya Banki uchun inflyatsiyaning maqsadli ahamiyatini g'aznachilik kansleri belgilaydi, bundan kelib chiqib, Angliya Banki, FRTga nisbatan maqsadni tanlashda kamroq darajadagi mustaqillikka ega.¹²⁵

Yaponiya banki. Yaponiya Banki 1882-yilda tashkil topgan. Monetar siyosatni hukumat tomonidan tayinlanadigan va parlament tomonidan tasdiqlanadigan, rais, uning ikkita o'rinbosari, hamda oltita tashqi a'zolardan tashkil topgan, Siyosiy Kengash olib boradi, ularning hammasi lavozimlarini besh yil davomida egallaydilar.

Oxirgi paytgacha, Yaponiya Banki rasman, u yerdagi asosiy rol Moliya vaziriga tegishli bo'lgan, hukumatdan mustaqil holda faoliyat yuritir edi. Biroq, 1998-yilning aprel oyidan amal qilayotgan, Yaponiya Banki haqidagi yangi Qonun 55 yil davomida ilk marotaba uning vakolatlariga o'zgartirish kiritdi. Avvalom bor, yangi qonunga binoan, monetar siyosatning maqsadi – narx barqarorligini saqlab

¹²⁵ The economy theory of money, banks and financial markets.F.Mishkin. 2006. P.432.

qolish. Bundan tashqari, qonun Bankga instrumentlarni va maqsadni tanlashda ko'proq mustaqillikni ta'minladi. Bundan oldin hukumat Siyosiy Kengashda ovoz berish huquqiga ega bo'lgan ikkita vakilga ega edi, Moliya vazirligi va Iqtisodiy rejalashtirish bo'yicha Agentlikdan bittadan. Endi esa hukumat ushbu ikkita idoraning ikkita vakilini kengash majlislariga yuborishi mumkinligi bilan, ular ovoz berish huquqiga ega emas, faqat monetar siyosat bo'yicha qarorlarning ijrosini keyinga qoldirishni so'rashlari mumkin. Bundan tashqari, Moliya vazirligi Bankning ko'plab operatsiyalarini nazorat qilish imkoniyatini yo'qotdi, xususan, oliy rahbariyatni ishdan bo'shatishni. Biroq, Moliya vazirligi Yaponiya Banki byudjetining, monetar siyosatga aloqasi bo'lmagan, bir qismini nazorat qilishda davom etadi, bu holat Bank mustaqilligini bir oz darajada kamaytiradi.

Yevropa Markaziy banki. Maastricht shartnomasi orqali ta'sis etilgan, Yevropa Markaziy banki (EMB) va Yevropa Markaziy banklar tizimi o'z faoliyatini 1999-yilning yanvar oyida boshladilar. Markaziy bank tuzilmasi AQSh FZT tuzilmasi bilan o'xshash. Alohida davlatlarning banklari, AQSh federal zaxiraviy banklari singari, xuddi o'sha pozitsiyalarni egallaydilar. Yevropa Markaziy bankining ijroiya organi tarkibiga prezident, vitse-prezident va sakkiz yillik muddatga saylanadigan to'rtta qolgan a'zolar kiradi. Monetar siyosat bo'yicha kengash ijroiya kengashining oltita a'zosi va barcha Yevropa davlatlari Markaziy banklarining raislaridan tashkil topgan; ularning hammasi kamida 5 yil ishlagan bo'lishi kerak.

Yevropa Markaziy banki – dunyodagi eng mustaqil Markaziy bank – hattoki Germaniya Markaziy banki (Bundesbank) bilan solishtirganda, ko'proq darajada mustaqil.

Yevropa Markaziy banki monetar siyosatni to'liq boshqarib, maqsad va instrumentlarni tanlashda mustaqillikka ega – ham Yevropa Ittifoqidan, ham boshqa milliy hukumatlardan. Bundan tashqari, EMB narhlarning barqarorligi uchun javob beradi.¹²⁶

Markaziy bankning asosiy maqsadi bo'lib milliy valyuta kursini barqaror holatda saqlash va shu orqali mamlakat hududida baholar barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.¹²⁷

¹²⁶ “The economy theory of money, banks and financial markets. F.Mishkin 2006. p.433

¹²⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонун. Т., 1995. 21 декабрь.

Bugungi kunda har qanday davlatning moliya-kredit tizimida eng asosiy va muhim o'rinni rasmiy pul-kredit siyosatini yurgizuvchi - Markaziy bank egallaydi. O'z navbatida pul-kredit siyosati byudjet siyosati bilan birgalikda iqtisodiyotni butun mamlakat miqyosida tartibga solishning asosi bo'lib hisoblanadi.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich davrlarida ular markaziy emissiya yoki tijorat banklari tariqasida yuzaga kelgan emas, ya'ni ular o'rtasida hozirgidek bo'linish bo'lmagan. Bank ishi rivojlanishining birinchi bosqichlarida rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklari kapitallarni yig'ish maqsadida muomalaga banknotalar chiqarganlar. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklar qo'liga o'ta borgan va keyinchalik biror yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank keyinchalik Markaziy bank deb atalgan. Markaziy bank ya'ni kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon amaliyotida Markaziy banklar vujudga kelishining ikki asosiy yo'li mavjud.

Birinchi yo'l - bu uzoq davr davomida tijorat banklarining rivojlanishi natijasida, ularni milliylashtirish yo'li bilan Markaziy banklarning tashkil qilinishi. Bunga misol qilib Angliya bankini 1844-yil, Fransiya bankini 1848-yil, Ispaniya banki 1874-yil, Germaniya Reyxsbanki - 1875-yil, Italiyada 1893-yilda, Ispaniyada 1874-yilda mavjud banklarning emission markaz sifatida faoliyat ko'rsatishga moslashganligini keltirish mumkin.

Ikkinchi yo'l - tashkil qilingandayoq Markaziy bank - emission markaz sifatida qabul qilingan banklardir. Bunday banklarga AQShning Federal banklari, 1913-yillarda ko'pgina Lotin Amerika mamlakatlarda tashkil qilingan banklar, Avstriya banki va boshqalarni misol keltirish mumkin. AQShda Markaziy bank funksiyasini 12 federal rezerv bankdan iborat Federal Rezerv tizimi bajaradi. Federal rezerv banklar aksioner banklar bo'lib, bu banklarning aksionerlari sifatida milliy tijorat banklari faoliyat ko'rsatadi. Tijorat banklar aksioner sifatida dividend olishadi. Dividend miqdori 6% dan oshmasligi kerak.

Federal rezerv Qonuni va boshqa qonuniy hujjatlarni o'rgangan paytda biz FZTning rasmiy tuzilishi va monetar siyosatga tegishli qarorlarni kim qabul qilishini ko'ramiz. Ammo qonunchilikdagi

belgilangan faoliyat qarorlarni qabul qilinish tartibi va hukmronlikni haqiqiy bo'linmasini to'liq ko'rsatmaydi.

FZT yaratuvchilari 1913-yilda bu tizim 12 ta alohida o'zaro aloqador Markaziy banklarni birlashtiruvchi butunlay nomarkazlashgan tizim bo'lishi kerakligi hakida fikr berishgan. Boshlang'ich rejada FZT foiz stavkalarini boshqarib, pul massasini nazoratini olib borishda iqtisodiyotni ahvoliga umuman mas'ul emasligi belgilangandi. Keyinchalik FZT iqtisodni barqarorlashishiga javob bera boshladi va shu bilan o'zini yagona Markaziy bank bo'lib aylanishiga yordam berdi.

1913-yilda federal zaxira Qonuni mualliflari FZT monetar siyosatni boshqarishda faqat bitta instrument ya'ni FZTga kiruvchi banklarning diskont ssudalarini boshqarish orqali ishlatadi. Ochiq bozordagi operatsiyalarni ishlatilishi oxirigacha tushunarsiz edi, chunki zaxira talablari Federal zaxira Qonuni bilan mustahkamlanardi. Diskont ssudalar federal zaxira banklari va Federal zaxira Kengashi qarori bilan birgalikda berilardi, shuningdek ikkalasi ham monetar siyosatni belgilashi mumkin. Ammo, kengashning diskont stavkani «tekshirib tasdiqlash» qarori, shu siyosatni belgilashda viloyat banklari ustidan hukmronlik qilishga huquq berardi.¹²⁸

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. O'zbekiston banklari milliy iqtisodiyotga ta'sir etuvchi qudratli tuzilmaga aylanish uchun rivojlanishning uzoq evolyutsion, ya'ni tadrijiy yo'lini bosib o'tishiga, anchagina mashaqqatlarni bartaraf etishiga to'g'ri keldi.

1991-yilda qator banklar shakllana boshladi. Ular O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining o'zgaruvchan sharoitlarida faoliyat yuritib, zamonaviy ish uslublarini o'zlashtirgan holda tobora yangi qirralarga ega bo'la bordi. 1991–1992-yillar banklar faoliyatiga doir qarashlarda chinakam burilish yillari bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunining qabul qilinishi ikki darajali bank tizimining tarkib topishi va mamlakat Markaziy banki zimmasiga yangi vazifalar yuklanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Uning oldiga pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimi hamda to'lov tizimini shakllantirish vazifalari qo'yildi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish endi tashkil

---

¹²⁸ The economy theory of money, banks and financial markets. F.Mishkin. 2006. P.433.

etiladigan, zamonaviy tamoyil va talablar asosida faoliyat yurituvchi ixtisoslashgan tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishi lozim edi.

1993–1994-yillarda bank tizimidagi islohotlar davom etdi. 1994-yilning 1-iyulidan e'tiboran milliy valyuta — so'mning muomalaga kiritilgani mustaqil bank tizimining, umuman, O'zbekiston iqtisodiyotining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu Markaziy bank o'z faoliyatida to'liq mustaqil bo'lganini, kelgusida bozor instrumentlari orqali milliy pul tizimini tartibga solish samarali tashkil etilishiga yordam berishi mumkin ekanini anglatar edi. Aynan shu vaqtdan boshlab Markaziy bankning pul-kredit siyosatini yuritish, valyutaga oid ishlarni tartibga solish, bank faoliyatini boshqarish va keyinchalik samarali to'lov tizimini yaratish bo'yicha faoliyati to'laqonli ravishda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratildi.

1995-yil bank qonunchiligini takomillashtirish davri bo'lgani bilan ajralib turadi. Tarixiy muhim hujjat — “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi Qonun nafaqat bank tizimining huquqiy asosini boyitdi, balki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yangi, alohida maqomi va vakolatlarini, asosiy maqsad-vazifalarini aniq-ravshan belgilab berdi. Shu bilan bir qatorda mazkur yilda aholiga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, shuningdek, kredit va depozit bozorlarida raqobat muhitini shakllantirish uchun zarur sharoitlar yaratildi. Banklarning kapital hajmiga jalb etiladigan aholi jamg'armalari miqdorini cheklovchi qoida bekor qilingach, bank muassasalarining imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi va raqobat kuchaydi. Buning samarasi darhol namoyon bo'ldi. Agar 1994 yil boshida aholi jamg'armalarining 98,5 foizi Jamg'arma banki (hozirgi Xalq banki), 1,5 foizi esa boshqa banklar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, o'sha yil oxirida boshqa tijorat banklarining hissasi ham ko'payib, bu boradagi ko'rsatkich 12,8 foizga etdi. Bugungi kunga kelib, bu boradagi ko'rsatkich 83,2 foizni tashkil etmoqda.

1996-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi — tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini konkretlashtirdi.

Bank tizimiga taalluqli ikki asosiy hujjat — “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi hamda “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlarining ishlab chiqilishida rivojlangan moliya tizimiga ega mamlakatlar tajribasi inobatga olinganini alohida ta'kidlash joiz. Mazkur qonunlar,

shuningdek, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun nodavlat banklarning xususiy va aksiyadorlik-tijorat shaklida tashkil etilishiga qulay huquqiy sharoit yaratdi. Bu davrda bank tizimi rivojiga alohida ta'sir etgan ikki omilni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, olib borilgan islohotlar natijasida 1996-yilda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar boshqaruv va bank nazoratining to'la huquqli organi bo'ldi. Ikkinchisi, O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi – tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini aniq-puxta belgilab berdi. Unda bank aktivlarini diversifikatsiyalash va xorijiy kapital jalb qilish asosida universal tijorat banklarini shakllantirish prinsiplari mustahkamlangan. Bu davrda iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga xizmat ko'rsatuvchi kredit-moliya tashkilotlari tashkil etildi. Bunday ixtisoslashuv qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, aviasozlik kabi xalq xo'jaligining muayyan soha va tarmoqlarini moliyalashtirish zarurati bilan bog'liq edi. Kelgusida ixtisoslashgan banklar o'z operatsiyalari va mijozlari doirasini mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining yangi darajasi va biznes-muhit talablariga ko'ra kengaytira boradi. Mazkur davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank sektorini boshqaruvchi va nazorat qiluvchi organ sifatida shakllanish jarayonlari davom etdi. Bank tizimiga taalluqli qonunchilik bazasi sifat jihatidan yangilanib, xalqaro bank amaliyoti bilan muvofiqlashtirildi.¹²⁹

Markaziy banklar ijrochi tashkilotlar ta'sirisiz, o'z faoliyatini olib borishlari kerak.

Jahonda o'z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo'lgan banklardan biri bu Nemis Federal banki - Bundes bank hisoblanadi. Ba'zi bir davlatlarda Markaziy bank parlamentga hisobot beradi. Ko'pgina hollarda Markaziy banklar o'z faoliyatida mustaqil bo'lsada, shu bilan birga davlat banki hisoblanadi.

14.2. Markaziy bank faoliyatining maqsadi va vazifalari.

Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi

Markaziy bank quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- banknotalar (naqd pullar) emissiyasi;
- davlatning oltin - valyuta zaxiralarini saqlash;

¹²⁹ cbu.uz/uzc/o-banke/istoriya-bankovskoy-sistemy/

-pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodni muvofiq-
lashtirish;

-kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish;

-davlat banki sifatida faoliyat ko'rsatish;

-to'lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish;

-valyuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotalarni muomalaga chiqarish funksiyasi Markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va u bu sohada monopol huquqqa ega. Kredit pullar Markaziy bank tomonidan qonunda belgilangan ravishda chiqariladi va Markaziy bank muomalaga chiqarilgan pullarning qaytib bankga kelib tushishi choralarini ishlab chiqishlari zarur.

Davlatning oltin - valyuta rezervlarini boshqarish funksiyasi. Markaziy Bank davlatning oltin, qimmatbaho metall va kamyob toshlarni valyuta zaxiralarini boshqaradi. Davlatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralari xalqaro hisob-kitoblarda aktivlar rezervi, hisob-kitoblar bo'yicha davlatning kafolatli sug'urta fondi sifatida namoyon bo'ladi. Odatda mamlakat oltin zaxiralarining asosiy qismi Markaziy bank ixtiyoriga berilgan bo'ladi. Ba'zi davlatlarda oltin zaxiralar moliya ministrligi ixtiyorida bo'lib, Markaziy bank oltin bilan operatsiyalarni olib boradi.

Markaziy banklar mamlakat valyuta rezervlarini o'zida yig'adi va bu rezervlar xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, to'lov balansi defitsitini qoplash va mamlakat milliy valyutasi kursining barqarorligini ta'minlash uchun ishlatiladi.

Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati, yanada aniqrog'i davlatning pul-kredit siyosati olib boriladi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati davlatning iqtisodni boshqarish siyosatining bir qismi bo'lib, muomaladagi pul massasi, kredit hajmi, foiz stavkalari darajasini va boshqa pul muomalasi va ssuda kapitali bozori ko'rsatkichlarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar yig'indisidan tashkil topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi milliy valyuta barkarorligini ta'minlash, valyuta kursi va foiz stavkalarini oqilona o'rnatish asosida inflyatsiya sur'atlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishning samaradoryaigini oshirish va iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosati ikki yo'nalishda olib borilishi mumkin. Birinchi yo'nalish - kredit ekspansiyasi bo'lib, bu siyosat pul-kredit emissiyasini

rag'batlantirish yo'li bilan olib boriladi, ya'ni ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketgan holda, konyunkturada rivojlanishga erishish mumkin. Ikkinchi yo'nalish - kredit restriksiya siyosati bo'lib, u iqtisodiy o'sish davrida pul-kredit emissiyasining qisqarishiga asoslanadi.

Markaziy bank "tor" va "keng" ma'noda pul -kredit siyosatini olib borishi mumkin. "Tor" siyosatda valyuta bozorida investitsiya, hisob stavkasi va qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi boshqa instrumentlar yordamida valyuta kursini maqbulliliga erishish tushuniladi. "Keng" siyosatda muomaladagi pul massasiga ta'sir qilish orqali inflyatsiyaga qarshi kurash olib borish tushiniladi. Pul-kredit siyosatining xalqaro jihatlari valyuta kursi, valyuta rezervlari va to'lov balansi kabi masalalarning yechimiga qaratilgan bo'ladi. Markaziy bank ruxsat etilgan instrumentlar yordamida pul muomalasini boshqarib boradi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- minimal majburiy rezerv normalarini o'rnatish;
- foiz (diskont) siyosati;
- tijorat banklarini qayta moliyalashtirish;
- ochiq bozor siyosati;
- targetlash va boshqalar.

AQSh Federal Zaxira Tizimining bankini tahkiliy tuzilishini ko'rib chiqilsa Federal zaxira Qonunining mualliflari, FZTning formal tuzilishi vakolatlarining taqsimlanishi regionlararo, xususiy sektor va davlat, shuningdek bankirlararo, biznesmenlar va aholi o'rtasida bo'lishiga harakat qilishgan. Bu birlamchi taqsimlanish FZTning tuzilishiga olib keldi, bugunda o'z ichiga federal rezerv banklarini, FZT boshqaruv kengashi, ochiq bozordagi operatsiyalar federal komiteti (FOMC), federal konsultativ kengash va 4800ga yaqin banklarni-FZT ishtirokchilarini oladi.

Federal Zaxira Banklari¹³⁰

federal zaxira tumanining har birida bir nechta tumanlarda filiallarga ega 1tadan FZ banki mavjud. Tumanlarning, federal zaxira banlari va filiallarning joylashishi 1-rasmda ko'rsatilgan. 3ta aktivlar bo'yicha eng yirik banklar Nyu-Yorkda, Chikagoda va San-fransiskoda joylashgan bo'lib, birgalikda ular 50% dan yuqori FZTning aktivlariga

---

¹³⁰ The economy theory of money, banks and financial markets.F.Mishkin. 2006. P.420.

ega. Nyu-Yorkdagi FZ Banki aktivlarning 4/1qismiga egalik qilib, FZTdagi eng yirik bankdir.

*FZTning Nyu-York Federal Zaxira Banki*¹³¹

Nyu-York Federal Zaxira Banki bir nechta sabablarga ko'ra asosiy ahamiyatga ega. Birinchidan butun Amerika moliya tizimining holatini xavfsizlik va farovonligini belgilovchi AQShning ko'pchilik yirik xususiy banklar bu tumanda joylashgan. Nyu-York Federal Zaxira Banki barcha bank xolding kompaniyalari va o'z tumanidagi shtat ma'muriyati bilan litsenziyalangan banklarni, shuningdek AQShning yirik moliya tizimi muassasalarini faoliyatini nazorat qiladi. Hayratlanarli emas, bank nazorat guruhi- Nyu-York Federal Zaxira Bankida va FZT eng yirik bo'linmasi hisoblanadi.

Nyu-York bankining asosiy o'rin egallashining ikkinchi sababi - bu uning obligatsiyalar va valyuta bozorlaridagi aktiv faoliyati. Nyu-York Federal Zaxira Banki tarkibiga, ochiq bozordagi operatsiyalarni (obligatsiyalarni sotish va sotib olish) olib borish uchun javobgar savdo bo'limi kiradi. Bu operatsiyalarni miqyosini bank tizimining zaxiralarining miqdori belgilab beradi. Xazina qimmatli qog'ozlari bozoridagi aktiv faoliyatiga binoan va Nyu-York va Amerika fond bozorlariga hududiy yaqinligi bo'lgan, Nyu-York Federal Zaxira Banki boshliqlari, doimiy ravishda AQShning asosiy moliya bozorlari bilan aloqadorlikni olib borishadi. Bundan tashqari bank valyuta bozoridagi operatsiyalar bo'yicha bo'linmalarini, valyuta intervensiyalarini FZT va AQSh g'aznachiligi nomidan olib borilishini o'z ichiga oladi. Bu moliya bozorlaridagi faoliyat Nyu-York Federal Zaxira Bankini mamlakatdagi va chet eldagi moliya bozorlaridagi tadbirlari haqida, ayniqsa inqiroz vaqtida va FZTning boshqaruvchilari va boshqa bozor ishtirokchilarini aloqalari haqida ma'lumot bilan ta'minlab turadi.

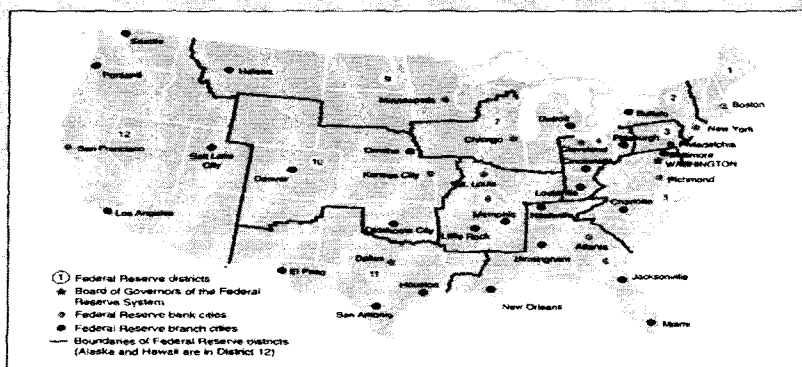
Nyu-York Federal Zaxira Bankining 3 asosiy o'rin egalarining sababi, bu - xalqaro hisoblar Bankining (Bank for International Settlements, BIS) ishtirokchisi bo'lib hisoblanuvchi yagona FZ bankidir. Shuning uchun FZB prezidenti, boshqarma kengashi ishtirokchilari bilan bir qatorda chet davlatlari asosiy banklari bilan birgalikda har oylik majlislarda FZTni taqdim etadi. Chet davlatlari Markaziy banklarining boshqaruvilari bilan yaqin aloqasi va valyuta

---

¹³¹ The economy theory of money, banks and financial markets.F.Mishkin. 2006. P.420-421.

bozorlaridagi faoliyati, Nyu-York Federal Zaxira Banki xalqaro aloqalarda Markaziy banklararo va boshqa ishtirokchilari o'rtasida asosiy o'rin egallashini ko'rsatadi. Undan tashqari Nyu-York Federal Zaxira Bankida 100mlrd dollariga yaqin oltin zaxira mavjud – Fort Knoxdan ko'proq.

Nihoyat, Nyu-York Federal Zaxira Bankining Prezidenti - federal rezerv prezidentlari o'rtasida yagona FOMC ning doimiy ishtirokchisi va shu kengashning vitse-prezidenti bo'lib hisoblanadi. Shu sababli Nyu-York Federal Zaxira Bankining prezidenti, boshqarma kengashining prezidenti va vitse prezidenti – bu FZTdagi 3ta muhim shaxslar bo'lib hisoblanadi.

FIGURE 1 Federal Reserve System
The locations of the Federal Reserve districts, the Federal Reserve banks, and their branches.
Source: Federal Reserve Bulletin.

14.2.1-rasm. Federal zaxira tizimi¹³²

FRS okrugi:

- FRS boshqaruv Kengashi;
- FRS Banklari;
- FRS bank filiallari;
- FRS Okrugi chegaralari.

(Alyaska va Gavai 12 okrud ichiga kiradi)

Barcha federal zaxira banklari- bu xususiy kvazi (ma'lum qismi davlatga tegishli) muassasalari. Uning egalari – viloyat xususiy tijorat banklari FZTni ishtirokchilari. Bu banklar FZBning o'zining

¹³² The economy theory of money, banks and financial markets.F.Mishkin. 2006. P.420.

viloyatdagi aksiyalariga ega va shu aksiyalar bo'yicha dividendlar yillik 6%dan oshmasligi kerak. Har bir viloyatda ishtirokchi-banklar 6 ta viloyat federal banki direktorini saylashadi; yana 3 tasini FZT boshqarma kengashi tayinlaydi. Bu 9 ta direktor bank prezidentini saylab so'ngra uni boshqarma Kengashi tasdiqlaydi.

Viloyatlararo direktorlari 3ta kategoriyaga bo'linadi. A kategoriyaning 3ta direktori (bank ishtirokchilari tomonidan tayinlagan) – bu professional bankirlar, yana 3ta B kategoriya direktorlari - yirik sanoat kompaniyalari, qishloq xo'jaligi yoki xizmat bo'limi boshqaruvchilari. Boshqaruv kengashi bilan tasdiqlangan 3ta S kategoriya direktori, jamiyat manfaatlarini taqdim etib, boshqaruvchi, xizmatchi yoki bank aksioneri bo'la olmaydilar. Federal Zaxira Qonuni mualliflari direktor tanloviga shunday yondashilganki har bir federal zaxira banki direktorini Amerikaning barcha viloyat bo'linmalari taqdim qilishi shart.

14.3. Markaziy bankning funksiyalari: emission va “banklarning banki” funksiyasi

Emission funksiyasi. Markaziy bank banknotalarni muomalaga chiqarish bo'yicha monopol mavqega ega. Bu «banknota yakka hokimligi», deb ham ataladi. Banknotalar mamlakat hududidagi hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinuvchi yagona to'lov vositasidir. Markaziy bankning naqd pullarni berish jarayonidagi monopol mavqei, uning barcha pul massasining hajmini, shu jumladan, tijorat banklarining hisob-raqamlaridagi pul mablag'larini ham nazorat qilishiga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki haqidagi qonunning 34-38 chi moddalarida Markaziy bank mamlakatda muomalaga pul chiqarish huquqiga ega bo'lgan monopol bank ekanligi qayd etilgan. Shu nuqtayi nazardan, u muomaladagi pul massasining barqaror ravishda aylanishiga javobgardir.

Markaziy bank uchun banknotalarning xarid qobiliyatini barqaror darajada saqlab turish muhim ahamiyatga ega. Bu esa, eng avvalo, muomaladagi banknotalar miqdorining o'zgarishiga bog'liq. Bu holatni hisobga olgan bir qator Markaziy banklar, xususan, Germaniya Markaziy banki rahbariyati muomaladagi naqd pul massasini tartibga solishni, kreditlash hajmini nazorat qilish bilan bir qatorda, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning muhim sharti, deb hisoblaydi.

«Banklarning banki» funksiyasi. Markaziy bankning «banklarning banki» sifatidagi funksiyasi, bizning fikrimizcha, asosan, quyidagi to'rt yo'nalishda namoyon bo'ladi:

Barcha tijorat banklari o'z mablag'larining ma'lum qismini Markaziy bankdagi foizsiz hisob-raqamlarida minimal rezervlar sifatida saqlashga majburdir.

Xususan, Germaniya Federativ respublikasida 1984-yildan boshlab, asosan, barcha tijorat banklari bilan bir qatorda uzoq muddatli qo'yilmalar bilan shug'ullanuvchi kredit institutlari va qurilish jamg'arma kassalari ham minimal rezervlarini Markaziy bankda saqlashga majbur bo'ldilar.¹³³

Bank mijozlari o'z jamg'armalarining yoki kreditlarining ma'lum qismini Markaziy bank biletlarida, ya'ni naqd pullarda oladilar. Mijozlarning bu talabini tijorat banklari Markaziy bankdagi muddatsiz jamg'armalarining istalgan paytda naqd pulga almashtiriladigan qismi hisobidan qondiradilar. Markaziy bank ana shunday yo'l bilan butun bank tizimining to'lovga qobilligiga ta'sir qiladi. Ammo, bundan har bir tijorat banki o'zining naqd pullarga bo'lgan talabini faqatgina ikki muhim vazifani hal qilish imkoniyatiga ega bo'lib turibdi. Birinchidan, minimal emission bank mablag'lari hisobidagina qondira oladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ayrim banklarda banknotalarning ortiqcha zaxirasi mavjud bo'ladi va ular boshqa banklarga bu pullarni kreditga berishi mumkin. Pul bozori rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon texnik jihatdan juda silliq ko'chadi. Shunisi xarakterliki, tijorat banklaridagi ortiqcha naqd pullar miqdori emission bank yaratgan pullar miqdoriga tengdir. Demak, tijorat banklarining banknotalarni kreditga berish imkoniyati cheklangan. Bu esa, ularning banknota emissiyasi sohasida Markaziy bankka bog'liqligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, Markaziy bank rezervlar tizimi orqali bank tizimining to'lovga qobilligini ta'minlayotgan bo'lsa, ikkinchidan, pul bozoridagi naqd pullarga bo'lgan talabni boshqarish orqali tijorat banklarining pul va kredit ekspansiyasini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'layapti.

1. Markaziy bank barcha tijorat banklari va boshqa kredit institutlari uchun «so'nggi kreditor»dir.

---

¹³³ Немецкий Федеральный банк. Специальное издание Немецкого Федерального банка. №7. 1993. С. 64.

Tijorat banklari vaqtinchalik likvidli kredit oladilar. Bu kreditlar, albatta, tijorat veksellari bilan, davlatning qimmatbaho qog'ozlari bilan yoki bankning boshqa qarz majburiyatlari bilan ta'minlangan bo'lishi kerak.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish bo'yicha amalga oshiradigan doimiy operatsiyalari tufayli pul bozorining mo'tadil faoliyati ta'minlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklariga mijozlarga qulay bo'lgan foiz stavkalarida kreditlar berish imkoniyatini yuzaga keltiradi.

Ayni vaqtda, Markaziy bank, tijorat banklariga bergan kreditlari uchun belgilaydigan foiz stavkalarini qisqartirish yo'li bilan kredit resurslariga bo'lgan talabni tartibga solish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Markaziy bankning ushbu funksiyasi doirasidagi uchinchi yo'nalish, asosan, ikki holatda namoyon bo'ladi. Markaziy bank mamlakat hududida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar shakllarini, ularni qo'llash tartibini va muddatini belgilab beradi. Xususan, Nemis Federal banki to'g'risidagi qonunda Bundesbankning «hisob-kitoblar tizimining banklar tomonidan mamlakatda va xorij bilan bo'lgan aloqalarda ijro etilishi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi» belgilab qo'yilgan.

Haddan ziyod katta miqdordagi zaxiralarni tijorat banklari tomonidan saqlab turilishi xazina va tijorat veksellari kabi pul bozori vositalariga bo'lgan talabni qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga, to'lovning kechikishi yuqori inflyatsiya sharoitida kelib tushadigan pul mablag'lari real qiymatining pasayishiga, davlat va korxonalar tomonidan kreditga bo'lgan talabning kuchayishiga olib keladi. Bunday sharoitda restriksiyaviy pul-kredit siyosatining amalga oshirilishi, shubhasiz, mablag'lar yetishmovchiligi natijasida ijro etilmagan to'lov topshiriqnomalarining to'planib qolishiga va korxonalarining o'zaro qarzdorlik summalarining sezilarli darajada o'sishiga olib keladi.

3. Mamlakat bank tizimining mo'tadil faoliyat ko'rsatishida Markaziy bankning qanday usullar yordamida va qay darajada tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishi muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunga kelib banklar faoliyatini nazorat qilish rivojlangan xorijiy davlatlarda Markaziy banklarning muhim faoliyatiga aylandi. Faqat Buyuk Britaniya Markaziy bankigina nisbatan kech, ya'ni 1979-yilda rasman, qonuniy asosda banklar faoliyatini nazorat qilish huquqiga ega bo'ldi.

Bundesbankning bu sohadagi o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u bevosita banklar faoliyatini nazorat qilish bilan shug'ullanmaydi. Balki nazoratni Federal nazorat mahkamasi amalga oshiradi. Ammo Bundesbank nazorat mahkamasiga yaqindan ko'maklashadi. Xususan, ushbu mahkamaning joylarda bo'linmalari mavjud emas va u to'liq Federal bankning joylardagi muassasalaridan foydalanadi. Bundan tashqari, qarorlar qabul qilishda nazorat mahkamasi bir qator masalalar bo'yicha Markaziy bankning roziligini olishi kerak. Masalan, banklarning o'z kapitali va to'lovga layoqatligi xususida qaror qabul qilinishi uchun albatta, Bundesbankning roziligi bo'lishi shart.¹³⁴

Markaziy bankning banklar faoliyatini nazorat qilishning eng asosiy sababi mamlakatda bank tizimiga bo'lgan yuksak ishonchni ta'minlash. Bu ishonch tijorat banklarining o'z mijozlari - huquqiy va jismoniy shaxslar oldidagi majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajara olishi orqali ta'minlanadi.

14.4. Markaziy bankning “davlatning banki” funksiyasi; rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi

Markaziy bank, davlat banki sifatida, Davlat byudjetining kassali bajarilishini amalga oshiradi, davlat organlarining naqd pulsiz operatsiyalarini ma'lum qismini amalga oshiradi, hukumatning tashqi qarzlarini to'lashga xizmat qiladi, byudjet defitsitining ma'lum qismini qoplashga va boshqa davlat muassasalarining xarajatlarini moliyalashtirish maqsadlariga qisqa muddatli kreditlar beradi. Hamda hukumatga pul-kredit va valyuta masalalari bo'yicha maslahatlar beradi.

Masalan, Bundesbank davlat banki sifatida Federatsiyaga, ma'muriy-hududiy bo'linmalarga hamda Federatsiyaning parabyudjet fondlariga kreditlar berish huquqiga ega. Bu kreditlar hajmi cheklangan bo'lib, qisqa muddatli xarakterga egadir.

Davlat banki sifatida Bundesbank, hukumat nomidan uning obligatsiyalarini, moliyaviy veksellarini sotadi va ularni sotish uchun e'lon qiladi. U federal zayomlar kursini barqaror darajada saqlanishi uchun javobgar hisoblanadi.

Markaziy bank davlatning asosiy bankiri va hukumatning moliyaviy maslahatchisi bo'lib hisoblanadi. Bu borada:

¹³⁴ www.bundesbank.de/Navigation/EN/Bundesbank

– *hukumat miqyosidagi tashkilotlarning hisob raqamlarini yuritadi;*

– *davlat zayomlarini chiqarish, saqlash va ular bilan tegishli operatsiyalarni amalga oshiradi;*

– *hukumatga kredit beradi;*

– *davlatning oltin-valyuta va qimmatbaho toshlardan iborat rezervini o'zida saqlaydi va boshqaradi;*

– *mamlakat miqyosida valyuta kursini o'rnatadi, foiz siyosatini yurgizadi va davlatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlariga javob beradi. Ular bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatadi va olib boradi.*¹³⁵

Markaziy bankning davlat banki sifatidagi funksiyasining muhim ko'rinishlaridan biri hukumatning tashqi qarzlarni to'lash jarayonida namoyon bo'ladi.

Oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi. Rivojlangan davlatlarda hukumatning odatda, chet el valyutalarida hisob-raqamlari bo'lmaydi. Mamlakatning oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish Markaziy bank zimmasida bo'lib, ularning summasi Markaziy bank balansida aks etadi. Hukumatning esa, chet el valyutalarida tashqi qarzlari mavjud bo'ladi. Qarzni to'lash muddati kelishi bilan hukumat Markaziy bankka to'lov topshiriqnomasi yozadi. Bank o'zining valyuta zaxiralari hisobidan hukumatning tashqi qarzini to'laydi va to'langan summaning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning hisob raqamlaridan chegirib oladi.

Rivojlangan industrial davlatlarda Markaziy bank bajaradigan an'anaviy funksiyalardan biri - valyuta zaxiralarini boshqarishda Markaziy bankning monopol mavqeiga ega ekanligidir. Xususan, Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, AQSh kabi davlatlarning Markaziy banklari mamlakat valyuta zaxiralarini boshqarishda ana shunday huquqqa egadirlar. Markaziy banklarning maslahatlar berish va ma'lumotlar bilan ta'minlash funksiyasini uning davlat banki sifatidagi funksiyasiga kiritish mumkin.

Markaziy bankning ma'lumotlar talab qilish huquqi to'g'risida tijorat banklari uchun hisobotlar shaklini va topshirish muddatini belgilab berishligini Markaziy bankning ma'lumot - tadqiqot funksiyasining bir ko'rinishi sifatida ko'rsatadi.

¹³⁵ <http://www.bundesbank.de/Navigation/EN/Home>

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Markaziy bankning funksiyalari qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Shu sababli asosiy maqsadga erishish yo'lida belgilangan u yoki bu vazifani hal etish Markaziy bank funksiyalarining ayrimlarini boshqalariga nisbatan faolroq jalb qilinishini talab etadi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan Markaziy bankning asosiy an'anaviy funksiyalari xalqaro bank tizimida an'anaviy ko'rinish sifatida keng tarqalgan, ya'ni har bir rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar Markaziy banklarining funksiyalari bir-biriga o'xshab ketadi.

Xorij tajribasida ko'riladigan bo'lsa AQSh Federal Zaxira Tizimining funksiyalarini ko'rib o'tamiz:

FZBning 12 tasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Cheklarning kliringi;
2. Yangi naqd pul emissiyasi;
3. Eskirgan pullarni muomaladan chiqarish;
4. O'z viloyati banklariga diskont ssudalarni berilishi va ularni boshqarmasi;
5. Banklarning uyushmasi va ularning faoliyatini kengaytirish borasidagi takliflar bahosi;
6. Biznes vakolatchilari va FZT o'rtasidagi vositachilik;
7. Bank xolding kompaniyalari va ma'muriyat vakolati bilan shtat bank-ishtirokchilarining nazorati;
8. Biznes olib borilishi ma'lumoti haqidagi shartlarni yig'ilishi;
9. Monetar siyosatni olib borish uchun ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqilishi uchun professional iqtisodchilarni ishlatilishi;¹³⁶
- 12 ta FZBlari monetar tizimni bir nechta yo'llar bilan olib borishadi.

10. Boshqarma kengashi har bir viloyatni tekshirib nazorat qilishidan tashqari yaqin atrofidagi bank direktorlari diskont stavkasini belgilaydilar;

11. Direktorlar qaysi banklar (FZT ishtirokchisi bo'lishi shart emas) viloyat FZBdan diskont stavkasini olishi mumkunligini hal qiladi.

---

¹³⁶ The economy theory of money, banks and financial markets. F.Mishkin. 2006. P.421.

12. Federal konsultativ kengash ishida ishtirok etish uchun direktorlar har bir viloyatdan 1tadan tijorat banki vakilini tanlashi va shu vakil boshqarma Kengashini maslahat va ma'lumot beradigan, monetar siyosatni olib borishga yordam beruvchi vakil.

13. 12 viloyat banki prezidentidan 5tasi FOMCda ovoz berish huquqiga ega va ular davlat qimmatli qogozlarini savdo-sotig'i boshqaruvini foiz stavkalarini oshishiga va bank tizimi zaxira hajmini o'sishiga ta'sir qiladi. Nyu-York FZB prezidenti FOMCda doimiy ovozga ega. Bu barcha banklar orasida eng e'tiborliligini ko'rsatadi. Qolgan 4 ta ovoz 11ta prezident viloyat banklari orasida ketma ketlikda taqsimlab chiqiladi.¹³⁷

Tayanch so'z va iboralar

Markaziy bank;	Banklarning banki funksiyasi;
Markaziy bank funksiyasi;	Davlat banki funksiyasi;
Angliya banki;	Oltin-valyuta zaxiralarni boshqarish funksiyasi;
Kanada banki;	Monetar siyosat;
Federal zaxira tizimi;	Tijorat vekseli;
Emission funksiya;	Majburiy zaxira siyosati.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi nimadan iborat?
2. Markaziy bankning tashkiliy tuzilishini aytib bering
3. Markaziy bankning qanday funksiyalari mavjud?
4. Angliya bankining asosiy xususiyatlarini aytib bering.
5. Kanada bankining o'ziga jihatlari nimadan iborat.
6. Federal zaxira tizimining rivojlanish tendensiyalari nimada ko'rinadi?
7. Markaziy bankning emission funksiyasi va banklarning banki funksiyasi mohiyatini aytib bering.
8. Markaziy bankning davlatning banki funksiyasi va oltin-valyuta zaxiralarni boshqarish funksiyasi mohiyatini aytib bering.

¹³⁷ The economy theory of money, banks and financial markets. F.Mishkin. 2006. P.423.

XV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI

15.1. Markaziy bank mustaqilligi tushunchasi

Iqtisodiy adabiyotda Markaziy bankning mustaqilligi tushunchasi turli iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha talqin etilgan. Massachusetts texnologiya universiteti professori Stenli Fisherning fikriga ko'ra, Markaziy bank mustaqilligining 2 turi mavjud:

- instrumentlarni tanlashdagi mustaqillik;
- maqsadlarni tanlashdagi mustaqillik.

1991-yilda V. Grilli fanga Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi tushunchasini kiritdi. Uning fikriga ko'ra, Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi – bu Markaziy bank rahbariyatini tayinlash jarayonini hukumatdan mustaqilligidir. Ammo hozirgi davrda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi nafaqat Markaziy bank rahbariyatini tayinlash jarayonidagi mustaqillikni, balki pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi mustaqillikni ham o'z ichiga oladi.

Ko'pchilik iqtisodchi olimlar – (Maskiandaro, Tabellini, Sukerman, Eyffinger, Shennayev va boshq.) tomonidan Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligini mavjudligi e'tirof etilgan. Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi – bu Markaziy bankning o'z ixtiyoridagi mablag'lar va instrumentlardan foydalanishda hukumatdan va davlat boshqaruv organlaridan mustaqilligidir.

Markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi indekslar:

- Sukerman indeksi;
- GMT (Grilli, Maskiandaro va Tabellinilar tomonidan asos solingan) indeksi;
- Eyffinger–Shaling indeksi;

Sukerman indeksi mustaqillikni tavsiflovchi 4 ta guruhga bo'lingan 16 ta ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtiradi. Kadrlar siyosatini mustaqilligi pul-kredit siyosatini ishlab chiqish, uning maqsadlari va davlat byudjetini moliyalashtirishni chegaralash. Har bir 16 ta ko'rsatkich 0 dan 1 gacha belgilanishi mumkin. GMT indeksi 2 qismdan iborat bo'lib, MBning siyosiy va iqtisodiy mustaqilliligini belgilaydi. Har bir qism o'zida indekslarni aks ettirib faqat 2 ta ko'rsatkich bilan belgilanadi. Hozirgi vaqtda GMT indeksi MBning

mustaqilligini baholash uchun ko'plab ishlatilayotgan indeksdir, chunki uni hisoblash uchun yetarli ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi.

GMT indeksi doirasida MB siyosiy mustaqilligini baholashning asosiy me'zonlari quyidagilar:

- Markaziy bank raisini tayinlashda hukumat aralashuvi;
- Markaziy bank raisi 5 yildan ortiqroq muddatga tayinlanishi;
- Markaziy bank direktorlar kengashi hukumat aralashusiz tayinlanishi;
- Markaziy bank direktorlar kengashi 5 yildan ortiqroq muddatda boshqarishi;
- Markaziy bankning direktorlar kengashida hukumat vakillarini ishtirokiga zaruratning yo'qligi;
- Pul-kredit siyosatiga oid qarorlarni hukumat tomonidan tasdiqlanishi lozim emasligi;
- Markaziy bank qonunchilikka asosan asosiy maqsadlardan biri sifatida narxlar darajasini barqarorlashtirishga harakat qilishi shart;
- Markaziy bank bilan hukumat o'rtasida muammolarni hal qiluvchi qonunchilik normalarini mavjudligi.

Eyffinger-Shaling indeksi 3 ta faktor asosida hisoblanadi:

- Markaziy bankning pul-kredit siyosatini aniqlashdagi mustaqilligi;
- Markaziy bank boshqaruv organlarida hukumat organlarining mavjudligi;
- Hukumat tomonidan tayinlanadigan Markaziy bank boshqaruv organlari a'zolarining ulushi.

Bu indeks qanchalik shartlarni bajarilishiga ko'ra 1 dan 5 gacha baholanadi. Hozirgi vaqtda Markaziy bank siyosiy mustaqilligi Markaziy bank boshqaruvini tayinlash jarayonining qonun bilan boshqarilishidir. Rivojlanayotgan mamlakatlarda Markaziy bankning boshqaruvini tanlash va ularning vakolat muddatlarini qisqartirishga hukumat doimiy aralashmoqda. Bank boshqaruvida hukumat vakillarining ko'pincha ishtirok etishi. Hukumat bilan munozaralarda Markaziy bankning qonuniy himoyasining chegaralanganligi.

Markaziy bank raisi yoki Prezidentlarini tayinlash. U quyidagicha amalga oshirilishi mumkin. Markaziy bank rahbarlarini tayinlashda:

- parlament, Bank boshqaruvi;
- qonunchilik hokimiyati;
- ijro etuvchi va qonunchilik hokimiyati birgalikda;
- bir-ikki ijro etuvchi hokimiyat vakillari (hukumat rahbar va/yoki moliya vazirligining ishtiroki).

Xalqaro amaliyotda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligini baholashda GMT indeksidan keng foydalaniladi. Ushbu indeksning nomi uni birinchi bo'lib taklif etgan olimlarning familiyalarini bosh harfidan kelib chiqqan.

- * Grilli
- * Maskiandaro
- * Tabellini

GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi 8 ta me'zon bo'yicha baholanadi:

1. Markaziy bank rahbari Hukumatning aralashuvisiz tayinlanadi.
2. Markaziy bank rahbari 5 yildan ortiq muddatga tayinlanadi.
3. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashi a'zolari Hukumatning ishtirokisiz tayinlanadi.

4. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashi bankni 5 yildan ortiq boshqaradi.

5. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashida Hukumat vakillarining majburiy ishtirokiga zaruriyat yo'q.

6. Pul-kredit sohasida qabul qilingan qarorlarni Hukumat tomonidan ma'qullanish zaruriyatining yo'qligi.

7. Markaziy bankda qonun bo'yicha ustuvor maqsadlardan biri sifatida mamlakatda baholar barqarorligini ta'minlash majburiyati bo'lishi kerak.

8. Markaziy bank Hukumat bilan qarama-qarshilikka borib qolganda, uning pozitsiyasini kuchaytirish imkonini beradigan qonunchilik me'yorlarining mavjudligi.

Hozirgi davrda dunyo bo'yicha siyosiy mustaqillik darajasi eng yuqori bo'lgan Markaziy bank – bu Yevropa Markaziy bankidir (YeMB).

- YeMB Yevropa Ittifoqi boshqaruv organlariga va Yevrohudud hukumatlariga umuman bo'ysunmaydi.
- YeMB baholar barqarorligiga javob beradi.
- YeMBning vakolatlarini qonunchilik asosida o'zgartirilishi mumkin emas.

YeMBning vakolatlari faqatgina Maastrixt shartnomasini qayta ko'rib chiqish natijasida o'zgartirilishi mumkin. Bu esa, juda murakkab jarayon bo'lib, barcha ishtirokchilarning roziligini olishni talab etadi.

Bugungi kunda Markaziy bank mustaqilligini baholash har bir mamlakat uchun bank tizimining nazorat qilinishida va eng asosiysi mamlakatda monetar siyosatning qay darajada olib borilishini baho-

lashda muhim o'rin tutadi. Markaziy bank mustaqilligini baholashda xalqaro bank amaliyotida turli xil yondashuvlar mavjud. Ulardan so'ngilari sifatida "The New Index for Central Bank Independence" reytingli baholash ko'rsatkichini keltirish mumkin. Ushbu ko'rsatkich 0-36 ballgacha oraliqda Markaziy bank mustaqillik darajasini aniqlaydi. Bunda asosiy me'zon qilib, Markaziy bankning 3 guruh: Monetar siyosat mustaqilligi (MSM), Personal mustaqillik (PM) va Moliyaviy mustaqillik (MM) ko'rsatkichlariga yaratilgan holda ular ham tarkiban balli baholashga asoslanadi.

GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi 7 ta me'zon bo'yicha baholanadi:

1.Hukumatga avtomatik tarzda kreditlar berish jarayonining mavjud emasligi.

2.Markaziy bank kreditlari Hukumatga bozor stavkalarida beriladi.

3.Markaziy bank kreditlari Hukumatga ma'lum muddatga beriladi.

4.Kreditlar Hukumatga cheklangan miqdorda beriladi.

5.Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlarining birlamchi ishtirokchisi hisoblanmaydi.

6.Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlarining birlamchi ishtirokchisi hisoblanmaydi.

7.Markaziy bank o'zining foiz stavkalari mustaqil, Hukumat bilan kelishmasdan, o'rnatadi.

8.Markaziy bank bank sektorini nazorat qilish yuzasidan javobgardir. (Bu holatda GMT indeksi asosida Markaziy bankga 2 ball o'zlashtiriladi yoki boshqa davlat organi bilan birgalikda amalga oshirilsa 1 ball qo'yiladi).

15.2. Rivojlangan davlatlar Markaziy banklari

Moliya bozorlarining asosiy ishtirokchisi bo'lib hisoblanuvchi Markaziy banklar monetar siyosatni olib boruvchi davlat organlarini o'zida aks ettirdi. Markaziy banklar foiz stavkalari, kreditlar, pul massasining salmog'ini boshqaradi. Bularning barchasi nafaqat moliya bozorlariga balki umumiy ishlab chiqarishga va inflyatsiyaga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Markaziy banklar moliya bozorlarida va umuman iqtisodiyotda qanday o'rin egallashini bilish uchun, bu tashkilotlar qanday ishlashini ko'rish zarur. Kim Markaziy banklarni nazorat qiladi va ularning harakatlarini yo'naltiradi? Ularning xulqi sabablari nimada? Kimning boshqaruvi ostida? Yirik Markaziy banklarning va

eng birinchi o'rinda dunyodagi nufuzli Markaziy bank "Federal zaxira Tizimi" (FZT)ning institutsional tashkiliy tuzilishi quyidagi bobda ko'rib chiqamiz. FZTning rasmiy tuzilishini o'rganishdan boshlab, so'ng FZT haqiqiy faoliyatini taqsimlovchi norasmiy tuzilishini ko'rib chiqamiz. Kim qaror qabul qilishini bilgan holda, ularning qay tarzda qabul qilinishini yaxshiroq bilib olamiz. Nihoyat, boshqa muhim banklar, jumladan, Yevropa Markaziy bankinging tuzilishi va mustaqilligini ko'rib chiqamiz. Amaliyotda monetar tizim qanday olib borilishini quyidagi ma'lumotlardan bilib olishimiz mumkin.

Federal Zaxira Tizimining tashkil qilinishi

Federal Zaxira Tizimi dunyodagi barcha Markaziy banklar orasida eng noyob tashkiliy tuzilmaga ega desa bo'ladi. Bu tuzilma kelib chiqishini ko'rish uchun, FZTning tashkil qilingan vaqti 1913-yilga to'xtalib o'tamiz. XX asrning boshlangunigacha markazlashgan kuch va shtatlarning faoliyati, huquqiy nazorati oldidagi qo'rquv, Amerika siyosatining asosiy xususiyati bo'lgan. Amerika jamiyatining Markaziy bank faoliyatiga nisbatan qo'pol muomalasi bank tizimini boshqara oladigan ikkita yirik tajribaviy Markaziy bankning qulashiga olib keldi: AQShning birinchi banki 1811-yilda tarqatilib yuborilgan, ikkinchi AQSh bankinging milliy ustavi AQSh prezidenti E.Djekson uning faoliyatini davom qilinishiga 1832-yilda veto e'lon qilgandan so'ng 1836-yilda tugatildi.

Ikkinchi bank faoliyatini bekor qilinishi, 1836-yilda Amerika moliya bozorlariga bir qator muammo tug'dirdi, chunki inqirozli vaziyatda kreditor bank vahimasini oldini oluvchi so'nggi kreditor yo'qolgan edi. Shuning uchun 19 asr oxiri 20 asr boshlarida so'nggi 20 yil ichida umummilliy miqyosda bank vahimalari doimiy ravishda sodir bo'laveradi.

FZTning tashkiliy tuzilishi

Federal Rezerv Aktini yozganlar xususiy sektor va hukumat, bankirlar, tijoratchilar o'rtasida mintaqaviy to'siqlarni tarqatib yuborishni maqsad qilishgan edi. Kuchlarning dastlabki tarqalishi FZTning quyidagi subyektlarni o'z ichiga olishiga olib keldi: FZT banklari, FZT direktorlar kengashi, Federal ochiq bozorlar qo'mitasi (FOBQ), Federal maslahat kengashi va 2500 atrofidagi a'zo banklar.

Federal Zaxira Tizimining tuzilishi

Federal zaxira qonunining mualliflari, FZTning formal tuzilishi vakolatlarining taqsimlanishi regionlararo, xususiy sektor va davlat, shuningdek bankirlararo, biznesmenlar va aholi o'rtasida bo'lishiga harakat qilishgan. Bu birlamchi taqsimlanish FZTning tuzilishiga olib keldi, bugunda o'z ichiga federal rezerv banklarini, FZT boshqaruv kengashi, ochiq bozordagi operatsiyalar federal komiteti (FOMC), federal konsultativ kengash va 2500 ga yaqin banklarni- FZT ishtirokchilarini oladi.

Federal Zaxira Banklari

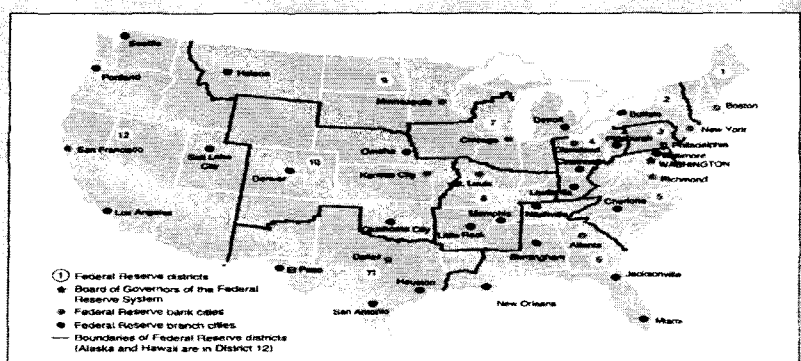
Federal Zaxira banklarining va filiallarining manzillari va telefon raqamlari. 12 ta zaxira banklariga va boshqaruv kengashlariga aloqa saytlari. 12 ta federal zaxira tumanining har birida bir nechta tumanlarda filiallarga ega 1tdan FZ banki mavjud. Tumanlarning, federal zaxira banklari va filiallarning joylashishi 1-rasmda ko'rsatilgan. 3 ta aktivi bo'yicha eng yirik banklar Nyu-Yorkda, Chikagoda va San-fransiskoda joylashgan bo'lib, birgalikda ular 50%dan yuqori FZTning aktivlariga ega. Nyu-Yorkdagi FZ banki aktivlarning 4/1 qismiga egalik qilib, FZTdagi eng yirik bankdir. Barcha federal zaxira banklari- bu xususiy kvazi (ma'lum qismi davlatga tegishli) muassasalari. Uning egalari – viloyat xususiy tijorat banklari FZTmi ishtirokchilari. Bu banklar FZBning o'zining viloyatidagi aksiyalariga ega va shu aksiyalar bo'yicha dividendlar yillik 6%dan oshmasligi kerak. Xar bir viloyatda ishtirokchi-banklar 6ta viloyat federal banki direktorini saylashadi; yana 3tasini FZT boshqarma kengashi tayinlaydi. Bu 9ta direktor bank prezidentini saylab so'ngra uni boshqarma Kengashi tasdiqlaydi.

Viloyatlararo direktorlari 3ta kategoriyaga bo'linadi. A kategoriyaning 3ta direktori (bank ishtirokchilari tomonidan tayinlagan) – bu professional bankirlar, yana 3ta B kategoriya direktorlari, yirik sanoat kompaniyalari, qishloq xo'jaligi yoki xizmat bo'limi boshqaruvchilari.

Boshqaruv kengash bilan tasdiqlangan 3ta S kategoriya direktori, jamiyat manfaatlarini taqdim etib, boshqaruvchi, xizmatchi yoki bank aksioneri bo'la olmaydilar. Federal Zaxira Qonuni mualliflari direktor tanloviga shunday yondashilganki har bir federal zaxira banki direktorini Amerikaning barcha viloyat bo'linmalari taqdim qilishi shart. 2010-yilgacha barcha to'qqizta direktorlar qaror qabul qilishda ishtirok etishgan ammo Dodd Frank qonuni 2010-yil iyulda uchinchi

klass A direktorlarni bank prezidentini tanlashda jalb qilishni bekor qildi. Kongress bankirlarning aynan banklarning nazorat boshqaruvini nazorat qilish huquqiga ega bankirlarning Federal zaxira banking prezidentini tanlashini noto‘g‘ri deb baholadi.

FIGURE 1 Federal Reserve System
The locations of the Federal Reserve districts, the Federal Reserve banks, and their branches.
Source: Federal Reserve Bulletin.

15.2.1-rasm. Federal Zaxira banklarining va filiallarining manzillari

O‘n ikkita FZBlari monetar tizimni bir nechta yo‘llar bilan olib borishadi.

1. Boshqarma kengashi har bir viloyatni tekshirib nazorat qilishidan tashqari yaqin atrofidagi bank direktorlari diskont stavkasini belgilaydilar;

2. Direktorlar qaysi banklar (FZT ishtirokchisi bo‘lishi shart emas) viloyat FZBdan diskont stavkasini olishi mumkinligini hal qiladi;

3. Federal konsultativ kengash ishida ishtirok etish uchun direktorlar har bir viloyatdan 1tadan tijorat banki vakilini tanlashi va shu vakil boshqarma Kengashiga maslahat va ma‘lumot beradigan, monetar siyosatni olib borishga yordam beruvchi vakil.

O‘n ikkita viloyat banki prezidentidan 5tasi FOMCda ovoz berish huquqiga ega va ular davlat qimmatli qog‘ozlarini savdo-sotig‘i boshqaruvini foiz stavkalarini oshishiga va bank tizimi zaxira hajmini o‘shishiga ta‘sir qiladi. Nyu-York FZB prezidenti FOMCda doimiy

ovozga ega. Bu barcha banklar orasida eng e'tiborlilikini ko'rsatadi. Qolgan 4 ta ovoz 11 ta prezident viloyat banklari orasida ketma ketlikda taqsimlab chiqiladi.

O'n ikkita FZB quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Cheklarning kliringi;
2. Yangi naqd pul emissiyasi;
3. Eskirgan pullarni muomaladan chiqarish;
4. O'z viloyati banklariga diskont ssudalarni berilishi va ularni boshqarmasi;
5. Banklarning uyushmasi va ularning faoliyatini kengaytirish borasidagi takliflar bahosi;
6. Biznes vakolatchilari va FZT o'rtasidagi vositachilik;
7. Bank xolding kompaniyalari va ma'muriyat vakolati bilan shtat bank-ishtirokchilarining nazorati;
8. Biznes olib borilishi ma'lumoti haqidagi shartlarni yig'ilishi;
9. Monetar siyosatni olib borish uchun ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqilishi uchun professional iqtisodchilarni ishlatilishi.

Banklar-Federal Zaxira Tizimi ishtirokchilari

Barcha milliy banklar (valyuta nazorati Federal boshqaruvi litsenziyalangan tijorat banklari) FZT ishtirokchilari bo'lishi kerak. Shtat ma'muriyati bilan litsenziyalangan tijorat banklari, FZT ishtirokchisi bo'lishi shart emas ammo ular ham qo'shilishi mumkin. Hozirda AQSh tijorat banklarning 3 qismi FZT ishtirokchilaridir. Eng yuqori salmoqni (umumiy tijorat banklaridan 49%) FZT ishtirokchi banklari 1947-yilda ega bo'lgan.

1980-yilgacha faqatgina FZT ishtirokchilari federal zaxira banklarida depozit hisobvaraqlarida zaxiralariga ega bo'lishi kerak. Qolgan banklar shtat ma'muriyati belgilagan rezerv talablariga bo'ysunishgan. Odatga ko'ra, shtat darajasida, zaxiralarni qimmatli qog'ozlar foizi shaklida saqlashga ruxsat berilardi. FZBda joylashgan depozitlar bo'yicha foiz to'lanmaganligi uchun, FZT ishtiroki foiz stavkasi o'sishi bilan xarajatni talab qilgan. Shu sababli ko'pchilik banklar tizimdan chiqib ketgan.

FZT ishtirokchi banklarning kamayib borishi boshqarma kengashini xavotirga solar edi, chunki bu monetar siyosatni olib borishga qiyinchilik tug'dirib, pul massasini hajmi ustidan nazoratni kuchsizlantirgan. Boshqaruv Kengashi raisi barcha tijorat banklari FZT

ishtirokchisi bo'lishiga yangi qonunchiligini joriy etishga majbur qildi. FZTni Kongressga bosim o'tkazishni bir sababi depozit muassasalarini nazoratini susaytirish va 1987-yilgacha bo'lgan 1980-yildagi pul massasini nazorati haqidagi qonuni ishlab chiqib, barcha depozit muassasalari yagona talablarga bo'ysunib – FZTdepozitlarida zaxira ushlashlari haqidagi qonun. Shunday qilib, rezerv talablar barcha banklar uchun ham FZT ishtirokchilari uchun ham qolgan banklar uchun bir xilda bo'ldi. Bundan tashqari barcha depozit muassasalar FZT imkoniyatlari doirasida bir xil huquqlarga ya'ni diskontli oyna (17 bobda ko'riladi) va cheklar kliringi kabilarga ega bo'lishdi. Qonunchilikning o'zgarishi banklarning tizimdan ketishini to'xtatib FZT ishtirokchilari va oddiy banklar orasidagi farqlikni tekislab yubordi.

Nyu-York Federal Zaxira Banki

Nyu-York Federal Zaxira Banki bir nechta sabablarga ko'ra asosiy ahamiyatga ega. Birinchidan butun Amerika moliya tizimining holatini xavfsizlik va farovonligini belgilovchi AQShning ko'pchilik yirik xususiy banklar bu tumanda joylashgan. Nyu-York Federal Zaxira Banki barcha bank xolding kompaniyalari va o'z tumanidagi shtat ma'muriyati bilan litsenziyalangan banklarni, shuningdek AQShning yirik moliya tizimi muassasalarini faoliyatini nazorat qiladi. Hayratlanarli emas, bank nazorat guruhi-Nyu-York Federal Zaxira Bankida va FZT eng yirik bo'linmasi hisoblanadi.

Nyu-York bankining asosiy o'rin egallashining ikkinchi sababi - bu uning obligatsiyalar va valyuta bozorlaridagi aktiv faoliyati. Nyu-York Federal Zaxira Banki tarkibiga, ochiq bozordagi operatsiyalarni (obligatsiyalarni sotish va sotib olish) olib borish uchun javobgar savdo bo'limi kiradi. Bu operatsiyalarni miqyosini bank tizimining zaxiralarining miqdori belgilab beradi. Xazina qimmatli qog'ozlari bozoridagi aktiv faoliyatiga binoan va Nyu-York va Amerika fond bozorlariga hududiy yaqinligi bo'lgan, Nyu-York Federal Zaxira Banki boshliqlari, doimiy ravishda AQShning asosiy moliya bozorlari bilan aloqadorlikni olib borishadi. Bundan tashqari bank valyuta bozoridagi operatsiyalar bo'yicha bo'linmalarini, valyuta intervensiyalarini FZT va AQSh g'aznachiligi nomidan olib borilishini o'z ichiga oladi. Bu moliya bozorlaridagi faoliyat Nyu-York Federal Zaxira Bankini mamlakatdagi va chet eldagi moliya bozorlaridagi tadbirlari haqida,

ayniqsa inqiroz vaqtida va FZTning boshqaruvchilari va boshqa bozor ishtirokchilarini aloqalari haqida ma'lumot bilan ta'minlab turadi.

Nyu-York Federal Zaxira Bankining 3 asosiy o'rin egallashining sababi, bu xalqaro hisoblar Bankining (Bank for International Settlements, BIS) ishtirokchisi bo'lib hisoblanuvchi yagona FZ bankidir. Shuning uchun FZB prezidenti, boshqarma kengashi ishtirokchilari bilan bir qatorda chet davlatlari asosiy banklari bilan birgalikda har oylik majlislarda FZTni taqdim etadi. Chet davlatlari Markaziy banklarining boshqaruvlari bilan yaqin aloqasi va valyuta bozorlaridagi faoliyati, Nyu-York Federal Zaxira Banki xalqaro aloqalarda Markaziy banklararo va boshqa ishtirokchilari o'rtasida asosiy o'rin egallashini ko'rsatadi. Undan tashqari Nyu-York Federal Zaxira Bankida 100 mlrd dollariga yaqin oltin zaxira mavjud – Fort Noksdan ko'proq.

Nihoyat, Nyu-York Federal Zaxira Bankining prezidenti- federal rezerv prezidentlari o'rtasida yagona FOMC ning doimiy ishtirokchisi va shu kengashning vitse-prezidenti bo'lib hisoblanadi. Shu sababli Nyu-York Federal Zaxira Bankining prezidenti, boshqarma kengashining prezidenti va vitse prezidenti – bu FZTdagi 3ta muhim shaxslar bo'lib hisoblanadi.

Federal Zaxira Tizimi boshqaruv Kengashi

FZT mavjud bo'lgan yillaridagi boshqaruv kengashining barcha ishtirokchilarining ro'yxati.

FZTni 7 ta ishtirokchidan tashkil topgan, Boshqaruv Kengashi boshqaradi Vashingtonda shtab kvartirasi joylashgan. Har bitta boshqaruvchi AQSh prezidenti orqali tayinlanib Senat tomonidan tasdiqlanadi. Prezident nazoratini FZT ustidan cheklash maqsadida va ularni boshqa siyosiy ta'sirlaridan cheklash uchun, boshqaruvchilar 14 yillik uzaytirilmaydigan muddat bilan ishlaydilar, shunda har bir boshqaruvchining muddati har yanvarda tugaydi. Boshqaruvchilar (ko'pchiligi iqtisod mutaxassislari) Federal zaxirani turli xil viloyatlarini taqdim etishlari kerak. Bir viloyat ikkinchisi ustidan nazorat qilolmasligi uchun. Boshqaruv Kengashi Raisi 7 ta boshqaruvchi ichidan saylanib, keyingi 4 yil davomida shu lavozimni egallaydi. Yangi Rais tayinlanishi bilan, eski Rais faoliyati tugash muddati kelmagan bo'lsa ham, kengashdan ketishi zarur.

Boshqaruv Kengashi davlatdagi monetar siyosatni olib borishda faol ishtirok etadi. Barcha 7 ta boshqaruvchi FOMC ishtirokchilari va ovoz berish huquqiga ega. FOMCda 12 tagina ishtirokini ovozini inobatga olingani uchun, Boshqaruv Kengashi ko'proq ovoz berish huquqiga ega. Shuningdek boshqaruv Kengashi, zaxira bo'yicha talablarni belgilaydi (qonun doirasida), diskont stavkani samaradorligini boshqaradi va federal zaxira banklari belgilagan diskont stavkani tekshirib, tasdiqlaydi. Boshqarma Kengashini Raisi iqtisodiy siyosat bo'yicha AQSh prezidenti kotibi bo'lib, ommaviy axborot vositalarida FZT nomidan chiqib, Kongressga ma'lumot beradi. Rais va boshqa boshqaruvchilar xalqaro muzokaralarni olib borishda iqtisodiy savollar bo'yicha, AQShni taqdim qilishlari mumkin. Kengash professional iqtisodchilar shtatiga ega bo'lib, ular Kengash qarorlarini to'g'riligini isbotlab, analitik tadqiqotlarni olib borishadi.

FZT boshqaruv Kengashi tadqiqot bo'limini roli.

FZT nafaqat AQShda balki butun dunyo bo'yicha eng katta iqtisodchilar shtatiga ega. Tadqiqotchi - iqtisodchi shtati 1000ga yaqin odamdan iborat bo'lib, yarmidan ko'pi iqtisodchilar. Ulardan 500 tasi iqtisodchi bo'lib, 250 tasi boshqaruv Kengashida, 100 tasi Nyu-York FZBda, qolganlari boshqa FZBlarida ishlaydilar.

FZT iqtisodchilarining asosiy vazifasi-davlat va xususiy tashkilotlarni ma'lumotlarini tahlil qilib, siyosiy arboblariga iqtisodiy siyosatni qanday boshqarishi haqida va harakatlarning ehtimoliy oqibatlari nimalarga olib kelishi haqida tavsiyalar taqdim etish, FOMCning har bir kengashi oldidan har bir FZB ekspertlari bank boshqaruvchilarini batafsil milliy iqtisodiyotni rivojlanishini bashorati to'g'risida, kengashda qurilishi mumkin bo'lgan savollarni muhokama qilish haqida ma'lumotlarni taqdim qilishi kerak.

Shuningdek viloyat bankining tadqiqot markazi FOMC majlisiga bank prezidenti uchun o'z viloyati bo'yicha iqtisodiy siyosat va milliy iqtisodiyotni bashoratlari haqida ma'lumot beradilar. Boshqarma Kengashining iqtisodchilari, milliy iqtisodni bashorat qilishga yordam beradigan katta ekonometrik modeldan foydalanib, uning barcha jihatlari bo'yicha boshqaruvchilarga ko'rsatmalar beradilar.

Bundan tashqari FZT ekspertlari bank nazorati guruhiga yordam sifatida banklarning rivojlanish tendensiyasini va boshqa moliya muassasalari va bozorlarni o'rganib chiqishadi. Boshqarma Kengashi banklarning birikmasi haqida qaror qabul qilishi kerak bo'lgani sababli,

boshqarma Kengashi kabi tadqiqot markazlari va shu viloyat banklari birikishi bo'lishi kerak bo'lgan joyda, raqobatli muhitga ta'sir qiluvchi birikish haqidagi ma'lumotlarni yigishadi.

AQSh iqtisodiyotiga ta'sir qiluvchi boshqa mamlakatlarning iqtisodiyotini nazarga olib, FZT ekspertlari boshqa mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi ma'lumotini va monetar siyosatga ta'sir qiluvchi valyuta bozorlarini tendensiyalarini o'rganib chiqadilar. Bundan tashqari, ekspertlar zaxira darajasi va monetar agregatlarni darajasini bashoratlab, ochiq bozordagi operatsiyalarni olib borishda yordam beradilar.

FZT ekspertlari shuningdek asosiy tadqiqotlarni ya'ni monetar siyosatni inflyatsiya darajasi va ishlab chiqarishga ta'siri, mehnat bozori rivoji, xalqaro savdo, xalqaro fond bozorlari, banklar va boshqa moliya muassasalari, viloyat iqtisodiyotini tadqiqoti bilan shug'ullanishadi. Bu tadqiqotlarning natijalari akademik jurnallarda va FZT nashriyotlarida keng ko'rsatiladi (oxirgisi talabalar uchun yaxshi ma'lumot negizi bo'lib xizmat qiladi.)

Ekspertlarning yana bir muhim faoliyat turi bu viloyat banklarining ta'limi. Iqtisodchilar ko'pincha aholi uchun yoki bank boshqaruv kengashi uchun taqdimotlar o'tkazib berishadi.

Qonunchilik bo'yicha boshqarma kengashi ko'pincha monetar siyosat bilan bog'lik bo'lmagan masalalarni hal qilishiga to'g'ri keladi. Masalan, oldin Kengash ko'rsatmalari bo'yicha qaysidir depozitlarga foiz stavkani maksimal hajmini belgilardi. (1986-yildan so'ng muddatli depozitlar bo'yicha maksimum foiz stavka bekor qilindi ammo, talab qilib olguncha bo'lgan depozitlar foizlar to'lanishi me'yori qoldirildi). Qonun bo'yicha 1982-yilgacha faoliyat qilgan, 1969-yil kredit berilishi nazorati bo'yicha, Kengash prezidenti tomonidan sanksiyalangan kreditlarni nazorat va boshqarish huquqiga ega bo'lgan. Shuningdek Kengash qimmatli kogozlarning narxini yarmini belgilab, zaem mablag'lardan hisobidan emas balkim naqd pul bilan tulanishi lozim. Bundan tashqari prezident va federal zaxira banklarining barcha ma'muriyatlarining okladini belgilaydi va barcha banklarning byudjet daromadini nazorat qiladi. Nihoyat Kengash bank boshqaruv bilan shug'ullanadi: ya'ni yangi banklarning tuzilmasi va o'zaro qo'shilishini, bank xolding kompaniyalarining majburiyatlarini belgilaydi, AQShdagi chet el banklarini nazorat qiladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar bo'yicha federal qo'mita (FOMC)

Ochiq bozor operatsiyalari bo'yicha qo'mita reja bo'yicha yiliga sakkiz martadan yig'ilib monetar bazaga hajmiga ta'sir etuvchi ochiq bozordagi operatsiyalarni olib borilishi haqida qarorlarni qabul qiladi. Matbuotchilar ko'pincha FOMCga, FZTga qarab baho beradilar. Masalan nashriyotda FZT majlisi haqida e'lon qilinsa FOMC nazarda tutiladi. Qo'mita ichiga 7 ta kengash boshqaruvchilari, Nyu-York FZB prezidenti va yana 4 ta FZB prezidentlari kiradi. Boshqaruv Kengash Raisi, ham FOMC Raisi bo'lib hisoblanadi. 5 ta FZB prezidentining FOMCda ovoz berish huquqi bo'lsa ham qolgan 7 ta prezidentlar FOMC majlislarida ishtirok etishi va muhokama qilishi mumkin. Qo'mita qarorlariga ta'sir etishi ham joiz.

Pul massasini boshqarish uchun FZT ishlatayotgan instrument eng asosiysi ochiq bozordagi operatsiyalar bo'lgani uchun, FOMCning faoliyati FZTning butun siyosatini belgilab beradi. Bugunda qo'mita diskont stavkani va zaxira bo'yicha talablarni belgilamagan bo'lsa ham bu instrumentlarni iqtisodiy siyosati bo'yicha qarorlarni shu yerda qabul qilinadi. Qo'mita qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi operatsiyalarini olib bormaydi. Nyu-York FZB ning savdo bulimiga direktivalar chiqarib, unda ichki ochiq bozordagi operatsiyalarni olib boruvchi menejer davlat va korporativ qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi ko'plab ishchilarni nazorat qilib turadi. Menejer har kuni FOMC ekspertlari va ishtirokchilari bilan aloqa qilib, savdo bo'limi faoliyati bo'yicha savollarni muhokama qiladi.

FZTning ichki holati. FOMC majlislari

FOMC majlislari Vashingtondagi boshqarma Kengashining asosiy binosini 2 qavatida bo'lib o'tadi. 7 ta boshqaruvchi va 12 ta bank prezidentlari FOMC kotibi bilan, direktor va boshqaruv Kengashi statistikasi va iqtisodiy tadqiqotlar bo'limi direktor o'rinbosari, shuningdek, monetar siyosat va xalqaro moliya bo'limi direktori majlislar stoli atrofida yig'iladilar. 5 ta federal zaxira banki direktorlari FOMCda ovoz berish huquqiga ega bo'lsa ham, qolganlar muhokamada faol qatnashadilar. Majlisda shuningdek, barcha FZBning tadqiqot bo'limi direktorlari va shu banklarning boshqa boshqaruvchilari ovoz berilmasa ham, ishtirok etadilar. Fevral va iyul majlislaridan tashqari, odatda, boshqaruv kengashi Raisining Qo'mitadagi majlisida ma'ruzasiga bag'ishlangan bo'lib, FOMC

majlislari seshanba soat 9:00da boshlanadi. Avvalo oldingi majlis nizomi tasdiqlanib o'tiladi. Kun tartibining birinchi moddasida-ochiq va valyuta bozorlaridagi menejerining ma'ruzasi va shu bo'yicha boshqa savollar ham ko'rib chiqiladi. Prezidentlar va boshqaruvchilar barcha savollarni va ma'ruzalarni muhokama qilib bo'lgandan so'ng, takliflar ovoz berish yo'li bilan tasdiqlanadi.

Majlisning keyingi bulimida iqtisodiy tadkikotlar va boshqaruv kengashi statistika bo'limi direktori, kengash iqtisodchilari bilan qilingan milliy iqtisodiyotni bashoratini taqdim etadi. Bu bashoratni «ko'k kitob» deb nomlashadi. Ma'ruzachini bashorat bo'yicha berilgan savollarga javob berib bo'lgandan so'ng, har bir FZB prezidenti o'z viloyatidagi iqtisodiy ahvolini ko'rgazmasi bilan va bank nomidan milliy iqtisodiyotni bashoratining baholashi, har bir boshqaruvchi esa Raisdan tashqari milliy iqtisodiyotga nisbatan bashoratini etib o'tadi. Odatda shu paytda ma'ruzachilar monetar siyosatga tegishli savollarni ko'rmaydilar.

FZT uchun bu ranglar nimani bildiradi? 3ta analitik hujjat monetar tizimini olib borishda muhim rol o'ynaydi. FOMCda ular asosiy o'rin egallaydilar. Iqtisodiy tadqiqotlar va boshqaruv kengashi statistikasi bo'limi bajargan keyingi 2 yilga qilingan milliy bashorat, «ko'k kitob» deb mashhurlik topgan. FOMC majlisi ishtirokchilari uchun mo'ljallangan. «Havo rangli kitob»-ham barcha ishtirokchilar uchun mo'ljallangan. Bu kitobda boshqaruv kengashining monetar siyosat bo'limi bilan tayyorlangan pul agregatlari bo'yicha bashorati ko'rsatilgan. Reja bo'yicha kelgusi monetar siyosat uchun 3ta alternativ variant ko'rib chiqiladi. «jigarrang kitob» federal zaxira banklari tomonidan yozilib, har bitta viloyat bo'yicha iqtisodiy ahvol yoritilgan bo'ladi. Ma'lumotlar manbasi - yetakchi firma va moliya muassasalaridagi savol javob natijalari. «Jigarrang kitob» - yagona hammabop kitob bo'lgani uchun nashriyotda ko'pincha ko'rsatib o'tiladi.

Qisqa tanaffusdan so'ng barcha ishtirokchilar qayta joylashadilar. Kun tartibining keyingi savoli monetar siyosat va ichki siyosat. Boshqaruv kengashining monetar siyosat bo'limini direktori havorangli kitobda ko'rsatilgan monetar siyosatning turli ma'lumotlarni keltirib muzokarani ochib beradi. Savol javoblardan so'ng, rais keyingi muzokarani ya'ni o'zining fikrini iqtisodiy ahvol va monetar siyosat bo'yicha chora-tadbirlarni berib o'tadi. FOMC barcha ishtirokchilari va

bank prezidentlari o'zlarining monetar siyosatga nisbatan qarashlarini etib o'tadilar. Rais muzokarani yakunlab, qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkaning maqsadli belgisi bo'yicha konkret direktiva nashriyotini taqdim etadi. Direktiva ochiq bozor operatsiyalari bo'limiga yo'naltiriladi. FOMC kotibi taqdim etilgan matnni o'qib chiqadi va barcha komitet ishtirokchilari uni saylov orqali tasdiqlaydilar.

So'ng tushlik paytida ishtirokchilar norasmiy tartibda Kongress tomonidan ko'rib chiqilgan yoki tasdiqlangan bank qonunchiligining so'nggi o'zgarishlari haqidagi ma'lumotni ko'rib chiqishadi. Taxminan 14:15 majlis tugatilib, uning rasmiy natijalari e'lon qilinadi: qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavka va diskont stavka o'zgardimi, kelgusida iqtisodiyotda inflyatsiya o'sishi yoki pasayishi mavjudmi. Shu paytgacha bunday rasmiy ma'lumotlar e'lon qilinmagani sababli, bozorlar qanday siyosiy qarorlar qabul qilinganini fahmlashardi. FOMC majlisi natijalarining nashriyoti- bu FZT ochiqligining o'sishiga yana bir qadam hisoblanadi. 2011-yil Aprelda ushbu yo'nalishda qo'shimcha qadamlar tashlandi. Aprel, iyun, noyabr va yanvarda FOMCning majlislaridan keyin Federal zaxira boshlig'i press konferensiya o'tkazadi va FOMCning qarorlari to'g'risida ommaviy nashrlarga ma'lumot beradi.

Federal zaxira tizimining norasmiy tuzilishi

Federal rezerv Qonuni va boshqa qonuniy hujjatlarni o'rgangan paytda biz FZTning rasmiy tuzilishi va monetar siyosatga tegishli qarorlarni kim qabul qilishini ko'ramiz. Ammo qonunchilikdagi belgilangan faoliyat qarorlarni qabul qilinish tartibi va hukmronlikni haqiqiy bo'linmasini to'liq ko'rsatmaydi.

FZT yaratuvchilari 1913-yilda bu tizim 12ta alohida o'zaro aloqador Markaziy banklarni birlashtiruvchi butunlay nomarkazlashgan tizim bo'lishi kerakligi haqida fikr berishgan. Boshlang'ich rejada FZT foiz stavkalarini boshqarib, pul massasini nazoratini olib borishda iqtisodiyotni ahvoliga umuman mas'ul emasligi belgilangandi. Keyinchalik FZT iqtisodni barqarorlashishiga javob bera boshladi va u bilan o'zini yagona Markaziy bank bo'lib aylanishiga yordam berdi.

1913-yilda federal zaxira Qonuni mualliflari FZT monetar siyosatni boshqarishda faqat bitta instrument ya'ni FZTga kiruvchi banklarning diskont ssudalarini boshqarish orqali ishlatadi. Ochiq

bozordagi operatsiyalarni ishlatilishi oxirigacha tushunarsiz edi, chunki zaxira talablari Federal zaxira Qonuni bilan mustahkamlanardi. Diskont ssudalar federal zaxira banklari va Federal zaxira Kengashi qarori bilan birgalikda berilardi, shuningdek ikkalasi ham monetar siyosatni belgilashi mumkin. Ammo, kengashning diskont stavkani «tekshirib tasdiqlash» qarori, shu siyosatni belgilashda viloyat banklari ustidan hukmronlik qilishga huquq berardi.

Buyuk Depressiya davrida qaytadan tiklangan FZT boshqaruv Kengashining markazlashgan hukmi qonuniylashgan edi. Monetar siyosatning 2ta instrumenti tasarrufiga o'tdi, - ochiq bozordagi operatsiyalar va zaxira talablarining o'zgartirilishi. 1933-yildagi Bank tizimi haqidagi Qonun FOMCga ochiq bozorni boshqarish imkonini, 1935-yildagi bank tizimi haqidagi qonun esa boshqaruv kengashiga FOMCdagi ko'proq ovoz berishni va zaxira talablarini o'zgartirishga huquq berdi. 1930-yillardan boshlab FZT boshqaruv kengashi tasarrufiga monetar siyosatning barcha instrumentlari kirdi. So'nggi yillarda uning hukmi o'sib bordi. Kengash qarori bilan direktorlar federal zaxira banklari prezidentlari tayinlansada, ko'pincha amaliyotda kengash viloyat banklari direktorlariga o'z nomzodlarini (iqtisodchilarni) bank prezident lavozimiga taklif etadilar va direktorlar ham shu taklif bilan qo'shiladilar. Bank prezidentining okladini belgilaganda va har bir bank byudjetini tekshirganda boshqaruv Kengashi qo'shimcha ravishda viloyat banklari faoliyatiga ham ta'sir qiladi.

Agar boshqaruv Kengashining hukmi shunday bo'lsa u holda Federal konsultativ kengash va FZB egalari FZT tasarrufidagi banklar amaliyotda qanday huquqlarga ega? Umuman hech qanday FZT ishtirokchi banklari FZB aksiyalari egalari bo'lsa ham ular o'z mulkidan hech qanday foyda ko'rmaydilar. Birinchidan ular, FZT qancha daromad olganiga qaramasdan yiliga 6%dan ko'p bo'lmagan dividendga ega. Ikkinchidan ular xususiy korporatsiya aksionerlaridan ko'ra FZTda mulki qanday ishlatilishiga ta'sir qilmaydilar. Uchinchidan odatda o'ta direktorlik joyiga faqat 1tadan nomzod bank ishtirokchilar tomonidan qo'yiladi va shu nomzodni ko'pincha FZB prezidenti tayinlaydi (o'z navbatda boshqaruv Kengashi bilan tasdiqlangan). Natijada FZT bank ishtirokchilari ko'pincha siyosiy vaziyatdan chetlashtirilib real voqealarga kamdan kam ta'sir ko'rsatadilar. To'rtinchidan, Federal konsultativ kengash o'z nomidan kelib chiqib faqat maslahat berish imkoniga ega va FZT real faoliyatini

boshqara ololmaydi. Ammo, FZT bank ishtirokchilari o'z mablag'iga hukmdor bo'la olmasligiga qaramasdan ular FZTda asosiy ko'rimsizgina bo'lsada o'rin egallaydilar.

Federal zaxira tizimi Bank ishtirokchilarning o'rni.

FZT bank ishtirokchilari FZB aksionerlari bo'lsa ham FZTga to'g'ridan-to'g'ri faoliyatiga ta'sir etmay asosiy o'rinni egallaydilar. Direktorlar kengashida ularning 6ta vakolatchilari har bir FZBda nazorat funksiyasini olib boradilar. Qolgan 3ta direktorlar bilan ular FZB audit faoliyatini nazorat qiladilar. Diskont stavkani o'zgarishi bo'yicha takliflarga ovoz berish yo'li bilan, monetar siyosatni munozarasida ishtirok etishadi va xususiy sektorning vakili sifatida prezident va bank direktorlariga o'z fikrlarini bildirishadi. Shuningdek ular FZBning ishini ichidan ham o'rganishadi. Shuning uchun ular Federal zaxiradagi vaziyatni xususiy sektor vakillari va siyosatchilarga tushuntirib berishlari mumkin.

Umuman olganda federal zaxira bank egalari ovozga ega bo'lmasa ham, ular Federal zaxirada xususiy sektor talabi va xohishlari bilan aloqani ushlab turishda muhim o'rin egallaydilar.

FZTni hozirgi vaziyatda Vashingtondagi shtab kvartiraga va 12ta shaharda filiallarga ega Markaziy bank deb ta'riflash joiz (Kolumbiya federal okrugi). Agarda FZTni barcha faoliyat turlarini amalda Kengash boshqarsa, Kengashni kim boshqaradi? Boshqaruv Kengash Raisi qonun bo'yicha uning faoliyatini nazorat qilish vazifasi yuklatilmagan bo'lsa ham shu ishni FZT nomidan Kongress eki AQSh prezidentiga taqdim etadi.

Shuningdek boshqaruv Kengashi va FOMC majlislarini kun tartibini belgilab beradi. Masalan, FOMC majlislarida Kengash raisi monetar siyosat masalasi bo'yicha birinchi bo'lib so'z boshlashi, unga konkret yo'nalishlariga ko'proq ta'sir ko'rsatilishi huquqi beriladi. Boshqaruv Kengashi raisining o'rni uni tashqi ko'rinishi va shaxsiy sifatleri ham rol o'ynaydi. Kengash raislari doimo qo'yilgan maqsadga erishuvchi kuchli sifatlarga ega shaxslar bo'lib hisoblanganlar.

Boshqaruv Kengash raisining faoliyati mutaxassis maslahatchilar va iqtisodchilardan tashkil qilingan katta shtatda ushlab qo'llab quvvatlaydi. Kengash uchun ma'lumot to'plab va uning o'z yechimlarini ishlab chiqishdagi analitik tadqiqotlarini olib borish bilan birgalikda, olimlar shu bilan birga monetar siyosatga ham ayrim ta'sirni ko'rsatadilar. Bundan tashqari boshqaruv Kengashining ayrim ishtirokchilari

oldin mutaxassis maslahatchilardir, shuning uchun raisning ta'siri kuchayadi va 4 yillik muddatdan ko'proqqa cho'zilishi mumkin.

FZT qanchalik mustaqil?

Keyingi uchta bobda FZTni monetar siyosatni olib borishini o'rganayotganda, nima uchun aynan shu yo'l bilan faoliyat olib borishiga qiziqishimiz mumkin. Uning xatti-harakatlarini tushuntirish uchun, sabablarini tushunishimiz kerak. FZT Kongressdan va prezidentning to'g'ridan-to'g'ri ta'siridan qanchalik ozod? Uning faoliyatiga iqtisodiy, byurokratik yoki siyosiy faktorlar ta'sir qiladimi? Haqiqatdan ham FZT tashqi bosimdan mustaqilmi?

Massachusetts texnologik institutining professori va Xalqaro valyuta fondining direktor-rahbar o'rinbosari Stenli Fisher Markaziy banklarning mustaqilligini ikki xil ko'rinishini belgilab berdi: **instrumentlarni tanlashdagi mustaqillik** – Markaziy bankning monetar siyosatni olib borishdagi instrumentlarni tanlash qobiliyati va **maqsadlarni tanlashdagi mustaqillik** - monetar siyosat maqsadlarini belgilashdagi Markaziy banklarning qobiliyati. FZT 2 xil ko'rinishdagi mustaqillikka ega va boshqa davlat organlariga ta'sir qiluvchi siyosiy bosimdan ozod bo'ladi. Boshqaruv Kengashi ishtirokchilari 14 yillik muddatga saylanadilar va bu muddat qayta tiklanishga mo'ljallanilmaganligi uchun boshqaruvchilarni Kongress yoki prezident tasarrufini egallashga yo'l qo'yilmaydi.

Ehtimol, Kongress injiqliklaridan FZTni mustaqil qiluvchi yana bir muhim omil, bu qimmatli qog'ozlardan keluvchi daromad va kichik darajada banklarning kreditlanishi. Masalan, 2010-yilda FZT 80 mlrd doll ga yaqin sof daromad ko'rdi - bu uncha kam emas! Shu daromadlarning katta qismini G'aznachilikka berilgani sababli FZT boyib ketmagan, ammo qolgan davlat muassasalari oldida unga muhim foyda ya'ni: byudjet hisobidan moliyalashtirilmasligi sababli, federal hukumat uning monetar va valyuta siyosatlarini nazorat qila olmaydi. Hamyon ustidan hukm – bu umumiy hukm sinonimi, shuning uchun FZTning moliyaviy mustaqilligi boshqa bir omillardan ko'ra muhimroq.

Ammo FZT qonunchiligiga o'zgarishlar kiritadigan Kongress ta'siriga FZT bog'liq bo'ladi. FZT monetar siyosatni olib borishida deputatlar noroziligini bildirsa ular, boshqa davlat muassasalari kabi FZTning mablag'larini qo'lga kiritib uning xarajatlarini byudjet orqali moliyalashtirishni tahdid qiladilar.

Shuningdek Kongress, FZTning qonunchiligiga o'zining faoliyati uchun javobgarligi maqsadida o'zgartirish kiritgan. 1975-yilda Kongress FZTdan monetar agregatlarning o'sishini maqsadli ma'nosini nashr etishni talab qiluvchi 133 nomli rezolyutsiyani qabul qilgan. To'liq bandlik va balanslashtirilgan o'sish bo'yicha 1978-yilda qabul qilingan Qonun, FZTdan shu monetar agregatlar o'sishining maqsadli yo'naltirilishi AQSh prezidenti e'lon qilgan, iqtisodiy rivojlanish rejalariga to'g'ri kelishini tasdiqlab berishini talab qilib qo'ydi.

Prezident ham FZTga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Birinchidan Kongress orqali chunki, oxirgisi to'g'ridan-to'g'ri FZTga va monetar siyosatni olib borishiga ta'sir qiladi. Ikkinchidan, rasman prezident Boshqaruv Kengashining bir yoki ikkita ishtirokchilarining bir prezidentlik muddati davomida saylashi mumkin bo'lsada, tajribada ularni ko'proq saylash huquqiga ega. Buning sabablaridan biri ko'pchilik boshqaruvchilar lavozimini to'liq 14 yil egallamaydilar (boshqaruvchining okladi xususiy biznesdagidan ko'ra ancha kam). Bundan tashqari prezident boshqaruv Kengashi raisini har 4 yilda saylashi mumkin va oldingi rais yangi muddatga saylanmasdan Kengashdan ketadi va uni o'rniga boshqasi saylanadi.

Ammo prezidentning boshqaruv Kengashi tuzilmasiga chegaralangan. Kengash raisining muddati prezident saylanish muddati bilan to'g'ri kelmagani sababli, prezident undan oldin saylanib ketilgan rais bilan ishlashga to'g'ri keladi. Masalan, Alan Grinspen 1987-yilda Ronald Reygan prezidenti tomonidan FZT boshqaruv kengashi raisi deb saylangan va ya'ni muddatga boshqa prezident Djorj Bush tomonidan qayta saylanilgan. 1993-yilda demokrat Bill Klinton prezident etib u 1996-yilda qayta saylangan va Grinspen muddati tugashiga bir necha yil bor edi. Kuchli ta'sir ostida Klinton Grinspeni respublikalik bo'lishiga qaramasdan 1996-yilda va 2000-yilda qayta muddatga saylab qo'ydi.

Ko'rinib turgandek FZT – bu dunyodagi mustaqil Markaziy banklardan biri. Ammo u siyosiy bosimdan ozod emas. FZTni xatti-harakatini tushunish uchun, aholini qo'llab quvvatlashi uning faoliyatida muhim rolni o'ynashini tan olish kerak.

FZT mustaqil bo'lishi mumkinmi?

Ko'rganimizdek, ko'plab mamlakatlar o'zlarining Markaziy banklariga ko'proq mustaqillik berishmoqda. Markaziy bank siyosatiga

qattiq qarshi chiquvchi siyosatchilar o'zlari xohlaganday siyosat yuritish maqsadida tez-tez o'zlarining nazoratiga olishga harakat qilishadi. Markaziy bank mustaqil bo'lishi lozimmi yoki prezident yoki parlament nazoratida bo'lgani yaxshimi?¹³⁸

Buyuk Britaniyaning kredit tizimi o'zining iqtisodiy va tarixiy evolyutsiyasi jihatidan dunyodagi eng rivojlangan, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan tizimlardan hisoblanadi. U juda yuqori jihatdan ixtisoslashgan kredit instituti bo'lib, uning bosh bo'g'ini Angliya banki, tijorat banklari va maxsus kredit – moliya institutlaridan tashkil topgan.

Kredit institutlari o'rtasida yuridik va tashkiliy jihatdan juda katta cheklovlar mavjud emas, keyingi yillarda ko'p hollarda an'anaviy bozorlar kuchayib bormoqda, buning natijasida kredit muassasalari doimiy ravishda universallashtirib bormoqda.

Angliya Banki (Markaziy banki) 1694-yilda xususiy aksiyadorlik kompaniyasi shaklida tashkil topgan. XVIII asr o'rtalaridan boshlab, emissiya monopoliyasini qo'lga oldi va hukumatning banki sifatida Markaziy bankning funksiyalarini bajara boshladi. Jumladan, Angliya Banki quyidagi asosiy funksiyalarini bajaradi:

- tijorat banklarining banki sifatida xizmat ko'rsatadi;
- davlat byudjetini barcha daromad va xarajatlari u orqali amalga oshiriladi va hukumatning banki vazifasini bajaradi;
- banklar emissiyasini amalga oshiradi;
- hukumatning qarz operatsiyalarini amalga oshiradi va hisobini yuritadi;
- valyuta operatsiyalarini amalga oshiradi va nazorat qiladi, hukumatning rasmiy oltin – valyuta zaxiralarini boshqaradi va tasarruf etadi;
- hukumatga pul kredit siyosatini amalga oshirish bo'yicha maslahatlar beradi va uning ijrosini ta'minlaydi.

Angliya Banki rasmiy jihatdan hukumatdan mustaqil hisoblanadi, biroq moliya vazirligining umumiy rahbarligi ostida faoliyat yuritadi.

Angliyada eng yirik tijorat banklari “katta to'rtlik”ni tashkil etib – depozit va kredit operatsiyalari bo'yicha mamlakatda yetakchi o'rinda turadi. “Katta to'rtlik” banki dunyoning eng yirik tijorat banklari

---

¹³⁸ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 354-361.

tarkibiga kirib, Neshnl Vestminister, Barklayz, Midlend va Lloyds banklaridan tashkil topgan.

Mamlakatda oltita yetakchi banklar depozit banklari hisoblanadi, chunki ular London kliring (hisob – kitob) palatasi a’zosi hisoblanadi.

Umuman olganda, mamlakatda 14 mingdan ortiq tijorat banklari mavjud bo’lib, ularni “chakana banklar” sifatida ham atashadi. Juda ko’p tijorat – depozit banklari xalqaro miqyosdagi operatsiyalarni bajarishda faol ishtirok etadi va xorijiy mamlakatlarda ko’plab filiallariga ega.

Angliya maxsus kredit – moliya institutlari tarkibiga quyidagi moliya muassasalari kiradi:

- savdo banki;
- hamkorlik banki;
- hisob (учетные) uylari;
- moliyaviy uylar;
- ishonch jamg’arma banklari;
- milliy jamg’arma banklari;
- qurilish jamiyatlari;
- milliy jirobanklar;
- sug’urta kompaniyalari va pension fondlar;
- investitsion trestlar;
- ishonchli pay fondlari;
- moliyaviy korporatsiyalar;
- venchur (riskli) moliyalashtiruvchi firmalar;
- xorijiy banklar.

Savdo banklari – bir necha o’nta moliyaviy muassasa bo’lib, ular asosan tashqi savdo va xalqaro kredit – moliya operatsiyalari bilan shug’ullanadi.

Ushbu banklarning asosiy yutug’i shundaki, ular an’anaviy ravishda ssuda kapitali va qimmatli qog’ozlar bozorida faoliyat yuritib keladi. Savdo banklari depozit – ssuda operatsiyalarning birgalikda bajarilishi bilan ajralib turadi.

Hamkorlik banklari – rasmiy nomi Sobiq Britaniya kolonnalari banki deb yuritiladi. Hozirgi kunda statistik ma’lumotlarda aks ettirilmaydi, chunki ularning ko’pchiligi yirik banklarning tarkibiga kirib ketgan. Ushbu banklarning farqli jihati shundaki, ularning aksiyadorlari Britaniya fuqarolari hisoblanadi. Bunday banklarning tinchlik vakili sifatida Stendart garted bankni aytish mumkin. Ushbu

bank 1300 dan ortiq xorijiy bo'limlarga ega bo'lgan va Angliyaning eng yirik 10 talik banklari tarkibiga kiradigan bank hisoblanadi.

Hisob (yчет) uylari – moliya bozorida faoliyat yuritadigan, uncha yirik bo'lmagan moliya muassasasi. Ular an'anaviy tarzda talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlarni jalb etib, ushbu mablag'larni tijorat banklariga, g'aznachilik veksellariga, davlat obligatsiyalariga, munitsipal majburiyatlarga, muddatli depozitlar va depozit sertifikatlariga joylashtiradi. Keyingi paytlarda ularning soni juda qisqarib, 2000-yillarga kelganda 13 tadan 8 taga tushib qoldi. Yunion Diskount, Djerrord End neshenl, Keyter Allen kabi taniqli hisob uylari hozirgi kunda ham faoliyat yuritib kelmoqda.

Moliyaviy uylar – iste'mol tovarlari va ayrim sanoat mollari to'lovni kechiktirish tartibida kreditlar beradi. Ularning asosiy moliyaviy manbalari sanoat savdo filiallari, banklar va aholidan 3 – 6 oyga jalb etgan depozitlari hisoblanadi. Mamlakat kredit operatsiyalari hajmida ularning ulushi unchalik yuqori emas, ko'pchilik moliyaviy uylar an'anaviy faoliyat turlari bilan emas balki, lizing operatsiyalari va kredit kartochkalari bilan shug'ullanadi.

Ishonchli jamg'arma banklari, milliy jamg'arma banklari va qurilish jamiyatlari asosan aholi mayda jamg'armalarini jalb etish orqali moliyaviy mablag'larni shakllantiradi.

Ishonchli jamg'arma banklari boshqaruvi tarkibida davlatning ishonchli vakili bo'lib, tijorat banklari bajargan barcha operatsiyalarni bajaradi.

Milliy jamg'arma banki – sobiq pochta – jamg'arma banki hisoblanib, barcha mablag'lari davlatning qimmatli qog'ozlarini moliyalashtiradi.

Qurilish jamiyatlarining moliyaviy mablag'lari asosan uzoq muddatli uy joylarini qurish ishlariga joylashtiradi.

Milliy jirobanklar – 1968-yilda davlat tomonidan pochta bo'limlari bazasida tashkil etilgan bo'lib, asosan tijorat banklarida qo'llaniladigan chek kliring tizimini tashkil etish bilan shug'ullanadi.

Sug'urta kompaniyalari va pension fondlar faoliyati bilan bog'liq manbalar hisobidan shakllantirilgan mablag'larni uzoq muddatli investitsiyalarga joylashtirish bilan shug'ullanadi. Ularning moliyaviy mablag'lari 20 – 25 yil muddatga, asosan aksiya va qimmatli qog'ozlarga joylashtiriladi.

Angliyaning Royal, Kommershl yunion va boshqa sug'urta kompaniyalari dunyo sug'urta monopoliyasi tarkibidan mustahkam o'rin egallaydi.

Investitsion trestlar – asosan qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bilan shug'ullanadi. Ular o'z aksiya va obligatsiyalarini chiqarish orqali iqtisodiyotdan moliyaviy kapitalni jalb etadi va ushbu mablag'larni yirik kompaniyalarning qimmatli qog'ozlariga joylashtiradi. Ushbu muassasalarning faoliyati o'ziga xos jihatga ega bo'lib, bozor konyunkturasiga bog'liqlik darajasi juda yuqori hisoblanadi.

Ishonchli pay fondlari – faoliyati investitsion trestlar faoliyatiga o'xshash bo'lib, jamg'arilgan moliyaviy mablag'larni kompaniyalarning qimmatli qog'ozlariga joylashtiradi.

Boshqa davlatlar Markaziy banklarining tuzilmasi va mustaqilligi. 12 okrug banklaridan tashkil topgan, markazlashtirilmagan Federal zaxiraviy tizimdan farq qilgan holda, boshqa rivojlangan davlatlardagi Markaziy banklar bitta yagona markazlashtirilgan bo'linmani tashkil qilib, bu bo'linma hukumatga bo'ysunadi. To'rtta eng muhim, xorijiy Markaziy banklarning tuzilmasini va mustaqillik darajasini ko'rib chiqaylik, ularga Kanada Banki, Angliya Banki, Yaponiya Banki va Yevropa Markaziy banki kiradi.

Kanada banki

Kanada Banki nisbatan kech shakllangan – 1943-yilda. Uch yillik muddatga hukumat tomonidan saylanadigan bank direktorlari, bank raisini yetti yillik muddatga tayinlaydilar. Rais hamda uning to'rtta o'rinbosarlaridan iborat bo'lgan Boshqaruv kengashi – FOMC singari, monetar siyosat bo'yicha qarorlarni qabul qiluvchi organ bo'lib hisoblanadi. 1967-yilda qabul qilingan, bank qonunchiligidagi o'zgarishlarga muvofiq tarzda, hukumat monetar siyosat uchun asosiy mas'uliyatga egadir. Bundan kelib chiqadiki, qonunga binoan Kanada Banki, FRT singari instrumentlarni tanlashda mustaqillikka ega emas. Biroq, tajribada aslida uning o'zi monetar siyosatni nazorat qiladi. Bank va hukumatning o'rtasida kelishmovchilik yuzaga kelgan holda, moliya vaziri bank bajarishi majbur bo'lgan ko'rsatmani chiqarishi mumkin. Biroq, ko'rsatma yozma ravishda rasmiylashtirilishi va ma'lum bir davrga tegishli bo'lishi kerakligi sababli, uning vujudga kelishining ehtimoli kam. Haqiqatdan ham, bugungi kungacha bitta ham bunday

ko'rsatma chiqarilmagan. Monetar siyosatning maqsadi Kanada Banki va hukumat bilan birgalikda belgilanadi. Demak, Kanada Banki, FRTga qaraganda, kamroq darajadagi mustaqillikka ega.

Angliya Banki

1694-yilda barpo etilgan Angliya Banki – eng qadimiy Markaziy banklardan biri bo'lib hisoblanadi. 1946-yildagi Banklar haqidagi Qonunga asosan, Angliya Banki hukumatga bo'ysunadi. Angliya Banki Boshqaruvi (FRT boshqaruvchilari kengashining ekvivalenti) besh yillik muddatga saylanadigan rais va uning ikkita o'rinbosari, hamda uch yilga tayinlanadigan 16ta boshqaruv a'zolaridan iborat bo'ladi. 1997-yilga qadar Angliya Banki, ushbu bobda ko'rib chiqilayotgan Markaziy banklar orasida eng kam darajadagi mustaqil bank bo'lib hisoblangan, chunki foiz stavkalarini o'zgartirish haqidagi qaror Angliya Banki ichida emas, balki g'aznachilik kansleri bilan birgalikda qabul qilinar edi (AQSh G'aznachiligi kotibi ekvivalenti). Buning hammasi, leyboristlarning yangi hukumati 1997-yilning may oyida hokimiyat tepasiga kelgan paytda o'zgardi. Ushbu paytda, g'aznachilik yangi kansleri Gordon Braun Angliya Banki endi foiz stavkalarini belgilashga vakolatli emasligi haqida kutilmaganda xabar berdi. Biroq, Bank instrumentlarni tanlashda to'liq mustaqillikka ega bo'lmadi: hukumat uning qarorlarini o'zgartira oladi va foiz stavkalarini “favqulloddagi sharoitda” hamda “cheklangan muddatga” belgilay oladi. Bunga qaramay, Kanadada bo'lgani singari, ommaviy xarakterga ega bo'lishi kerak bo'lgan va faqatgina eng qattiq sharoitda hamda cheklangan muddat davomida qo'llanilishi kerak bo'lgan Bank qarorlarini bekor qilish – vujudga kelish ehtimoli kam bo'lgan hodisadir. Foiz stavkalarini, rais, uning ikkita o'rinbosari, kansler bilan konsultatsiyadan so'ng tayinlanadigan ikkita a'zo (odatda Markaziy bankning mansabdor shaxslari), va kansler tomonidan tayinlanadigan yana to'rtta tashqi iqtisodchi-ekspertlardan tashkil topgan, monetar siyosat bo'yicha Qo'mita belgilaydi. (Shunisi hayratlanarliki, ushbu qo'mitaga birinchi bor kiritilgan to'rtta tashqi ekspertlardan ikkitasi Buyuk Britaniya fuqarolari bo'lmagan: bittasi golland millatiga mansub bo'lsa, ikkinchisi amerikalik bo'lgan, ammo ikkalasi ham doimiy ravishda Birlashgan Qirollikda yashagan). Angliya Banki uchun Inflyatsiyaning maqsadli ahamiyatini g'aznachilik kansleri belgilaydi, bundan kelib chiqib, Angliya Banki, FRTga nisbatan maqsadni tanlashda kamroq darajadagi mustaqillikka ega.

Yaponiya banki

Yaponiya Banki 1882-yilda tashkil topgan. Monetar siyosatni hukumat tomonidan tayinlanadigan va parlament tomonidan tasdiqlanadigan, rais, uning ikkita o'rinbosari, hamda oltita tashqi a'zoldan tashkil topgan va uni Siyosiy Kengash olib boradi; ularning hammasi lavozimlarini besh yil davomida egallaydilar.

Yaponiya Banki rasman, u yerdagi asosiy rolni Moliya vaziriga tegishli bo'lgan, hukumatdan mustaqil holda faoliyat yuritardi. Biroq, 1998-yilning aprel oyidan amal qilayotgan, Yaponiya Banki haqidagi yangi Qonun 55 yil davomida ilk marotaba uning vakolatlariga o'zgartirish kiritdi. Avvalambor, yangi qonunga binoan, monetar siyosatning maqsadi – narx barqarorligini saqlab qolish. Bundan tashqari, qonun Bankga instrumentlarni va maqsadni tanlashda ko'proq mustaqillikni ta'minladi. Bundan oldin hukumat Siyosiy Kengashda ovoz berish huquqiga ega bo'lgan ikkita vakilga ega edi, Moliya vazirligi va Iqtisodiy rejalashtirish bo'yicha Agentlikdan bittadan. Endi esa hukumat ushbu ikkita idoraning ikkita vakilini kengash majlislariga yuborishi mumkinligi bilan, ular ovoz berish huquqiga ega emas, faqat monetar siyosat bo'yicha qarorlarning ijrosini keyinga qoldirishni so'rashlari mumkin. Bundan tashqari, Moliya vazirligi Bankning ko'plab operatsiyalarini nazorat qilish imkoniyatini yo'qotdi, xususan, oliy rahbariyatni ishdan bo'shatishni. Biroq, Moliya vazirligi Yaponiya Banki byudjetining, monetar siyosatga aloqasi bo'lmagan, bir qismini nazorat qilishda davom etadi, bu holat Bank mustaqilligini bir oz darajada kamaytiradi.

Yevropa Markaziy banki

Maastrixt shartnomasi orqali ta'sis etilgan, Yevropa Markaziy banki (EMB) va Yevropa Markaziy banklar tizimi o'z faoliyatini 1999-yilning yanvar oyida boshladilar. Markaziy bank tuzilmasi AQSh FRT tuzilmasi bilan o'xshash. Alohida davlatlarning banklari, AQSh federal zaxiraviy banklari singari, xuddi o'sha pozitsiyalarni egallaydilar. Yevropa Markaziy bankining ijroiya organi tarkibiga prezident, vitse-prezident va sakkiz yillik muddatga saylanadigan to'rtta qolgan a'zolar kiradi. Monetar siyosat bo'yicha kengash ijroiya kengashining oltita a'zosi va barcha Yevropa davlatlari Markaziy banklarining raislaridan tashkil topgan; ularning hammasi kamida 5 yil ishlagan bo'lishi kerak.

Yevropa Markaziy banki – dunyodagi eng mustaqil Markaziy bank – hattoki Germaniya Markaziy banki (Bundesbank) bilan solishtirganda, ko'proq darajada mustaqil.

Yevropa Markaziy banki monetar siyosatni to‘liq boshqarib, maqsad va instrumentlarni tanlashda mustaqillikka ega – ham Yevropa ittifoqidan, ham boshqa milliy hukumatlardan. Bundan tashqari, EMB narxlarning barqarorligi uchun javob beradi.

15.3. Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi va uni belgilovchi me’zonlar

Bugungi kunda Markaziy bank mustaqilligini baholash har bir mamlakat uchun bank tizimining nazorat qilinishida va eng asosiysi mamlakatda monetar siyosatning qay darajada olib borilishini baholashda muhim o‘rin tutadi.

Markaziy banklarning iqtisodiy hamda siyosiy mustaqilligi mamlakat hududidagi monetar siyosatning mustaqilligini belgilab beruvchi omil hioblanadi.

Ma’lumki, iqtisodiyotga davlatning aralashuvi iqtisodiyotning izdan chiqishiga olib keladi.

Markaziy bank o‘z vakolatlari doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqildir.

Davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydi, basharti, ular o‘z zimmalariga bunday majburiyatlarni olmagan bo‘lsa- lar yoki qonunlarda boshqa qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa.

Markaziy bank mustaqilligini baholash sifatida “The New Index for Central Bank Independence” reytingli baholash ko‘rsatkichini keltirish mumkin. Ushbu ko‘rsatkich 0-36 ballgacha oraliqda Markaziy bank mustaqillik darajasini aniqlaydi. Bunda asosiy me’zon qilib, Markaziy bankning 3 guruh: Monetar siyosat mustaqilligi (MSM), Personal mustaqillik (PM) va Moliyaviy mustaqillik (MM) ko‘rsatkichlariga ajratilgan holda ular ham tarkiban balli baholashga asoslanadi.

A. Monetar siyosat mustaqilligi (MSM)

A1. Markaziy bankning konservativlik darajasi yoki samarali maqsad va vazifalarni o‘rnatishdagi mustaqilligi.

a) Monetar siyosatning maqsadi faqatgina baholar barqarorligi yoki baholar barqarorligi asosiy hisoblanib, u uzoq muddatga mo‘ljallangan monetar siyosatning vazifasi bo‘lsa (3 ball);

b) Monetar siyosatning maqsadi baholar barqarorligi va boshqa aspektlar, masalan, moliyaviy barqarorlik, valyuta kursi barqarorligi hamda bank sektori barqarorligini ifodalasa (2 ball);

c) Monetar siyosatning maqsadi baholar barqarorligi va iqtisodiy o'sish hamda ish bilan bandlik barqarorligini ifodalasa (1 ball);

d) Monetar siyosatning maqsadi to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy o'sish va ish bilan bandlik barqarorligini qisman ta'minlansa yoki baholar barqarorligini ta'minlashga imkoni yo'q bo'lsa (0 ball).

A2. Vazifalar va ko'rsatkichlarni belgilash mustaqilligi

a) Markaziy bank bir qancha ko'rsatkichlar yoki vazifalarni, masalan, valyuta kursi, pul agregatlari, foiz stavkasi yoki inflyatsiyani o'zini o'rnatishi (3 ball);

b) Markaziy bank va Hukumat bilan birgalikdagi ko'rsatkichlar va vazifalarni, masalan, siyosiy bitim va kelishuvlar orqali belgilasa (1,5 ball);

c) Hukumatning o'zi maqsadga erishish vazifalarini belgilasa (0 ball).

A3. Markaziy bank qo'llaydigan instrumentlar mustaqilligi darajasi

a) Markaziy bank o'z maqsadlariga erishishida monetar siyosatning instrumentlarini o'zi belgilasa (3 ball);

b) Markaziy bank va Hukumat birgalikda monetar siyosatning instrumentlarini o'zi belgilasa (1 ball);

c) Hukumatning o'zi instrumentlarini o'zi belgilashda qaror qabul qilsa (0 ball).

A4. Umumiy siyosat yuritishdagi munozaralar (konfliktlar)

a) Markaziy bankning siyosat yuritishida Hukumatdan mutlaq ustunligi (3 ball);

b) Hukumat ushbu jarayonda keyinchalik Markaziy bankga ustunlik berishni maqsad qilsa (0,5 ball);

c) Hukumat mutlaq ustunlikka ega bo'lsa (0 ball).

A5. Valyuta kursi siyosati koordinatsiyasi

a) Markaziy bankning valyuta kursi va xorijiy valyuta kursi siyosatlari barqarorligini saqlab turadi va tijorat banklari tomonidan qaraganda Hukumatga bo'ysunadi (1 ball);

b) Markaziy bankning valyuta kursi va xorijiy valyuta kursi siyosatlarini Hukumat yo'riqnomalari asosida ishlab chiqsa (0 ball).

A6. Moliyaviy nazorat

a) Bank nazorati Markaziy bank tomonidan amalga oshirilsa va Hukumat organiga hisobot bersa (1 ball);

b) Bank nazorati Markaziy bank va maxsus hukumat organi bilan birgalikda amalga oshirilsa (0,5 ball);

c) Monetar siyosatning funksiyasi va bank nazorati boshqa yagona moliyaviy institut tomonidan amalga oshirilsa (0 ball).

MSM uchun maksimal ball =12 ball

A. Siyosiy mustaqillik yoki personal mustaqillik (PM)

V1. Markaziy bank Raisini tayinlash

a) Markaziy bank Raisi Markaziy bank Kengashi yoki boshqa hukumat organlari bilan birgalikda xolisona tayinlansa (2 ball);

b) Hukumat Markaziy bank Raisi nomzodini kiritsa va tayinlasa, masalan, Moliya vazirligi nomzodni kiritsa va Vazirlar Mahkamasi Raisni tayinlasa (0 ball).

V2. Markaziy bank Boshqaruvi vazifasining amal qilish muddati

a) 5 yildan ortiq muddatga (2 ball);

b) 5 yil muddatga (1 ball);

c) 4 yil muddatga (0,5 ball);

d) 4 yildan kam muddatga (0 ball).

V3. Markaziy bank Raisi mustaqilligi

a) Markaziy bank Raisi bankning qoniqarsiz faoliyat ko'rsatayotganligi ustidan nazorati yuqoriligi (1 ball);

b) Agar boshqa ishtirokchilar transparent bo'lmasa (0,5 ball);

c) Markaziy bank Raisi Hukumatga bo'ysunsa (0 ball).

V4. Kengash a'zolarini tayinlash

a) Hukumat kengash a'zolarining yarmidan ko'pini tayinlasa yoki boshqa organlar, masalan, Moliya vazirligi nomzodlarni kiritsa va qonunchilik organi tayinlasa (3 ball).

V5. Kengash a'zolarining vazifalarining amal qilish muddati

a) 5 yildan ortiq muddatga va o'zgartirilgan (2 ball);

b) 5 yil muddatga va o'zgartirilgan (1 ball);

c) 4 yil muddatga va o'zgartirilgan (0,5 ball);

d) 4 yildan kam muddatga va o'zgartirilgan (0 ball).

V6. Markaziy bank Kengashida Hukumatning ishtiroki darajasi

Hukumatning Markaziy bank Kengashida hal qiluvchi ishtiroki bo'lmasa (2 ball).

a) Hukumatning Markaziy bank Kengashida hal qiluvchi ishtiroki bo'lsa (0 ball).

PS uchun maksimal ball =12 ball.

S. Fiskal mustaqillik yoki moliyaviy mustaqillik (MM)

S1. Majburiyatlar bo'yicha limitlar (Sekyuteritizatsiya qilinmagan kreditlar bo'yicha)

a) Markaziy bankning Hukumat oldida hech qanday majburiyati bo'lmasa (3 ball);

b) Markaziy bank majburiyatlarning bir qismini zimmasiga olganda (2 ball);

c) Markaziy bank va Hukumat majburiyatlari bo'yicha hech qanday qonuniy cheklov bo'lmasa (0 ball).

S2. Sekyuteritizatsiya qilingan kreditlar bo'yicha limitlash

a) Markaziy bankning Hukumat oldida hech qanday majburiyati bo'lmasa (1,5 ball);

b) Markaziy bank majburiyatlarning bir qismini zimmasiga olganda (1 ball);

c) Markaziy bank majburiyatlarni o'z zimmasiga olishida qisman cheklov mavjud bo'lsa (0,5 ball);

d) Markaziy bank va Hukumat majburiyatlari bo'yicha hech qanday qonuniy cheklov bo'lmasa (0 ball).

S3. Markaziy bank kreditlari bo'yicha limitlar o'rnatish ixtisosligi darajasi

a) Markaziy bank kreditlari absolyut valyuta qiymatida ifodalansa (1,5 ball);

b) Markaziy bank kreditlarining bir qismi Hukumat daromadlari hisobidan amalga oshirilsa (1 ball);

c) Markaziy bank kreditlari to'liq Hukumat xarajatlari hisobiga bo'lsa (0 ball).

S4. Kreditlar muddati

a) Markaziy bank kreditlari muddati 6 oydan oshmasa (2 ball);

b) Markaziy bank kreditlari muddati 6 oydan ortiq, lekin 1 yildan oshmasa (1 ball);

c) Markaziy bank kreditlari muddati bo'yicha hech qanday cheklov yo'q bo'lsa (0 ball).

S5. Foiz stavkasi

a) Markaziy bank Hukumatga bozor foiz stavkasida kredit bersa (2 ball);

b) Markaziy bank Hukumatga bozor foiz stavkasidan pastroq, lekin ijobiy stavkada kredit bersa (0 ball).

S6. Hukumat qimmatli qog'ozlari oldi-sotdisida Markaziy bankning birlamchi bozorda ishtiroki

a) Markaziy bank Hukumatning qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozordan sotib oluvchi sifatida emas, balki volantyor bo'lib qatnashsa (2 ball);

b) Markaziy bank Hukumatining qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozordan sotib oluvchi va faol ishtirokchi bo'lsa (0 ball).

MM uchun maksimal ball =12 ball

Maksimal ball: $MBM=MSM+PM+MM=36$ ball.

Markaziy bank mustaqilligini aniqlashda 25 ta mamlakatda tadqiqot o'tkazilagan bo'lib, unda monetar siyosat mustaqilligi MSM A1, A2, A3, A4, A5 va A6 agregatlari yig'indisidan, PM V1, V2, V3, V4, V5 va V6 agregatlari yig'indisidan, MM S1, S2, S3, S4, S5 va S6 agregatlari yig'indisidan iborat.

Quyida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda Markaziy bank mustaqilligi va inflyatsiya darajasiga oid statistik ma'lumotlar keltirilgan.

15.3.1-jadval

**Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda
Markaziy bank mustaqilligi va inflyatsiya darajasi**

Aspektlar/ Davlatlar	MSM	PM	MM	MBM	MBM renkengi	Yillik Inflyatsiya darajasi
Buyuk Britaniya	8,5	2	12	22,5	15	1,8
Yangi Zenlyandiya	9	5	12	26	9	2,7
Kanada	10	5	8	23	14	2,6
Shvetsiya	11	6,5	8,5	26	9	2,4
Janubiy Korea	10,5	4,5	7,5	22,5	15	4
AQSh	10,5	10,5	11	32	2	2,8
Avstraliya	7,5	4	12	23,5	13	4,4
Italiya	7,5	7,5	10,5	25,5	10	2,7
Ispaniya	10,5	5	12	27,5	6	3,6
Finlyandiya	9,5	5,5	10,5	26,5	8	2,5
Shveysariya	10	7,5	11,5	29	4	0,96
Fransiya	9,5	8	11	28,5	5	1,6
Germaniya	12	10	11,5	33,5	1	2,3
Braziliya	8,5	7	11,5	27	7	6,8
Tailand	11	3	11,5	25,5	10	1,7
Chexiya	10	4	10,5	24,5	11	4,7
Chili	12	11	8	31	3	3,6
Polsha	11	5	8	24	12	5,5
Indoneziya	5	8	7	20	17	11,5
Isroil	9,5	5	11,5	26	9	1,2
Janubiy Afrika	9,5	6,5	7	23	14	5,6
Malayziya	8,5	4	11	23,5	13	1,4
Meksika	10,5	5	6	21,5	16	6,3
Hindiston	6,5	2,5	8,5	17,5	18	3,6
Peru	10	10	9	29	4	2

1.5.3.2-jadval

Aspektlar/ Davlatlar	A Monetar siyosat mustaqilligi						MCM	B Personal mustaqillik						PM	S Fiskal mustaqillik						MM	MBM	Inflatsiya
	A1	A2	A3	A4	A5	A6		B1	B2	B3	B4	B5	B6		C1	C2	C3	C4	C5	C6			
	Buyuk Britaniya	3	0	3	0,5	1		1	8,5	0	1	1	0		0	0	2	3	1,5	1,5			
Yangi Zelandiya	3	1,5	3	0,5	1	0	9	0	1	1	0	1	2	5	3	1,5	1,5	2	2	2	12	26	2,7
Kanada	3	1,5	3	0,5	1	1	10	2	2	1	0	0	0	5	3	1	1	1	2	0	8	23	2,6
Shveysiya	3	3	3	0	1	1	11	2	1	0,5	0	1	2	6,5	3	1	1,5	1	2	8,5	26	2,4	
Janubiy Korea	3	1,5	3	1	1	1	10,5	0	0,5	1	3	0	0	4,5	2	0,5	1	2	2	0	7,5	22,5	4
AQSh	2	3	3	1	1	0,5	10,5	2	0,5	1	3	2	2	10,5	3	0,5	1,5	2	2	2	11	32	2,8
Australiya	1	1,5	3	1	1	0	7,5	0	2	1	0	1	0	4	3	1,5	1,5	2	2	2	12	23,5	4,4
Italiya	2	1,5	3	0	1	0	7,5	2	2	1	0	0,5	2	7,5	3	0	1,5	2	2	2	10,5	25,5	2,7
Ispaniya	3	1,5	3	1	1	1	10,5	0	2	1	0	2	0	5	3	1,5	1,5	2	2	2	12	27,5	3,6
Finlyandiya	3	1,5	3	0,5	1	0,5	9,5	0	2	0,5	0	1	2	5,5	3	1	1,5	2	2	2	10,5	26,5	2,5
Shveysariya	1	3	3	1	1	1	10	0	2	0	3	0,5	2	7,5	3	1	1,5	2	2	2	11,5	29	0,96
Fransiya	3	1,5	3	0	1	1	9,5	0	2	1	3	2	0	8	3	0,5	1,5	2	2	2	11	28,5	1,6
Germaniya	3	3	3	1	1	1	12	0	2	1	3	2	2	10	3	1	1,5	2	2	2	11,5	33,5	2,3
Braziliya	3	1,5	3	1	0	0	8,5	2	0	0	3	0	2	7	3	1	1,5	2	2	2	11,5	27	6,8
Tailand	3	3	3	1	1	0	11	0	0	0	3	0	0	3	3	1	1,5	2	2	2	11,5	25,5	1,7
Chexiya	3	3	3	0	1	0	10	0	2	0	2	0	0	4	3	1	1,5	1	2	2	10,5	24,5	4,7
Chili	3	3	3	1	1	1	12	2	1	1	3	2	2	11	3	1	1	1	2	0	8	31	3,6
Polsha	3	3	1	1	0	11	0	2	0	0	1	2	5	3	1	1	1	2	0	8	24	5,5	
Indoneziya	1	3	1	0	0	5	2	1	1	3	1	0	8	3	0	0	2	2	2	0	7	20	11,5
Isroil	3	1,5	3	1	1	0	9,5	0	1	1	0	1	2	5	3	1	1,5	2	2	2	11,5	26	1,2
Janubiy Afrika	2	3	3	0,5	1	0	9,5	0	1	0,5	3	0	2	6,5	2	1	1	1	2	0	7	23	5,6
Malayziya	2	1,5	3	1	1	0	8,5	0	1	1	0	0	2	4	3	1	1	2	2	2	11	23,5	1,4
Meksika	3	3	3	0	0,5	1	10,5	0	2	1	0	2	0	5	2	0	0	2	2	0	6	21,5	6,3
Hindiston	1	3	1	0,5	1	0	6,5	0	1	1	0	0,5	0	2,5	2	1	1,5	2	2	0	8,5	17,5	3,6
Peru	3	1,5	3	0,5	1	1	10	2	1	1	3	1	2	10	3	1	1	2	2	0	9	29	2

Bir qator mamlakatlarning Markaziy banki mustaqilligi va uning turli aspektlari

Keltirilgan jadvallar asosida tahlil olib borildi. Jadval ma'lumotlari asosida tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Germaniya (33,5 ball) eng mustaqil Markaziy bankka ega va AQSh 32 ball bilan keyingi o'rinni egallaydi, shuningdek Chili (31 ball) va Peru, Shveysariya (29 ball) shular jumlasidandir. Buyuk Britaniya va Janubiy Koreya (22,5 ball), Meksika (21,5 ball) o'rtacha mustaqillikka ega Markaziy bankka ega. Hindiston Markaziy banki (17,5 ball) Indoneziya Markaziy bankidan keyingi o'rinda turadi.

15.4. Xorijiy davlatlarda Markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi xususiyatlar

Markaziy banklar tuzilmasi va mustaqilligi borasidagi bizning kuzatuvlar shuni ko'rsatmoqdaki, oxirgi yillarda mustaqillik o'sishiga nisbatan ahamiyatli moyillik kuzatilmoqda. FRT deyarli barcha qolgan Markaziy banklarga qaraganda, yetarli darajada mustaqil hisoblanardi. Faqatgina Germaniya va Shveysariya banklari bundan istisno. Bugungi kunda Yevropa Markaziy banki FRTga nisbatan ancha mustaqil. Angliya va Yaponiya banklari ko'proq mustaqilikka ega bo'ldilar, bu holat ularni FRT va Yangi Zelandiya, Shvetsiya va boshqa Yevropa davlatlarning Markaziy banklari bilan bir qatorga joylashtirdi. Ham nazariya, ham tajriba tasdiqlagandek, ko'proq darajada mustaqil bo'lgan banklar samaraliroq monetar siyosatni amalga oshiradi.

Markaziy bankning o'zini tutish sabablari

Byurokatiya o'zini tutishini baholashga bo'lgan yondashuvlarning biriga asosan, byurokratik apparat jamiyatning manfaatlari uchun ishlaydi. Biroq, ayrim iqtisodchilar, byurokratik xulq-atvor nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, bu nazariya byurokatiya faoliyatiga ta'sir etuvchi boshqa omillarning mavjudligini nazarda tutadi. Byurokatiya boyligi hokimiyat darajasi va avtoritetga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, ushbu nazariyaga binoan, Markaziy bankning xulq-atvorini belgilaydigan eng muhim omil – bu hokimiyatni kuchaytirish va avtoritetni ko'tarishga intilish. Bu borada Markaziy bankning o'zini tutishi haqida nima desa bo'ladi? Bir tomondan, Federal zaxira, bankirlar va biznesmenlarning kuchli qo'llab-quvvatlashiga asoslangan holda, o'z avtonomiyasi uchun

kurashadi, bunda Kongressning FRT byudjetini nazorat ostiga olishning yangi va yangi urinishlarini aks ettiradi.

Boshqa tarafdin, FRT, uning avtonomiyasini buzishi mumkin bo'lgan, nufuzli kuchlar bilan ortiqcha nizolashishdan yiroqda bo'ladi. Ma'lum bo'lganidek, FRT yetarli darajada sekin ravishda foiz stavkalarini ko'taradi va iloji boricha muvaffaqiyatli tarzda ularning o'zgarishini bildirmaslikka harakat qiladi. Bunday xulq-atvorning sabablaridan biri shundaki – FRT prezident va Kongress bilan foiz stavkalarining o'sishi borasida nizo kelib chiqishidan qo'rqadi. Shu sababli ham, FRT faoliyati to'liq tarzda oshkor qilinmagan.

FRT ning iloji boricha ko'proq hokimiyatga ega bo'lish xohishi, shuningdek uning iloji boricha ko'proq banklarni o'z nazorati ostiga olishga intilishi bilan tushuntiriladi. Ushbu jarayonning kulminatsiyasi – 1987-yilgacha barcha banklarni (nafaqat ularning a'zolarini) FRT xaziraviy talablariga bo'ysuntirgan qonunchilikning qabul qilinishi.

Byurokratik xulq-atvor nazariyasi FRT harakatlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin, ammo uni e'tibori faqat o'z manfaatlariga qaratilgan tizim sifatida ko'rib chiqish ham noto'g'ri. O'z boyligining maksimizatsiyasi altruizmni inkor etmaydi. Albatta, FRT monetar siyosatini jamiyat manfaatlariga javob berish uchun amalga oshiriladi.

FRS mustaqil bo'lishi kerakmi?

Ko'rib turganimizdek, FRT – AQShdagi ko'proq darajada mustaqil bo'lgan davlat idoralaridan bittasi. Ayrim vaqtlarda Kongressda uning mustaqillik darajasini pasaytirish kerakmi, degan masala yuzasidan muhokamalar bo'ladi. FRT ning o'zini tutishini oqlamaydigan davlat arboblari odatda uning faoliyatini nazorat ostiga olishni taklif qiladi. Savollar yuzaga keladi: "FRT mustaqil bo'lishi kerakmi? Ehtimol, prezident yoki Kongress boshqaruvi ostidagi Markaziy bank mavjud bo'lgani yaxshimikan?"

Mustaqillik foydasiga dalillar

FRT mustaqilligining himoyasiga eng muhim bo'lgan dalillardan biri – agarda u siyosiy bosimga bo'ysunadigan bo'lsa, bu inflyatsion monetar siyosatga olib kelishi borasidagi dalil. Ko'plab analitiklarning fikricha, demokratik jamiyatdagi siyosatchilar odatda uzoqni ko'zlamaydilar, chunki ularning asosiy istagi - yaqin oradagi saylovlarda g'olib chiqish. Ular uzoq muddatli tendensiyalar borasida qayg'urmaydilar, ular muammoning yechimini qisqa muddatli davr mobaynida ko'radilar.

Yuqorida bayon etilgan dalillarning varianti – AQShdagi siyosiy jarayon ishbilarmonlik faolligining siyosiy siklini yuzaga keltirishini tasdiqlash: bevosita saylovdan oldin ekspansion siyosat o‘tkazilib, uning asosiy maqsadi ihsizlik va foiz stavkalarini pasaytirish. Saylovdan keyin ushbu siyosatning salbiy natijalari yuzaga keladi – bu yuqori inflyatsiya va yuqori foiz stavkalari, bu esa o‘z o‘rnida qat’iy monetar siyosatning zarurligiga olib keladi. Hukumat aholisi ushbu ko‘ngilsiz davrni keyingi saylovgacha esidan chiqarishiga umid qiladi. FRTning prezidentga bo‘ysunishi yana shunisi bilan xavfli, uning pul mablag‘lari G‘aznachilik tomonidan g‘azna obligatsiyalarini sotib olish yo‘li bilan byudjetning kattagina defitsitini moliyalash amalga oshirilishi mumkin. G‘aznachilikning FRTga bosimi Inflyatsiyaning keskin sakrashiga olib kelishi mumkin. Mustaqil bo‘lgan FRT esa G‘aznachilikning bosimiga qarshilik qila oladi.

Mustaqillik himoyasiga yana bitta dalil shundan iboratki, monetar siyosatni nazorat qilish siyosatchilar uchun nihoyatda mukammal vazifa bo‘lib, ular bir nechta marta mukammal va muhim masalalarni yecha olmaslik qobiliyatini namoyish qilgan edilar.

Mustaqillikka qarshi dalillar

FRTning prezident yoki Kongressga bo‘ysunishining tarafdorlari ma’lum qilishicha, agarda monetar siyosat, hech kimga bo‘ysunmaydigan, tanlangan odamlar guruhi amalga oshirsa, bu demokratik hisoblanmas ekan. Jamiyat hisoblashicha, prezident va Kongress mamlakatning iqtisodiy gullab-yashnashi uchun javob beradilar, ammo ularga iqtisodiy rivojlanishga ehtimol juda jiddiy ta’sir ko‘rsatib turgan davlat idorasini nazorat qilishlari yetishmay turibdi.

Markaziy bank mustaqilligiga qarshi yana bir dalil mustaqil Markaziy bank har doim ham erkinligidan muvaffaqiyatli foydalanmaydi. Misol tariqasida, Buyuk Depressiya davrida FZT so‘nggi kreditor sifatidagi rolini bajara olmadi. 1960–1970-yillarda bu mustaqillik yalpi ekspansion monetar siyosat yuritishdan to‘xtatib qololmadi va ushbu davrda Inflyatsiyani tezda o‘shishiga olib keldi.

Markaziy banklarning mustaqilligi va boshqa davlatlardagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar. Markaziy banklarning mustaqil faoliyat ko‘rsatishlarining tarafdorlari shunga ishonadiki, ularga yanada ko‘proq mustaqillik berilishi natijasida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ham yaxshilanadi. Yaqinda o‘tkazilgan tadqiqotlar bu xulosani tasdiqlaydi. Markaziy banklarni, ularning mustaqillik darajasi bo‘yicha ajratsa (eng

kichigidan eng kattasigacha), Markaziy banklar maksimal darajada mustaqil bo'lgan davlatlarda Inflyatsiyaning eng yaxshi ko'rsatkichlari mavjud ekanligi aniqlandi. Markaziy banklar uchun mustaqil holat xarakterli bo'lgan davlatlardagi Inflyatsiyaning pastroq templari ishsizlik yoki chiqarish ko'rsatkichlarini yomonlashtirishi aniqlanmagan. Markaziy banklar mustaqil bo'lgan davlatlarda ishsizlik darajasi, tobe Markaziy banklar mavjud bo'lgan davlatlardagiga nisbatan uncha yuqori emas.¹³⁹

Tayanch so'z va iboralar

Sukerman indeksi

Monetar siyosat mustaqilligi

Personal mustaqillik

Moliyaviy mustaqillik

Instrumentlarni tanlashdagi mustaqillik

Maqsadlarni tanlashdagi mustaqillik

Hisob (yuem) uylari

Hamkorlik banklari

Moliyaviy uylar

Investitsion trestlar

Ishonchli pay fondlari

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. "Markaziy bank mustaqilligi" deganda nima tushunasiz?
2. Markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi indekslar
3. GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi qaysi me'zonlar bo'yicha baholanadi?
4. GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi qaysi me'zonlar bo'yicha baholanadi?
5. FZB qaysi funksiyalarni bajaradi?
Angliya maxsus kredit – moliya institutlari tarkibiga qaysi moliya muassasalari kiradi?
6. "Ishonchli pay fondlari" deganda nima tushunasiz?

---

¹³⁹ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 361-363.

XVI BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

16.1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish va uning iqtisodiy va huquqiy asoslari

Tijorat banklari har bir mamlakat iqtisodiyotining muhim bo'gini hisoblanadi. Tijorat banklarining ishlash vositasi va mahsuloti pul hisoblanadi. Bir qaraganda bank oborotga tashlaydigan pul mablag'lari bankning o'z mablag'laridek tuyulsada, bu mablag'lar to'liq bankga tegishli emas. Banklar iqtisodiyotda va aholi qo'lida bo'sh turgan mablag'larni vaqtincha bo'lsada jalb qilish orqali o'zida zarur bo'lgan resurslarni shakllantiradi. Albatta, foyda olish maqsadida bu resurslarni kreditga joylashtiradi. Bu jarayonlarda bank vositachi sifatida maydonga chiqadi. Yani bank bir tomondan, mablag'i ortiqcha bo'lgan subyektlarning mablag'larini bankda yig'adi va ularni shunday pul mablag'lariga zarurat sezayotgan subyektlarga joylashtiradi hamda bu faoliyatdan daromad ko'radi. Bu jarayon bank biznesini tashkil etadi.

Boshqa moliyaviy institutlar ko'plab moliyaviy xizmatlarni taklif qilishlariga qaramasdan, faqatgina banklar bir paytning o'zida depozitlar qabul qiladi va shular hisobidan ssudalar beradi.

Depozit mahsulotlariga talabga ko'ra yoki ba'zi so'rovdan so'ng haq to'lanadi. Depozitlar banklar foydani maksimallashtirish uchun boshqarilishi kerak bo'ladigan majburiyatlar hisoblanadi. Shuningdek, ular ssuda orqali yaratilgan aktivlarni asosini tashkil qiladi. Shunday qilib, bu faoliyatning asosi depozitlilar va qarz oluvchilar o'rtasidagi vositachilik jarayonidir.¹⁴⁰

O'zbekistonda tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida ifodalangan. Shu qonunning 2-bobi "Banklarni tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish tartibi" deb nomlanib u o'z ichiga 13 modda (7-19 moddalar)ni oladi.

Tijorat banklar respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan **litsenziya asosida** amalga oshiradilar.

---

¹⁴⁰ShelaghHefferman. Modern banking. John Wiley&Sons. Ltd. 2005. P.1.

Banklarga litsenziya berish O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”, “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”, “Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunlar va boshqa qator qonunlar hamda banklar faoliyatiga oid me‘yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklariga ishlab chiqarish, sug‘urta va savdo faoliyati bilan shug‘ullanish man etiladi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlar jalb qilishga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo‘yicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qo‘yilgan mablag‘lar mutanosibligi banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mablag‘lardan unumli foydalanishga asos yaratadi. Tijorat bankning ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri bu **haqiqatda mavjud bo‘lgan mablag‘lar chegarasida xizmat ko‘rsatish**dir. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz to‘lovni amalga oshirish, boshqalarga kredit xizmatini ko‘rsatish va vakillik hisobvarag‘ida qolgan qoldiq chegarasida naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag‘lar chegarasida faoliyat ko‘rsatishi deganda, bankning nafaqat o‘z resurs va kredit qo‘yilmalarining mutanosibligi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablag‘lari o‘rtasidagi mutanosibligini ta‘minlashi tushuniladi. Bunda avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Binobarin, agar bank mablag‘larni qisqa muddatga jalb etgan bo‘lsa va bu mablag‘larni o‘zoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlarni o‘z vaqtida amalga oshira olishi bir muncha muammolar bilan bog‘liq bo‘lishi, bu esa o‘z navbatida bankning moliyaviy holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Bank aktivida risk darajasi yuqori bo‘lgan ssudalar miqdorining ko‘payishi, bankning resurslari hajmida o‘z mablag‘lar hissasining oshirilishini taqozo qiladi. Shunga ko‘ra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib bo‘lishini inobatga olish lozim.

Prinsipal vositachi nazariyasi quyidagilar o‘rtasidagi bitimlarning xarakterini tushuntirish maqsadida tatbiq qilinadi:

- *Bankning aksiyadori va uning boshqaruvi;*

- Bank va uning xodimlari;
- Bank va qarzdor;
- Omonatchilar va bank.¹⁴¹

Prinsipal vositachining xatti-harakati to'g'risida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lmaganligi yoki qiyinlashtirgani uchun rag'batlantirishda muammolar vujudga keladi. Masalan, bank aksiyadorlari boshqaruvning har bir qarorini nazorat qilib chiqolmaydi, depozitorlar bank harakatlarini nazorat qila olmaydi. Natijalar yomon bo'lganda bank boshqaruvi salbiy muvaffaqiyatsizlikni sabab qilib ko'rsata oladi.

Bankning qiyin muammoga uchrashining asosiy sabablaridan biri prinsipal va agent tomonidan saqlanadigan ma'lumotlardagi har xillik yoki noto'g'ri ma'lumotdir, chunki bank prinsipalda korxonaga, yakka shaxs va agentdan qarz majburiyatini bajarmaslik to'g'risidagi ma'lumot kamroq bo'ladi.

Ruhiy xavf-xatar prinsipal yoki iste'molchi pulini agentlikka yoki bankka depozitga qo'yishidagi boshqa bir muammodir. Shartnomaning kirib kelishida shuningdek shartnoma kelishuvining o'zgarganida ham manaviy xavf-xatar oshadi.¹⁴²

Bank qonun doirasida o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari hajmini ma'muriy taqiqlov usullari bilan chegaralash mumkin emas.

Ma'muriy cheklovlar bir martalik va favqulodli hollarda qo'llanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qo'llash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga ko'ra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy me'yorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozitlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Undan tashqari jalb etilgan va qo'yilgan mablag'larning mutanosibligi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablag'lardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarni likvidligini oshirishga yordam beradi.

¹⁴¹ For a more theoretical treatment, see Bhattacharya and Pfleiderer (1985), Diamond (1984), and Rees (1985).

¹⁴² Shelagh Heffernan. Modern banking. John Wiley & Sons. Ltd. 2005. P.6.

Majburiyatlari bo'yicha tijorat banki o'z mablag'lari va mol-mulki bilan javob beradi. Tijorat banki o'tkazadigan operatsiyalarning riskini o'z zimmasiga oladi.

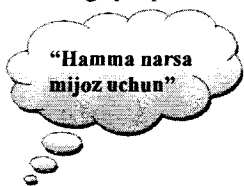
Uchinchi tamoyil asosida tijorat bank va mijoz munosabatlari yotadi, ya'ni bank ssuda berayotgan bozor mezonlaridan daromad, risk va likvidlik darajalaridan kelib chiqqan holda beradi.

Tijorat bank faoliyatini olib borishning to'rtinchi tamoyili **bank faoliyatining tijoratlashuvi** bo'lib, bunda banklarning tijorat obyekti vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu pul mablag'lari bankka tegishli bo'lmagan bo'lsada, faoliyati davomida bank ularni o'z nomidan joylashtiradi.

Bank tijorati kam investitsiya qilib ko'proq daromad olish tamoyiliga asoslangani uchun, uning majburiyatlarining passivlaridagi ulushi kam bo'lishi kerak.

Tijorat banki kredit berish va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iloji boricha ko'p daromad olishni mo'ljallaydi.

Undan tashqari bank faoliyatining xavfsizligi ham bank tijoratining asosidan biri hisoblanadi. Bank har doim risk bilan bog'liq faoliyat ko'rsatadi. Bank faoliyatida risk darajasi qancha kam bo'lsa va xavfsizligi yuqori bo'lsa, bankning daromadi ham shuncha ko'p bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining yana bir muhim tamoyili shundaki, bank iqtisodiy tashkilot sifatida o'zining kapitali, daromadi bilan risk qilishi mumkin, lekin u mijozning daromadi yoki kapitali bilan risk qilishi mumkin emas. Qisqacha qilib aytganda, bank faoliyati "**hamma narsa mijoz uchun**" degan tamoyilga asoslangan bo'lishi kerak. Bu tamoyil bank mijoz uchun to'raligicha javob berish zarurligini bildiradi, uning daromadini ta'minlaydi. Mijozlar tomonidan qaraganda bank har doim sherik tashkilot hisoblanadi. Sheriklik munosabatlari ikki tomonning o'zaro qiziqishlariga va roziliklariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozimligi tufayli bank mijozlar manfaatini ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatining keyingi tamoyili bu banklar ko'rsatadigan xizmatlar va operatsiyalarning **universallashuvi** va **diversifikatsiyasi** bo'lib, banklar faoliyatining turli tarmoq va sohalarni qamrab olishini kam risklilik asosida yuqori daromad olishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Banklar qaysi mulk shakliga asoslanganligidan qat'iy nazar ularning faoliyati yuqoridagi tamoyillarga asoslanadi.

Oldingi paragrafda ta'kidlanganidek banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyadorlarini sotib olishi va aksiyadorlar bo'lishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar-jismoniy shaxslarning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklari universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kiritish mumkin.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Tarmoqlarga xizmat ko'rsatishga qarab: sanoat, qurilish, qishloq xo'jalik, savdo va boshqa banklarga bo'linishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning roli, ularning iqtisodiyotga ta'siri o'sib bormoqda. Kredit muassislari, aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyatini kuzatib borishi mumkin. Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasi o'rtasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Bu sababli tijorat banklari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

-vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;

- korxonalar, tashkilotlar va aholini kreditlash;
- iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
- moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.

16.2. Tijorat banklarining funksiyalari va ularning mohiyati

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqei faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Bankning asosiy faoliyati vositachilik bilan bog'liq bo'lib, u pul mablag'larni qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. Banklar bilan bir qatorda pul mablag'lari harakatini boshqa moliyaviy va kredit tashkilotlari, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari ham amalga oshiradilar. Tijorat banklari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
2. Korxonalar, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;
3. Muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari)ni chiqarish;
4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
5. Moliya – valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarini yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxonalar, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo'jaligining muhim

tarmoqlari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo‘ladi.

Bankning nima uchun mavjudligini uning vositachilik va to‘lov funksiyasi izohlaydi, bank tashkiliy strukturasi qanday tashkil qilishi muhim savollardan biridir.

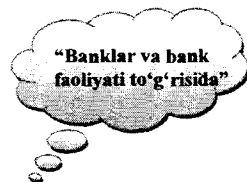
Yuqori foydaga intilayotgan banklar xuddi boshqa korxonalar kabi bir xil maqsadga ega; bu savolga eng yaxshi javob sifatida an’anaviy modellarni ko‘rsatish mumkin. Koase o‘zining klassik tahlilida bozor narxlariga bog‘liq bo‘lishdan ko‘ra “buyruqbozlik” asosida samaraliroq tashkil qilinadigan ba’zi jarayonlar sababli iqtisodiy faoliyatni tashkil qilishning usuli sifatida firmalar bozor bitimlarida muqobil vosita sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Bunday holatlarda bozor kuchlariga suyangandan ko‘ra korxonalar strukturasiidan foydalangan ko‘proq foydaliroqdir. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasida vositachilik qiladigan o‘zining mijozlariga hisob-kitob xizmatlarini taklif qiladigan an’anaviy banklarning mavjudligi Koase teoremasi bilan juda mos keladi.

Ssudalar va depozitlar bankning o‘zida amalga oshirilganligi uchun bankning asosiy funksiyasi umumiy tashkiliy strukturasi orqali samarali amalga oshiriladi.

Agar banklar buyruqbozlikka asoslangan bozorda qatnashayotgan bo‘lsa, bunday struktura ham samarali bo‘ladi. Bu qarashlar firmani nazorat qilish ahamiyati va uning rag‘batlantirish strukturasi yaratgan Alchain va Demsetz tomonidan yaratildi va izohlab berildi. Villimson firmaning tashqi bitimlar narxini qisqartirishdagi noaniqlik holatini ko‘rsatib berdi.¹⁴³

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarini boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida, pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda, muomaladagi pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga o‘tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag‘ning ma‘lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin. Bu holda muomaladagi pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun

¹⁴³ShelaghHefferman. Modern banking. John Wiley & Sons. Ltd. 2005. P.5.

ham, Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan nazorat olib boradi. Tijorat banklarining muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan ham shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qilish jarayonida mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo'lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo'lg'usi ta'sischi o'rtasida o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo'lgan mablag'lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarur hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tekshiruvdan o'tkaziladi va hokazolar. Bankning vositachilik operatsiyalari bozor iqtisodiyoti tizimini rivojlantirish borasida bank o'z faoliyatida risk va noniqlikning oldini olishga sharoit yaratadi. Pul mablag'lari bank vositachiligisiz ham kreditor va qarz oluvchi orasida muomalada bo'lishi mumkin, ammo bu bilan mablag'larni yo'qotish bilan bog'liq risk darajasi oshadi va mablag'larni o'z vaqtida qaytarib berish muammolari yuzaga keladi. Bu muammolarning yuzaga kelishi shundan iboratki, kreditor va qarz oluvchi bir-birovi haqida yetarli darajada ma'lumotga ega emasligi, mablag'larga bo'lgan talabning taklif bilan doimo miqdoran va bir vaqtda teng emasligidadir. Tijorat banklari mablag'larni depozitga jalb etishi, ssuda berishi mumkin. Bank o'z aktivlari bo'yicha keng diversifikatsiya usulini qo'llab omonatlarni qaytara olmaslik riski darajasini kamaytirishi mumkin.

Iqtisodiy tizimni qayta qurish uchun asosan va birinchi galda ichki xo'jalik jamg'armalariga tayanish lozim. Tijorat bank moliya bozoriga kredit resurslariga talab bilan kirar ekan, nafaqat iqtisodiyotda mavjud bo'lgan barcha jamg'armalarni maksimal darajada yig'ishga, balki joriy iste'molni chegaralash bilan jamg'armani shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Jamg'arma mablag'larni shakllantirishda tijorat banklarni depozit siyosatining ta'siri katta. Omonatchilarga yuqori foizlardan tashqari, bank kreditlariga yuqori kafolat va ishonchlilik kerak. Omonatlarni qo'yishda xavfsizlik bilan bir qatorda mijoz tijorat bank faoliyati yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishi va bu bilan u bankni moliyaviy ahvoriga baho bera olishi mumkin.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxonalar, tashkilotlarni, aholini va turli subyektlarni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foylanishiga beradi. Bank krediti hisobidan iqtisodiyotning muhim tarmoqlari - sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z ustavlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun Markaziy bankka murojaat qilishlari mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi. Ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan bo'lishi lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qimmatli qog'ozlar bozorining yaxshi taraqqiy etmagan bosqichlarida iqtisodiyotda mavjud bo'lgan asosiy moliyaviy resurslar banklarga omonatlarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Banklarning keyingi funksiyasi bu mustaqil subyektlararo to'lov operatsiyalarini amalga oshirish funksiyasidir. Rejali iqtisodiyot davrida barcha to'lovlar bir davlat banki orqali amalga oshirilgan, hisob-kitoblarni bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlat o'zi kafil bo'lardi. Mustaqil tijorat bank tizimini shakllantirish hisob-kitob tizimini ajralishiga olib keladi va banklar o'z zimmalariga oladigan risk darajasini ko'paytirdi. MFO hisobvaraqlaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan hisob-kitoblar o'rniga banklararo hisobning korrespondent shchotlarga o'tishi ham risk darajasini ko'payishiga olib keldi. Bunday sharoitda tijorat banklar, mijozlar hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishilishi bo'yicha mas'uldir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklar iqtisodiyotning to'lov mexanizmida yetakchi o'rin tutadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyot to'lovlarni amalga oshirishni isloh qilish va rivojlantirish orqali mamlakatimiz to'lov tizimida tijorat banklarning o'rni kengaymoqda.

Undan tashqari tijorat banklar moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish bilan shug'ullanishi mumkin.

16.3. Tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va uni amalga oshirish tartibi

Tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonun talablariga muvofiq amalga oshiriladi. Tijorat banklar respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Tijorat banklari faoliyatiga ruxsat berish 1999-yil 11-fevralda qabul qilingan va 2015-yil 14-yanvarda oxirgi o'zgarishlar kiritilgan "Banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi nizom asosida olib boriladi. Ushbu nizomda O'zbekiston Respublikasi hududida banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi hamda shartlari belgilab qo'yilgan bo'lib, qonunchilikga muvofiq tijorat banklari ochiq yoki yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari shaklida tashkil etilishi mumkin.

Bankni tashkil etish jarayoni bir necha bosqichlarga bo'linadi.

1. Tayyorgarlik bosqichi bo'lib bu bosqichda bank muassislari o'rtasida bank tashkil etishga kelishiladi, tashabbus guruhi tuziladi, har bir muassisning ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori belgilab olinadi, bankning ta'sis hujjatlari majmui tayyorlanadi, bankning nomi aniqlanadi, ta'sischi o'rtasidagi kelishuvlar dastlabki shartnoma tarzida rasmiylashtiriladi, uning asosida ta'sis shartnomasi tuziladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan chet ellik yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari bo'lishi mumkin.

2. Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichida bank ochish haqidagi ariza bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi.

Barcha lozim hujjatlarning loyihalari Markaziy bankning banklarni litsenziyalash departamenti tomonidan ko'rib chiqiladi va mazkur departament hujjatlarni ma'qullaganidan keyingina ular imzolanadi va tasdiqlanadi.

Bank ustavida bankning to'liq va qisqartirilgan nomi hamda uning joylashgan yeri (pochta manzili) va elektron pochta manzili, bank

operatsiyalarining ro'yxati, maqsadi va faoliyat muddati, ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati, ustav kapitalidagi ulushlarning taqsimlanishi, ustav kapitalini ko'paytirish yoki kamaytirish tartibi, chiqarilayotgan aksiyalar turlari va soni, ularning nominal qiymati va boshqa ma'lumotlar bo'lishi lozim.

Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banki tashkil etilayotganda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana tegishli xorijiy muassisning bank tashkil etilishida ishtirok qilishi haqidagi qarori, norezident bankning O'zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan ustavi va boshqa qator hujjatlar taqdim etilishi talab etiladi.

Markaziy bank bank faoliyati bilan shug'ullanishi uchun dastlabki ruxsatnoma berish masalasini hal etish jarayonida tashkil etilayotgan bank muassislarining moliyaviy imkoniyatlari va nufuziga, biznes va moliyaviy reja ko'rsatkichlariga va boshqalarga e'tibor qaratadi.

Aksiyadorlari soni 500 tagacha bo'lgan aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning Kengashi tarkibi kamida besh a'zodan, aksiyadorlari soni 501 tadan 1000 tagacha bo'lgan banklarda kamida yetti a'zodan va aksiyadorlari soni 1000 tadan ortiq bo'lgan banklarda kamida to'qqiz a'zodan iborat bo'lishi lozim.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda bank operatsiyalarini amalga oshirishga litsenziya olish uchun muassislar oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

-litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida vakolatlari muassislar tomonidan yozma ravishda tasdiqlangan vakil shaxs tomonidan imzolangan arizani taqdim etilishi;

-davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziya olish uchun berilgan barcha talablarni bajarish;

-barcha tashkiliy-texnikaviy tadbirlarni amalga oshirishlari, binolar va uskunalarni tayyorlashlari, bank operatsiyalarini avtomatik amalga oshirish maqsadida dasturiy-texnikaviy vositalarni tayyorlashlari, kassa uzellini Markaziy bank talablariga muvofiq tayyor holga keltirishlari;

-O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan eng kam miqdordan kam bo'lmagan miqdorda ustav kapitalini to'lashlari va ustav kapitali to'langanligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishlari va boshqa zarur hujjatlar taqdim etilishi lozim.

Bankni ro'yxatdan o'tkazish va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish masalasi Markaziy bank talab qilgan

barcha hujjatlar to'liq taqdim etilgan va tegishli talablar bajarilgandan keyin bir oy ichida hal etilishi kerak. Banklar Markaziy bankda ro'yxatga olingan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladilar.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish uchun muassislar dastlabki ruxsatnoma olingan kundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda qonun hujjatlarida belgilangan talablarni bajarishlari lozim.

Tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida davlat ro'yxatidan o'tgandagina tashkil etilgan deb hisoblanadi va yuridik shaxs statusini oladi...

Bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi, bank kengashi, bankning ijroiya organi, ya'ni bank Boshqaruvi bankning boshqaruv organi hisoblanadi. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bankning yuqori boshqaruv organi hisoblanadi. Bank aksiyalariga ega bo'lgan va bank aksiyadorlari reestiriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi.

Har moliya yili tugagandan keyin olti oydan kechiktirmasdan bank aksiyadorlarining yillik umumiy yig'ilishi o'tkazilishi lozim. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini o'tkazish tartibi, vaqti, joyi aksiyadorlarga beriladigan materiallar bank kengashi tomonidan belgilanadi va aksiyadorlarga yig'ilish to'g'risida xabar beriladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi vakolatidagi masalalar Bank kengashi va bank boshqaruvi tomonidan hal qilinishi mumkin emas.

Agar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar 50% ko'prog'i ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini vakolatli (kvorumga ega) bo'ladi. Agar kvorum bo'lmasa aksiyadorlarning takroriy yig'ilishini o'tkazish sanasi belgilanadi.

Bank kengashi – bank faoliyatiga umumiy rahbarlikni amalga oshiradi (aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatidagi masalalar bundan mustasno).

Kengash o'z faoliyatini amalga oshirish uchun bank boshqaruviga malakali kadrlarni jalb qilish kengash a'zolarini tayinlash va yollash, boshqaruv bilan maslahatlashgan holda, bankning uzoq va qisqa muddatli faoliyati biznes-rejasini o'rganish, bank faoliyati strategiyasi, xavfsizligi, operatsion siyosatini qabul qilish, bank nazorati va siyosatiga asosan bank operatsiyalarining qonunchilikka mosligini nazorat qilish, bankning tezkor faoliyatini kuzatib borish huquqiga ega.

Bank kengashi a'zolari aksiyadorlar umumiy yig'ilishida bir yilga saylanadi va qayta saylanishi mumkin.

Bank boshqaruvi – bank ijroiya organi hisoblanib, bankning kundalik faoliyati uchun javobgar hisoblanadi va uni amalga oshiradi. Bank boshqaruvi odatda 7 kishidan yoki toq sondagi a'zolardan iborat bo'ladi. Bank organini tuzish yoki uni tugatish bank kengashi qarori asosida amalga oshiriladi. Bank boshqaruvi aksiyadorlar, umumiy yig'ilishining va bank kengashining qarorlari, bajarilishini tashkil etadi.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlari to'lagan pul mablag'laridan tashkil topadi. Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanilishi mumkin. Banklar ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Eng kam ustav kapitali bank muassislari tomonidan uni ro'yxatga olish paytigacha to'lanishi kerak. Bugungi kunda bankni tashkil qilish bo'yicha ustav kapitalining minimal miqdori o'zgargan bo'lib buni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkin.

Respublikamizda tijorat banklarining ustav kapitalining bosqichma-bosqich oshirilib borishi ijobiy holat. Chunki, ustav kapitali yuqorida ta'kidlanganidek, bank kapitalining eng yuqori barqaror manbai hisoblanadi.

Markaziy bank bankni ro'yxatga olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar topshirilmaganligi, ta'sis hujjatlarining qonun hujjatlariga nomuvofiqligi, bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsizligi, muassislar moliyaviy mablag'larining manbalari e'lon qilinmaganligi, bankni ro'yxatga olish paytigacha eng kam ustav kapitalining to'lanmaganligi, bank rahbari va bosh buxgalteri lavozimlariga nomzodlarning bu kasbga nomuvofiqligi kabilarga asoslanib bankni ro'yxatga olishni va unga litsenziya berishni rad etishi mumkin:

Bankni ro'yxatga olishni va unga litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror ariza beruvchiga rad etish sabablari ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi.

Yangi tashkil etiladigan banklarning ustav kapitalining minimal miqdoriga bo'lgan talablar

	Aholisi 0,5 mln kishidan ko'p bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Aholisi 0,5 mln kishidan kam bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ish-tirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
1998-yil 1-yanvardan	1,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,75 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
1999-yil 1-yanvardan	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2000-yil 1-yanvardan	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2002-yil 1-yanvardan	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida
2006-yil 1-yanvardan	4 mln AQSh dollari ekvivalentida	4 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida
2007-yil 1-yanvardan	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida
2008-yil 1-yanvardan	5 mln yevro ekvivalentida		5 mln yevro ekvivalentida	2,5 mln yevro ekvivalentida
2011-yil 1-yanvardan	10 mln yevro ekvivalentida		5 mln yevro ekvivalentida	5 mln yevro ekvivalentida
2017 yil	100 mlrd so'm		100 mlrd so'm	100 mlrd so'm

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi arizani takroran ko'rib chiqish ariza qabul qilingan kundan e'tiboran o'n besh kundan ko'p bo'lmagan muddatda amalga oshiriladi.

Markaziy bank talablarining bajarilmasligi, ta'sis hujjatlarining mavjud qonun talablariga muvofiq emasligi, bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsiz ekanligi, muassis jinoiy shaxs bo'lganida o'z mablag'larining manbai haqidagi ma'lumot bermaganligi, biznes reja va moliyaviy reja puxta tuzilmaganligi, bankni ro'yxatdan o'tkazish paytida eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi, bank rahbar xodimlari va bosh buxgalterning o'z kasbiga noloyiqligi, tashkiliy-texnikaviy tadbirlarning bajarilmasligi, Markaziy bank tomonidan bank tashkil qilish uchun berilgan dastlabki ruxsatnomaning amal qilish muddati tugaganligi litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaning rad etilishiga asos bo'ladi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilish qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan bankni qayta tashkil etish amalga oshiriladi. Buning uchun bank kengashi raisi tomonidan imzolangan iltimosnoma, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori, bankni qayta tashkil etishning taxminiy shartlari, shakllari, tartib va muddatlarini aks ettiradigan hujjatlar, qayta tashkil etishning natijalari haqidagi moliyaviy taxminlar, shu jumladan, bankning u qayta tashkil etilganidan keyin hisob-kitob balansi va bankni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan yuridik shaxslar haqidagi ma'lumotlar kabi hujjatlar taqdim etilishi lozim. Tijorat banki tomonidan yo'l qo'yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo'llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya bo'lib qonun buzilish holatiga bank litsenziysi bekor qilinishi mumkin. Litsenziya bekor qilingandan keyin bank mavjud bo'lib tursada, bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi.

Bank quyidagi hollarda o'z faoliyatini to'xtatadi:

- aksiyadorlar yig'ilishining qaroriga ko'ra;
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida;
- bankrot deb e'lon qilinganida.

O'z faoliyatini to'xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni davlat ro'yxatiga olish daftaridan chiqariladi va bu haqidagi xabar matbuotda e'lon qilinadi.

Bankning huquq va majburiyatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga o'tkazmasdan bank faoliyatini to'xtatish bankni tugatish deyiladi... Bankni tugatish jarayoni ikki xil bo'lishi mumkin: ixtiyoriy tugatish yoki majburiy tugatishdir.

Bankni ixtiyoriy tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy tugatish Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Tayanch so'z va iboralar

<i>tijorat banki;</i>	<i>iqtisodiy asos;</i>
<i>depozit;</i>	<i>huquqiy asos;</i>
<i>talab qilib olinguncha</i>	<i>litsenziya;</i>
<i>depozit;</i>	<i>bosh litsenziya;</i>
<i>muddatli depozit;</i>	<i>boshqaruv tizimi;</i>
<i>jang'arma depoziti;</i>	<i>tashkiliy tuzilma;</i>
<i>depozit sertifikat;</i>	<i>aksiya.</i>
<i>kredit;</i>	

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarining qanday funksiyalari mavjud?
3. Tijorat banklarining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
4. Tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va ularning tashkiliy tuzilishini ochib bering?
5. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
6. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o'tkazilgandan keyin beriladi?
7. Tijorat banklarining boshqaruv tizimida nechta organ faoliyat-yuritadi?

8. Jamiyatda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larining yuzaga kelishi va pul mablag'larini tijorat banklarida to'planishi iqtisodiy ahamiyatini yoritib bering?

9. Tijorat banklarining hisob-kitob va kassa xizmati ko'rsatish funksiyasini izohlab bering?

10. Tijorat banklarining konsalting xizmati bu - ?

XVII BOB. TIJORAT BANKLARI OPERATSIYALARI

17.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Bankning passiv operatsiyasi - banklarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Bankning asosiy vazifalaridan biri bo'sh pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Tijorat banklari asosan jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish va ushbu mablag'larni tegishli maqsadlarga joylashtirish orqali tegishli foydani shakllantiradi. Banklarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Banklarning passiv operatsiyalari tegishli xarajatlar evaziga amalga oshirladi.

Demak, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida moliyaviy resurslarni shakllantiradi. Resurslar ikkita yirik manba: jalb qilingan mablag'lar va o'z mablag'laridan iborat. Resurslar bank balansining passivida hisobga olib boriladi. Tijorat banklari balansi passivining asosiy ulushini majburiyatlar (jalb qilingan mablag'lar) tashkil etib, ular jami bank resurslari tarkibida 85–90 foizdan iborat bo'ladi.

Bankning passiv operatsiyasi - Banklarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi.

Majburiyatlarni muddati va vujudga kelish manbasiga qarab: – barqaror va –beqaror mablag'larga, ular uchun to'lanadigan xarajatlar miqdoridan kelib chiqib: arzon va qimmat mablag'larga ajratish mumkin.

Jalb qilingan mablag'larning manbasi:

1. Depozitlar;
2. Chaqirib olinguncha saqlanadigan depozitlar;
3. Muddatli depozitlar;
4. Jamg'arma depozitlar.

Xalqaro bank amaliyotida bank resurslari tarkibida depozit mablag‘lar, ayniqsa muddatli depozitlar asosiy ulushni tashkil etadi. Bank resurslari tarkibida muddatli depozitlar ulushining yuqoriligi banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga va to‘lovga layoqatlilikini ta‘minlashga bevosita ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Depozitsiz mablag‘lar – depozit bo‘lmagan mablag‘lar bo‘lib, bunda o‘z ichiga banklararo kredit resurslari, hukumat hisobvaraqlaridagi vaqtincha bo‘sh mablag‘lar, tijorat banklaridan olingan resurslar va boshqa mablag‘lar kiradi

Depozitsiz mablag‘lar

1. Banklararo kredit resurslari;
2. Hukumat hisobvaraqlaridagi vaqtincha bo‘sh mablag‘lar;
3. Tijorat banklaridan olingan resurslar;
4. Boshqa mablag‘lar.

Banklarning depozit bo‘lmagan mablag‘lari tarkibida moliya bozoridan jalb qilingan banklararo kredit resurslari asosiy salmoqni egallaydi. Banklararo kreditlar asosan qisqa muddatli xarakterga ega bo‘lib, odatda ushbu kreditlarni berish va olish jarayoni o‘zining tezkorligi bilan muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon bo‘yicha asosiy operatsiyalar banklarning vakillik hisobvaraqlari doirasida amalga oshiriladi.

Ya‘ni, tijorat banklari o‘zaro kelishuvga erishganda mablag‘lar vakillik hisobvaraqlari orqali o‘tkazib beriladi. Shu bilan birga, ushbu kreditlar tijorat banklari uchun nisbatan arzon va muddati jihatidan «uzun» mablag‘lar hisoblanadi.

Banklar faoliyatini tartibga solishning iqtisodiy tahlili

Bizga ma‘lumki, moliya tizimi-iqtisodiyotning eng ko‘p tartibga solinadigan sektorlaridan biridir, banklar esa,- eng ko‘p tartibga solinadigan moliyaviy muassasadir. Afsuslar bo‘lsinki, tartibga solish har doim ham kutilgan natijalarga olib kelmaydi, chunki yaqinda bank tizimida bo‘lib o‘tgan inqirozlar buni isbotladi. *Ular nafaqat AQShga, balki jahonning ko‘pgina mamlakatlariga yopirildi. Ushbu bobda biz bank faoliyatining iqtisodiy tahlili yordamida jahon banklari*

inqirozining kelib chiqish sabablarini tushuntiramiz va tartibga solish tizimining kelgusida inqirozlarni bartaraf etishini yoritib beramiz¹⁴⁴.

Axborotlarning va bank faoliyatini tartibga solishning tarqoqliligi

Oldingi boblarimizda biz axborotlarning tarqoqliligini-(shu yaqqol isbotlandiki, moliyaviy bitimni kelishgan tomonlar teng darajada axborotdan xabardor bo'lmagan) noto'g'ri tanlash va ma'naviy riskka olib kelishini AQSh moliya tizimiga katta ta'sir ko'rsatishini kuzatdik. Axborotlarning tarqoqliligi noto'g'ri tanlash va ma'naviy risk konsepsiyasi nima uchun AQSh va boshqa davlatlar hukumatlari banklar faoliyatini tartibga solishning mayyan shaklini tanlab olganliklarini tushuntirishga yordam beradi. Banklar faoliyatini tartibga solishning jami sakkiz turi mavjud: omonatlar xavfsizligining davlat tizimi; bank aktivlari tarkibiga cheklovlar; kapitalga nisbatan talablar; banklarni litsenziyalash va tekshirish; risklarni boshqarishni baholash; axborotlarni ochishga nisbatan talablar; iste'molchilarni himoya qilish; raqobatni cheklash¹⁴⁵.

Omonatlar xavfsizligining davlat tizimi

Banklar faoliyatini tartibga solish haqida axborot.

8-bobdan bilamizki, banklar noto'g'ri tanlash va ma'naviy risk muammosini muvaffaqiyatli hal etish mumkin, chunki ular xususiy ssudalar beradilar, bu esa "chiptasizlik" muammosini chetlab o'tishga imkon beradi. Bu boshqa muammolarni keltirib chiqaradi, ya'ni axborotning tarqoqliligi, chunki bunda omonatchilar bunday xususiy ssudalar sifati haqida yetarli darajada xabardor bo'lmaganlar. Bunkdan nima uchun bank tizimi to'liq ravishda yaxshi faoliyat yurita olmayapti, degan ikkita sabab kelib chiqadi¹⁴⁶.

Birinchidan, 1934-yilga qadar Omonatlarni sug'urta qilish Federal korporatsiyasi (OSQFK) o'z faoliyatini boshlaganida banklarning bankrotliligi (banklarning omonatchilar va kreditorlar oldidagi majburiyatlariga javob bera olmay qolishi va o'z faoliyatini to'xtatish holati) shunday vaziyatlarga olib kelgan ediki, omonatchilar o'z depozitlarini banklar likvidatsiya bo'lganiga qadar kutishga majbur edilar (ya'ni, aktivlari naqd pul mablag'lariga aylangunga

---

¹⁴⁴ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 260.

¹⁴⁵ O'sha manba.

¹⁴⁶ O'sha manba.

qadar kutar edilar). O'sha paytlarda omonatchilarga mablag'larning faqat bir qismini qaytarar edilar. Bank menejerlari kimlar ekanligi haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmasdan va ular katta miqdordagi risklarni qabul qiladimi, yo'qmi, omonatchilar esa banklarga o'z jamg'armalarini xohlamasdan olib borar edilar. Banklar esa, o'z navbatida, yetarli darajada faoliyat yuritishga qodir emas edilar.¹⁴⁷

Ikkinchidan, omonatchilarning bank aktivlari sifati haqida yetarlicha xabardor emasligi, bank shov-shuvlariga olib kelishi mumkin edi, buni biz 8 bobdan yaxshi bilamiz, bu iqtisodiyotni izdan chiqarishi mumkin. Buni tushunish uchun quyidagi holatni tasavvur qilamiz. Depozitlar sug'urta qilinmagan va iqtisodiyot tepki ostida qolmoqda. Natijada banklarning 5 foizi ssudalar bo'yicha juda katta yo'qotishlarni boshidan kechiradi, to'lovga qobil bo'lmay qoladi (banklarning sof qiymati salbiy ko'rsatkichga aylanadi va ular bankrot bo'ladi). Axborotlarning tarqoqliligi natijasida omonatchilar o'zlarining mablag'lari barqaror faoliyat ko'rsatayotgan bankdami? yoki yuqorida qayd etilgan 5 foizi yomon holatga tushib qolgan banklardami?, degan savolga javob ololmaydilar. Omonatchilar yaxshi banklardan ham yomon banklardan ham o'z depozitlarining har bir dollaridan 100 sentni xohlasalar ham qaytarib ololmaydilar.¹⁴⁸ Banklar mijozlarning talablarini navbati bilan qondirar ekan, omonatchilar birinchi bo'lib bankka kelishlari va o'z pullarini qaytarib olishlaridan juda minnatdorlar, chunki, omonatchilar bankka kelishni cho'zib yuborsalar banklarning resurslari vaqt o'tishi bilan tugashi va omonatchilar hech vaqosiz qolishlari mumkin. Bank tizimining umumiy holatidagi noaniqliklar shunday vaziyatga olib kelishi mumkinki, omonatchilar ishonchsiz va ishonchli banklardan ham o'z pullarini olib keta boshlaydilar va bitta bankning bankrotligi boshqa banklarning bankrotligiga olib kelishi mumkin (bunday holatni yuqumlilik ta'siri, deb atashadi). Agar banklarga bo'lgan ijtimoiy ishonchni tiklash bo'yicha hech nima qilmasdan qo'l qovushtirib o'tirsa, ushbu holat bank shov-shuvlariga ham olib kelishi mumkin.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

¹⁴⁸ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

¹⁴⁹ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

Real holatda bank shov-shuvlari XIX asrning oxiridan XX asrning boshiga qadar AQSh tarixining bir qismiga aylandi. Ushbu shov-shuvlarning eng yiriklari har 20 yilda sodir bo'la boshladi. Xususan, 1819-yilda, 1837, 1873, 1893, 1930–1933-yillarda. Banklarning bankrotga uchrash holatlari hatto iqtisodiy o'sish davrida ham jiddiy muammoga aylandi. 1920-yillarda banklarning bankrotlikka uchrash holatlari soni o'rtacha 600 taga yetdi.¹⁵⁰

Omonatlarning xavfsizligini ta'minlashning davlat tizimi omonatchilarning banklarga bo'lgan e'tirozlarini bartaraf etish va bank shov-shuvlari paydo bo'lishining oldini olishi mumkin hamda omonatchilarning banklarga omonatlarini joylashtirmaslik xohishlarini bartaraf etishi mumkin. Omonatlar xavfsizligini ta'minlashning shakllaridan biri bu depozitlarni sug'urta qilish kafolati yuzaga chiqdi. Bu esa, AQShda OSQFKni ta'minlandi. Bunda omonatlarning bank depozitlariga qo'yilgan dastlabki 100 ming dollari bankka nima bo'lishidan qat'iy nazar, omonatchilarga to'liq ravishda to'lab beriladi¹⁵¹. Agar depozitlar bo'yicha to'liq qoplash nazarda tutilgan bo'lsa, omonatchilar o'z pullarini qaytarib olishlari uchun banklarga yugurib borishlari shart emas, hatto ular bank muassasasining moliyaviy sog'lomligi bo'yicha vahimaga tushgan bo'lsada. Chunki, ularning omonatlarining har bir dollari uchun 100 sent hisobida bankka nima bo'lishidan qat'iy nazar, to'liq qaytarib beriladi. 1930-yildan 1933-yilga qadar, ya'ni bevosita OSQKF paydo bo'lganiga qadar banklarning o'rtacha yillik bankrot bo'lish holati yiliga 2000 tagacha yetdi. 1934-yilda OSQKF tashkil etilganidan keyin banklarning bankrot bo'lish holati kamaydi va 1981-yilga kelib banklarning bankrot bo'lish holatlari soni yiliga 15 tadan ham kamayib ketdi.¹⁵²

OSQKF bankrot bo'lgan banklar bilan ishlashda ikkita asosiy usuldan foydalanadi. To'lash usuli deb nomlangan birinchi usuldan foydalanilganda banklarning bankrot bo'lishiga yo'l qo'yiladi va omonatchilarga belgilangan 100 ming dollarlik limit to'lab beriladi

---

¹⁵⁰ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

¹⁵¹ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

¹⁵² Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

*OSQKF sug'urtasiga ega bo'lgan banklar tomonidan to'lanadigan mablag'lar hisobidan sug'urta to'lovlari sifatida tushgan pul mablag'lari hisobidan to'lab beriladi. Bank likvidatsiya qilinganidan keyin OSQKF boshqa kreditorlar bilan aktivlarni sotishdan tushgan mablag'lar bilan hisob-kitob qiladi. Odatda to'lab berish usuli qo'llanilganida omonatchilarning 100 ming dollardan ortgan omonatlarining 90 foizi kompensatsiya qilinadi va u bir necha yillarga cho'zilishi mumkin.*¹⁵³

Xalqaro bank amaliyotida banklarning depozit bo'lmagan resurslari tarkibida asosiy yirik manbalardan biri qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aksiya, obligatsiya, depozit va jamg'arma sertifikatlarini muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qog'ozlar muhim o'rin tutadi. Banklarning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aksiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aksiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aksiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aksiya va sertifikatlarning nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tijorat banklari aksiya va

¹⁵³ Mishkin, Frederic S. The economics of money, banking, and financial markets. Seventh edition. Columbia University, 2004. P. 261.

sertifikatlarining bahosiga ta'sir qiladigan asosiy omillardan biri ularga to'lanadigan dividend va foiz to'lovlari hisoblanadi. Aksiya va sertifikatlariga to'lanadigan to'lovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida emitent nufuzini oshirishga bevosita ta'sir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy foyda olish yotadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida emitent, investor yoki vositachi sifatidagi ishtirokiga iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasi bevosita ta'sir qiladi. Shu bois, banklar qimmatli qog'ozlar bozorida, ayniqsa emitent sifatida qatnashganida inflyatsiya darajasini inobatga olishi lozim.

Tijorat banklari mablag'lari ikkinchi yirik manbasini ularning kapitali tashkil etadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitalining tashkil topishi va barqarorligi jihatidan muhim moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi.

O'z mablag'lari manbasi:

1. Umumiy kapital

2. Asosiy (birinchi darajali) kapital:

3. Ustav kapitali;

4. Emission daromad;

5. Maxsus zaxiralar;

6. Taqsimlanmagan foyda.

7. Qo'shimcha (ikkinchi darajali) kapital:

8. Joriy yilning sof foydasi;

9. Qayta baholash zaxirasi;

10. Subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari;

11. Shu'ba korxonalariga qilingan qo'yilmalar.

Yuqoridan ko'rinib turibdiki, tijorat banklari regulativ kapitali birinchi va ikkinchi darajali kapitaldan tashkil topadi. Iqtisodiy adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar va Bazal andozalariga ko'ra birinchi darajali kapital asosiy kapital sifatida ham e'tirof etiladi.

Tijorat banklari asosiy kapitali - xalqaro Bazal andozalariga asosan ustav kapitalining to'langan qismi, muddatsiz nekumulyativ imtiyozli aksiyalar, emission daromad, sof foyda hisobidan shakllantirilgan zaxira summalari va o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasidan tashkil topadi.

Tijorat banklari asosiy (birinchi darajali) kapitali xalqaro Bazal andozalariga asosan ustav kapitalining to'langan qismi, muddatsiz nekumulyativ imtiyozli aksiyalar, emission daromad, sof foyda

hisobidan shakllantirilgan zaxira summalari va o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasidan tashkil topadi.

Tijorat banklari ikkinchi darajali (qo'shimcha) kapitali kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxiraning riskka tortilgan aktivlar miqdori 1,25 foizidan oshib ketmaydigan qismi, qayta baholash zaxirasi, subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari va konsolidatsiyalashgan shu'ba korxonalarini tashkil etish maqsadiga yo'naltirilgan qo'yilmalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston tijorat banklari kapitalining tarkibi va uning yetarliligiga qo'yilgan talablar Markaziy bankning 1998-yil 2-noyabrda tasdiqlangan 420-sonli "Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risi"da nizomi asosida tartibga solinadi.

O'zbekiston tijorat banklari birinchi darajali kapitali tarkibiga xalqaro Bazel andozalaridan farqli o'laroq, bankning ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo'lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya zaxirasi alohida manba sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, tijorat banklarining joriy yildagi sof foydasi ikkinchi darajali kapitali tarkibiga kiritilgan.

Mazkur paragrafning poyonida ta'kidlash mumkinki, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida aktiv operatsiyalar uchun zarur bo'lgan resurslarni shakllantiradi, banklarning passiv operatsiyalari xarajatlarni keltirib chiqaradi.

17.2. Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag'larini bank hisobvarag'iga, jamg'armalar qo'yishga jalb qilish bo'yicha passiv operatsiyalar

Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag'larini bank hisobvarag'iga, jamg'armalar qo'yishga jalb qilish bo'yicha passiv operatsiyalar.

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik subyektlari kabi o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatiladi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Undan tashqari, uning aktiv operatsiyalari obykti orqali aniqlanadigan bank faoliyatining ko'lami, ular joylashtiradigan

resurslar hajmi, miqdori, jalb qilingan mablag'lar summasiga bog'liq bo'ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo'sh pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari orqali tashkil topadi va bank balansining passiv qismida yuritiladi. Bank resurslarini ikki katta guruhga bo'lish mumkin. Bular, banklarning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lardir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi – bu jalb qilingan depozitlar, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurlardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'lik bo'lganligi sababli passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir qiladi.

Bank resurlarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'lari tashkil qiladi. Bank boshqa kapitalarni jalb qilish uchun bank o'z kapitalining yetarli darajasi miqdorini ko'rsatish lozim.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bankka sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Bank resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa o'z navbatida banklar faoliyatini doimiylikiga asos hisoblanadi.

Jalb qilingan mablag'lar aktiv operatsiyalarni, avvalo kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun pul resurslariga bo'lgan ehtiyojni qoplaydi. Ularning roli juda katta bo'lib, bank resurslarining 70%dan ortig'ini tashkil qiladi. Yuridik va jismoniy shaxslarning

vaqtinchalik bo'sh mablag'laridan foydalanish orqali, tijorat banklari ular yordamida xalq xo'jaligining va aholining qo'shimcha aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, pullarni kapitalga aylanishiga yordam beradi.

Banklar mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi. Bu quyidagi normativlar: kapital yetariligi, bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal risk miqdori, aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va boshqalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomasiga muvofiq, aholidan pul omonatlarini jalb qilish miqdori bankning o'z kapitali miqdori bilan chegaralanadi.

Hozirgi kunda banklar amaliyotida mavjud me'yoriy hujjatlardagi asosan:

1. davlat ixtisoslashtirilgan banklar bazasida tashkil topgan tijorat banklari uchun jalb qilinadigan mablag'lar hajmi o'z kapitalining 25 barobaridan oshmasligi kerak;

2. yopiq turdagi aksioner banklar uchun 20 barobardan oshmasligi;

3. ochiq turdagi aksioner banklar uchun 15 barobardan oshmasligi kerak.

Rejali iqtisodiyot davrida banklarda bo'sh turgan mablag'larini jalb qilishdan manfaatdorlik yo'q edi, chunki banklarning aktiv operatsiyalari miqdori jalb qilingan mablag'lar miqdoriga qarab emas, balki kredit qo'yilmalar bo'yicha o'rnatilgan limitga qarab aniqlanar, jalb qilingan mablag'lar bo'yicha rag'batlantirish bilan banklar shug'ullanmas edilar. Aksariyat hollarda yirik loyihalarni amalga oshirish uchun bank ssudalari o'rniga ko'proq byudjet mablag'lari jalb qilinardi. Shu bois muddatli omonatlarni o'rta va uzoq muddatli kredit manbalari sifatida jang'arishga ehtiyoj bo'lmagan.

Ikki pog'onali bank tizimiga o'tilishi, iqtisodiy mustaqil tijorat banklarining tashkil topishi, banklarning o'z-o'zini moliyalashtirish tamoyiliga o'tishi, passivlar va aktivlar muvofiqligiga erishish muammosi bank faoliyatida dolzarb masalalarga aylandi. Bozor

munosabatlarining rivojlantirish bank resurslarining ham turli-tumanlashuviga olib keldi.

Banklar jalb qiladigan mablag‘lar tarkibi turlicha bo‘ladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar kiradi: bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag‘lar (depozitlar), o‘z qarz majburiyatlarini chiqarish yo‘li bilan mablag‘larni to‘plash (depozit va jamg‘arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar) va banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag‘lari va boshqalar kiradi. Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig‘ish usuliga qarab quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

- 1) depozitlar;
- 2) nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablag‘larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablag‘larini qo‘yilmalarga jalb qilish operatsiyalari depozit operatsiyalari deyiladi.

Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka ham manfaatlidir. Ko‘pgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xo‘jalik sohalarini qulay shartlar asosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari orasidagi farq bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi bank marjasi (mukofoti) bo‘lib hisoblanadi.

Bankning «Oltin qoidasi»ga ko‘ra, bank moliyaviy talablarining hajmi va muddati bank majburiyatlari miqdori va muddatiga mos kelishi kerak. Bu qoidaga rioya qilib, banklar joriy schyotlar bo‘yicha qoldiqlarni kredit resursi sifatida ishlata olmaydilar, chunki mijozlar ularni xohlagan vaqtda talab qilib olishlari mumkin. Vaholanki, mijozlar, odatda, o‘z mablag‘larining hammasini birdaniga olishmaydi, shuning uchun, bankning naqd pul rezervi omonatlarga nisbatan shakllanadi.

Bundan tashqari, aksariyat bank operatsiyalari naqd pulsiz ko‘rinishda amalga oshiriladi. Kassa zaxiralari ko‘rinishida bo‘lmagan naqd pullar bank likvidligini oshiradi va u boshqa mijozlarga yoki bankka kredit sifatida yo‘naltirilishi mumkin. Kassa zaxiralaridan tashqari tijorat banklari tomonidan depozitlardan kredit resursi sifatida foydalanishda boshqa cheklovlar bo‘lib, u O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o‘rnatiladigan majburiy zaxiralar shaklida ifodalanadi.

Depozit hisobvaraqlari turlicha bo'lishi mumkin va ularning tasniflanishi asosida qo'yilmalar manbai, ularning maqsadli yo'naltirilganligi, daromadlilik darajasi va boshqa shu kabi mezonlar yotadi, ammo aksariyat hollarda mezon sifatida pul qo'yuvchi toifasi va qo'yilmani olish shakllari inobatga olinadi.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

1. yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar);
2. jismoniy shaxslar;

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

3. muddatli depozit mablag'lar;
4. talab qilib olingunga qadar depozit mablag'lar;
5. aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag'lar ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi;

6. 3 oy muddatgacha depozitlar;
7. 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
8. 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
9. 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
10. 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib turli aktivlarga joylashtiriladi.

Talab qilib olinguncha qadar depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag'lardir.

Ularga joriy, hisob-kitob, byudjet va hisob – kitoblarni amalga oshirishi yoki mablag'lardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq hisobvaraqlardagi mablag'larni, boshqa banklarning vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlarni kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob-kitoblar uchun mo'jallangan. Bu hisobvaraqdagi mablag'lar harakati naqd pul, pul o'tkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bank likvidligini boshqarish nuqtayi nazaridan qaraganda joriy va byudjet hisobvaraqlari, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish bo'yicha hisobvaraqlar, maxsus hisobvaraqlar

banklar uchun foydaliroq hisoblanadi. Chunki bu mablag‘lar yuqori likvidlikka ega. Bu depozit turining asosiy kamchiligi – ular bo‘yicha juda kam miqdorda foizlarning to‘lanishi yoki umuman to‘lanmasligidir. Bundan tashqari joriy va byudjet hisobvaraqa egalari o‘zlarining statuslaridan kelib chiqib kredit olmaydilar, bu esa banklarga mablag‘larni o‘z rejalari asosida ishlatishga imkon beradi.

Talab qilib olguncha bo‘lgan depozitlarga banklarning korrespondent banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqaqidagi mablag‘larini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqaqlar ular hisob-kitoblarni va to‘lovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir birlarining topshiriqlari bo‘yicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvarag‘i «Nostro» scheti, mazkur bank boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvarag‘i «Loro» scheti deb yuritiladi va bunday hisobvaraqaqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqaqlardan to‘lovlari, qoidaga ko‘ra, ulardagi mablag‘lar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular bo‘yicha mavjud mablag‘lardan ko‘proq operatsiyalar o‘tkazish zaruriyati tug‘ilganda, vakilga alohida balans hisobvarag‘idan overdraft krediti berilishi mumkin.

Talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlarga kontokorrent hisobvarag‘i mablag‘larini ham kiritish mumkin.

Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha yuqoridagi depozitlardan tashqari nau-hisobvaraqaqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olingungacha bo‘lgan depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

11. depozitning bu turida xohlagan vaqtda, xohlagan summada mablag‘ni qo‘yishi yoki olishi mumkin;
12. depozit muddati chegaralanmagan;
13. kam miqdorda foiz to‘lanadi;
14. bu turdagi depozitlar bo‘yicha Markaziy bankga o‘tkaziladigan majburiy rezervlar salmog‘i yuqori va h.k.

Tijorat banklarida jalb qilingan mablag‘lar tarkibida talab qilib olinguncha depozitlar turlicha hajmga ega. Bu odatda, bank resurslarini shakllantirishning eng arzon manbaidir. Mablag‘larning yuqori harakatchanligi tufayli talab qiluvchi hisobvaraqaqlardagi qoldiq doimiy emas, ba’zida juda o‘zgaruvchan. Hisobvaraqa egasi istagan paytda

mablag'larni olish ehtimoli bank oborotida yuqori likvid aktivlarning hissasi ko'proq bo'lishini talab qiladi. Bu esa kamroq likvidlikka ega bo'lgan, biroq yuqori daromad keltiruvchi aktivlarning hissasining qisqarishi evaziga yuz beradi. Shu sababli banklar talab qilgungacha hisobvaraqlariga past foiz to'laydilar yoki umuman to'lamaydilar. Biroq, talab qilguncha hisobvaraqlardagi mablag'larning yuqori darajadagi harakatchanligiga qaramasdan, ularning minimal, doimiy qoldig'ini aniqlash va ulardan barqaror kredit resursi sifatida foydalanish imkoniyatiga banklar ega bo'lmog'i lozim.

Muddatli depozitlar – bu banklar tomonidan ma'lum muddatga jalb qilinadigan depozitlardir. Bu turdagi depozitlar qo'yilgan muddatda o'zgarmas bo'lishi lozim va ular joriy to'lovlar uchun ishlatilmaydi. Muddatli qo'yilmalar mablag'larni shartnoma bo'yicha muddat va shartlarda to'liq bank ixtiyoriga berishni anglatadi, bu muddat tugashi bilan muddatli qo'yilma xohlagan paytda egasi tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Muddatli qo'yilma bo'yicha to'lanadigan foiz hajmi depozit muddati, summasi va shartnomani pul qo'yuvchi tomonidan bajarilishiga bog'liqdir. Qo'yilmaning muddati va summasi qanchalik katta bo'lsa, foizi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek amaliyotda asosan 1, 3, 6, 9, 12 oy yoki yanada uzoqroq muddatga qo'yilmalar rasmiylashtiriladi. Bunday aniq chegaralar pul qo'yuvchilarni o'zlarining mablag'larini ratsional tashkil qilish va qo'yilmalar qo'yishga rag'batlantiradi, shuningdek banklarga o'zlarining likvidliklarini boshqarish uchun sharoit yaratadi. Pul qo'yuvchi tomonidan qo'yilma bo'yicha mablag'larni muddatidan oldin olinganda u shartnomada ko'rsatilgan foizlardan to'liq yoki qisman mahrum bo'lishi mumkin. Odatda bunday hollarda foizlar talab qilgungacha qo'yilmalarga to'lanadigan foizlar hajmigacha pasaytiriladi. Muddatli depozitlar depozitlarning boshqa turlariga nisbatan bankka barqaror resurs bazasini ta'minlaydi. Shu bois tijorat banklari muddatli depozitlar salmog'ini ko'paytirishga harakat qilishlari lozim.

Muddatli depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

15. aniq muddatga ega va ular bo'yicha o'zgarmas (depozit siyosatida ko'rsatilgan) foiz to'lanadi;

16. joriy hisob-kitoblar uchun foydalanilmaydi;

17. mijoz tomonidan muddatidan oldin olinmasligi lozim aks holda foiz to'lash bo'yicha shartnoma shartlari bekor qilinadi va talab qilib olinguncha depozit miqdorida foiz to'lanishi mumkin;

18. mablag'lar sekin aylanadi, uzoq muddatli ssudalarga yo'naltiriladi;

19. majburiy rezerv normasi nisbatan past bo'lishi mumkin va h.k.

Jamg'arma depozitlari aholi pul jamg'armalarining to'planishi uchun xizmat qiladi. Jamg'arma depozitlarga pul mablag'larini jamg'arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo'yilmalar kiradi. Ularning maxsus xususiyatli tomonlari – saqlashning rag'batlantirilishi va yuqori daromadlilik darajasi, ma'lum davr ichida jamg'arila borishi kabilar hisoblanadi.

Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati to'lovlar yordamida amalga oshiriladi, banklarning daromdlari vujudga keltiriladi.

17.3. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu banklarning passiv operatsiyalari natijasida shakllantirilgan mablag'larini iqtisodiy jihatdan daromad (foyda) olish maqsadida turli maqsadlarga joylashtirish va likvidligini ta'minlash bilan bog'liq operatsiyalardir. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyatida juda muhim hisoblanadi. Chunki ular ushbu operatsiyalar orqali daromadlarni shakllantiradilar va aktiv operatsiyalar doimo ma'lum darajada risk, ya'ni qarzdorning defolti (to'lovga qobiliyatsizlik) bilan bog'liq bo'ladi.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu banklarning passiv operatsiyalari natijasida shakllantirilgan mablag'larini iqtisodiy jihatdan daromad (foyda) olish maqsadida turli maqsadlarga joylashtirish va likvidligini ta'minlash bilan bog'liq operatsiyalardir.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari iqtisodiy mohiyatiga ko'ra:

- ssuda operatsiyalari (kreditlash);
- hisob – kitob operatsiyalari;
- kassa operatsiyalari;
- investitsiya va fond operatsiyalari;
- valyuta operatsiyalari va kafolatlar berish bilan bog'liq operatsiyalardan iborat.

Ssuda operatsiyalari orqali banklar mamlakatdagi faoliyat yuritayotgan mulkiy shaklidan qat'iy nazar barcha xo'jalik subyektlariga tegishli kerditlarni beradi. Ma'lumki, bank kreditlari bir yilgacha –

qisqa muddatli, bir yil va undan ko'p davrga – uzoq muddatli kreditlarga bo'linadi.

Hisob – kitob operatsiyalarida banklar mijozlarning topshiriqlariga asosan turli maqsadlarga ularning hisobvaraqlarini debetlash orqali o'tkazadi, shuningdek, ssuda operatsiyalari ham bevosita kredit oluvchining ssuda hisobvarag'ini debetlash orqali amalga oshiriladi.

Hisob – kitob operatsiyasi - banklar mijozlarning topshiriqlariga asosan turli maqsadlarga ularning hisobvaraqlarini debetlash orqali o'tkazadi, shuningdek, ssuda operatsiyalari ham bevosita kredit oluvchining ssuda hisobvarag'ini debetlash orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya operatsiyalarida banklar ho'jalik yurituvchi subyektlar va davlatning qimmatli qog'ozlariga moliyaviy mablag'larni joylash-tiradi. Albatta ushbu operatsiyalar banklar uchun ma'lum darajadagi riskli operatsiyalar hisoblanib, banklarning foydasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Fond operatsiyalarida banklar qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bajarish bilan birga, fond birjalarida oldi – sotdi qilinadigan qimmatli qog'ozlar va veksellar bilan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Investitsiya operatsiyasi - banklar xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlatning qimmatli qog'ozlariga moliyaviy mablag'larni joylashtiradi.

Banklar **kassa operatsiyalari** orqali mijozlarga naqd pullarni berish va ulardan naqd pullarni qabul qilish bilan bog'liq ishlarni amalga oshiradi.

Banklarning **valyuta operatsiyalari** bevosita xorijiy mamlakatlar milliy valyutasini oldi – sotdisi bilan bog'liq operatsiyalar hisoblanib, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursini o'zgarishi hisobiga foyda yoki zarar ko'rish mumkin.

Kassa operatsiyalari - orqali mijozlarga naqd pullarni berish va ulardan naqd pullarni qabul qilish bilan bog'liq ishlarni amalga oshiradi.

Valyuta operatsiyalari - bevosita xorijiy mamlakatlar milliy valyutasini oldi – sotdisi bilan bog'liq operatsiyalar hisoblanib, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursini o'zgarishi hisobiga foyda yoki zarar ko'rish mumkin.

Banklar yirik va yuqori darajadagi to'lov qobiliyatiga ega moliyaviy muassasa sifatida kompaniya, korporatsiya va boshqalarga uchinchi shaxs sifatida **kafolatlar** berishi mumkin. Albatta, berilgan kafolatlar evaziga banklar ma'lum darajadagi foydani olishni rejalashtiradi.

Yuqorida qayd eilganlarga asoslanib, banklarning aktiv operatsiyalarini to'rtta guruhga ajratish mumkin.

1. Erkin zaxiralar – bunga kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlaridagi qoldiqlar, boshqa kredit tashkilotlarining vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar. Erkin zaxiralar yuqori likvidli mablag'lar hisoblanib, bankka qisman yoki umuman daromad keltirmaydi.

2. Berilgan kreditlar va depozit ko'rinishida boshqa moliya muassasalariga, shuningdek Markaziy bankka joylashtirilgan mablag'lar.

3. Investitsiyalar – bu bankning qimmatli qog'ozlarga va nomoddiy aktivlarga, shuningdek pay ko'rinishida xo'jalik faoliyatiga yo'naltirilgan resurslari.

4. Bankning o'ziga (ichki investitsiyalar) moddiy va nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan mablag'lari. Bunga bank faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan binolar, jihozlar va boshqa uskunalar kiradi.

Tijorat banklarining daromadi bankning 2 va 3 guruhiga kiruvchi aktiv operatsiyalari hisobidan tashkil topib, bank aktivlarining risk darajasi qancha yuqori bo'lsa, ushbu operatsiyalardan kelayotgan daromadlar miqdori ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Demak, banklarning aktiv operatsiyalari daromad keltirish darajasiga qarab:

1. Daromad keltiradigan (kredit va investitsiyalar) aktivlar;

2. Daromad keltirmaydigan (erkin zaxiralar, moddiy) aktivlarga bo'linadi.

Aktivlar Markaziy bankning 2000-yil 26-apreldagi 420 – sonli yo'riqnomasiga asosan riskka tortilgan darajasiga qarab to'rtta guruhga bo'linadi.

3. Birinchi guruhga – riskdan ozod bo'lgan aktivlar – 0;

4. Ikkinchi guruhga – minimal risk darajasiga ega aktivlar – 20;

5. Uchinchi guruhga – o'rta risk darajasiga ega aktivlar – 50;

6. To'rtinchi guruhga – yuqori riskli aktivlar – 100.

Markaziy bank boshqaruvi tomonidan 1998-yil 9-sentyabrda tasdiqlangan 242 – sonli "Tijorat banklari va ularning filiallari tomonidan

aktivlar sifatini tasniflash, ssudalar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar o'rmini qoplash uchun tashkil etiladigan zaxirani shakllantirish va undan foydalanish" tartibiga asosan bank kreditlari yaxshi kreditlar, standart kreditlar, substandart kreditlar, shubhali kreditlar va umidsiz kreditlar sifatida tasniflanadi.

Bank kreditlarini tasniflashdan asosiy maqsad ularni to'liq qaytarishini ta'minlash bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirishga qaratiladi. Bank kreditlari "Yaxshi" deb tasniflanganda ularda qaytarilmasligi alomatlar bo'lmaydi, shu bois ushbu kreditlar bo'yicha tegishli zaxiralar ajratilmaydi. Foizlar muddati o'tgan ssudalar «Yaxshi» deb tasniflanishi mumkin emas.

Kreditlar "Standart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha qaytarilmagan kredit summasining 10 foizi miqdorida zaxiralar tuzishi shart.

"Substandart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 25 foiziga teng bo'lgan zaxiralarni shakllantirishi lozim.

"Shubhali" deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarz to'lanmagan summasining 50 foizi miqdorida zaxirani tashkil etishi shart.

Bank tomonidan berilgan kreditlar kamida 180 kunga kechiktirilganda bular "umidsiz" deb tasniflanadi. Umidsiz deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 100 foizi miqdorida zaxiralar yaratishi kerak.

Bank aktivlari likvidli, ya'ni tez naqd mablag'ga aylantirish imkoniyati bo'lishi kerak. Bank aktivlari likvidlilik nuqtayi nazaridan quyidagilarga bo'linadi:

7. Yuqori likvidli aktivlar – bevosita pul ko'rinishidagi mablag'lar bo'lib, ushbu aktivlar istalgan paytda bank maburiyatini bajarishga yo'naltirilishi mumkin;

8. Qisqa muddatli likvidli aktivlar – qisqa muddatli kreditlar va ikkilamchi bozorga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar;

9. Qiyin realizatsiya qilinadigan aktivlar – o'rta va uzoq muddatli kreditlar, ikkilamchi bozorga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar, pay ulushlari va boshqalar;

10. Past likvidli aktivlar – bankning asosiy vositalariga yo'naltirilgan mablag'lar kiradi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning aktiv operatsiyalari ularning foydasini shakllantirishga xizmat qilish bilan birga, ma'lum darajadagi risklarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Banklar aktiv operatsiyalarni

bajarishda asosiy e'tiborni mavjud risklarning darajasini pasaytirish orqali balansning likvidligini ta'minlashga qaratadi.

17.4. Tijorat banklarining noan'anaviy operatsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari mijozlarning moliyaviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va foyda manbasini oshirish maqsadida qator noan'anaviy operatsiyalarni bajaradi. Bunday operatsiyalar sirasiga **faktoring, kredit – ijara (lizing), kontokorrent (overdraft), forfeiting, trast** kabi operatsiyalarni kiritish mumkin.

Faktoring operatsiyalari

Faktoring operatsiyalarida banklar tovar sotib oluvchining qarz hujjatlarini sotib oladi, unda asosan uchta tomon ishtirok etadi.

Birinchisi, ***faktor – vositachi***, bankning faktoring operatsiyalarini bajaruvchi bo'limi. Odatda, rivojlangan mamlakatlar tajribasida faktoring operatsiyalarini amalga oshirishga ixtisoslashgan faktoring kompaniyalari tashkil etish amaliyoti ham mavjud.

Ikkinchisi, ***mijoz (tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi)***, faktor – vositachi bilan kontrakt tuzuvchi sanoat yoki savdo firmasi.

Uchinchisi, ***tovar sotib oluvchi***.

Mijoz sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinishi lozim bo'lgan pul mablag'ini talab qiluvchi hujjatlar asosida "faktor – vositachi" bilan faktoring operatsiyasi bo'yicha shartnoma tuzadi. Faktor – vositachi imzolangan faktoring shartnomasi asosida, ma'lum komission to'lov hisobiga mijozga sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarga to'lovni amalga oshiradi. Sodaroq qilib aytganda, faktor – vositachi mijozdan tovar sotib oluvchiga mablag'larni to'lash bilan bog'liq to'lov hujjatlarni komission to'lov asosida "sotib oladi".

Faktor – vositachi mijoz bilan faktoring operatsiyasini imzolatganda tovar sotib oluvchining moliyaviy holatini oqilona baholashi juda muhim hisoblanadi. Agar sotib oluvchining moliyaviy holati yomonlashib, faktoring operatsiyasi bo'yicha faktor – vositachi tomonidan mijozga to'lagan summani to'lay olmasa, ushbu zarar faktor – vositachining gardaniga tushadi.

Iqtisodiyotda faktoring operatsiyalarni vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

– sotib oluvchi korxonalar va tashkilotlar olingan tovar yoki koʻrsatilgan xizmatlarga toʻlashi lozim boʻlgan mablagʻlarni oʻz vaqtida toʻlash imkoniyatlarining mavjud emasligi. Bu qator ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlar tufayli vujudga keladi;

– tovar sotuvchi yoki xizmat koʻrsatuvchi mijozning ishlab chiqarish jarayonini doimiy ravishda davom ettirib turishi uchun moliyaviy mablagʻlarga boʻlgan ehtiyojni taʼminlashning zarurligi;

– banklarning moliyaviy mablagʻlardan samarali foydalanish hisobiga qoʻshimcha foydani shakllantirishga boʻlgan ehtiyojning mavjudligi.

Kredit – ijara (lizing)

Iqtisodiy nuqtayi nazardan, ***kredit – ijara (lizing)*** murakkab savdo – moliya – kredit operatsiyalarining bir shakli hisoblanadi. Kredit – ijaraning asosiy xususiyatlari sifatida lizing muddati davomida ijaraga berilgan vositalarga nisbatan egalik huquqini saqlab qolishdir. Uning asosiy shakllaridan biri mashina va jihozlarni ijaraga berish, asosiy usullaridan biri investitsiyalarni moliyalashtirish va taʼminotni faollashtirish hisoblanadi.

Kredit – ijara (lizing) operatsiyasida odatda uch tomon ishtirok etadi:

1. ishlab chiqaruvchi (tovar sotuvchi), boʻlajak lizing beruvchiga tegishli mashina va jihozlarni sotuvchi yuridik shaxs;

2. lizing beruvchi, tovar sotuvchidan mashina va jihozlarni sotib oluvchi, mulkning egasi sifatida lizing shartnomasiga asosan maʼlum muddatga va toʻlov evaziga mashina va jihozlarni lizing oluvchiga beruvchi. Odatda, lizing beruvchi sifatida etarli darajada moliyaviy mablagʻga ega boʻlgan banklar, ixtisoslashgan lizing kompaniyalari, korxonalar maydonga chiqadi;

3. lizing oluvchi, lizing shartnomasiga maʼlum muddat va toʻlovga asosan mashina va jihozlarni oluvchi shaxs.

Odatda, lizing oluvchi sifatida asosan yuridik shaxslar maydonga chiqadi. Lizing beruvchi va lizing oluvchi oʻrtasida tuzilgan shartnomaga koʻra, lizingga olingan mashina va jihozlarning shartnoma muddati tugagandan soʻng lizing beruvchiga qaytariladi yoki lizing oluvchining ixtiyorida qoladi. Lizing oʻziga xos boʻlgan shartnoma hisoblanadi, unda ijara elementlari va kredit elementlari mujassamlashtiriladi. Shu bois, lizing soʻzi “kredit – ijara” tarzida talqin etiladi.

Lizing iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, kredit munosabatlariga xos bo'lib, kreditning iqtisodiy mohiyati va elementlarini o'zida aks ettirsada, kredit sifatida to'liq e'tirof etilmaydi. Chunki, kreditor va qarzdor kapital sifatida pul mablag'i bilan emas, balki ishlab chiqaruvchi jihozlar vositasida o'zaro munosabatga kirishadi. Shu bilan birga, lizing kredit hisoblanib, unda kreditning barcha tamoyillari o'z aksini topadi, shu jihatdan lizing qiymat shaklidagi kredit ko'rinishida emas, balki tovar shaklidagi kredit sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotda lizingning qator ijobiy jihatlari mavjud bo'lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

– lizing oluvchi korxonada va tashkilotlarda mashina va jihozlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'lar yetishmovchiligi yoki mavjud emasligi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'z faoliyatini yangidan boshlayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga qimmat va zamonaviy mashina va jihozlarni sotib olish bilan bog'liq muammolarni yechishga yordam beradi. Bu iqtisodiyotda ishlab chiqarishni tashkil etishga va boshqa qator ijtimoiy – iqtisodiy ziddiyatlarni oldini olishda muhim rol o'ynaydi;

– ishlab chiqaruvchi tomonidan ishlab chiqarilgan mashina va jihozlarni sotish bilan bog'liq muammolar bartaraf etilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi ta'minlanadi;

– lizing beruvchining ixtiyoridagi pul mablag'lari samarali manbalarga joylashtiriladi va buning natijasida ma'lum darajada foyda olish imkoniyati vujudga keladi.

Kontokorrent operatsiyalari

Banklarning noan'anaviy operatsiyalaridan biri ***kontokorrent operatsiyalar*** hisoblanadi. Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarda mijozlarning banklardagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bo'yicha ma'lum miqdorda debet qoldiq (overdraft) qolishiga ruxsat beriladi. Albatta, bu iqtisodiy jarayon bank va mijoz o'rtasida tegishli shartnoma asosida rasmiylashtiriladi, kontokorrent shartnomasiga binoan mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarida mablag'lar mavjud bo'lmagan holda, unga to'lovlarni amalga oshirish uchun tegishli summani debet qoldig'i hisobidan o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi.

Shu tariqa, bank va mijoz o'rtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan muddat davomida kontokorrent (overdraft) operatsiyasi amalga

oshiriladi. Uning ishtirokchilari bank va bankning mijozi hisoblanib, bank kontokorrent (overdraft) shartnomasini tuzayotganda mijozning moliyaviy holati, balansining likvidligi va boshqa mezonlariga alohida e'tibor qaratadi. Bunda asosan bank bilan uzoq yillardan buyon hamkorlik qilib kelayotgan va asosli to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan hamda ishonchli mijozlari yuqori mavqega ega bo'ladi.

Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarining qator afzalliklari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

– mijozning qisqa muddatli moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi va qo'shimcha hujjatlarni rasmiylashtirish uchun ketadigan vaqt va moliyaviy mablag'larni tejash imkoniyatini beradi;

– banklarga moliyaviy mablag'larni ishonchli va samarali maqsadlarga joylashtirish imkoniyatini berish bilan birga, qo'shimcha foyda olishga sharoit yaratadi.

Forfeyting operatsiyalari

Forfeyting operatsiyalari asosan yirik banklar va kompaniyalar o'rtasida uzoq muddatga, juda katta miqdordagi moliyaviy mablag'larni to'lashda qo'llaniladigan operatsiyalar hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyasida, faktoring operatsiyasidagi kabi uch tomon ishtirok etadi. Birinchisi, mol yetkazib beruvchi, ikkinchisi, mol sotib oluvchi va uchinchisi, vositachi – bank yoki moliyaviy muassasa.

Forfeyting operatsiyalarining faktoring operatsiyalaridan asosiy farqi sifatida ushbu operatsiyalar uzoq muddatga (6 oydan 5 – 6 yilgacha) va yirik summalarga tuzilishini ta'kidlash mumkin.

Forfeyting iqtisodiy termeni odatda majburiyatni sotib olish ma'nosida qo'llaniladi, uni so'ndirish tovar va xizmatlarni sotib olish jarayonida kelgusida yuz beradi. “a forfait” so'zi fransuzchadan vujudga kelgan bo'lib, “huquqdan voz kechish” ma'nosini anglatadi. Forfeytingda pul mablag'ini olishga talabgor bo'lgan sotuvchi o'tkaziladigan veksel inodassamentiga¹⁵⁴ “to'lovni qaytarish shartsiz” so'zini qayd etish orqali to'lov regressidan¹⁵⁵ o'zini himoya qiladi. Forfeyting vekselni sotuvchi asosan yirik eksporterlar hisoblanib, ular vekselni to'lov hujjati sifatida akseptlab sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarning summasini diskont asosida zudlik bilan to'lash hisobiga barcha risk va majburiyatlar bilan birgalikda forfetterga (ya'ni

¹⁵⁴ Indossament – vekselni boshqa shaxsga o'tkazish huquqini beruvchi orqa tarafidagi yozuv.

¹⁵⁵ Regress – oldin to'langan summani qaytarishni talab etish.

vekseldagi summani to'lab beruvchi va o'zida qayd etib boruvchi bankka) o'tkazadi.

Agar importyor birinchi darajali to'lov qobiliyatiga va yuqori moliyaviy mavqega ega bo'lmasa, har qanday forfetterlangan qarz summa aval¹⁵⁶ shaklida kafolatlangan yoki chaqirib olinmaydigan bank kafolatiga ega bo'lishi lozim.

Vekselni forfetterlash paytida undagi summa forfet krediti berilayotgan to'liq muddatga diskont asosida forfetter tomonidan avans tarzida ushlab qolinadi. Eksporter forfet krediti bo'yicha hech qanday majburiyatni o'ziga olmaydi, faqatgina u jo'natayotgan tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning sifati va tuzilayotgan hujjatlarning qonuniyligi hamda haqoniyligini ta'minlashga mas'ul hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyalariga misol sifatida AQShning Boing samolyotini ishlab chiqaradigan kompaniya bilan yirik avikompaniyalar o'rtasidagi o'zaro oldi – sotdilarni keltirish mumkin. Chunki, boeng samolyotlarining bahosi juda yuqori bo'lishi aviakompaniyalarga ushbu mablag'larni birdan to'lash imkoniyatini bermaydi, biroq o'z navbatida ishlab chiqarilgan samolyot uchun tegishli to'lovni ololmagan samolyotsozlik kompaniyasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda muammolar vujudga keladi. Aynan shu muammo banklarning ishtirokida forfeyting operatsiyalari orqali hal etiladi.

Bundan bank samolyotni sotib olgan aviakompaniyaning boeng kompaniyasi oldidagi majburiyatlarini sotib oladi (savdo trattasi, o'tkazma yoki oddiy veksellik shaklida) va to'lovni bir yo'la amalga oshiradi, kelgusida esa bank va aviakompaniya o'rtasida tuzilgan shartnomaga bo'yicha asosiy summaga tegishli jadval asosida, qo'shimcha foiz to'lovlari bilan birgalikda undirib boriladi.

Trast operatsiyalari

Xalqaro bank amaliyotida ***trast operatsiyalari*** banklar mijozlarning topshiriqlariga asosan ularning mulkini boshqarish yoki ishonchli vakil sifatida ularning nomidan xizmatlarni bajaruvchi shaxs.

Tijorat banklarida trast – bo'limlari trast operatsiyalari doirasida quyidagi uch yo'nalishdagi ishlarni bajaradi:

– mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarish;

---

¹⁵⁶ Aval – veksellik bo'yicha to'lanmay qolgan summani to'lab berish haqida majburiyatni olish.

- ishonchli vakil sifatida xizmatlarni bajarish va otaliqqa olish;
- agentlik (vositachilik) xizmati.

Mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarish. Meroslarni boshqarishda ularning asosiy vazifalari sud qarorini olish, meros bilan bog‘liq mol – mulklarni butligi va xafsizligini ta‘minlash, ma‘muriy xarajatlarni amalga oshirish, qarzlarni to‘lash yoki undirish, mol – mulk bilan bog‘liq soliqlarni to‘lash va vasiyatchining merosxo‘rlariga tegishli xizmatlarni ko‘rsatish va yordam berish. Masalan, amaliyotda bunday holat mulkdorning farzandlari voyaga yetmaganda, erta olamdan ko‘z yumushi natijasida vujudga kelishi mumkin.

Mijozning ishonchli vakili sifatida ishlarni bajarish yoki shart-noma asosida vaqtinchalik mol – mulkni boshqarish. Bu shakldagi operatsiyalar mijoz uzoq muddatga safarga yoki jismoniy zaifligi oqibatida o‘ziga tegishli mol – mulk (uy – joy, mashina, uy hayvonlari va boshqalar)ni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lmagan holatda yuz beradi.

Agentlik (vositachilik) xizmati

1. qimmatli qog‘ozlarni saqlashga qabul qilish;
2. qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlarni undirish;
3. qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olinadigan daromadlar haqida benefitsarga ma‘lumot berib turish;
4. muddati tugagan qimmatli qog‘ozlarni so‘ndirish;
5. qimmatli qog‘ozlarni sotish va sotib olish;
6. benefitsarning hisobvaraqlari bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish;
7. sug‘urta polislarini rasmiylashtirish;
8. seyflarni ijaraga berish.

Yakunlovchi fikr sifatida ta‘kidlash mumkinki, har qanday iqtisodiyotda banklarning noan‘anaviy operatsiyalarini rivojlanishiga qator omillar ta‘sir qiladi.

Xususan, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining barqarorligi, real inflyatsiya darajasining xalqaro amaliyotda umumqabul qilingan me‘yorlarini ta‘minlanishi, bank tizimiga aholi va mijozlar ishonchining mustahkamligi kabilar shular jumlasidandir.

17.5. Tijorat banklari daromad va xarajatlari

Tijorat banklarining daromadi foizli va foizsiz daromadlardan iborat. Tijorat banklarining daromadlari tarkibida foizli daromadlar asosiy salmoqni egallaydi. Daromadlar bank balansining passivida hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari daromadlarini manbalari turli – tuman bo‘lib, ularni quyidagi tartibda guruhlash mumkin.

1. Mulkiy shaklidan qat’iy nazar yuridik va jismoniy shaxslarga qisqa, o‘rta va uzoq muddatga so‘mda va xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar bo‘yicha daromadlar.

2. Markaziy bankdagi va boshqa banklardagi vakillik hisobvараqlar bo‘yicha daromadlar.

3. Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar bo‘yicha daromadlar.

4. Trast, lizing, faktoring va forfeyting operatsiyalari bo‘yicha daromadlar.

5. Qimmatbaho metallar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar bo‘yicha daromadlar.

6. Qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan REPO bitimlari bo‘yicha daromadlar.

7. Xorijiy valyutalar kursining o‘zgarishi natijasida olinadigan daromadlar.

8. Berilgan kafolatlar va tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlar.

9. Qaram xo‘jalik jamiyatlariga, qo‘shma korxonalariga va shu‘ba xo‘jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar.

10. Maslahat va vositachilik xizmatlaridan olingan daromadlar.

11. Boshqa daromadlar.

12. Tijorat banklarining foizli daromadlari asosan ular tomonidan berayotgan kreditlar hisobidan shakllanadi.

Tijorat banklarining xarajati foizli va foizsiz xarajatlardan iborat bo‘ladi. Xarajatlar bank balansining aktiv tomonidan hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari o‘z faoliyatini tashkil etish jarayonida turli xarajatlarni amalga oshiradi, shu bois xarajatlarni moddalar bo‘yicha guruhlarga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq.

13. Bankning moliyaviy resurslarini shakllantirish va uning bevosita faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlar.

2. Ushbu xarajatlar tarkibiga:

14. mijozlarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlariga xarajatlar;

15. depozit sertifikatlar, omonatlar va aksiyalarga to‘lanadigan xarajatlar;

16. boshqa bank va bank bo‘lmagan tashkilotlardan olingan kreditlar bo‘yicha xarajatlar;

17. Markaziy bankdan qayta moliyalash tarzida olingan resurslarga to‘lanadigan xarajatlar;

18. naqd pullarni olib kelish, jo‘natish va saqlash bilan bog‘liq xarajatlar;

19. qimmatli qog‘ozlar va qimmatli metallar bilan bog‘liq operatsiyalar bo‘yicha to‘lanadigan xarajatlar;

20. mahalliy banklarning vakillik hisobvaraqlariga to‘lanadigan xarajatlar;

21. xorijiy banklarning «Loro» vakillik hisobvaraqlariga to‘lanadigan xarajatlar;

22. qaytarilmagan kreditlar bo‘yicha xarajatlar;

23. boshqa xarajatlar;

24. Xodimlarining ish haqi, ijara va boshqa ma‘muriy xarajatlar;

25. ish haqi va moddiy yordam xarajatlari;

26. sug‘urta va badallarga xarajatlar;

27. xodimlarni ijtimoiy himoya va meditsina xarajatlari;

28. ijara, suv, elektr energiya, ta‘mirlash, qo‘riqlash va boshqa xarajatlar.

3. Xizmat safari, transport va amortizatsiya xarajatlari:

29. bank xodimlarining xizmat safari va yashash xarajatlari;

30. transport va yoqilg‘i xarajatlari;

31. bank binosi va boshqa imoratlariga amortizatsiya xarajatlari;

32. transport, mebel va boshqa jihozlarning amortizatsiya xarajatlari;

33. nomoddiy aktivlar va ijaraga topshirilgan binolarga amortizatsiya xarajatlari;

34. soliq to‘lovlari bilan bog‘liq xarajatlar;

35. boshqa xarajatlar.

4. *Bankning imijini ko'tarish va xizmatlarining turini ko'paytirish bilan bog'liq xarajatlar:*

36. reklama va e'lonlarga qilinadigan xarajatlar;

37. prezentatsiya va boshqa tadbirlarni o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar;

38. kitoblar va davriy nashrlarga qilinadigan xarajatlar,

39. homiylik va vasiylik xarajatlari;

40. boshqa xarajatlar.

Tijorat banklarining xarajatlari tarkibida asosiy salmoqni yuqorida keltirilgan birinchi va ikkinchi guruhdagi xarajat moddalari egallaydi.

Tijorat bankining yuqori darajada foydaga ega bo'lishi va kapitalning yetarliligini ta'minlanganligi uning iqtisodiy jihatdan mustahkamligini anglatadi. Bankning yuqori foydaga ega bo'lishi uning raqobatbardoshligini va xizmatlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kapitalning yetarliligini ta'minlanganligi esa bankning aktiv operatsiyalarining hajmini oshirishga va risk darajasini pasaytirishga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

17.6. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlari

Tijorat banklari o'z faoliyati davomida turli xil xizmatlar ko'rsatadilar. Tijorat banklarining bu xizmatlari ular uchun ma'lum daromad olib keladi. Bu daromadlar komission mukofot, o'tkazmalar va yig'imlar shaklida bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o'sib, bu soha bank faoliyatining sezilarli yo'nalishiga, ularning daromadining manbalaridan biriga aylanib bormoqda. O'zbekistonda tijorat banklar faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, ba'zi banklar daromadlari tarkibida asosiy o'rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing (Leasing – ingl. «ijara») operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivojlanmoqda. Bu operatsiyalarning mohiyati shundaki, banklar mashina-uskuna, jihozlar, transport vositalarini sanoat korxonalariga uzoq muddatli ijaraga beradi va ular bilan lizing shartnomalarini tuzadi. Bu holda bank vositalarni sotib olish uchun sanoat korxonalariga ssuda berish o'rniga ularni o'zi sotib oladi va iste'molchilarga ijaraga bergan holda egalik huquqini o'zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foizini emas, balki ijara haqini (lizing

to'lovini) oladi. Korxonalar uchun esa lizing investitsiyalarni moliyalashtirishning maxsus usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga erishishni ta'minlash sharoitida, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash va uni kengaytirish uchun likvid mablag'lar hajmining cheklanganligi va ilmiy-texnika taraqqiyotini joriy qilish sharoitida investitsiyalarni optimallashtirish zaruriyati lizing operatsiyalarning ahamiyatini oshiradi va ularni iqtisodiy faoliyatning muhim vositasiga aylantiradi. Lizing korxonaga kerakli vositalarni shu vaqtning o'zida unchalik katta bo'lmagan xarajatlar evaziga olish imkonini beradi. Ijaraga oluvchi vosita (asbob-uskuna, jihoz va hokazolarni) sotib olish va moliyalashtirishni bir vaqtda hal qiladi. Lizing usulida iste'molchilarning ilg'or texnologiyaga tezroq va arzonroq erishishi yengilroq kechadi va bu ishlab chiqarish vositalarining ma'naviy eskirishi bilan bog'liq xarajatlardan qutilish imkonini beradi. Sanoat korxonalari uchun amortizatsiya darajasining yuqoriligi, ishlab chiqarish vositalarining yuqori samaradorligi, likvidlikning saqlanishi, xususiy kapital harakati, hisob-kitoblarning o'z vaqtida olib borilishi, o'zaro qarzdorliklarning bo'lmasligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor talablariga javob bera olishi va boshqa omillar ularning moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishini ta'minlashning asoslaridan hisoblanadi.

Lizing operatsiyalarida uch subyekt – ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va mol yetkazib beruvchi ishtirok qiladi.

Ijaraga beruvchi bu – moliyaviy xarakterdagi vazifani bajaruvchi, ixtisoslashgan moliyaviy (lizing) korxonadir. Lizing, eng avvalo, moliyaviy investitsiyalarning vositasi va ishonchli moliyaviy manbalarni talab qilgani uchun jahon amaliyotida lizing kompaniyalari banklar tomonidan nazorat qilinadi yoki ularning shu'ba korxonalari bo'ladi.

Ijaraga oluvchi – ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun vositalarni ijaraga oluvchi ishlab chiqarish yoki savdo korxonasidir.

Mol yetkazib beruvchi tomon lizing shartnomasi obyektini ishlab chiqaruvchi korxonaga yoki tashkilot bo'lib, u ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi sifatida bo'lishi mumkin.

Odatda, mol yetkazib beruvchi va ijaraga oluvchi tijorat shartnomasining asosiy shartlarini ishlab chiqadi. Shu bilan bir qatorda, ijaraga beruvchi (bank) moliyalashtirish shartlarini o'rganib chiqadi va ijaraga oluvchi bilan ijara shartnomasini imzolaydi.

Moliyalashtirish masalasini hal qilishda bank mijozning daromad darajasini o'rganib chiqadi. Lizing obyektidan to'g'ri va samarali foydalanish imkoniyatlarini ba'zida mutaxassislar ko'rib chiqishi va qo'shimcha kafolatlar talab etilishi mumkin. Shartnomada lizing operatsiyalari bo'yicha ijara muddati, miqdori, valyutasini, ijara haqini to'lash muddati va shartlari, ijaraga olinuvchining vositaning (asbob-uskunaning) tarkibi, ishga yaroqligi bo'yicha majburiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar o'z ifodasini topishi lozim.

Lizing munosabatlarini tashkil qilishning majburiy shartlaridan biri lizing shartnomasi davrida lizing obyektini sug'urtalash hisoblanadi. Lizing qiymati doimiy (har yarim yil, chorak, oy...) ijara to'lovlarning yig'indisidan tashkil topadi. Ijara to'lovining asosiy tashkil etuvchilari amortizatsiya va kredit uchun to'lanadigan foizdir. Bundan tashqari, lizing to'lovlari tarkibiga, shuningdek ijara shartnomasida ko'zda tutilgan ijaraga beruvchi xizmatlari ham kiritilishi mumkin. Ijara to'lovlari yig'indisi ijaraga beruvchiga o'z xarajatlarini qoplash va daromad olishini ta'minlaydi.

Amaliyotda lizingning bir necha turlari qo'llaniladi. Bular operativ yoki ishlab chiqarish lizingi, moliyaviy lizing va boshqalardir.

Operativ lizing ko'proq ishlab chiqarish davri bilan bog'liq bo'lib; obyekt qisqa davrga, ya'ni uning hayotiy yaroqlilik davridan qisqaroq vaqtga ijaraga beriladi. Bu holda obyektning amortizatsiyasi (eskirishi) to'liq amalga oshmaydi, ya'ni obyektini yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qolinadi.

Tijorat banklari va ularning lizing kompaniyalari tomonidan, odatda, ko'proq moliya lizing operatsiyalari o'tkaziladi. Lizingning bu turi eng ko'p tarqalgan lizing shakllaridandir. U shartnomaning o'rta va uzoq muddatligi bilan tavsiflanadi. Bunda amortizatsiya to'liq bo'lishi yoki ijara obyektini qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu haqda ijaraga oluvchi ijara muddati tugashidan oldin e'lon qiladi.

Moliyaviy lizing haqiqatda ijara obyektini uzoq muddatli kreditlash bo'lib, oddiy savdo-sotiqdan (egallik huquqi xarid vaqtida iste'molchiga o'tadi) farq qiladi. Lizing kompaniya asosiy vositalarni ijaraga oluvchi korxonaning ko'rsatmasiga binoan sotib oladi. Uni shu korxonaga uzoq yoki o'rta muddatga (3, 5, 7 yilga) ijara shartnomasiga asosan sotishi va lizing muddati tugagandan keyin qoldiq bahoda sotib olish huquqi bilan ijara shartnomasini tuzishi mumkin.

Tijorat banklarining moliyaviy operatsiyalarining yana bir turi bu faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Bu operatsiyalar butun xo'jalik ko'lamida to'lovlar aylanishini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Faktoring (ingl. Factor – vositachi) – hisob-kitoblarni tashkil etish sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, mijozning aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Bunday operatsiyalarni chet ellarda, odatda, maxsus faktoring kompaniyalari amalga oshiradilar. Ular banklar bilan bog'liq yoki ularning ixtisoslashgan shu'balari va kompaniyalari hisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarida bank o'z mijozlarining debitorlarga bo'lgan talablarini sotib oladilar. Bunda bank talabning 70-90 % ni (foiz darajasi mijozning moliyaviy holati, likvidlik darajasi va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda turli xil bo'lishi mumkin) bo'nak tariqasida birdaniga to'lashi, qolgan qismini esa (kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitordan to'lov tushishidan qat'iy nazar to'laydi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari talablarini (da'volarini) sotib olganda moliyaviy tavakkalchiliklarni aniqlashlari mumkin, chunki ko'pchilik korxonalarining, jumladan, xorijiy korxonalarining moliyaviy ahvoli to'g'risida ma'lumotlar olish imkoniyati qisman bo'lsada mavjud. Bu imkoniyat rivojlangan davlatlardagi keng qamrovli yirik banklar o'rtasidagi kompyuter tarmoqlari tufayli yuzaga kelgan. Bunday tizim doirasida banklar o'z mijozlariga buxgalteriya, statistika va boshqa axborotlarni taqdim etishga tayyor.

Faktoring mijozlarga xizmat ko'rsatishning universal shakli hisoblanadi. Chunki mijozlar o'z talablari (da'volari) bo'yicha buxgalteriya hisobini yuritish ularning to'lovligini tekshirishdan holi bo'lishadi. Banklar mol sotib oluvchilarning to'lov qobiliyati to'g'risidagi axborotni mijozlariga yetkazishlari xorijiy davlatlardagi to'lovlar kafolatini o'z zimmasiga olishlari mumkin. Banklar uchun bu operatsiyalar yuqori daromad keltirgani uchun ham ular bu operatsiyalarni bajarishdan manfaatdor hisoblanadilar. Rivojlangan davlatlarda faktoring operatsiyalari mijozning moliyaviy ahvoli, aksionerlik kapitali miqdori, mahsulot turi, ish hajmi va boshqalarga qarab yillik aylanmasining sezilarli qismini tashkil etadi.

Moliyaviy aktivlar miqdorining o'sishi bilan rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining ishonch (trast ingl. Trust- "ishonch") operatsiyalarining hajmining oshishiga olib kelmoqda. Bankning bu

xizmatlari bank bilan mijoz o'rtasida ishonchlilik munosabatlarining o'rnatilishi bilan bog'liq. Tijorat banklarining trast bo'limlari, mijozlar topshirig'i bo'yicha uning nomidan asosan mulk egaligi bilan bog'liq va boshqa xizmatlarni bajaradi. Banklar trast operatsiyalarini xususiy korxonalar va firmalar, shaxslar va boshqa tashkilotlar uchun amalga oshiradi. Trast operatsiyalarini uch turga bo'lish mumkin: dalolatnoma, g'amxo'rlik bilan bog'liq operatsiyalar va vositachilik xizmatlari bo'yicha ko'rsatiladigan operatsiyalardir.

Merosni boshqarish bilan bog'liq trast operatsiyalari xususiy shaxslar dalolatnomasi bo'yicha amalga oshirilib, bankning trast bo'limi qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiy-lariga: merosxo'rning merosini sud qarori yoki meros xati asosida to'plash, boshqaruv ma'muriy xarajatlarini to'lash, merosxo'rlar o'rtasida merosni bo'lishi va shu oila a'zolariga xususiy xizmatlarni ko'rsatish kiradi.

Trast bo'limlari balog'at yoshiga yetmaganlar, mehnatga layoqatsiz kishilarga otalik, g'amxo'rlik qilish uchun ayrim shaxslar ishonchnomasiga binoan mulkni boshqarish bo'yicha operatsiyalarni bajaradi. Ishonchlilik bo'yicha eng ko'p tarqalgan operatsiyalarga mulkni ishonch asosida boshqarish kiradi. Bunda mulkdor mulkni o'zi ishongan shaxsga beradi. Bu shaxs, o'z navbatida, mulkni mulkdorning manfaati asosida ishlatadi: uni saqlaydi, investitsiya qiladi, shartnomaga muvofiq asosiy summa va daromaddan foydalanadi. Uning asosiy vazifasi mulkni to'g'ri investitsiya qilish va ma'lum miqdordagi daromadni ta'minlashdir. Investitsiya davlat qonuni, shartnoma va trast bo'lim siyosati asosida amalga oshiriladi.

Vositachilik xizmatlarini tijorat banklarining trast bo'limlari o'z zimmasiga vositachilik vazifasini olish orqali bajaradilar. Agar operatsiya mulk bilan bog'liq bo'lsa, mulk egaligi uning egasi qo'lida saqlanadi. Xizmatlar esa aktivlarni saqlash, boshqarish, yuridik xizmat ko'rsatish va boshqa vositachilik operatsiyalari bilan bog'liq bo'ladi.

Korxonalar va firmalar bunday xizmatlar uchun o'z tijorat banklarining trast bo'limlariga murojaat qiladilar. Ishonch operatsiyalariga obligatsiya zayomiga xizmat ko'rsatish (zayom kafolati bo'lib xizmat qiluvchi mulkdan foydalanish huquqining o'tishi bilan birga olib boriluvchi) kiradi. Aksionerlik kompaniyalari bank xizmatlariga aksiya va obligatsiyalarni, pensiya fondlarini boshqarish (egalik huquqining

o'tishi bilan) aksiyalarni ro'yxatdan o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha murojaat qilishlari mumkin bo'ladi.

Trast bo'limlari depozitariy funksiyasini ham bajaradilar. Masalan, ovoz berishni ishongan aksionerlarning aksiyalarini saqlash (ovoz berish trasti). Kompaniya qayta tashkil topganda, tugatilgan yoki bankrot bo'lganda bank uni vaqtinchalik boshqarishi mumkin.

Trast operatsiyalarini amalga oshirgani uchun tijorat banklari komission to'lovlari oladi. Merosni boshqarish operatsiyalari bo'yicha komission to'lovlarni o'rnatish va to'lash qator mamlakatlarda qonun yo'li yoki sud qarori bilan belgilanadi. Vositachilik xizmatlari bo'yicha turlicha to'lovlar ko'lami shartnoma asosida belgilanadi. Komission to'lovlar trast daromadidan yillik chegirmalar yig'indisi hisobiga tashkil topishi, shartnomaning asosiy summasidan yillik badal va ba'zi hollarda trast shatnomasi tugagandan keyin umumiy summadan ajratma shaklida belgilanishi mumkin. Trast operatsiyalarini amalga oshirishda ularning hajmi operatsiyalar bilan bog'liq xarajatlarni qoplab, bankka foyda keltiradigan darajada bo'lishi kerak.

Tayanch so'z va iboralar

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari;

Tijorat banklarining operatsiyalari;

bank riski;

iqtisodiy risk;

foiz stavka;

nominal foiz stavkasi;

qarz;

foйда;

tijorat krediti;

Murakkab foiz stavka;

inflyatsiya darajasi;

imtiyozli kredit;

Markaziy bank;

kredit tarixi;

kredit valyutasi;

kredit riski;

moliyaviy risk;

risklarni boshqarish;

foiz normasi;

hisob stavkasi;

real foiz stavkasi;

diskont stavka;

oddiy foiz stavka;

marja;

banklararo kredit;

qayta moliyalash stavkasi;

kredit ta'minoti;

kredit maqsadi;

qayd qilingan foiz stavka.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari.
2. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari.
3. Bank operatsiyalari.
4. Iqtisodiy risk.
5. Moliyaviy risk.
6. Bank risklari.
7. Omonatlarni sug'urtalash.
8. Depozitlarni sug'urtalash.
9. Kredit foiz stavkasi va uning kreditlash jarayonidagi o'rni.
10. Tijorat banklarida qo'llaniladigan kredit foiz stavkalari.
11. Kredit foiz stavkalarini shakllantirishning huquqiy asoslari.
12. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalarini shakllanishiga ta'sir qiluvchi ichki omillar.
13. Tijorat banklari kredit foiz stavkalarini shakllanishiga Markaziy bank pul-kredit siyosatining ta'siri.
14. Bank kredit foiz stavkasi xususidagi nazariy qarashlar.
15. Kredit shakllari bo'yicha foiz stavkalarining turkumlanishi.
16. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalarini shakllanishiga ta'sir qiluvchi tashqi omillar.
17. Tijorat banklarining jalb qilgan resurslari qiymatini kredit foiz stavkalariga ta'siri.
18. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda foiz stavkalarini shakllantirish masalalari.
19. Bank risklarini boshqarish.
20. Tijorat banklarining noan'anaviy operatsiyalari.

XVIII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI

18.1. Nobank kredit tashkilotlari va ularning zarurligi

Nobank kredit tashkilotlari deganda tor doirada ixtisoslashgan va alohida bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqi bo'lgan kredit tashkiloti tushuniladi.

Biroq, nobank kredit tashkilotlari har qanday bank operatsiyasini amalga oshira olmaydi. Masalan: ular tijorat banklari amalga oshiradigan quyidagi muhim operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega emas:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarga hisob raqam ochish va yuritish;
2. Yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini depozit hisob raqamlariga jalb etish;
3. Mazkur pul mablag'larini o'z nomiga joylashtirish.

Har qanday mamlakatning kredit tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib tijorat banklari hisoblanadi. Ammo tijorat banklari har qanday operatsiyani yuksak darajada bajarolmaydi. Shu sababli alohida bank operatsiyalarini bajarishga ixtisoslashgan kredit tashkilotlari paydo bo'ldi.

Nobank moliya tashkilotlari asosan quyidagilarga ko'maklashadi:

- kam ta'minlangan aholini tadbirkorlikka jalb etishga;
- kambag'allikni qisqartirishga, insonlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga;
- ayollarni iqtisodiy jarayonlarga jalb etib, gender muammosini yechishga;
- yangi ish o'rinlari yaratishga;
- moliya bozorida yangi segmentni yaratilishiga va h.k.

Nobank moliya tashkilotlari funksiyasini iqtisodiy va ijtimoiy funksiyalarga bo'lish mumkin:

Iqtisodiy funksiyasi - kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlanishiga, aholini ushbu jarayonga jalb qilinishiga, shuningdek, kichik biznesni yiriklashishiga va mulkdorlar qatlamini yaratilishiga ko'maklashishdir.

Yangi moliya tuzilmasi sifatida - moliya tizimini kengayishi va mustahkamlashiga, jamg'armalar va kreditlarni bozorini diversifikatsiyalashga ko'maklashadi. Shuningdek, keyinchalik banklardan kredit olish uchun kredit tarixini yaratish vositasi ham hisoblanadi.

Dunyo tajribasiga ko'ra moliya tashkilotlari uchta guruhga bo'linadi:

- rasmiy institutlar;
- yarim rasmiy institutlar;
- norasmiy institutlar.

Rasmiy moliya institutlari mikromoliya xizmatlari ko'rsatib, ularning faoliyati umumiy qonunchilik bilan birga banklarning regulyativ qoidalari bilan tartibga solinadi. Shuning uchun bunday moliya institutlari banklar singari nazorat qilinadi.

Yarim rasmiy moliya institutlari umumiy qonunchilikka bo'y-sunadilar, lekin ularning faoliyati banklarning regulyativ qoidalari bilan tartibga solinmaydi.

Norasmiy institutlarga esa umumiy tijorat hamda banklar qonunchiligi qo'llanilmaydi.

Xalqaro amaliyotda nobank kredit tashkilotlariga quyidagilar kiradi:

1. *Kredit uyushmalari. Ular faqat o'z-o'zlariga depozit qabul qiladi va o'z-o'zlariga kredit beradi.*

2. *Mikrokredit tashkilotlari. Mikrokredit tashkilotlar aholining iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan aktiv ammo kam ta'minlangan qatlamlariga kredit beradi. Ular depozit va omonatlar qabul qilish huquqiga ega emas.*

3. *Lombardlar oltin va tilla taqinchoqlarni garovga olish yo'li bilan kredit beradi.*

4. *Lizing kompaniyalari;*

5. *Faktoring kompaniyalari.*

Lizing kompaniyalari bahosi yuqori va muddatli foydalaniladigan tovarlarni to'la qiymatda sotib olib ularni lizingga beradi.

a) *Moliyaviy lizing;*

b) *Operativ lizing.*

Faktoring kompaniyalari tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni sotib olish, ularni rasmiylashtirish va buxgalteriya hisobida yuritish bilan shug'ullanadi.

Kliring muassasalari. Kliring palatalari banklar o'rtasida to'lov instrumentlari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

- Kredit kooperativlari ma'lum bir sohada faoliyat yuritayotgan subyektlarni kreditlash maqsadida tashkil etilgan.

- Pensiya fondi.

- Inkassatsiya tashkilotlari. Bu tashkilotlar naqd pullardan va to'lov hujjatlarini inkassatsiya qilish bilan shug'ullanadi. Lekin O'zbekistonda bunday tashkilotlar yo'q. Respublikamizda naqd pullarni inkassatsiya "Respublikamiz inkassatsiya birlashmalari" tomonidan amalga oshiradi.

- Sug'urta kompaniyalari.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyatidagi quyidagi xos xususiyatlariga ega: Nobank kredit tashkilotlari faqat alohida olingan bank operatsiyalarini amalga oshiradi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati tor doirada ixtisoslashgan bo'ladi. Bu ularni raqobatbardoshligini ta'minlash imkoniyatini beradi. Chunki nobank kredit tashkilotlari bitta sohada sifatli va arzon bitta mahsulot yarata oladi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati past riskli hisoblanadi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy bank tomonidan Tijorat banklari faoliyati kabi qattiq nazorat qilinmaydi.

Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- a) Ustav kapitali;

- b) Boshqa tashkilotlarga berilgan moliyaviy yordam;

- d) O'zining a'zolaridan jalb qilingan pul mablag'lari;

- e) Tijorat banklarining kreditlari;

- f) Sof foyda;

- g) Foyda hisobidan shakllantirilgan zaxiralar;

- h) O'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasi.

Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyati yo'nalishlariga mos ravishda shakllanadi. Masalan: Kredit uyushmalari o'zlariga a'zo bo'lgan subyektlarni kreditlash maqsadida tashkil etiladi. Shu sababli kredit uyushmalari bitta aktiv operatsiyaga ega. U ham bo'lsa kredit operatsiyasidir.

Davlat fondlari, nodavlat mikromoliyalashtirish tashkilotlari va kredit kooperativlarining asosiy xarakteristikasi

	NMMT	Kooperativlar	Davlat fondlari
Yuridik shakli, maxsus qonunchilik	Notijorat tashkiloti sifatida ro'yxatdan o'tadi	Kooperativlar to'g'risidagi qonunchilik bo'yicha faoliyat ko'rsatadi.	Byudjet qonunchiligi bo'yicha ishlaydi. Davlat ta'sis etgan yoki sezilari bo'lmagan nodavlat tashkilotlari ishtirokidagi fondlar
Asosiy xizmatlari	Asosiy mahsuloti- mikroredit sug'urta jamg'arma xizmatlari ko'rsatadigan shakllari mavjud	A'zolaridan jamg'armalar qabul qilish, ularga mikroreditlar berish, mikrolozning va mikro sug'urta xizmatlari ko'rsatish.	Asosiy mahsulot mikrorediti
Qarzdorlarga munosabat	Mijozlarga qarz	Kreditorlar kooperativ a'zolariga beriladi.	Mijozlarga qarz
Moliyalashtirish manbasi	O'z mablag'lari, donorlar mablag'lari, depozitlar, tijorat banklari qarzlari yoki qiymatbaho qog'ozlar chiqarish orqali qarzlari	A'zolari mablag'larini mobilizatsiya qilish, donorlar mablag'lari	Asosan davlat byudjeti va byudjetdan tashqari davlat fondlari mablag'lari
Xizmat o'luvchilar qamrovi	Kapitali hajmi, amaliyot xarajatlari va texnologik imkoniyatlari bilan chegaralangan	Kooperativga a'zo bo'lganlar doirasi	Mablag'lar hajmi, texnologik imkoniyatlari va maqsadli yo'nalishlari bilan chegaralangan

Mikrokredit tashkilotlari aholining iqtisodiy lekin kambag'al qatlamlariga kredit beradi. Mikrokredit tashkilotlarining asosiy aktiv operatsiyasi bu kichik summada, past foiz stavkasida kredit berish operatsiyasidir.

Faktoring kompaniyasi jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha debitor qarzdorlarini inkassatsiya qilish bilan shug'ullanadi. Ular Tovar hujjatlarini 2 ta shart asosida regress huquqi bilan va regress huquqsiz sotib oladi.

Tovar hujjatlarini regress huquqi bilan sotib olingan to'lovchi to'lovga noqobil bo'lib qolganda faktoring kompaniyasiga to'lovni mol yetkazib beruvchiga undirish huquqi saqlanib qoladi.

Agar tovar hujjatlarini regress huquqsiz sotib olinsa, to'lov riski to'liq ya'ni 100 % faktoring kompaniyasining zimmasida qoladi. Chunki to'lovchi to'lovga noqobil bo'lib qolganda faktoring kompaniyasi to'lovni undirish bo'yicha mol yetkazib beruvchiga murojaat qila olmaydi.

O'zbekiston Respublikasida faktoring kompaniyalari mavjud emas. Faktoring operatsiyalarini tijorat banklari bajaradi. Ammo ular tovar hujjatlarini regress huquqi bilan sotib olishi mumkin emas. Bundan tashqari, O'zbekiston banklari faktoring operatsiyalarini amalga oshirilayotganda bu operatsiyalarning buxgalteriya hisobini yuritmaydi. Xolbuki taraqqiy etgan mamlakatlarda faktoring kompaniyalari faktoring operatsiyalarining buxgalteriya hisobini ham yuritadi.

Lizing kompaniyalari uzoq muddatli kreditlar bozorida tijorat banklari bilan raqobat qila oladi. Ular bahosi yuqori va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni uzoq muddatli ijaraga beradi. Lizing shartnomalarining o'rtacha muddati 3-5 yilni tashkil qiladi. Ammo lizing kompaniyalarining zaif jihati bor, ya'ni lizing kompaniyalarida resurslar yetishmaydi. Ular faoliyatini asosan o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirishga majbur. Shu sababli ular tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlarini keng ko'lamda jalb qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida lizing operatsiyasi bilan tijorat banklari va lizing kompaniyalari shug'ullanadi. Asosiy muammo shundaki, to lizing obyektini lizing-oluvchi tomonidan qabul qilib olinmagun-ga qadar tijorat banklari lizing kreditiga foiz hisoblay olmaydi.

Kliring uylari (palatalari) nobank kredit tashkiloti hisoblanadi va ular chek va hosilaviy qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

Kliring palatasi har bir ishtirokchi bankka schyotlar ochadi. Bu schyotlar mazmuniga ko'ra aktiv-passiv schyotlar hisoblanadi, ya'ni bu schyotlar debitli qoldiqqa ham ega bo'lishi mumkin, kreditli qoldiqqa ham ega bo'lishi mumkin. Kliring palatasi bir ish kuni mobaynida barcha hisob-kitoblarni amalga oshiradi va ish kuni so'nggida har bir bankka uning hisob raqamidan ko'chirma beradi. Agar bank ko'chirmani debitli qoldiq bilan olgan bo'lsa, demak unga to'la berishadi.

Ko'pchilik mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Ammo Angliya, Germaniya, Luksemburg kabi mamlakatlarda nazorat funksiyasiga ega emas. Shu sababli ushbu mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlarining faoliyati moliya bozorining regulatori tomonidan nazorat qilinadi. Nazorat jarayonida nobank kredit tashkilotlarining ustav kapitalining minimal miqdoriga nisbatan talablar qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasida lombard ochish uchun minimal ish haqining 40 baravarining miqdorida pul mablag'lari kerak. Mikrokredit tashkiloti uchun 100 ming yevro ekvivalenti miqdorida pul mablag'lari kerak. Iqtisodiy adabiyotlarda olimlarnig bir guruhi "Mikrokredit tashkilotlarining faoliyati nazorat qilinmasligi kerak" degan fikrni ilgari surishadi. Kredit uyushmalari taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari bilan raqobat qila oladigan darajada shakllangan kredit muassasalari hisoblanadi. Ular o'z a'zolaridan depozitlar qabul qilish huquqiga ega. Shu sababli ularning faoliyati nazorat organlari tomonidan qattiq nazorat qilinadi.

18.2. Kredit kooperativ va uyushmalari

Ilk marotaba kredit kooperativini tashkil etish konsepsiyasi 1850-yilda Germaniyada, aholining kam ta'minlangan qatlamlarining moliyaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida paydo bo'lgan. Tegirmonchi va novvoylarning dastlabki kooperativ kredit jamiyatini tuzgan German Shultse-Delich va kredit uyushmalari faoliyatining asosiy qoidalarini birinchi bo'lib bayon etgan hamda keyinroq kredit uyushmalari federatsiyasi (assotsiatsiyasi)ni shakllantirishga ko'mak bergan Frederik Rayfayzen kooperativ harakatiga asos solganlar. Frederik Rayfayzeng bu inson birinchi bo'lib kredit uyushmalar uchun faoliyat prinsiplarini yozadi va keyinchalik Kredit Uyushmalari Assotsiatsiyasini tashkil etadi. Bu assotsiatsiyani tashkil etib, yangi

ochilgan kredit uyushmalarni qonun, mijozlar bilan ta'minlash bilan shug'ullangan. Kredit uyushmalari – kooperativ moliya tashkiloti bo'lib, u uyushma a'zolariga tegishli va ularga demokratik prinsiplar asosida xizmat ko'rsatadi. Kredit uyushmasining maqsadi jamg'armalarni jalb qilish, umumiy mablag'lardan a'zolarga kreditlar berishda foydalanish va uyushma a'zolarining moliyaviy ahvolini yaxshilovchi boshqa moliya xizmatlarini ko'rsatishdan iborat.

Bozor ehtiyojlaridan kelib chiqib faoliyat yuritadigan kredit uyushmasi o'z ishtirokchilariga moliyaviy mahsulot va xizmatlar taqdim etadi – ya'ni, u siyosat yoki hukumatga emas, balki ishtirokchilarga mo'ljallangan. Kredit uyushmasining faoliyati moliyaviy subsidiyalarga bog'liq emas. Kreditlash ushun mo'ljallangan mablag'larning asosiy manbai jamg'arma depozitlari hisoblanadi. Ushbu mablag'larning o'sishi jamg'armalarni safarbar qilishning o'sishiga, kredit uyushmasining ishida esa – kapitallashtirish (taqsimlanmagan foyda) orqali o'sishga bog'liqdir.

Kredit uyushmalari bilan banklar o'rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, kredit uyushmasi kishilarning biror-bir guruhiga ularga tegishli bo'lgan mablag'larni saqlash va bir-birlariga kredit berish imkonini beradigan moliyaviy kooperativ hisoblanadi, unga aksiyadorlar emas, balki ishtirokchilarning o'zlari demokratik tamoyillar asosida egalik va rahbarlik qiladilar. Bundan tashqari, kredit uyushmalarining banklardan farqi shundaki, kredit uyushmasi asosiy maqsadi jamg'armalarni safarbar qilish bo'lgan institut hisoblanadi, bunda foyda olish asosiy maqsad hisoblanmaydi. Aksariyat hollarda banklar bir aholi punktida joylashgan aholi va korxonalaridan depozitlarni qabul qiladi va ushbu mablag'larni boshqa bir joyda sarmoya qiladi. Bundan farqli o'laroq, kredit uyushmasining barcha kreditlari ular taqdim etilgan hamjamiyat doirasida qolishi, kredit uyushmasining barcha foydasi esa (operatsion xarajatlar qoplanib, kapitallashtirish bo'yisha talablar bajarilib, kreditlar bo'yisha zararlarni qoplashga zaxiralar barpo etilganidan so'ng) hamjamiyatga pay badallari bo'yicha dividendlar shaklida qaytarilishi kerak yoki uning ishonchligi va xavfsizligini mustahkamlash ushun zarur bo'lgan kapitallashtirishni amalga oshirish uchun qoldiriladi. Bankda nazorat jamlangan, ovoz huquqi esa aksiyadorlik kapitalida egalik qilish ulushidan kelib chiqib belgilanadi. Bu nazoratni bir nechta yirik aksiyadorming amalga oshirishiga yo'l qo'yadi. Kredit uyushmasida

nazorat bir yerda jamlanmagan. Pay badali miqdoridan qat'iy nazar, bir ishtirokchi bir ovozga egadir. Kredit uyushmasi (KU) kooperativ bo'lib, unga a'zo bo'lgan har bir kishi uning sherik egasiga aylanadi. Sizning uyushmadagi pay hisob varag'ingiz sizning "ulushingiz"ni bildiradi. Biroq pay badallari birjadagi kursi yoki tushib ketishi mumkin bo'lgan aksiyalardan farq qiladi. Pay badallari hisobvaraqlari bo'yisha dividendlar to'lanadi. Kredit uyushmasi kooperativ bo'lganligi sababli u amalda ishlab topilgan ortiqcha foydanigina taqsimlay oladi. Faqat ishtirokchilar tomonidan saylanadigan KU direktorlar kengashi dividendlar miqdorini KU daromadlaridan kelib chiqib belgilaydi. Foizlar (dividendlar) miqdori kredit uyushmasining moliyaviy holati qanchalik maqbul ekanligiga bog'liq.

Kredit uyushmasidan uning a'zosi chiqqanda yoki chiqarilganda pay badali kredit uyushmasining a'zosisiga, uning kredit uyushmasi oldidagi barcha qarzi uzilganidan keyin, qaytariladi.

Kredit uyushmalarida boshqaruvning yuqori organi bo'lib uning a'zolarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Kredit uyushmasi a'zolarining umumiy yig'ilishi bir yilda kamida bir marotaba, moliyaviy yil tugaganidan keyin olti oydan kechiktirmay o'tkazilishi kerak. Kredit uyushmasi a'zolarining umumiy yig'ilishini o'tkazish haqida kamida o'ttiz kun oldin xabar qilinadi. Kredit uyushmasining har bir a'zosi, ustav fondidagi pay badali miqdoridan qat'iy nazar, umumiy yig'ilish tomonidan qaror qabul qilish paytida bir ovoz huquqiga egadir. Umumiy yig'ilish qarori umumiy yig'ilishda hozir bo'lgan kredit uyushmasi a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Kredit uyushmasi a'zolarining umumiy yig'ilishi:

- ustavga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi, ustav fondini ko'paytirish yoki kamaytirishga doir o'zgartirishlar bundan mustasno;

- daromadning bir qismini kredit uyushmasining a'zolariga to'lash tartibini tasdiqlaydi;

- kredit uyushmasi a'zolari orasidan kengash, kredit qo'mitasi, taftish komissiyasi a'zolarini saylaydi, ularning vakolatlarini bekor qiladi;

- yillik moliyaviy hisobotni, kengash, ijroiya organi, kredit qo'mitasi va taftish komissiyasining hisobotlarini tasdiqlaydi;

- auditorlik tashkilotini va u bilan shartnoma tuzish shartlarini belgilaydi;

- kredit uyushmasini tugatish va qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

KU tashkiliy tuzilmasi:

1. Ishtirokchilar Umumiy yig'ilishi.
2. Kredit qo'mitasi Kengash Taftish komissiyasi.
3. Ijrochi Organ.
4. Kredit uyushmasi xodimlari.

KU oladigan foydaning bir necha manbalari mavjud:

- ishtirokchilarga kredit berish paytida olinadigan foizlar;
- KU amalga oshiradigan investitsiyalar bo'yisha foizlar;
- ba'zi xizmatlarni taqdim etganlik ushuni komission to'lovlar.

Xavfsiz va moliyaviy barqaror institut bo'lishi uchun omonat kredit uyushmasi ishtirokchilarining jamg'armalarini himoya qilish maqsadida operatsiyalarni amalga oshirayotganda har tomonni o'ylab ish tutishi kerak. Butun dunyoda faoliyat ko'rsatayotgan kredit uyushmalarini takomillashtirish kredit uyushmalari faoliyatining samaradorligini ta'minlaydigan moliyaviy boshqaruv hamda ishki nazorat tizimini barpo etish yo'l i bilan amalga oshirilib, institutning xavfsizligi va barqarorligiga qaratilgan va shunga asosiy e'tiborni beradi.

Ustav fondiga pay badalini kiritgan istalgan yuridik yoki jismoniy shaxs kredit uyushmasining ishtirokchisi bo'la oladi. Unga kredit uyushmasi tomonidan berilgan sertifikat shaxsning kredit uyushmasiga a'zolicini tasdiqlaydigan hujjat hisoblanadi.

Kredit uyushmasining a'zosi:

- kredit uyushmasi taqdim etadigan xizmatlardan foydalanish;
- kredit uyushmasini boshqarishda ishtirok etish;
- belgilangan tartibda kredit uyushmasi daromadining bir qismini olish;

- ustavga muvofiq kredit uyushmasi faoliyati to'g'risida to'liq va ishonchli axborot olish;

- kredit uyushmasidan chiqish;
- kredit uyushmasi tugatilgan taqdirda mol-mulkning pay badaliga mutanosib qismini olish huquqiga egadir.

Kredit uyushmasining a'zolari qonun hujjatlari va ustavga muvofiq boshqa huquqlarga ega bo'la oladilar.

Kredit uyushmasi a'zolari quyidagi majburiyatlarga ega:

- ustavga rioya qilish;
- kredit uyushmasi a'zolarining umumiy yig'ilishi, kredit uyushmasi kengashi, kredit qo'mitasi, taftish komissiyasining qarorlarini bajarish;
- olingan kreditlarni o'z vaqtida va to'liq qaytarish;

Kredit uyushmalari bilan banklar o'rtasidagi asosiy farq

	Banklar	Kredit uyushmalari
Mulkg egalik huquqi	Odatda banklar badavlat shaxslarga yoki korporatsiyalarga qarashli bo'ladi va ijtimoiy bozorda xizmatlar taqdim etadi. Mulkg huquqi aniq belgilangan	Kredit uyushmasi xizmat ko'rsatadigan jamoa aholisiga tegishli bo'ladi. Mulkg huquqi ham xizmat ko'rsatish bozori singari "tarqoq". Kredit uyushmalari faqat o'zining ishtirokchilariga xizmat ko'rsatadi
Nazorat	Tabiiyki, nazorat jamlangan. Ovoz huquqi aksiyadorlik sarmoyasidagi egalik qilish ulushidan kelib chiqib belgilanadi, bu esa nazoratni bir nechta yirik aksiyador amalga oshirishiga yo'l qo'yadi	Nazorat "tarqoq". Pay badalidan qat'iy nazar, bir ishtirokchi bir ovozga ega. Ishtirokchilar pay badalining miqdoridan qat'iy nazar teng huquqlarga ega
Foyda olish	Bozor raqobati sharoitida aksiyadorlik sarmoyasiga qilingan investitsiyalardan kelgan foyda samarali xizmat ko'rsatish faoliyatning asosiy mezoni hisoblanadi. Aksiyadan kelgan daromad, aksiyaning bozor qiymati va dividendlar aksiya egasini qondirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi	Ishtirokchilarga xizmat ko'rsatish faoliyat samaradorligining asosiy mezoni hisoblanadi. Foyda olish ishtirokchilar mablag'lari (jamg'armalar va pay badallari) bo'yicha operatsion xarajatlarni qoplash, ssuda zararlarini qoplash va institutsional sarmoyani oshirishga zaxiralar barpo etish uchun etarli bo'lgan foydaning real me'yorini (inflyatsiya stavkasidan yuqori) tayinlash bilan cheklanadi. Odatda, foydaning belgilangan me'yori olinishi bilanoq kreditlar bo'yicha kredit stavkalari pasaytiriladi va/yoki jamg'armalar bo'yicha foiz stavkalari ishtirokchining farovonligi uchun eng ko'p foyda olish uchun yo'naltiriladi

Bozor qamrovi sohasi	Bankning asosiy maqsadi eng ko'p foyda olish hisoblanishi sababli banklar, odatda, e'tiborni yirik, qiymat nuqtayi-nazaridan yanada rentabelli operatsiyalarni amalga oshira oladigan badavlat mijozlarga qaratadi. Banklar xarajatlari/daromadlari tarkibi ayrim mayda mijozlarga xizmat ko'rsatishni qiyinlashtiradi va ko'pincha yo'qqa chiqaradi	Kredit uyushmalari ishtirokchilari – mijozlarining katta qismi etarli darajada ta'minlanmagan va shu sababli banklar taqdim etadigan moliyaviy xizmatlardan foydalana olmaydigan shaxslardir. Garchi ular bank mijozlari taalluqli bo'lgan mijozlar darajasiga mansub bo'lishmasada, barqaror daromad oladilar va shu sababli kreditga qobiliyatlidirlar
Operatsiyalar miqyosi	Banklar amalga oshiradigan operatsiyalar miqyosi kredit uyushmalariga qaraganda ancha keng va ko'proq turli geografik bozorlarni qoplaydi. Ovoz huquqi aksiyadorlik sarmoyasida egalik qilish ulushiga bog'liqligi sababli banklar ko'p darajada badavlat mijozlarni jalb eta oladi. Bundan tashqari, sarmoya hajmidan kelib chiqib ovoz berish huquqi yanada moslashuvchanroq rahbarlik qilishga imkon beradi	Demokratik qoidalarga asoslangan boshqarish kredit uyushmalarining ular faoliyatini amalga oshiradigan jamoadan tashqarida o'sishini cheklaydi, mablag'larni jalb etish banklar bilan taqqoslaganda ancha sekinlashgan – odatda ishtirokchilarning institutsional sarmoyaning o'sishiga ulushlari bilan cheklangan. Biroq, banklar bilan taqqoslaganda, kredit uyushmalari ular xizmat ko'rsatadigan jamoa ichidagi ancha mustahkam va barqaror o'zaro munosabatlar bilan farqlanadi

- kredit uyushmasining amaliy obro‘-nufuzi va kredit qobiliyatini oshirishga ko‘mak berish.

Kredit uyushmasining a‘zolari qonun hujjatlari va ustavga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

Kredit uyushmalari AQSh misolida

Kredit uyushmalari – mayda kooperativ ssuda tashkiloti bo‘lib, alohida guruh shaxslari atrofida umumiy majburiyatlar bilan tashkil etilgan (alohida firmalar xodimlari yoki kasaba uyushmasi a‘zolari). Kredit uyushmalari soliqqa tortilmaydigan va shtat organlari va Federal hukumat tomonidan litsenziyalanishi mumkin bo‘lgan yagona moliyaviy tashkilot. Shu bilan birga yarimidan ko‘p kredit tashkilotlari Federal hukumat tomonidan litsenziyalanadi. Kredit tashkilotlarining milliy boshqarmasi (KTMB) federal litsenziya beradi va federal darajada ro‘yxatdan o‘tgan kredit uyushmalariga minimal kapital talablarini o‘rnatish, doimiy hisobotlarini tekshirish va kredit uyushmalarini doimiy tekshiruvlarni amalga oshirish orqali kredit uyushmalarining faoliyatini boshqaradi. KTMBning shu‘ba tashkiloti-kredit uyushmalari ulushlarining sug‘urtalash milliy fondi (KUUSMF) depozitlarni federal sug‘urtalash (bitta hisob raqamga 250 ming dollarlik limit doirasida) federal organ tomonidan va shtat hukumati tomonidan litsenziyalangan uyushmalar tomonidan taqdim etiladi. Ko‘plab kredit uyushmalari asosan qisqa muddatli iste‘mol ssudalarini taqdim etishadi, ssuda-jamg‘arma assotsiatsiyasi va o‘zaro jamg‘arma banklari singari qiyinchiliklarini sezishmaydi.

Kredit uyushmalarining a‘zolari jami majburiyatlarini o‘zaro taqsimlanishadi, odatda ular katta emas va ularning aktivlari 10 mln dollardan oshmaydi. Bundan tashqari, ma‘lum bir tarmoq yoki kompaniyalar bilan uzviy bog‘liqlik kredit uyushmalarining inqirozi ehtimoli ko‘plab ishlaydigan tarmoq va kompaniyalar ssudalar bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajarmasa oshadi. Oxirgi regulyativ o‘zgarishlar xususiy kredit uyushmalarining turli iste‘molchilar guruhlarini majburiyatlarini yumshoqroq talablari asosida xizmat ko‘rsatish kredit uyushmalarining sonini ortishi va ularning inqirozi ehtimolini kamaytirdi.

Tez-tez kredit uyushmalarining aksionerlari ko‘p shtatlar ba‘zan butun dunyo bo‘yicha tarqalgan, shuning uchun federal darajada litsenziyalangant kredit uyushmalarining filiallarini turli shtat va

mamlakatlarda ochishga ruxsat etiladi. Masalan, Navy Federal Credit Union aksiyadorlari Harbiy-daryo floti va AQSh Daryo korpusi a'zolari butun dunyo bo'yicha filialga ega.¹⁵⁷

18.3. Jamg'arma tashkilotlari: boshqarish va strukturasi

Jamg'arma tashkilotlari (ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi, o'zaro jamg'arma banklari va kredit uyushmalari) sanoati strukturasi va boshqarish tizimi tijorat banklari tizimi bilan ko'pgina umumiy jihatlarga egaligi hayratlanarli emas.

Ssuda-jamg'arma assotsiatsiyalari

Ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi tijorat banklari singari federal hukumat va shtatning vakolatli organlaridan litsenziya olishlari mumkin. Ko'plab ssuda-jamg'arma assotsiatsiyalari litsenziyalovchi organdan qat'iy nazar uy-joy krediti banklar Federal tizimi (UJKBFT) a'zosidir. UJKBFT 1932-yilda FZT tashkil etilgandan so'ng asos solingan edi. Tizim jamg'arma tashkilotlarini nazorat qilish boshqarmasida tomonidan 12 ta uy-joy krediti federal banklarni sanashgan.

Ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi depozitlarni federal sug'urtalash (250ming dollargacha) omonatlarni sug'urtalash Federal korporatsiyasi bo'linmasi, jamg'arma assotsiatsiyalarini sug'urtalash fondi orqali ta'minlanadi. Omonatlarni sug'urtalash Federal korporatsiyasi bo'linmasi federal darajada sug'urtalangan assotsiatsiya faoliyatini minimal kapital talablarini o'rnatish orqali, hisobotlarini doimiy majburiy tekshirish va ssuda-jamg'arma assotsiatsiyalari faoliyatini reviziya qilish orqali boshqaradi.

Ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi filiallarni ochish bo'yicha faoliyatini boshqarish tijorat banklarini boshqarishga nisbatan liberalroq edi: deyarli barcha assotsiatsiya bor shtatlarga filiallar ochishga ruxsat berilar edi, 1980-yildan esa, federal darajada litsenziyalangan assotsiatsiya turli shtatlarda filial ochish imkoniyatiga ega bo'lishdi. 1981-yildan shtat chegaralaridan qat'iy nazar moliyaviy qiyinchiliklar his qilayotgan assotsiatsiyalarni qo'shib olishga ruxsat berildi. Bugungi kunda ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasiga butun mamlakat hududida filial ochish imkoniyat berilgan.

---

¹⁵⁷Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Credit Unions. P. 345.

FZT va UJKBFTlar o'z a'zolariga (obligatsiyalar chiqarishdan yig'ilgan resurslar doirasida) ssudalar taqdim etishmoqda. Ammo, FZTning diskont ssudalaridan farqli ravishda qisqa muddatda qaytarishni ko'zda tutadi, UJKBFTning ssudalari asosan uzoq muddatli. Bundan tashqari, bunday ssudalar bo'yicha foiz stavkalar odatda ochiq bozor foiz stavkalaridan past. Bunday holda UJKBFTning ssuda loyihalari ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasiga (uy-joy qurilishi bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar uchun bilvosita, chunki asosan ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi ssudalari uy-joy qurish uchun ipoteka kreditlarini nazarda tutadi) dotatsiyalarni ko'zda tutadi.

Ssuda-jamg'arma assotsiatsiyasi 1980-yillarda jiddiy qiyinchiliklarga yuz tutdi. (12-bobga qarang). Bugungi kunda assotsiatsiyalar ko'plab tijorat bank faoliyati bilan shug'ullanishadi, assotsiatsiya faoliyatini boshqarish va litsenziyalash uchun alohida boshqaruv apparati kerak emas.

O'zaro jamg'arma banklari

Taxminan 400 ga yaqin jamg'arma banklarining yarimi shtat organlari tomonidan litsenziyalangan. Shtat hukumatlari bunday banklarni faoliyatini asosan boshqargan, bitta hisob raqam uchun 250 mingga dollargacha summadagi depozitlar omonatlarni sug'urtalash federal korporatsiyasi (OSFK) tomonidan sug'urtalangan. O'zaro jamg'arma banklari ishlari ko'p jihatlar OSFK normalari bilan boshqarilgan, OSFKda sug'urtalanmagan depozitlar shtat sug'urtalash fondlari hisobiga o'z depozitlarini sug'urtalashadi.

Filiallar ochish bo'yicha o'zaro jamg'arma banklar faoliyati banklar joylashgan shtat organlari tomonidan boshqariladi. Bunday boshqarish normalari juda qattiq emas, o'zaro jamg'arma banklari aktivlari 25 mln dollardan kam darajadadir.¹⁵⁸

18.4. Mikroredit tashkilotlari

BMT tomonidan insoniyatni global muammolarini hal etish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish va muvofiqlashtirish uchun qabul qilingan ming yillik deklaratsiyasida kambag'allik masshtabini kamaytirish maqsadi qo'yilgan. Ushbu maqsadga erishishning hayotbaxsh

---

¹⁵⁸Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markrts. Saving and Loan Associations. P. 344.

strategiyalaridan biri bo'lib mikromoliyalashtirish bo'lib, bu o'zining samaradorligini ko'pgina davlatlarda ko'rsatdi.

Hozirgi vaqtda mikromoliyalashtirish tashkilotlari dunyo bo'yicha 500 mlndan ortiq mijozlarga xizmat qiladi, ularning jami zayom portfeli 2,0 mlrd dollardan oshiqdir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha mikromoliyalashtirish tashkilotlari 67,6 mln oilaga foyda keltirmoqda, ularning katta qismi – 37,7 mln mikromoliyalashtirish programmasiga ishtirok etishni boshlaganlarida juda kambag'al oilalardan bo'lganlar.

Mikromoliyalashtirishni tor va keng ma'noda qarash mumkin. Tor ma'noda mikromoliyalashtirish deganda unchalik katta bo'lmagan kreditlar berish va lizing xizmatini ko'rsatishga tushuniladi. Keng ma'noda esa, mikromoliyalashtirish deganda mikrokredit va mikro-lizingdan tashqari mikrojamg'armalar, mikrosug'urtalar, pul o'tkazmalari va konsalting xizmatlari kabi keng tarmoqli moliyaviy xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Mikromoliyalashtirish tashkilotlari kichik tadbirkorlarni qo'llab quvvatlash, aholining iqtisodiy aktivligini oshirish hisobidan yashash darajasini rivojlantirish va oilalar daromadini oshirishga yo'naltiril-gandir.

Mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs mikrokredit tashkilotidir.

Mikrokredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik va Qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas. "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq mikrokredit tashkilotla-rining boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlardan farqi, ular qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda jismoniy shaxslar-dan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga ham haqli emas deb ko'rsatilgan.

Mikrokredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin.

Mikrokredit tashkilotlari davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emas.

Mikrokredit tashkiloti ta'sis hujjatlari asosida faoliyat ko'rsatadi. Mikrokredit tashkilotining ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantiriladi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondini shakllantirishda kreditga, garovga olingan mablag'lardan va boshqa jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Mikrokredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag'laridan shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Mikrokredit tashkilotining firma nomida «mikrokredit tashkiloti» so'z birikmasi ifodalanishi va mazkur nom boshqa mikrokredit tashkilotlarining firma nomiga o'xshash bo'lmasligi kerak. Ushbu Qonun talablariga javob bermaydigan yuridik shaxs o'z nomida «mikrokredit tashkiloti» so'z birikmasidan foydalanishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozilgan hamda joylashgan yeri ko'rsatilgan muhriga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni vaqtning o'zida firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti o'z nomi yozilgan shtamplarga, blankalarga va o'z emblemasiga ega bo'lishga haqlidir.

Mikrokredit tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda mikrokredit tashkiloti mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish faoliyatini litsenziya olganidan keyin amalga oshiradi.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi yoki litsenziya berishni asoslantirilgan holda rad etish to'g'risidagi qaror litsenziya berish haqidagi ariza bilan murojaat qilingan va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kun ichida qabul qilinadi.

Bugungi kunda mikrokredit tashkilotlari mikrokredit yoki mikroqarz berish, qarz majburiyatini sotish yoki sotib olish (faktoring), mikrokredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikrolizing (moliya ijarasi) va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan iste'mol kredit berish bilan shug'ullanmoqdalar. Mikrokredit tashkilotlari kredit siyosatiga muvofiq o'rtacha yillik 60 % gacha mikrokreditlar bermoqdalar. Garov, ta'minot

sifatida ular tilla taqinchoqlar, avtomobil vositalari va boshqa buyumlar qabul qilishadi. Mikro kredit tashkilotlari o'z faoliyatini belgilangan qonuniy hujjatlar asosida olib boradilar. Qonuniy baza to'g'ri va mustahkam bo'lsa ularning faoliyati barqaror bo'ladi.

Bugungi kunga kelib mikro kredit tashkilotlari asosan jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatishlari bilan, berilayotgan mikro kreditlarning uzog'li bilan 3 ish kunida ajratilishi va ular asosan naqd pul shaklida berilishlari bilan tijorat banklarining ko'rsatilayotgan xizmatlaridan bir muncha ustunlikka ega bo'lib kelinmoqda.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda kredit muassasalari tomonidan iqtisodiyot sohaslarini, xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni noan'anaviy kreditlash usullarini qo'llangan holda rivojlantirish aholi bandligi va daromad darajasini ortishiga yordam beradi

Mikro kredit, mikroqarz, mikro lizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs mikro kredit tashkilotidir.

Mikro kredit tashkiloti O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli.

Mikro kredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik va ushbu Qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas.

Mikro kredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin.

Mikro kredit tashkilotlari davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emas.

Mikro kredit tashkiloti ta'sis hujjatlari asosida faoliyat ko'rsatadi.

Mikro kredit tashkilotining ta'sis hujjatlarida muayyan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxslar uchun qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

- mikro kreditlar, mikroqarzarlar, mikro lizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyat to'g'risidagi;
- boshqaruv organlarining tuzilishi va vakolatlari to'g'risidagi;
- mikro kreditlar, mikroqarzarlar, mikro lizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun mablag'larni shakllantirish manbalari to'g'risidagi;
- mikro kredit tashkilotida audit o'tkazish tartibi to'g'risidagi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantiriladi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondini shakllantirishda kreditga, garovga olingan mablag'lardan va boshqa jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Mikrokredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag'laridan shakllantirilgan bo'lishi kerak. Mikrokredit tashkilotining firma nomida «mikrokredit tashkiloti» so'z birikmasi ifodalanishi va mazkur nom boshqa mikrokredit tashkilotlarining firma nomiga o'xshash bo'lmasligi kerak. Ushbu Qonun talablariga javob bermaydigan yuridik shaxs o'z nomida «mikrokredit tashkiloti» so'z birikmasidan foydalanishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozilgan hamda joylashgan yeri ko'rsatilgan muhriga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni vaqtning o'zida firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin. Mikrokredit tashkiloti o'z nomi yozilgan shtamlarga, blankalarga va o'z emblemasiga ega bo'lishga haqlidir.

Mikrokredit tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda mikrokredit tashkiloti mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish faoliyatini litsenziya olganidan keyin amalga oshiradi. Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi yoki litsenziya berishni asoslantirilgan holda rad etish to'g'risidagi qaror litsenziya berish haqidagi ariza bilan murojaat qilingan va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kun ichida qabul qilinadi.

Mikrokredit tashkiloti litsenziya olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yoki uning hududiy boshqarmalariga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

- litsenziya berish haqidagi ariza;
- mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlari;
- mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tartibda tasdiqlangan nusxasi;
- mikrokredit tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllanganligini tasdiqlovchi bank hujjati.

Taqdim etilgan hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan talablarga nomuvofiq bo'lgan va taqdim etilgan hujjatlarda ishonchsiz yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar mavjud bo'lgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etishi mumkin.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror buyurtma beruvchiga rad etish sabablari hamda buyurtma beruvchi mazkur sabablarni bartaraf etib, hujjatlarni qaytadan ko'rib chiqish uchun taqdim etishi mumkin bo'lgan muddat ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi qaror quyidagi hollarda qabul qilinadi:

- mikrokredit tashkiloti tomonidan ushbu Qonun hamda boshqa qonun hujjatlari talablari, shu jumladan litsenziya talablari va shartlari buzilganda;

- mikrokredit tashkilotining faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etish majburiyatini yuklovchi qarorlar mazkur tashkilot tomonidan bajarilmaganda.

Litsenziyaning amal qilishini tugatish to'g'risidagi qaror quyidagi hollarda qabul qilinadi:

- mikrokredit tashkiloti to'lovga qobiliyatsiz bo'lganda;
- hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda;
- mikrokreditlar berish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish litsenziya berilgan paytdan e'tiboran olti oydan ortiq muddatga kechikkanda.

Litsenziyaning amal qilishini tugatish to'g'risidagi qaror qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ham qabul qilinishi mumkin.

Litsenziyaning soxta hujjatlardan foydalanilgan holda olinganligi fakti aniqlangan taqdirda, u bekor qilinadi.

Mikrokredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin:

- mikrokreditlar yoki mikroqarzarlar berish;
- qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
- mikrokredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikrolizing (moliya ijarasi);
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan iste'mol kreditlari berish.

Mikrokredit tashkiloti mikrokreditlar, mikroqarzarlar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti quyidagilar hisobidan mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadi:

- o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari;
- investorlar, shu jumladan chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar;
- banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari;
- xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari va qarz mablag'lari;
- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy tizimning barqarorligini saqlash, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda:

- mikrokredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini hamda moliyaviy va kassa operatsiyalari o'tkazishning, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritishning mazkur tashkilotlar uchun majburiy bo'lgan qoidalarini belgilaydi;
- mikrokredit tashkilotlarining faoliyatini tekshiradi va ularning faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar beradi;
- mikrokredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilaydi;
- mikrokredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o'tkazishni uch oygacha bo'lgan muddatga cheklaydi;
- mikrokredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to'xtatib turadi, tugatadi yoki litsenziyani bekor qiladi.

Mikrokredit tashkiloti qonun hujjatlarida belgilangan tartibda filiallar tashkil etishga haqli.

Mikrokredit tashkilotining filiali o'z faoliyatini mikrokredit tashkiloti uchun berilgan litsenziya asosida amalga oshiradi.

Mikrokredit tashkilotini qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Mikrokredit tashkilotlarining buxgalteriya hisobi barcha mikrokredit tashkilotlari uchun yagona bo'lgan Mikrokredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisob ikki yoqlama yozuv usulida yuritiladi. Bunda har bir asosiy hisobvaraqlar yoki asosiy hisobvaraqlar guruhi uchun kontr-hisobvaraqlar mavjud bo'lib, ulardan faqat buxgalteriya hisobi maqsadlari uchungina foydalaniladi. Balans hisoboti yoki shu kabi boshqa moliyaviy hisobotlarda asosiy hisobvaraqlar aks ettirilib, kontr-hisobvaraqlardagi ma'lumotlari ko'rsatilmaydi.

Buxgalteriya apparati mikrokredit tashkilotlarining hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalar hisobini, hisob hujjatlarini rasmiylashtirish va nazoratini amalga oshiradigan xodimlarni o'z ichiga oladi. Ushbu tuzilma mikrokredit tashkilotlarining bosh buxgalteri tomonidan boshqariladi.

Har bir mikrokredit tashkilotida xodimlarning lavozim vazifalari ishlab chiqilgan va tasdiqlangan bo'lishi zarur. Mazkur lavozim vazifalarining nusxalari tegishli xodimlarga tanishtiriladi va bosh buxgalter tomonidan imzo qo'ydirib beriladi.

Buxgalteriya xodimiga, uning lavozim majburiyatlariga muvofiq ma'lum vazifalarni bajarish yuklatiladi. Chiqim kassa operatsiyalari ustidan nazorat maxsus ajratilgan buxgalter-nazoratchi tomonidan, agar mikrokredit tashkilotida bu lavozim ko'zda tutilmagan bo'lsa, bosh buxgalter yoki uning o'rinbosari tomonidan mikrokredit tashkiloti rahbarining buyrug'i asosida amalga oshiriladi. Shu bilan bir vaqtda mikrokredit tashkilotida chiqim kassa operatsiyalari bo'yicha kassa chiqim jurnali yuritilishi lozim.

Hisobga olish hujjatlarida mikrokredit tashkilotlari operatsiyalari hisobining yuritilishini tashkil etish va hisobotlar tuzish hamda hisob va hisobotlarning saqlanishi ustidan rahbarlik bosh buxgalterga yuklatiladi, u bo'lmagan vaqtda, mikrokredit tashkiloti rahbarining buyrug'i asosida bosh buxgalterning o'rinbosariga yuklatilishi mumkin.

Buxgalteriya xodimlarining ish kuni davomida mikromoliyalashga oid hisob hujjatlari rasmiylashtirilishi va ushbu hujjatlar asosida amalga oshirilgan operatsiyalar shu kunning o'zida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aks ettirilishi lozim.

Har bir mikrokredit tashkilotida tashkilot rahbari tomonidan tasdiqlanadigan hujjatlar aylanish jadvali belgilanadi. Jadvalda hujjatlarning barcha ko'rib chiqish jabhalari bo'yicha o'tish tartibi belgilanadi.

Moliyaviy operatsiyalar amalga oshirilganda ularning to'g'ri rasmiylashtirilganligi, shuningdek mablag'lar va qimmatliklarning but saqlanishini tegishli nazorat qilish ta'minlanishi lozim.

Kassa chiqim operatsiyalari chiqim kassa orderi bilan rasmiylashtiriladi va nazorat qilinadi. Bosh buxgalter amalga oshiriladigan operatsiyalarning haqqoniyligini, qonun hujjatlariga mosligini, hujjatlar to'g'ri rasmiylashtirilishini tekshiradi. Kassa chiqim orderi ijrochi direktor va bosh buxgalter tomonidan imzolanadi.

Kassa chiqim hujjatlarini to'lov uchun kassaga yo'naltirilish tartibi mikrokredit tashkiloti ijrochi direktori va bosh buxgalteri tomonidan o'rnatiladi. Kassa kirim operatsiyalarini rasmiylashtirish va mikrokredit tashkiloti kassa hisobvarag'iga mablag'larni kiritish faqat kassaga haqiqatda pul kelib tushganidan so'ng amalga oshirilishi lozim.

Bunda kassa kirim orderi 3 nusxada rasmiylashtirilib, naqd pul topshirilgandan so'ng, uchinchi nusxa naqd pul qo'yuvchiga kvitansiya sifatida mikrokredit tashkiloti muhri va kassir imzosi bilan qaytariladi, ikkinchi nusxa buxgalteriyaga tegishli buxgalteriya o'tkazmasini amalga oshirish uchun beriladi, birinchi nusxa kassa kunlik hujjatlariga tikiladi.

Mikrokredit tashkilotining bosh buxgalteri muhrlar, shtamplar va blanklardan foydalanish, ularning yo'qolishi yoki suiiste'molchilik maqsadlarida foydalanish sharoitiga imkon bermaslik uchun tegishli ravishda saqlanishini ta'minlashi shart. Mikrokredit tashkiloti rahbarining buyrug'i asosida bosh buxgalter muhrlarni ro'yxatga olish kitobini yuritadi. Mazkur kitobda muhrlar va burchak muhrlarining hisobi ularni saqlayotgan buxgalter hamda kassirlar familiyasi va lavozimi hamda birlashtirilgan burchak muhrlarning izi ko'rsatilgan holda imzo orqali rasmiylashtiriladi.

Mikrokredit tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish uchun Bosh va Yordamchi kitoblardan (sintetik va analitik hisob) foydalaniladi.

Bosh kitob bu hisobvaraqlar rejasi nomenklaturasiga mos hisobvaraqlar guruhi bo'lib, moliya hisobotlarni (balans hisoboti, daromad va xarajatlar to'g'risida hisoboti va boshqalar) tayyorlashda ishlatiladigan yig'ma ma'lumotlarni aks ettiradi.

Mikrokredit tashkilotlarida bosh kitob kunlik balans shaklida yuritiladi. Bundan tashqari bosh kitob balans hisobvaraqlari bo'yicha mablag'lar aylanmasi va qoldiqlari ma'lumotidan tashkil topishi mumkin. Bosh kitob ma'lumotlari quyidagi yordamchi kitoblar ma'lumotlari asosida shakllantiriladi:

- pul mablag'larini hisobga olish kitobi;
- berilgan mikrokredit, mikrolizing, mikroqarz va boshqa mikromoliyalash operatsiyalarni hisobga olish kitobi;
- hisobdor shaxslar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish kitobi;
- kam baholi va tez eskiruvchi buyumlarni hisobga olish kitobi;
- mehnatga haq to'lashni hisobga olish kitobi;
- hisobot davri xarajatlarini hisobga olish kitobi;
- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni hisobga olish kitobi;
- kirim va chiqim kassa kitoblari.

Barcha kunlik operatsiyalar Yordamchi kitobda xronologik tartibda aks ettiriladi. Yordamchi kitob uchun manba bo'lib quyidagi birlamchi buxgalteriya hujjatlari hisoblanadi:

- kirim kassa orderi;
- chiqim kassa orderi;
- memorial orderi;
- to'lov topshiriqnomasi;
- kirim va chiqim bo'yicha kassa kitoblari;
- boshqa birlamchi hujjatlar.

Yordamchi kitobni yuritishni soddalashtirish va qo'shimcha nazorat uchun kassa operatsiyalari hisobi kirim va chiqim bo'yicha kassa kitoblarida yuritiladi. Kun oxirida kirim va chiqim kassa kitoblaridagi qoldiqlar kassa bilan solishtiriladi. Mazkur daftarlardagi ma'lumotlar har bir hisobvaraq bo'yicha alohida yig'ilib, yordamchi kitobiga o'tkaziladi. Kassa hujjatlari alohida tikib boriladi va ular kassada saqlanadi.

Mikrokredit tashkiloti kassa kitoblarining barcha varaqlari raqamlangan, ip o'tkazib tikilgan va mikrokredit tashkiloti ijro etuvchi organ rahbari va bosh buxgalterining imzosi, shuningdek mikrokredit tashkiloti muhri bilan tasdiqlanadi.

Hisobga olish davri moliyaviy operatsiyalar tahlilidan boshlanib, moliyaviy hisobotlarni tuzish va hisobvaraqlarni yopishgacha bo'lgan hisob jarayonining ketma-ket bosqichini o'z ichiga oladi.

Hisobga olish davri quyidagi bosqichlardan iborat:

a) birlamchi hujjatlarni rasmiylashtirish (kirim kassa orderi, chiqim kassa orderi, memorial orderi va boshqa hujjatlar);

b) yordamchi kitoblarda operatsiyalarni ro'yxatga olish;

d) o'zining oxirida yordamchi kitoblardagi jami summani Bosh kitobga o'tkazish;

e) oy oxirida buxgalteriya balansini tayyorlash;

f) buxgalteriya balansi asosida moliyaviy hisobotni tayyorlash;

g) hisobot yili oxirida mikroredit tashkilotining foyda va zararlar hisobvaraqlarini yopish;

h) yillik moliyaviy hisobotlarni tuzish.

Bosh va Yordamchi buxgalteriya kitoblarida hech qanday tuzatishlar qilinishiga ruxsat etilmaydi. O'chiruvchi suyuqliklar yordamida, shuningdek summalarini o'chirib yozish va tuzatish yo'li bilan tuzatishlar kiritish taqiqlanadi.

Aniqlangan xato yozuvlar ushbu xato yozuvlar kiritilgan hisobvaraqlarga teskari yozuvlar kiritish yo'li bilan (storno usulida) tuzatish orderlarini tuzish asosida tuzatilishi lozim.

Tuzatish orderi ikki nusxada tuziladi:

a) birinchi nusxasi o'tkazmani tasdiqlovchi birlamchi hujjat hisoblanadi;

b) ikkinchi nusxasi tuzatish orderlarini ro'yxatga olish kitobiga tikiladi.

Tuzatish orderi matnida qachon va qaysi hujjatda xatoga yo'l qo'yilgani ko'rsatilishi kerak, agarda qarzdorning tashabbusi bilan berilgan arizaga asosan bo'lsa, unda arizaga eslatma beriladi. Ushbu ariza birlamchi hujjatlar bilan birga saqlanadi.

Tuzatish orderi ikkinchi nusxasining teskari tomonida, shuningdek ro'yxatga olish kitobida xatoga yo'l qo'ygan shaxsning F.I.Sh. va lavozimi ko'rsatiladi. Ro'yxatga olish kitobi bosh buxgalterda saqlanadi.

Summasi keyinchalik storno bilan tuzatilgan kredit kartochkasida yoki shaxsiy hisobvaraqdagi xato yozuv qarshisiga albatta «Stornolangan» belgisi qo'yilishi, tuzatish kiritilgan sana va tuzatish orderining

raqami ko'rsatilishi shart. Bu qayd tuzatish orderini imzolagan bosh buxgalter yoki uning muovini imzosi bilan tasdiqlanadi.

Mikrokredit tashkilotlari, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, banklarda depozit hisobvaraqlari va boshqa bank hisobvaraqlari ochish huquqiga ega.

Mikrokredit tashkiloti bilan mijoz o'rtasida mikrokredit berish bo'yicha kredit shartnomasi kuchga kirgandan so'ng, keyingi ish kunidan kechiktirmasdan mikrokredit tashkiloti ijrochi direktori mikrokreditning muddati va foiz stavkasini ko'rsatgan holda, mijoz uchun shaxsiy ssuda hisobvarag'i ochish to'g'risida buxgalteriyaga farmoyish beradi. Farmoyishga asosan keyingi ish kunidan kechiktirmasdan mijozga shaxsiy ssuda hisobvarag'i ochiladi. Bunda mikrokredit tashkiloti tomonidan har bir qarzdorga alohida kredit kartochkasi ochiladi.

Mikrokredit tashkilotlari tomonidan yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslarga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun ajratiladigan mikrokreditlar hamda jismoniy shaxslarga mikroqarzlar miqdori qonunchilik bilan belgilanadi.

Mikrokredit tashkiloti tomonidan yakka tartibdagi tadbirkor va yuridik shaxslarga mikrokredit hamda jismoniy shaxslarga mikroqarzlar berilganda har bir qarz oluvchiga kredit kartochkasi rasmiylashtiriladi. Kredit kartochkasida berilgan barcha mikrokredit va mikroqarzlar bo'yicha operatsiyalar hisobi olib boriladi.

Mikrokredit va mikroqarz berish bo'yicha operatsiyalar o'tkazilganda bosh buxgalter:

- har bir qarzdor uchun mikrokredit (mikroqarz) shartnomasi va ijrochi direktor farmoyishiga asosan alohida shaxsiy ssuda hisobvarag'ini ochadi;
- mikrokredit va mikroqarzlar berish bo'yicha farmoyishdagi operatsiyalarni va tegishli o'tkazmalarni amalga oshirishni tasdiqlaydi;
- farmoyishni ushbu qarzdor hisobvarag'ini yurituvchi buxgalteriya xodimiga beradi, mikrokredit va mikroqarz shartnomasini kredit bo'limi xodimiga jo'natadi.

Bunda mikrokredit va mikroqarz bo'yicha naqd pul mablag'lari berilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet Mikrokredit va mikroqarz bo'yicha tegishli shaxsiy ssuda hisobvarag'i;

Kredit 10101 - «Kassadagi pul mablag'lari» hisobvarag'i.

Mikrokredit va mikroqarz mijozga naqd pulsiz tarzda berilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet Mikrokredit va mikroqarz bo'yicha tegishli shaxsiy ssuda hisobvarag'i;

Kredit 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'i.

Mikrokredit va mikroqarz bo'yicha asosiy qarz va hisoblangan foizlar naqd pulda so'ndirilganda quyidagi o'tkazma amalga oshiriladi:

Debet 10101 - «Kassadagi pul mablag'lari» hisobvarag'i;

Kredit Mikrokredit yoki mikroqarz bo'yicha tegishli shaxsiy ssuda hisobvarag'i;

Kredit 163** - Mikrokredit yoki mikroqarz bo'yicha olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar bo'yicha tegishli hisobvaraqa.

Xuddi shuningdek mikrokredit va mikroqarz bo'yicha asosiy qarz va hisoblangan foizlar naqd pulsiz shaklda so'ndirilganda quyidagi o'tkazma amalga oshiriladi:

Debet 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'i;

Kredit Mikrokredit yoki mikroqarz bo'yicha tegishli shaxsiy ssuda hisobvarag'i;

Kredit 163** - Mikrokredit yoki mikroqarz bo'yicha olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar bo'yicha tegishli hisobvaraqa.

Hisoblangan foizlar summasi mikrokredit tashkiloti tomonidan har xil mikrokredit yoki mikroqarz turlari bo'yicha belgilangan yillik foiz stavkasidan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Foizlar hisoblashda bir yil deb 365 (366) kun qabul qilinadi. Foizlar mikrokredit yoki mikroqarz berilgan sanadan boshlab haqiqiy kunlar miqdoridan (mikrokredit yoki mikroqarz berilgan kun hisobga olingan holda) yoki foizlarni qaytarishni oxirgi kundan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Kredit yoki qarz summasi x foiz stavkasi x kunlar soni

---

365 (366)

Olinishi lozim bo'lgan foizlar har kuni hisoblanadi va quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan aks ettiriladi:

Debet 163** - Mikrokredit yoki mikroqarz bo'yicha olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar bo'yicha tegishli hisobvaraqa;

Kredit 42000 - 44500 - Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha foizli daromadlar tegishli hisobvarag'i.

Mikrokredit yoki mikroqarzarning asosiy summasi yoki foizlar qaytarilishi 60 va undan ortiq kunga kechiktirilgan holda va bunday mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha foizlarni balans hisobvaraqlarida hisoblash to'xtatilganda, hisoblangan, lekin olinmagan barcha foizlar quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bilan hisobdan chiqarilishi lozim:

Debet 42000 - 44500 - Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha foizli daromadlar tegishli hisobvarag'i;

Kredit 163** - Mikrokredit yoki mikroqarzar bo'yicha olinishi lozim bo'lgan hisoblangan foizlar bo'yicha tegishli hisobvaraqa.

Shuningdek, ushbu foizlar summasini ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida aks ettirish uchun quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet 91501 - «Berilgan mikroqarzarlar, mikrokreditlar va mikrolizinglar bo'yicha hisoblangan foizlar» hisobvarag'i;

Kredit 96335 - «Aktivlar bo'yicha foizlar va vositachilik haqlari bo'yicha kontr-hisobvaraqa».

Foizlar balansdan hisobdan chiqarilganidan so'ng, foizlarni keyingi hisoblash faqat balansdan tashqari 91501 - «Berilgan mikroqarzarlar, mikrokreditlar va mikrolizinglar bo'yicha hisoblangan foizlar» va 91505 - «Boshqa aktivlar bo'yicha foizlar va vositachilik haqlari» hisobvaraqlarida qoida bo'yicha 3 yildan oshmagan vaqtgacha amalga oshirilishi mumkin. Bunda barcha muddati o'tgan foizlar kreditning asosiy summasi to'liq qoplanganidan va to'langanidan keyin daromadga kiritilishi mumkin.

Avval hisobdan chiqarilgan va balansdan tashqari hisoblanadigan foizlarni qaytarishda:

Debet 96335 - «Aktivlar bo'yicha foizlar va vositachilik haqlari bo'yicha kontr-hisobvaraqa» hisobvarag'i;

Kredit 91501 - «Berilgan mikroqarzarlar, mikrokreditlar va mikrolizinglar bo'yicha hisoblangan foizlar» hisobvarag'i.

Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasiga o'tkazmalar mikrokredit tashkilotining xarajatiga 56802 - «Mikroqarzar va mikrokreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash» hisobvarag'i orqali olib borilishi va joriy davr uchun «Foyda va zararlar to'g'risida hisobot»da aks ettirilishi shart:

Debet 56802 - «Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash» hisobvarag'i;

Kredit Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining tegishli hisobvarag'i (kontr-aktiv).

Tegishli zaxiralar hisobidan mikrokredit va mikroqarzlarni hisobdan chiqarish quyidagi o'tkazma bilan amalga oshiriladi:

Debet Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining tegishli hisobvarag'i (kontr-aktiv);

Kredit Mikrokredit va mikroqarzar bo'yicha tegishli shaxsiy ssuda hisobvarag'i.

Oldin balansdan hisobdan chiqarilgan mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha asosiy qarz va foizlar naqd pulda undirilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshiriladi:

Debet 10101 - «Kassadagi pul mablag'lari» hisobvarag'i;

Kredit 45921 - «Hisobdan chiqarilgan mablag'larning qaytarilishi» hisobvarag'i;

Kredit 42000 - 44500 - Mikrokredit va mikroqarzarlar bo'yicha foizli daromadlar tegishli hisobvarag'i.

Ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida oldin hisobdan chiqarilgan mikrokredit va mikroqarzar summasi (asosiy qarz)ga:

Debet 96397 - «Boshqa ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha kontr-hisobvaraqa»;

Kredit 95413 - «Hisobdan chiqarilgan mikroqarzarlar, mikrokreditlar va mikrolizinglar».

Mikrokredit tashkiloti tomonidan mikrolizingga berilgan aktivlarning hisobi 15600 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara)» hisobvaraqlarida yuritiladi.

Mikrokredit tashkilotida mikrolizing obyektini dastlabki tan olish mikrolizing shartnomasining amal qilish muddati boshlanishida amalga oshiriladi. Bunda, mikrokredit tashkiloti o'z balansida lizingga berilgan mikrolizing obyektini sotib olish, uni lizing oluvchiga yetkazib berish va foydalanishga shay holga keltirish bilan bog'liq xarajatlar yig'indisi yoki uning haqqoniy qiymatida, ularning qaysi biri kichik bo'lsa o'sha summada aktiv sifatida tan oladi.

Mikrokredit tashkiloti mikrolizing obyekti uchun to'lovlarni sotuvchiga oldindan to'lab bergan holda mikrolizing obyekti to'g'ridan

to'g'ri lizing oluvchiga yetkazib berilsa, mikroredit tashkiloti foydalanishga qabul qilish dalolatnomasiga asosan memorial order to'ldirib, quyidagi buxgalteriya amallarini bajaradi:

a) Debet 19909 - «Tovar-moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'langan mablag'lar hisobvarag'i»;

Kredit 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar»;

b) Debet 15607 - «Mikrolizing»;

Kredit 19909 - «Tovar-moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'langan mablag'lar hisobvarag'i».

Mikroredit tashkiloti tomonidan amalga oshirilgan va mikrolizing shartnomasiga muvofiq lizing oluvchi tomonidan qoplanadigan dastlabki bevosita xarajatlar mikrolizing obyektining qiymatiga qo'shiladi.

Mikrolizing shartnomasiga muvofiq yuqoridagi xarajatlar lizing oluvchi tomonidan qoplanmagan taqdirda, mazkur xarajatlar yuzaga kelgan paytdagi tegishli hisobot davri xarajatlari sifatida tan olinadi.

Mikroredit tashkiloti tomonidan mikrolizing obyektini dastlabki tan olinganidan so'ng, keyingi hisob lizing oluvchi tomonidan to'lanadigan mikrolizing bo'yicha asosiy qarz summasini (dastlabki tan olingan summani) va u bo'yicha foizlarning hisobini yuritishdan iborat. Keyingi hisob mikrolizing obyektini baholab borishni ham o'z ichiga oladi.

Mikroredit tashkilotining daromadi lizing oluvchi tomonidan lizing to'lovlarining amalga oshirilishidan qat'iy nazar, tegishli hisobot davrlarida lizing to'lovlari jadvaliga muvofiq hisoblanadi.

Mikroredit tashkiloti tomonidan mikrolizing bo'yicha foizli daromadlar hisoblanganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari beriladi:

Debet 16323 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara) bo'yicha olish uchun hisoblangan foizlar»;

Kredit 45105 - «Mikrolizing bo'yicha foizli daromadlar».

Lizing to'lovlari kelib tushgan hollarda, xususan asosiy qarzning qaytarilgan summasiga hamda foizli daromad summasiga quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari beriladi:

Debet 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar»;

Kredit 15607 - «Berilgan mikrolizing»;

Kredit 16323 - «Mikrolizing (Moliyaviy ijara) bo'yicha olish uchun hisoblangan foizlar».

Mikrolizing shartnomasi muddati tugaganidan so'ng lizing to'lovlarini to'lash shartlari to'liq bajarilgan taqdirda 15607 - «Berilgan mikrolizing»; va 16323 - «Mikrolizing (Moliyaviy ijara)» bo'yicha olish uchun hisoblangan foizlar hisobvaraqlari qoldig'i nolga teng bo'ladi.

Lizing oluvchi tomonidan mikrolizing obyeksi mikrolizing shartnomasi muddati tugamasidan oldin sotib olingan hollarda ham ushbu hisobvaraqlardagi qoldiq nolga teng bo'ladi. Mikrolizing obyeksi lizing oluvchi tomonidan mikrolizing shartnomasi shartlari buzilganligi sababli qaytarib olinganida, lizing beruvchi mikroredit tashkiloti ushbu aktivning taqdirini hal etgunga qadar uni o'z balansiga quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali qabul qiladi:

Debet 16701 - «Ko'chmas mulk va boshqa xususiy mulklar»;

Kredit 15607 - «Berilgan mikrolizing».

Mikrolizing operatsiyalari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasiga o'tkazmalar mikroredit tashkilotining xarajatiga 56838 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara) bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash» hisobvarag'i orqali olib borilishi va joriy davr uchun «Foyda va zararlar to'g'risida hisobot»da aks ettirilishi shart:

Debet 56838 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara) bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash» hisobvarag'i;

Kredit 15699 - «Mikrolizing bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)».

Tegishli zaxiralar hisobidan mikrolizingni hisobdan chiqarish quyidagi o'tkazma bilan amalga oshiriladi:

Debet 15699 - «Mikrolizing bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)»;

Kredit Tegishli mikrolizing hisobvarag'i.

Oldin balansdan hisobdan chiqarilgan mikrolizing bo'yicha asosiy qarz va foizlar naqd pulda undirilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet 10101 - «Kassadagi pul mablag'lari»;

Kredit 45921 - «Hisobdan chiqarilgan mablag'larning qaytarilishi»;

Kredit 45100 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara) bo'yicha foizli daromadlar».

Xuddi shuningdek balansdan hisobdan chiqarilgan mikrolizing bo'yicha asosiy qarz va foizlar naqd pulsiz undirilganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar»;

Kredit 45921 - «Hisobdan chiqarilgan mablag'larning qaytarilishi»;

Kredit 45100 - «Mikrolizing (moliyaviy ijara) bo'yicha foizli daromadlar».

Oldin hisobdan chiqarilgan mikrolizing summasi (asosiy qarz)ga:

Debet 96397 - «Boshqa ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha kontr-hisobvaraqlar»;

Kredit 95413 - «Hisobdan chiqarilgan mikroqarzlar, mikroreditlar va mikrolizinglar».

Mikroredit tashkilotlari mikrolizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchi sifatida ishtirok etgan taqdirda lizingga olingan aktivlar hisobi 16515 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi», lizing bo'yicha yuzaga kelgan majburiyatlar esa 22100 - «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar»ning tegishli mos hisobvaraqlarida yuritiladi.

Mikrolizing lizing oluvchi mikroredit tashkilotining moliyaviy hisobotlarida ham aktiv, ham majburiyat sifatida tan olinadi. Ushbu dastlabki tan olish mikrolizing shartnomasi muddati boshlanishida amalga oshiriladi. Bunda, lizing oluvchi mikroredit tashkiloti lizing obyektini o'z balansida sof investitsiya qiymati yoki uning haqqoniy qiymatining qaysi biri kichik bo'lsa o'sha summada aks ettiradi.

Mikrolizingni dastlabki tan olishda quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi bajariladi:

Debet 16515 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi»;

Kredit 22100 - «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar»ning tegishli hisobvarag'i.

Mikrolizing oluvchi mikroredit tashkiloti tomonidan amalga oshirilgan mikrolizing obyektini sotib olish, yetkazib berish yoki belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq xarajatlar mikrolizing obyektining qiymatiga qo'shiladi.

Mikrolizing obyektini lizing oluvchi mikroredit tashkiloti balansida aktiv va majburiyatlarning alohida moddalarida sifatida aks ettirilishi lozim. Mikrolizing bo'yicha majburiyatni aktiv summasidan chegirib tashlagan holda (kontr-aktiv hisobvaraqlar sifatida) ko'rsatishga ruxsat etilmaydi.

Lizing oluvchi mikrokredit tashkiloti tomonidan mikrolizing dastlabki tan olingandan so'ng keyingi hisob majburiyat bo'yicha asosiy qarz summasini (dastlabki tan olingan summani) va mikrolizing bo'yicha foizlar to'lash hisobini yuritishdan iborat.

Keyingi hisob, mikrolizing bilan bog'liq barcha xavf-xatarlar lizing oluvchiga o'tganligi sababli lizing oluvchi mikrokredit tashkiloti tomonidan mikrolizing obyektini baholab borish, amortizatsiya ajratmalarini va shartnomada ko'zda tutilgan boshqa xarajatlarni amalga oshirish ishlarini ham o'z ichiga oladi.

Dastlabki tan olishda yoki obyektning lizingga olish vaqtida lizing oluvchi mikrokredit tashkilotining mikrolizing foizi bo'yicha xarajatlari buxgalteriya hisobida aks ettirilmaydi.

Lizing oluvchi mikrokredit tashkiloti tomonidan lizing to'lovlari jadvaliga muvofiq mikrolizing bo'yicha foizli xarajatlar hisoblanganda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari beriladi:

Debet 54902 - «Boshqa foizli xarajatlar»;

Kredit 22408 - «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha hisoblangan foizlar».

Lizing oluvchi mikrokredit tashkiloti tomonidan lizing to'lovlari quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali amalga oshiriladi:

Debet 22408 - «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha hisoblangan foizlar»;

Debet 22100 - «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha majburiyatlar»;

Kredit 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» (yoki 10101 «Kassadagi pul mablag'lari»).

Lizing oluvchi mikrokredit tashkiloti tomonidan mikrolizing obyekti bo'yicha amortizatsiya ajratmalari ushbu Yo'riqnomaning 99-bandi talablari asosida amalga oshiriladi va quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi amalga oshiriladi:

Debet 56626 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha eskirish summasi»;

Kredit 16519 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)».

Aniq bir davrdagi lizing oluvchi mikrokredit tashkilotining mikrolizing obyekti bo'yicha amortizatsiya ajratmasi va moliyaviy xarajatlari (mikrolizing bo'yicha foizlari) summasi mazkur davrda to'lanishi kerak bo'lgan lizing to'lovlari summasiga teng bo'lmasligi mumkin.

Mikrolizing obyektini yillik qayta baholash lizing oluvchi mikro kredit tashkiloti tomonidan qonunchilikda o'ratilgan tartibda amalga oshiriladi.

Lizing oluvchi mikro kredit tashkiloti tomonidan oxirgi to'lovlar amalga oshirilganidan keyin 16515, 16519, 22100 va 22408 balans hisobvaraqlarida mazkur lizing operatsiyalari bo'yicha ochilgan shaxsiy hisobvaraqlar (analitik hisob) qoldig'i nolga teng bo'ladi va mulkka egalik huquqi lizing oluvchiga o'tadi.

Mikrolizing obyektining lizing oluvchi mikro kredit tashkilotiga o'tkazish quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari orqali amalga oshiriladi:

a) Debet 16519 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)»;

Kredit 16515 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi»;

b) Debet 16500 - «Asosiy vositalar»ning tegishli hisobvarag'i;

Kredit 165** - Asosiy vositalarning yig'ilgan eskirish summasi tegishli hisobvarag'i (kontr-aktiv).

Mikrolizing shartnomasi muddati oxirida lizing oluvchi mikro kredit tashkilotiga mikrolizing obyektining sotish sanasidagi haqqoniy qiymatidan past narxda sotib olish huquqi berilgan bo'lsa, sotib olish quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi orqali amalga oshiriladi:

Debet 22100 - «Lizing (moliyaviy ijar) bo'yicha majburiyatlar»;

Kredit 10503 - «Banklarga qo'yilgan talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» (yoki 10101 «Kassadagi pul mablag'lari»).

Mikrolizing shartnomasi uning amal qilish muddatidan oldin to'xtatilib lizing beruvchi tomonidan mikrolizing obyekt shartnoma shartlarida belgilangan tartibda olib qo'yilgan taqdirda, mikrolizing obyektini lizing beruvchiga qaytarish mikrolizing shartnomasining amal qilish muddati to'xtatilgan sanadagi mikrolizing obyektining qoplanmagan qiymati summasida amalga oshiriladi va bunda quyidagi buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshiriladi:

Debet 16519 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi bo'yicha yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)»;

Kredit 16515 - «Obyektlarni ijaraga olish va uni takomillashtirish huquqi».

Mikrolizing obyektining hisobdan chiqarish bo'yicha moliyaviy natija (foyda yoki zarar) mikrolizing obyektining qoldiq (balans) qiymati va lizing to'lovlari jadvali bo'yicha qolgan qarz o'rtasidagi farq

sifatida mikrolizing obyektining hisobdan chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar summasini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Mikrolizing obyektining hisobdan chiqarish bo'yicha moliyaviy natija (foyda yoki zarar) aniqlanganida, oldingi qayta baholashlardagi mikrolizing objekti qiymatining ko'paygan summasi, ya'ni oldingi baholashlar natijasida 30908 - «Boshlang'ich qiymatga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi» hisobvarag'ining kredit qoldig'i mikrolizing obyektining chiqib ketishidan ko'rilgan daromad tarkibiga qo'shiladi va bir vaqtning o'zida ushbu hisobvaraq bo'yicha rezerv kapitalini kamaytiradi.

18.5. Lombard tashkilotlari

Lombard tashkilotlari deganda qimmatbaho metallarni garovga olgan holda kredit beruvchi yuridik shaxs maqomiga ega tashkilotlar tushuniladi. Lombard tashkilotlari jismoniy shaxslarga o'zining moliyaviy xizmatlarini ko'rsatadi.

Lombard faoliyatini amalga oshirishga maxsus litsenziyaga ega bo'lgan holda lombardlar faoliyati fakat ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Lombardlar faoliyatini litsenziyalashni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki amalga oshiradi. Lombardlar faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya belgilanmagan muddatga beriladi. Litsenziyani boshqa yuridik shaxsga berish taqiqlanadi. Lombardlar faoliyatini amalga oshirishga litsenziya qonunchilikda tegishli tashkiliy – huquqiy shakl uchun belgilangan eng kam ustav fondi miqdori shakllantirilgan holda, lombard sifatida qonunchilikda belgilangan tartibda ro'yxatga olingan yuridik shaxsga berilishi mumkin. Lombardning ustav fondi lombard muassislari to'lagan pul mablag'laridan shakllantiriladi. Kreditga va garovga olingan mablag'lardan hamda boshqa jalb qilingan mablag'lardan lombardning ustav fondini shakllantirish uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Lombard shtatida baholash faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi tegishli litsenziyaga ega va maxsus kasbiy tayyorgarligi bo'lgan malakali mutaxassislar bo'lishi shart.

Lombardlar tomonidan amalga oshiriladigan xizmat turlari:

1. Lombardlar fuqarolarga shaxsiy iste'mol uchun mo'ljallangan ko'char mulk garov ostida qisqa, lekin, 3 oydan ko'p bo'lmagan, muddatli kreditlar beradilar.

2. Lombardlar amalda shakllantirilgan ustav fondining 50% idan oshmaydigan miqdorida bank kreditlari va boshqa qarz mablag'larini jalb qilish huquqiga ega.

3. Lombard, pasport yoki shaxsni tasdiqlovchi boshqa hujjat taqdim etilganda, fuqarolar bilan shartnomalar tuzadi.

4. Lombard garovga yoki saqlash uchun topshirilgan mulkdan foydalanish va tasarruf etishga haqli emas.

Kreditlarni rasmiylashtirish va berish tartibi:

- Garov ostida kreditning berilishi lombard bilan fuqaro o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi va garov shartnomasi asosida amalga oshiriladi;

- Lombard undiruvni qaratish mumkin bo'lmagan mulkni qabul qilish huquqiga ega emas;

- Kredit olish uchun lombardga garovga topshiriladigan mulk tomonlar kelishuviga asosan baholanadi;

- Lombardga ashyo garovi bilan ta'minlangan kreditning summasi belgilangan muddatda qaytarilmagan holda, lombard garovga qo'yilgan ashyoni sotish uchun belgilangan tartibda, imtiyozli 1 oylik muddatdan so'ng notariusning yozma ijro varaqasi asosida ushbu mulkni sotish huquqiga ega;

- Agar garovga qo'yilgan mulkning sotilishidan tushgan summa lombardning talablari miqdoridan oshib ketsa, tafovuti garovga qo'yuvchiga to'lanadi.

Lombardlar faoliyatini litsenziyalash tartibi:

- Lombard faoliyatini amalga oshirishga maxsus litsenziyaga ega bo'lgan holda lombardlar faoliyati faqat ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi

- Lombardlar faoliyatini litsenziyalashni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki amalga oshiradi.

- Lombardlar faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya belgilanmagan muddatga beriladi.

- Litsenziyani boshqa yuridik shaxsga berish taqiqlanadi.

- Lombardlar faoliyatini amalga oshirishga litsenziya qonunchilikda tegishli tashkiliy – huquqiy shakl uchun belgilangan eng kam ustav fondi miqdori shakllantirilgan holda, lombard sifatida qonunchilikda belgilangan tartibda ro'yxatga olingan yuridik shaxsga berilishi mumkin.

•Lombardning ustav fondi lombard muassislari to‘lagan pul mablag‘laridan shakllantiriladi.

•Kreditga va garovga olingan mablag‘lardan hamda boshqa jalb qilingan mablag‘lardan lombardning ustav fondini shakllantirish uchun foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi

•Lombard shtatida baholash faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi tegishli litsenziyaga ega va maxsus kasbiy tayyorgarligi bo‘lgan malakali mutaxassislar bo‘lishi shart.

Litsenziya olish uchun takdim etiladigan hujjatlar:

1. Lombardning faoliyatini amalga oshirishga litsenziya berish to‘g‘risida ariza;

2. Yuridik shaxsning davlat ro‘yxatidan o‘tganligi to‘g‘risida guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;

3. Lombardning bir yillik faoliyati uchun biznes reja;

4. Muassislar ro‘yxati va ular haqida to‘lik ma‘lumot;

5. Lombardning boshqaruv organlari tuzilmasi va shaxsiy tarkibi to‘g‘risida ma‘lumotlar;

6. Naqd pul mablag‘lari va garovga olingan mulklarning shakllanishini ta‘minlaydigan, maxsus jihozlangan xonalar mavjudligini tasdiklovchi ma‘lumotlar;

7. Lombard shtatida baholash faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi tegishli litsenziyaga ega va maxsus kasbiy tayyorgarligi bo‘lgan malakali mutaxassislar mavjudligi to‘g‘risida ma‘lumot;

8. Litsenziya da‘vogarining arizasini litsenziyalovchi organ tomonidan ko‘rib chiqilishi uchun yig‘im to‘langanligini tasdiqlovchi to‘lov topshiriqnomasining nusxasi;

Lombardlar tomonidan hisobot taqdim etish tartibi

1. Lombardlar, ular tomonidan olib borilayotgan amaliyotlar hisobini xo‘jalik subyektlari uchun o‘rnatilgan tartibda tasdiqlangan buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq amalga oshiradilar. Lombardning buxgalteriya hisobi siyosati uning yuqori boshqaruv organi tomonidan belgilanadi. Buxgalteriya hisobi va boshqa hisobotlar ro‘yxati va shakli amaldagi qonunchilikka muvofiq o‘rnatiladi.

2. Lombardlar buxgalteriya hisobida va hisobotlar tuzishda foydalaniladigan hujjatlarning qat‘iy hisobini yuritish va saqlanishini ta‘minlashlari, shuningdek, buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq shubhali qarzlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirishlari shart.

Lombardlarning hisobotlari quyidagilardan iborat:

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buyrug'i bilan tasdiqlangan 1-shakldagi buxgalteriya balansi;

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buyrug'i bilan tasdiqlangan 2-shakldagi moliyaviy natijalar to'grisida hisobot;

Belgilangan shaklga muvofiq berilgan kreditlar to'grisida hisobot;

Belgilangan shaklga muvofiq ustav fondining miqdori va tarkibi to'g'risida hisobot.

Tayanch so'z va iboralar

<i>Kredit uyushmasi</i>	<i>Kliring muassasalari.</i>
<i>Kredit uyushmalari passiv operatsiyalari</i>	<i>Kredit kooperativlari</i>
<i>Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari</i>	<i>Faktoring kompaniyasi</i>
<i>Lombardlar</i>	<i>Mikrokredit</i>
<i>Lizing</i>	<i>Mikrojam'armalar</i>
<i>Mikrokredit tashkilotlari.</i>	<i>Mikrolizing</i>
	<i>Pul o'tkazmalari</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Nobank kredit tashkilotlari tarkibi va ular faoliyatining zarurligi,.
2. Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasini shakllanishi deganda.
3. Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solish tizimi.
4. O'zbekistonda nobank kredit tashkilotlari va ular faoliyatining yo'nalishlari.

XIX BOB. BANK INQIROZLARI

19.1. Bank inqirozining mohiyati

Har qanday jarayon yoki hodisa tadqiqini uning tushunchasi, kategoriyasini aniqlashdan boshlash masala mohiyati va xususiyatlarini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Shu sababli, hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning mohiyatini to'laqonli anglash uchun ham iqtisodiy va moliyaviy inqiroz tushunchalarini bilish, ularni farqlay olish muhim sanaladi.

Iqtisodiy inqiroz - tovar va xizmatlarga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilish holatidir. Iqtisodiy inqirozning oqibatlari sifatida real yalpi milliy mahsulotning kamayishi, ommaviy bankrotlik va ishsizlik, aholi turmush tarzining pasayishi kabilarni keltirish mumkin.

Iqtisodiy inqiroz (retsessiya) iqtisodiyotning shunday holatiki, mamlakat yalpi ichki mahsulotining mutloq hajmi kamida ikki chorak mobaynida ketmaket qisqaradi. Iqtisodiy inqiroz bozor iqtisodiyotiga xos hodisa bo'lib, ma'lum davriylik bilan takrorlanib turadi.

Umuman olganda, iqtisodiy nazariyada iqtisodiy inqiroz deganda mamlakat iqtisodiy holatining birdaniga yomonlashuvi tushunilib, u ishlab chiqarishning keskin pasayishi, ishlab chiqarish aloqalarining buzilishi, korxonalarining bankrotligi, yoppa ishsizlik, milliy valyutaning devalvatsiyalanishi, kapitalning qochishi, aholi turmush tarzining pasayishi kabilarda namoyon bo'ladi.

Moliyaviy inqiroz nima?

Moliyaviy inqirozma'lum bir moliyaviy instrumentning qiymati kutilmaganda keskin pasayishi, shuningdek, pulning etishmasligi holatini ifodalashda qo'llaniladigan tushunchadir. Bundan tashqari, mazkur tushuncha moliya bozorida, xususan, fond bozorida moliyaviy aktivlar bahosining noxolis shakllanishi natijasida yuzaga kelgan «sovun ko'piklari»ning «yorilishi» holatini ifodalashda ham qo'llaniladi.

Moliyaviy inqiroz bu davlat moliya mexanizmining tizimli buzilishi bo'lib, bunda inflyatsiya ko'rsatkichining sezilarli darajada

o'sishi, qimmatli qog'ozlar bahosining beqarorligi, byudjet daromadlarining uning xarajatlariga nisbatan keskin nomuvofiqligi, milliy pul birligi almashuv kursining beqarorligi va pasayishi, iqtisodiy subyektlar o'rtasida to'lovsizlik muammosining kuchayishi, kapitalning mamlakatdan tez sur'atlarda chiqib ketishi, muomaladagi pul massasining pul muomalasi qonuni talablariga mos kelmasligi kabilar kuzatiladi.

Moliyaviy inqiroz fond bozori hajmining 20 % dan ortiq kamayishi, banklararo kredit bozorida foiz stavkalarining ikki marta oshishi, milliy valyuta kursining 10 % dan ortiq pasayishi holatidir.

XX asrda iqtisodiy sikllarni aniq dalillar bilan davrlarga ajratishga bo'lgan ilmiy jamoatchilikning qiziqishi ortdi. Iqtisodchi olim Y. Shumpeter Ikkinchi jahon urushidan avval iqtisodiy sikllarga bag'ishlangan ikki tomli tadqiqotlarini chop etdi. U ilmiy izlanishlarida kapitalistik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tebranishlarni innovatsiyalar bilan bog'lashga muvaffaq bo'ldi. Y.Shumpeter uzun sikllar m iqtisodiy muvozanatning buzilishi va keyinchalik qayta tiklanishi jarayoni sifatida e'tirof etdi. Y.Shumpeter har bir sikl rivojlanishining to'rt fazasini ajratib ko'rsatadi: yuksalish (gurkirab yashnash), retsessiya, depressiya va jonlanish.

Uning fikricha, yuksalish fazasi tashabbuskor tadbirkorlar tomonidan yangi tovarlar va texnikalar ishlab chiqarishning joriy etilishi, yangi bozorlar va xom ashyo manbalarining ochilishi, xo'jalik yuritishning yangi usul lari joriy etilishi va natijada yuqori daromad olish kabilar bilan belgilanadi. Samarali va progressiv innovatsiyalarning joriy qilinishi o'zaro aloqador tarmoqlarni qamrab oladi va bu jarayonga ko'p sonli tadbirkorlar jalb etiladi. Oqibatda iqtisodiyot muvozanat holatidan chiqadi va iqtisodiy o'sish sur'atlari tezlashadi. Retsessiya esa iqtisodiyotning muvozanat holatiga qaytishiga sabab bo'ladi. Y. Shumpeter fazalar almashinishi sababini tadbirkorlar tomonidan olinadigan yuqori foydaning innovatsiyalar ishlab chiqarishni qanchalik to'liq qamrab olishiga qarab tarqalishida (tadbirkorlar o'rtasida bo'linishida) ko'radi. Depressiya fazasining yuzaga kelishi esa iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini orqaga ketishiga nisbatan reaksiyasi va shartsharoitlarning yanada yomonlashuvi kutilishi bilan izohlanadi. Jonlanish fazasi innovatsiyalarning jamlanishi natijasida iqtisodiyotning qaytadan muvozanat holatiga qaytishiga zamin yaratadi.

«Inqiroz» tushunchasi biznes sikli konsepsiyasining komponenti bo‘lib, dastavval ortiqcha ishlab chiqarish va kapitalning ortiqcha jamlanishi bilan tavsiflangan. Keyingi davrlarda sanoat ishlab chiqarishdagi pasayish mavjud mablag‘laridan mahrum bo‘lgan ishsizlar sonining ortishi bilan birga kechdi. Ayni paytda qishloq xo‘jaligidan iqtisodiy faol aholining intensiv chiqib ketishi kuzatildi, biroq bu aholining ma‘lum qismi shaharlarda qandaydir ish bilan band bo‘lishi mumkin edi. Bundan tashqari, sanoat ishlab chiqarishning pasayishi xomashyo va issiqlik resurslariga nisbatan talab va bahoning tushishi bilan namoyon bo‘ldi (oddiy akseleratsion bog‘liqlik).

Y. Shumpeterdan tashqari rus iqtisodchi olimi N.D. Kondratev ham qariyb yarim asrlik davrga ega bo‘lgan uzun sikllar gipotezasi bilan iqtisodiy sikllarni davrlarga ajratishda muhim o‘rin egallaydi.

N.D. Kondratev jahon hamjamiyati ishlab chiqarish kuchlarining yangi, rivojlanishning yanada yuqoriroq darajasiga o‘tishini ko‘zda tutib, mazkur sikllarning amal qilish mexanizmini ham asoslashga muvaffaq bo‘ldi. Uning ilmiy izlanishida sikl ikki: ko‘tarilish va pasayish fazalariga ajratiladi. Bu sikllar asosida yotuvchi kapitalning jamlanishi, markazlashuvi, bo‘linishi va qadrsizlanishi mexanizmi bozor iqtisodiyoti rivojlanishining muhim omili hisoblanib, siklning pasayish to‘lqinidan ko‘tarilish to‘lqiniga o‘tishi va o‘z navbatida, yangi siklning ko‘tarilish fazasiga o‘tishini ta‘minlashga xizmat qiladi.

N.D. Kondratev fikricha, asosiy moddiy boyliklar (sanoat inshootlari, infratuzilmaviy qurilmalar), ishlab chiqarishning amaldagi texnik usullariga xizmat qiluvchi malakali ishchi kuchi natura va pul ko‘rinishida yirik resurslarni taqozo etadi. Ishlab chiqarishning amaldagi texnologik usullariga investitsiyalarning qisqarishidan so‘ng jamlanishi ma‘lum vaqtni talab etadi va buni yangilash siklik xarakter kasb etadi.

Uzun sikllar ichki endogen mexanizmining asosiy elementlari bo‘lib, Kondratev fikricha, quyidagilar hisoblanadi:

1. Kapitalistik iqtisodiyotning harakati bir necha muvozanat darajalari doirasida namoyon bo‘ladi. Asosiy kapital boyliklarning (ishlab chiqarish infratuzilmasi va malakali ishchi kuchi) muvozanati xo‘jalik va ijtimoiy hayotning barcha omillari bilan birgalikda ishlab chiqarishning mazkur texnik usulini belgilab beradi. Bunda muvozanatning buzilishi kapital boyliklarning yangi zaxiralarini tashkil etish zaruratini yuzaga keltiradi;

2. Asosiy kapital boyliklarning yangilanishi esa bir tekis kechmaydi, bunda hal qiluvchi rolni ilmiy texnik g'oyalar va innovatsiyalar o'ynaydi;

3. Uzun siklning davomiyligi jamiyat kapital boyliklari asosiy elementlaridan biri hisoblangan ishlab chiqarish infratuzilmaviy qurilmalarining o'rtacha hayotiy davri bilan belgilanadi;

4. Barcha ijtimoiy jarayonlar urushlar, inqiloblar, aholi migratsiyasi iqtisodiy mexanizmning qayta shakllanishi natijasidir;

5. Asosiy kapital boyliklarning almashinuvi va uzoq muddatga cho'zilgan iqtisodiy pasayishdan chiqish natura va pul ko'rinishidagi resurslarning jamlanishini taqozo etadi. Yetarli darajada jamlanmaga erishilgach esa, asosiy kapital boyliklarni radikal yangilash imkoniyati yuzaga keladi va bu o'z navbatida, iqtisodiyotni yangi ko'tarilish fazasiga olib chiqadi.

Bundan tashqari, N.D. Kondratev o'z tadqiqotida bu sikllilik kapitalistik ishlab chiqarish uslubi mavjud bo'lar ekan, doimo amal qilishini ko'rsatib berdi.

N.D. Kondratev izlanishlari davomida to'liq ikki sikl va faqatgina ko'tarilish to'liqiniga ega uchinchi yarim siklni aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Kondratev siklining umumiy ko'rinishini quyidagicha ifodalash mumkin:

I. Ko'tarilish to'liqini: 1780-yillarning oxiri va 1790-yillarning boshlaridan 1810–1817-yillargacha bo'lgan davr.

Pasayish to'liqini: 1810–1817-yillardan 1844–1851-yillargacha.

II. Ko'tarilish to'liqini: 1844–1851-yillardan 1870–1875-yillargacha.

Pasayish to'liqini: 1870–1875-yillardan 1890–1896-yillargacha.

III. Ko'tarilish to'liqini: 1890–1896-yillardan 1914–1920 yillargacha.

N.D. Kondratev uchinchi siklining 2-yarmi amal qilishi esa, oldinda iqtisodiy pasayish bo'lishini ko'zda tutardi. Vaholanki, 1929-33 yillarda yuz bergan buyuk depressiya uning qarashlarini tasdiqlagan edi. Biroq keyingi davrlarda uning qarashlari o'z tasdig'ini toppish-topmasligi keskin bahslarga sabab bo'ldi.

Mazkur masalani tadqiq qiluvchilarning sikl bo'linishi va davrlari bo'yicha qarashlarini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh tadqiqotchilar fikricha, uchinchi siklning pasayish fazasi Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan yakunlangan (ular tadqiqotlarida ko'proq real

iqtisodiyot indikatorlari ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, bandlik dinamikasi, investitsion faollik kabilarga tayanishgan). To'rtinchi siklning ko'tarilish fazasi esa, urushdan boshlanib, 1960-yillarning o'rtalarigacha davom etadi. 1968–1971-yillardagi dollar inqirozi va Bretton Vuds valyuta tizimi tanazzuli to'rtinchi siklning pasayish fazasi boshlang'ich nuqtasi bo'lib, bu fazaga 1970-yillardagi neft inqirozlari va stagflyatsiya to'g'ri keladi. AQShdagi «Reyganomika» va Buyuk Britaniyadagi Margeret Tetcher siyosati beshinchi siklning ko'tarilish fazasiga zamin hozirlaydi va bu faza 1980-yillarning yarmi va to'liq 1990-yillarni qamrab oladi. Odatda, ko'tarilish to'liqining so'nggida real sektordagi kapital qo'yilmalar foyda me'yorining pasayishi, moliyaviy spekulatsiyaning dastlab fond bozori (1990-yillarning ikkinchi yarmi), so'ngra ko'chmas mulk sohalarini (2000-yillarning boshlari) qamrab olishi kuzatiladi. Shuningdek, birinchi guruh tadqiqotchilari sikl davrining qisqarib borishini ham ta'kidlaydilar. Shunday qilib, sikl davri N.D. Kondratev to'xtagan nuqtadan quyidagicha davom etadi:

Uchinchi siklning pasayish fazasi: 1914–1920-yillardan 1936–1940 yillargacha.

IV. Ko'tarilish fazasi: 1936–1940-yillardan 1966–1971-yillargacha.

Pasayish fazasi: 1966–1971-yillardan 1980–1985-yillargacha.

V. Ko'tarilish fazasi: 1980–1985-yillardan 2000–2007-yillargacha.

Pasayish fazasi: 2000–2007-yillardan 2015–2025-yillargacha (bashorat).

VI. Ko'tarilish fazasi: 2015–2025-yillardan 2035–2045-yillargacha (bashorat).

Ikkinchi guruh tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, uchinchi siklning pasayish fazasi butun ikkinchi jahon urushi va urushdan so'nggi tiklanish davrini (1949-y.gacha) qamrab oladi (ularning metodologiyasida moliyaviy indikatorlar fond bozori dinamikasi, obligatsiyalar daromadliligi dinamikasi kabilarga asosiy e'tibor qaratiladi). Kondratev siklining qolgan qismi esa, ularning fikricha, quyidagicha ko'rinish oladi:

Uchinchi siklning pasayish to'liqini: 1920-yillar oxiridan 1949-yilgacha.

IV. Ko'tarilish fazasi: 1949-yildan 2000-yillarning boshlarigacha.

Umuman olganda, ikkala guruh tadqiqot natijalari ham 2000-yillarda chuqur depressiya bo'lishini ko'zda tutadi.

Fikrimizcha, Kondratev siklining keyingi davrlari hozirgi jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi chuqurlashuvi jarayonlari yakuni va iqtisodiy tiklanish hamda barqarorlikdan soʻng keskin bahs-munozaralar obyektiga aylanib boraveradi.

Tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, iqtisodiy sikllarning takrorlanish davrida qisqarish tendensiyasi kuzatilmoqda. Zero, jahon iqtisodiyotida ilk klassik inqiroz 1823-yilda roʻy bergan boʻlsa, shundan buyon inqirozlar taxminan 1520-yil oraliq bilan muntazam takrorlanib turdi.

Bu oʻrinda yana bir muhim masala uzun sikllar borasidagi konsepsiyalardir. Bu borada bir qator tasniflar uchraydi. Shulardan batafsilrogʻi Goldshteynga taalluqli boʻlib, u quyidagi koʻrinishga ega:

- investitsiya konsepsiyasi (Kondratev, Forrester, Sterman): uzun sikllar davriy qayta jamlanish va soʻngra uzoq muddat foydalanishdagi kapital boyliklarning qadsizlanishi bilan belgilanadi;

- innovatsion konsepsiya (Shumpeter, Mensh, Friman): uzun sikllarning shakllanishida yetakchi rolni oʻynaydi.

1997–2008-yillarda jahon iqtisodiyoti moliya bozorlaridagi aktivlar bahosining asossiz oʻsishi, «spekulyativ koʻpiklar»ga bir necha bor duch kelgan boʻlsada, hozirgi paytda ham ularni bartaraf etishning ilmiy-amaliy usullari ishlab chiqilgan emas. Bundan tashqari, monetar organlarning aktivlar bahosining bunday asossiz oʻsishiga yoʻl qoʻymaslik boʻyicha strategiyalari masalasi nazariy jihatdan ham oʻz yechimini topmagan. Iqtisodiy adabiyotlarda mazkur muammoga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud.

Birinchi yondashuvga muvofiq, monetar organlar moliyaviy aktivlar bahosining maqsadli moʻljallarini (target) belgilamasliklari va fond bozoridagi faollikni kamaytirish uchun foiz siyosatidan foydalanmasliklari zarur. Fikrimizcha, spekulyativ koʻpiklarga qarshi choralar koʻrish soʻzsiz makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlashda katta ahamiyat kasb etadi, biroq bu maqsadda foiz siyosatidan foydalanish pul massasini kamaytirish hisobiga yuz beradigan salbiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, spekulyativ koʻpiklarga qarshi kurashishda fond bozorini tartibga soluvchi organlarning faolroq boʻlishi maqsadga muvofiq sanaladi.

Maʼlumki, fond bozoridagi spekulyativ koʻpiklar bank sektoriga nisbatan sezilarli darajada salbiy taʼsirni yuzaga keltiradi. Chunki garov taʼminoti sifatida olingan qimmatli qogʻozlar bahosining pasayishi inqirozning yanada chuqurlashuviga sabab boʻladi. Qarzdorning bank oldidagi majburiyatlarini bajara olmasligi natijasida, mazkur qimmatli

qog'ozlarni fond bozorida sotish zarurati tug'lsa, bu, o'z navbatida, qimmatli qog'ozlar taklifining ko'payishi va shuning asosida ular bahosining yanada pasayishiga olib keladi. Pirovard natijada, banklarning balansida yirik miqdordagi zararlar va uning orqasidan likvidlilik muammolari avj oladi.

Fikrimizcha, banklar tomonidan aktivlarni sekyuritizatsiyalashda muomalaga chiqariladigan moliyaviy instrumentlar, hosilaviy moliya instrumentlarining garovi sifatida qabul qilinishiga nisbatan muayyan cheklovlarni o'rnatish zarur. Masalan, aksiya va obligatsiyalarni garov ta'minoti sifatida qabul qilishga nisbatan zaxira talablari belgilanishi mumkin. Chunki fond bozoridagi spekyulativ ko'piklarning bank tizimi barqarorligiga salbiy ta'sir qilishi tizimli risklarning kuchayishiga zamin yaratadi.

19.2. Bank inqirozini belgilovchi mezonlar

Inqiroz xususidagi adabiyotlarning aksariyatida inqirozning iqtisodiy sikllar bilan bog'lanishini kuzatish mumkin. Biroq ta'kidlash joizki, sikllarga asoslanib inqirozni oldindan aniq bashorat qilish hech kimga nasib qilmadi. Bundan ko'rinadiki, inqirozni bashorat qilib bo'lmaydi, ammo uni barcha kutadigan bo'lsa, ertagayoq ro'y beradi.

Global moliyaviy inqiroz hozirgi kunda hammani hayratga solayotgan bo'lsada, XX asrning 70-yillaridan buyon inqirozli holatlarning yuz berishi oddiy hodisaga aylanib qoldi. Qator iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida 1970–2002-yillar davomida 117 ta tizimli bank inqirozi, 1980–2002-yillar mobaynida esa 77 ta tizimli inqirozlar yuzaga kelganligi tadqiq qilingan.

Bank inqirozi quyidagi holatlarda sodir bo'ladi, agar:

- ishlamaydigan aktivlarning bank tizimi yalpi aktivlaridagi ulushi 10 % dan ortiq bo'lsa;
- bank tizimini qutqarish uchun sarflanadigan xarajatlar qiymatining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ikki foizdan oshiq bo'lsa;
- banklarning bankrotlashuvi yoki milliy lashuvi kuzatilsa;
- hukumat moliya bozorlari va moliya institutlarini qutqarish uchun ekstraordinar chora-tadbirlarni qo'llasa;
- hamma iqtisodiy va moliya inqirozlarning chuqurlashuvi, moliyaviy va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning pasayishining davomiyligi xalqaro va milliy doirada sodir bo'lsa.

Bu o'rinda moliyaviy inqiroz tushunchasining shakllanishiga nisbatan qarashlarni tadqiq qilishni lozim topdik. Dastlab davriy iqtisodiy inqirozlar to'satdan boshlanganligi uchun ham «vahima» tushunchasi bilan ifodalanar edi. Birmuncha muddat o'tgach esa, vahima «depressiya» deb atala boshlandi. Albatta, hozirgi vaqtning eng mashhur depressiyasi bu 1929-yilda oddiy moliyaviy vahimadan boshlanib Ikkinchi jahon urushiga qadar davom etgan Buyuk depressiyadir. 1929-yilgi fojiadan so'ng iqtisodchilar va siyosatchilar bu holatni qayta takrorlamaslikka qaror qildilar. Bu vazifani samarali va talafotlarsiz bajarish maqsadida faqatgina «depressiya» so'zining o'zini iste'moldan chiqarishga muvaffaq bo'lindi. 1937–1938-yillarda navbatdagi og'ir depressiya sodir bo'lganda esa, iqtisodchilar bu so'zning o'rniga, yanada jarangdor yangi «retsessiya» tushunchasini muomalaga kiritishdi.

Ammo qisqa muddatda «retsessiya» so'zi ham nozik hissiyotli amerika ommasi uchun birmuncha qo'poldek tuyuldi. So'nggi retsessiya 1957–1958-yillarda yuz bergani e'tiborga olinsa, shu paytdan buyon moliyaviy inqiroz ko'rinishida iqtisodiy pasayish, «orqaga ketish», «chetlashish» kabi tushunchalar foydalanila boshlandi.

Global moliyaviy inqiroz hozirgi kunda hammani hayratga solayotgan bo'lsada, XX asrning 70-yillaridan buyon inqirozli holatlarning yuz berishi oddiy hodisaga aylanib qoldi. Qator iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida 1970–2002-yillar davomida 117 ta tizimli bank inqirozi, 1980–2002-yillar mobaynida esa 77 ta tizimli inqirozlar yuzaga kelganligi tadqiq qilingan.

Shuningdek, ayrim iqtisodchilar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (OESO) a'zo bo'lgan rivojlangan davlatlarda 1980-2000 yillar mobaynida 7 ta tizimli inqiroz, xususan, AQSh, Portugaliya va Italiyada kichik ko'lamdagi inqirozlar, Yaponiya, Norvegiya, Shvetsiya va Finlyandiyada esa keng ko'lamli inqirozlarning yuzaga kelishini asoslashga harakat qiladi.

Norvegiya va Finlyandiyadagi inqirozlar moliyaviy tartibga solish tizimidagi nuqsonlarning natijasi bo'lib, iste'mol va ko'chmas mulk uchun olingan tijorat kreditlari miqdorining keragidan ortiq darajada oshishiga va uy-joy hamda mol-mulk bozorida “ko'pik”larning avj olishiga sabab bo'ldi. Pirovardida bu inqiroz mamlakatlarning ishlab chiqarish salohiyatiga keskin salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1991–1993-yillar davomida Finlyandiyada real uy-joy baholari 30 foizga pasaydi, Shvetsiyada esa mazkur davrda baholarning pasayishi 25 foizni tashkil qildi. Har ikki davlatda ham bank tizimini milliy lashtirish choralari ko‘rildi (19.2.1-jadval).

19.2.1-jadval

Ayrim bank inqirozlari va ularning ta‘siri

	Yillar	Davomiyligi	Soliq to‘lovchilarga keltirgan bevosita zarari*	Yalpi yo‘qotish (YalMga nisbatan %da)
Yaponiya	1991-2001	10 yil	14,0	71,7
Norvegiya	1989-1992	4 yil	3,4	27,1
Shvetsiya	1991-1994	4 yil	2,1	3,8
Finlyandiya	1991-1994	4 yil	10,0	44,9

Izoh: Inqiroz yakunida YalMga nisbatan foizda.

Yaponiyadagi inqiroz jarayonlari sezilarli darajada uzoq muddat davom etgani bois yalpi yo‘qotishlar hajmi ham shunga mos ravishda yuqoridir. Ayni paytda, Yaponiya iqtisodiyoti “likvidlilik tuzog‘i”ga tushib qolgan bo‘lib, nol darajadagi foiz stavkalar monetar siyosat samarasini haqiqatda yo‘qqa chiqarar edi. Zero, J.M.Keynsning “likvidlilik tuzog‘i” konsepsiyasiga ko‘ra, likvidlilik tuzog‘i yuzaga kelganda foiz stavkasining amaldagi holatida aholi har qanday miqdordagi pul mablag‘ini ham o‘zida saqlashga harakat qiladi. Bunday sharoitda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini qo‘llash orqali foiz stavkasiga ham, daromadlilik darajasiga ham samarali ta‘sir ko‘rsatish imkoniga ega bo‘lmaydi. Likvidlilik tuzog‘ida monetar siyosatning foiz stavkasiga ta‘sir qilish imkoniyati sezilarsiz bo‘ladi.

Foiz stavkasi nol darajaga tushganda likvidlilik tuzog‘i yuz beradi. Foiz stavkasining nollik darajasida aholi saqlagan puli ham biror daromad keltirmasada, obligatsiyalarni ushlab turishni xohlamaydi. Bundan tashqari, bo‘sh pul mablag‘larini investitsiya qilmay ushlab turish nol foiz daromad keltiradigan qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilishga nisbatan ustunlikka ega. Chunki pulning hukumat qimmatli qog‘ozlariga nisbatan likvidlilik yuqori hisoblanadi.

2000–2007-yillarda Xitoy kabi davlatlarda savdo balansining muntazam profitsitga ega bo‘lishi, yuqori miqdordagi xorijiy valyuta zaxiralari valyuta kursini sun‘iy ravishda past darajada ushlab turishga

qaratilgani holda, global likvidlikning sezilarli darajada ortishiga va pirovardida past foiz savkalarining shakllanishiga olib keldi.

19.2.2-jadval

**Banklarda leverajning oshishi:
aktivlarning kapitalga nisbati koeffitsiyenti**

Banklarning nomi	2005 yil	2007 yil
Bear Steams	26	33
Morgan Stanley	31	33
Lehman Brothers	25	31
Merrill Lynch	18	28
Goldman Sachs	25	27

Shuningdek, yuzaga kelgan qulay vaziyat bank aktivlarining kapital bilan ta'minlanishi ko'rsatkichining yomonlashuviga, ya'ni leveraj koeffitsiyentining oshishiga olib keldi.

Quyidagi jadval ma'lumotlarining ko'rsatishicha, 2008-yilda dunyoning barcha asosiy fond indeksleri 2007-yilga nisbatan keskin pasaygan. Ayniqsa, 2008-yilning 15-sentyabriga kelib AQShning yirik investitsiya banki Lehman Brothers bankrot deb e'lon qilingach, jahon fond bozorlarida aksiyalarni yoppasiga sotish avj oldi. 15-sentyabr savdolarida Rossiyaning RTS (RTS) indeksi 4,8 foizga tushgani holda, MMVB indeksi (Moskva banklararo valyuta birjasi indeksi) 6,2 foizga pasaydi. Agar 2008-yilning 15-sentyabr kuni indeksning keskin tushishi natijasida Moskva banklararo valyuta birjasida bir qator qimmatli qog'ozlar bo'yicha savdolar to'xtatilgan bo'lsa, 16-sentyabr kuni o'ndan ortiq yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar bo'yicha savdolar amalga oshirilmadi. Shunday qilib, birgina 15-16-sentyabr kunlari MMVB indeksi 23 foizga, RTS esa 21 foizga pasaydi. 2008-yilning 6-oktyabriga kelib esa RTSning pasayishi rekord natijani qayd etdi, ya'ni bir kunlik pasayish 19,1%ni tashkil qildi. Umuman olganda, Rossiyaning RTS indeksi 2008-yilning oxiriga kelib 632 punkttni tashkil etib, 2007-yilga nisbatan 1659 punktga, boshqacharoq aytganda, 72,4 foizga tushib ketgan. Taqqoslash uchun keltiramiz: bu davrda AQShda S&R 500 38,5 foizga; Yaponiyaning Nikkei 225 indeksi 42,1 foizga; Braziliyaning Vovespa indeksi 41,2 foizga pasaygan.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, dunyo mamlakatlarini inqirozdan qutqarish chora-tadbirlarini quyidagi asosiy to'rt guruhga ajratish mumkin:

- banklarning qarz majburiyatlari bo'yicha davlat kafolatini berish;
- moliya muassasalarini qayta kapitallashtirish;

- muammoli aktivlarni xarid qilish;
- iqtisodiy talabni rag'batlantirish.

G'arb davlatlarining inqirozga qarshi choralar dasturlarida ajratilishi ko'zda tutilgan mablag'lar tarkibida banklarning qarzi majburiyatlari bo'yicha davlat kafolatini berish eng yuqori salmoqni egallagan (qariyb 49%). Umuman olganda, 2008-yilning dekabr oyiga kelib jahon moliyaviy inqirozini bartaraf etish uchun dunyo mamlakatlari qutqaruv choralari va moliyaviy ko'maklar uchun sezilarli miqdorda pul mablag'larini ajratdilar. Tahlillarimizning ko'rsatishicha, inqirozning oqibatlarini yumshatish uchun ajratilgan mablag'larning YaIMga nisbati ko'rsatkichi Islandiya, BAA, Vengriya, Rossiya va Buyuk Britaniya davlatlarida sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Biroq bu ko'rsatkich yuqoridagi davlatlarning ajratilgan moliyaviy mablag'larning mutloq miqdori jihatidan yetakchiligini anglatmaydi. Chunki YaIM hajmi jihatidan yetakchilar ro'yxati yuqorida qayd etilgan davlatlar bilan boshlanmaydi.

19.3. Rivojlangan davlatlarning xalqaro moliyaviy inqirozga qarshi choralarining ustuvor yo'nalishlari

Inqiroz AQShning yirik moliyaviy muassasalari Citigroup, Bank of America, JP Morgan Chase, Wells Fargo va boshqalarni qamrab olib boshladi. Bank tizimidagi likvidlilik muammolari, o'z navbatida, xo'jalik subyektlari va aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchi pasayishiga, kredit risklarining ortishiga va iqtisodiy qiyinchiliklarga sabab bo'ldi.

Inqiroz banklarning kreditlash sohasidan ishlab chiqarish sohasiga ko'chdi: bozorda taklifning talabdan oshishi kuzatildi va bu holat AQSh avtosanoatidagi yoppasiga ishdan bo'shatishning kuchayishi bilan yakunlandi. AQShning inqirozga qarshi siyosati bozordagi talabni rag'batlantirish, yirik biznesga yirik banklar va korporatsiyalarga yetarlicha ko'mak berishga yo'naltirildi.

Ishlab chiqarishning tushib ketishi bank kreditlarining qisqarishi, real ishlab chiqarish risklarining ortishi bilan birga kechdi. Ishlab chiqarishning pasayishi va risklarning ortishi, o'z navbatida, investitsiyalarni, shuningdek, import tovarlariga bo'lgan talabning kamayishiga olib keldi. AQSh Prezidenti B.Obamaning 2009-yilning fevral oyida tasdiqlangan inqirozga qarshi choralar Dasturi Amerikani tiklash va qayta investitsiyalash Rejasi (American Recovery and Reinvestment Act) nomi bilan ham yuritilib, 3 yil muddatga, ya'ni 2011-yilgacha ishlab chiqilgan. (3-jadval)

Jahon moliyaviy inqirozi Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bank tizimiga ham jiddiy ta'sir o'tkazdi. Bunga javoban Yevropada banklarni qutqarish choralarini ko'rildi. G.Braun boshchiligidagi Angliya hukumatining inqirozga qarshi choralarida bank tizimi ustidan kuchli davlat nazoratini ta'minlash asosiy bo'g'inga aylandi. Braun dasturi (510 mlrd AQSh dollari) 290 mlrd dollar miqdoridagi mablag'larni Britaniya banklari muammoli aktivlarini sotib olishga, 220 mlrd dollarni esa banklarning qayta kapitallashuviga, kreditlash, investitsiya va iste'mol talabini qo'llab-quvvatlashga safarbar etishni ko'zda tutdi.

19.3.1-jadval

AQShning inqirozga qarshi choralar dasturi (American Recovery and Reinvestment Act)

№	Yo'nalishlari	Mlrd AQSh dollari	Salmog'i
1	Soliq yukini yengillashtirish	288	37%
2	Shtatlar va mahalliy hokimiyat organlarini soliqlardan ozod qilish	144	18%
3	Infratuzilma va fan	111	14%
4	Ijtimoiy himoya	81	10%
5	Sog'liqni saqlash	59	7%
6	Ta'lim	53	7%
7	Energetika	43	5%
8	Boshqalar	8	1%
	Jami	787	100%

Obama rejasida ko'zda tutilgan chora-tadbirlar:

- 3 mln ish joylarini saqlab qolish va tashkil etish;
- sog'liqni saqlash tizimini modernizatsiya qilish;
- muqobil manbalardan energiya ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va 3 yil mobaynida uning hajmini ikki baravarga oshirish;
- federal mulkka taalluqli bo'lgan (maktablar bilan birga) bino inshootlarning 75 foizini va 1 mln xususiy uylarni ta'mirlash;
- 7 mln talabalar uchun grantlar tizimini moliyalashtirish hajmini oshirish, ta'lim uchun to'lovlar bo'yicha soliqlarni kamaytirish;
- infratuzilmada keng ko'lamli investitsiyalarni amalga oshirish, xususan, yo'llar, ko'priklar, jamoat transport tizimini qurish va qayta ta'mirlash, temir yo'l va aeroportlarni modernizatsiyalash;
- soliqlardan ozod qilish (soliq kreditlari), soliq stavkasini pasaytirish orqali uy xo'jaliklarining to'lov qobiliyatini oshirish;
- yetarli darajadagi shaffoflik, monitoring va javobgarlik darajasini ta'minlash imkonini berishi lozim.

Jahon moliyaviy inqirozi Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bank tizimiga ham jiddiy ta'sir o'tkazdi. Bunga javoban Yevropada banklarni qutqarish choralari ko'rildi. G.Braun boshchiligidagi Angliya hukumatining inqirozga qarshi choralari bank tizimi ustidan kuchli davlat nazoratini ta'minlash asosiy bo'g'inga aylandi. Braun dasturi (510 mlrd AQSh dollari) 290 mlrd dollar miqdoridagi mablag'larni Britaniya banklari muammoli aktivlarini sotib olishga, 220 mlrd dollarni esa banklarning qayta kapitallashuviga, kreditlash, investitsiya va iste'mol talabini qo'llab-quvvatlashga safarbar etishni ko'zda tutdi.

Buyuk Britaniyada inqirozga qarshi choralar doirasida davlatning bank kapitalidagi ulushi dastlab Northern Rock Bank ipoteka bankida, so'ngra Bradford & Bingleyda oshirildi. Keyinchalik esa mamlakatdagi ikkinchi yirik bank Royal Bank of Scotland (RBS)da davlatning ulushi 58%dan 70%ga, Lloyds Bank Groupda 40%dan 45%ga oshirildi. Biroq bu kabi choralar doimo ham barqarorlikni kafolatlay olmaydi. RBS 11,5 mlrd AQSh dollari miqdorida rekord darajadagi zarar ko'rganini e'lon qilgach, uning aksiyalari kursi 67 foizga pasaydi.

AQSh, Shveysariya, Germaniya, Islandiya va boshqa davlatlar Buyuk Britaniya «modeli»ga ergashdilar. Germaniya hukumati bankrotlik tahdid solayotgan banklarni milliyashtirishni qo'llab-quvvatladi. Chunki Germaniyaning birgina Hipo Real Estate banki aksiyalari 89 foizga qadrsizlanib ulgurgandi. Yirik banklardan Aareal va Commerzbankning kapitallashuvi mos ravishda 21 va 42 foizga kamaydi. Kansler A.Merkel 2009-yilning fevral oyida zarurat tug'ilganda vaqtinchalik muammoli banklarni milliyashtirish yo'lidan borish mumkinligini ham ma'lum qildi.

Fransiya hukumati mamlakatning muhim ahamiyatga ega yetakchi kompaniyalarini qo'llab-quvvatlash yo'lidan bordi. 2009-yilning fevral oyida mamlakatning yirik avtomobil ishlab chiqaruvchi korporatsiyalari PSA Peugeot Citroen va Renaultga moliyaviy ko'mak berildi. Korporatsiyalar bank kredit stavkalari 1112 foiz atrofida bo'lgan sharoitda 67 foiz stavkasida 6 mlrd yevro miqdorida moliyaviy mablag'larni oladigan bo'lishdi. Bunga javob tariqasida korporatsiyalar zavodlarini yopmaslikni kafolatlash, kreditlar bo'yicha to'lovlar vaqtiga qadar xodimlar sonini qisqartirishdan voz kechish, dividendlar va rahbariyat mukofotlarini qisqartirish majburiyatini olishdi.

Italiyada Uni Credit, Fransiyada Natixis (mamlakatning to'rtinchi yirik banki), Irlandiyada Allied Irish Bank va Bank og Ireland og'ir

holatga tushib qoldi. Fransiyada banklar va biznesga tezkor yordam loyihasi 380 mlrd dollar ajratishni ko'zda tutadi. Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburgda yirik Belgiya banki Fortis (ushbu bank aktivlari mamlakat YaIMdan 2,5 baravar ko'p 1,5 trln dollar) qutqarish uchun 16,1 mlrd dollar ajratildi. Bundan tashqari, Belgiya hukumati ikkinchi yirik bank Dexiani qutqarish choralarini ko'rdi.

AQShda J.Bush modeli neoliberal monetaristik prinsiplarga, xususan, bank tizimiga davlat mablag'larini safarbar etishga asoslangan bo'lsa, Yevropada, masalan, N.Sarkozi «moliyaviy kapitalizm» modelidan voz kyechib, amalga oshirish murakkab bo'lgan «tadbirkorlik kapitalizmi» modeli bilan chiqdi. Buyuk Britaniya Bosh vaziri J.Braun davlat tomonidan moliyaviy rag'batlantirish choralarini ko'rish va bunday yordamni oluvchi muassasalarning kapitali tarkibida davlat ulushini oshirish orqali samarali davlat nazoratini ta'minlashga harakat qildi.

Yevropada inqirozga qarshi moliyaviy ko'mak hajmi dastlab 600 mlrd AQSh dollari miqdorida baholandi, biroq inqiroz sur'atlarining oshishi natijasida u 1,5 trln AQSh dollariga yetdi.

2009-yilning yakuniga kelib global moliyaviy inqiroz sharoitida Yevropa Ittifoqi uchun yangi muammolar va sinovlar davri boshlandi. Bu yerda gap Gretsiya davlatidagi byudjet inqirozi xakida ketmokda. 2009-yilning yakuniga kelib Gretsiyada byudjet defitsiti YaIMga nisbatan 12 foizdan oshdi. Ayni paytda, davlat qarzi Gretsiyada 110 foizdan oshgan edi. Bunday sharoitda Gretsiya hukumati qarzlarni qayta moliyalash va defitsitni qoplash uchun moliyaviy resurslarni jalb qilishda qiyinchiliklarga yuz tuta boshladi. Albatta, bunda Yevropa Ittifoqining beminnat yordamini kutish amri mahol. Biroq Ittifoqqa a'zo bo'lish uchun Maastrixt kelishuvida ifodalangan talablardan biri davlat byudjeti defitsiti YaIMning 3 foizidan oshmasligi bo'lib, Gretsiyaning Ittifoqda qolishi uning byudjet inqirozidan qay sur'atda chiqib ketishiga bog'liq bo'lib qoladi. Ayni paytda, bu nafaqat Gretsiyaning muammosi, balki butun Ittifoq barqarorligi va hayotiyiligini ta'minlay olish muammosi sanaladi. Boshqacharoq aytganda, Yevropadagi integratsiyalashuvning zamonaviy bosqichida bir a'zo mamlakatda yuzaga keladigan fiskal muammo yagona pul-kredit siyosati amalga oshiriladigan hududda qanday bartaraf etilishi boshqa a'zo davlatlar uchun ham birdek muhimdir. Chunki Yevrohududda fiskal muammo tez

sur'atlarda va samarali bartaraf etilmasa, Ittifoqning kelajagi ham xavf ostida qolishi mumkin.

Yevrohududning 16 davlati moliya vazirlarining muzokaralaridan so'ng Gretsiyaga uch yil muddatga 110 mlrd Yevro miqdorida yordam paketi ajratiladigan bo'ldi.

Albatta, Yevropa Ittifoqi tomonidan Gretsiyaga ko'rsatiladigan yordam oddiy kreditdan boshqa narsa emas. Ammo ajratiladigan kreditning foiz stavkasi bozordagi mavjud stavkadan pastroq bo'ladi (qariyb 5 foiz atrofida).

Gretsiyaga ajratiladigan yordam paketida Yevrohududning ulushi 80 mlrd Yevroni tashkil etib, yordamning qolgan qismi (30 mlrd Yevro) XVF tomonidan joriy yilda ajratiladigan bo'ldi. XVF rahbari ushbu qarorni Yevrohududni qutqarish chorasi ekanligini e'tirof etdi. Bunga javoban Gretsiya hukumatidan mehnat va pensiya qonunchiligini erkinlashtirish talab etilmoqda. Chunki ushbu choralar yaqin ikki yil mobaynida byudjet defitsitini 20 mlrd Yevroga qisqartirish imkonini beradi.

Gretsiyadagi defolt holati e'tirof etilgandan so'ng ozgina fursat o'tib, Standart & Poor's reyting agentligi tomonidan Ispaniya va Portugaliya uchun kreditga layoqatlilik reytingining pasaytirilishi Yevropa Ittifoqidagi moliyaviy inqirozning kuchayishiga sabab bo'ldi. Vaholanki, Fitch reyting agentligi Gretsiyaning suveren reytingini VVV+gacha pasaytirgan edi. Bu esa, Gretsiyaning A+ reytingiga ega bo'lgan Malayziyadan ham kreditga layoqatlilik bo'yicha orqada ekanligini ko'rsatadi.

Yevrohudud o'zining Markaziy bankiga ega bo'lgani holda, yagona g'aznachilikka ega emas. Bu esa byudjet intizomi buzilgan hozirgi sharoitda Yevro uchun og'ir sinov davri boshlanganligini bildiradi. Vaholanki, yagona pul-kredit siyosati qo'llaniladigan Yevrohudud a'zo davlat uchun ham muayyan qiyinchiliklarni tug'dirayotganligini ta'kidlash lozim. Chunki agar Gretsiya o'zining Markaziy banki orqali mustaqil pul-kredit siyosatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lganda, byudjet defitsiti bilan bog'liq muammolarni inflyatsiyaga yo'l qo'yib berish, Markaziy bankdan kredit jalb qilish (garchi maqbul sanalmasa ham), devalvatsiya sur'atlarini oshirish hisobiga yengillashtirishi mumkin edi.

Bundan ko'rinadiki, valyutaviy integratsiyalashuvning yorqin namunasi sifatida e'tirof etiladigan Yevropa Ittifoqida ham fiskal

muammolarni samarali hal etishning takomillashgan mexanizmi mavjud emas ekan. Bundan tashqari, Gretsiyada byudjetning qisqarishi iqtisodiy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatgani holda, soliq tushumlarining kamayishiga va qarzning YaIMga nisbati ko'rsatkichining yanada yomonlashishiga olib kelishi mumkin.

Moliya institutlari axborot to'plashni to'xtatganda va qarz ajratganda moliyaviy betartiblik oshadi, assemmetik axborotlar muammosi moliya tizimini qobiliyatini cheklaydi. Qarzlar kamayib borishi bilan, qarz oluvchilarning investitsion imkoniyati cheklanadi va ularning sarflari kamayadi va natijada moliyaviy faollik pasayadi.

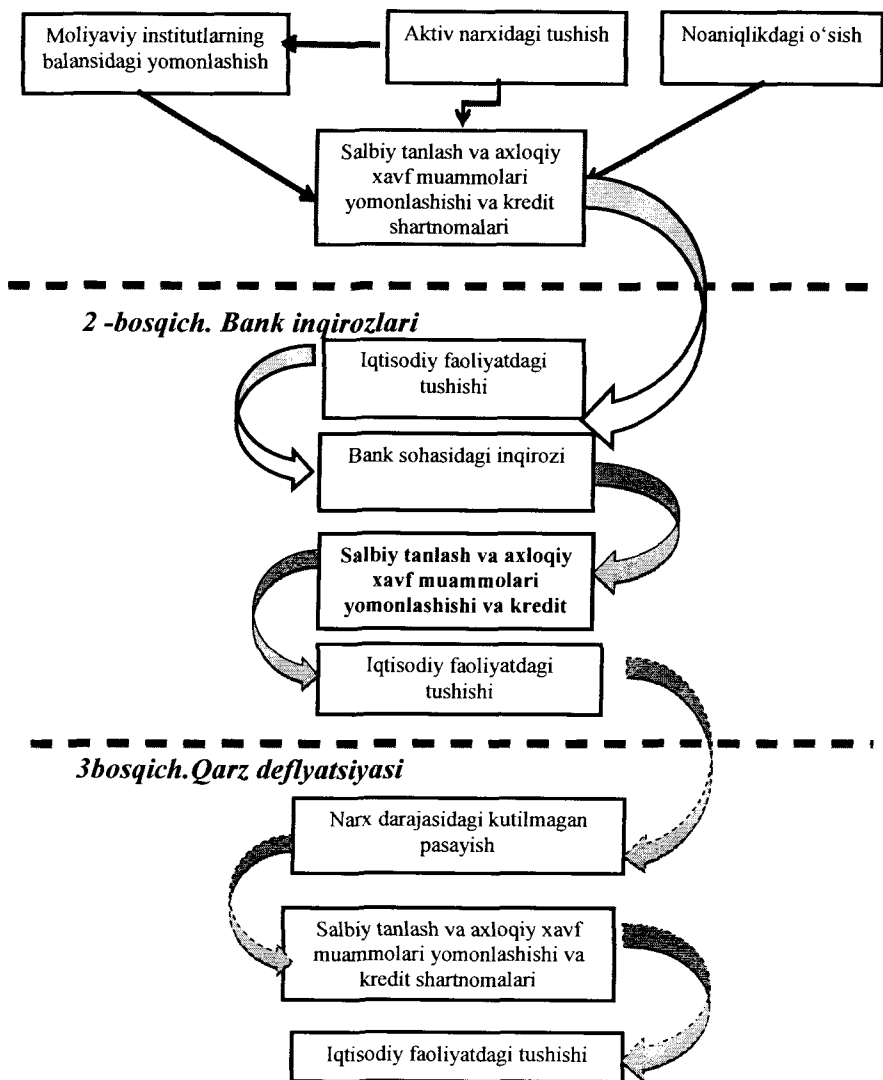
1-Bosqich. Moliyaviy inqirozning boshlanishi (1-chizma)

Aksiya va ko'chmas mulklarga o'xshagan aktivlarning narxlari investorlarning psixologiyasi orqali ularning asosiy iqtisodiy qiymatidan ancha yuqori darajada boshqarilishi mumkin, ya'ni ularning qiymati aktivlarning kelajak daromad oqimidagi real kutilmalarga asoslanadi. Aktiv narxlarining asosiy iqtisodiy qiymatidan ko'ra oshib ketishi aktiv narx pufagi deb ataladi. Aktiv narxlarining pufagiga misol qilib, 1990-yillarning oxiridagi texnologiyalar bozoridagi pufakni va biz muhokama qiladigan so'nggi yillardagi uy narxlaridagi pufaklarni aytishimiz mumkin. Aktiv narxlaridagi pufaklari ko'p hollarda kreditdagi ko'tarishlar orqali ham aniqlanadi, bunda kreditdagi sezilarli ko'payish aktivlarni sotib olishni moliyalashtirish uchun ishlatiladi va ularning narxini oshiradi.

Pufak yorilganda va aktivlarning narxi asosiy iqtisodiy muammolarga o'zgartirilsa, aksiya va ko'chmas mulkning narxlari tushadi, kompaniya o'zining xususiy kapitalidagi (ularning aktivlari va majburiyatlari o'rtasidagi farqni) pasayishni ko'radi va ular qo'ygan garovning garov qiymati tushadi. Endilikda bu kompaniyalar kamroq xavf ostidadir, chunki ular o'yinda kamroq qatnashadilar va ular ko'proq riskli sarmoyalar kiritishga moyildir chunki ular yo'qotishga moyil. Buning natijasida moliyaviy institutlar qarz oluvchiga qarz berish standartlarini va kredit shartnomalarining talabini oshiradi.

Aktiv narxlarining tushishi shuningdek, moliyaviy institutlar aktivlari qiymatining pasayishiga, o'z mablag'larining kamayishiga va balansidagi buzilishlarga ta'sir ko'rsatadi.

Noaniqlikdagi o'sish. AQShdagi moliyaviy inqiroz asosan yuqori noaniqlik paytida, masalan turg'unlik boshlanishi, fond bozorlaridagi buzg'unlik yoki asosiy moliyaviy institutlarning muvaffaqiyatsizligi bilan boshlanadi.

19.3.1-chizma. Rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy inqiroz voqealarining ketma-ketligi

Inqiroz 1857-yilda Osio sug'urta kompaniyasi va Ishonch kompaniyalarining, 1873-yili Jay Cooke kompaniyasi, 1884-yili Grant Ward, 1907-yili Knickerbocker Ishonch kompaniyasi, 1930-yili AQSH banki va 2008-yili Bear Stearns, Lehman Brothers va AIG kompaniyalarining muvaffaqiyatsizligidan keyin boshlandi. Ushbu ma'lumotlardan kelib chiqib, inqiroz yuqori noaniqlik sharoitida vujudga keladi, moliyaviy muammolarni oshiradi va qarz berish va iqtisodiy faoliyatni kamaytiradi.

2-bosqich: Bank inqirozi (1-chizma)

Balansning yomonlashish va qattiq ish sharoitlari ba'zi bir moliyaviy institutlarni balanslari salbiy bo'ladigan nochor holatga olib borishi mumkin. Depozitor va kreditorlarga to'lash qobiliyati bo'lmaganligidan ba'zi bir banklar biznesdan chiqib ketadi. Agar omillar jiddiy bo'lsa, ular bir nechta banklar birdaniga tizimdan chiqib ketadigan bank vahimasiga olib kelishi mumkin. Salbiy manbayi asimmetrik ma'lumot hisoblanadi. Vahima holatida omonatchilar o'z omonatining xavfsizligidan qo'rqishadi va bank kredit portfelining sifatini bilgan holda o'z omonatlarini bank muvaffaqiyatsizlikka uchruguniga qadar qaytarib olishga harakat qiladilar.

Oxir oqibatda davlat va xususiy korxonalar to'lovga qobilyati bo'lmagan firmalarni sotib yuborishdi yoki yopib yuborishdi. Moliya bozorida noaniqlik kamaydi, fond bozori qayta tiklandi va natijada balans yaxshilandi. Moliyaviy yemirilish kamayib, natijada moliyaviy inqiroz ham pasaydi. Yaxshi amal qilayotgan moliya bozorlari yana sahnaga chiqdi.

3bosqich: Qarzlarning deflyatsiyasi (1-chizma)

Agar iqtisodiyotdagi pasayish narxlarning keskin tushib ketishiga ta'sir ko'rsatsa, tiklanish jarayonida qisqa muddatli uzilish bo'ladi. Inflyatsiya darajasi o'rtacha bo'lgan ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda qat'iy belgilangan foizli ko'p uzoq muddatli shartnomalar 10 yil yoki undan yuqori bo'lgan muddatlarga berilgan. Uzoq muddatli shartnomalarda qat'iy belgilangan foiz stavkalari nominal qiymatda bo'lishiga qaramasdan, narxlarning to'satdan tushib ketishi qarz oluvchi firmalarning majburiyatini oshiradi. Lekin qarzning real qiymatiga ta'sir ko'rsatmaydi. Demak, shunday qilib qarz oluvchi firmaning aktiv va majburiyatlari real qiymatda tushib ketadi.

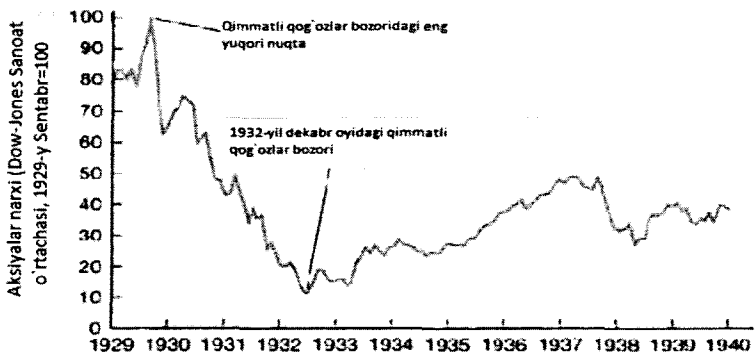
Sof qiymatdagi pasayishlar qanday yuzaga kelganini aniqroq tushunish uchun quyidagi holatga e'tibor qarataylik. Firma 2013-yilda \$100 million aktivga va \$90 million uzoq muddatli majburiyatga ega. Demak, firma \$10 million sof qiymatga ega bo'ladi ya'ni firma aktivlari

va majburiyatlari o'rtasidagi farq. Agar 2014-yilda narxlarda 10% tushish kuzatilsa, 2013-yilda majburiyatlaning real qiymati \$99 million ga oshib ketadi. Lekin aktivlar miqdoriga ta'sir ko'rsatmaydi. Oxir oqibatda, 2013-yilda real sof qiymat \$10 milliondan \$1 millionga tushib ketadi (\$100 million \$99 million).

Narxlar darajasidagi kutilmagan pasayish, qarz oluvchi firmalar aktivlarining real sof qiymati tushib ketishi va kreditning riski yuqori bo'lishi kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Amerika tarixidagi iqtisodiyot o'sish darajasining pasayishi va kreditlash sohasidagi yuqori darajadagi inqiroz Buyuk turg'unlik davri hisoblanadi.

Fond bozoridagi halokat

1928 va 1929-yillarda Amerika fond bozori narxlari ikki barobarga oshdi. Federal zaxira tizimi (FZT) amaldorlari bu holatni haddan tashqari olib-sotish natijasi deb hisobladilar va bu holatni jilovlash maqsadida pul-kredit siyosatini qattiq qo'lga olib, foiz stavkalarini oshirish yo'li bilan aksiyalar bahosi o'sishiga chek qo'yimoqchi bo'ldilar. 1929-yilning oktyabriga kelib FZT kutilgandan ham ko'proq natija oldi, fond bozorida 40% pasayish ro'y berdi. (1-rasm)

19.3.1-rasm. **Buyuk Turg'unlik davrida Aksiya baholari dinamikasi**

Aksiya baholari 1929-yilda keskin pik nuqtasiga tushib ketishi va 1929-yilning oxirida 40% pasayishi undan so'ng, 1932-yilgacha 10%dan tushishda davom etgan. Manba: DowJones IndustrialAverage (DJIA).

Aksiya baholari tushishda davom etdi. 1932-yilning o'rtalarida zaxira 1929-yildagiga nisbatan yana 10% ga tushib ketdi. Shuningdek,

biznesni yuritish sohasidagi noaniqlik va tartibga solishdagi xatoliklar moliya bozorida bir qator iqtisodiy inqirozlarga sabab bo'luvchi muammolarni keltirib chiqardi. Moliya bozori qatnashchilari mablag' jalb qilish maqsadida investitsiya kirituvchi, oluvchi va beruvchi kabi barcha qulay sharoitlarni izlay boshladilar. (19.3.2-rasm)

19.3.2-rasm. Buyuk Depressiya davrida kreditning yoyilishi

Moliyaviy kelishmovchilikda qarz beruvchilarni kredit yo'qotishlaridan o'zlarini asrash uchun biznesga yuqori foizlar qoyishadi. Unda korporativ obligatsiyalar bilan o'rtacha sifatdagi kreditlarni foiz darajalari orasidagi farq ko'rsatilgan.¹⁵⁹

19.4. Rivojlanayotgan davlatlarda bank inqirozi

Hozirgi davrgacha misol sifatida ko'rsatiladigan mashhur og'ir moliyaviy inqirozlar AQShdan tashqarida sodir bo'lgan edi. Xususan rivojlanayotgan davlatlar juda ham kuchsiz bo'lib, 1990-yillarda kambag'allikni yo'qotish va tezkor iqtisodiy o'sishni ta'minlash umidida o'z moliyaviy bozorlarini tashqi dunyoga ochib berishdi. Aksincha, AQShda sodir bo'lgan Buyuk Depressiyaning salbiy ta'siri natijasida ushbu millatlarning ko'pchiligi moliyaviy inqirozni boshdan kechirdi.

1994-yilda boshlangan Meksika inqirozi, 1997-yilning iyulida boshlangan Sharqiy Osiyo inqirozi va 2001-yilda boshlangan Argentina

¹⁵⁹ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 227-242.

inqirozi eng og'ir moliyaviy inqirozlar hisoblanishadi. Rivojlanayotgan davlatlar, xususan Meksika, Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan Tailand, Malayziya, Indoneziya, Filippin va Janubiy Koreyada juda yuqori o'sish sur'atlari ta'minlanayotgan sharoitda iqtisodiy faoliyatning keskin pasayishini sodir bo'lishi iqtisodchilar uchun turli jumboqlarni keltirib chiqardi.

Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozlarning dinamikasi

Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozning dinamikasi bozor iqtisodiyoti rivojlanishining dastlabki bosqichlaridagi iqtisodiy tuzumlar hisoblanib, dunyoning boshqa davlatlaridan tovarlar, xizmatlar va kapital oqimini liberallashtirishga erishishgandir. Qaysidir jihatdan ushbu davlatlarning mazkur iqtisodiy siyosati rivojlangan mamlakatlar, jumladan AQShning tovarlar, xizmatlar, va kapital oqimiga nisbatan erkinliklar berish siyosatiga o'xshasada biroq ayrim muhim jihatlari bilan farqlanadi. 1-rasm biz ushbu bo'limda tadqiq qilayotgan rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqiroz sodir bo'lishiga oid hodisalarni natijasi va bosqichlarini tasvirlaydi.

Birinchi bosqich. Moliyaviy inqirozlarning boshlanishi

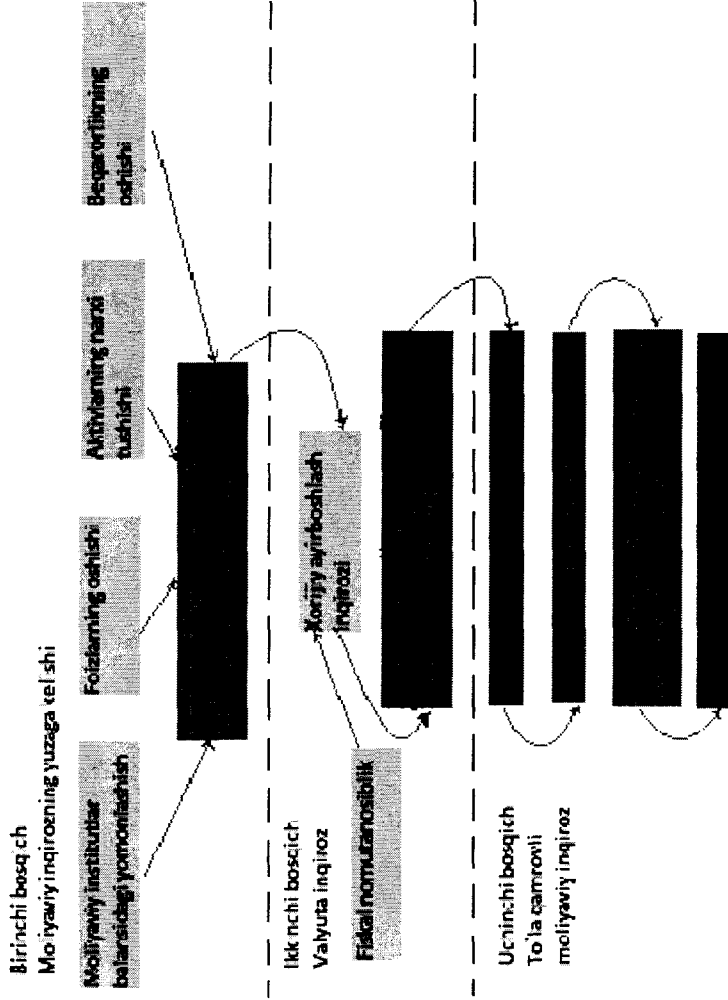
Rivojlangan davlatlarda moliyaviy inqiroz bir nechta omillar hisobiga sodir bo'lgan. Ammo rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqiroz ikkita asosiy yo'lda rivojlanib borgan: moliyaviy liberallashuv va globallashuvni noto'g'ri boshqarilishi yoki kuchli fiskal dizbalans (19.4.1-rasm).

Moliyaviy liberallashuv/globallashuvni noto'g'ri boshqarishning birinchi yo'li eng umumiy jinoyat hisoblanib, 1994 -yilda Meksikada va 1997- yilda ko'plab Sharqiy Osiyo davlatlarida moliyaviy inqirozlarni keltirib chiqargandir.

A yo'l: moliyaviy liberallashuv/globallashuvni noto'g'ri boshqarish. *Xuddi AQShda bo'lganidek, rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy liberallashuv jarayoni sodir bo'ldi. Zero, rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozning yuzaga kelish ildizi mazkur mamlakatlarda mahalliy moliyaviy institutlar va bozorlarda mavjud cheklolarni olib tashlash orqali moliyaviy tizim liberallashtirildi. Shuningdek, rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy globallashuv jarayoni ham yuzaga kelib, boshqa mamlakatlarning kapital oqimiga va moliyaviy firmalariga eshiklar keng ochib berildi.*

Rasm 1
 Bozarlarda moliyaviy
 inqiroz yuzaga kelish
 tartibi
 Qismlar g'arizon:al
 uzilgan chiziclar
 bilan ajratilgan va
 moliyaviy inqirozning
 turli bosqich arini
 ko'rsatadi.

19.4.1-rasm

Mamlakatlar tez-tez jarayonni qattiq fiskal siyosat bilan boshlashdi. Inqiroz boshlanguncha bo'lgan davrda, Meksikada byudjet defitsiti YaIMga nisbatan 0,7% ni tashkil qilib, bu darajadagi makroiqtisodiy ko'rsatkichni ko'plab rivojlangan davlatlar orzu qilishi mumkin edi. Xatto Sharqiy Osiyo davlatlarida moliyaviy inqiroz boshlangunga qadar davlat byudjeti YaIMga nisbatan profitsit bilan bajarilayotgan edi. Ko'p marotaba ta'kidlanishicha, rivojlanayotgan davlatlar moliyaviy tizimi qarz oluvchilarning faoliyatini samarasiz kuzatish va monitoringiga ega bo'lgan kuchsiz "kredit madaniyati"ga ega bo'lishgan. Hukumat tomonidan bank nazoratini amalga oshirishning takomillashmagan mexanizmi mavjud bo'lgan. Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy liberallashtirishni yuzaga keltirgan kredit ekspansiyasi bevosita yuqori riskli moliyalash amaliyotlari bilan bog'liq edi. Natijada yirik kreditlar uchun "hosil yig'ib olingan" da, bosib o'tilayotgan yo'l noto'g'ri ekanligi ko'rinib qoldi. Moliyaviy globallashtirish jarayoni yonib turgan olovga "yog' sepish" bo'ldi. Chunki moliyaviy globallashtirish jarayoni tijorat banklarining xorijdan qarz olish imkonini yaratdi. Tijorat banklari xorijiy kapitalni jalb etish maqsadida katta foizlar to'lashdi, o'z navbatida, kreditlash hajmini yanada oshirishga erishdi. Kapital oqimining mamlakatlarga kirishi hukumat siyosati tomonidan yanada rag'batlantirilishi natijasida milliy valyutalarning AQSh dollariga nisbatan fiksirlanishi ta'minlandi. Bu iqtisodiy holat xorijiy investorlarda qulaylik yaratdi.

Rivojlangan davlatlarda bo'lgan kabi, xususan AQSh dagidek, kredit ekspansiyasini keng ko'lamda amalga oshirilishi kreditlash amaliyotini barbad bo'lishi bilan tugadi. Kreditlash amaliyotida yuzaga kelgan katta yo'qotishlar uzoq muddatli riskli moliyalash natijasida sodir bo'lib, tijorat banklari balansi ahvolini yomonlashtirdi va banklar tomonidan beriladigan kreditlar hajmini keskin pasayishiga olib keldi. Rivojlanayotgan davlatlarda bank balansi holatining yomonlashuvi rivojlangan mamlakatlarga nisbatan kreditlash va iqtisodiy faoliyatga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Rivojlangan davlatlarda takomillashgan qimmatli qog'ozlar bozori va yirik nobank moliyaviy sektorning mavjudligi banklarning moliyaviy holati yomonlashganda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tushkunlik holatini sog'lomlashtirish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Rivojlanayotgan davlatlarda daagarda banklarining kreditlash faoliyatini to'xtatiladi-

gan bo'lsa, teskari tanlov va psixologik risk muammosini hal qila oladigan boshqa institutlar mavjud emas.

Hozirgi kungacha aytib o'tilgan hikoyada rivojlanayotgan davlatlarda kredit ekspansiyasini yanada kengayishi va inqirozni sodir bo'lishi bevosita moliyaviy liberallashtirish va globallashtirishning natijasi hisoblanadi, biroq bu muhim sabab hisoblanmaydi.

Ushbu hodisalar samarali liberallashtirish/globallashtirish jarayonlaridan cheklovchi kuchsiz institutsional tuzilmada mavjud bo'lganda yuzaga keladi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, agarda prudensial tartibga solish va nazorat qilish haddan tashqari risklarni yuzaga kelishini cheklaganda edi, kredit ekspansiyasining kuchayishi va inqiroz sodir bo'lmas edi. Nima uchun tartibga solish va nazorat tizimi kuchsiz edi? Buning javobi Siyosatchilar va prudensial nazoratchilar saylovchi – soliq to'lovchilar (prinsipal) uchun asosiy agentlar hisoblanadi: siyosatchilar va prudensial nazoratchilarning maqsadi soliq to'lovchilarning manfaatlarini himoya qilish hisoblanadi. Agarda moliyaviy yo'qotishlar boshlanadigan bo'lsa, bank tizimini sog'lomlashtirish xarajatlari soliq to'lovchilarning mablag'lari hisobidan qoplanadi.

Moliyaviy bozorlar liberallashtirilgan bo'lsada, ammo, banklarning kuchli tijoriy manfaatlarini nazorat qilishning o'z ishlarini to'g'ri bajarishlariga xalaqit berishi natijasida prudensial nazoratchilar jamiyatning manfaatini himoya qilmasligi mumkin. Siyosatchilarning kompaniyasiga katta hissa qo'shgan tijoriy manfaatlar tez-tez siyosatchilarni banklarning yuqori risk/yuqori daromad strategiyasini cheklovchi normativ huquqiy hujjatlarni ta'sirini kamaytirishga ishontiradi. Nihoyat agarda bank egalari tezda bank faoliyatini o'stirishsa va kreditlash faoliyatini kengaytirishga erishsa, katta boylikka ega bo'lishadi. Ammo banklar inqirozga yuz tutadigan bo'lsa, hukumat ularni sog'lomlashtiradi va soliq to'lovchi xarajatni qoplaydi. Shuningdek, qattiq tartibga soluvchi qonunlar mavjud bo'lganda ham tijoriy manfaatlar nazorat agentliklarini bank institutlarini samarali monitoring qilish yoki ularning faoliyatini to'xtatish uchun etarli resurslarga ega emasliklariga ishontirishadi.

AQShga o'xshagan rivojlangan davlatlarda ham kuchli tijoriy manfaatlar nazorat organlarining o'z ishlarini to'g'ri bajarishlariga xalaqit beradi. Rivojlanayotgan davlatlardagi kuchsiz institutsional muhit moliyaviy liberallashtirish jarayonlarini yanada kuchaytirib

yuboradi. Rivojlanayotgan davlatlarda tijoriy manfaatlar yuqori bilim salohiyatiga hamda jamiyat manfaati uchun harakat qilmaydigan siyosatchilar va byurokratlarni erkin monitoring (yoki jazolash) qilish imkoniyatiga ega bo'lgan rivojlangan davlatlarga nisbatan ancha kuchliroqdir. Shubhasiz, shu yerda muhokama qilingan rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotida prinsipalagent muammosi jamiyatga keltiradigan zarariancha yuqoridir.

V yo'l: Kuchli fiskal dizbalans. Davlat xarajatlarini moliyalashtirishi rivojlanayotgan mamlakatlarni moliyaviy inqiroz tomon etaklashi mumkin. 2001-2002- yilda Argentinada sodir bo'lgan moliyaviy inqiroz aynan shu turga xos bo'lib, jumladan, 1998- yilda Rossiyada, 1999 - yilda Ekuadorda, 2001 -yilda Turkiyada yuzaga moliyaviy inqirozlar aynan shu turdagi inqirozning ba'zi elementlarini aks ettiradi.

Mashhur bank o'g'risi Villie Sutton dan nima sababdan banklarning o'z marganligi so'ralganda, u shunday javob bergan: "Chunki bu yerda pul bor". Rivojlanayotgan davlatlarning hukumatlari aynan shunday qarashga egadirlar. Qachonki ular yirik fiskal dizbalansga yuz tutishsa va o'zlarining qarzlarni qoplay olishmasa, hukumat banklarni davlat qarzini sotib olishga aldashedi yoki majburlashadi. Xukumatning ushbu qarzlarni qayta to'lay olish qobiliyatiga ishonchini yo'qotgan investorlar obligatsiyalarni sotib yuborishadi. Natijada obligatsiyalarning narxi tushib ketadi. Ushbu qarzlarni ushlab turgan banklar balansining aktiv qismida katta o'ra hosil bo'lishi natijasida aktivlarning sof qiymati tushib ketadi. Kapital xajmini kamayishi ushbu institutlarning kredit resurslarini pasayishiga olib kelishi oqibatida kreditlash hajmi tushadi. Ushbu holat yanada yomonroq bo'lishi, ya'ni bank kapitalining pasayishi sarosimani keltirib chiqarishi natijasida ko'plab banklar bir vaqtda bankrotlikka uchrashi mumkin. Kuchli fiskal dizbalansning bank tizimi kuchsizlanishiga olib kelishi natijasida tanlovning yomonlashishi va psixologik risk muammosiga olib keladi.

Qo'shimcha omillar. Moliyaviy inqirozning birinchi bosqichida boshqa omillar ham muhim o'rin egallaydi. Masalan, ba'zi moliyaviy inqirozlarda (masalan Meksika inqirozi) qo'shimcha yuzaga keltiruvchi omil sifatida xorijiy davlatlarning foiz stavkalarini oshishi, darvoqe AQShda qattiq monetar siyosatning amalga oshirilishi xizmat qilgandir. Foiz stavkalarining ko'tarilishi yuqori riskka ega firmalarning baland foiz stavkalarda to'lovlarni amalga oshirishiga olib keladi.

Yomonlashgan tanlov muammosi yanada murakkablashadi. Jumladan, yuqori foiz stavkalar firmalarning pul oqimini qisqartirib, ularni asimmetrik muammo chuqurlashgan tashqi kapital bozorlardan fondlarni izlashga majbur qiladi. Xorijiy mamlakatlarda foiz stavkalarining oshishi ichki foiz stavkalarining ko'tarilishiga olib keladi. Natijada tanlovning yomonlashishi va psixologik risk muammosini chururlash-tiradi.

Aktivlar bozori rivojlanayotgan davlatlarda rivojlangan davlatlar singari yirik bo'lmaganligi bois, moliyaviy inqiroz sharoitida past o'ringa egadir. Qimmatli qog'ozlar bozorida aktivlarning narxi tushishi, shubhasiz, firmalarning sof qiymatini pasaytiradi va tanlovning yomonlashuvi muammosini chuqurlashtiradi. Firmalarning sof qiymatini tushib ketishi qarz beruvchilar uchun yo'qotishlar o'rnini qoplash uchun ta'minotning pastligiva yuqori psixologik riskni muammosini yuzaga keltiradi. Firmalarning egalari inqirozdan oldin shug'ullangan riskli faoliyatini cheklashganida ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar ham kamroq bo'lar edi. Aktivlar narxining tushishi bevosita tanlovning yomonlashishi va psixologik risk muammosini yomonlashtiradi va aktivlarning hisobdan chiqarilishibanklarning balansi holatini bilvosita yomonlashishigaolib keladi.

Rivojlangan davlatlarda bo'lgani kabi rivojlanayotgan davlat iqtisodiytushkunlik holatiga tushib qolgan bo'lsa yoki yirik firmalar bankrotlikka uchrasa, odamlarda investitsion loyihalardan oladigan daromadlar to'g'risida shubhalar paydo bo'ladi. Rivojlanayotgan davlatlarda sezilarli nobarqaror siyosiy tizimning mavjudligi noaniqliklarning yana bir manbasi hisoblanadi. Noaniqliklar oshib borsa, qarz beruvchilar uchun yaxshi va yomon kredit riskini ajratib olish va pul qarz bergan firmalarning faoliyatini monitoring qilish juda qiyinlashadi. Bu holat yanada tanlovning qiynlashishi va psixologik risk muammosini chuqurlashishiga olib keladi.

Ikkinchi bosqich. Valyuta inqirozi.

Bank balansining yomonlashshuvi valyutani inqirozini keltirib chiqaradi

Banklar va boshqa moliya institutlarining moliyaviy ahvoli yomonlashsa, hukumatda ular faoliyatini sog'lomlashtirish bo'yicha kam tanlov qoladi. Foiz stavkalarini ko'tarish orqali o'zlarining valyutasini himoya qilish kapitalni mamlakatga oqimini qo'llabquvvatlashi lozim. Biroq hukumat foiz stavkalarni oshirsa, banklar resurslarga ega bo'lishi

uchun ko'p to'lashiga olib keladi. Xarajatlarni oshib ketishi banklarning foydasini kamaytirishi natijasida to'lovga layoqatsizlikni keltirib chiqaradi. Demak, bank tizimining moliyaviy holati og'irlashsa, hukumat va Markaziy bank ikki o't o'rtasida qolib ketadi. Agarda ular foiz stavkani keskin oshirishsa, allaqachon kuchsizlangan bank tizimini barbod qilishadi, o'z navbatida, iqtisodiyotning ahvoli og'irlashadi. Agarda foiz stavkalarni ko'tarmaydigan bo'lishsa, o'z valyutasining qadrini belgilay olishmaydi.

Valyuta bozoridagi spekulyantlar mamlakatning moliya sektoridagi qiynchiliklarni his qilishadi va hukumatning foiz stavkalarni oshirish va valyutani himoya qilish katta xarajat talab qilishiga to'g'ri baho berishadi. Natijada hukumat valyutani himoya qilish siyosatini amalga oshira olmasligi bois valyuta qadrsizlanishga ruxsat beradi. Valyutaning qadri faqat pasayganligi bois spekulyantlar deyarli xatosiz kursda bitimlarni amalga oshiradi. Spekulyantlar qattiq raqobatga kirishishadi va valyutani qadri tushishini oldindan aniqlashib sotishadi. Bu holat ularga katta foyda keltiradi. Ammo mamlakat milliy valyutasi qadrini saqlab turish uchun o'z zaxirasini ishlatishi shart. Natijada ushbu sotuvlar mamlakat xorijiy valyutadagi zaxirasini tezda emirilishiga olib keladi.

Qachondir Markaziy bank xorijiy valyuta zaxirasini ishlatib bo'lsa, sikl tugaydi. Markaziy bankda resurslar mavjud bo'lmaganligi boisvalyuta bozorida intervensiyani amalga oshira olmasligi oqibatida milliy valyutaning qadrini tushib ketishiga ruxsat berishi shart bo'lib qoladi: bunday vaziyatda hukumat milliy valyutaning devalvatsiyasiga rozilik berishi shart.

Kuchli fiskal dizbalans valyuta inqirozini keltirib chiqaradi

Ko'rib o'tganimizdek, kuchli fiskal dizbalans bank balansining yomonlashuviga olib keladi, o'z navbatida yuqorida tasvirlanganidek valyuta inqirozini yuzaga kelishiga olib keladi. Fiskal dizbalans bevosita valyuta inqirozini keltirib chiqaradi. Davlat byudjeti defitsiti nazoratdan chiqib ketsa, xorijiy va maxalliy investorlarda davlat qarzini to'lash borasida muammolar mavjudligi to'g'risida shubhalanisha boshlaydi. Bu holat xorijiy va mahalliy investorlar tomonidan mamlakatdan pulni olib chiqib ketish va milliy valyutani sotish jarayoni boshlanadi. Fiskal holatning nazoratdan tashqarida ekanligini tan olinishi valyutaga nisbatan spekulyativ hujumni keltirib chiqaradi. Natija valyutaning sinishiga olib keladi.

Uchinchi bosqich. To'liq moliyaviy inqiroz

Odatda qarzdorlikni milliy valyutada ifodalovchi ko'plab rivojlangan iqtisodiyotlarga qaramaqarshi rivojlanayotgan davlatlar ko'pgina qarzdorlik shartnomalarini valyuta nomuvofiqligiga olib keluvchi xorijiy valyutada ifodalashadi. Rivojlanayotgan davlatlardamilliy valyutaning kutilmaganda qadrini oshishi yoki tushishi (masalan, peso)milliy valyutaga nisbatan hisoblanganda mahalliy firmalarning qarzdorlik yukini oshiradi. Qiymati dollarda ifodalangan qarzlarni qaytarishda ko'p peso talab qilinadi. Ko'plab firmalar o'zlari ishlab chiqargan tovar va xizmatlarini milliy valyutada baholashganligi sababli firmalarning aktivlari pesoga nisbatan qiymati oshmaydi, balki ularning xorijiy valyutadagi qarzlari o'sadi. Milliy valyuta qadrining pasayishi aktivlarga nisbatan qarzlarning qiymatini oshiradi va firmalarning sof qiymati tushadi. Sof qiymatning pasayishi ilgari tasvirlangantanlovning qiynlashishiga va psixologik risk muammosini murakkablashtiradi.

Biz hozir rivojlanayotgan davlatlarda qarz bozorining institutsional tuzilmasi qanchalik darajada valyutaning devalvatsiyasi bilan o'zaro ta'sirga ega bo'lishi orqali mamlakatlarni to'liq masshtabli moliyaviy inqiroz holatiga tushirishini ko'rishimiz mumkin. Valyuta qadrining tushishi natijasida yuzaga keladigan valyuta inqirozi firmalarning balansini yomonlashishiga olib keladi va tanlovning yomonlashuviga va psixologik risk muammosini kuchaytiradi. Iqtisodchilar teztez valyuta inqirozi va moliyaviy inqirozni birgalikda "egizak inqirozlar" deb nomlashadi.

Valyutaning sinishi yuqori inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Ko'plab rivojlanayotgan davlatlarda Markaziy banklar rivojlangan davlatlardan farqli ravishdainflyatsiya xurujiga nisbatan mustahkamlikka ega emas. Bundan ko'rishimiz mumkinki, valyuta inqirozidan so'ngmilliy valyutaning keskin qadrini tushib ketishi import tovarlar narxiga yuqori darajada bosimni keltirib chiqaradi. Haqiqiy va kutilayotgan inflyatsiyani keskin ko'tarilishi bevosita mahalliy foiz stavkalarining oshishiga olib keladi. Foizli to'lovlarning oshishi natijasida firmalarning pul oqimini qisqartiradi. Firmalar o'zlarining investitsion faoliyatini moliyalashtirish uchuntashqi moliyalashtirish fondlariga haddan ortiq bog'liqligi yuqori darajada asimmetrik ma'lumotlar muammosini keltirib chiqaradi. Assimmetrik ma'lumotlar tahlili

ko'rsatadiki, tanlovning qiyinlashishi va psixologik risk muammosi natijasida investitsion va iqtisodiy faoliyat pasayadi.

Bunday shart- sharoitda banklarning bankrotlikka uchrashi bank tizimini inqiroz holatiga tushiradi. (Buyuk Depressiya davrida AQShda bo'lganidek). Bank inqirozi va kredit bozoridagi inqirozni keltirib chiqaruvchi omillar tanlovning yomonlashuvi va psixologik risk muammosi, inqirozning salbiy ta'siri oqibatida kreditlash va iqtisodiy faoliyatning xonavayron bo'lganligini anglatadi.

Biz hozir so'nggi yillarda rivojlanayotgan davlatlarda sodir bo'lgan ko'plab moliyaviy inqirozlarning ikkitasini tahlil qilamiz. Dastlab, moliyaviy liberallashuv/globalashuv jarayoni noto'g'ri boshqarilishi natijasida yuzaga kelgan birinchi yo'lni tasvirlovchi 1997-1998 -yillardagi Janubiy Koreyada sodir bo'lgan moliyaviy inqirozniko'rib chiqamiz. Ikkinchidan, kuchli fiskal dizbalansning ikkinchi yo'li natijasida yuzaga kelgan 2001-2002- yillardagi Argentinada sodir bo'lgan inqirozni tahlil qilamiz.

1997-1998 yillarda Janubiy Koreyada moliyaviy inqiroz

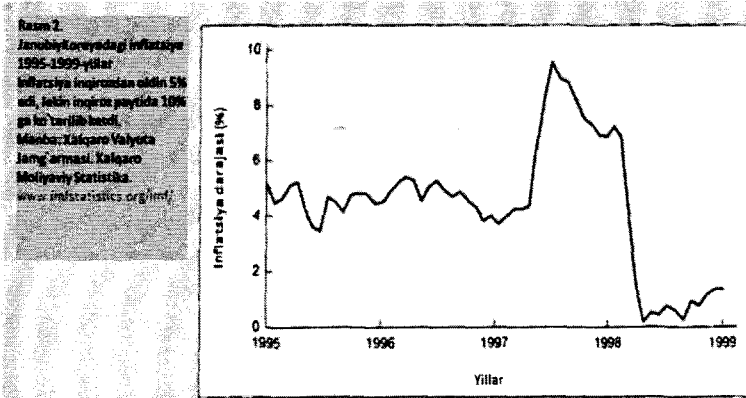
1997-yilgi inqirozdan oldintarixda Janubiy Koreya buyuk iqtisodiy yutuqlarni qo'lga kiritgan mamlakatlardan biri edi.1960-yilda Koreya urushi tugaganidan so'ng etti yildan keyin ham Koreya juda kambag'al davlat edi. Aholi jon boshiga yillik daromad 2000 AQSh dollaridan past bo'lib, Somali bilan yonmayon edi. Sovuq urush davrida Janubiy Koreya eskportga yo'naltirilgan strategiyasini davom ettirdi va jahonning eng yirik iqtisodiyoti bo'lishiga zamin yaratdi. 1960-yildan 1997-yilgacha salkam yillik iqtisodiy o'sish surati 8%ni tashkil qilishi ilgari nochor iqtisodiy ahvolga ega bo'lib,hozirda yuqori iqtisodiy o'sish suratlarini boshdan kechirayotgan mamlakatlarga ishlatiladigan "Osiyo mu'jizasi"ning etakchilaridan biri bo'lishiga olib keldi.1997-yilgacha Janubiy Koreyada aholi jon boshiga daromad 10 ko'effitsiyentdan yuqorigacha o'sgan.

Moliyaviy liberralashuv/globalashuv noto'g'ri boshqarildi

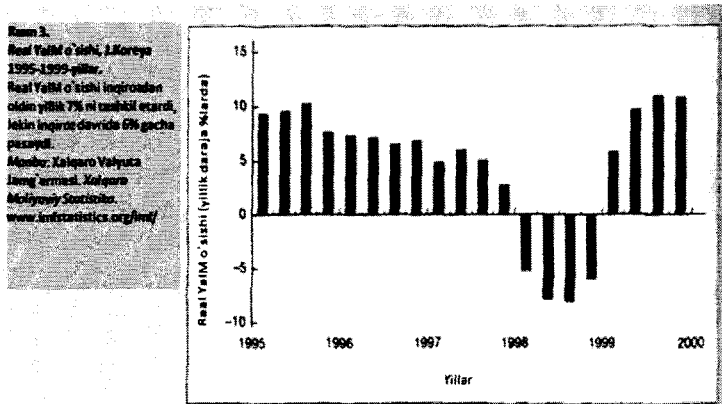
1990-yillarning boshidan boshlab Koreya hukumati mamlakatning moliyaviy bozorlarini liberallashtirish maqsadida moliya institutlar faoliyatidagi tartibga solishdagi ko'plab cheklovlarni bekor qilgan. Bundan tashqari Koreya hukumati o'zining kapital bozoriga xorijiy kapital oqimini ochish orqali moliyaviy globalashuv jarayonlarini boshladi. Natijada kredit ekspansiyasini yanada kuchayib,ommaviy ravishda tashqi qarzlarhar yili 20% ga yaqin suratda oshishi

hisobigaxususiy nomoliyaviy tijorat sektoriga bank kreditlari yuqori suratlarda ajratila boshlandi. Kuchsiz bank regulyatori nazorati va bank institutlarida qarz oluvchilar faoliyatini kuzatish va monitoring qilishda tajribani kamligi sababli kreditlardan mumkin yo'qotishlar hajmi ko'paydi va banklarning sofi qiymati (kapital) kamaydi. (19.4.2-rasm)

19.4.2-rasm

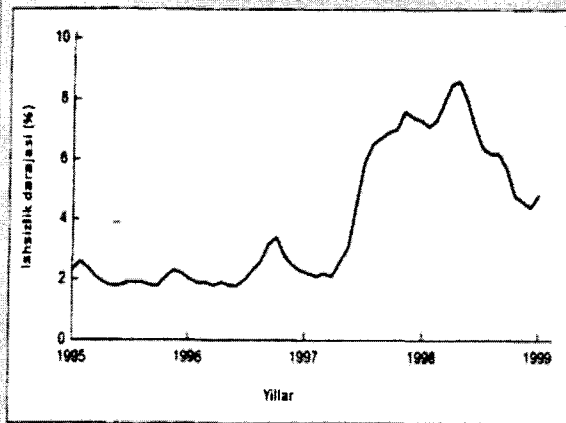
19.4.3-rasm

Moliyaviy liberallashtuv/globallashtuv jarayonlarining salbiy ta'siri: CHebollar va Janubiy Koreya inqirozi (19.4.3-rasm).

Moliyaviy liberallashtuvning noto'g'ri boshqarilishida kuchli tijorat manfaatlari muhim rol o'ynaydi. 1990- yillarning oxiridagi

moliyaviy inqirozdan oldin Janubiy Koreyaga nisbatan hech qayerda aniq emas ediki, chebollar deb nomlanuvchi yirik oilaviy konglomeratlar o'zlarining savdosi orqali iqtisodiyotda katta ta'sirga ega bo'lishib, YaIM ning salkam 50% ini yaratishgan (19.4.4-rasm).

Rasm 4.
 1. Koreyadagi iqtisodiy darajalar, 1995-1999-yillar
 Inqirozdan oldin iqtisodiy darajasi 3% bo'lgan bo'lsa, inqiroz davrida 7% ga oshib ketadi.
 Manba: Xarquro Vahyata Jam'iyati, Xarquro Moliyaviy Sotuvchisi.
www.injstotatics.org/inf/

19.4.4-rasm

Chebollar siyosiy jihatdan juda kuchli bo'lishgan va hukumat tomonidan "inqirozga yuz tutishi uchun juda ham yirik" hisoblangan. Bunday tushunarsiz kafolat bilan chebollarning moliyaviy ahvoli yomonlashadigan bo'lsa bevosita hukumat yordami yoki yo'naltirilgan kreditlar olishini bilgan. Ammo chebollarning bitimlari so'ndirilgan bo'lsada, o'zlarining barcha foydasini saqlab qolishgan. Aniqki, chebollar katta miqdorda qarz olishgan va yuqori darajada leverajga ega bo'lishgan.

1990-yillarda chebollar hech qanday pul qilishmagan edi. 1993-yildan 1996-yilgacha top o'ttizta chebollarning aktivlari daromadlilikiga hech qachon 3%dan yuqori bo'lmagan (AQSh korporatsiyalari bilan taqqoslaydigan bo'lsak, ushbu ko'rsatkich 1520% ni tashkil qilgan). 1996-yilda moliyaviy inqiroz o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishdan oldin aktivlarning daromadlilikiga surati 0,2% gacha pasayib ketdi. Bundan tashqari faqatgina top beshta chebollarda foyda mavjud bo'lgan bo'lsa, oltinchidan o'ttizinchigacha o'rinda bo'lgan chebollarda 1%dan yuqorifoyda bo'lmashligi natijasida ko'p yillar davomida zarar ko'rishdi. Bu darajadagi past foydalilik va yuqori darajadagi leveraj bois hukumat

kafolati mavjud bo'lmisahar qanday bank ushbu konglomeratlarga ajratilayotgan kredit summasini kamaytirishi mumkin edi. Agarda chebollar defoltga uchraydigan bo'lsa, hukumat tomonidan ularning kreditlari qoplanishi mumkinligini banklar bilganligi bois ular faoliyatini moliyalashtirishni to'xtatishmadi. Tijorat banklari tomonidan chebollarning yirik miqdorda moliyalashtirilishi hamularning qondirib bo'lmaydigan kreditga bo'lgan talabinikamaytirmadi. Chebollar mavjud moliyaviy qiyinchiliklardan chiqib ketishning yo'li o'sishni davom ettirish ekanligi to'g'risida qaror qabul qilishdi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun katta miqdorda mablag' zarur edi. Xattoki maqtalgan Koreya milliy jamg'arma depozitlari foiz stavkasi 30%dan yuqoriligi chebollarining rejalashtirilgan kengayishini moliyalashtirish uchun etarli darajada mablag'larni ta'minlay olmas edi. Ular mablag'larni qayerdan olishlari mumkin? Buning javobi xalqaro kapital bozorlarida edi.

Chebollar Koreya hukumatini liberallashuv jarayonlarining tarkibiy qismi hisoblangan moliya bozorlarini xorijiy kapitalga ochib berishni tezlashtirish bo'yicha qo'llabquvvatladi. 1993-yilda hukumat mahalliy banklarning xorijiy valyutada ifodalangan qreditlash berish qobiliyatini kengaytirdi. Bir vaqtning o'zida Koreya hukumati moliyaviy institutlar tomonidan ajratiladigan cheklanmagan qisqa muddatli tashqi qarzlarni olishga samarali ravishda ruxsat berdi. Ammo mamlakatga kapital oqimini boshqarishning vositasi sifatida uzoq muddatli qarzlarga miqdoriy cheklovlar o'rnatilgan edi. Uzoq muddatli tashqari faqatgina qisqa muddatli xorijiy kapital oqimini ochilishi hech qanday iqtisodiy samaradorlik keltirmadi. Qisqa muddatli kapital oqimi rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiyotini kuchsizlantirdi; moliyaviy inqirozning qandaydir belgilari ko'rinishni boshlasa, qisqa muddatli kapital tezkorlik bilan mamlakatdan chiqib ketishni boshlaydi.

Asosan qisqa muddatli kapital oqimini kirib kelishiga yo'l ochib berilganligi to'laligicha siyosiy ta'sirni ko'rsatdi: chebollar pulga extiyoj sezgan sharoitdaxalqaro bozorda uzoq muddatli kreditlash xorijiy kreditorlar uchun yuqori riskka egaligi bois qisqa muddatli fondlarni past foiz stavkalarda qarz olish juda oson edi. Ushbu o'zgarishlarning salbiy ta'siri natijasida Koreya banklari o'zlariga xorijiy fondlarga yo'l ochuvchi vosita sifatida chet el mamlakatlarida yigirma sakkizta filiallarini ochishdi.

Hozirda Koreya moliya institutlarixorijiy kapitalni jalb qilishga imkoniyat borligiga qaramasdan chebollarda hali ham muammo

mavjud edi. Ulartijorat banklarini o'z tarkibiga olishga ruxsat berilmagan edi. Shu sababdan ham chebollar o'zlari xohlagan miqdorda bank kreditlarini jalb qila olishmadi. Ammo, Janubiy Koreyaga xos bo'lgan maxsus moliyaviy institutmavjud bo'lib, chebollarga kerakli bo'lgan miqdorjaqarzlarni jalb qilish imkoniyatini berar edi: savdogar bank. Savdogar bank korporatsiyalari ulgurji savdo moliyaviy institutlari hisoblanib, qimmatli qog'ozlarningan derrayting operatsiyalari, lizing va korporativ sektorga qisqa muddatli kreditlar ajratish shug'ullangan. Ular kreditlar uchun o'z fondlariniobligatsiyalar hamda tijorat qog'ozlarini emissiya qilish va interbank va xorijiy bozorlardan qarz olish hisobiga shakllantirishgan edi. Koreya inqirozi davrida savdogar banklarga xorijdan kredit olishga ruxsat etilgan edi va ularning faoliyati deyarli tartibga solinmagan edi. Chebollar o'zlarining imkoniyatlarini yuqori baholashdi va hukumat vakillarini ko'plab moliyaviy kompaniyalarni (allaqachon chebollar tomonidan o'zlashtirilgan)savdogar banklarga aylantirishga ishontirdi. Savdogar banklar katta miqdordagi fondlarni chebol egaloriga yo'naltirishdi. Lekin ushbu fondlar samarasiz hisoblangan po'latchilik, avtomobil ishlab chiqarish va kimyo sanoatiga ishlatildi. Ajratilgan kreditlar muammoli ko'rinishni olganidan so'ng, ushbu bosqich xalokatli moliyaviy inqirozni boshlab berdi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining pasayishi va firmalarning bankrotlikka uchrashi noaniqliklarni kuchaytirdi

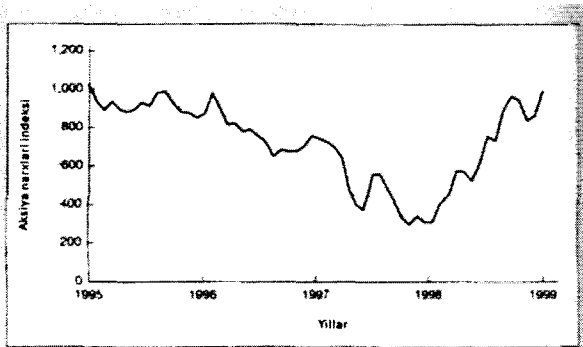
Keyinchalik Koreya iqtisodiyotining eksport narxlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan silkinishni boshdan kechirishi chebollar va ularga birlashtirilgan kichik hamda o'rta hajmdagi firmalarning allaqachon kamaygan foyda marjasini yanada pasayishini keltirib chiqardi. 1997-yil 23-yanvarda ikkinchi marotaba muhim silkinish sodir bo'lishi moliyaviy tizim uchun katta noaniqliklarni keltirib chiqardi: Hanbo, o'n to'rtinchi o'rindagi yirik chebol o'zini bankrot sifatida e'lon qildi. Xaqiqatan, Hanboning bankrot deb e'lon qilinishi faqatgina boshlanishi edi xolos. Yil tugashidan oldin o'ttizta eng yirik chebolning beshtasi bankrot sifatida e'lon qilindi. Ushbu bankrotliklar va moliyaviy hamda nomoliyaviy balanslar holatining yomonlashuvi natijasida yaratilgan katta noaniqliklar natijasida katta miqdorda noaniqliklar yuzaga keldi. Noaniqliklar bevosita qimmatli qog'ozlar bozorini o'zining cho'qqisidan 50%dan ortiq miqdorda keskin pasayishini keltirib chiqardi.

Tanlovning yomonlashuvi va psixologik risk muammosini chuqurlashishi hamda yalpi talabning pasayishi

Ko'rganimizdek, noaniqlikni oshishi va sof qiymatning pasayishiqimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini pasayishi natijasida yuzaga kelib, asimmetrik ma'lumotlar muammosini yanada murakkablashtirdi. Yomon qarz oluvchilardan yaxshi qarz oluvchilarni ajratib olishni qiyinlashtirdi. Sof qiymatning pasayishi firmalarning ta'minot qiymatini pasaytirdi. Shu bilan bir qatorda investitsion loyiha muvaffaqqiyatsizlikka uchrasa, yo'qotiladigan kapitalning miqdori kamligi bo'isriskli investitsion faoliyatni amalga oshirishni qo'llabquvvatlandi. Inqirozdan oldin sodir bo'lgan noaniqlikning oshishi va qimmatli qog'ozlar bozorining pasayishi bilan bir qatorda banklarning balansini holatiniog'irlashishi tanlovning yomonlashishi va psixologik riskni muammosini murakkablashtirdi. Natijada banklar tomonidan ajratiladigan kreditlar hajmi pasaydi va iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiyotning kuchsizlanishi bilan bir qatorda bank balansi holatining yomonlashuvi Janubiy Koreya iqtisodiyotini keyingi bosqich, ya'ni valyuta inqirozini yuzaga kelishini ta'minladi. Valyuta inqirozi iqtisodiyotni to'liq masshtabli moliyaviy inqiroz va depressiya holatiga tushirib qo'ydi (19.4.5-rasm).

Rasm 5.
Janubiy Koreya qimmatli qog'ozlar bozori indeksini, 1995-1999-yy. Aktyalar narxlarini inqiroz davrida 50% gacha tushadi. Manba: Global Moliyaviy Ma'lumotlar www.globalfinancialdata.com

19.4.5-rasm

Valyuta inqirozi davom etadi

Moliyaviy sektorda banklarning balansini yomonlashuvi va katta miqdorda qisqa muddatli tashqi qarzlarning hosil bo'lganligi hamda Koreya milliy valyutasiga spekulyativ hujumning mavjudligi

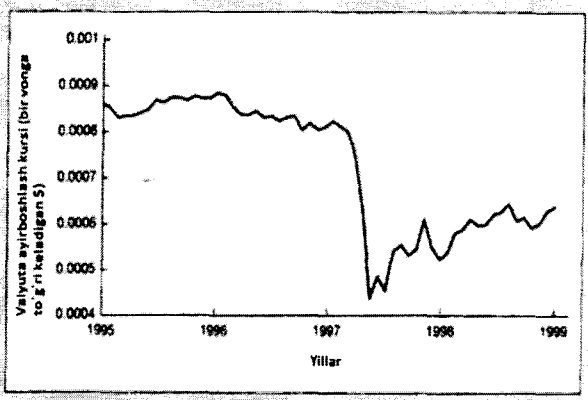
boisiqtisodiyotda kapital oqimining kutilmaganda to'xtab qolishi xavfidan qochib qutulishning iloji yo'q edi. 1997 -yil iyul oyida Tailand batining qulashi bilan 1997 -yil erta avgust oyida mamlakatda qirq ikkita moliyaviy kompaniyalarning yopilganligi to'g'risida e'lon qilindi. Natijada bozor ishtirokchilarining o'xshash muammolar boshqa Sharqiy Osiyo davlatlarida mavjudligi borasida shubhaga borishlari natijasidamuammo boshqa hududlarga ham keng yoyildi. Tezda spekulyantlar Janubiy Koreya iqtisodiyoti ham og'ir ahvolda ekanligini aniqlashdi. Janubiy Koreya Markaziy banki foiz stavkalarini ko'tarish orqali o'z valyutasini ortiq himoya qila olmasligi ma'lum bo'ldi. Chunki foiz stavkalarining ko'tarilishi orqali milliy valyutaning himoya qilinishi allaqachon kuchsizlangan banklarni cho'ktirib yuborishi aniq edi. Spekulyantlar Koreya milliy valyutasi vonni chiqarib yuborishi spekulyativ hujumni keltirib chiqardi.

So'nggi bosqich: valyuta inqirozi to'liq masshtabli moliyaviy inqirozni keltirib chiqardi

Chunki nomoliyaviy va moliyaviy firmalarda katta miqdorda xorijiy valyutada qarzlari mavjud bo'lib, Koreya vonining salkam 50%gacha qadrsizlanishi xorijiy valyutada ifodalangan qarzlarning milliy valyutadagi qiymatini ikki barobaroshirishi natijasida sof qiymatning qattiq emirilishi yuzaga keldi. Sof qiymatning yo'qolishi Koreya moliyaviy bozorlarida mahalliy va xorijiy qarz beruvchilar uchun tanlovning yomonlashuvi va psixologik risk muammosini yanada murakkablashtirdi.

Firmalarning pul oqimi va balansni yomonlashuvi bank inqirozini yanada og'irlashtirdi. Banklar tomonidan mahalliy firmalarga ajratilgan dollarda ifodalangan qarzlari so'ndirilmaganligi hamda xorijiy valyutada qarzlarning ko'proq vonda to'lanishi oqibatida banklarning balansi yanada yomonlashdi. Shuningdek, moliyaviy institutlar tomonidan tashqi qarzlarning qisqa muddatga jalb qilinishi qo'llab-quvvatlanganligi likvidlik muammosini chuqurlashtirdi. Chunki, banklar ushbu qarzlarni tezda qaytarishlari shart edi. Xukumat bank tizimida yuzaga kelgan vahimani to'xtatish maqsadida banklardagi barcha omonatlarni kafolatlash borasida qadam tashladi. Ammo kapital hajmining kamayishi bevosita banklar tomonidan kreditlash faoliyatini qisqartirilishi shartligini anglatardi (19.4.6-rasm).

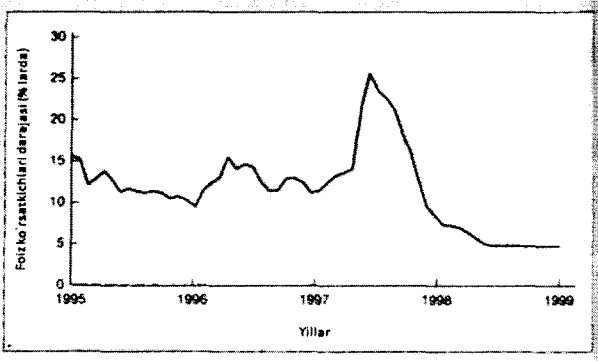
Rasm 6.
 I.Morvayning kredit bozori, 1995-1999-yillar
 Inqiroz davrida Korayya vaqt davri 88% taqsimot qilinib
 Member: Kalqaro Vahyuta Jamg'armasi, Kalqaro Akademiya Statistika
 www.imstatistics.org/imj/

19.4.6-rasm

Kreditlash hajmining qisqarishi qo'shimcha ravishda iqtisodiy pasayishni keltirib chiqardi. Natijada bu holat kredit bozorlarida tanlovning yomonlashuvi va psixologik risk muammosinikuchaytirdi. Kredit bozorlarida asimmetrik ma'lumotlar muammosining oshishibilan bir qatorda yuqori foiz stavkalarining investitsion qararlarga bevosita ta'sir ko'rsatishi keyinchalikinvestitsion xarajatlarni pasaytirdi, pirovardida, yalpi talab tushishiga qo'shimcha faktor sifatida xizmat qildi (19.4.7-rasm).

Rasm 7.
 I.Morvayning kredit bozori, 1995-1999-yillar
 Inqiroz davrida foiz ko'rsatkichlari 20% ga oshib
 berildi
 Member: Kalqaro Vahyuta Jamg'armasi, Kalqaro Akademiya Statistika
 www.imstatistics.org/imj/

19.4.7-rasm

Janubiy Koreya moliyaviy inqirozi yuqori darajada inson resurslari xarajatini ham keltirib chiqardi. Kambag'allarning darajasi 6 milliondan 10 milliongacha, o'z joniga qasd qilish va ajrashishlar surati salkam 50%gacha, narkotik moddalarga ro'ju qo'yish 35%gacha va jinoyatchilik surati 15%gacha o'sdi.

2001-2002 yillarda Argentina moliyaviy inqirozi

Hozir biz tadqiq qiladigan Argentinada moliyaviy inqiroz kuchli fiskal dizbalans natijasida yuzaga keldi.

Kuchli fiskal dizabalans

Meksika va Sharqiy Osiyo davlatlaridan farqli ravishda Argentina-da samarali boshqariladigan bank tizimi mavjud edi va inqirozdan oldin keng ko'lamli kredit ekspansiyasi amalga oshirilmadi. 1998 yilda kuchli retsessiya boshlanganiga qaramasdan inqirozdan oldin banklarning moliyaviy holati juda yaxshi edi. Afsuski, Argentinada doimo o'z byudjetini nazorat qilish bo'yicha qiyinchilik mavjud bo'lgan. Argentinada viloyatlar (AQShdagi shtatlarga o'xshab) davlat xarajatining katta foizini nazorat qilishadi. Ammo daromadlarni oshirish javobgarligi asosan federal hukumatga yuklatiladi. Bu tizim doirasidaviloyatlar o'zlarining vakolatidan tashqari xarajat qilishda imtiyozga ega edi va ular federal hukumatdan davriy ravishda o'zlarining qarzdorligi yuzasidan javobgarlik to'g'risida o'ylab ko'rishga chaqirib turishdi. Natijada, Argentina doimo defitsitda bo'lgan.

1998-yilda boshlangan turg'unlik vaziyatni yanada yomonlashtirdi. Chunki turg'unlik davri soliq daromadlarini pasaytirdi va davlat xarajatlari hamda soliqlar o'rtasidagi chuqurlikni kengaytirdi. So'nggi kuchli fiskal dizbalans shu darajada juda katta ediki, hukumat maxalliy rezidentlar va xorijliklarga etarli darajada o'zining obligatsiyalarini sota olmadi. Shu boisbu holatdabanklar katta miqdorda hukumat qarzini sotib olishga majburlandi. 2001- yilgacha investorlar Argentina hukumatining ushbu qarzni qayta to'lay olish qobiliyatiga shubha bilan qaray boshladi. Banklarning balansida katta chuqurlar qoldirib, qarznng narxi keskin tushib ketdi. Rivojlanayotgan davlatlar orasidaqachonlardir eng zo'r nazorat qilinadigan va kuchli bank tizimiga ega Argentina depozitlarni yo'qotishni boshladi.

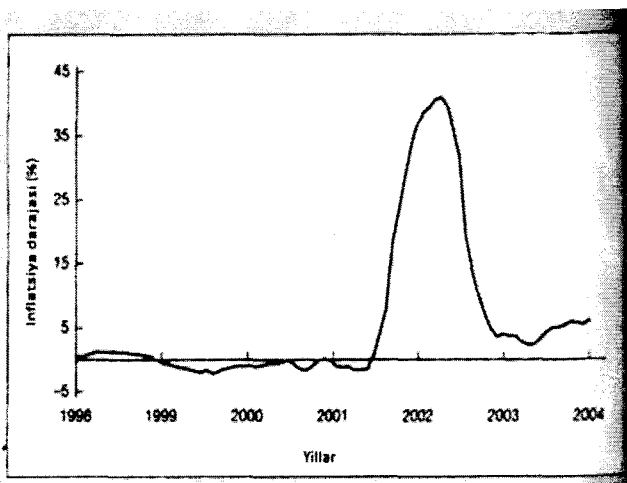
Tanlovning yomonlashishi va psixologik risk muammosining chuqurlashishi

Iqtisodiyotning kuchsizlanishi va bank balansining yomonlashuvi inqirozning keyingi bosqich, bank tahlikasiga zamin yaratdi.

Bank tahlikasi boshlandi

2001-yil oktyabrda iqtisodiy inqiroz natijasida soliqlardan olinadigan daromadlar pasayishda davom etdi va markaziy hukumati va viloyatlar o'rtasida fiskal vaziyatni yaxshilash borasidagi kelishuvlar barbod bo'ldi. Davlat obligatsiyalarining defoltining oldini olishning imkoni yo'q edi. Natijada bir kunda salkam 1 milliard dollar depozitlarning banklardan chiqib ketishi kuzatilganto'liq mashtabli bank tahlikasi noyabr oyida boshlandi.

Rasm 3.
Argentinadagi inflyatsiya darajasi, 1998-2004-yillar
Inqiroz davrida inflyatsiya 40% gacha chiqib ketdi.
Manba: Xalqaro Valyuta Jam'iasini Xalqaro Iqtisodiy Statistika
www.imfstatistics.org/rmj/

19.4.8-rasm

Dekabr oyi boshlanishida hukumatni banklar faoliyatini vaqtinchalik to'xtatish bo'yicha majburlashdi va corralito (kichik devor) nomli cheklovni joriy qilishdi. Ushbu vaziyatda omonatchilar bankdanxaftasiga faqatgina 250\$ olishlari mumkin edi. Corralito ayniqsa kunlik tranzaksiyalari faqatgina naqd pulga bog'liq bo'lib qolgan kambag'allar uchun juda katta taxlikali edi. Argentina jamiyatining ijtimoiy tuzilmasi zaiflashishni boshladi. Qattiq namoyishlarda salkam o'ttizga yaqin odamlar xalok bo'ldi (19.4.8 -rasm).

Valyuta inqirozi izchillik bilan sodir bo'ldi

Bank taxlikasi hukumat pesoning qadrini ushlab turish maqsadida foiz stavkalarini baland ushlab turishidan, shuningdek, bir argentina pesosini bir AQSh dollariga fiksirlangan kursda sotib olish va sotishiga rozilik beruvchi tuzilma valyuta kengashini saqlab turishning iloji yo'qligidan ogohlantirdi.

Rasm 9.

Argentinadagi Real YaIM o'sishi.

1998-2004-yillar

Inqiroz davrida Real YaIM

o'sishi pasayib kandi va yillik

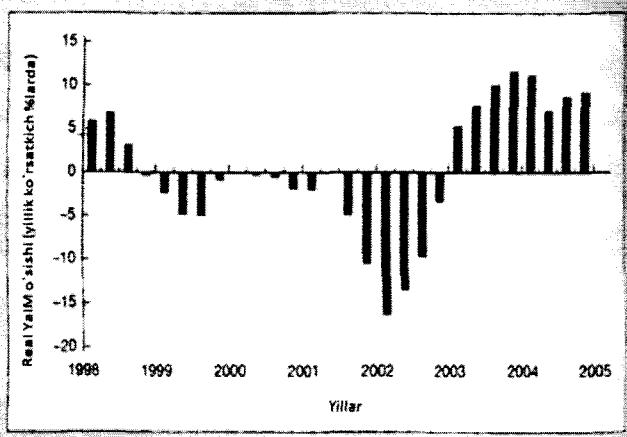
10% pasayishni qayd etdi.

Manba: Xalqaro Valyuta

Jang armasi, Xalqaro

Moliyaviy Statistika.

www.imfstatistics.org/imf/

19.4.9-rasm

Allaqachon kuchsizlangan banklar faoliyatini barbod qilishi sababli valyuta kengashini saqlab turish uchun foiz stavkalarini oshirish yechim sifatida o'zining ahamiyatini yo'qotdi. Xalq kelajakda peso o'zining qiymatini yo'qotishini tan olishi oqibatida odamlar dollar uchun pesoni sotishi bevosita spekulativ xujumni boshlab berdi. Shuningdek, hukumatning og'ir fiskal holati o'z qarzini to'lash imkonini bermasligi investorlarning pulni mamlakatdan olib chiqib ketishiga shartsharoit yaratib berdi. Bu holat qo'shimcha peso savdosiga olib keldi.

2001- yil 23- dekabrda hukumat tashqi qarzlarni kamida oltmish kunga to'xtatib qo'yishga majbur ekanligini e'lon qildi. 2002- yil 2- yanvarda hukumat valyuta kengashini tark etdi (19.4.9-rasm).

Valyuta inqirozi to'liq masshtabli moliyaviy inqirozni keltirib chiqardi

2002 -yilning iyunigacha 1,00\$ qiymatdan 0,30\$dan pastroqgacha pesoning kursi erkin ravishda pasaydi va keyinchalik 0,33\$ atrofida barqarorlashdi. Boshqa inqiroz yuz berayotgan davlatlarga qaraganda

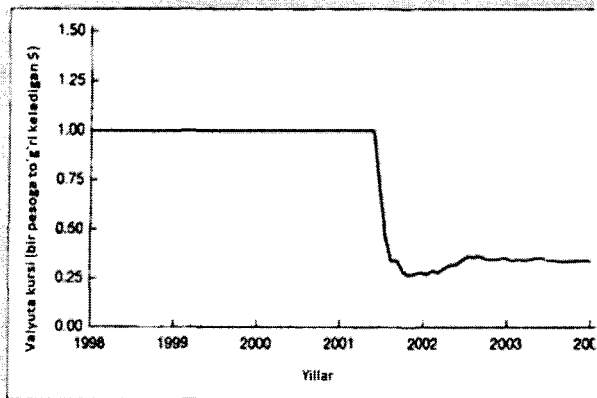
Argentinada AQSh dollarida ifodalangan yuqori foizli qarz mavjudligi boispesoning qadrini tushishining ta'siri ayniqsa banklar balansiga juda xalokatli edi. Inqirozdan oldin pesoqadrini uchdan bir martaga pasayishi, dollarda ifodalangan barcha qarzlarning pesoda uch barobarga oshib ketishiga olib keldi. Argentinasavdo sektori kichik bo'lganligi bois, ko'plab tijoratchilarning ishlab chiqarishi pesoda baholangan edi. Agarda ular barcha dollardagi qarzlarni qaytarishga to'g'ri kelib qolsa, deyarli barcha firmalar to'lovga layoqatsiz bo'lib qolar edi. Chunki sof qiymat tanlovning yomonlashishi hamda psixologik risk muammosini yumshata olmasligi sababli yaratilgan shunday muhitda moliyaviy bozorlar faoliyat ko'rsata olishmayd (19.4.10-rasm).

Defoltga uchragan hukumat qarzidan yo'qotishlar va kreditdan yo'qotishlarning oshishi Argentina banklarining balansini juda yomon ahvolda olib keldi. Keyinchalik, banklarlan depozitlarni talab qilinib olinishiyirik hajmda depozitlarni oqib chiqib ketishiga olib keldi. Yangidan kreditlar ajratish uchun resurslarni etishmasligi banklar tomonidan tanlovning yomonlashuvi va psixologik risk muammosini xal qila olmasligiga olib keldi. Xukumat obligatsiyalarining defolti va Argentina moliya bozorlaridagiholat xorijliklarning ortiq kredit berishini xoxlamasligini va haqiqatda o'zlarining pullarini mamlakatdan olib chiqib ketayotganliklarini anglatar edi.

Moliyaviy tizim xavfda turganligi bois, moliyaviy oqimni sekinlik bilan to'xtashiga olib keldi. Kreditlashning pirovard qisqarishi keyinchalik iqtisodiyotni pasayishiga etakladi. Corralito iqtisodiyotni pasayishida muhim rol o'ynadi. Naqd pul olishning qiyinlashishi Argentinada yirik bo'lgan va asosan naqd pulda faoliyat yurituvchiyashirin iqtisodiyotning keskin pasayishiga sabab bo'ldi (19.4.10-rasm).

Janubiy Koreyada bo'lgani kabi valyutaga muvaffaqiyatli spekulyativ xujumdan so'ng Argentina valyutasi kursining pasayishi bevosita inflyatsiyani keltirib chiqarib, Argentina Markaziy bankining inflyatsiyani nazoratda ushlab turish ishonchliligini kuchsizlandi va import narxlari o'sdi. Haqiqatda, Argentinaning yuqori darajadagi inflyatsiyaga ega tarixiy o'tmishi Janubiy Koreyaga nisbatan Argentinada kutilayotgan inflyatsiyani yuqori bo'lishini anglatar edi. Bu holat nafaqat ishlab chiqarishning pasayishini, balki inflyatsiyaning Janubiy Koreyada sodir bo'lgan moliyaviy inqiroz sharoitidagiga nisbatan ancha yuqori darajada o'sishini ko'rsatar edi.

Rasm 11.
 Argentinada pasport,
 1998-2004-yillar
 Inqiroz davridan oldin
 Argentinada pasport \$1.00 dan
 pastga tushdi va 2002-yil
 boshiga qadar 30 sentga
 pasaydi.
 Manba: Xalqaro Valyuta
 Jamg'armasi, Xalqaro
 Moliyaviy Statistika.
www.imf.org/external

19.4.10-rasm

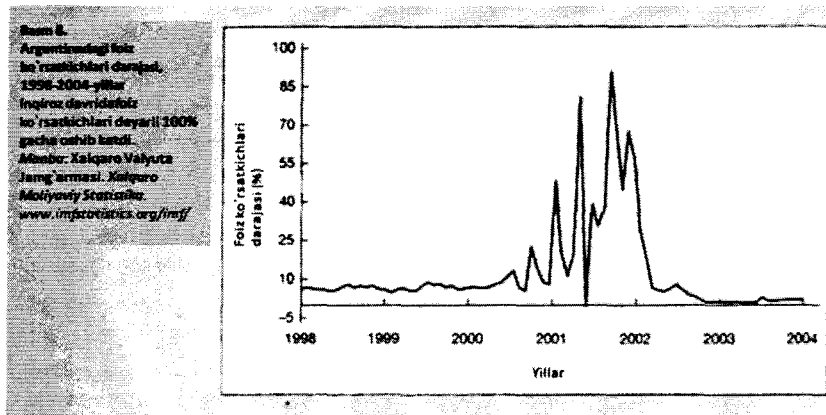
Argentinada yillik inflyatsiya 40% atrofida o'sdi. Haqiqatdagi inflyatsiyaning o'sishi kutilayotgan inflyasion o'sish bilan birgalikda sodir bo'lishi foiz stavkalarining yanada yuqoriroq darajaga ko'tarilishiga olib keldi. Yuqori foizli to'lovlar uy xo'jaliklari va firmalarning naqd pul oqimini pasayishiga olib keldi. Natijada uy xo'jaliklari va firmalar o'zlarining investitsiyalarini moliyalashtirish uchun tashqi fondlar izlashga majbur bo'lishdi. Moliya bozorlaridagi noaniqliklar va asimmetrik ma'lumotlar muammosi juda chuqurligi investitsiyalarni moliyalashtirishning iloji yo'qligini anglatar edi. Uy xo'jaliklari va tijoriy faoliyat vakillari qo'shimcha xarajatlarni kamaytirishdi. Bizning yalpi talab va taklifimiz bashorat qilganidek, Argentina iqtisodiyoti keskin pasaydi. 2002-yilning birinchi choragida ishlab chiqarish yillik 15%dan yuqori miqdorda pasayganligi ifodalangan. Kambag'allik darajasi dramatik ravishda o'sib, 2002-yilda Argentina aholisining kambag'allik darajasi salkam 50%dan oshganligini ko'rishimiz mumkin. Argentina o'z tarixida kuchli iqtisodiy depressiyani boshdan kechirayotgan edi – xar bir daqiqa juda yomon bo'lib, balki Buyuk Depressiya davriga nisbatan yomon edi.

Iqtisodiy tiklanish boshlandi

Janubiy Koreyada bo'lganidekdunyoing boshqa mamlakatlardagi tovarlarning narxi o'sishi natijasida Argentinaning eksportiga talab oshdi va o'zo'zini to'g'irlash mexanizmi ishga tushdi. 2003-yilning

oxirigacha iqtisodiy o'sish surati yillik 10% atrofida bo'lgan bo'lsa, Ishsizlik darajasi 15%dan past ko'rsatkichga teng bo'ldi. Inflyatsiya darajasi 5%dan pastga sho'ng'idi(19.4.11-rasm).

Rivojlanayotgan davlatlar va rivojlangan davlatlarda moliyaviy inqirozning yuzaga kelishi o'rtasidagi farqni aniqlaganimizga qaramasdan, rivojlangan davlatlarda ham rivojlanayotgan davlatlardagi kabi xususiyatlarga ega moliyaviy inqiroz sodir bo'lgandir. Bu holat keyingi betdagi ifodalangan "Rivojlangan davlat iqtisodiyoti rivojlanayotgan davlat iqtisodiyotiga qachon o'xshaydi: 2008- yilning Islandiya moliyaviy inqirozi".

19.4.11-rasm

Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozni oldini olish

Ushbu rivojlanayotgan davlatlarning moliyaviy inqiroz tajribasi tasvirlangan bo'lib, rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozni yumshatish borasidagibir nechta hukumatlarning siyosatini maslahat beradi.

Prudensial tartibga solish va bank nazoratini kuchaytirish

Ko'rganimizdek, rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozning ildizi bank tizimiga borib taqaladi. Moliyaviy inqirozning oldini olish uchun hukumatlar tijorat banklarining riskli faoliyatini chegaralash uchun prudensial tartibga solish va bank nazoratini rivojlantirishi lozim. Birinchidan, tartibga soluvchilar banklarning iqtisodiy shokdan mumkin yo'qotishlarga qarshi etarli darajada kapital bilan ta'minlanganligini kafolatlashlari lozim. Shuningdek, ko'proq yo'qotishlarni boshdan

kechirishi sababli bank egalari xavfsizroq investitsion faoliyatni amalga oshirishlari uchun imtiyozlar berilishi shart.

Navbatdagi moliyaviy xabar. “Rivojlangan davlat iqtisodiyoti rivojlanayotgan davlat iqtisodiyotiga qachon o‘xshaydi: 2008-yilning Islandiya moliyaviy inqirozi”

2008-yilda boshlangan Islandiyada moliyaviy inqiroz va iqtisodiy pasayish dunyoda yuqori yashash standartlariga ega kichik, boy millat uchun taajubli xodisalarni yuzaga keltirib, rivojlanayotgan davlatdagi moliyaviy inqiroz senariysi takrorlandi.

Moliyaviy liberallashtirish jarayonlarining bir qismi sifatida 2003-yilda Islandiya hukumati davlat ulushiga ega banklarni Island bank sanoatini kengaytirgan maxalliy investorlarga sotdi. Ushbu investorlar nemis va britan uy xo‘jaliklaridan xorijiy valyutadagi depozitlarni jalb qilish hamda xorijiy valyutada ifodalangan kreditlar etarli va arzon bo‘lgan qisqqa muddatli ulgurji fond bozorlaridan katta miqdorda qarz olish maqsadidachet elda filiallarni tashkil qilishdi. Ular fondlarni aynan bank egalari aloqasi bo‘lgan mahalliy investitsion firmalarga yo‘naltirishdi. Tabiiyki, fondlarning katta qismi kapital va ko‘chmas mulk ko‘rinishidagi yuqori riskli investitsiyalarga yo‘naltirildi. Islandiyaning qimmatli qog‘ozlar bozori qiymati YaIM ning 250% miqdorigacha tezkorlik bilan o‘sdi va firmalar, uy xo‘jaliklari hamda banklar xorijiy valyutada qarz olishdi. Natijada rivojlanayotgan davlatlarda bo‘lgani kabi kuchli valyuta nomutanosibligi sodir bo‘ldi. Bir vaqtning o‘zida Islandiyaning tartibga solish tizimi bank risklarini samarasiz nazorat mexanizmi bilan ta‘minlangan edi.

2008-yil oktyabrda AQSh investitsion banki Lehmann Brothers ning bankrotlikka uchrashi Islandiya banklarini moliyalashtirib turgan ulgurji qarz tizimini to‘xtatishiga olib keldi. Fond bozoriga yo‘lning mavjud emasligi natijasida banklar o‘larining xorijiy valyutadagi qarzlarni qayta to‘lay olishmadi. Ko‘pgina hollarda banklar tomonidan qabul qilingan ta‘minot boshqa Island banklarini aksiyalarini o‘z ichiga olib, ularning narxi oldingi qiymatini ma‘lum bir qismigacha pasaydi. Banklarning aktivlari shu darajada o‘sib ketgan ediki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotidan deyarli to‘qqiz barobarga oshib ketgan edi. Natijada hukumat banklarni bankrotlikdan ishonchli tarzda qutqara olmas edi. Islandiyadan xorijiy kapital qochib ketdi va Island kronasining qiymati 50%gacha qadrsizlandi.

Valyuta kursini keskin pasayishi natijasida tashqi qarz yuki milliy valyutada ifodalanganda ikki barobarga ko'paydi. Natijada Island firmalari va uy xo'jaliklari kapitalining katta qismini emirilishi to'liq masshtabli moliyaviy inqirozni yuzaga keltirdi. Ishsizlik darajasini uch barobarga oshishi, ish haqini tushishi, hukumatda katta hajmda byudjeti defitsiti shakllanishi bilan iqtisodiyot kuchli retsessiya holatiga tushdi. Xorijiy kreditorlar bilan munosabatlar yanada taranglashgan bo'lsa, terrorizmga qarshi qonunga muvofiqxattoki island firmalarning aktivlari muzlatilishi Buyuk Britaniya bilan aloqalarni yanada og'irlashtirdi. Ko'pgina islandiyalik odamlar baliq ovlash va qishloq xo'jaligi sanoatidagi an'anaviy ishlariga qaytishdi. Fuqarolar yomon vaziyatning ham yaxshi tomonlarini topishdi: island valyutasining qadrini pasayishi islandiyaning mashxur balig'i, Island pista ko'miri va atlantik lososni xorijliklar uchun ancha qulay bo'lishini ta'minladi.

Prudensial nazorat: 1) yaxshi risk menejment va monitoring tizimi; 2) mavjud muhim risklarni yuzaga keltiradigan faoliyatni cheklash; 3) xodimlar tomonidan o'g'irlik va ruxsat etilmagan harakatlarni oldini olish maqsadida ichki nazoratni o'z ichiga oluvchi o'z o'rnida to'g'ri risk menejment jarayonlarini banklarda mavjudligi kafolatlash orqali xavfsizroq va sog'lomroq bank tizimini qo'llabquvvatlashga yordam beradi. Janubiy Koreya misolida ko'rsatganidek, tartibga solish tizimi tijorat faoliyati bilan shug'ullanuvchilar tomonidan banklarni egallab olinishiga ruxsat berilmasligi lozim. Tijorat faoliyati bilan shug'ullanuvchilar banklarni egallab olishsa, Janubiy Koreyadagi chebollar kabibank kreditlarini o'z maqsadlarini moliyalashtirish yo'lida foydalanishadi. Bu holat yuqori riskli kreditlash faoliyatini kengayishiga, o'z navbatida bank inqirozini keltirib chiqaradi.

Prudensial nazorat ishlashi uchun nazoratchilarda o'zlarining faoliyatini amalga oshirishlari uchun etarli darajada resurslar bo'lishi kerak. Rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyoti uchun bu juda ham jiddiy muammo hisoblanib, prudensial nazoratchilar juda kam ish haqi olishadi va kompyuter kabi instrumentlar etishmaydi. Siyosatchilar tomonidan prudensial nazoratchilarga katta bosim mavjud bo'lib, siyosiy ulushini olish (yoki to'g'ridanto'g'ri pora olish) maqsadidabanklardan "juda "qattiq"bo'lmasliklarni talab qilishadi. Mustaqilroq tartibga soluvchi va nazorat agentligi siyosiy ta'sirga qarshi turishi, o'z ishini bajarishi va bank risklarini kamaytirishi lozim.

Ochiqlik va bozor iqtisodiyotiga asoslangan tartibni qo'llab-quvvatlash

Davlat sektori prudensial tartibga soluvchilar va nazoratchilar vositasida faoliyat ko'rsatishi orqalimoliyviy institutlarning riskka tortilishini nazorat qilish bilan xar doim kurashadi. Moliyaviy institutlar o'zlarining faoliyatidagi cheklovlar yuzaga kelishidan qochishadi va risklarni niqoblashda ancha tajribali va moxir bo'lishib, har doim bank nazoratchilaridan ma'lumotlarni yashirishga intilishadi. Shuningdek, nazoratchilar ham pora olishlari yoki siyosiy bosim uyushtirishadi hamda o'z ishlarini to'g'ri bajarmasliklari mumkin.

Bu muammolarni hal etish uchun moliyaviy bozorlar moliya institutlarini ko'p riskka chalinmasliklari maqsadida tartibga solishga muxtojdir. Xukumat tomonidan banklar va boshqa moliya institutlar balansining holatini ochiqligini ta'minlanishi qo'llabquvvatlanishi tartibga solinishi lozim. Bundan tashqari depozitorlar va kreditorlar past darajada kapitallashuvga ega moliya institutlarga pul qo'yishni xoxlamasliklari sababli hukumat tomonidan moliya institutlarining ko'proq kapitalga ega bo'lishi rag'batlantirishi lozim. Yuqori darajadagi riskli faoliyat bilan shug'ullanuvchi institutlardan depozitorlar va kreditorlar pullarini olib chiqib ketishlari sababli bank faoliyatining ochiqligini qo'llabquvvatlash bilan bog'liq qoidalar ham riskka uchrashni chegaralaydi.

Valyutalarning nomutanosibligini chegaralash

Ko'rganimizdek, rivojlanayotgan davlatlar moliya tizimi milliy valyuta qiymatini pasayishi natijasida juda ham kuchsizlanadi. Ushbu mamlakatlardagi firmalarning mahsulotlari va aktivlarining narxi milliy valyutada baholanganligiga qaramasdan, tez tez xorijiy valyutada qarz olishadi. Milliy valyuta kursining tushishi xorijiy valyutada ifodalangan qarz yukini oshishiga sabab bo'ladi. Chunki ushbu qarzni ancha qimmat xorijiy valyutada qaytarilishiga to'g'ri kelib, firmalarning balansini yomonlashtirish moliyaviy inqirozni keltirib chiqaradi. Xukumatlar valyutalarning nomutanosibligini huquqiy hujjatlar qabul qilish yoki soliqlarni joriy qilish orqali nomoliyaviy firmalar tomonidan xorijiy valyutada ifodalangan qarzlarni ajratilishini qisqartiradi. Bank faoliyatini tartibga solish ham banklar tomonidan xorijiy valyutada qarz olishni kamaytiradi.

Valyuta kursi o'zgaralishi mumkin bo'lgansuzuvchi kurs rejimiga o'tish yuqori darajadagi riskli faoliyatni yuzaga kelishi oqibatida xorijiy valyutada qarz olishni qisqartiradi. Narx barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan monetar siyosat yuqori sur'atdagi inflyatsiya

natijasidamilliy valyuta o‘z qiymatini yo‘qotishini oldini oladi. Bu holat firmalarning xorijiy valyutaga nisbatan milliy valyutada qarz olishlarini rag‘batlantiradi.

Izchil moliyaviy liberallashuv

Moliyaviy liberallashuv uzoq muddatga yuqori darajada foydali bo‘lishiga qaramasdan, rivojlanayotgan davlatlardagi bizning tahlilimiz ko‘rsatadiki, agarda ushbu jarayon to‘g‘ri boshqarilmasa, xalokatli natijalarni keltirib chiqaradi. Liberallashuv amalga oshirilayotganda to‘g‘ri tartibga solish/nazorat tizimi va ma‘lumotlarning ochiqligi talablari to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmagan bo‘lsa, riskka moyillikni kamaytiruvchi zarur cheklovlar juda ham kuchsiz bo‘ladi.

Moliyaviy inqirozning oldini olish maqsadida, siyosat yurituvchilar o‘zlarining moliyaviy tizimini liberallashtirishdan oldinto‘g‘ri institutsional infratuzilmani tashkil qilishi shart. Moliyaviy inqirozni oldini olish yuqorida tasvirlangan kuchli prudensial tartibga solish va nazorat hamda valyutalarning nomutanosibligini qisqartirishsiyosatini amalga oshirish muhim hisoblanadi. Ushbu siyosatni amalga oshirish ko‘p vaqt olishi bois, kreditlashga ba‘zi cheklovlar joriy qilinishi barobarida moliyaviy liberallashuv bosqichmabosqich tatbiq etilishi lozim.¹⁶⁰

Tayanch so‘z va iboralar

<i>Bank inqirozi;</i>	<i>Fond bozori;</i>
<i>Moliyaviy inqiroz;</i>	<i>Ipoteka inqirozi;</i>
<i>Prudensial nazorat;</i>	<i>Xalqaro valyuta fondi;</i>
<i>Bank faoliyatini tartibga solish;</i>	<i>Moliyaviy liberallashuv;</i>
<i>To‘lovga layoqatlilik;</i>	<i>Valyuta kursi;</i>
<i>Kredit ekspansiyasi;</i>	<i>Inflatsiya.</i>

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Bank inqirozining mohiyati nimadan iborat.
2. Moliyaviy inqiroz va suveren qarzdorlik inqirozini yuzaga keltiruvchi omillarni keltiring.
3. Valyuta siyosatini liberallashtirishning asosiy xususiyatlarini aytib bering.

¹⁶⁰ Frederic S.Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. Pearson Education Limited pp. 2013. P. 245-263.

4. Bank inqirozini yuzaga keltiruvchi omillar.
5. Rivojlangan davlatlarda moliyaviy inqirozini o'ziga xos xususiyati nimandan iborat?
6. Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozni yuzaga kelish sabablari.
7. Bank inqirozini oldini olish yuzasidan tartibga soluvchi organ tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuasi.
8. Moliyaviy liberallashtiruvning rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri.

XX BOB. PULNING XALQARO MIQYOSDAGI HARAKATINI

20.1. Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini yuzaga keltiruvchi omillar

Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini biz tarixan ssuda kapitalining kelib chiqish tarixi va uning jahon bozoridagi harakatidan korishimiz mumkin. Ssuda kapitalining jahon bozori (SKJB)ning mohiyatini tushunish uchun uni keng va tor ma'noda ko'rib chiqamiz. Tor ma'noda SKJB deganda – xalqaro kredit operatsiyalari ro'y beradigan bozor yoki ssuda kapitalining xalqaro bozori tushuniladi. U o'z ichiga chet el kreditlari va zayomlar bozorini oladi va shu yerdagi pul harakatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bu bozor, o'z navbatida, ssuda kapitali (SK) milliy bozoridagi xalqaro operatsiyalarini keltirib chiqaradi. yevrovalyuta bozori yoki yevrobozor bu chet el valyutasida mamlakat tashqarisida naqd pulsiz depozit – ssuda operatsiyalari ro'y beradigan bozordir. yevrovalyuta operatsiyalari SKJ bozorini deyarli qamrab olganligi tufayli ba'zi adabiyotlarda SKJB sinonimi sifatida yevrobozor tushunchasi ham ishlatiladi. Ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda SKJB dagi 70-90% operatsiyalar yevrovalyuta operatsiyalariga to'g'ri keladi.

Keng ma'noda SKJB deganda pul mablag'lari, ya'ni ssuda kapitalining jahon miqyosida taqsimlanishi va kayta taqsimlanishining iqtisodiy mexanizmi tushuniladi. Bu jarayon ssuda kapitali milliy bozorini va xalqarobozorni muvofiq-lashtirishga asos bo'ladi.

Pulning xalqaro darajada harakatini ko'rsatuvchi SKJB evolyutsiyasi jahon iqtisodiyotining baynalminallashuv jarayoni dinamikasida o'z aksini topadi. Bu rivojlanish bosqich-larini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchi bosqich rivojlanishining monopol darajasi, SKJB ko'p tarqalgan SK milliy bozorlarining muvofiqlashuvi sifatida ko'ringan.

Ikkinchi bosqich, yuqori rivojlanish davrida xo'jalik aloqa-larinish baynalminallashuvi va xalqaro kreditning rivojlanishi asosida SKJB shakllanadi. Dastlab xalqaro kreditning rivojlanishi milliy bozorlarda faqat xalqaro operatsiyalar shaklida namoyon bo'lgan. Asta-sekin yirik bozorlar (London, Parij, Nyu-Yorkda) jahon moliya markazlariga

aylanadi. Bu moliya markazlarida o'tkazilgan operatsiyalar jahon bozorining ikkinchi sektorini shakllantirdi. Bu markazlar offshoring Off-shove – mamlakat tashqarisida ma'lum bir masofada joylashgan. Jahon moliya markazlariga banklar va kredit-moliya institutlari jamlangan. Xalqaro kredit oltin va chet el valyutasida operatsiyalar olib boradigan bu muassasalar SKJB ning tashkiliy markazlari bo'lib qoldi. 1929-1933 yillarda jahon iqtisodiy inqirozi, undan keyin depressiya va II Jahon urushi davrida tashqi savdo hajmi shuningdek, jahon markazlarida ham, milliy bozorda ham xalqaro operatsiyalarning soni qisqarib bordi. **Keyingi bosqichlarda** SKJBning rivojlanishining 50-yillardagi yevrobozorning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Valyuta munosabatlarini olib borishda valyuta cheklovlarining yuzaga kelishi va SK milliy bozorlari orasidagi farqlanish mavjudligi sharoitida xalqaro moliya kapitalining harakati va rivojlanishi yagona, milliy davlat boshqaruvidan yctunroq boshqariluvchi bozorni talab qildi. yevrobozor aynan shunday bozor sifatida vujudga keldi. U milliy bozorlar o'rtasida o'ziga xos faoliyat olib boruvchi vositachi hisoblanadi. Chunki bunda operatsiyalar milliy davlat tashkilotlari tomonidan boshqarilmaydi. yevrobozorlar dastlab yevrodollar bozori shaklida rivojlana bordi. yevrodollarning paydo bo'lishi dollarning chet el banklarida jamg'arilishiga va ularning kredit operatsiyalarda ishlatilishiga olib keldi. 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab yevrobozor operatsiyalari yevromarka, yevrosterling yevro-franklar kabi boshqa valyutalarda olib borila boshlandi. yevrobozor ta'sirida yevropada yirik jahon moliya markazlari vujudga keldi. Londonda, Syurixda, Parijda va boshqa rivojlangan davlatlarda moliyaviy markazlar paydo bo'lib bordi. «Yevrobozor» terminidagi yevro qo'shimchasi shu bilan izohlanadi. 60-yillar iqtisodiyotining yana bir xususiyati shundaki, bu davrda Amerika dollar bozori paydo bo'ldi, 70-yillardan boshlab esa, Yaqin sharq dollar bozori tarkib topdi. Shuning uchun «evro» qo'shimchasi o'zining dastlabki geografik chizimini yo'qotdi.

«Yevrovalyuta» geografik jihatdan nafaqat G'arbiy yevropa mamlakatlariga, balki bundan tashqaridagi mamlakatlarga ham tegishlidir. SKJB rivojlanishining zamonaviy bosqichi 80-yillardan boshlandi. Bu davrga kelib baynalminallashuv va integratsiyaning chuqurlashuvi SKJBlarida valyuta chegaralarining susayishi yoki bekor qilinishiga, milliy kredit mexanizmining mukammallashu-viga, milliy bozorlar orasidagi farqlarning kamayishiga olib keldi.

Endi, SKJBning tarkibini ko'rib chiqadigan bo'lsak u tarkibiy jihatdan 2 xil bo'lib, ular institutsional va operatsiondir. Ins-titutsional

tarkibiy qismi rasmiy institutlar (Markaziy banklar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari), xususiy moliya-kredit muassasalari (tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari), birjalar, firmalarni o'z ichiga oladi. Bu yerda xalqaro darajada pul harakatida transmilliy banklar va korporatsiyalar acociy o'rin tutadi.

Pulning harakat qilish muddatiga qarab xalqaro bozor 3 sektorga bo'linadi. Jahon pul bozori, o'rta va qisqa muddatli chet el va yevrokreditlar bozori va moliya bozori. Jahon pul bozori - bu qisqa muddatli (1 kundan 3 oygacha) chet el va yevrokreditlar bozori bo'lib, bu bozor operatsiyalarining aksariyati banklararo ssudalar yoki banklararo depozitlarga asoslanadi. Bu depozitlarni (bank depozitlarini boshqa banklardagi hisob varaqlarga qo'yish) depozit sertifikatlari, veksellar, bank akseptlari tashkil qiladi. Jahon bozorining 2-sektorida 70-yillarda operatsiyalar sonining keskin o'sishi revolver kredit texnikasining rivojlanishi bilan bog'liq. Bu davrdagi bozorni ko'pincha sindikatlash yoki sindikatlashtirilgan bozori deb ham ataladi. Bank sindikatlari sindikatlashtirilgan asosda kreditlar taklif qiladilar. SKJBda 50-70-yillar oxirlarida korporatsiyalar tomonidan 3-6 oy muddatga «suzuvchi» stavkalarda chiqaraladigan qimmatli qog'ozlar-evronotalar tarqatildi. yevronotalar qisqa muddatli qog'ozlar bo'lishiga qaramasdan ular o'pta va uzoq muddatli kredit sifatida berilgan. Banklar zayom chiqaruvchi (firmalardan yevronotalarni sotib olib ularni ikkilam-chi bozorda sotish bilan shug'ullandilar.

Jahon moliya bozori – obligatsiya zayomlari bozori 80-(yillardan boshlab shakllana bordi. Uning paydo bo'lishi bilan SKJB da 2 ta parallel bozor faoliyat ko'rsata boshladi. Bu an'anaviy xorijiy zayomlar bozori va yevrozayomlar bozori edi.

90-yillar boshlarida jahondagi zayomlarning 80%i yevrozayomlar hissasiga to'g'ri keldi. yevrozayomlarning asosiy ustunligi shundaki, ular kreditor va qarzdorlar uchun ham valyuta zayomi mavqeiga ega bo'ladi. Zayomlarning bu turlari Buyuk Britaniya, AQSh tarqalgan. Yana boshqa bir farqi an'anaviy xorijiy zayomlar biror mamlakat milliy bozorida chiqarilsa, yevrozayomlar esa bir paytda bir necha davlatlarda tarqatiladi. yevroobligatsiya, odatda, 7 yildan 15 yil muddatga chiqariladi. 80-yillarda 30 va hatto 40 yil muddatli obligatsiyalar chiqarildi. Asosiy zayom chiqaruvchilar bo'lib, davlat, xalqaro tashkilotlar mahalliy hokimiyat organlari, davlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatgan. yevrozayomlar, odatda, yirik banklar tomonidan chiqarilgan. Bu yirik banklar yevrozayomlarni xalqaro konsorsiumlar va sindikat tashkilotlari sifatida chiqardilar. Konsorsiumlar faoliyatiga banklar, har

xil moliya-kredit institutlari: pensiya fondlari, cyg'ypta va investitsion kompaniyalarni jalb qildilar. Jahon moliya bozorida har xil turdagi oddiy yoki «doimiy», «suzuvchi» foiz stavkali, nol foizli (kupon bilan), konvertirlangan obligatsiyalar kabilar amal qiladi. Bu obligatsiyalarning 60% ini oddiy obligatsiyalar tashkil qiladi va bu bo'yicha obligatsiya emitenti zayom muddati tugaguncha mustaxkam (o'zgarmas) foiz to'laydi. «Suzuvchi» stavkali obligatsiyalar stavkasi va daromadi ham bozor foizlari o'zgarishiga bog'liq holda tebranib turadi.

Obligatsiyalar bo'yicha suzuvchi foiz stavkalari Libor stavkasida ifodalanadi. O'zgaruvchi stavkali obligatsiyalar farqli ravishda indeksatsiyalangan foizli obligatsiyalar hisoblanadi. Bu obligatsiyalar foizi kapital bozoridagi foiz stavkalarining o'zgarishiga emas, balki ma'lum bir tovar bahosi indeksiga bog'liq bo'ladi. Kelishuvga binoan bu obligatsiyalar foiz stavkalari u yoki bu tovar bahosi o'zgarishiga qarab o'rnatiladi. Masalan, 80-yillarda mis, neft yoki oltin bahosiga asoslangan bir necha obligatsiyalar mashhur bo'lgan. Bunda «suzuvchi» foizli obligatsiyalarning foiz stavkasi baholarga qarab o'zgarib turadi va ma'lum bir darajaga etganda barqaror foyda keltira boshlaydi yoki obligatsiyaning boshqacha bir turi o'zgarmas foizli obligatsiya bo'lib, bunda obligatsiya chiqarilganidan keyin birinchi besh yil davomida bir foizdan ma'lum darajaga etguncha daromad to'langan. Nol kuponli obligatsiya har yili emas, balki faqat bir marta obligatsiya qayta sotib olinganida foiz olish imkonini beradi. Bu obligatsiyalarga foiz ularning emissiyasi kursi bo'yicha to'lanadi. Emissiya bahosi nominal bahoda amalga oshirilishi tufayli obligatsiya egasi emission va nominal kurs summalari orasidagi farq miqdorida daromad oladi. Bu obligatsiyalar bo'yicha investorlar foydadan soliq to'lashdan ozod qilinishi mumkin. Shu tufayli bu obligatsiyalarga bo'lgan talab yuqori. Konvertirlanadigan obligatsiyalar 80-yillarda keng tarqal-di. Bu turdagi obligatsiyalar kamroq foyda keltiradi. Bu obligatsiya-larning ijobiy tomoni shundaki, agarda zayom chiqaruvchi kompaniya aksiyalariga to'lanadigan dividend obligatsiya foizidan katta bo'lsa, konvertirlanadigan obligatsiyalarni aksiyaga almashtirib olishga imkon beradi.

80-yillarda yevroobligatsiya bozorida paydo bo'lgan yana bir yangilik auksionli obligatsiyalar joylashuvini ta'minlash, ya'ni investorga har xil shartnoma variantlaridan o'ziga qulay bo'lgan turini tanlab olish huquqini bergan. Bu usulning mohiyati shundaki, oldin-dan o'rnatilgan baho bo'yicha obligatsiya egasiga 1 troya unsiya oltin sotib olish imkonini beruvchi zayom chiqariladi. Agar oltinning bozor bahosi o'rnatilgan bahodan yuqori bo'lsa, bunday obligatsiyani sotib olish

qiziqish uygʻotadi. Boshqa opsionli obligatsiyalar bir qimmatli qogʻozni boshqasiga almashtirish imkonini beradi. Masalan, obligatsiyani – aksiyaga, «suzuvchi» stavkali obligatsiyani qatʼiy belgilangan stavkali obligatsiyaga almashtirish imkonini berish va turli xil obligatsiyalarni chiqarish shubhasiz, investor va kredi-torlarni jalb etadi. Mablagʻlarni yevrozayom bozoriga jalb etishda zayom chiqaruvchilar tomonidan turli xil qimmatli qogʻozlarni turli xil shartlarda chiqarishga yoki obligatsiyalarning kechiktirib sotishi yordam beradi. Sotib oluvchi obligatsiyaning kurs qiymatini dastlab bir qismini toʻlaydi. Maʼlum vaqtdan keyin qolgan qismini toʻlaydi.

80-yillar oʻrtalarda SKJBni qamrab olgan «sekyuritizatsiya» ning paydo boʻlishi bilan obligatsiyalar bilan boʻladigan operatsiya-lar soni keskin oshib ketdi va bank operatsiyalarining soni qisqardi. Rivojlanayotgan mamlakatlar – Bagami orollari, Panama, Singapur, Gonkong va boshqa davlatlardagi xalqaro moliya markazlari nisbatan yosh va yangi xalqaro moliya-kredit bozorlaridandir. Rivojlangan mamlakatlardagi kredit-moliya markazlarining shakllanishi va keskin oʻsishi SKJB rivojlanishidagi qonuniy bosqichdir. Oxirgi yillarda dunyo mamlakatlarining jahon xoʻjaligi strukturasi va xalqaro mehnat taqsimotiga kirib kelishi kengaymoqda. Rivojlangan mamlakatlarning yirik transmilliy banklarining rivojlanayot-gan mamlakatlarda xalqaro biznes va milliy bank kapitaliga xizmat koʻrsatish faoliyatini kengaytirib yubordi. Lotin Amerikasi, Janubi-sharqiy Osiyo va Yaqin Sharqdagi ssuda kapitaliga boʻlgan taklif bu hududlarda tashqi milliy mintaqaviy yevrobozorlarning rivojlanishiga olib keldi. Ularning vujudga kelishi tufayli kapital haqiqiy global ahamiyat kasb etdi. U oʻz ichiga rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar markazlarini va oʻzaro toʻldiruvchi hamda almashinuvchi mintaqaviy xalqaro moliya komplekslarini oldi. 70-yillardan boshlab xalqaro moliyaviy markaz-larda xalqaro moliya-kredit faoliyati boʻyicha ixtisoslashuv boshlandi. Gʻarbiy yevropa doirasida London, avvalo, oʻzining yevrovalyuta operatsiyalari bozori, turli xil fondlari, oltin, fyuchers bilet-lari bilan mashhurdir. Syurix xalqaro kapitallar, oltin bozori va uni saqlash joyi vazifasini bajaradi. Lyuksemburg oʻzining fond birjalari va uzoq muddatli zayomlar markazi sifatida mashhur. Shunga oʻxshash holat boshqa mintaqalarda ham yuz berdi. Singapur bosh fondlarni jamlash vazifasini bajardi. Gonkong xalqaro kreditlash markazi sifatida mashhur. Bahrayn Yaqin Sharqda qisqa muddatli kreditlarning asosiy markazi, shuningdek, valyuta, oltin bozori markazi sifatida mashhur. Yirik xalqaro sugʻurta markazi Bermund orollari hisoblanadi. Bu yirik

markazlar ko'prok Lotin Amerikasi davlatlari ehtiyojlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan.

Iqtisodiy, siyosiy va madaniy tUSDagi xalqaro munosabatlar turli mamlakatlar fuqarolari bo'lmish yuridik hamda jismoniy shaxslarning pul shaklidagi talablari va majburiyatlarini keltirib chiqaradi. Xalqaro hisob-kitoblarning xususiyatli tomoni shundaki, ushbu hisob-kitoblarda baho va to'lov valyutasi sifatida odatda xorijiy valyutalar ishlatiladi, chunki hozircha umum tan olingan hamda barcha davlatlarda qabul qilinishi lozim bo'lgan jahon kredit pullari mavjud emas. Shu bilan birgalikda har qanday mustaqil mamlakatda qonuniy to'lov vositasi sifatida uning milliy valyutasi ishlatiladi. Shu sababli tashqi savdo, xizmatlar, kreditlar, investitsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar hamda davlatlararo to'lovlardagi muhim shartlardan biri bo'lib to'lovchi yoki benefetsiar shaxs tomonidan xorijiy valyutani sotib olish yoxud sotish shaklidagi bir valyutani boshqa bir valyutaga ayirboshlanishi hisoblanadi.

Jahon valyuta, kredit, moliya va sug'urta bozorlari shartnomaning ob'yekti pul kapitali hisoblangan bozor munosabatlarining o'ziga hos jarayoni bo'lib hisoblanadi. Ular xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi asosida shakllangan. Amal qilish nuqtayi nazaridan ushbu bozorlar takror ishlab chiqarishning uzluksizligi va rentabelligini ta'minlash maqsadida jahon miqyosidagi moliyaviy oqimlarning to'planuvi hamda ularning qayta taqsimotini ta'minlovchi bozor munosabatlarining tizimi bo'lib xizmat qiladi. Institutsional nuqtayi nazardan esa jahon moliyaviy oqimlari ular orqali amalga oshadigan banklar, ixtisoslashgan moliya-kredit tashkilotlari hamda fond birjalari yig'indisidan iboratdir.

Jahon valyuta, kredit hamda moliyaviy bozorlari rivojlanishining ob'yektiv asosi bo'lib amaldagi kapitalning doiraviy aylanish qonuniyatlarini hisoblanadi. Jahon bozorining ayrim uchastkalarida vaqtincha bo'sh bo'lgan kapitallar paydo bo'lsa, uning boshqa bir joylarida mazkur kapitallarga doimiy talab paydo bo'ladi. Kapitalning harakatsizligi uning tabiati va bozor qonuniyatlariga ziddir. Jahon valyuta, kredit hamda moliyaviy bozorlari ushbu qarama-qarshilikni umumjahon xo'jaligi miqyosida hal etadilar. Vaqtincha bo'sh bo'lgan pul kapitallari bozor mexanizmi yordamida takror ishlab chiqarishning uzluksizligi va tadbirkorlarga foydani ta'minlagan holda kapital doiraviy aylanishi jarayoniga yana jalb etiladi. Jahon valyuta, kredit hamda moliyaviy bozorlari taalluqli milliy bozorlar negizida paydo

bo'lgan va milliy bozorlar ular bilan yaqindan munosabatdadir. Jahon valyuta, kredit hamda moliyaviy bozorlariga quyidagilar xosdir:

- nihoyatda katta masshtablar. Ayrim baholarga qaraganda jahonning valyuta va moliyaviy bozorlaridagi kunlik operatsiyalar hajmi tovarlar bilan jahon savdosi hajmidan 50 marotaba ko'pdir;

- geografik chegaralarning yo'qligi;

- operatsiyalarning uzluksiz, sutka davomida olib borilishi;

- yetakchi davlatlarning valyutalari hamda xalqaro hisob-valyuta birliklaridan foydalanishi;

- ishtirokchilari bo'lib asosan nufuzli banklar, korporatsiyalar hamda yuqori reytingga ega moliya-kredit institutlari hisoblanadi;

- ushbu bozorlarga nihoyatda ishonchli yoki salmoqli kafolatga ega mijozlar chiqish huquqiga ega;

- moliyaviy xizmatlar jarayonidagi inqilobiy sharoitlarda bozor segmentlari va shartnoma instrumentlarining diversifikatsiyasi;

- o'ziga hos, xalqaro tUSDagi foiz stavkalari;

Jahon valyuta, kredit hamda moliyaviy bozorlari rivojlanishining ob'yektiv asosi sifatida yana xo'jalik munosabatlari globallashtiruvining chuqurlashishi hamda tegishli milliy bozorlarning cheklangan imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishini ham keltirish mumkin. Jahon valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar hamda oltin bozorlari rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib jahon moliyaviy oqimlari, bozor ishtirokchilariga taklif etilayotgan kreditlar qiymatining hajmi va taqsimotini muvofiqlashtiruvchi raqobat hisoblanadi. Biroq raqobat kurashi hamma vaqt ham samarali va nuqsonsiz emasdir. Shu sababli ushbu jarayonlarni bozor hamda davlat tomonidan muvofiqlashtirilishi birgalikda olib boriladi. Davlat jahon bozorlari faoliyatiga inqirozli jarayonlarning oldini olish yoki ularni bartaraf etish maqsadida aralashadi.

20.2. Valyuta kategoriyasi tushunchasi

Valyuta - (*ital. cha valyuta*) — so'zidan olingan bo'lib naqd va naqdsiz shakldagi (banknota, xazina biletleri, tangalar) milliy, xorijiy, xalqaro darajadagi to'lov vositasi hisoblanadi. Valyutani yana tovar va xizmatlar bahosini o'lchaydigan nominal pul birligi, jahon bozorida, davlatlar ortasida pul vazifalarini bajaruvchi, davlatlarning milliy pul birligidir. Valyuta oz harakati, ishlatilish hududi, iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokiga qarab milliy va xorijiy valyutalarga bolinadi. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlari "dollari", Yevropada "yevro",

Braziliyada real, Buyuk Britaniyada “funt sterlingi”, Kanada “dollari”, O‘zbekistonda som. va h.k. Har bir davlatning ichki oborotida uning milliy valyutasi ishlatiladi va boshqa mamlakatlarning pul birligi bu davlat uchun xorijiy valyuta hisoblanadi. Milliy yoki xorijiy valyuta ozining barqarorligi, sotib olish qilinishiga qarab xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok eta oliishi mumkin

“Valyuta”lar milliy va jahon xo‘jaligi orasida aloqa hamda o‘zaro munosabatlarni ta‘minlaydi. Jahon valyuta tizimi jahonda tan olingan bazi pul birliklarining amaldagi (funksional) shakllariga asoslangan. Odatda, xalqaro munosabatlarga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy) xizmat korsatishiga qarab bazi pul birliklarini jahon pullari deb ham aytaashadi. Masalan, AQSh dollari, yevro, yena, funt sterling va boshqalar.

Shuningdek, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladigan u yoki mamlakat milliy pul birligida ifodalangan to‘lov hujjatlari yoki pul majburiyatlarini ham valyutada ifodalanadi. Valyuta pul belgilarini o‘zida gavalantirib naqd pullik va naqd pulsiz oborotni tashqil qilishga xizmat qiladi. Bank amaliyotida hisob-kitoblarni olib borish uchun valyutalar shartli belgilar orqali ifodalanadi, ya‘ni ularga shartli kodlar beriladi. Valyutalarga kodlar ISO (Standartlash xalqaro tashqiloti) tomonidan beriladi va e‘lon qilinadi. Bu valyutani kodlash tizimi yozma ravishda rasmiylashtirilgan barcha valyuta operatsiyalari va bitimlarida qllaniladi. ISO tizimi kodlari juda oson, masalan, A1A2A3

Bu yerda - A1A2-lotin harflari mamlakat nomini ifodalaydi;

A3-lotin harfi shu mamlakatning milliy valyutasini bildiradi. Jahon amaliyotida qabul qilingan qoidalarga asosan xar qanday davlatning milliy valyutasi 3 xarf bilan belgilanadi. Bunda, harflarning boshidagi 2 tasi davlatni, oxirgisi sa valyutaning nomini korsatadi. Masalan, US – Qo‘shma Shtatlar: D – dollar: USD – Qo‘shma Shtatlar dollari yoki GBP – Buyuk Britaniya funt sterlingi, GB-Buyuk Britaniya, P-(point) funt sterling.

Misol tariqasida quyidagi javalda ba‘zi mamlakatlar valyutasining ISO kodini keltiramiz.

20.2.1-jadval

Ba‘zi mamlakatlar valyutasining ISO kodlari

Mamlakatlar	Milliy pul birliklari	ISO kodi
Braziliya	Real	BRR
Shveysariya	Frank	CHF
Buyuk Britaniya	Funt sterling	GBP
Yaponiya	Iena	JPY
AQSh	Dollar	USD

Sobiq Ittifoq mamlakatlarining valyutalari		
Ozarbayjon	Manat	AZM
Armaniston	Dram	AMD
Belarussiya	Rubl	BYR
Gruziya	Lari	GEE
Qozog‘iston	Tenge	KZT
Qirg‘iziston	Som	KOZ
Latviya	Lat	LVL
Litva	Lit	LTL
Moldaviya	Ley	MDL
Rossiya	Rubl	RUR
Turkmaniston	Manat	TMM
O‘zbekiston	Som	UZS
Ukraina	Grivna	UAG
Estoniya	Krona	EAK

Valyuta odatda ikki turga bo‘linadi: milliy va chet el valyutalariga. CHet el valyutasida ifodalangan turli xil to‘lov vositalari yana deviz deb ham ataladi.

Chet el valyutasi quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi:

- valyuta bozorida sotish va sotib olishning obyektini hisoblanadi;
- xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladi;
- banklarda valyuta hisobvaraqlarida saqlanadi;
- tegishli bo‘lmagan mamlakatlar hududida to‘lov vositasi

sifatida ishlatilmaydi (kuchli inflyatsiya davri bundan mustasno)

Bunda, muayan bir davlatning milliy puli – uning milliy valyutasi bo‘lishi mumkin. Shu davlat uchun boshqa davlatlarning milliy pul birliklari esa – xorijiy valyutalar bo‘ladi. Masalan, AQSh dollari, Buyuk Britaniya “funt sterlingi”, Kanada “dollari”, «evro», va shu kabi erkin muomalada boladigan valyutalar O‘zbekiston Respublikasida xorijiy valyutalar hisoblanadi. O‘z navbatida O‘zbekiston “som”i bu davlatlar uchun xorijiy valyuta hisoblanadi.

Ba’zi bir davlatlarning milliy pul birliklarining, mazkur davlatlarda valyuta munosabatlari borasida mavjud va harakatda bo‘lgan qonun-qoidalariga asosan horijga chiqishi va u yerda muomalada bo‘lishi chegaralanadi. Shunga kora, muomaladagi valyutalar turli maqomlarga, ya’ni erkin muomalada boladigan, muomalasi qisman yoki butunlay cheklangan, yopiq yoki kzotik valyutalarga bo‘linadi.

Bundan kelib chiqqan holda, hozirgi kunda jahon amaliyotida erkin muomalada boladigan valyutalar soni 60 turdan ziyod. Bundan tashqari, MDX davlatlarining valyutalari va shu jumladan, O‘zbekiston

Respublikasining “som”i yumshoq valyutalar toifasiga kiradi. kzoetik valyutalar toifasiga Quvayt “dinoir”i, Gresiya “draxma”si kabilar kiradi.

20.3. Valyutalarning turlari

Valyuta munosabatlarining ba’zi bir lementlari qadimiy Rimda veksellar asosida va bir mamlakat savdogarining pulini ikkinchi bir mamlakat savdogariga almashtirib berish zaminida vujudga kelgan. Valyuta munosabatlarining rivojlanishining keyingi bosqichi qadimiy Lionda va boshqa Ğarbiy vropa mamlakatlarida otkaziladigan tratta operasi larining rivojlanishi hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, jahon bozorining barpo b6lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va jahon xojalik tizimining rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlari rivojlanishining asosidir. Valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir b6lagi hisoblanib, uning holati milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga, siyosiy ahvolga, mamlakatning iqtisodiy potensialiga, uning jahondagi 6rniga va boshqa omillarga boĝliq b6ladi.

Xalqaro hisob-kitob valyuta birligi xalqaro talab va majburiyatlarni o’zaro solishtirish, valyuta pariteti hamda kursni belgilash uchun shartli masshtab va xalqaro to’lov hamda zaxira vositasi sifatida ishlatiladi. Oltinning demonetizatsiyasi jarayoni, ya’ni Yamayka (1976-1978 yy.) valyuta islohoti natijasida oltinning yuridik jihatdan pul funksiyasini yo’qotishi, jahon puli sifatida muvozanatsiz milliy pullar ishlatilishining salbiy oqibatlarini valyuta tizimiga SDRni (qarz olishning maxsus huquqlari), EKYuni (Yevropa hisob-kitob pul birligi) tatbiq etishga sharoit yaratib berdi. Jahon pullarining ushbu yangi shakllari mamlakatlarning maxsus hisob-varaqlarda yozuvlarni amalga oshirish yo’li orqali naqdsiz xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun ishlatilgan: SDR - Xalqaro Valyuta Fondida, EKYu - valyuta hamkorligining Yevropa fondida, 1994 yildan boshlab Yevropa Ittifoqining Yevropa valyuta institutida. SDR va EKYuning shartli qiymati o’rtacha tortilgan qiymat hamda valyuta savatiga (korzina) kirgan valyutalar kurslarining o’zgarishi asosida hisoblanadi. Yevropa Markaziy banki dastlab 1999 yilning boshidan naqdsiz hisob-kitoblar uchun, 2002 yildan boshlab esa naqdli shaklda EKYu o’rmiga Yevroni muomalaga kiritdi.

Zaxira valyuta - mamlakatlar Markaziy banklari tomonidan valyuta zaxiralarning tarkibini tashkil etuvchi valyutadir. Zaxira valyutalari asosan paritetlarini hisoblash va valyuta intervensiyalarini amalga

oshirishda shuningdek, xalqaro savdo va to'lovlarda keng ishlatiladigan valyuta. Ilgari zaxira valyutalari asosan tovar bozorlarida to'lovlar uchun vosita (neft, oltin va boshqalar) sifatida ishlatilgan. Biroq, so'ngi yillarda, ayniqsa, Osiyoda, zaxira valyutalari eksport raqobatbardoshligini mustahkamlash maqsadida xorijiy zaxiralari (oltin zaxiralari) yig'ish va moliyaviy inqirozlarni oldini olish maqsadida ishlatiladi.

Qattiq valyuta – xalqaro savdo va hisob-kitoblarda keng qo'llanadigan, uzoq vaqt davomida valyuta kursini barqaror darajasini ta'minlab keluvchi davlatlar valyutasi hisoblanadi.

Qattiq valyutaning xususiyatli belgilari:

uzoq vaqt mobaynida xarid qobiliyatini saqlab kelishi;

barqaror fiscal va pul-kredit siyosatini yurituvchi;

mustaqil Markaziy bankka ega davlat valyutasi hisoblanadi.

Yumshoq valyuta deb – odatda konvertatsiyalanishi bo'yicha cheklovlari mavjud yoki umuman konvertatsiyalanmaydigan valyutalarga aytiladi. To'lov balansi zaif bo'lgan mamlakatlar pul belgilari odatda, davlat tashqarisida bunday pul belgilari deyarli ishlatilmaydi. Yumshoq valyuta kuchli siyosiy yoki iqtisodiy o'zgarishlarga nisbatan ta'sirchan mamlakatning ichki to'lov vositasidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy dolzarb masalalaridan biri - bu milliy valyutaning erkin konvertirlanishini ta'minlashdir. Milliy valyutaning erkin konvertirlanishi-jahon xo'jaligi bilan bo'g'lanishni, *milliy xo'jalikning jahon xqjaligiga chuqurroq integratsiyalashuvini* ta'minlaydi. Va shu orqali mamlakat uchun ko'p tomonlama jahon savdo va hisob-kitob tizimida manfaat keltiradi. Milliy valyutaning erkin konvertirlanishiga erishishning yo'llaridan biri bosqichma-bosqich, asta-sekin o'tish hisoblanadi. Bu yo'l valyutaviy cheklashlarni asta - sekinlik bilan olib tashlashdan iboratdir. Buning uchun valyutaviy cheklashlarni puxta o'rganib chiqish lozim boladi.

Bugungi kunda dunyoda bir nechta mamlakatlardagina valyutalar erkin konvertirlanadi: yevrohudud davlatlari valyutasi-evro,, Avstraliya, Bruney, Buyukbritaniya, Kanada, Daniya, Finlyandiya, Gambiya, Gonkong, Islandiya, Indoneziya, Iran, Kiribati, Kuveyt, Marshall orollari, Mikroneziya, Yangi Zellandiya, Oman, Katar, Saudiya Arabiston, Singapur, Shvetsiya, Shveysariya, Tobago BAA, AO'Sh kabi qator mamlakatlari valyutalari XVF klassifikatsiyasi bo'yicha erkin ishlatiladigan valyutalar hisoblanadi.

SDR xalqaro rezerv aktivi bo'lib, XVF tomonidan 1969 yilda a'zo mamlakatlar rasmiy valyuta rezervlarini shakllantirish maqsadida ishlab chiqilgan. Uning qiymati xalqaro 4 valyutadan tashkil topgan savat

orqali aniqlanadi va erkin suzuvchi valyutalarga almashtirilishi mumkin. 2009 yilning 28 avgustida SDR umumiy ajratmalari va 9 sentabrda mahsus ajratmalar joriy qilinishi natijasida SDR zaxiralarining qiymati 21,4 mlrd SDR dan 204 mlrd SDR (2012 yil 20 avgust sanasidagi valyuta kurslariga ko'ra 310 mlrd USD) ga yetdi.

SDR ning global iqtisodiyotdagi roli

XVF tomonidan 1969 yilgi Bretton Vuds o'zgarmas almashuv kursi tizimini mukammallashtirish maqsadida SDR muomalaga kiritildi. Bu tizim a'zosi sanalgan har bir mamlakat o'zining davlat yoki Markaziy bank oltin jamg'armasi va belgilab berilgan xorijiy valyutalarga ega bo'lishi lozim edi. Zahiradagi valyutalar xalqaro bozorlardan o'z valyutasini sotib olish va buning natijasida o'z valyutasining qiymatini saqlab qolish maqsadida jamg'arilardi. Lekin Bretton Vuds tizimining o'sha paytda SDR ga muqobil rezerv aktivlari hisoblangan dollar hamda oltin tobora kengayib borayotgan jahon savdosi va moliyaviy taraqqiyotini ta'minlab bera olmasligi aniq bo'lib qoldi. Shuning uchun xalqaro hamjamiyat XVF ko'magida yangi rezerv aktivini yaratishga qaror qildi.

Biroq ko'p yil o'tmay Bretton Vuds tizimi barham topdi va natijada asosiy valyutalar suzuvchi almashinuvchi kurs rejimiga o'tdi. Shuni ta'kidlash joizki, xalqaro kapital bozorlaridagi o'sish kredit berishga layoqatli mamlakatlar sonining ham o'sishiga olib keldi. Bu omil SDR ga bo'lgan talabning qisqarishiga olib keldi.

XVF da SDR valyuta ham, talab ham emas. SDR – egalik qiluvchi mamlakatning erkin valyutalarga bo'lgan talabidir, deyishimiz ham mumkin. SDR egalari o'z SDRLarini bunday valyutalarga ikki usul yordamida ayirboshlashlari mumkin. Birinchi usulga ko'ra a'zolar tashabbusi bilan ular o'rtasida shartnoma tuziladi. Ikkinchi usulda, XVF kuchsiz tashqi pozitsiyaga ega bo'lgan mamlakatlarga o'z SDRLarini kuchli tashqi pozitsiyaga ega bo'lgan mamlakatlar zaxiradagi valyutalariga almashtirishda vositachilik qiladi. Bu xususiyatiga ko'ra SDR XVF va boshqaro xalqaro moliya tashkilotlarining hisob birligi vazifasini ham o'taydi.

Dastlab, SDR qiymati 0,888671 gr sof oltin qiymatiga teng bo'lgan. Bu paytda AQSh dollarining qiymati ham aynan shunday masshtabga ega,olgan. 1973 yilda Bretton Vuds tizimi qulagach, SDR qiymati hozirgi 4 valyutani o'z ichiga oluvchi savat orqali aniqlanadigan bo'ldi. SDR ning dollardagi qiymati XVF ning rasmiy veb saytida har kuni e'lon qilib boriladi. SDR qiymati savat valyutalarining turli miqdorlari yig'indisini hisoblash orqali aniqlanadi.

Savat valyutalarining qiymatini belgilashda esa har kuni tush vaqtida London birjasida oʻrnatilgan valyuta kurslariga asoslaniladi.

Valyuta savati tuzilishi har 5 yilda XVF ijrochi kengashi tomonidan koʻrib chiqiladi. Fond valyutalarning oʻzgarishi jahon savdosi va moliyaviy tizimlarga taʼsir koʻrsatadigan holatlarda valyuta savatini muddatidan ilgariroq koʻrib chiqishi mumkin. SDR savati oxirgi marta 2010 yilning noyabr oyida koʻrib chiqilgan va 2011 yildan joriy etilgan. Valyutalarning savatdagi ulushi global tovar-xizmatlar eksport-importida va XVF ga aʼzo mamlakatlar valyuta zaxiralaridagi ulushiga qarab belgilanadi. 2011 yilning oktabrida XVF ijrochi kengashi tomonidan SDR savatini boshqa valyutalar bilan kengaytirish masalasi muhokama qilindi. Lekin direktorlarning asosiy qismi tomonidan SDR savatining hozirgi belgilanish mezonlari munosib deb topildi.

20.3.1-jadval

SDR savati (09.01.2006 gacha)

Valyuta	Valyutaning SDR qiymatidagi miqdori	Almashuv kursi (SDR ga nisbatan)	Pul bozorida foiz stavkasi	Valyutaning SDR qiymatidagi ulushi (%)
Yevro	0.4260	0.847503	2.1494	29
Yen	21	0.00630618	0.0020	15
Funt sterling	0.0984	1.20193	3.849086	11
Dollar	0.5770	0.673049	0.93	45

SDR savati (09.01.2011 gacha)

Valyuta	Valyutaning SDR qiymatidagi miqdori	Almashuv kursi (SDR ga nisbatan)	Pul bozorida foiz stavkasi	Valyutaning SDR qiymatidagi ulushi (%)
Yevro	0.41	0.837035	13181	34
Yen	18.40	0.0059618	0.0020	11
Funt sterling	0.0903	1.21523	14336	11
Dollar	0.6320	0.692165	44652	44

SDR savati (10.01.2011 dan)

Valyuta	Valyutaning SDR qiymatidagi miqdori	Almashuv kursi (SDR ga nisbatan)	Pul bozorida foiz stavkasi	Valyutaning SDR qiymatidagi ulushi (%)
Yevro	0.4230	0.862873	0.6540	37.4
Yen	12.1	0.00781142	0.11	9.4
Funt sterling	0.1110	1.02441	0.50	11.3
Dollar	0.66	0.646395	0.15	41.9

2016 yil oktyabrdan boshlab SDR savati

Muddat	<u>USD</u>	<u>EUR</u>	<u>CNY</u>	<u>JPY</u>	<u>GBP</u>
2016–2020	(41.73%)	(30.93%)	(10.92%)	(8.33%)	(8.09%)

SDRning valyuta savati 4 valyutadan tarkib topgan (1981 yilning 1-yanvarigacha 16ta valyuta bo'lgan). Savatdagi har bir valyutaning solishtirma og'irligi mamlakatning xalqaro savdodagi ulushiga qarab aniqlanadi. Ammo AQSh dollari uchun uning Xalqaro hisob-kitoblardagi ulushi hisobga olinadi. 1996-2000 yillar davrida AQSh dollarining savatdagi ulushi 39%ni (1981 yilgacha 33%ni) tashkil etgan, qolgan 4 valyuta esa, yevro - 30%ga yaqin, Yaponiya yenasi - 18%, Buyuk Britaniya funt sterlingi 11%dan iborat. Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) 2015-yil 30-noyabr kuni rasmiy Pekinning talabnomasini qondirib, 10 oydan so'ng yuanni o'zining valyuta savatchasiga qo'shishi haqida qaror qabul qilgan edi. Yuan salkam 11 foiz ulush bilan savatchada darhol uchinchi o'rinni egalladi.¹⁶¹

Dollar 40 foiz darajasida qoldi, yevroning ulushi esa 37 dan 31 foizgacha kamaydi. Xitoy Xalq Respublikasining tashqi savdo bo'yicha yetakchiligini hisobga olgan holda 2016 yil oktyabrdan xitoy yuani SDR savatiga kiritildi.

Yangi valyuta tizimida eski valyuta tizimining ayrim jihatlari meros sifatida saqlanib qolganligi yuqoridagi tamoyillardan ko'rinib turibdi. Yamayka va Bretton-Vuds valyuta tizimlarining o'zaro solishtirilishida yaqqol o'z aksini topadi. SDR standarti ortida «dollar standarti» yashiringan. Valyuta munosabatlarini erkinlashtirish jarayonlari kuchaygani bilan AQSh dollari hamon xalqaro to'lov va zaxira vositasi sifatida qolmoqda, oltin yuridik jihatdan to'la demonetizatsiya qilindi. Ammo demonetizatsiya qilingan bo'lsada, u

---

Natijada dollar 40 foiz darajasida qoldi, yevroning ulushi esa 37 dan 31 foizgacha kamaydi. Xitoy Xalq Respublikasining tashqi savdo bo'yicha yetakchiligini hisobga olgan holda 2016 yil oktyabrdan xitoy yuani SDR savatiga kiritildi.

SDR kursini AQSh dollariga yoki savat tarkibiga kirgan boshqa bir valyutaga nisbatan hisoblanishi 3 asosiy elementni o'z ichiga oladi:

1) taalluqli valyuta birliklaridagi valyuta komponentlari. Ular quyidagicha aniqlanadi: (valyutaning savatdagi solishtirma og'irligi) ham (uning AQSh dollariga nisbatan so'nggi 3 oy ichidagi o'rtacha bozor kursi) bundan oldingi SDR kursiga muvofiqlashtirilgan holda;

2) valyutalarning AQSh dollariga nisbatan bozor kurslari;

3) valyuta komponentlarining dollarli ekvivalenti. U quyidagicha hisoblanadi: (valyuta komponenti)/(valyuta kursi) funt sterlingdan tashqari, (funtning valyuta komponenti)* (dollarga nisbatan valyuta kursiga).

o'zgartirgan shaklda hamon o'zida valyuta tovari rolini saqlab qolmoqda. Ta'sischilarning o'ylashicha, Yamayka valyuta tizimi o'zidan avvalgi valyuta tizimiga nisbatan to'lov balanslari va valyuta kurslarining muvozanatsizlik sharoitiga moslashuvchanroq bo'lmoqi lozim edi. Biroq Yamayka valyuta tizimi muntazam tarzda inqiroziy holatlarga duch klmqda. Shu sababli asosiy valyuta muammolarini hal etish maqsadida ushbu tizimni takomillashtirish yo'llari qidirilmoqda.

SDRning 1970 yildan boshlab to hozirgi kungacha bo'lgan muomalasiga nazar tashlansa, ushbu valyuta (pul) birligi jahon puli bo'lishidan hali yiroqligi bevosita ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari mazkur davr mobaynida quyidagi bir qator muammolar paydo bo'ldi: Bular - 1)emissiya va taqsimot; 2)ta'minot; 3)kursni aniqlash uslubi; 4)SDRdan foydalanish jarayonlari kabilardir.

SDRning muhim muammosi bo'lib uning ta'minoti hisoblanadi. Chunki SDR oltindan farqli o'z qiymatiga ega emas. Dastlab, boshida (1970 yildan) bir birlik SDR 0,888671 gramm oltinga teng edi. Bu esa o'sha davrdagi AQSh dollarining oltin sig'imiga teng bo'lgan. Shunga ko'ra dastlab SDRlarni «qog'oz oltin»lar deb atashgan. Shu sababli SDR shartli qiymatining o'zgarishi oltin qiymatining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan. 1974 yilning 1 iyulidan boshlab valyutalarning erkin suzadigan kurslariga o'tilishi munosabati bilan SDRning oltin sig'imi bekor qilindi. Chunki oltin haqiqiy bo'lmagan, past, rasmiy bahoda baholanganligi sababli SDRni oltinga bog'lab qo'yilishi ulardan banklararo hisob-kitoblarda foydalanishni qiyinlashtir edi. 1974 yilning 1 iyulidan boshlab SDR kursi valyuta savati asosida, dastlab ulushi jahon savdosida 1 foizdan kam hissani tashkil etgan mamlakatlarning 16 valyutasini o'rtacha tortilgan kursi asosida aniqlanadigan bo'ldi. 1978 yilning 1 iyulidan boshlab valyuta savatining tarkibi neft qazib chiqaruvchi davlatlar (OPEK) valyutalarining kuchayishini hisobga olgan holda muvofiqlashtirildi. 1981 yilning yanvaridan boshlab ushbu valyuta savatining tarkibi SDR shartli qiymati hisob-kitob formulasini soddalashtirish maqsadida 5 valyutagacha qisqartirildi. Ularning tarkibida AQSh dollari, Germaniya markasi, Yaponiya ienasi, Fransiya franki, Buyuk Britaniya funt sterlingi mavjud bo'lgan. 1999 yildan boshlab Germaniya markasi va Fransiya franki Yevro bilan almashtirildi. Ushbu valyutalar XVFGa a'zo mamlakatlarning tovar hamda xizmatlar eksportida eng katta hajm va rasmiy zaxiralarida sezilarli ulushga ega mamlakatlar valyutalaridir. SDR savatidagi valyutalar tarkibi va ularning ulushi har 5 yilda o'zgarib

turadi. XVF kunlik asosda SDR kursini AQSh dollarida uning kursi o'zgarishini hisobga olgan holda hisoblaydi.

1998 yilning may oyida SDRga 4 valyuta birlashtirilgan, holbuki 1980 yilda ularning soni 15ta edi. SDR asosan XVFning operatsiyalarida milliy valyutalar qayta hisob-kitob koeffitsiyenti, valyutalarni solishtirish masshtabi sifatida ishlatiladi. Kvotalar, kreditlar, daromadlar va xarajatlar ushbu valyuta hisob-kitob birligida ifodalangan.

Xalqaro to'lov vositasi sifatida SDR davlatlararo operatsiyalarning cheklangan doirasida ishlatiladi. SDRning asosiy maqsadiga erishilmadi: ular to'lov balansi kamomadini qoplash maqsadida erkin ayirboshlanadigan valyuta sotib olishga ko'proq yo'naltirilmay (umumiy muomala hajmining 26% yaqini), balki mamlakatlarning XVF kreditlari bo'yicha qarzdorliklarini qoplashga yo'naltirildi. SDRlarning yirik hajmdagi summaları fondga (olingan xorijiy valyutaga haq to'lash va milliy valyutani qaytib sotib olish orqali) qaytmoqda va fond hisobvaraqlarida asosan rivojlangan davlatlar foydasiga aktiv to'lov balansi bilan tez sur'atlarda yig'ilib bormoqda. SDRlardagi jamg'arma rasman manfaatlidir, chunki ular milliy valyutalarga nisbatan barqarorroq va xalqaro kafolatlarga egadir. Bundan tashqari XVF mamlakatlarga ajratilgan me'yorlardan ortiq hajmdagi jamg'armalarni SDRlarda saqlanganligi (foydalanganligi) uchun foiz stavkalar to'laydi. SDRlarda jamg'armalar saqlashning jozibadorligini oshirish maqsadida hisobvaraqlar bo'yicha foiz stavkalari 1970 yildagi 1%dan 1974 yildan boshlab besh mamlakatning o'rtacha tortilgan bozor stavkalarigacha ko'tarilgan edi.

AQSh dollarini uzoq vaqt davomida SDR valyuta savatida ulushining yuqori saqlanishining sabalari:

Birinchidan, dollarning zaxira valyutasi sifatidagi imtiyozli holatidan foydalangan holda AQSh o'z to'lov balansi kamomadini milliy valyuta bilan, ya'ni o'z tashqi qisqa muddatli qarzdorliklar hajmini o'stirgan holda qoplaydi.

Ikkinchidan, AQSh jahondagi eng yirik oltin zaxirasiga (33,5 ming tonnadan 8,138 ming tonna) ega bo'lsada, u Yevrodollarlar yordamida muddatsiz kredit uchun haq to'lamaydigan qarzdorga aylandi. Jahon muomalasiga dollarni Yevrovalyuta shaklida singdirilishi dollarning xalqaro mavqeini ko'tarish uchun ishlatildi.

Uchinchidan, AQSh dollar kursi va foiz stavkalaridan o'z iqtisodiyotini G'arbiy Yevropa va Yaponiya hisobiga qo'llab-quvvatlash maqsadida foydalangan.

Valyuta munosabatlarining paydo boʻlishi, oʻzgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari boʻlib, xalqaro kelishuvlar va davlatning ichki qonun va qoidalari hisoblanadi.

Valyuta munosabatlari nisbatan mustaqil munosabatlar boʻlgani holda, tolov balansi, valyuta kursi, hisob-kitob operasi lari orqali dunyo iqtisodiga sezilarli taʼsir korsatadi.

Valyuta munosabatlarining holatiga quyidagilarga bogʻliq boʻladi:

-milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;

-siyosiy ahvolga;

-jahon bozorida davlatlararo munosabatlar borasidagi muammolarga va bunda muammolarning rivojlanish tendensilariga bogʻliq boʻladi.

20.4. Valyuta tizimi va uning asosiy elementlari

Valyuta tizimi - bu, milliy qonunchilik yoki davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etish va muvofiqlashtirishning shaklidir.

Valyuta tizimining mohiyati, tashkil etilish shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Valyuta tizimi davlat, rezident va norezident shaxslarga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Subyektlarning ushbu faoliyati amalga oshishida valyuta qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Valyuta qonunchiligi - bu, mamlakat ichkarisida valyuta qimmatliklari bilan bir mamlakat tashkilotlari va fuqarolari hamda boshqa mamlakat tashkilotlari va fuqarolari oʻrtasidagi shartnomalarni hamda mamlakat ichkarisidan xorijga va xorijdan mamlakat ichkarisiga milliy hamda xorijiy valyutalar va boshqa valyuta qimmatliklarini olib kirish, olib chiqish, oʻtkazish yoʻli bilan amalga oshirilishini tartibga soluvchi qonuniy meʼyorlar yigʻindisidir.

Odatda valyuta tizimlarining 3 koʻrinishi farqlanadi, yaʼni milliy, jahon va hududiy valyuta tizimlari.

Balyuta tizimi davlatlararo bitim yoki milliy qonunlarga muvofiq valyuta munosabatlarini tashkil qilish va boshqarish shakllarini oʻz ichiga oladi. Valyuta tizimining quyidagi turlari mavjud. Bular – milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlaridir.

Sanoati rivojlangan davlatlar iqtisodiyotlari oʻrtasidagi integratsiyaning chuqurlashuvi sharoitida valyuta tizimi jahon xoʻja-lik aloqalarida muhim va mustaqil oʻrin tuta boshlayapti. Valyuta tizimi

mamlakatning iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir etadi (ya'ni ishlab chiqarish omillari, sur'atlariga, narxga, ish haqiga va boshqalarga).

Milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimlari tushunchalari bir-biridan farqlanadi.

Milliy valyuta tizimi – tarixan yuzaga kelgan bo'lib, alohida olingan davlatning valyuta munosabatlarini qonun asosida tashkil qilish va boshqarish munosabatlarini o'z ichiga oladi. Milliy valyuta-tizimining elementlari milliy valyuta, valyuta zaxiralari hajmi va tarkibi, valyuta pariteti va milliy valyuta kursi, valyutani konvertirlash shartlari, mamlakat valyuta munosabatlarini boshqaruvchi milliy mahkamalar va tashkilotlar maqosi, valyuta va oltin milliy bozorlarining faoliyat yuritish shartlari, valyuta nazorati, valyutaviy cheklanishlar bor-yoqligi qoidalarini, xalqaro kredit vositalarini milliy pul aylanishida qo'llash qoidalari va boshqalar hisoblanadi. Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining asosiy qismini tashkil qiladi.

Mintaqaviy valyuta tizimi elementlari tegishli shartnoma shartlari asosida aniqlanadi.

Jahon valyuta tizimi quyidagi elementlarini, ya'ni xalqaro to'lov vositalarining ma'lum bir yig'indisi, valyuta kurslari va valyuta pariteti, konvertirlash shartlari, xalqaro hisob-kitob shakllari, xalqaro valyuta va oltin bozorlari rejimi, xalqaro va milliy bank tashkilotlari, xalqaro kredit vositalarini muomalada qo'llash qoidalari, valyuta cheklolarni davlatlararo boshqarish usullari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro va mintaqaviy valyuta tizimlarining asosi xalqaro mehnat taqsimoti, tashqi savdo hisoblanadi.

Jahon valyuta tizimi o'z ichiga valyuta instrumentlari (vositalari)ning amal qilishini ta'minlovchi xalqaro kredit – moliya muassasalari va xalqaro bitim hamda davlat huquqiy me'yorlari majmualarini o'z ichiga oladi. Mintaqaviy valyuta tizimi rivojlangan davlatlarning jahon valyuta tizimi chegarasida tashkil etiladi. Masalan, yevropa valyuta tizimi – EVT bir qator yevropa davlatlarining valyuta sohasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari shakli sifatida namoyon bo'ladi va faoliyat ko'rsatadi.

Valyuta mexanizmi samaradorligi, davlatning va xalqaro valyuta-moliya muassasalarining valyuta, pul va oltin bozorlariga aralashish darajasi iqtisodiy o'sish, davlatning tashqi iqtisodiy strategiya-siga ta'sir etadi.

Valyuta tizimi ahamiyatining o'sishi rivojlangan mamlakatlar-ning milliy va mahalliy doirada valyuta sohasida davlat monopoliistik boshqaruvining yangi usuli va vositalarini izlashga majbur etmoqda.

Milliy valyuta va uning nomi milliy valyuta tizimining asosi bo'lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan milliy pullar valyutaga aylanadi. Xalqaro hisob-kitoblarda odatda xorijiy valyuta, ya'ni boshqa mamlakatlarning erkin muomalada yuradigan valyuta maqomiga ega pul birliklari ishlatiladi. Ushbu pul birliklari bilan deviz tushunchasi bog'liq.

Deviz - bu, xorijiy valyutadagi har qanday to'lov vositasidir. Xorijiy valyuta valyuta bozorida oldi-sotdi ob'yekti bo'ladi, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladi, banklarda hisob-varaqlarda saqlanadi, ammo ushbu davlat hududida qonuniy hisob-kitob vositasi bo'lib hisoblanmaydi (kuchli inflyatsiya davrlarini hisobga olmagan holda). Mamlakatda kuchli inflyatsiya va inqiroz holatida milliy valyutani nisbatan barqaror bo'lgan xorijiy valyuta siqib chiqaradi, zamonaviy sharoitda bu AQSh dollari va Yevrodir.

Milliy valyuta paritetini belgilash. Valyuta pariteti - bu, ikki valyuta o'rtasidagi, qonuniy asosda belgilangan nisbat. Monometalizm davrida (oltin yoki kumush) valyuta kursining asosi bo'lib tanga pariteti hisoblangan. Tanga pariteti - bu, turli mamlakatlar pul birliklarini o'zidagi metall sig'imiga ko'ra o'zaro solishtirishdir. Tanga pariteti tushunchasi valyuta pariteti tushunchasi bilan mos keladi.

Oltin monometalizmi davrida valyuta kursi oltin paritetiga asoslangan edi. Bunda valyutalar zaminidagi rasmiy oltin miqdorlari bo'yicha o'zaro solishtirilardi. Bu sharoitda valyuta kursi ushbu oltin pariteti atrofida, oltin nuqtalar chegarasida, tartibsiz asosda tebranardi. Oltin nuqtalarning klassik mexanizmi 2 shart mavjudligi holatida amal qilardi, ya'ni oltinning erkin asosdagi oldi-sotdisi va uning chetga cheklanmagan miqdorda erkin olib chiqilishi. Valyuta kursining tebranish chegaralari oltinni xorijga olib chiqish xarajatlari bilan belgilangan va amalda paritetdan +/- 1%-dan oshiq bo'lmagan. Oltinni xorijga olib chiqish xarajatlariga fraxt, sug'urta, kapitalga foiz yo'qotishlari, probani aniqlash va boshqa shu kabi xarajatlar kirgan. Oltin standartini bekor qilinishi bilan oltin nuqtalar mexanizmi o'z harakatini to'xtatdi.

Jahon xojaligi jahon valyuta tizimi oldida quyidagilardan iborat bo'lgan muayan talablarni kuyadi:

- xalqaro ayirboshni ishonch kozongan va mikdor jihatdan etarli bo'lgan to'lov, hisob-kitob vositalari bilan ta'minlash;

- jahon iqtisodi sharoitlarining ozgarishida valyuta mexanizmining nisbiy barqarorligi va tez moslashuvchanligini qo'llab-kuvvatlab turish;

- barcha a'zo-mamlakatlar manfaatiga xizmat kilish.

Ushbu talablarning bajarilishiga takror ishlab chiqarishning karama-karshiliklari, jahon xojaligining tarkibiy tuzilishi va jahon maydonidagi kuchlar nisbatidagi ozgarishlar toskinlik kiladi.

Milliy valyuta tizimining qonunchilik asosida belgilanadigan elementlariga quyidagilar kiradi:

1. Milliy valyuta va uning nomi;
2. Milliy valyuta paritetini belgilash;
3. Milliy valyutaning konvertatsiya shartlari;
4. Milliy valyuta kursining rejimi;
5. Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanishni tartibga solish (reglamentatsiya);
6. Xalqaro zaxira aktivlari tarkibiy qismlari (komponentlari) o'rtasidagi nisbatni aniqlash;
7. Mamlakatning xalqaro hisob-kitoblarini tartibga solish (reglamentatsiya);
8. Milliy valyuta va oltin bozorlari faoliyatining rejimi;
9. Valyuta cheklanishlarining o'rnatilish tartibi;
10. Valyuta munosabatlariga xizmat ko'rsatuvchi va ularni muvofiqlashtiruvchi milliy organlar maqomi.

Rivojlangan davlatlarning valyuta tizimi nafaqat ular o'rtasidagi pul hisob-kitob munosabatlarini, balki ichki pul muomalasi-ning katta qismini ham o'z ichiga oladi. JVT oltin standartga asoslangan tizimdan asta-sekin maqsadli boshqariladigan, qog'oz-kredit pullariga asoslanadigan tizimga aylandi. Shu bilan birga, uning rivojlanishi (o'n yilliklar farqi bilan) milliy pul tizimining rivojlanish bosqichlarini takrorlaydi. Ichki iqtisodiyotda pul tizimi oltin tanga standartidan oltin quyma va oltindeviz, undan kredit-qog'oz pul muomalasiga o'tdi va oxirgi bosqichda ko'proq e'ti-bor kredit vositalariga qaratiladigan bo'ldi.

Jahon miqyosida bu holat keyinroq maxsus shakllarda namoyon bo'ldi. Bunda oltin-tanga standarti mutlaqo bo'lmagan, oltin quyma standarti asrlar davomida mavjud bo'lgan; oltin bilan bir qatorda yordamchi kredit pullari veksell, chek va boshqa ko'rinishida rivojlangan. Ammo XX asr boshiga kelib, bu tizim xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yangi shakliga javob bermay qoldi. Bu davrning eng asosiy belgilaridan biri kapitalni eksport qilish – JVT ning yangi oltin standart shakllari bilan qarama-qarshilikka uchradi. Bundan tashqari, oltin zaxiralari tez rivojlanib borayotgan davlatlar xazinasida to'plana bordi. Shuning uchun ham, davlatlar o'rta-sida yangi boshqariladigan

valyuta tizimi zarur edi. 30-yillarining ikkinchi yarmida oltin standart shakllari o'rniga qog'oz-kredit pul muomalasi keldi. U davlatga emissiya mexanizmidan iqtisodiyotni boshqarish vositasi sifatida foydalanish imkonini berardi.

Jahon valyuta tizimi rivojlanishining muhim bosqichi Ikkinchi Jahon urushidan keyin boshlandi.

Ikkinchi Jahon urushi oltin zaxiralarning yangi taqsimotiga olib keldi:

barcha davlatlarning deyarli 4/5 oltin zaxiralari AQShda to'p-landi. Dollarning JVTda etakchi o'rindaligi, oltindeviz standarti-ning oltin dollar shaklini olganligidan dalolat berardi.

Bu holat rasmiy ravishda 1944 yil iyulda Brettonvudsdagi (AQSh) BMT Konferensiyasida tasdiqlangandi. Unda urushdan keyingi Jahon valyuta tizimiga asos solindi.

JVTning tashkiliy va faoliyat tamoyillari quyidagilar qilib belgilandi:

– oltin JVTning asosi sifatida tan olindi;

– dollar va funt-sterlingga xalqaro hisob-kitoblarda va chet el valyuta zaxiralarda asosiy o'rin berildi va ularni oltin o'rniga taqdim etilishi mumkinligi tasdiqlandi;

– dollarga nisbatan barcha mamlakat valyutalarining qat'iy pari-teti o'rnatildi, dollar orqali esa – oltinning va chet el valyutalari-ning bir-biriga nisbatan bahosi aniqlanadigan bo'ldi;

– valyuta kursining dollar paritetiga nisbatan tebranishi = 1 % darajasida belgilandi;

– JVT ni boshqarish maqsadida Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) va Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB) tashkil etildi;

– valyuta cheklovi tizimi bekor qilinib, milliy valyuta konvertatsiyasi tiklandi.

Bu shaklda tuzilgan, II Jahon urushidan keyingi JVT xalqaro valyuta-moliya munosabatlaridagi tartibsizlikni yo'qotishga imkon berdi.

Ammo Brettonvuds tizimining qarama-qarshiligi – tartibsiz bozor (oltinstandart) va boshqariladigan dollar tizimi bo'yicha ish yuritish quyidagilarga olib keldi:

– o'zgarmas oltin narxi va narxi o'suvchi tovar va xizmatlar orasida farq yuzaga kelishiga;

AQShdan ko'p miqdordagi kapitalning boshqa davlatlarga oqib ketishiga (1957-1971 yillarda 54,2 mlrd. dollar miqdorida to'g'ri investitsiyalar tarzida AQShdan boshqa davlatlarga oqib o'tgan);

– chet ellardagi katta harbiy xarajatlarga;

– AQShning to‘lov balansi taqchil bo‘lishiga (uning miqdori 1953-1972 yillarda – 69 mlrd. dollarni tashkil qilgan);

– dollarning real kursi va uning oltin pariteti orasida uzulishning bo‘lishiga va boshqalar.

Bundan tashqari, 60-yillarning ikkinchi yarmida G‘arbiy yevropa va Yaponiya AQShdan o‘z oltin zaxiralari va eksport hajmi bo‘yicha ikki baravar oshib ketdi. Natijada, hatto oltindeviz standarti taynadigan umumiqtisodiy asos o‘z umrini tugatdi. Oltindollar standartining buzilishi valyuta bozorlarida dollarning «tushishi» va «valyuta isitmasi» degan iboralar tarzida o‘z aksini topdi.

Shuning uchun 1970 yilda XVF chegarasida maxsus hisob va to‘lov birligi (SDR) kiritildi va u a‘zo - davlatlarning valyuta zaxiralarini to‘ldirish uchun mo‘ljallangandi. SDR jahon pulining bir qator funksiyalarini bajaradigan bo‘ldi. U XVF a‘zolarining kvotalariga proporsional tarzda taqsimlanadi, shuning uchun uning asosiy qismi (2/3 dan 3/4 gacha) rivojlangan davlatlarga, 1/4 qismi rivojlanayotganlariga to‘g‘ri keladi. SDR ning boshlang‘ich kursi AQSh dollarining rasmiy oltin miqdoriga tenglashtirilgan.

Keyinchalik uning qobiliyati 16 valyuta savati bo‘yicha, hozirda esa 5 asosiy milliy valyutalar bo‘yicha aniqlanadi. SDR JVTning asosiy zaxira vositasiga aylanmokda.

Bu sharoitda AQSh ikki marta dollar devalvatsiyasini o‘tkazdi (1971 va 1973 yillarda). Natijada oltinning rasmiy kursi troya unsiyasi 42,22 dollargacha qilib belgilab berildi. Bu davrda ko‘p-chilik rivojlangan davlatlar o‘z valyuta kursini ma‘lum darajada ushlab turish (dollarga nisbatan) majburiyatlaridan voz kyechibdi. 1973 yildan oltin - maxsus oltin va tovar birjalaridagi narx asosida sotiladigan va sotib olinadigan bo‘ldi. Oltin narxi JVTga bevosita ta‘sir o‘tkazmaydigan bo‘ldi.

Bu sharoitda xalqaro valyuta munosabatlarini qayta tashkil qi-lish muammosi vujudga keldi. 1976 yil yanvarda XVFning Vaqtlı Qo‘mitasi XVF Nizomiga bir qator o‘zgarishlarni kiritdi. Bu o‘zgarishlar XVTi faoliyatini rasmiy ravishda qayta taqsimlashni bildirardi (Yamayka kelishuvi, 1976-1978 yy.). Valyuta munosa-batlari mexanizmidagi o‘zgarishlar 1978 yil 1 apreldan kuchga kirdi va u quyidagilardan tarkib topgandi:

– oltinning rasmiy narxi bekor qilindi (XVFning mavjud oltin zaxirasi 33 foizining 1/6 qismini ochiq auksionlarda sotib va yana 1/6 qismini a‘zo davlatlarga tarqatish yo‘li bilan hisobdan chiqarishgandi);

SDR JVTning asosiy zaxira aktiviga rasmiy ravishda aylan-tirildi.

Valyuta kurslarining «suzuvchi» tizimi qonunlashtirildi. A'zo davlatlar o'z valyuta paritetini SDR yoki boshqa chet el valyutasida ifodalay olishi mumkin edi (ammo oltinda emas).

Xalqaro valyuta boshqarish sohasi kengaytirildi. Buning uchun XVF qoshida iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish bo'yicha a'zo-davlatlar vazirlari darajasida qo'mita tashkil etildi.

Tashkil topgan valyuta tizimi ko'p jihatdan XX asrning 70-yillaridagi jahon xo'jaligining o'zgargan sharoitlariga javob berardi.

Jahon valyuta tizimi XIX asrning o'rtalariga kelib shakllandi. Jahon valyuta tizimi milliy valyuta tizimi elementlari bilan yaqindan aloqada bo'lgan ma'lum bir elementlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilar:

1. Zahira valyutalari, xalqaro hisob-kitob valyuta (pul) birligi (SDR);
2. Valyutalarning o'zaro konvertatsiya qilinish shartlari;
3. Valyuta paritetlarining soddalashtirilgan (unifikatsiya) rejimi;
4. Valyuta kurslari rejimlarini tartibga solish (reglamentatsiya);
5. Valyuta cheklanishlarini davlatlararo muvofiqlashtirish;
6. Xalqaro valyuta likvidligini davlatlararo muvofiqlashtirish;
7. Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanish qoidalarini soddalashtirish (unifikatsiya);
8. Xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiya);
9. Jahon valyuta va oltin bozorlari rejimi;
10. Davlatlararo valyuta muvofiqlashtirilishini amalga oshiruvchi xalqaro tashkilotlar.

Xalqaro hisob-kitob valyuta birligi xalqaro talab va majburiyatlarni o'zaro solishtirish, valyuta pariteti hamda kursni belgilash uchun shartli masshtab va xalqaro to'lov hamda zaxira vositasi sifatida ishlatiladi. Oltinning demonetizatsiyasi jarayoni, ya'ni Yamayka (1976-1978 y.y.) valyuta islohoti natijasida oltinning yuridik jihatdan pul funksiyasini yo'qotishi, jahon puli sifatida muvozanatsiz milliy pullar ishlatilishining salbiy oqibatlari valyuta tizimiga SDRni (qarz olishning maxsus huquqlari), EKYuni (Yevropa hisob-kitob pul birligi) tatbiq etishga sharoit yaratib berdi. Jahon pullarining ushbu yangi shakllari mamlakatlarning maxsus hisob-varaqlarda yozuvlarni amalga oshirish yo'li orqali naqdsiz xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun ishlatilgan: SDR - Xalqaro Valyuta Fondida, EKYu - valyuta hamkorligining Yevropa fondida, 1994 yildan boshlab Yevropa Ittifoqining Yevropa valyuta institutida. SDR va EKYuning shartli qiymati o'rtacha

tortilgan qiymat hamda valyuta savatiga (korzina) kirgan valyutalar kurslarining o'zgarishi asosida hisoblanadi. Yevropa Markaziy banki dastlab 1999 yilning boshidan naqdsiz hisob-kitoblar uchun, 2002 yildan boshlab esa naqdli shaklda EKYu o'rniga Yevroni muomalaga kiritdi.

Xalqaro hisob-kitob pul birliklari kursi savat (korzina) asosida aniqlanadi. Valyuta savatini hisoblashdagi muhim muammolardan biri bo'lib, savatdagi valyutalar tarkibi va ularning solishtirma og'irligi, valyuta komponentlarining katta-kichikligi, ya'ni to'plamdagi har bir valyuta sonining miqdorini aniqlash hisoblanadi. Bunga ko'ra savatning quyidagi turlari farqlanadi: ma'lum bir davrga valyutalar tarkibi qayd etilgan standart savat; o'zgaruvchan tarkibli muvofiqlashtiriluvchi savat; valyutalarning o'zaro teng bo'lgan solishtirma og'irligiga ega simmetrik savat; valyutalarning turli ulushlarga ega asimmetrik savati.

Yevropa valyuta ittifoqida valyuta paritetlarining asosi sifatida Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining 12 valyutasidan iborat EKYu valyuta savati ishlatilgan. 1999 yildan boshlab Yevropa valyuta ittifoqining yagona valyutasi Yevrodir. Bundan tashqari bir qator mamlakatlar (taxminan 20ta davlat) o'z valyutalari kursini boqlash maqsadida yakka tartibdagi valyuta savatidan foydalanmoqda.

Xalqaro valyuta likvidligi - bu, mamlakatning (yoki bir guruh mamlakatlarining) vaqtida o'z Xalqaro majburiyatlarini kreditor uchun muqobil bo'lgan to'lov vositalarida so'ndirilishini ta'minlashdan iborat. Jahon xo'jaligi nuqtayi nazaridan Xalqaro valyuta likvidligi jahon to'lov muomalasini moliyalashtirish va kreditlash manbalarining yig'indisini bildiradi hamda u jahon iqtisodiyotining Xalqaro zaxira aktivlari bilan ta'minlanganligiga bog'liqdir.

Xalqaro valyuta likvidligi 4 asosiy qism (komponent)dan iborat:

- mamlakatning rasmiy oltin zaxiralari;
- mamlakatning rasmiy valyuta zaxiralari;
- Xalqaro hisob-kitob pul birliklaridagi hisobvaraqlar;
- Xalqaro Valyuta Fondidagi zaxira pozitsiyasi (a'zo mamlakatning o'z kvotasining 25 foizi chegarasida, xorijiy valyutada, so'zsiz kredit olish huquqi).

Xalqaro valyuta likvidligining ko'rsatkichi bo'lib, odatda mamlakat rasmiy oltin-valyuta zaxiralari uning yillik tovar importining summasiga nisbati hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichning qimmatligi cheklangandir, chunki u mamlakat oldida turgan barcha joriy to'lov-larni, xususan notijoriy xizmatlar hamda kapital va kreditlarning xalqaro harakati bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalarni hisobga olmaydi.

Mintaqaviy valyuta tizimi (MVT)

Mintaqaviy valyuta tizimi – bu, hududiy birlashma a'zolari bo'lmish mamlakatlarning davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil tish shaklidir.

Jahon va hududiy valyuta tizimlari o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha oladigan, qiluvchan bo'lishi hamda alohida davlatlar va jahon manfaatlarida muvozanatni saqlash xususi tiga ga bo'lmog'i lozim. Faktgina shunday sharoitlarda valyuta tizimi o'zok muddat davomida muvaffaqi tli amal kilishi mumkin.

G'arbiy yevropa valyuta integratsiyasining chuqurlashuvi yevropa valyuta tizimining (EVT) vujudga kelishiga olib keldi. Bu valyuta tizimi mintaqaviy valyuta tizimi (MVT) bo'lib, u JVTning elementlaridan biridir.

EVT 1979 yili tashkil etildi. Bu MVTning asosiy belgisi EKYU mexanizmidir. EKYU - maxsus yevropa hisob birligi bo'lib, GFR (1/3 qismi) markasi boshchiligidagi G'arbiy yevropaning 10 mamlakati valyu-tasining «savati»ga asoslangandir. SDRdan farqli ravishda EKYU bank va firmalarning xususiy operatsiyalarida qo'llaniladi. Milliy valyutalar kvotasi - EKYUning tashkil etuvchilari - mamlakatning iqtisodiy potentsiali bilan aniqlanadi va har 5 yilida qayta ko'rib chiqiladi. «Savat»ni qayta ko'rib chiqishda hamma aktiv va passivlar yangi kurs bo'yicha qayta baholanadi. Oxirgi marta EKYU 1989 yilda belgilangan bo'lib, valyutalar ulushi (% larda):

GFR markasi – 30,1

Fransiya franki – 19,0

Golland guldeni – 9,4

Belgiya franki – 7,6

Ispaniya pesetasi – 5,3

va boshqalar – 5,45 ni tashkil qilgan.

EI chegarasida yagona pul birligiga o'tilishi EKYUni asosiy valyutaga aylantiradi.

Yamayka valyuta tizimidan farqli ravishda, EVT oltindan EKYUning ta'minoti sifatida kisman foydalanadi va a'zo mamlakat-larning rasmiy oltindollar zaxiralarining 20 foizini birlash-tiradi.

Valyuta kurslari rejimi valyutalarning belgilangan chegarada suzishiga asoslangan (asosiy kursdan = 2,25 %, Italiyada beqarorlik tufayli 6 %).

EVT mamlakatlararo mintaqaviy valyuta boshqarishini yevropa valyu-ta hamkorligi fondi (EVXF) orqali amalga oshiradi. U Markaziy

bank-larga qisqa va o'rta muddatli kreditlarni valyuta intervensiyasi bilan bog'liq to'lov balansi taqchilligini qoplash uchun beradi.

Valyuta sohasida yagona pul asosi - jahon puli mavjud emas.

Erkin konvertatsiya qilish va kapital oqib o'tishi sharoitida mamlakatlarda ichki pul muomalasi va xalqaro to'lov aylanmasi o'rta-sidagi chegaralar yo'qolmoqda:

Milliy va xalqaro pul-kredit bozorining birgalashishi tenden-siyasi milliy pul-kredit bozorlarining o'ziga xosligi, ixtisosligini saqlagan holda rivojlanmoqda.

Hatto AQSh, GFR, Angliya, Shveysariya va boshqa bozorlarda ope-ratsiyalarni erkinlashtirgan davlatlarda ham xalqaro va milliy kapital bozorlari farq qilmoqda. Masalan, AQShning yevrodollar va milliy kapital bozorlarini olaylik. AQShda sotuvga qo'yilgan rezident va rezident bo'lmaganlarning obligatsiyalari ro'yxatdan o'ti-shi lozim. Bunday holat xalqaro bozorda mavjud emas.

Bundan tashqari, xalqaro bozorda chiqarilganiga bir oy bo'lmagan qimmatli qog'ozlar AQShning investorlarga taqdim etilishi mumkin emas. Boshqa ko'pchilik davlatlarda bunday holatlar erkinroq namoyon bo'ladi (Fransiya, Belgiya, Italiya, Yaponiya va boshqalar).

Valyuta sohasining xalqaro ayirboshlash munosabatlaridagi mavqei-ning oshish tendensiyasi JVT rivojining hamma bosqichlarida (oltin standartdan boshlab) kuzatiladi. Milliy xo'jalik jahon xo'jalik aloqalariga qanchalik ko'p jalb etilgan bo'lsa, mahalliy qo'mitalar iqtisodiyotni tashqi nomaqbul ta'sirlardan holi etishga harakat qiladi. Bu ziddiyat har bir davlatning oltin standartdan boshlab, to hozirgi kungacha bo'lgan evolyutsiyasini belgilab berdi. Masalan, oltin standart davridagi oltinning tartibsiz oqimi (davlatlar o'rtasida) oxir-oqibatda ularning ishlab chiqaruvchi kuchlariga salbiy ta'sir etdi. 1929-1933 yilgi iqtisodiy krizis valyuta mexanizmining oltin standart davridagi holatiga putur yetkazdi: erkin valyuta almashinuvi qattiq valyuta chek-lovlari bilan almashdi, valyuta bloklari va zonolari tashkil topdi, baynalmilallashuv jarayoni to'xtatildi. Brettonvudsda tuzilgan xalqaro hisob-kitoblar modeli valyuta mexanizmini tiklashga qaratilgan qadam bo'ldi. U aniq belgilangan tamoyillar asosida ish yuritir, uning ustidan nazoratni XVF o'z bo'yniga olgandi.

Bretton-Vuds valyuta mexanizmi XX asrning 70-yillari bosh-larigacha faoliyat yuritdi, u milliy manfaatlarni xalqaro maj-buriyatlar bilan birlashtirdi: davlatlarning nisbiy mustaqilligi (ichki iqtisodiy siyosatni o'tkazish sohasida) xalqaro kredit tizimi ishtiroki bilan ta'minlanardi. U o'z ichiga XVF krediti, zayomlar to'g'risida bosh

kelishuv (1961 yil), Markaziy banklar o'rtasidagi svop kreditlari va boshqalarni olar edi.

O'tgan asrning 70-yillari boshida rivojlangan davlatlar iqtisodiyoti shunday chegaraga yaqinlashdiki, bunda keyingi iqtisodiy o'sish butun bazasini yangilash, valyuta ta'minotining samaradorligini oshirishni talab etardi. Shuning uchun 1971-1973 yillardagi «suzuvchi» valyuta kurslarining kiritilishi JVTning evolyutsiya-sining qonuniy bosqichi edi. Hozirgi suzuvchi valyuta kurslari tizi-mi asosida xalqaro hisob-kitob tizimida chuqur tarkibiy o'zgarish-lar bo'lishiga olib keladi. Ular nafaqat moliyaviy opera-siyalar hajmining o'sishida (ular savdo operatsiyalari bilan 10:1 nisbatni tashkil etishdi), balki moliyaviy oqimlar harakatining davlat byud-jeti, soliq va kredit siyosatidagi farqlarda o'z aksini topadi. Va shu munosabat bilan mamlakatlar o'z milliy valyutasi kursini mustaqil belgilash imkonini oldilar.

Shunday qilib, hozirgi valyuta tizimida, xalqaro va baynan-minallik o'rtasidagi nisbat milliy omillar tomoniga xal bo'ldi.

XX asrning 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab, EVTni valyuta hamjamiyatiga aylantirish yo'llari to'g'risidagi bahs faol-lashdi. Bu «CHegarasiz yevropa» yoki «Yevropa-92» deb nom olgan jarayon bilan bog'liq edi. Masala yagona ET valyuta siyosatiga asta-sekinlik bilan o'tish ustida borardi. Valyuta integratsiyasi istiqbollari muhokama qilinganda asosiy e'tibor yevropa Markaziy banki, hamjamiyatning yagona valyutasi va valyuta hamjamiyatiga harakat yo'llariga qaratilgandi.

ET Valyuta ittifoqining tuzilishini bildirar edi. Bu niyat 1991 yil Maastrixtda (Gollandiya) gi ET a'zolarining iqtisodiy va Moliya vazirliklari yig'ilishida tasdiq-lanib, Valyuta iqtisodiy hamjamiyatini (VIX) tuzishning uch bos-qichli rejasi tuzildi.

Rivojlangan mamlakatlar valyuta siyosati yagona va o'zaro bog'liq dunyoda amal qiladi. Shuning uchun uchinchi davlatlar omili unga qanday darajada ta'sir etishini aniqlash lozim. So'z asosan rivoj-lanayotgan davlatlar to'g'risida bormoqda. Ko'pchilik Sharqiy yevropa va MDH davlatlari o'zida G'arbning valyuta siyosati ta'sirini sezmoqda. Hali xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etishning muqobil shakllarini qo'llash yo'llarini izlash lozim. Bunda esa rivojlanayotgan mamlakatlar malakasi qo'l keladi.

Rivojlanayotgan davlatlarga g'arb valyuta siyosati ta'siri haqida so'z borganda, shu davlatlar rasmiy invalyuta zaxiralarining 95 % olti davlat valyutasiga to'g'ri keladi:

AQSh dollari (67,5 %), yevro, yapon ienasi, funt sterling kabilar 90 %ga yaqin rivojlanayotgan mamlakatlar o'z pul birligining AQSh dollari, Fransiya franki, SDRga nisbatan o'zgarmas kursini ushlab turibdi. G'arb davlatlari foiz stavkasining xalqaro va milliy kapital bozoridagi darajasi rivojlanayotgan davlatlarning tashqi qarzlari bo'yicha to'lovlariga ta'sir etadi. YUqoridagi misollardan ma'lum bo'ldiki, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning milliy valyuta ko'rsatkichlarining barqarorlashuvidan manfaatdor. Bunda asosiy konvertirlanadigan valyutalarning milliy valyutani siqib chiqarish jarayoni kuzatiladi. Bunda rivojlangan davlatlar valyuta siyosatining rivojlanayotgan davlatlar valyuta siyosatiga kirib borishi kuzatiladi. Bu jarayon albatta, rezidentlarga chet el valyutasida shartnomalar tuzish ruxsat etilgan davlatlardagina amalga oshadi.

Bu valyuta o'rin almashinuvining eng salbiy oqibatlaridan milliy byudjet, pul va kurs siyosatining ta'sirchanligining kamayishidir.

Ammo bu degani, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning passiv obyekt, degani emas.

Oltin bozorlari - bu, oltin savdosining maxsus markazlari. Ushbu bozorlarda sanoat-maishiy iste'mol, xususiy iste'mol, investitsiya, tavakkalchilik, chayqovchilik, xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valyutani sotib olishni sug'urtalash maqsadida oltinni bozor bahosidagi muntazam oldi-sotdisi tashkil etilgan.

Bozordagi oltin taklifi manbasining asosiy qismini (80%) uning yangi ishlab chiqarilgan hajmi tashkil etadi.

Jahon oltin bozorlarida yirik va kichik hajmdagi standart oltin quymalar sotiladi hamda sotib olinadi. Ular qatoriga: 995 probadan kam bo'lmagan va hajmi 400 troya unsiyasida (12,5 kg) xalqaro turdagi quymalar, og'irligi 900 grammdan 916,6 grammgacha bo'lgan yirik quymalar kiradi.

Oltin bozori tashkiliy jihatdan oltin bilan bitimlarni amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan bir nechta banklardan tashkil topgan konsortsiumdan iborat. Ushbu banklar sotuvchi va sotib oluvchilar o'rtasida vositachilik operatsiyalarini amalga oshirgan holda o'zida mijozlar buyurtmalarini to'playdi, ularni solishtiradi hamda o'zaro kelishilgan shartlarga muvofiq o'rtacha bozor bahosi darajasini qayd etadi (odatda bir kunda ikki marotaba). Bundan tashqari maxsus firmalar oltinni tozalash va saqlash, quymalar yasash ishi bilan shug'ullanadi.

Jahonda 50dan ziyod oltin bozorlari mavjud, ulardan 11tasi G'arbiy Yevropada (London, Syurix, Parij, Jeneva va boshqalar), 19tasi Osiyoda

(masalan Bayrut, Tokio), 14tasi Amerikada (AQShda - 5), 8tasi Afrikada joylashgan.

Davlat tomonidan joriy etilgan rejimga bog‘liq holda oltin bozorlari 4 toifaga bo‘linadi:

1) jahon bozorlari (London, Syurix, Nyu-York, Chikago, Gonkong, Dubay va boshqalar);

2) ichki erkin bozorlar (Parij, Milan, Stambul, Rio-de-Janeyro);

3) nazorat ostidagi maqalliy bozorlar (Afina, Qoxira);

4) qora bozorlar.

1968 yilgacha jahonning yirik oltin bozori bo‘lib London bozori hisoblangan. Chunki ushbu bozorga Janubiy Afrika Respublikasidan oltin muntazam ravishda yetkazib turilgan. Janubiy Afrika Respublikasidan yetkazib berilayotgan oltinning Syurix bozoriga kelib tushishi ushbu jahon oltin bozorining mavqeini o‘shirishga olib keldi.

London va Syurix bozorlarida sotilgan oltin hajmining deyarli yarmi boshqa bozorlardagi oldi-sotdilarni tashkil etadi.

1975 yilda AQSh fuqarolariga oltin bilan operatsiyalarni amalga oshirishga bo‘lgan 40 yillik taqiqning bekor qilinishi munosabati bilan jahon oltin bozorlari ichida N‘yu-York va Chikago oltin bozorlari oldinga chiqdi. 1980 yildan boshlab N‘yu-York jahonning yetakchi oltin bozoriga aylandi.

Oltinning ichki erkin bozorlari (Parij, Gamburg, Frankfurt-Mayna, Amsterdam, Vena va boshqalar) faoliyatini ichki investorlar va iste‘molchi bo‘lmish jismoniy shaxslar talabiga moslashtiradi. Natijada ushbu bozorlarda tangalar, medallar, mayda quymalar bilan operatsiyalar salmog‘i nisbatan katta.

Oltinning qora bozorlari davlatlar tomonidan oltin bilan operatsiyalarga ham tegishli bo‘lgan valyuta cheklovlarini kiritishi oqibatida paydo bo‘ladi.

20.5. Valyuta va oltin bozorlari

Xalqaro hisob-kitob pul birliklari kursi savat (korzina) asosida aniqlanadi. Valyuta savatini hisoblashdagi muhim muammolardan biri bo‘lib, savatdagi valyutalar tarkibi va ularning solishtirma og‘irligi, valyuta komponentlarining katta-kichikligi, ya‘ni to‘plamdagi har bir valyuta sonining miqdorini aniqlash hisoblanadi. Bunga ko‘ra savatning quyidagi turlari farqlanadi: ma‘lum bir davrga valyutalar tarkibi qayd etilgan standart savat; o‘zgaruvchan tarkibli muvofiqlashtiriluvchi savat;

valyutalarning o‘zaro teng bo‘lgan solishtirma og‘irligiga ega simmetrik savat; valyutalarning turli ulushlarga ega asimmetrik savati.

Yevropa valyuta ittifoqida valyuta paritetlarining asosi sifatida Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining 12 valyutasidan iborat EK Yu valyuta savati ishlatilgan. 1999 yildan boshlab Yevropa valyuta ittifoqining yagona valyutasi Yevrodir. Bundan tashqari bir qator mamlakatlar (taxminan 20ta davlat) o‘z valyutalari kursini boqlash maqsadida yakka tartibdagi valyuta savatidan foydalanmoqda.

Valyutalarning o‘zaro konvertatsiya qilinish shartlari. Milliy valyuta tizimiga qaralsin.

Valyuta paritetlarini soddalashtirilgan (unifikatsiya) rejimi. Milliy valyuta tizimiga qaralsin.

Xalqaro valyuta likvidligini davlatlararo muvofiqlashtirish. Xalqaro valyuta likvidligini muvofiqlashtirish valyuta tizimining elementi sifatida xalqaro hisob-kitoblarni zarur to‘lov vositalari bilan ta‘minlashdan iborat.

Xalqaro valyuta likvidligi - bu, mamlakatning (yoki bir guruh mamlakatlarning) vaqtida o‘z Xalqaro majburiyatlarini kreditor uchun muqobil bo‘lgan to‘lov vositalarida so‘ndirilishini ta‘minlashdan iborat. Jahon xo‘jaligi nuqtayi nazaridan Xalqaro valyuta likvidligi jahon to‘lov muomalasini moliyalashtirish va kreditlash manbalarining yig‘indisini bildiradi hamda u jahon iqtisodiyotining Xalqaro zaxira aktivlari bilan ta‘minlanganligiga bog‘liqdir.

Xalqaro valyuta likvidligi 4 asosiy qism (komponent)dan iborat:

- mamlakatning rasmiy oltin zaxiralari;
- mamlakatning rasmiy valyuta zaxiralari;
- Xalqaro hisob-kitob pul birliklaridagi hisobvaraqlar;
- Xalqaro Valyuta Fondidagi zaxira pozitsiyasi (a‘zo mamlakatning o‘z kvotasining 25 foizi chegarasida, xorijiy valyutada, so‘zsiz kredit olish huquqi).

Xalqaro valyuta likvidligining ko‘rsatkichi bo‘lib, odatda mamlakat rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini uning yillik tovar importining summasiga nisbati hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkichning qimmatligi cheklangandir, chunki u mamlakat oldida turgan barcha joriy to‘lovlarni, xususan notijoriy xizmatlar hamda kapital va kreditlarning xalqaro harakati bilan bog‘liq moliyaviy operatsiyalarni hisobga olmaydi.

Xalqaro kredit muomala vositalaridan foydalanish qoidalarini soddalashtirish (unifikatsiya). Milliy valyuta tizimiga qaralsin.

Xalqaro hisob-kitoblarning asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiya). Milliy valyuta tizimiga qaralsin.

Jahon valyuta va oltin bozorlari rejimi. Jahon valyuta bozori yer kurrasi bo'ylab joylashgan jahon moliyaviy markazlarida mavjuddir. Zamonaviy jahon valyuta bozori elektron telekommunikatsiya tizimidagi bozor desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu bozor operatsiyalar hajmi bo'yicha moliyaviy bozorlar ichida eng yirigi bo'lib, «Spot», «Forward», «F'yuchers», «Opsion», «Svop» va boshqa moliyaviy hosilalar bozorlaridan iboratdir.

Jahon valyuta bozori o'z faoliyat xususiyatiga ko'ra yopilmaydi va sutkada 24 soat faoliyat ko'rsatadi. Ushbu bozordagi kurslar bozor kon'yunkturasiga muvofiq erkin shakllanadi. Birja ko'rinishidagi valyuta bozorlari esa albatta ma'lum bir vaqtda ochiladi va ma'lum bir vaqtda yopiladi.

Oltin bozorlari - bu, oltin savdosining maxsus markazlari. Ushbu bozorlarda sanoat-maishiy iste'mol, xususiy iste'mol, investitsiya, tavakkalchilik, chayqovchilik, xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valyutani sotib olishni sug'urtalash maqsadida oltinni bozor bahosidagi muntazam oldi-sotdisi tashkil etilgan.

Bozordagi oltin taklifi manbasining asosiy qismini (80%) uning yangi ishlab chiqarilgan hajmi tashkil etadi.

Jahon oltin bozorlarida yirik va kichik hajmdagi standart oltin quymalar sotiladi hamda sotib olinadi. Ular qatoriga: 995 probadan kam bo'lmagan va hajmi 400 troya unsiyasida (12,5 kg) xalqaro turdagi quymalar, og'irligi 900 grammdan 916,6 grammgacha bo'lgan yirik quymalar kiradi.

Oltin bozori tashkiliy jihatdan oltin bilan bitimlarni amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan bir nechta banklardan tashkil topgan konsortsiumdan iborat. Ushbu banklar sotuvchi va sotib oluvchilar o'rtasida vositachilik operatsiyalarini amalga oshirgan holda o'zida mijozlar buyurtmalarini to'playdi, ularni solishtiradi hamda o'zaro kelishilgan shartlarga muvofiq o'rtacha bozor bahosi darajasini qayd etadi (odatda bir kunda ikki marotaba). Bundan tashqari maxsus firmalar oltinni tozalash va saqlash, quymalar yasash ishi bilan shug'ullanadi.

Jahonda 50dan ziyod oltin bozorlari mavjud, ulardan 11tasi G'arbiy Yevropada (London, Syurix, Parij, Jeneva va boshqalar), 19tasi Osiyoda (masalan Bayrut, Tokio), 14tasi Amerikada (AQShda - 5), 8tasi Afrikada joylashgan.

Davlat tomonidan joriy etilgan rejimga bog'liq holda oltin bozorlari 4 toifaga bo'linadi:

1) jahon bozorlari (London, Syurix, Nyu-York, Chikago, Gonkong, Dubay va boshqalar);

2) ichki erkin bozorlar (Parij, Milan, Stambul, Rio-de-Janeyro);

3) nazorat ostidagi maqalliy bozorlar (Afina, Qoxira);

4) qora bozorlar.

1968 yilgacha jahonning yirik oltin bozori bo'lib London bozori hisoblangan. Chunki ushbu bozorga Janubiy Afrika Respublikasidan oltin muntazam ravishda yetkazib turilgan. Janubiy Afrika Respublikasidan yetkazib berilayotgan oltinning Syurix bozoriga kelib tushishi ushbu jahon oltin bozorining mavqeini o'sishiga olib keldi.

London va Syurix bozorlarida sotilgan oltin hajmining deyarli yarmi boshqa bozorlardagi oldi-sotdilarni tashkil etadi.

1975 yilda AQSh fuqarolariga oltin bilan operatsiyalarni amalga oshirishga bo'lgan 40 yillik taqiqning bekor qilinishi munosabati bilan jahon oltin bozorlari ichida N'yu-York va Chikago oltin bozorlari oldinga chiqib, peshqadamlik qila boshladi. 1980 yildan boshlab N'yu-York jahonning yetakchi oltin bozoriga aylandi.

Oltinning ichki erkin bozorlari (Parij, Gamburg, Frankfurt-Mayna, Amsterdam, Vena va boshqalar) faoliyatini ichki investorlar va iste'molchi bo'lmish jismoniy shaxslar talabiga moslashtiradi. Natijada ushbu bozorlarda tangalar, medallar, mayda quymalar bilan operatsiyalar salmog'i nisbatan katta.

Oltinning qora bozorlari davlatlar tomonidan oltin bilan operatsiyalarga ham tegishli bo'lgan valyuta cheklovlarini kiritishi oqibatida paydo bo'ladi. Davlatlararo valyuta muvofiqlashtirilishini amalga oshiruvchi xalqaro tashkilotlar. Davlatlararo valyuta muvofiqlashtirilishini Xalqaro Valyuta Fondi (1944 yil), Yevropa valyuta tizimida esa valyuta hamkorligining Yevropa fondi (1973-1993 y.y.) amalga oshiradi, keyinchalik u Yevropa valyuta instituti bilan almashtirilgan (1994-1998 yy.), 1998 yilning 1-iyulidan boshlab esa Yevropa Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi. Zikr etilgan xalqaro institutlar xalqaro valyuta-kredit va moliyaviy munosabatlarning xavfsiz, inqirozsiz rejimini ishlab chiqish va ta'minlashga intiladilar.

Jahon xo'jaligi jahon valyuta tizimi oldiga quyidagilardan iborat ma'lum bir talablarni qo'yadi:

- xalqaro almashuvni ishonch qozongan va miqdor jihatidan yetarli bo'lgan to'lov, hisob-kitob vositalari bilan ta'minlash;

- jahon iqtisodiyoti sharoitlarining o'zgarishiga valyuta mexanizmining nisbiy barqarorligi va tez moslashuvchanligini qo'llab-quvvatlab turish;

- barcha a'zo mamlakatlar manfaatiga xizmat qilish.

Ushbu talablarning bajarilishiga takror ishlab-chiqarishning qarama-qarshiliklari, jahon xo'jaligi tarkibiy tuzilishi va jahon maydonidagi kuchlar nisbatidagi o'zgarishlar to'sqinlik qiladi.

Valyuta gegemonligi markazlari, ya'ni valyuta jarayonidagi hukmronlik markazlari davriy ravishda mamlakatlar rivojlanishining notekisligi sababli o'zgarib turadi. Birinchi jahon urushigacha valyuta gegemonligi jahon ishlab chiqarishi va savdosida, bank hamda sug'urta ishida, valyuta munosabatlarida hukmron bo'lgan Buyuk Britaniyaga birlashtirilgan edi. Birinchi jahon urushi natijasida moliyaviy markazning Yevropadan AQShga ko'chishi, funt sterling va dollar o'rtasida valyuta gegemonligi uchun kurashni kuchaytirib yubordi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng AQSh dollari yagona gegemon valyuta bo'lib qoldi. 1970 va 1990-yillardagi 3ta kuch markazlarining shakllanishi valyuta hukmronligining yangi markazlari paydo bo'lishiga olib keldi. Bular G'arbiy Yevropa va Yaponiya markazlaridir. Bu o'z navbatida AQSh dollarining monopol holatiga putur yetkazdi.

Jahon valyuta tizimining amal qilish xarakteri va muvozanatligi uning tamoyillarining jahon xo'jaligi tarkibiy tuzilishi, kuchlarning joylashishi va yetakchi mamlakatlar manfaatlariga mosligi darajasiga bog'liqdir. Ushbu sharoitlarning o'zgarishi natijasida jahon valyuta tizimining davriy inqirozi vujudga keladi. Bu inqiroz zikr etilgan valyuta tizimining yemirilishi va yangi valyuta tizimining barpo etilishi bilan yakunlanadi.

Hududiy valyuta tizimi - bu, hududiy birlashma a'zolari bo'lmish mamlakatlarning davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etishning shaklidir. Bunga yaqqol misol sifatida Yevropa valyuta ittifoqini keltirish mumkin.

Hududiy valyuta tizimining elementlari jahon valyuta tizimi elementlariga o'xshashdir.

Jahon va hududiy valyuta tizimlari o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha oladigan, egiluvchan bo'lishi hamda alohida davlatlar va butun jahon manfaatlarida muvozanatni saqlash xususiyatiga ega bo'lmoqi lozim. Faqatgina shunday sharoitlarda valyuta tizimi uzoq muddat davomida muvaffaqiyatli amal qilishi mumkin.

20.6. Jahon valyuta tizimi evolyutsiyasi

Jahon valyuta tizimi - bu, jahon bozori (xo'jaligi) ning rivojlanishi asosida shakllangan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan

xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir. Jahon valyuta tizimining tashkiliy asosi bo'lib, milliy valyuta tizimi hamda ushbu tizimga kirayotgan har bir mamlakat valyuta mexanizmini tashkil etilishining davlat-huquqiy shakli hisoblanadi.

Jahon valyuta tizimi XIX asrning o'rtalariga kelib shakllandi. Jahon valyuta tizimi milliy valyuta tizimi elementlari bilan yaqindan aloqada bo'lgan ma'lum bir elementlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilar:

1. Zahira valyutalari, xalqaro hisob-kitob valyuta (pul) birligi (SDR);
2. Valyutalarning o'zaro konvertatsiya qilinish shartlari;
3. Valyuta paritetlarining soddalashtirilgan (unifikatsiya) rejimi;
4. Valyuta kurslari rejimlarini tartibga solish (reglamentatsiya);
5. Valyuta cheklanishlarini davlatlararo muvofiqlashtirish;
6. Xalqaro valyuta likvidligini davlatlararo muvofiqlashtirish;
7. Xalqaro kredit muomala qurollaridan foydalanish qoidalarini soddalashtirish (unifikatsiya);
8. Xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiya);
9. Jahon valyuta va oltin bozorlari rejimi;
10. Davlatlararo valyuta muvofiqlashtirishini amalga oshiruvchi xalqaro tashkilotlar.

Valyuta tizimining shakllanish bosqichlari quyidagilardan iborat:

- shakllanish, 'ni ngi tizim amal qilishi uchun tamoyillarni aniqlash va ski tizimning xulosalarini chiqarish;
- tarkibiy xlitlikni shakllantirish, ngi tizim tamoyillarini ishlab chiqish va faollashtirish;
- tugallangan xlitlik va lementlarning o'zaro bog'likligi asosida amal qiluvchi tolaqonli amal qiluvchi ngi valyuta tizimining shakllanishi.

Valyuta tizimi o'zining zamonaviy shakliga kelguncha uzoq tarixiy davrni bosib o'tgan. Birinchi jahon valyuta tizimi stixiyali ravishda sanoat inqilobidan so'ng oltin monometalizmi asosida oltin-tanga standarti shaklida shakllangan. Yuridik jihatdan esa mazkur tizim 1867 yil Parij shahrida bo'lib o'tgan konferensiyada, davlatlararo kelishuv sifatida rasmiylashtirilgan. Ushbu jahon valyuta tizimi jahon pulining yagona shakli sifatida oltinni rasmiy tan olgan edi.

Dastlabki valyuta tizimi stixiyali tarzda XIX asrda sanoat revolyutsiyasidan keyin oltin monometallizmi davrida oltin tanga standarti shaklida namoyon bo'ldi. Parij valyuta tizimi quyidagilarga asoslangan edi.

USD (\$) 20, 672 = troya unsiya oltin (31, 1 g.)

GBP (£) 4,248 = troya unsiya oltin

Oltinni valyutalardagi qiymati valyuta kursini bildirar edi :

\$ 20, 672 / £ 4,248 = 4, 866, ya'ni £ 1 = \$ 4, 866

Har bir valyutada oltin tarkibi e'lon qilindi (Buyuk Britaniya — 1816y., AQSh — 1837 y., Germaniya — 1875 y., Fransiya — 1878 y., Rossiya —1895—1897 yy.). Oltin erkin valyutaga konvertatsiya qilinardi

1 funt sterling - 5 dollardan qimmat bo'lsa Amerikalik importyor 100 funtlik ingliz matosini 500 dollarga olgandan ko'ra, 496,6 dollarni oltiniga ayriboshlab, uni Buyuk Britaniyaga jo'natadi va 100 funt sterlingga almashtiradi. Bu holat oltinni eksport nuqtasi deyiladi, ya'ni shu kursdan boshlab dollarda emas, balki oltinda hisob-kitob qilish ma'qul. Buning natijasida AQShda oltin zaxirasi qisqarib, Buyuk Britaniyada ortishiga sabab bo'ladi, ya'ni AQSh pul massasi qisqaradi, Buyuk Britaniyada pul massasining kengayishi narxlarning o'sishi, AQShda esa pasayishiga olib keladi. Va bu jarayon 1 funt=4.966gacha davom etadi.

Urush xarajatlarini qoplash uchun soliqlar, zayomlar va inqiyatsiya bilan birga oltin ham jahon puli sifatida sarflandi (208 mlrd oltin doll.). Valyuta cheklovlari o'rnatildi. Valyutalar kursi majburiy va shu sababdan noreal edi. Urush boshlanishi bilan Markaziy banklar oltinni almashtirishni to'xtatdi va xarajatlarni qoplash uchun emissiyani oshirdi. 1920 yilga kelibAQSh dollariga nisbatan funta sterling 1/3 qismga, fransuz franki va italiya lirasi —2/3, nemis markasi esa — 96%ga qadrsizlandi.

1. Dastlabki valyuta tizimi stixi li tarzda XIX asrda sanoat revolusidan keyin oltin monometallizmi davrida oltin tanga standarti shaklida namoyon boldi.

2. Oltin tarkibi Bu k Britani da 1816y., AQShda 1837y., Germani da 1875 y., Fransi da 1878y., Rossi da 1895-1897yy. 'lon qilindi.

3. Valyuta kurslari oltin nuqtalari chegaralarida talab va taklif asosida tebranib turardi

XIX asrda xalqaro savdoning rivojlanishi bilan ko'pchilik davlatlar o'zlarida «oltin standarti»ni kiritdilar, ya'ni shu davrdan boshlab mazkur davlatlar valyutalarining kursi va qiymati shu valyutalar zaminida yotgan oltin miqdorining qiymati bilan belgilanadigan bo'ldi. Davlatlarning markaziy (milliy) banklari o'z navbatida milliy qog'oz pullarni taalluqli oltin miqdoriga (baho mashtabiga asosan) almashtirishga majbur edilar.

AQShning oltin nuqtalari

Oddiy sharoitda	Funt kursi oshganda	Funt kursi tushganda
GBP/USD:4,8660 tashish xarajatlari bilan 4,9000	GBP/USD:5,000	GBP/USD:4,700
100 GBP=490 USD GBP/USD:4,8660 tashish xarajatlari bilan 4,9000	100 GBP=500 USD US GB oltin chiqib ketadi AQSh pul massasi qisqarib Buyuk Britaniyada kengayadi, bu esa USD kursini oshishiga olib keladi GBP/USD:5,000	100 GBP=470 USD GB US Oltin chiqib ketadi Buyuk Britaniya pul massasi qisqarib AQShda kengayadi, bu esa USD kursini tushishiga olib keladi GBP/USD:4,700

Masalan, Buyuk Britaniyaning 1 funt sterlingi (soverenign) 1821 yilda 7,322385 gramm, Germaniyaning 1 markasi 1873 yilda 0,385422 gramm, Rossiyaning 1 rubli 1887 yilda 0,774234 gramm sof oltin qiymatini ifoda etar edi. Valyutalarning bir biriga nisbatan kursini aniqlash uchun ularning zaminida yotgan oltin miqdorlari o'zaro solishtiriladi. Yuqoridagi keltirilgan ma'lumotlarga asosan Buyuk Britaniyaning 1 funt sterlingi 18,9984 Germaniya markasiga (7,322385/0,385422) yoki 9,4576 Rossiya rubliga (7,322385/0,774234) teng edi.

Urush xarajatlarini qoplash uchun soliqlar, zayomlar va inql si bilan birga oltin ham jahon puli sifatida sarflandi (208 mlrd oltin doll.). Valyuta cheklovlari ornatiildi. Valyutalar kursi majburiy va shu sababdan noreal di. Urush boshlanishi bilan Markaziy banklar oltinni almashtirishni toxtatdi va xarajatlarni qoplash uchun missi ni oshirdi. 1920 yilga kelib AQSh dollariga nisbatan funta sterling 1/3 qismga, fransuz franki va itali lirasi —2/3, nemis markasi sa —96%ga qadrsizlandi.

USD (\$) 20, 672 = tro unsi oltin (31, 1 g.)

GBP (£) 4,248 = tro unsi oltin

Oltinni valyutalardagi qiymati valyuta kursini bildirar di :

\$ 20, 672 / £ 4,248 = 4, 866, 'ni

£ 1 = \$ 4, 866

Buning natijasida

AQShda oltin zaxirasi qisqarib, Bu k Britani da ortishiga sabab boladi, 'ni AQSh pul massasi qisqaradi, Bu k Britani da pul

*massasining kengayishi narxlarning osishi, AQShda sa pasayishiga olib keladi. Va bu jarayon 1 funt=4.966gacha davom etadi.*¹⁶²

Milliy valyutalar zaminidagi oltin miqdorlari 1914 yilgacha o'zgarmagan va tabiiyki, ular o'zgarmaguncha ularning bir-biriga nisbatan kurslari ham barqaror edi. Shu sababli «oltin standarti» - bu, qat'iy yoki barqaror valyuta kurslari tizimi edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu tizim bir qator ijobiy tomonlarga ega. Xususan boshqa metallarga qaraganda oltin tabiatda kam uchraydigan va noyob metall bo'lganligi sababli davlatlar tomonidan uning miqdorini ko'paytirish nihoyatda mushkul. Bundan chiqdi, davlatlar va markaziy (milliy) banklar o'z xohishlari bilan oddiygina pul muomalasi hajmini o'stirishga va inflyatsiyani rag'batlantirish imkoniga ega emas edilar.

Birinchi jahon urushigacha dunyoning yetakchi davlatlarida inflyatsiyaning nisbatan past bo'lish holatlari va yetakchi valyutalar kurslarining keskin tebranishi kuzatilmagan. Bunday holat o'sha yillarda pul sarmoyalari va ishchi kuchi resurslari bir mamlakatdan boshqa mamlakatga erkin hech qanday to'siqsiz oqib o'tishi mumkinligi bilan asoslangan.

1880 yildan to 1913 yilgacha «oltin standarti» tizimi davlatlarga o'z xarajatlarini inflyatsiya hisobiga moliyalashtirish imkonini bermaganligi sababli barcha davlatlarda ijtimoiy mahsulotning hajmi tez sur'atlar bilan o'sdi.

Birinchi jahon urushining tugashi bilan ko'pchilik davlatlar o'zlarida yana qaytadan «oltin standartini» kiritishga urindilar. Biroq ularning bunday harakatlari zoe ketdi, chunki mavjud sharoitda «oltin standarti»ni kiritish uchun zarur omillar yo'q edi.

Birinchi jahon urushi oqibatida jahon bozorida davlatlararo munosabatlarda paydo bo'lgan valyuta tartibsizligi uzoqqa cho'zilmadi va valyuta munosabatlarining «oltin standarti» o'rniga maydonga oltinga hamda yetakchi kapitalistik davlatlar valyutalariga asoslangan «oltin-deviz standarti» chiqadi. Bunda xorijiy valyutadagi davlatlararo hisob-kitoblar uchun mo'ljallangan to'lov vositalari devizlar deb atala boshlandi.

1922 yilda Genuya da konferensiyasida oltin-deviz standartiga asoslangan valyuta tizimi shakllantirildi.

Xususiyatlari:

■ 30 davlat valyutasi oltin va devizolarga asoslangan di

---

¹⁶² Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. part 5. international finance and monetary policy. 17. The Foreign Exchange Market.

■ Valyuta paritetlari bevosita (Fransiya, AQSh va B.Br.) hamda bilvosita (Germani va boshqa)

■ Erkin harakatlanuvchi kurslar tiklandi

■ Valyutaviy tartibga solish faol siyosatga asoslanar edi

Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari orasidagi jahon valyuta tizimini «oltin-deviz standarti» tizimi deb atasa bo‘ladi. Bu davr ayniqsa davlatning iqtisodiyotga kuchli aralashuvi bilan xususiyatlidir. Deyarli barcha davlatlarda bojxona to‘siqlari kiritilib, oqibatda kapitalga, ishchi resurslariga bo‘lgan talab va taklifning erkin aloqasi jahon bozorida chegaralandi.

Ikkinchi Jahon valyuta tizimi 1922 yilda Genuya shahrida bo‘lib o‘tgan konferensiyada davlatlararo kelishuv sifatida yuridik jihatdan shakllangan edi. Mazkur xalqaro konferensiya arafasida jahonning 30dan ziyod davlatlarining pul tizimlari oltin-deviz standartiga asoslangan edi. Davlatlarning milliy kredit pullari xalqaro to‘lov va zaxira vositalari sifatida ishlatila boshlandi. Biroq Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlari orasidagi davrda zaxira valyutasi maqomi rasmiy ravishda biror-bir valyutaga hali birlashtirilmagan edi.

20.6.2-jadval¹⁶³

1913-1923 yillarda AQSh talab va majburiyatlari

	Majburiyatlari	Talablari
1913	7 mlrd.dollar	2 mlrd.dollar
1926	3,3 mlrd.dollar	12 mlrd.dollar
Rivojlangan davlatlar zaxirasi		
1914	23 yilgacha AQShga 2,3 mlrd. dollar Yevropadan oqib keldi	23%
1924		46%

Davlatlarning «oltin standarti» tizimidan qaytishi oqibatida devizli banklar va davlatlar qog‘oz pullar muomalasini kengaytirish imkoniga ega bo‘ldilar. Birinchi jahon urushidan so‘ng ba‘zi davlatlarda qog‘oz pullar emissiyasining hajmi qar qanday tarixiy chegaralardan oshib ketdi va bu o‘z navbatida inflyatsion jarayonlarning gurkirab o‘shishiga olib keldi. Inflyatsiya jarayonlarining kuchayishi pul xo‘jaligidagi barcha zaruriy hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun kerak bo‘lgan barcha ma‘lumotlarning buzib ko‘rsatilishiga olib keldi. Bir davlat

¹⁶³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник / Под ред. Л.Н. Красавиной. 3-е изд. перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2006. 345 с.

bozorida boshqa davlatlar bozorlariga valyutalar oqimining hajmi va sur'ati keskin kuchaydi. Londonning dunyoning yetakchi valyuta bozori sifatidagi mavqei pasaydi. Maydonga N'yu-York va Parij singari yangi yetakchi valyuta bozorlari chiqib, London dunyo bankiri vazifasini uzil-kesil yo'qotdi.

AQSh o'z to'lov balansini aktiv bo'lishini istagan holda xorijiy hamkorlariga uzoq muddatli kreditlarni berib, iqtisodiy depressiya davrida o'z iqtisodiy mavqeini saqlab qolishga muvafaq bo'ldi. Fransiya davlati esa funt sterlinglaridagi aktivlarini oltinga almashtirish huquqiga ega ekanligini ta'kidlab, Buyuk Britaniyaniga o'z qarorida qat'iyiligini bildirdi. Ammo Buyuk Britaniya o'z majburiyatlari bo'yicha javob bera olmay qoldi va 1931 yilning yozida qog'oz pullarini oltinga almashtirilishini bekor qildi.

1926-1929 yillarda ba'zi mamlakatlarda likvid mablag'larning o'sishi va oltinning jamg'arilishi 30-yillarda jahonda kuchli iqtisodiy inqiroz sodir bo'lishiga sabab bo'ldi.

Jahon valyuta markazi Yevropadan AQShga ko'chdi, AQSh qarzdordan kreditorga aylandi.

Bu davrlarda AQSh oltin standartiga amal qilgan yagona davlat edi. Ba'zi davlatlar 1929-1930 yillardayoq «oltin standarti»dan o'zlarini tortgan edilar. 1931 yilgacha bo'lgan davrda deyarli barcha valyutalar bir-biriga nisbatan erkin tebranar edi. AQSh o'z valyutalarining oltin bilan bog'liqligini 1933 yilda bekor qildi. Ammo 1934 yilda u nisbatan pastroq paritet bilan «oltin standarti»ga qaytdi. AQSh dollarining kursi endi ilgari kursning 54%ini tashkil qilardi. Bundan so'ng, ya'ni 1934 yil davomida ko'pchilik davlatlar o'z valyutalarini devalvatsiya qildilar. Shunday qilib, milliy valyutalarning ko'p sonli devalvatsiyalari va savdo cheklanishlarini kiritish davri boshlandi. Oqibatda dunyo savdo hajmi keskin qisqarib ketdi va deyarli barcha mamlakatlarda ishsizlar soni ko'payib ketdi.

Yuqorida qayd etilgan va jahon tarixiga «buyuk depressiya» nomi bilan kirgan, 30-yillardagi chuqur jahon iqtisodiy inqirozi oqibatida dunyoning barcha davlatlari o'z qog'oz pullarini rasmiy ravishda oltinga almashtirilishini to'xtatdilar hamda bundan keyin hech bir davlat o'z qog'oz pullarini oltinga almashinishini tiklay olmagan.

Davlatlar milliy qog'oz pullarining baho masshtabiga asosan oltinga almashinishini to'xtatilishi ikkinchi jahon valyuta tizimining asosi, «oltin-deviz standarti»ning inqirozini bildiradi. Oqibatda 1930 yildan to Ikkinchi jahon urushining oxirigacha jahon valyuta bozorida tartibsizlik hukm surdi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng jahonning yetakchi davlatlari boshliqlari 30-yillar inqiroziga olib kelgan xatolarni takrorlamaslikka harakat qilib, 1944 yilning iyul oyida, keyinchalik «Bretton-Vuds tizimi» nomini olgan, Bretton-Vudsda qat'iy valyuta kurslari tizimini yaratdilar.

O'sha davrning muhim masalalaridan biri bu harbiy yillar qarzlari muammosini hal qilish edi. Masalan, Buyuk Britaniya AQShga yirik summalarni qarz edi. Nafaqat Buyuk Britaniya, balki Yevropadagi barcha davlatlar urush davrida ko'rgan talofatlari oqibatida yaqin yillar ichida o'z qarzlarini eksportlari hisobiga qoplash imkoniga ega emas edilar. Shu sababli Ikkinchi jahon urushi oqibatida paydo bo'lgan harbiy qarzlarni muammosi qaytmas kreditlar va uzoq muddatli ssudalar tizimini kiritish yo'li bilan qal qilingan edi.

Davlatlarning o'z qarzlarini alohida qismlar bilan uzishga imkoni bo'lmaganligi sababli ularda inflyatsiya hisobiga bunday qarzlardan qutilish ishtiyoqi tug'iladi.

Davlatlarni yakkalanishining oqibatlari ayniqsa, o'zlarini xalqaro raqobat ta'siridan holi qilish bilan bog'liq xatti-harakatlarida, devalvatsiya ketidan «quvish», turli ko'rinishdagi savdo cheklanishlari va to'siqlar, dunyo savdo hajmining pasayishi, ommaviy ishsizlik hamda siyosiy barqarorsizlikda o'z aksini topgan bo'lib, bu o'z navbatida ularning xalqaro hamkorlikka intilishlari zo'rayib borayotganligidan dalolat berar edi.

Bretton-Vuds valyuta tizimining asl mohiyati qat'iy yoki barqaror, o'zgaruvchanligi sezilmas valyuta kurslarini joriy etishdan iborat edi. Ikkinchi jahon urushidan ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan nihoyatda charchab chiqqan davlatlar jahon bozorida davlatlararo valyuta munosabatlarida hukm surayotgan tartibsizlikka barham berish maqsadida 1944 yilda AQShning Bretton-Vuds nomli joyida xalqaro valyuta-moliya konferensiyasini chaqiradilar.

1944 yilda 44 davlat imzolagan

Asosiy xususiyatlari:

- Valyuta paritetidan +1%ga tebranishga ruxsat berilgan, Yevropa valyuta tizimi uchun - +0, 75%;
- Rasmiy kurs bo'yicha AQSh dollarini ayrboshlanishi;
  - USD (\$) 35 = tro unsi (31, 1 g.);
- Oltin bilan birga ikki valyuta zaxira valyutasi rolini bajardi;
- XVFnii tashkil tilishi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng jahonning yetakchi davlatlari boshliqlari 30-yillar inqiroziga olib kelgan xatolarni takrorlamaslikka

harakat qilib, 1944 yilning iyul oyida, keyinchalik «Bretton-Vuds tizimi» nomini olgan, Bretton-Vudsda qat'iy valyuta kurslari tizimini yaratdilar.

O'sha davrning muhim masalalaridan biri bu harbiy yillar qarzlari muammosini hal qilish edi. Masalan, Buyuk Britaniya AQShga yirik summalarni qarz edi. Nafaqat Buyuk Britaniya, balki Yevropadagi barcha davlatlar urush davrida ko'rgan talofatlari oqibatida yaqin yillar ichida o'z qarzlari eksportlari hisobiga qoplash imkoniga ega emas edilar. Shu sababli Ikkinchi jahon urushi oqibatida paydo bo'lgan harbiy qarzlarni muammosi qaytmis kreditlar va uzoq muddatli ssudalar tizimini kiritish yo'li bilan qal qilingan edi.

Davlatlarning o'z qarzlari alohida qismlar bilan uzishga imkoni bo'lmaganligi sababli ularda inflyatsiya hisobiga bunday qarzlardan qutilish ishtiyoqi tug'iladi.

Davlatlarni yakkalanishining oqibatlari ayniqsa, o'zlarini xalqaro raqobat ta'siridan holi qilish bilan bog'liq xatti-harakatlarida, devalvatsiya ketidan «quvish», turli ko'rinisdagi savdo cheklanishlari va to'siqlar, dunyo savdo hajmining pasayishi, ommaviy ishsizlik hamda siyosiy barqarorsizlikda o'z aksini topgan bo'lib, bu o'z navbatida ularning xalqaro hamkorlikka intilishlari zo'rayib borayotganligidan dalolat berar edi.

Bretton-Vuds valyuta tizimining asl mohiyati qat'iy yoki barqaror, o'zgaruvchanligi sezilmas valyuta kurslarini joriy etisdan iborat edi. Ikkinchi jahon urushidan ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan nihoyatda charchab chiqqan davlatlar jahon bozorida davlatlararo valyuta munosabatlarida hukm surayotgan tartibsizlikka barham berish maqsadida 1944 yilda AQShning Bretton-Vuds nomli joyida xalqaro valyuta-moliya konferensiyasini chaqiradilar.

Jahonshumul ahamiyatga ega bo'lgan Bretton-Vuds xalqaro valyuta-moliya konferensiyasi 1944-47 yillar mobaynida bo'lib o'tgan. Mazkur konferensiyada qabul qilingan Kelishuv moddalari urushdan so'nggi jahon valyuta tizimining tamoyillarini belgilab berdi. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat edi:

1. Oltin va ikki zaxira valyutasiga, ya'ni AQSh dollari hamda qisman Buyuk Britaniya funt sterlingiga asoslangan davlatlararo oltin-deviz standarti tizimi o'rnatildi. Bunda oltin-deviz standarti faqatgina davlatlararo munosabatlarda saqlanib qolgan bo'lib, mamlakatlarning pul tizimlari esa oltin almashmaydigan kredit pullarga asoslangan edi.

Oltinni, jahon valyuta tizimining asosi sifatida ishlatilishining quyidagi asosiy 4 shakli ko'zda tutilgan edi:

a) valyutalarning oltin paritetlari saqlanib, Xalqaro Valyuta Fondida ularni qayd etish tartibi kiritilgan edi;

b) oltin xalqaro hisob-kitoblar bo'yicha qoldiqni so'ndirish vositasi va ijtimoiy boylikning ramzi, Xalqaro valyuta likvidligining muhim komponenti sifatida ishlatila bordi;

v) AQSh o'zining o'sgan valyuta-iqtisodiy qudratiga va kapitalistik dunyoda o'zining eng yirik oltin zaxiralariga tayangan holda AQSh dollariga asosiy zaxira valyutasi maqomini birlashtirib qo'yish maqsadida dollarni oltinga tenglashtirib qo'ydi;

g) shu maqsadda AQSh g'aznaxonasi xorijiy davlatlar markaziy (milliy) banklari va hukumat tashkilotlariga AQSh dollarlarini oltinga, bir unsiya oltin 35 AQSh dollari rasmiy baho asosida almashtirishni davom ettirdi. Oltinning bunday rasmiy bahosi 1934 yilda AQSh dollarining baho masshtabi asosida kiritilgan edi.

2. Valyutalarni o'zaro solishtirilishi va o'zaro almashuvi, Xalqaro Valyuta Fondi a'zolari bo'lmish davlatlar o'rtasida rasmiy ravishda o'zaro kelishib olingan hamda qat'iy belgilangan, AQSh dollarlarida ifodalangan, valyuta paritetlari asosida amalga oshadigan bo'ldi. O'zaro kelishib olingan bunday paritetlarning o'zgartirilishi faqat Fondning ruxsati bilan amalga oshishi mumkin edi.

3. Valyutalarning qat'iy belgilangan kurslar rejimi kiritildi. Valyutalarning bozor kurslari paritetidan kichik miqdorlarda oqishi mumkin edi, Xalqaro Valyuta Fondining Nizomiga muvofiq valyuta kurslarini bunday oqishi paritetidan +/- 1%, Yevropa valyuta kelishuviga asosan esa +/- 0,75% (ya'ni, taxminan 1,5%)ni tashkil etishi mumkin edi. Valyuta kurslari tebranishining bunday chegaralarini saqlash maqsadida mazkur shartnomaga kirgan davlatlar markaziy (milliy) banklari AQSh dollarlarida yoki o'z milliy valyutalarida valyuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur edilar.

Masalan, Germaniya markasi AQSh dollariga nisbatan 3,69 va 3,63 chegaralarda tebrangan, Fransiya frankining kursi esa AQSh dollariga nisbatan bu paytda pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan bo'lsa, ya'ni 5,5125-dan to 5,5960gacha, unda bunday holat avtomatik ravishda Germaniya markasining Fransiya frankiga nisbatan 3,19%ga devalvatsiyasiga olib kelar edi. Ya'ni:

$$3,6300 / 5,5960 = 0,6487 \text{ DEM/FRF}$$

$$3,6900 / 5,5125 = 0,6694 \text{ DEM/FRF}$$

$$0,6694 / 0,6487 = 3,19\%.$$

Xalqaro Valyuta Fondi orqali davlatlararo valyuta tartibga solinishi kiritildi. Bunga asosan Xalqaro Valyuta Fondi muvozanatsiz

valyutalar barqarorligini qo'llab-quvvatlash maqsadida xorijiy valyutada muayyan bir davlatlarning vaqtincha hosil bo'lgan to'lov balanslari kamomadini qoplash uchun kreditlar bera boshladi.

Shunday qilib, Bretton-Vuds valyuta tizimi valyuta munosabatlarini bozor tomonidan tartibga solinishini davlat bilan birgalikda olib borilishiga asoslangan ekan.

Bretton-Vuds valyuta tizimi ma'lum bir davr mobaynida o'ziga yuklatilgan funksiyalarni yaxshi bajarib keldi. Biroq bu mazkur valyuta tizimining nuqsonsiz ekanligidan dalolat emas albatta.

Bretton-Vuds valyuta tizimi, boshidanoq AQSh, AQSh dollari manfaatlari uchun xizmat qilishga mo'ljallangan valyuta tizimi edi. Bu tizim AQSh dollarini boshqa davlatlar valyutalari ustidan hukmronligini ta'minlagan. Ammo jahon valyuta bozoridagi bunday ahvol, AQShning jahon iqtisodiyotidagi ulushini qisqarib borishi va Yevropa Iqtisodiy hamjamiyati davlatlari hamda Yaponiya rolining o'sib borishi jarayonida saqlanib qolishi amri mahol edi.

1970-yillarning boshida, Bretton-Vuds valyuta tizimi va jahon iqtisodiyotida kechayotgan o'zgarishlar realligi orasidagi ziddiyatning keskin kuchayishi valyuta munosabatlari borasida bir qator islohot rejalarning hayotga kirib kelishiga sabab bo'ldi.

AQShda:

- *Qisqa muddatli qarzlari 1949-1971yy. 8,5 barobar oshdi*
- *Oltin zaxiralari 2,4 marta qisqardi*
- *1971 yilgacha deval vasi dan bosh tortdi*
- *Yevrodollar 1960y.-2 mlrd.,*
- *1981 y.-750 mlrd.*
- *TMKlarning salbiy roli*
- *Brettonvuds tizimi inqirozi*

Valyuta inqirozini iqtisodiy pasayish bilan mos kelgani

Inflyatsiyani ni kuchayishi "issiq pullarni" kopaytirdi

Tolov balanslarini barqaror masligi

Valyuta tizimini kuchlar nisbatiga mos kelmasligi Bretton –Vuds tizimining qarama-qarshiligi tartibsiz bozor va boshqariladigan dollar tizimi bo'yicha ish yuritish quyidagilarga olib keldi:

-o'zgarmas oltin narxi va narxi o'suvchi tovar va xizmatlar orasida farq yuzaga kelishiga

-AQShdan ko'p miqdordagi kapitalning boshqa davlatlarga oqib ketishiga

-chet ellardagi katta harbiy xarajatlarga

-AQShning to'lov balansi defitsitli bo'lishiga

-dollarning real kursi va uning oltin pariteti orasida uzilishning bo'lishiga olib keldi.

Bretton-Vuds valyuta tizimining inqirozi jahon valyuta bozoridagi tartibsizliklarga olib keldi. Ammo bunday tartibsizliklar uzoqqa cho'zilmadi. 1976-78 yillarda AQShning Kingston (Yamayka) shahrida bo'lib o'tgan xalqaro moliya-kredit konferensiyasida to'rtinchi jahon valyuta tizimiga asos solindi.

To'rtinchi jahon valyuta tizimining asosiy tamoyillari quyidagilar:

a) oltin-deviz standarti o'rniga SDR standarti kiritildi. Ushbu xalqaro hisob-kitob valyuta (pul) birligining yaratilishi (O. Emminger loyihasi bo'yicha) haqidagi kelishuv 1967 yilda XV F a'zolari bo'lmish davlatlar tomonidan imzolandi. SDRning muomalaga kiritilishi munosabati bilan XV F Ustaviga kiritilgan birinchi o'zgartirish 1969 yilning 28 iyulida kuchga kirdi;

b) oltinning demonetizatsiya jarayoni yuridik jihatdan yakunlandi. Uning rasmiy bahosi, oltin paritetlari va AQSh dollarlarini oltinga almashinishi bekor qilindi. Yamayka kelishuviga asosan endi oltin qiymat o'lchovi va valyuta kurslari uchun boshlanqich hisob nuqtasi bo'la olmaydi;

v) a'zo mamlakatlarga har qanday valyuta kursi rejimini tanlab olish huquqi berildi;

g) XV F yangi sharoitlarda davlatlararo valyuta muvofiqlashtirishini jonlantirishi lozim edi.

Shu bilan birgalikda Yamayka valyuta tizimi sharoitida valyutalar kurslarining rejimi erkin suzuvchi bo'lib, AQSh dollari standarti o'rniga ko'p valyutali standart qabul qilindi.

Shunday qilib, Yamayka valyuta tizimining muammolari uning yanada isloh etilishining ob'yektiv zaruratini keltirib chiqaradi. Bu yerda gap, birinchi navbatda, valyuta kurslarini barqarorlashtirish, yetakchi davlatlar valyuta-iqtisodiy siyosatlarining o'zaro muqobillashtirilishini kuchaytirish yo'llarini qidirish to'g'risida boradi. Ularning valyuta hamjihatligi jahon va milliy iqtisodiyotlar muvozanatsizligining manbalaridan biri bo'lmish jahon valyuta mexanizmini takomillashtirish istagida o'z ifodasini topadi. Biroq valyuta kelishmovchiliklarining negizida yuqorida zikr etilgan uch markazning o'zaro raqobatdoshligi yotadi.

Yamayka valyuta tizimining barqaror emasligiga javoban Yevropa Ittifoqi mamlakatlari iqtisodiy integratsiya jarayonlarini rag'batlantirish maqsadida o'z Xalqaro (hududiy) valyuta tizimini barpo etdilar.

Zamonaviy valyuta tizimi xususi tlari:

- TMK jahon i.ch. 50%
- Jahon savdosining 70%, ulardan 40% ichki savdo
- 100 kuchli iqtisodiyotning 52 TMK, qolganlari davlatlar
- Jami patentlarning 80%
- 100 yirik TMK i.ch. kapitalini 25% ni nazorat qiladi
- 300 yirik TMK jami 25% aktivlarga ga
- Valyuta savdolari toxtovsiz sutkada 24 soat amalga oshiriladi
- Jami xorijiy aktivlarning 40-50% TMKlarga tegishli

20.7. Valyuta kursi va unga ta'sir etuvchi omillar

Valuta kursi nima?

Valyuta kursi (inglizcha, «rate of exchange») – mavjud bo'lgan milliy valyuta pul birligining boshqa biror xorijiy davlat valyuta pul birligida aks etgan qiymatiga aytiladi. Valyuta kursining kelib chiqishi mamlakatlar iqtisodiy faoliyatining muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan xalqaro savdoni rivojlantirish bilan bog'liq. Valyuta kursi xalqaro savdoni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish bilan ichki iqtisodiyotga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunga sabab valyuta kursi holati bilan mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarining holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir.

Valyuta kursi, asosan, kapital va kredit harakatida, tovar va xizmatlar savdosida valyutalarni o'zaro ayirboshlash kabi jarayonlarni amalga oshiradi. Masalan, eksport qiluvchi chet el valyutasidan olgan tushumini o'z milliy valyutasiga aylantiradi, chunki boshqa davlatning valyutasi uning o'z davlatida qonuniy ravishda xarid qilish va to'lash vositasi sifatida amal qila olmaydi. Import qiluvchi chetdan sotib olgan tovarlarni to'lovni amalga oshirish uchun milliy valyutada olgan tushumini chet valyutasiga almashtiradi. Jahon bozori va milliy bozor narxlarini hamda turli mamlakatlarning milliy va chet el valyutasida ifodalangan qiymat ko'rsatkichlarini taqqoslaydi.

Shuningdek, firma va banklarning chet el valyutasida mavjud bo'lgan davriy qayta baholash va boshqa jarayonlar uchun. Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro pul birliklarida (SDR, EKYU) ifodalangan bahosidir. Tashqi jihatdan valyuta kursi jahon bozoridagi talab va taklif asosida aniqlangan bir valyutani boshqa bir valyutaga nisbatan hisoblab chiqilgan koeffitsiyenti sifatida namoyon bo'ladi. Ammo, valyuta kursining qiymat asosi valyutani xarid qilish qobiliyati hisoblanadi. Bu iqtisodiy tushuncha tovar ishlab chiqarishda ishtirok etadi va tovar

ishlab chiqaruvchilar bilan jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy sharoitlarining barcha jihatlarini ifodalaydi. Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligiga taqqoslanishi ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan qiymat munosabatlariga asoslanadi. Ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar valyuta kursi yordamida tovar va xizmatlarning milliy narxlarini boshqa davlatlar narxlarini bilan solishtiradi. Bunday solishtirish natijasida ishlab chiqarishni mamlakat ichkarisida rivojlantirish yoki chet elga investitsiya qilishni rivojlantirishga asoslangan foydalilik darajasi yuzaga keladi.

Valyuta kursi boshqa iqtisodiy tushunchalar bilan uzviy bog'liqdir. Valyuta kursining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Bu omillar iqtisodiy, siyosiy, struktura, huquqiy yoki psixologik xarakterga ega bo'lib, valyuta kursiga to'g'ri yoki teskari ta'sir ko'rsatadi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Valyuta kursining dinamikasini bevosita aniqlovchi yoki xalqaro iqtisodiy ayirboshlash jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan omillar:

- xalqaro ayirboshlashda qatnashuvchi mamlakatlarning yalpi milliy mahsulotining (YaMM) to'lov balansi;
- pulning ichki va tashqi taklifi;
- foiz stavkalari.

Bu ko'rsatilgan omillarni sabab (uyushgan) sifatida ko'rsatish mumkin.

2. (Uyushgan) sabab-omillarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi va valyuta kursini o'rnatish mexanizmida boshqaruvchi sifatida ta'sir etuvchi omillar.

3. Iqtisodiy tizimni dinamik tizim tengligidan chiqib ketishi natijasida yuzaga keladigan omillar:

- iqtisodiy tanglikning namoyon bo'lishi;
- davlat byudjeti taqchilligi
- nazoratsiz emissiya;
- inflyatsiya;
- ichki va tashqi baholar o'rtasidagi farq.
- monopol ishlab chiqarish;
- pullarning xorijiy valyuta funksiyasini bajarishi.

a) To'liq hajmda to'lov vositasi;

b) jamg'arish vositasi;

v) Kapitalning chetga oqib ketishi;

– investitsiyani qisqartirish;

- ishlab chiqarish hajmining pasayishi.
- resurslar aylanmasida qatnashmaslik;
- iste'molchilar foydalarining pasayishi;
- valyuta birjasidagi o'yin;
- tovarlar chayqovchiligi;
- demping baholaridan foydalanish orqali ayrim firma-larning olib borayotgan tashqi savdo faoliyati.

4. Siyosiy omillar;

- mamlakat pul tizimiga bevosita o'zgarish kirituvchi siyosiy qarorlar;

- boshqaruv tuzilmasining barqarorlik darajasi;
- iqtisodiy tizimni boshqarishda ishonchlilik darajasi;
- iqtisodiy va siyosiy struktura vakillarini bir-birini tushuna olish darajasi;

- qonunlarni bajarilish darajasi;
- iqtisodiyotda davlat ulushining miqdori;
- mamlakatdagi siyosiy kuchlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar darajasi;

- iqtisodiyotni ko'tarish bo'yicha aniq ishlangan dasturning yo'qligi;

- aholining boshqaruv strukturasi ishonchlilik darajasi;

- xususiy kapitalning himoyalanganlik darajasi.

Qonuniy me'yorlarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valyuta-tasining kursini, qimmatli qog'ozlar kursini yoxud tovarlar bahosining o'rnatilishi, qisqacha qilib aytganda, valyuta kursini o'rnatish kotirovkalash deb ataladi. Jahon amaliyotida kotirovkalash-ning 2 xil usuli mavjud;

- To'g'ri kotirovka. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valyutada xorijiy valyuta-ning bir birligiga to'g'ri keladigan miqdorda ko'rsatilsa, to'g'ri kotirovka deb ataladi. Masalan, 2006 yilning 30 sentyabrida 1 AQSh dollariga nisbatan o'zbek so'mining kursi 1250.00 so'mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan 47.00 so'mni tashkil etdi. Bunday kotirovka hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda.

- Egri (teskari) kotirovka. Bunda bir birlik milliy valyuta-ning xorijiy valyutalardagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi.

Buyuk Britaniyada funt sterling, Avstraliya dollari va EKYU-ning kursi teskari kotirovkalash yordamida o'rnatiladi. Agarda ikki valyuta

o'rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni «kross-kurs» deb ataladi.

Masalan: 1 AQSh dollari = 30.00 Rossiya rubli

1 AQSh dollari = 5.00 Ukraina grivna

1 Ukraina grivnasi = 6.00 Rossiya rubli

Ko'rinib turibdiki, (kross-kurs) yuqorida keltirilgan nisbat Ukraina grivnasining Rossiya rubliga nisbatan aniqlangan kross-kursidir. Ushbu misolda AQSh dollari uchinchi valyuta sifatida gav-dalanadi. Jahon amaliyotida asosan uchinchi valyuta sifatida AQSh dollari qo'llaniladi, ya'ni barcha valyutalar jahon ayirboshlashida aynan shu valyutaga nisbatan kotirovka qilinadi.

Kross-kursdan foydalanish ancha og'ir va risklidir. Ammo ularni qo'llash quyidagi 2 holatda zarur va foydalidir;

– sizning talabingizdagi valyutaga ega bo'lgan sotuvchilarda sizning valyutangizga talab mavjud emas. (Masalan, so'mni Yaponiya ienasiga almashtirish kerak. Bu yerda uchinchi valyuta AQSh dollari bo'lsin. Yaponiya ienasi sotayotganlar ichida sizning valyutangizni sotib olishni xohlaydiganlar yo'q).

Oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valyuta bozorida quyidagi valyuta kurslarining ko'rinishlaridan foydalaniladi;

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarning kursidir. Spot-kurs bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rna-tilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. «For-ward» kurs—bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.

Forvard kursi valyutani kelajakda aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forvard bitimlari, odatda, valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forvard kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi. Agar shar-tnoma muddati tugagan kunda kurs shartnoma kursidan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko'radi ikkinchi tomon esa zarar ko'radi. Masa-lan, siz 2003 yil 1 yanvarda 1\$=965 so'm kursida sotib olish biti-mini tuzdingiz. Ammo 2003 yil 1-iyun kuni 1\$=970 so'mni tashkil etdi, natijada siz har bir dollarga 5 so'm miqdorida qo'shimcha foyda ko'rdingiz.

Agar 1-iyun kuni 1\$=963 so'mni tashkil etsa, unda har bir dollardan 2 so'mdan zarar ko'rasiz.

Muddatli bitimlar bo'yicha valyuta kurslari (report) ustama yoki dastxat metodi bo'yicha kotirovka qilinadi va «autrayt» kurslari, deb ataladi.

Forward kurs + Spot kurs + Ustama Forward kurs + Spot kurs - Diskont.

Misol.

Bitim summasi - 1 mln

Bitim muddati - 90 kun

Bitim valyutasidagi kreditning % stavkasi (USD) - 3,5 % Baholovchi valyutadagi depozitlarga to'lanadigan % stavkasi (DEM) - 5,5 %
Cpot kurs 1 = 1,5210-1,5220 DEM

SK x FSF x BM

$$\text{Ust/Disk} = \frac{\text{SK} \times \text{FSF} \times \text{BM}}{(360 \times 100) + (\text{BVFS} \times \text{BM})} =$$

$$\frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90}{36315} = 0,0075.$$

$$\frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90}{(360 \times 100) + (3,5 \times 90)} = 0,0075.$$

Forward kurs = 1,5210 + 0,0075 = 1,5285 (ustama).

Ustama yoki diskont ekanligi foiz stavkalari o'rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valyuta bitimi bo'yicha foiz stavkasi baholovchi valyutaning foiz stavkasidan past bo'lsa, bu valyuta yuqori kursda kotirovka qilinadi va chiqqan ko'rsatkich ustama sifatida sotiladi. Agar valyuta bitimining foiz stavkasi yuqori bo'lsa, bu ko'rsatkich diskont bo'ladi. Agar milliy valyutadagi depozitlarning % stavkasi bitim valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi aksincha bo'lsa ustama hisoblanadi.

Banklar valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda valyutani sotish va sotib olish kursini o'rnatadi. Bu kurslar sotuvchining va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi.

Xaridor kursi – bankning valyutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarf-lanadi.

Valyutaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlanganligidir.

Konvertirlanganlik darajasiga ko'ra valyuta kursi 3 ga bo'linadi.

– erkin «suzib» yuruvchi;

– cheklangan darajada «suzib» yuruvchi;

– qayd etilgan valyuta kurslari.

Valyuta kursi tovar bahosi kabi shu guruhlarga bo'linadi.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSh dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi. Shu bois, bu valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

CHeklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun «Uchinchi dunyo»ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSh dollariga, yevropa mamlakatlarning EURO ga va boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Sobiq sotsialistik mamlakatlar valyuta kurslarini valyuta savatiga nisbatan hisoblaydilar. EKYu ham xuddi shunday tartibda hisoblanadi. CHeklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslari kiri-tilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan ba-hosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy tashqi bozorga etarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilaridan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

Real samarali ayirboshlash kursi dinamikasida pasayish sodir bo'ladi. Agar 2010-2013 yillarda real samarali ayirboshlash kursi dinamikasida keskin pasayish sodir bo'lgan bo'lsa, 2015 yildan boshlab kurs ancha barqarorlashdi. 2015 yil davomida real samarali ayirboshlash kursi 12,1%ga pasaygan va 2016 yilning dastlabki yarim yilida 6,6%ga pasaydi.

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valyutalari kurslari to'g'risidagi axborotni e'lon qilib boradilar. Bunda nominal valyuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflyatsiya jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uni raqobatbardoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. Ya'ni milliy valyutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak. Real valyuta kursini hisoblashni O'zbekiston va Rossiyada ishlab chiqariladigan gazlama misolida ko'rsatish mumkin. Masalan, 1m gazlamaning bahosi respublikamizda 1000 so'm, Rossiyada 35 rubl. Valyutalarning amaldagi nisbati 1 Rossiya rubli = 35 so'm yoki 1so'm = 0,032 Rossiya rubli bo'lganda, 1 m o'zbek gazlamasining bahosi Rossiya rublida $0,032 \cdot 1000 = 32$ rubl turadi.

Bunday holda O‘zbekiston va Rossiyada ishlab chiqarilgan 1 m gazlama baholari nisbati teng

$$\frac{0,032 \times 1000}{35} = \frac{32}{35} = 0,9$$

bo‘ladi. Demak, ushbu nisbat o‘zbek gazlamasining bahosi Rossiya gazlamasi bahosidan 0,9 va undan arzon ekanligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, real valyutadagi bahosiga va nominal almashtirish kursiga bog‘liq bo‘lib, quyidagi tenglik bilan izohlanadi:

Real kurs = nominal kurs O‘z mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko‘ri-nishda shunday yozish mumkin: Real valyuta kursining nominal valyuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qim-matroq turadi. Shuning uchun eksport o‘sib boradi, import esa qis-qarib boradi, va aksincha, yuqori real valyuta kursida milliy tovar-lar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o‘sib, eksport qisqarib boradi.

*Masalan, 1999 yilning boshida yevro kursi 1,18 dollarni tashkil etgan bo‘lsa va 2011 yilning 9 avgust kuni 1,42 dollarni tashkil egan bo‘lsa yevroning kursi $20\%(1,42-1,18)/1,18=0,2$ ga oshgan.. Ekvivalent tarzda AqSh dollari ham 1999 yilning boshida 0,85 yevro turgan bo‘lsa 2011 yilning 9. avgustida bir dollar 0,70 yevroga teng bo‘lgan, ya‘ni $(0,70-0,85)/0,85=-0,17=17\%$ ga qadrsizlangan.*¹⁶⁴

Valyuta kursi iqtisodiyotda bo‘lib o‘tadigan barcha iqtisodiy va moliyaviy infratuzilma qonun-qoidalarning o‘zgarib turishi, xususan, barcha moliyaviy operatsiyalar, umumdavlat miqyosida tovar ayirboshlash, savdo va tqlov balanslarining iqtisodiy barqarorlik yoki nobarqarorlik jihatlari va umuman olganda, “fundamental sathi” valyuta kursining real qiymatini keltirib chiqaradi. Umuman olganda, biron-bir mamlakat iqtisodiyotining qanday darajada ekanligini uning valyuta kursidan bilib olish mumkin. Mohiyati jihatidan biron-bir davlatning valyuta kursi nafaqat sotib olish qobiliyatini belgilab beradi, balki mazkur mamlakatda olib boriladigan joriy va yakuniy hisob-kitoblar, buxgalteriya infratuzilmasidagi hisoblar, umumdavlat statistika hisob-kitoblari, valyuta birjasidagi olib boriladigan tahlillar, hamda yuqoridagilarga asoslangan holda kelgusi moliyaviy yil holatlari

¹⁶⁴ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. P.478.

prognozlashtiriladi. Valyuta kursi prognozlashtirilayotganda, mamlakat byudjeti, kutilayotgan inflyatsiya va ishsizlik darajalari taxminiy holatda namoyon bo'ladi. Valyuta kursining xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi qri ham g'oyatda muhimdir. Chunki, xar qanday xalqaro iqtisodiy operatsiyalar biron-bir milliy valyutaning boshqasiga ayriboshlanishi bilan bog'liqdir.

Shuning uchun bozor kotirovkasi rasmiy kotirovkadan farq qiladi. Jahon amaliyotida katirovkalashni amalga oshirishning 2 xil usuli mavjud;

1) To'g'ri kotirovkalash. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, bu to'g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 2003 yilning 30 sentyabrda 1 AQSh dollariga nisbatan o'zbek so'mining kursi 975,00 so'mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan 31,97 so'mni tashqil etdi. 1 AQSh dollari = 975,00 so'm Bu to'g'ri kotirovkalash hisoblanadi va bunday kotirovkalash hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda.

2) So'mning (milliy valyutaning) dollarga (xorijiy) valyutaga nisbatan bahosi egri kotirovkalash deb ataladi. Egri (teskari) kotirovkalashda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi, masalan;

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{975,00} \text{ AQSh dollari yoki } 1 \text{ so'm} = 0,0010256 \text{ AQSh dollari}$$

$$100 \text{ so'm} = 0,102564 \text{ AQSh dollari}$$

$$1000 \text{ so'm} = 1,02564 \text{ AQSh dollari}$$

$$1 \text{ so'm} = \frac{1}{31,97} \text{ Rossiya rubli yoki } 1 \text{ so'm} = 0,031279 \text{ Rossiya rubli}$$

$$100 \text{ so'm} = 3,12793 \text{ Rossiya rubli}$$

$$1000 \text{ so'm} = 31,2793 \text{ Rossiya rubli}$$

Kotirovkaning chap tomonidagi valyuta kotirovka bazasi, o'ng tomonidagi kotirovka valyutasi deb yuritiladi.

$$1 \text{ so'm} = \text{kotirovka bazasi} \quad 975,00 \text{ AQSh dollari kotirovka valyutasi}$$

Valyuta kotirovkasi odatda 2 asosiy elementni o'zida mujassamlashtiradi.

- 1) sotib olish kursi (Bid-bid)
  - 2) valyutani sotish kursi (offer-ofep)
- Masalan, 1 AQSh dollari = 975,0 o'zbek so'mi sotish kursi (offer)
981,0 o'zbek so'mi sotib olish kursi (Bid)

Valyutani sotish va sotib olish o'rtasidagi farq spread (spread) deb nomlanadi va u yuqoridagi misolda 6 so'm (981-975)ni tashqil qiladi.

Bank kotirovkasi bilan banklararo bozor kotirovkasi o'rtasidagi farq marja deyiladi va u bankning valyuta bo'yicha pozitsiyasi, uning bitimlarining summasi, salmog'i va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi. Valyuta kurslarining turlari ko'p bo'lib, ularni quyidagicha tavsiflash mumkin.

20.7.1-jadval

Valyuta kurslari tasnifi

Kurs o'rnatish mezonlari	Valyuta kursining turlari
Belgilash turi bo'yicha	Suzuvchi, Qat'iy belgilangan, aralash
Hisoblash usuli bo'yicha	Paritet, haqiqiy kurs
Nisbat bo'yicha	Kross kursi, to'g'ri, egri (teskari), fiksing
Bitim turi	Spot – kurs, muddatli bitim (forward) kursi
O'rnatish joyi	Rasmiy (MB), tijorat (banklar), qora bozor
Valyutaning xarid qobiliyati paritetiga nisbatan	Paritetli, oshirilgan, kamaytirilgan kurs
Bitim qatnashchilari bo'yicha	Sotib olish kursi (sotib oluvchi uchun), sotish kursi (sotuvchi uchun)
Inflyatsiyani hisobga olish bo'yicha	real kurs, nominal kurs, o'rtacha

Demak yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, doimiyliigi yoki o'rtnashuviga qarab valyuta kursi suzuvchi, Qat'iy belgilangan va aralash bo'lishi mumkin.

Suzuvchi valyuta kursi deganda, milliy va chet el valyuta kurslarining o'zaro nisbatini valyuta bozoridagi talab va taklifga qarab belgilanishi ko'zda tutiladi. Bu kurs birinchi marta 1971 yilning avgustida AQSh dollarini oltinga ayirboshlash bekor qilingandan keyin qabull qilinib, Kanada, Ispaniya, Meksika, 1972 yil apreldan boshlab yevropa Ittifoqi tizimiga kiruvchi davlatlar amaliyotida qo'llanila boshlangan.

Bozor kurslari va asosiy valyutalarganisbatan AQSh dollarining valyuta kurslari dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlarni olish uchun "Valyuta kursi" havolasini bosing.

Ikki hil ko'rinishdagi valyuta kelishuvlari turi mavjud. Spot kelishuvining asosiy ko'rinishi, bank depozitlarining tezda (ikki kun davomida) almashinuvida namoyon bo'ladi. Forward kelishuvi bank depozitlarining kelajakdagi aniq muddatlarda almashinuvini bildiradi. Spot valyuta kursi spot kelishuvining almashinuv kursidir, forward valyuta kursi esa forward kelishuvlari uchun qo'llaniladi.

*Ma'lumki, valyutaning qiymati ko'tarilsa, valyuta mustahkamlanishi sodirbo'ladi; valyuta qiymati tushganda esa - u qadrsizlanadi.*¹⁶⁵

Wall Street jurnalining "Valuta savdosi" (Currency trading) bo'limida har kuni valyuta kurslari bosib chiqariladi. Ushbu bo'limlardan biridagi ma'lumotlarni ko'rib chiqamiz.

Following the Financial News

Foreign Exchange Rates

Foreign exchange rates are published daily and appear in the "Currency Trading" column of the *Wall Street Journal*. The entries from one such column, shown here, are explained in the text.

The first entry for the euro lists the exchange rate for the spot transaction (the spot exchange rate) on February 5, 2003, and is quoted in two ways: \$1.0795 per euro and 0.9264 euros per dollar. Americans gen-

erally regard the exchange rate with the euro as \$1.0795 per euro, while Europeans think of it as 0.9264 euros per dollar. The three entries immediately below the spot exchange rates for some currencies give the rates for forward transactions (the forward exchange rates) that will take place one month, three months, and six months in the future.

CURRENCY TRADING

Wednesday, February 5, 2003

EXCHANGE RATES

The foreign exchange mid-range rates below apply to trading among banks in amounts of \$1 million and more, as quoted at 4 p.m. Eastern time by Reuters and other sources. Retail transactions provide fewer units of foreign currency per dollar.

Country	U.S. \$ Equivalent		Currency per U.S. \$		Country	U.S. \$ Equivalent		Currency per U.S. \$	
	Wed	Tue	Wed	Tue		Wed	Tue	Wed	Tue
Argentina (Peso)	3160	3160	3.1646	3.1640	Bahamas (Bahamian Dollar)	0.1719	0.1729	58.173	58.038
Australia (Dollar)	5301	5316	1.6946	1.6908	Bahrain (Dinar)	2866	2863	3.4802	3.4928
Bahrain (Dinar)	2.9522	2.8523	3.7770	3.7773	Barbados (Dollar)	0.1852	0.1853	53.996	53.967
Brazil (Real)	2784	2798	3.6520	3.6743	Belize (Dollar)	0.755	0.752	3.837	3.8139
Canada (Dollar)	6574	6602	1.5211	1.5147	Bhutan (Ngultrum)	0.3142	0.3142	31.827	31.827
1-month forward	6566	6595	1.5230	1.5193	Comoros (Comorian Franc)	2607	2607	3.7496	3.7496
3-months forward	6576	6612	1.5272	1.5207	Cuba (Cuban Dollar)	5742	5755	1.7416	1.7316
6-months forward	6617	6644	1.5344	1.5281	Czech Rep. (Koruna)	0.2579	0.2607	38.775	38.368
Chile (Peso)	002348	001546	743.84	742.94	South Africa (Rand)	1392	1202	8.3893	8.3195
China (Yuan)	1.29	1.29	8.2781	8.2781	South Korea (Won)	0.028116	0.028129	1174.28	1172.47
Colombia (Peso)	0003372	0003378	2965.60	2960.33	Sweden (Krona)	1.168	1.177	8.5543	8.4962
Czech Rep. (Koruna)					Switzerland (Franc)	7368	7424	1.5691	1.5470
Commercial rate	03398	03438	79.429	79.087	1-month forward	7362	7428	1.5683	1.5463
Denmark (Krone)	1.453	1.463	6.8923	6.8393	3-months forward	7371	7437	1.5667	1.5446
Dominican (US Dollar)	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	6-months forward	7386	7451	1.5529	1.5421
Hong Kong (Dollar)	1.00	1.00	7.8003	7.8003	Taiwan (Dollar)	0.2881	0.2881	34.710	34.710
Hungary (Forint)	004406	004454	226.96	224.52	Thailand (Baht)	0.2338	0.2342	42.772	42.659
India (Rupee)	02099	02094	47.642	47.756	Turkey (Lira)	0000061	0000061	1639.365	1639.344
Indonesia (Rupiah)	0001128	0001127	8865	8873	U.K. (Pound)	1.6422	1.6486	6.889	6.906
Japan (Yen)	2062	2049	4.8780	4.8804	1-month forward	1.6391	1.6452	6.9101	6.978
3-months forward	008336	008353	119.06	119.72	3-months forward	1.6322	1.6382	6.927	6.9104
6-months forward	008344	008352	119.89	119.59	6-months forward	1.6221	1.6293	6.956	6.941
Kazakhstan (Tenge)	008363	008381	119.57	119.32	United Arab (Dirham)	2.723	2.723	3.6724	3.6724
1-month forward	008391	008438	119.18	118.93	Uruguay (Peso)	0.3500	0.3500	78.575	78.169
Jordan (Dinar)	1.4034	1.4085	7.095	7.100	Venezuela (Bolívar)	0.00520	0.00520	1923.08	1923.04
Kuwait (Dinar)	3.3479	3.3523	2.967	2.963	EUR	1.3741	1.3897	7.277	7.201
Labrador (Pound)	0.006634	0.006634	1507.39	1507.39	Euro	1.0796	1.0883	0.9264	0.9189
Malaysia (Ringgit)	2632	2632	3.7994	3.7994					
Mexico (Peso)	2.5660	2.5861	3.993	3.987					
1-month forward	0920	0913	10.8548	10.9481					
3-months forward	5164	5196	1.8202	1.8195					
6-months forward	1134	1148	6.9736	6.9061					

Source: *Wall Street Journal*, Thursday, February 6, 2003, p. C12.

Manba: Wall Street Journal, Thursday, February 6, 2003, p. S12.

Har bir valyuta uchun birinchi qatorlar - bu ikki xil usulda kvotalanadigan, 2003 yil 5 fevral chorshanba kundagi spot valyuta kursidir. Masalan, "Euro" qatoridagi: 1.0795 dollar 1 yevroga va 0.9264 yevro 1 dollarga teng. Amerikaliklar yevro 1,0795 dollar, yevropaliklar esa dollar - 0.9264 yevroga teng deb hisoblashishadi.

¹⁶⁵ Fredric S. Mishkin. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. P. 477.

Qiyoslash uchun o'tgan kun seshanba kunidagi ko'rsatkichlar keltirib o'tilgan. Spot kursidan pastdagi 3ta qatorlar kelajakda (bir, uch yoki olti oydan keyin) qo'llaniladigan spot kurslari uchun.

1999-yillarda yevro 1.18 dollar baholangan, lekin moliyaviy yangiliklardan olingan ko'chirmaga ko'ra 2003 yil 5 fevralda yevro narxi 1.08 dollargacha tushganligini ko'rish mumkin. Demak yevro 8% ga qadrsizlandi: $(1,08-1,18)/1,18=-0,08=-8\%$ Bir vaqtning o'zida AQSh dollarining qiymati 1990-yil boshida 0,85 yevrodan 2003-yil 5-fevral holatiga ko'ra 0,93 yevroga ko'tarilgan.¹⁶⁶

Valuta kurslarining muhimligi nimada?

Valuta kurslarining muhimligini ularning o'z mamlakatlari hududidagi va xorijiy davlatlarning tovarlariga nisbatan qiymatiga ta'sir etishida ko'rishimiz mumkin. Amerikaliklar uchun fransus tovarlarining dollardagi narxi ikki omillarning o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi: yevroda ifodalangan fransus tovarlarining narxi hamda yevro/dollar valyuta kursidadir.

Tasavvur qiling, amerikalik Vanda Degustator o'zining vino kolleksiyasini to'ldirish maqsadida 1961-yilning qimmatbaho fransus vinosini harid qilishga qaror qildi. Agar Fransiyada bir litr vinoning narxi 1000 yevro bo'lsa, ammo valyuta kursi 1 yevro uchun 1,18 dollarga teng bo'lsa, Vandaga vino 1080 dollarga to'g'ri keladi. $(1000 \text{ yevro} * 1,08 \text{ dollar/yevro})$. Tasavvur qilaylikki, Vanda o'zining haridini ikki oyga kechiktirdi. Vaholanki ushbu davr mobaynida yevroning qiymati 1,2 dollarga oshdi. Agar bir litr vinoning ichki narxi 1000 yevro bo'lib, ya'ni o'zgarmasa, dollardagi qiymati esa 1080 dan 1200 ga o'sadi.

Boshqa tarafdin, valyutaning analogik mustahkamlanishi mamlakat ichida xorij mahsulotlarining narxini tushiradi. 2000 dollar narxidagi Compaq kompyuteri bir yevro uchun 1.08 dollarga to'g'ri keluvchi valyuta kursida programmist Pyer uchun 1852 yevroga tushadi. Agar valyuta kursi bir yevro uchun 1,02 dollar bo'lsa, computer 1667 yevro bahoga ega bo'ladi.

Yevro narxining tushishi AQShda fransuz tovarlarining narxlari tushishiga olib keladi va ayni shu bilan bir vaqtda Fransiyada Amerika mahsulotlarining narxlari oshishiga olib keladi. Agar bir yevro 0,90 dollar bo'lsa, Vandaga bit litr vino 1080 dollar emas 900 dollarga, Pyer uchun Compaq kompyuteri 1852 yevrogamas 2222 yevroga tushadi.

¹⁶⁶ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. 478.

Bu turdagi yondashuv quyidagi xulosani keltirib chiqaradi: mamlakat valyutasi mustahkamlanganda (boshqa xorij valyutalariga nisbatan qiymati oshsa), ushbu mamlakatning mahsulotlari qimmatlashadi, mamlakat ichida import tovarlar arzonlashadi. Va aksincha, mamlakat valyutasi qadrsizlansa, uning mahsulotlari xorijda arzonlashadi, import tovarlar esa qimmatlashadi.

Valutaning mustahkamlanishi ushbu mamlakatda ishkab chiqarilgan mahsulotlarning eksportini qiyinlashtiradi va chet elda ishlab chiqarilgan arzon tovarlarning mamlakatda ichki bozorning raqobatini oshiradi. 1980 yildan 1985 yilning boshigacha Amerika sanoati yuqori dollar kursidan zarar ko'rdi. Masalan, AQShning po'lat quyuvchi sanoati nafaqat amerika qimmat po'latining xorijga eksport qisqardi, balki AQShda nisbatan arzon import po'latning sotuvi ro'y berdi. To'g'ri, amerikalik iste'molchilar g'alaba qozonishdi, chunki import mahsulotlar arzonlashdi. Yaponiya videomagnitafonlari va kameralari, hamda Yevropaga yo'llanmalarining narxi dollarning mustahkamlanishi tufayli tushdi.¹⁶⁷

Uzoq muddatli istiqboldagi valyuta kurslari

Valuta kursi ham erkin bozordagi har qanday mahsulotning yoki aktivning narxi talab va taklif nisbati orqali aniqlangandek aniqlanadi. Tahlilimizni osonlashtirish uchun erkin bozordagi valyuta kursini ikkita qismga bo'lamiz. Birinchi valyuta kursini qanday qilib muddatli davrga o'rnatilishini tahlil qilamiz, keyin olingan bilimlardan foydalangan holda valyuta kursini qanday qilib qisqa muddatga o'rnatilishini ko'rib chiqamiz.

20.7.2-jadval

Milliy valyuta kursining o'zgarishiga fundamental omillar ta'siri¹⁶⁸

№	Ko'rsatkich nomi	O'zgarishi	Mil.val/kursi o'zgarishi
1.	Ichki foiz stavkalar	o'sish «↑»	o'sish «↑»
2.	Xorijiy foiz stavka	o'sish «↑»	pasayish «↓»
3.	Ichki narxlarni kutilgan darajasi	o'sish «↑»	pasayish «↓»
4.	Kutiladigan saavdo cheklovlari	o'sish «↑»	o'sish «↑»
5.	Kutiladigan import darajasi	o'sish «↑»	pasayish «↓»

¹⁶⁷ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. part 5. international finance and monetary policy. 17. The Foreign Exchange Market

¹⁶⁸ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. P. 451.

6.	Kutiladigan eksport darajasi	o'sish «↑»	o'sish «↑»
7.	Kutiladigan ishlab chiqarish xajmi	o'sish «↑»	o'sish «↑»

Davlatlararo kelishuvlar bilan o'rnatiladigan valyuta munosabatlarini tashkil etishning davlat-huquqiy shakli sifatidagi valyuta tizimi bir vaqtning o'zida paydo bo'lgani yo'q. Uning pul tizimidan ajrab chiqishi va mustaqil kategoriyaga aylanishi qiymat pul shaklining uzoq rivojlanishi hamda pul o'rni bosuvchilar paydo bo'lishi jarayonida sodir bo'lgan.

Pul tizimi qiymatning pul shakli pul vazifasining noyob metallarga va so'ng oltiniga o'tishi bilan vujudga keladi. Bunda pul tizimini tashkil etish asoslari barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan. Bu birinchi navbatda pul metalidan tangalarning erkin zarb etilishi, qiymat belgilarini to'sqinliksiz oltiniga almashtirilishi va oltinning bir mamlakatdan boshqa mamlakatga erkin harakatidan iboratdir.

20.8. Valyutaning xarid qobiliyati

Paritet so'zi, lotinchadan "paritas" so'zidan olingan bo'lib, "muvozanat" degan ma'noni anglatadi. Valyuta pariteti (currency parity) - bir valyutaning boshqasiga almashinuvi mustahkam, rasmiy belgilangan munosabatga aytiladi.

Oltin (kumush) standarti sharoitida valyuta pariteti metall pullarning miqdorligi nisbati orqali aniqlanadi.

*Yagona baholar qonuni. Agar A valyuta kursi B valyuta paritetga nisbatan ohsa A mamlakati tovarlarini sotib olish va B mamlakatga eksport qilish ma'qul hisoblanadi.*¹⁶⁹

20.8.1-jadval

Yagona baholar qonuni

Sotuvchi	Ichki narx	Valyuta kursi	Dollarda Xisoblash	Dollardagi narxi(paritet)
Amerika	190			190
Angliya	116	1,65	116*1,65	191,4
Yaponiya	20000	110	20000/110	181,82
Angliya	116	1,5	116*1,5	174,0

¹⁶⁹ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. P. 480.

The Ekonomist jurnali tomonidan chop etiladigan Big Mak indeksi ikkita davlat pul birligining xarid qilish paritetini (XQP) o'lchashning norasmiy yo'li bo'lib, turli mamlakatlardagi bir xil narxdagi tovarlarga nisbatan valyuta kurslarini tadqiq qilishga, valyuta kursi nazariyasini yanada aniqroq baholanishiga yordam beradi. Dastlabki ishlab chiqarilgan kuni 1967 yilda big-mag 47 tsent turar edi. Keyingi yilda u Amerika standartiga aylandi va narxi 49 sentni tashkil etdi. 1986 yildan boshlab The Economist jurnali Big Mac Index hisoblab e'lon qiladi va u paytda uning narxi \$1.60 etdi. U paytda 15 mamlakat narxlari berilardi.

Bu indeksning nomi "Mc Donald's" restorantlar tizimida sotiladigan "Big Mac" gamburgeri nomidan olingan. Big Mak indeksi 1986-yilda Ekonomist jurnali muxbiri Pam Vudel tomonidan yarim hazil ko'rinishida birinchi marta tanishtirilgan edi va shundan buyon har yili jurnalda nashr ettirilib kelinadi.

Tadqiqotchilar tomonidan bitta big mak mahsuloti sotib olish uchun mamlakatdagi o'rtacha ishchi sarflashi mumkin bo'lgan vaqt miqdori va boshqa ko'rsatkichlar qo'shilib Big Mak indeksi to'g'risidagi g'oya boyitildi. Indeks mahalliy ish haqqi singari faktorlar asosida o'rtacha ishchining xarid qobiliyati va boshqa ko'rsatkichlarni nisbatan haqqoniyroq ko'rsatib beradi.

20.8.2-jadval

Bigmag indeksini hisoblash

Big mag ichki narxi	Dollardagi narxi	Dollar XKP	Dollarga nisbatan kurs	farq
1	2	3	4	5
hisoblanishi	1:2	1:2,71	o'rnatilgan	4-5
Dollar 2,71	2,71	-	-	0
Peso 4,1	1,40	1,51	2,88	-47
Real 4,55	1,44	1,68	3,07	-45
Funt 1,99	3,08	1,36	1,58	+16
YUan 9,90	1,2	3,65	8,28	-56
Iena 262	2,18	96,7	120	-19
Yevro 2,71	2,89	1	1,10	+10
Zloty 6,30	1,56	2,32	3,89	-40

Valyuta kursi harakatini oldindan bashorat qilishning usullaridan biri shuki, har ikkala valyutada ham tovar va xizmatlar savati bir xil narxda bo'lishi uchun valyutalar kursi tabiiy ravishda o'rnatilishi kerak. Big Mak indeksida keng tarmoqli restorantlar tizimida sotiladigan big mak burgeri tovar va xizmatlar savati vazifasini bajaradi. Aynan big mak tanlanganing sababini dunyoning ko'plab

mamlakatlari bo'ylab keng tarqalgan "McDonald's" restorantlari tarmog'i orqali narxlar to'g'risida yetarlicha malumot olishning imkoniyati mavjudligi va boshqalar orqali ko'rsatish mumkin. Shu asoslarga ko'ra indeks ko'plab mamlakatlar valyutalarini taqqoslash imkoniyatini beradi.

Keyingi yilda u amerika standartiga aylandi va narxi 49 tsentni tashqil etdi. 1986 yildan boshlab *The Economist* jurnali Big Mac Index hisoblab e'lon qiladi va u paytda uning narxi \$1.60 etdi. U paytda 15 mamlakat narxlari berilardi.

Mazkur jadvalda bigmag indeksini hisoblash va uning ahamiyati ko'rsatilgan. Ya'ni AQShda belgilangan davrda shu mahsulot 2 dollar 71 tsent turadi. Dollardagi xarid qobiliyati mazkur valyutaga bir dollarlik qancha mahsulot to'g'ri kelishini bildiradi. Xarid qobiliyati va o'rnatilgan kurs o'rtasidagi farq davlatning tashqi iqtisodiy siyosatini izohlaydi. Masalan arzon iena siyosatini yuritadigan Yaponiya o'z valyutasini 19%ga qadrsizlantirib o'z eksport salohiyatini oshirish imkoniyatiga ega. Yevropada esa yevro kursi aksincha paritetga nisbatan yuqori o'rnatilgan, bu hududni AQShga eksport qilish asosiy tashqi iqtisodiy siyosat emasligi va ular ishlab chiqaradiga mahsulotlar raqobatbardosh.¹⁷⁰

Big Mak indeksining boshqa variantlari ham yaratilgan. Masalan, 2004-yil yanvarida *Economist* jurnali Starbaks kofesi asosida "Talle Latte" indeksini ishlab chiqqan.

2007-yilda Avstraliya banki xodimlari Big Mak indeksi g'oyasi asosida "iPod" indeksini yaratishdi. Bu nazariyaning yaratilish sababi "iPod" texnikalari bir joyda ishlab chiqarilishi hamda uning qiymati nisbatan o'zgarmasligi edi. Lekin Xitoyda ishlab chiqarilgan mahsulotni turli joylarga yetkazib berish uchun ketadigan xarajatlarga bog'liq ravishda uning narxi turli joylarda bir-biridan keskin farq qilishini inobatga olinmaganligi sababli nazariya tanqidga uchradi.

Shuningdek, xarid qilish paritetini hisoblashning bu metodi kamchiliklarga ham ega.

Ko'pgina mamlakatlarda "McDonald's" kabi xalqaro restorantlar mahalliy restorantlarga qaraganda birmuncha qimmatligi va big mak uchun talab hamma joyda bir xil emasligi, mahalliy soliqlarning bir-biridan farq qilishi, raqobat darajasi narxlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bundan tashqari, Gamgurger tayyorlash uchun kerak bo'lgan

---

¹⁷⁰ Fredric S. Mishkin. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. P. 481.

mahsulotlarning narxi hamma joyda bir xil emas: Bu xarid qilish paritetining valyuta kursidan noto'g'ri farq qilishini keltirib chiqaradi.

Shuningdek "McDonald's" turli joylarda turlicha tijorat strategiyasini qo'llaydi. Masalan, Fransiyada gamburger narxi €1 ga, Belgiyada €1.50 ga teng. Yoki Nyuyork shahrida gamburgerlarning shahar tashqarisidagidan qimmat bo'lishi big mak narxlarining mamlakat turli hududlarida ham katta farq qilishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari big mak turli mamlakatlarda turlicha retsiplarda tayyorlanishi ham uning narxi turlicha bo'lishiga olib keladi.

Shunga qaramasdan, iqtisodchilar ko'pincha xarid qilish paritetini o'lchashning haqqoniy yo'li sifatida Big Mak indeksini misol keltirishadi.

20.9. Savdo balansi, to'lov balansi va ularning holati

To'lov balansi – bu mamlakatning turli tashqi iqtisodiy munosabatlar (davlatning tovarlar, xizmatlar, kapitalar) bo'yicha chetga to'laydigan valyuta va chetdan kelib tushadigan valyutalarning xaqiqiy nisbatini o'zida ifodalovchi, jamlovchi balans hujjatidir.

Xalqaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar tegishli davlatning xalqaro hisob-kitob balanslarida o'z aksini topadi. U yig'ma iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida muhim rol o'ynaydi, chunki davlatlarning milliy daromadini qayta taqsimlanishini ifodalaydi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulot va milliy daromadni aniqlashda xalqaro talab va majburiyatlarining sof qoldig'i hisobga olinadi.

Xalqaro hisob-kitob balanslari – bir mamlakatning boshqa mamlakatga nisbatan pul majburiyatlari va talablari, tushumlari va to'lovlari nisbatidir. Bunday balanslarning asosiy turlari:

– to'lov balansi, xalqaro qarzdorlik balansi va hisob-kitob balansidir.

Hisob-kitob balansi – mazkur davlatning, to'lov muddatidan kat'iy nazar, boshqa davlatlarga nisbatan o'zaro talab va majburiyatlarining ma'lum vaqtdagi nisbatidir. Bunday talab va majburiyatlar tovar va xizmatlarni eksport (import) qilish, kredit, zayom berish (olish) natijasida vujudga keladi.

Hisob-kitob balansining aktiv moddalarini – bu tegishli kalendardavrdagi bir davlatning boshqa davlatlarga yangi talablari (davolari) va investitsiyalari yig'indisidir.

Balansning passiv moddalarini yangidan vujudga kelgan majburiyatlar va shu davlatga xorijdan qilingan investitsiyalari miqdoridir.

Davlatning xalqaro hisob-kitoblar bilan holatini bilish uchun ma'lum fursatdagi (yil oxiri yoki boshi) hisob-kitob balansi muhimdir. U o'zaro talab va majburiyatlarni kelib chiqish mudda-tidan mustasno tarzda umumiy summani tavsiflaydi. Balansning ak-tiv saldosi davlatning boshqa davlatlardan kreditni va investsiyani jalb etganiga nisbatan ularga ko'proq kredit berganini, investitsiya qilganini (sarflanganligini) bildiradi. Passiv saldo esa davlatning qarzdorligidan dalolat beradi.

Xalqaro qarzdorlik balansi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar statistikasida keng qo'llaniladi. U hisob-kitob balan-siga o'xshaydi, ammo undan moddalari va turli davlatlardagi hisob-lash uslublari bilan farq qiladi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan davlatlar ham netto-qarzdordir. Ammo «issiq pullar» oqimi sababli emas, balki chet el qarzlari va zayom-lariga ko'p murojaat qilish natijasidir. Bu shu guruh davlat-larida tashqi qarz muomalasining chuqurlashuviga olib keldi. 90-yillari boshida shu davlatlarning qarzida 1,5 trln. dollarni tashkil etdi.

To'lov balansi – xalqaro hisob-kitob balanslarida markaziy o'rin-ni egallaydi. U mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining masshtabi, tar-kibi va xususiyati to'g'risida miqdor va sifat tavsifini beradi. To'lov balansi – aniq bir vaqt mobaynidagi chet eldan kelgan tushumlar va chet elga qilingan to'lovlar miqdorining nisbatidir.

To'lov balansi davrli va fursatli bo'ladi. Davrli to'lov balansi aniq bir vaqt (yil, oy, chorak) oralig'ida tushumlar va to'lovlarning o'zgarishini va davlatning tashqi iqtisodiy faoliyati sohasidagi o'zgarishlar va iqtisodning holati, rivojlanishini ifodalaydi. Fursatli (aniq bir muddatdagi) to'lov balansi statistik ko'rsat-kichlarni chop etish shaklida e'lon qilinmasa ham, ma'lum bir vaqtda bajarilishi lozim bo'lgan kunlik to'lov va tushumlar nisbatini ifodalaydi.

Shu sababli ham, to'lov balansini tuzish hamda qoldiqlarni aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

To'lov balansi quyidagi asosiy bo'limlardan tashkil topgan:

- savdo balansi, ya'ni tovarlarning olib kirilishi va olib chiqilishi o'rtasidagi nisbat;
- xizmat va notijorat to'lovlar balansi;
- o'z ichiga tovarlar, xizmatlar va bir yoqlama to'lovlar harakatini oluvchi joriy operatsiyalar balansi;
- kapital va kreditlar harakatining balansi;
- rasmiy valyuta zaxiralari bo'yicha operatsiyalar.

Savdo balansi tovarlar eksporti va importi ko'rsatkichlaridan tashkil etadi.

Xizmatlar balansi o'z ichiga transportli tashuvlar, sug'urta, elektron, telekosmik, telegraf, telefon, pochta va boshqa aloqa turlari bo'yicha, xalqaro turizm, ilmiy-texnik va ishlab chiqarish malakasining almashinuvi, ekspert xizmatlari, diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalarni xorijda saqlash xarajatlari, ma'lumotlar uzatish, madaniy va ilmiy almashinuvlar, turli komission yig'imglar, reklama, yarmarkalar hamda boshqalar bo'yicha to'lov va tushumlarni oladi.

Agar valyuta tushumlari to'lovlardan oshsa balans aktiv, aks holda passivdir. Hisob-kitob balansi va to'lov balansi orasidagi farqlar quyidagidir:

- to'lov balansida mamlakatning valyuta tushumlari va to'lovlari o'z ifodasini topadi, hisob balansida esa, davlatning tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha talab va majburiyatlari hisobga olinadi;

- to'lov balansi faqat real tushum va to'lovlarni ifodalaydi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan qarz va majburiyatlarini ham o'z ichiga oladi;

- to'lov balansining hisob-kitob balansida o'z ifodasini top-gan hali «uzilmagan», berilgan va olingan kreditlar hisobga olin-maydi;

- to'lov va hisob-kitob balanslarining oxirgi saldolari-aktiv yoki passiv bo'lishi mohiyati jihatdan mos kelmaydi va qara-ma-qarshidir. Chunki kreditor davlatlarning hisob-kitob balanslari asosan aktiv, to'lov balanslari esa passiv (AQSh, GFR, Yaponiya va boshqalar) bo'lishi mumkin. Qarzdor mamlakatlarda esa passiv hisob-kitob balansi saldosini ba'zi vaqtlarda aktiv to'lov balansi saldo-siga to'g'ri keladi;

- to'lov balansi faqat to'langan eksport va importni o'z ichiga oladi, hisob-kitob balansi esa hali to'lanmagan, kreditga berilgan tovar obortni ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, to'lov va hisob-kitob balanslari orasidagi farq xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi bilan aniqlanadi. E'lon qilinuvchi to'lov balanslari operatsiyalari xususiyatiga ko'ra ikki asosiy bo'limni o'z ichiga oladi:

1 - bo'lim - joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi:

- tashqi savdo operatsiyalaridan tushumlar va savdo balansi;
- xizmatlar (xalqaro yuk tashishlar, fraxt, sug'urta va boshqalar) va notijorat (patentlar bo'yicha hisob-kitoblar, texnik yordam) balansi, investitsiya bo'yicha daromad va to'lovlar.

2 -bo'lim - kapital va kredit harakati balansi (qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar).

Tarixan tashqi savdo xalqaro iqtisodiy aloqalarni olib borish va rivojlantirishning boshlang'ich nuqtasi hisoblangan. Shuning uchun ham, tashqi savdo to'lov balansida asosiy o'rinni egallaydi. Tovarlarini eksport va import qilish jarayoni tashqi savdo bilan-sida o'z ifodasini topadi. Alohida olingan davlatning tashqi savdo balansi aktiv yoki passiv bo'lishi mumkin. Bu hol mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasiga mamlakat-ning jahon bozoridagi mavqeiga, uning eksport qudratiga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi. Ba'zi Yaponiya, Germaniya kabi rivojlan-gan mamlakatlarning tashqi savdo balansi aktiv qoldiqqa ega bo'li-shi bu davlatlarning boshqa xorijiy mamlakatlar zaminida iqtisodining rivojlanishiga asos bo'lmoqda.

Xizmatlar balansi yuklarni yetkazib berish, sug'urtalash, elektron, telegraf, telefon - aloqaning boshqa turlari, xalqaro turizm, tajriba almashish, diplomatik xizmatlar, ilm-madaniyat sohasida anjumanlarni o'tkazish, yarmarka, reklamalar o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar bo'yicha bo'ladigan chet el valyu-tasidagi to'lovlarni va tushumlarni o'z ichiga oladi.

Kapital va kreditlar harakati balansi davlat va xususiy kapitalning kirib kelishi va chiqib ketishi hamda xalqaro kreditlar berish va olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni ifoda qiladi. O'zining muddatligiga qarab kapital va kreditlar oqimi qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Kapital va kredit oqimi balansiga «xatolar va hisobga olin-magan» moddasi birlashtiriladi. U qisqa muddatli kapitalning hisobga olinmagan harakatini ifodalaydi. Valyuta zaxiralari-ning o'zgarishi Markaziy banklarning Xalqaro valyuta operatsiyalarini belgilaydi, ular to'lov balansini tenglashtirish va milliy valyuta kursini ushlab turish bilan bog'liqdir.

To'lov balansining saldosi aniqlanganda, uning moddalari asosiy va balanslovchilariga bo'linadi. Asosiy moddalarga to'lov balansi saldosi-ga ta'sir etadigan va nisbiy mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi:

– joriy operatsiyalar va uzoq muddatli kapital harakati.

Balanslovchi moddalarga mustaqillikka ega bo'lmagan yoki cheklangan mustaqillikka ega operatsiyalar kiradi.

Bular:

– to'lov balansi saldosi-ni tugatish manbalari va vositalari.

– valyuta zaxiralari harakati;

- qisqa muddatli aktivlarning o‘zgarishi;
- xorijiy yordamning ba’zi bir turlari;
- tashqi davlat zayomlari va boshqalar.

Asosiy va balanslovchi moddalarning yakuniy ko‘rsatkichlari bir - birini qoplaydi, ya’ni to‘lov balansi rasman muvozanatlashadi.

Agar to‘lovlar tushumlardan oshsa, taqchillikni qoplash muammosi paydo bo‘ladi. Buning uchun an’anaviy manbalar va usullar, ya’ni zayom va tadbirkorlik kapitalini kiritishdan foydalaniladi. Bu vaqtinchalik usuldir. Chunki qarzdor davlat foiz, dividend va zayom summasini to‘lab berishi lozim.

Passiv saldo balansini qoplashning yangi usuli Markaziy banklarning milliy valyutada beradigan svop kelishuvi bo‘yicha qisqa muddatli kreditidir. To‘lov balansining vaqtinchalik taqchillikni qoplash uchun XVF a‘zo davlatlarga zaxira (shartsiz) kreditini beradi (kvotaning 25% chegarasida).

Rivojlangan davlatlar o‘z to‘lov balansi taqchillikni qoplash uchun bank konsorsiumlari kreditlari, obligatsiyali zayomlardan foydalanadi.

To‘lov balansi taqchillikni vaqtinchalik qoplash usullariga shuningdek «xorijiy yordam» liniyasidan olingan imtiyozli kreditlar kiradi.

To‘lov balansini balanslashning oxirgi usuli bu rasmiy oltin valyuta zaxiralardan foydalanishdir.

To‘lov balansini yakuniy balanslashning asosiy usuliga chet el konvertirlanadigan valyuta zaxirasi kiradi.

XX asrning 70-yillaridan boshlab to‘lov balansi taqchillikni qoplash uchun xorijiy valyutani sotib olishda SDRdan foydalanila boshladi. 1979 yildan boshlab EVT davlatlari bu maqsadda EKYUdan ham foydalanadi. To‘lov balansi taqchillikni qoplashning oxirgi vositasi subsidiya va beg‘araz yordamlar tarzidagi xorijiy yordam hisoblanadi.

To‘lov balansini muvozanatlashning yordamchi usullariga chet el va milliy qimmatli qog‘ozlarni chet el valyutasiga sotish kiradi.

Masalan, AQSh passiv saldoni qoplash maqsadida xazina obligatsiyalarini xorijiy davlatlar Markaziy banklarida saqlaydi.

To‘lov balansini tuzish uslubi

Xalqaro iqtisodiy aloqalar natijasini baholash va ko‘lamini hisoblashga urinishlar XIV asr oxirlariga to‘g‘ri keladi.

1947 yili BMT hujjati sifatida to‘lov balansi sxemasi yaratil-di. U XVFnig to‘lov balansini tuzish shakllari va tamoyillarini ishlab chiqishga asos bo‘ldi. XVF «to‘lov balansi bo‘yicha qo‘llanma» chiqarib rivojlantirishni davom ettirdi. Ular o‘z sxemalarini

universallashtirishga harakat qilishadi, chunki bu rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar balanslarini solishtirish imkonini beradi. Joriy ma'lumotlarni qayta ishlab, XVF ekspertlari aniq-liklar kiritadi, norasmiy ma'lumotlardan foydalanishadi, to'lov balanslari moddalarini qayta guruhlashadi va boshqa ishlarni baja-rishadi. Bu tekshirilayotgan jarayonning ko'lamini to'g'risida fikr yuritish imkonini beradi.

XVF qo'llanmasiga binoan, to'lov balansi moddalarini tasnifi.

A. Joriy operatsiyalar.

- Tovarlar.
- Xizmatlar.
- Investitsiyalardan daromadlar.
- Boshqa xizmatlar va daromadlar.
- Xususiy bir tomonlama o'tkazmalar.
- Rasmiy bir tomonlama o'tkazmalar.

Jami A: joriy operatsiyalar balansi.

V. To'g'ri investitsiyalar va uzoq muddatli kapital

- To'g'ri investitsiyalar.
- Portfel investitsiyalar.
- Boshqa uzoq muddatli kapital.

Jami: A+V (AQShning bazis balansi konsepsiyasiga muvofiq)* *

S. Boshqa uzoq muddatli kapital.

D. Xato va hisobga olmaydigan qismlar.

Jami; A+V+S+D (AQSh likvidlik konsepsiyasiga muvofiq)*

E. Balanslovchi moddalar.

Oltin – valyuta zaxiralarining qayta baholanishi,

SDRning taqsimlanishi va ishlatilishi.

Oltin – valyuta zaxirasi harakati.

1. Caldoni qoplashning favqulotdagi manbalari

2. Xorijiy rasmiy qo'mitalarning valyuta zaxiralarini tashkil etuvchi majburiyatlar.

Jami: A+V+S+D+E+F+G (AQShning bazis balansi konsepsiyasiga muvofiq)*

N. Rezervlarning yakuniy o'zgarishlari.

- Oltin.
- SDR.
- XVF ning zaxira holati.
- Xorijiy valyuta.

- Boshqa talablar.
- XVF kreditlari.

To'lov balansini davlat boshqaruvi talab qiladigan obyektlar-dandir. To'lov balanslari o'z tabiatiga ko'ra, doimiy aktiv va passiv bo'la olmasa ham, ularning o'zgarishi valyuta kursi va kapital oqimi, ayniqsa, «issiq pullar» oqimining beqarorligini kuchaytiradi. Bu o'z navbatida pul muomalasiga, oxir-oqibatda esa iqtisodiyotga sal-biy ta'sir etadi. Bunda to'lov balansini narx boshqaruvi avtomatik jarayoni orqali stixiyali tenglashtirish mexanizmi juda kuchsiz ta'sir etadi. Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblar muvozanatini tiklash maqsadli davlat tashkiliy ishlarini talab qiladi.

Xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatlashtirish masalasi davlat-ning asosiy iqtisodiy maqsadlari qatoriga kiradi (iqtisodiy o'sishni ta'minlash, inflyatsiya va ishsizlikka qarshi kurash bilan birgalikda). To'lov balansini davlat tomonidan boshqarish – to'lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy, shu jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit chora-tad-birlari yig'indisidir. To'lov balansini boshqarishning ko'plab usullari bor: bular xalqaro hisob-kitoblarning valyuta-iqtisodiy ahvoliga muvofiq tashqi iqtisodiy operatsiyalarni rag'batlantiruv-chi yoki chegaralovchi usullardir. To'lov balansini defitsit davlatlar eksportni rag'batlantirish, importni cheklash, chet el kapitalini jalb etish, kapitalning chiqib ketishini cheklash uchun quyidagi-lardan foydalanadi:

Defilyasion siyosat, devalvatsiya, valyuta cheklovlari, moliya va pul-kredit siyosati, to'lov balansiga ta'sir etishning maxsus usullari(uning asosiy moddalarini tashkil etish chog'ida).

Aktiv saldoni to'lov balansida boshqarish bu ortiqcha aktiv saldoni yo'qotishga qaratilgan. Bunda moliyaviy, kredit, valyuta usullari va revalvatsiya importni kengaytirish, eksportni cheklash, kapital eksportini oshirish va importni kamaytirishda qo'lla-niladi. Aktiv saldo tashqi qarzni to'lash, xorijiy davlatlarga kre-dit berish, oltin-valyuta zaxiralarini oshirishda foydalaniladi.

To'lov balanslarini xalqaro usullarda boshqarishga:

- eksport kreditlari shartlarini kelishish;
- ikki tomonlama davlat kreditlari, svop kelishuviga muvofiq Markaziy banklarning milliy valyutadagi qisqa muddatli kreditlari;
- Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlarining (avvalom- bor XVF) kreditlari va boshqalar kiradi.

XVF uslubiga kura, bir tomonlama o'tkazmalarni alohida bir element qilib ko'rsatish qabul qilingan. Bularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat operatsiyalari-boshqa davlatlarga beriladigan iqtisodiy yordam ko'rinishidagi subsidiyalar, davlat nafaqalari, xalqaro tashkilotlarga beriladigan badallar

- xususiy operatsiyalar-ishchi, mutaxassis, qarindoshlarning o'z vataniga qiladigan pulli ko'chirmalari.

Investitsiyadan olinadigan daromadlar harakati, harbiy tusdagi bitimlar va bir tomonlama o'tkazmalarni «ko'rinmas» operatsiyalar deb atashadi, chunki ularning moddiy boyliklar harakatiga hech qanday ta'siri yo'q.

Joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi tarkibiga savdo balansi va «ko'rinmas» operatsiyalar kiradi.

To'lov balansi tuzishning ayrim uslublari davlatning bir tomonlama o'tkazmalarini alohida modda bo'yicha ifoda etishni va uning qoldig'ini joriy operatsiyalar bo'yicha qoldiqqa qo'shmaydi.

Kapital va kreditlar harakati balansida xususiy va davlat kapitalarining olib kelinishi yoki olib ketilishi, olingan yoki berilgan xalqaro kreditlarning o'zaro nisbatlari ifoda etiladi.

O'z iqtisodiy mazmuniga ko'ra, bu operatsiyalar 2 kategoriyaga bo'linadi: tadbirkorlik va ssuda kapitalining xalqaro harakati.

XVF qo'llanmasiga binoan to'lov balansi moddalari klassifikatsiyasi.

A. Joriy operatsiyalar

Tovarlar

Xizmatlar

Investitsiyalardan daromadlar

Boshqa xizmatlar va daromadlar

Xususiy bir tomonlama utkazmalar

Rasmiy bir tomonlama utkazmalar

Jami A: joriy operatsiyalar balansi.

V. To'g'ri investitsiyalar va uzoq muddatli kapital

To'g'ri investitsiyalar

Portfel investitsiyalar

Boshqa uzoq muddatli kapital

Jami: A+V (AQShning bazis balansi konseptsiyasigamuvofik)* *

S. Boshqa uzoq muddatli kapital.

D. Xato va hisobga olmaydigan qismlar

Jami; A+V+S+D (AQSh likvidlik konseptsiyasiga muvofik)*

E. Balanslovchi moddalar.

Oltin -valyuta rezervlarining qayta baholanishi,
SDRning taksimlanishi va ishlatilishi..

Oltin -valyuta rezervi harakati.

F. Caldoni koplashning favkulotdagi manbalari

G. Xorijiy rasmiy kumitalarning valyuta rezervlarini tashqil etuvchi majburiyatlar.

Jami: $A+V+S+D+E+F+G$ (AQShning bazis balansi konseptsiyasiga muvofik)*

Rezervlarning yakuniy o'zgarishlari.

Oltin

SDR

XVF ning rezerv holati

Xorijiy valyuta

Boshqa talablar

XVF kreditlari

Xalqaro valyuta fondining ko'rsatmasiga asosan ko'pgina davlatlar to'lov balansini ikki asosiy yunalish bo'yicha: joriy operatsiyalar balansi va kapital bilan moliyaviy operatsiyalar (kapital harakati) balansini tuzadilar. Bu balanslar aktiv yoki passiv soldo bilan yakunlanishi mumkin.

Joriy operatsiyalar balansi – tovarlar, xizmatlar, joriy transfertlar va daromadlar bo'yicha tashqi iqtisodiy alokalar bo'yicha valyuta tushumi va xarajati o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi. Bu balansning ijobiy (aktiv) qoldig'i mamlakatning boshqa mamlakat uchun kreditlar ekanligini, passiv yoki salbiy qoldiq mamlakatlarning boshqa mamlakatlardan qarzdor ekanligini kurdi.

20.9.1-jadval

Joriy operatsiyalar balansi

Tushum	Chiqim
1. Tovarlar va xizmatlar eksporti	1. Tovarlar va xizmatlar importi
2. Transfertlar:	2. Transfertlar:
- chet eldagi investitsiyalardan tushum	- mamlakatdagi chet el investitsiyasidan kelgan daromadlarning tulanishi
- mazkur davlatdagi chet el fuqarolarga to'lovlar (pensiya, aliment, sovgalar, pul o'tkazmalari va b.)	- chet elliklarga transfert to'lovlari
3. CHet eldan moliyaviy yordam	- rezidentlarning chet eldan aktivlar sotib olinishi
	3. CHet elga moliyaviy yordam
Joriy operatsiyalar qoldig'i +	Joriy operatsiyalar qoldig'i -

Joriy operatsiyalari balansi savdo balansi, xizmatlar balansi, joriy transfert to'lovlar balansi, chetdan tushum kabilarni o'z ichiga oladi.

Savdo balansi tovarlar eksporti va importini o'zida ifodalab yil oxirida ijobiy yoki salbiy koldiqqa ega bo'ldi. Balansni tuzganda eksport «+» belgisi bilan import «-» belgisi bilan ifodalanadi va «+» mamlakatga valyuta kelib tushushini «-» mamlakatdan valyuta chikib ketishini ifodalaydi. Boshqacha kilib aytganda savdo balansidan eksport kamchilik olishi to'g'risida ma'lumot olish mumkin.

To'lov balanslari operatsiyalari xususiyatiga ko'ra ikki asosiy bo'limni o'z ichiga oladi:

1 - bo'lim - joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi:

tashqi savdo operatsiyalaridan tushumlar va savdo balansi;

xizmatlar (xalqaro yuk tashishlar, fraxt, sug'urta va boshqalar) va notijorat (patentlar bo'yicha hisob-kitoblar, texnik erdam) balansi, investitsiya bo'yicha daromad va to'lovlar.

2 - bo'lim - kapital va kredit harakati balansi (qiska va uzoq muddatli operatsiyalar).

20.9.2-jadval

AQSh to'lov balansi

		Kirim (+) yoki eksport	Chiqim (-) yoki import	Sof aktiv yoki passiv
	Joriy operatsiyalar hisobi			
	Tovarlar	+125	-205	-80
	Salbiy savdo balansining qoldig'i			
	Investitsiyalar va kapital harakati			
	Investitsiyalardan daromadlar (dividendlar va daromadlar)	+17	-10	+7
	o'tkazishlar			-82
	Joriy operatsiyalar bo'yicha balansining qoldig'i			
	o'tkazmalari	+1	-8	-7
	Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+53		+53
	Kapital harakati balansining qoldig'i	+58		+58
	Joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansining qoldig'i			-29
III	Resmiy rezervlar (oltingin, SDR, XVF dagi rezervlar)	+29		+29

Savdo balansi

*Tarixiy nuqtayi nazardan olib qaraganda, tashqi savdo- xalkaro iqtisodiy munosabatlarning ilk ko'rinishi bo'lib milliy xo'jaliklarning jahon hamjamiyatiga aloqasini ifodalaydi. Xalqaro savdo orqali dunyoda mehnat taqsimotiga binoan mamlakat istiqboli belgilab beriladi. Tashqi savdo ko'rsatkichlari to'lov balansida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tovarlar eksporti va importi ko'rsatkichlari savdo balansining asosini tashkil etadi.*¹⁷¹

To'lov va hisob-kitob balanslari o'rtasidagi farq ushbu mamlakatning xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanganlik darajasini anglatadi. Bu mamlakatning majburiyatlari va talablari o'rtasidagi uzilish hisobidan vujudga keladi. Bunga esa qator ijtimoiy-iqtisodiy obyektiv va subyektiv sabalar mavjud.

To'lov balansining sal'dosi muhim ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Uning miqdori yalpi ichki mahsulot va milliy daromad hisob-kitobiga kiritiladi, valyutaning holatiga, ichki hamda tashqi siyosatni olib borish vositalarining tanloviga ta'sir etadi. Bundan to'lov balansi sal'dosini o'lchash paytidagi eng muhim muammo sifatida moddalarni asosiy yoki balanslovchi moddalarga tasniflash muammosi maydonga chiqadi.

To'lov balansi sal'dosi tushunchasi operatsiyalar ma'lum bir to'plamining balans yakuniga aloqadordir. Ushbu tushuncha prinsipial xarakterga egadir. To'lov balansining aktivligi yoki passivligi ko'rsatkichi doim muvozanatda bo'lgan yalpi to'lov balansining xarakteristikasi sifatida qabul qilinishi kerak emas. To'lov balansi sal'dosining ko'rsatkichi tuzilmaviy bo'lib hisoblanadi. Uning kattakichikligi birinchi navbatda ushbu moddalar yakunini ifodalovchi moddalar tanloviga bog'liq. Bunday tanlov o'z holicha bo'lishi kerak emas. U ma'lum bir maqsadga bo'ysungan va o'zida taalluqli tahliliy yondashuvni aks ettirmoqi lozim.

To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar:

- a) Mamlakatlar iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining notekisligi, xalqaro raqobat.
- b) Iqtisodiyotning siklli tebranishlari.
- v) Davlatning xorijdagi xarajatlarining o'sishi.
- g) Iqtisodiyotning militarizatsiyasi va harbiy xarajatlar.
- d) Xalqaro moliyaviy bog'liqlikning kuchayishi.
- e) Xalqaro savdodagi o'zgarishlar.
- j) To'lov balansiga valyuta-moliyaviy omillarining ta'siri.

¹⁷¹ Fredric S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. P.505.

z) inflyatsiyaning to'lov balansiga salbiy ta'siri.

i) Favqulodda holatlar

To'lov balansini muvofiqlashtirishning asosiy usullari:

a) rasmiy oltin-valyuta zaxiralari;

b) davlat byudjeti orqali qayta taqsimlangan milliy daromad;

v) kapitalning eksportyori, kreditori, kafili, qarz oluvchisi sifatida davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarda bevosita ishtirok etishi;

g) me'yoriy aktlar va davlat nazorat organlari yordamida tashqi iqtisodiy operatsiyalarni cheklash.

Quyidagi tayanch so'zlarni ta'riflang

1. CHet el valyutasi.

2. Xalqaro valyuta tizimi.

3. Jahon valyuta tizimi.

4. Valyuta savati.

5. SDR.

6. EK YU.

7. yevro.

8. Valyuta tavakkalichiligi.

9. Valyuta chegaralari.

10. Valyuta tengligi.

11. Xalqaro valyuta bozori.

12. Zaxiradagi valyuta.

13. Eksport operatsiyasi.

14. Import operatsiyasi.

Mavzuga oid savollar

1 Valyuta tizimining asosiy elementlari.

2. Yamayka valyuta tizimining asosi nima?

3. Parij valyuta tizimini asosi nima?

4. yevrovalyuta tizimining tashkil topishi?

5. Xalqaro valyuta fondiga izoh baring.

6. Nima maqsadda yevro muomalaga kiritildi?

7. Xalqaro valyuta tizimining elementlari.

XXI BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI

21.1. Xalqaro moliya tashkilotlariga umumiy tavsif va ularning turlari

Xalqaro moliya tashkiloti – bu bir va undan ortiq mamlakat tomonidan tashkil etilgan va xalqaro huquq talablariga bo‘ysinuvchi moliya muassasasidir. Boshqa bir xalqaro muassasalar va tashkilotlar XMTning aksiyadorlarini tashkil etsada, odatda, uning egasi milliy hukumatlar hisoblanadi. Eng keng tarqalgan XMT turi - turli millatli moliya tashkilotlari hisoblanadi, lekin XMT hisoblanuvchi ikki mamlakat birgalikda tuzgan moliya tashkilotlari ham mavjud. Eng mashhur XMT tashkilotlari 2-Jahon Urushidan keyin tashkil etilgan bo‘lib, ularning asosiy maqsadi Yevropani qayta qurishda ko‘mak berish va jahon moliya tizimini boshqarishdagi xalqaro hamkorlik mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan edi.

Turlari

Ko‘p tomonli (ikkidan ortiq davlat ishtirokida tuzilgan) rivojlanish banki (MDB) bir qancha mamlakatlar tomonidan tashkil etilgan muassasa bo‘lib, rivojlantirish maqsadida moliyaviy va professional maslahatlar beradi. MDB rivojlangan *donor mamlakatlar* va rivojlanayotgan *qarz oluvchi mamlakatlar* ishtirokida yirik a‘zolar ko‘lamiga ega. MDB bozor qiymatida uzoq muddatli qarzlar shaklida, bozor qiymatidan past narxda juda uzoq muddatli qarzlar (kreditlar) shaklida hamda grantlar shaklida loyihalarni moliyalashtiradi.

Quyidagilar asosiy MDB tashkilotlari hisoblanadi:

- Jahon Banki
- Xalqaro Qishloq xo‘jaligi Taraqqiyoti Fondi (IFAD)
- Yevropa Investitsiya Banki (EIB)
- Islom Taraqqiyot Banki (IsDB)
- Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB)
- Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (EBRD)
- CAF – Lotin Amerikasi Taraqqiyot Banki (CAF)
- Inter-Amerika Taraqqiyot Banki Guruhi (IDB, IADB)
- Afrika Taraqqiyot Banki (AfDB)

- Osiyo Infratuzilma Investitsiya Banki (AIIB)

Shuningdek, yana bir qancha sub-mintaqaviy ko'p tomonlama rivojlanish banklari mavjud. Ularning a'zolik ko'lami, odatda, faqatgina qarz oluvchi davlatlar bilan cheklanadi. Ya'ni banklar xalqaro kapital bozorlaridan qarz olib, a'zo davlatlarga taqdim etishadi. Chunki bu a'zo davlatlarning o'zi yakka holda qarzni olganiga nisbatan birmuncha arzon narxda tushadi va qarzni to'lab berish uchun javobgarlikni taqsimlaydi. Bunday banklarga quyidagilar kiradi:

- Karib Taraqqiyot Banki (CDB)
- Markaziy Amerika Iqtisodiy Integratsion Banki (CABEI)
- Sharqiy Afrika Taraqqiyot Banki (EADB)
- G'arbiy Afrika Taraqqiyot Banki (BOAD)
- Qora Dengiz Savdo va Taraqqiyot Banki (BSTDB)
- Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti Savdo va Taraqqiyot Banki (ETDB)
- Yevrosiyo Taraqqiyot Banki (EDB)
- Yangi Taraqqiyot Banki (NDB) (oldingi BRICS Taraqqiyot Banki)

Bundan tashqari, bir qancha ko'p tomonlama moliyaviy muassasalar (MFI) ham mavjud. MFI xuddi MDB ga o'xshash tashkilotlardir, lekin ular yanada chegaralangan a'zolik ko'lami va faqatgina ma'lum loyihalarni moliyalashtirishiga ko'ra farq qiladi. Ular:

- Yevropa Kommissiyasi (EC)
- Xalqaro Immunizatsiya Moliya liniyasi (IFFIm)
- Xalqaro Qishloq xo'jaligi Taraqqiyoti Fondi (IFAD)
- Nordic Investitsiya Banki (NIB)
- OPEK Xalqaro Taraqqiyot Fondi (OFID)
- Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun Golland Moliya Kompaniyasi (FMO)
- Jahon Investitsiya Banki (IIB)
- Afrika Iqtisodiy Taraqqiyoti Arab Banki (BADEA)

Bretton Woods tashkilotlari

Eng mashhur xalqaro moliya muassasalari (IFI) 2-Jahon Urushidan so'ng Yevropani qayta qurishda ko'mak berish va jahon moliya tizimini boshqarishdagi xalqaro hamkorlik mexanizmlarini ishlab chiqishni ta'minlash maqsadida tashkil etilgan. Ularga Jahon Banki, Xalqaro Valyuta Fondi (IMF) va Xalqaro Moliya Korporatsiyasi kiradi. Bugungi kunda eng yirik IFI Yevropa Investitsiya Banki bo'lib, 2011-yilda jami bo'lib dunyo bo'yicha 61 milliard yevrolik loyihalarni moliyalashtirgan.

Mintaqaviy taraqqiyot banklari

Mintaqaviy taraqqiyot banklari bir nechta mintaqaviy muassasalardan tashkil topgan bo'lib, ular Jahon Banki Guruhi kabi faoliyat yuritadilar, lekin faqatgina ma'lum mintaqalarga asosiy e'tibor qaratgan holda. Ushbu banklarning eng taniqlilari Birlashgan Millatlar Tashkilotining mintaqaviy guruhlariga deyarli mos bo'lgan mintaqalarni qamrab oladi, ular tarkibiga Inter-Amerika Taraqqiyot Banki, Osiyo Taraqqiyot Banki, Afrika Taraqqiyot Banki, Markaziy Amerika Iqtisodiy Integratsion Banki hamda Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki kabilar biradi. Islom Taraqqiyot Banki yetakchi banklardan biri hisoblanadi. Ushbu bank a'zolik ko'lami bo'yicha Jahon Bankidan keyin turuvchi yagona ko'p tomonlama taraqqiyot banki hisoblanadi. Osiyo, Afrika, Yevropa va Lotin Amerikasi qit'alari bo'ylab 56ta a'zo mamlakatga ega.

Ikki tomonlama taraqqiyot banklari va agentliklari

Ikki tomonlama taraqqiyot banki bitta alohida mamlakat tomonidan tashkil etilgan, rivojlanayotgan mamlakatlar va ularning bozorlarini shakllantirish loyihalarini moliyalashtirish maqsadida tuzilgan moliyaviy muassasadir. Ularga misol qilib quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- Niderlandiya Taraqqiyot Moliya Kompaniyasi FMO, bosh offisi Gaagada joylashgan; dunyo bo'yicha eng yirik ikki tomonlama taraqqiyot banklaridan biridir.

- DEG – Germaniya Investitsiya Korporatsiyasi yoki Deutsche Investitions-und Entwicklungsgesellschaft, bosh offisi - Köln, Germaniya

- Fransiya Taraqqiyot Agentligi va Caisse des dépôts – 1816-yilda tashkil etilgan, ikkala tashkilot ham Paris, Fransiyada bosh offisi mavjud.

Boshqa mintaqaviy moliyaviy muassasalar

Qo'shni mamlakatlarning o'zaro birlashgan holda umumiy ahamiyatga ega bo'lgan sohalarni moliyalashtirish maqsadida tuzilgan moliyaviy muassasalaridir. Ularning ko'chiligi Markaziy banklar, taraqqiyot va investitsiya banklaridir.

21.2. Xalqaro Valyuta Fondi va uning xalqaro valyuta-kredit munosabatlaridagi faoliyati

Xalqaro Valyuta Fondi – bu davlatlarga kredit beruvchi, jahon valyuta tizimining faoliyat yuritishi uchun tamoyillar ishlab chiqaruvchi, xalqaro valyuta - kredit va moliyaviy munosabatlarni xalqaro boshqarishni amalga oshiruvchi xalqaro institutdir.

Xalqaro Valyuta Fondiga a'zo bo'lgan mamlakatlar boshqa a'zolari boshqa davlatlarning valyutalariga nisbatan milliy valyutasining qiymatini aniqlashda qo'llayotgan mexanizmi haqida ma'lumot berishi, milliy valyutasini chet el valyutasiga ayirboshlashda cheklovlar qo'llashdan saqlashi hamda Xalqaro Valyuta Fondiga kiruvchi barcha davlatlar hamjamiyatining milliy boyligi va holatining o'sishiga asoslangan iqtisodiy siyosatni o'tkazishi lozim. Oldin aytilganidek, Xalqaro Valyuta Fondi o'z a'zolarini bu qoidalarga rioya etmasliklariga majburlay olmaydi, ammo tashkilot a'zo-davlatlari ixtiyoriy ravishda rozi bo'lgan qonun-qoidalarga rioya etishlariga erishish uchun, ularga ma'naviy bosim o'tkazishi mumkin. Bunda, Xalqaro Valyuta Fondi, so'zsiz, undan kredit olgan mamlakatga kuchli ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar davlat doimiy ravishda Xalqaro Valyuta Fondi oldidagi majburiyatlarini bajarmasa, qolgan a'zo-davlatlar Xalqaro Valyuta Fondi orqali jinoyatchi-davlatdan kredit olish huquqini olib tashlashlari, yoki eng so'ngi chora sifatida davlatga tashkilotdan chiqib ketish taklifi bilan chiqishlari mumkin. Ammo, odatda, davlat Xalqaro Valyuta Fondining umumiy muammolarini birgalikda echishga intiladi (aks holda u tashkilotga a'zo bo'lmagan bo'lar edi) va har qanday bajarilmagan majburiyat a'zo-davlat tomonidan bartaraf qila olmagan omillar bilan tushuntiriladi.

Turli davrlarda a'zo mamlakatlar Xalqaro Valyuta Fondi oldiga jahonda yuzaga kelgan vaziyatdan kelib chiquvchi turli masalalarni qo'yishgan va tashkilot o'z huquqlari doirasida bu muammolarni echishda mahorat ko'rsatgan. Hozirgi davrda a'zo mamlakatlar Xalqaro Valyuta Fondi oldiga bir qator majburiyatlarni qo'yganlar: milliy valyutalarning ayirboshlanishining umumiy tizimi ustidan nazorat olib borish, a'zo-davlatlarga tizim doirasida yanada chuqurroq hamkorlik qilish imkoniyatlarni yaratish uchun iqtisodiyotni qaytadan qurishga kredit berish, shuningdek, boshqa xizmatlar: texnik yordam ko'rsatish, kadrlardan haqiqiy professionallarni tayyorlashda ko'maklashish va boshqalar.

Xalqaro Valyuta Fondi quyidagi maqsadlar amalga oshirish yo'lida faoliyat olib boradi:

- valyuta siyosati sohasida xalqaro hamkorlikni kuchaytirish;
- valyuta siyosati sohasida balanslashtirilgan o'sishga ko'maklashish;
- yuqori darajadagi bandlik va real daromadlarni qo'lla-quvvatlash va stimullashtirish uchun jahon savdosining balanslashtirilgan o'sishini

mustahkamlash, iqtisodiy siyosatning bosh maqsadi sifatida barcha a'zo-davlatlarning ishlab chiqarish potensialini rivojlantirish;

- valyutalar barqarorligini ushlab turish va a'zo-davlatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarini tartiblashtirish, shuningdek, valyutalar devalvatsiyasiga to'sqinlik qilish;

- ko'p tomonlamali to'lov tizimini yaratishda qatnashish, shuningdek, valyutalar transfertidagi chegaralarni olib tashlash;

- a'zo-davlatlarning balanslashtirilmagan to'lov balanslarining likvidatsiyasi uchun mablag' taklif qilish.

Bu masalalarni echish uchun Xalqaro Valyuta Fondi tamoyil va funksiyalar ishlab chiqdi:

- boshqarishdan bosh tortish maqsadida xalqaro valyuta tizimi yoki valyuta kursi bilan manipulyatsiyani ta'qiqlash;

- valyuta inqirozini tugatish uchun valyuta bozorlarida intervensiya o'tkazishning majburiyligi;

- har bir mamlakat uchun o'z siyosatida hamkorining manfaatlari intervensiyasini hisobga olish majburiyligi.

Xalqaro Valyuta Fondining quyidagi funksiyalari mavjud:

- kelishilgan tartib qoidalar kodeksiga amal qilish (xalqaro valyuta siyosati va davlatlararo to'lov oboroti sohasidagi hamkorlik);

- to'lov balansi taqchilligini bartaraf etish uchun moliyaviy yordam berish;

- maslahatlar berish va hamkorlik qilish.

Xalqaro Valyuta Fondi faoliyatining asosiy yo'nalishlariga a'zo bo'lib ular to'lov balanslarini hamda tashqi qarularni nazorat qilish ham kira. Xalqaro Valyuta Fondining MBRR, PROON, Parij va London klublari ular bilan o'zaro munosabati kengaymoqda.

To'lov balansi va tashqi qarzlarni nazorat qilish sohasida Xalqaro Valyuta Fondi a'zo bo'lib ularga o'z iqtisodiyot siyosatlarida ma'lum o'zgartirishlar kiritish sharti bilan kreditlar ajratadi. Kredit olishdan oldin qarzdor davlat Fond bilan moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturini kelishadi, valyuta mablag'larini berish shu dasturning bajarilishiga bog'liq holda qoladi.

Xalqaro Valyuta Fondi bilan bunday dastur va shartnomalarning mavjudligiga odatda davlatlarning to'lovga qobiliyati to'g'risidagi xalqaro guvohnom sifatida qaraladi.

Xalqaro Valyuta Fondi qarzlarni nazorat qilish sohasida Jahon Banki bilan o'zaro faol hamkorlik qilmoqda.

Xalqaro Valyuta Fondi ning boshqaruvi shartnoma moddalariga mos holda amalga oishiriladi. Xalqaro Valyuta Fondining boshqaruv

strukturasiga Boshqaruv Kengashi, Vaqtinchalik Komitet, Rivojlantirish Komiteti, Ijro yetuvchi Kengash, Boshqaruvchi hamda xodimlar kiradi.

Boshqaruv Kengashi – Xalqaro Valyuta Fondining oliy boshqaruv organi hisoblanib, unga har bir davlatdan bittadan 5 yilga tayinlanadigan boshqaruvchi va ularning o‘rinbosarlari kiradi. Odatda boshqaruvchi va ularning o‘rinbosarlari moliya vazirlari yoki Markaziy banklarning boshqaruvchilari bo‘lgani uchun, ular o‘z hukumatlari nomidan ish yurita oladilar. Boshqaruv Kengashi yilda bir marta sessiya o‘tkazadi, ammo pochta orqali ovoz berish yo‘li bilan qarorlar qabul qilish ham mumkin. Vaqtinchalik Komitet Boshqaruv Kengashi a‘zolariga xalqaro valyuta tizimini shakllantirish bo‘yicha masalalar borasida maslahatlar bersa, Xalqaro Valyuta Fondi va Jahon bankinging qo‘shma komiteti kambag‘al davlatlarning ehtiyojlari to‘g‘risida ularga ma‘lumot beradi.

Vaqtinchalik Komitet – Ijro etuvchi kengashning qarorlarini bajaradi. Xalqaro Valyuta Fondi ning boshqaruvchilari, vazirlari yoki boshqa rasmiy shaxslardan tashkil topadi (24 kishidan). Vaqtinchalik Komitet yilda ikki marta yiqiladi va Boshqaruv Kengashi oldida xalqaro valyuta tizimining shakllantirilishi va boshqarilishi to‘g‘risida hisobot beradi, shuningdek, shartnoma moddalariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflar bilan chiqadi.

Rivojlantirish Komiteti ham 24 kishidan: Xalqaro Valyuta Fondi boshqaruvchilari, vazirlari yoki rasmiy shaxslardan tashkil topadi, Xalqaro Valyuta Fondining Boshqaruv Kengashi oldida hisobotlar beradi va yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatadi.

Ijro etuvchi kengash – Xalqaro Valyuta Fondining muhim bo‘qini bo‘lib, kengash operatsion va administrativ xarakterdagi masalalarni ko‘radi, shuningdek, a‘zo-davlatlarga nisbatan Fondning siyosatiga doir masalalar bilan shug‘ullanadi. Ijro etuvchi kengash tarkibiga 24 direktor kiradi, ularning haftada kamida 3 marta rasmiy uchrashuvi bo‘lib o‘tadi. Kengash direktorlari Boshqaruv kengashi orqali a‘zo-davlatlar tomonidan oilb borilayotgan siyosatni kuzatib boradilar. Hozirgi kunda ijroiya direktorlaridan 8 tasi Itadan davlat nomidan ish olib boradi: Germaniya, Xitoy, Rossiya, Saudiya Arabistoni, qo‘shma qirollik, qo‘shma shtatlar, Fransiya va Yaponiya. qolgan 16 ta ijroiya direktorlari mamlakatlar guruhi nomidan ish yuritadi. Ijro etuvchi kengash kamdankam hollarda qarorlarni rasmiy ovoz berish yo‘li bilan qabul qiladi, buning o‘rniga a‘zolar pozitsiyasining to‘liq roziligini ta‘minlashga harakat qilinadi, bunda muhim masalalar bo‘yicha fikrlar to‘qnashuvining minimal darajasiga hamda qabul qilib bo‘lingan qarorlarga umumiy tarzda rozi bo‘lishga erishiladi.

Boshqaruvchi – Ijro etuvchi kengash tomonidan saylanadi hamda Ijro etuvchi kengashni boshqaradi va tashkilotning bosh personalisi hisoblanadi. Ijro etuvchi kengash boshqaruvi ostida boshqaruvchi Xalqaro Valyuta Fondining kundalik faoliyatiga javob beradi. Boshqaruvchi 5 yilga tayinlanadi va keyingi muddatga yana qayta saylanishi mumkin. Haftasiga kamida 3 marta 24 ijro direktorlari ning rasmiy Boshqaruv Kengashi orqali qabul qilingan siyosatining olib borilishini nazorat qiladilar.

Hozirgi kunda 8 ijro direktori 1 tadan davlatga ma'sul: Germaniya, Xitoy, Rossiya, Saudiya Arabiston, Qo'shma Qirollik, AQSh, Fransiya va Yaponiya. Boshqa 16 ijro direktori esa qolgan davlatlardan tuzilgan guruhlariga ma'sul.

Xalqaro Valyuta Fondi "Bretton Woods" shartnomasiga kora davlatlar to'lov balansidagi muamolarni yechishga yordam berish va qat'iy o'rnatilgan davlatlar o'rtasidagi foiz siyosatini belgilashga yordam berish maqsadida tuzilgan. 1971 yilda Bretton Woods ning qat'iy o'rnatilgan almashinuv kursi tugatilgandan keyin XVF yangi qonunlarni qabul qildi.

XVF ga azo mamlakatlar bir birlari uchun malumot yig'uvchi hamda texnik yordam beruvchi mamlakatlar bo'lgan. Shunga qaramay XVF o'zining qat'iy belgilangan almashinuv kursini oshirishga uzoq vaqt mobaynida harakat qilmadi, uning xalqaro qarz beruvchi sifatidagi o'rni ko'proq muhim bo'lib boraverdi. Ayniqsa uchinchi Jahon qarz inqirozi davrida yani 1980 yillarda XVF ning qarz beruvchi sifatidagi roli birinchi bo'lib paydo bo'lgan va XVF rivojlanayotgan mamlakatlarning qarzlarni qaytarishga ko'maklashgan. Mexicodagi 1994-1995 va sharqiy Osiyodagi 1997-1998 yillardagi moliyaviy inqiroz bu davlatlarni moliyaviy inqirozdan chiqish maqsadida XVF dan katta miqdorda qarz olishga sabab bo'ldi. Buning natijasida ular inqirozni boshqa mamlakatlarga yuyilshini oldini olib qoldilar. Shundan keyin 2010 yilda boshlangan inqiroz Gretsiya, Irlandiya va Portugaliya mamlakatlari uchun o'z davlat qarzlariidan qutilish maqsadida katta miqdorda XVF didqan qarz olishni taqazao qildi. Va nihoyat XVFning Xalqaro qarz beruvchi sifatidagi oxirgi va muhim roli bu mamlakatlarni inqirozdan saqlab qolish.

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotidagi mamlakatlarning Markaziy banklari shuning uchun ham oxirgi qarz beruvchi vazifasini muvofaqiyatli bajarishi uchun har doim kam imkoniyati bo'ladi. Biroqbuni ta'minlashning yagona yo'li sifatida likvidlikni keltirish mumkin, va milliy valyutani barqarorligiga yordam beruvchi omillar

va to'lov balansini mustahkamlashni kiritishimiz mumkin, qolaversa Xalqaro qarz beruvchi sifatidagi yana bir vazifa bu bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar milliy valyutasini keng mamlakat bo'ylab yoyilishiga va uni barqarorligini ta'minlashga yo'rdam beradi chunki buni mamlakat ichida yakka tartibda moliyaviy qo'llab quvvatlashsiz hakl etib bo'lmaydi, Chunki Meksikadagi 1994 yilgi inqirozda XVF va boshqa moliya institutlari oxirgi qarz beruvchi vazifasini bajarib mamlakat iqtisodiyotini yo'qotishlardan saqlab qolib barqarorligini ta'minlagan.

Xalqaro tashkilotlar uchun vujudga kelayotgan muammolardan biri XMT oxirgi kreditor vazifasini bajarmoqda. Agar u kredit olayotgan davlatga yordam bera olmasa bu mamlakatda riskning kuchayishi va siyosiy niobarqarorlikka ham olib kelishi mumkin. Inqiroz bo'layotgan davlatdagi siyosat bu muammolarni amalga oshirishi mumkin. Shuningdek bunda xalqaro kredit beruvchilar oxirgi boshqichdagi hisoblanadi. Ular XMTning saqlab qolishiga umid qiladilar. Bunday holatlar 1995-yilgi Meksikada bo'lgan inqiroz davrida va Osiyo inqirozi davrida Indoneziyada kuzatilgan.

XVF shuningdek sharqiy osiyo mamlakatlariga nisbatan qattiq siyosat qo'llab, iqtisodiy inqiroz davrida moliyaviy sektorda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan mikroiqtisodiy siyosat o'rnida makroiqtisodiy siyosat yuritganlikda ham tanqid qilingan. Ushbu dasturlar asosan rivojlanayotgan mamlakatlarning XVF talablariga mos kelishi uchun ishlab chiqilgandi. XVF dasturlari mikro iqtisodiy siyosatda moliyaviy sektorda XVFning samarali tizimni yaratishda yordam qo'lini cho'zish ehtimolini kuchaytiradi.

Tarixan ma'lumki, so'ngi chora sifatida beriladigan kreditlar qanchalik erta berilsa, ularning summasi shunchalik kam bo'ladi. Ushbu fikrga 1987-yil 19-oktabrda kapital bozoridagi inqiroz yaqqol misol bo'la oladi. Kun oxiriga kelib, qimmatli qog'ozlarni sotish bilan shug'ullanadigan firma va mijozlarning hisob raqamlariga xizmat ko'rsatish uchun bir necha milliard dollar kerak bo'ldi. Ushbu misli ko'rilmagan holatda banklar ularga kredit berishga unchalik shoshilmadi. So'ngi instansiya sifatida chiquvchi XVF kreditga ta'minot sifatida Federal rezerv qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi firma qarz, banklar likvidligini ta'minlashini bildirdi. Ushbu holatdan shu xulosa qilinadiki, Federal rezerv tizimining o'z vaqtida aralashuvi kapital bozoridagi halokatning iqtisodiyotga sezilmas ta'sir ko'rsatishiga erishildi, Federal rezerv tizimi bo'yniga olgan likvidlik esa unchalik ham katta miqdorda emas edi.

Federal rezerv tizimi o'sha kuni o'zi so'ngi instansiyadagi kreditor bo'lishi mumkin edi. XVFGa rivojlanayotgan mamlakatlarda inqiroz sharoitida ta'minotni aniqlashga ko'p vaqt talab etilishi mumkin. XVFn tashkil etilayotganda, u faqat mamlakat to'lov balansida inqiroz sodir bo'lgandagina kredit berilishi ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari kreditlash shartlari hukumat bilan muzokaralarda aniqlashtiriladi. Ko'rinib turibdiki XVF tomonidan kredit ajratilishi uchun bir necha oy muddat o'tib ketadi.

Ushbu muddatga kelib, inqiroz anchagina chuqurlashadi va uni bartaraf etish uchun tanada ko'p mablag' talab etadi, bunda jamg'arma resurslaridan oshib ketish holatlari bo'lgan. Markaziy banklarning XVFDan ko'ra tezroq kredit berishiga yana bir sabab, ularda oldindan kelishilgan holatlar mavjud bo'ladi.

Qarzdor bunday banklar tegishli nazorat sifatida sharoitlar, javob yoki past byudjet kamomadini ushlab, agar tez mavjud mablag'larni: avans mablag'larini boshqarish qobiliyatini saqlab qolish uchun likvidlik tez ta'minlash uchun ehtiyoj oxirgi chora harakat qarz beruvchi uchun bir xil talablarini ko'rsatadi.

XVFning kreditlash amaliyotidagi yuqorida sanab o'tilgan kamchiliklar, rivojlanayotgan mamlakatlarning XVF bilan munosabatlardan uzoqlashuviga olib keldi. Mamlakatlar qattiq iqtisodiyotning dasturlari talablarini bajarishni istashmadi, shuningdek ular XVFn inqiroz davridagi mablag'larni taqsimlashdagi ushlanib qolishlardan norozi edi.

Mamlakatlar XVFGa alternativ sifatida, o'zlari savdo balansidagi muammolarni bartaraf etish uchun turli xalqaro rezervlar yarata boshladi. Shundan keyin XVFn kreditlash miqdori past darajalarga tushib ketdi, hattoki o'z operatsiyalaridan daromad olmaslik holati ham bo'ldi, chunki kreditlash foizlari boshqa daromad keltirmay qo'ygandi. Jahon moliyaviy inqirozi davriga qadar XVF hech qanday ahamiyatga ega bo'lmay qolish riskiga uchradi.

Jahon iqtisodiy inqirozi XVFGa so'ngi instansiya sifatida xalqaro kredit beruvchi rolini qaytardi, bu fikr quyidagi, "Jahon moliyaviy inqirozi va XVF" matnida keltirilgan.

Jahon moliyaviy inqirozi va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi

Rivojlanayotgan bozorli mamlakatlardagi moliyaviy institutlar past sifatli ipoteka kreditlari ta'sirining cheklanganligi, ipoteka inqirozining boshlang'ich bosqichida ularning iqtisodiyotiga sezilmaydigan ta'sir ko'rsatdi. 2008-yilning oktabrida moliyaviy inqiriz eng xavfli darajasiga yetdi, ko'plab rivojlanayotgan bozorli mamlakatlar, jumladan Islandiya va sobiq kommunistik davlatlar o'z mahalliy banklarini bosim ostiga qo'yibgina qolmay, davlatlarning milliy alyutasining ham qadrsizlanishiga olib keldi.

Hozirda XVFning so'ngi xalqaro kreditor sifatidagi roli ahamiyati ortmoqda. Shunda, Oktabr oyining oxirida XVF Vengriyaga 25 milliard AQSh dollari, Ukrainaga 16.5 milliard AQSh dollari va Islandiyaga 2 milliard AQSh dollari miqdorida kredit ajratdi. Ushbu kreditlar mamlakatlarga o'z moliyaviy tuzilmalarini tartibga solish maqsadida ajratilgan edi.

XVF boshqaruvchi direktori Dominique Straus-Khan quyidagi fikrlarni aytib o'tgan edi, "noodatiy vaziyatlar noodatiy usullarni talab qiladi", shunga ko'ra mamlakatlarga berilgan kreditlarni inqiroz davrida qaytib olish uchun yangicha turdagi qarz berishni topish lozim edi. Shunga ko'ra 2008-yil oktabri oxirida XVF yangi turdagi Qisqa muddatli likvidlik xizmatini joriy etdi va 100 milliard miqdorda kredit berishni boshladi. Bu qarz XVF tomonidan iqtisodiyoti bosim ostida deb topilgan mamlakatlarga 3 oy muddatga berilgan. Ushbu turdagi kreditlar tezda to'lab berilishi lozim edi. Qo'shimchasiga ushbu kreditlarda qattiqqo'llik dasturlari yo'q edi, bu esa ushbu kreditlarning qarz oluvchi mamlakatlar uchun yanada jozibador qilardi.

1999-yilda ham XVF shunga o'xshash Kontingent kredit liniyasi nomli kredit turini joriy qilgan edi, biroq bu dastur muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Chunki bu kreditni olish uchun mamlakatlar XVFdan oldindan ruxsat olishlari lozim edi, bunga esa mamlakatlar huddi muammoli vaziyatga tushib qolgandek ko'rinmaslik uchun rozi bo'lishmagan. Qisqa muddatli likvidlik va boshqa turdagi qarzlar yuqoridagi kabi oldindan tasqid olishi shart emas. XVF shunchaki mamlakatning kreditni qaytara olishini o'rganib chiqadi holos.

XVFning eng so'ngi kredit instansiyasi sifatidagi rolining foydasi haqidagi qizg'in bahslar hozirgi kunga qadar davom etadi. Asosiy e'tibor uning kreditlash rolini yanada mukammallashtirishga

*qaratilmoqda. Hozirda jamg'armani qayta qurish, moliyaviy nos-tabilikni kamaytirishga qodir yangi xalqaro moliyalashtirish arxitektu-rasini yaratish bo'yicha takliflar ilgari surilmoqda.*¹⁷²

21.3. Jahon banki guruhi va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Jahon Banki tarkibidaga 5 ta tashkilot kiradi:

1. Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki daromadi o'rta darajadagi davlatlarga yordam beradi. XTTB o'zining mablag'ini asosan xalqaro moliya bozoriga obligasiyalarni sotish yo'li bilan tashkil qiladi.

2. Xalqaro Taraqqiyot Assosiasiyasi - 1960- yilda tuzilgan bo'lib, asosan kambag'al davlatlar va aholi jon boshiga daromadi \$885 gacha bo'lgan

davlatlarga yordam beradi, foizsiz qarzlarni beradi, texnik loyihalarni moliyalashtiradi va siyosiy muammolar bo'yicha yordam beradi.

3. Xalqaro Moliya Korporasiyasi 1956 – yilda xususiy sektorga hukumat kafolatlarisiz investisiya berib, uning rivojlanishiga ko'maklashish uchun tuzilgan.

4. Investisiyalarni Kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investorlarga ko'maklashish uchun tuzilgan, bundan maqsad investorlarni notijoriy xatarlardan (ya'ni, huquqiy yoki siyosiy xatarlardan urush, siyosiy larzalar, milliyalashtirish xataridan investisiya beriladigan mamlakat hukumatining hatti-harakatlaridan) himoya qilishdir.

5. Investision kelishmovchiliklarni tartibga solish xalqaro markazi kelishmovchiliklarni tartibga solishni investor davlatlar va investisiya oluvchi davlatlar o'rtasidagi investisiyaga tegishli munozarali savollarining kelishuvi yoki muhokamasi ishlarini ta'minlash orqali amalga oshiradi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki II-jahon urushidan keyin Yevropani qayta qurishga yordam berish maqsadida 1944- yilda tashkil etildi. Hozirgi kunda XTTB o'rta rivojlanga mamlakatlarni kredit va boshqa turdagi ko'maklar bilan ta'minlaydi.

Tiklanish va taraqqiyot xalqaro banki (XTTB, Tiklanish va taraqqiyot Xalqaro Bank) - Jahon bankining asosiy kredit muassasasi. Uning nizomi rasman BMT va Jahon banki shartnomalari qaroriga asosan va 1944 yilda Bretton-Vudsk xalqaro valyuta va moliya konferensiyasi qaroriga muvofiq kuchga kirgan hisoblanadi, XTTB IMF

¹⁷² Frederic Mishkin The Economics of Money, Banking and Financial Markets (Global edition 11th Edition). 518-522 p.

bilan birgalikda tashkil etilgan ixtisoslashgan agentligi, davlatlararo investitsiya instituti hisoblanadi, tiklanish va taraqqiyot xalqaro banki Vashingtonda – 1945-yildan boshlab, lekin bank Jahon banki tarkibida rasman 1946-yilda faoliyat boshlagan.

Tiklanish va taraqqiyot xalqaro banki Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiyotni qayta tiklash Yevropa mamlakatlariga yordam 1944-yilda tashkil etilgan. Bugungi kunda Jahon banki asosan o'rtada daromadli mamlakatlarda kredit va boshqa yordam shakllarini beradi.

XTTB - Jahon banki muassasalari ichida birinchi yirik muassasa hisoblanib uning maqsadi - rivojlanayotgan mamlakatlar qashshoqligini kamaytirishga yordam va iqtisodiy o'sishga erishish va farovonligini oshirish, Jahon banki guruhining boshqa institutlari bilan yaqindan hamkorlik. XTTB aksiyadorlari 188 ta a'zo davlatlar va 25 ta Ijrochi direktorlardan iborat. Direktorlar kengashi vakil hukumatlar tomonidan saylanadi. Bu muassasa o'rtada-daromad va kredit past daromadli mamlakatlarda davlatlari, jumladan, rivojlanayotgan davlatlarga, tahliliy, texnik va maslahat xizmatlari bilan birga moliyaviy resurslarini taqdim etadi.

Xalqaro qayta qurish va rivojlanish banki 1944-yil tashkil etilgandan buyon, Jahon banki yagona institutga ko'paydi va rivojlangan 5 ta institutlar gruppasini o'zida jamladi. Bizning missiya XTTB orqali urush orqali vayron bo'lgan davlatlarni qayta qurish va rivojlantirish bugungi kunda dunyo bo'ylab qashshoqlikni oldini olish ishlarini Jahon bankining boshqa institutlari bilan birgalikda amalga oshirish.

Xalqaro Moliya korporatsiyas Xalqaro Moliyaviy muassasa bo'lib, uning mijozlari yani taklif kiritilib ochilish sababchilari bo'lib investitsiyaga yo'naltirilgan tashkilotlar, muassasalari, maslahat ya'ni konsalt tashkilotlari asosiy vositalar ta'minotiga yo'naltirilgan tashkilotlar, xususi sektorlarni yo'naltirish muassasalari bo'lib rivojlangan mamlakatlarda tashkil topgan.

Xalqaro Moliyaviy korporatsiya bu Jahon bankining bir a'zosi hisoblanib boshqaruv markazi Vashingtonda AQShda joylashgan.

1956-yilda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB)ning filiali tarzida tashkil etilgan, keyinchalik mustaqil yuridik shaxs. A'zo davlatlar soni 184 ta (1998). Shtabkvartirasi Vashingtonda. Korporatsiyaning rasmiy maqsadlari: xususi sektorga maishiy yordam ko'rsatish bilan rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga ko'maklashish, shuningdek, ishlab chiqarish sohasida tadbirkorlikni rag'batlantirish orqali a'zo mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga yordam

ko'rsatish. XMK faqat yuqori rentabelli loyihalarga kreditlar ajratadi. Qarzlarni 15 yilga qadar muddat bilan ssuda kapitali bozorida o'rtacha yillik foiz stavkalaridan yuqoriroq foiz stavkalarida beriladi.

1961-yildan korporatsiya kreditlar ajratish bilan birga qurilayotgan korxonalar aksiyadorlik kapitaliga investitsiyalar kiritish va keyinchalik bu aksiyalarni xususiy investorlarga sotishni ham amalga oshiradi. Korporatsiya ishtiroki hissasi, odatda, aksiyadorlik kapitalining 1/5 qismidan ortiq bo'lmaydi. 1986-yilda XMKda xorijiy investitsiyalar bo'yicha Maslahat xizmati tashkil etilgan. Bu xizmat hukumatlarga uzoq muddatli rivojlanish ehtiyojlari uchun kapital jalb etish, maqbul investitsiya muhitini yaratish uchun qonunchilik, strategiyalar, qoida va tartiblar masalalarida maslahatlar beradi. XMK moliyalashtirishda hukumatlar kafolatlarini qabul qilmaydi va xususiy moliya tuzilmasi tarzida o'zining moliyaviy va boshqa xizmatlarini bozor narxlarida taqdim etadi.

XMK tashkil etilgan paytdan boshlab 2004-yilgacha jahonning 140 ta rivojlanayotgan davlatlarining 2825 ta kompaniyasini moliyalashtirish uchun 34 mlrd AQSh dollaridan ortiq mablag'larini yo'naltirgan.

2002-yilda Toshkentda XMKning missiyasi ish boshladi. Korporatsiya O'zbekistonda xususiy sektorni rivojlantirishga, ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga muhim hissa qo'shib kelmoqda. 2002-yilda XMK O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlash uchun 45,0 mln AQSh dollari ajratdi.

XMK faoliyatining asosiy yo'nalishlari

- Davlat tomonidan kafolatni talab qilmagan holda, MFKning mablag'larini xususiy korxonalariga investitsiya qilish, qarzga berish yo'li bilan tadbirkorlikni moliyalashtirish.

- O'zining xususiy mablag'idan sanoatni, qishloq xo'jaligini, kommunal korxonalarini, turizmni investitsiyalashtiradi.

- Atrof-muhit himoyasi, infrastrukturani rivojlantirishga yo'naltirilgan loyihalarga investitsiya kiritish uchun xususiy mablag'larni jalb qilish.

- Kichik biznesda tadbirkorlikni rivojlantirish.

- Ishlab chiqarishni yangi usullarini o'rganishda xususiy va aralash korxonalariga yordam ko'rsatish.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi Jahon bankining bir qismi bo'lib, dunyoning qashshoq mamlakatlariga yordam beradigan tashkilot. Uning maqsadi kreditlar berish orqali kambag'allik darajasini kamaytirish, iqtisodiy rivojlantirish uchun turli xil grant dasturlar ishlab chiqish, tengsizliklarni qisqartirish va aholi yashash darajasini yaxshilash. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki qashshoq mamlakatlarda biznesni qo'llab quvvatlash, kreditlar ajratish, maslahatlar berish funksiyalarini bajarish uchun tashkil qilingan.

XTTBDan qarz ololmaydigan qashshoq mamlakatlar uchun kreditlar ajratadi. Bu kam ta'minlangan mamlakatlar uchun imtiyozli kredit ajratishning yirik manbasi hisoblanadi.

XTU dan qarz olishi mumkin bo'lgan mamlakatlar quyidagi kreteriya asosida aniqlanadi:

-YaMMni aholi jon boshiga taqsimlaganda qashshoq deb ataladigan mamlakatlar;

-Kredit bozorida kreditning yetishmasligi va mamlakat rivojlanish dasturini amalga oshirish uchun kreditga muhtojlik mavjud mamlakatlar;

-Qashshoqlikni kamaytirish va iqtisodiy o'sishga erishish uchun ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi Jahon bankining haqiqiy kreditlash qismi -Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankini to'ldiruvchi tashkilotdir. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki va Xalqaro taraqqiyot uyushmasi bir xil hodimlarga, bosh boshqarmalarga ega bo'lib, bir xil qat'iy belgilangan standartlar asosida loyihalarni amalga oshiradi. Xalqaro taraqqiyot uyushmasi hozirgi kunda dunyoning 77 qashshoq mamlakatlarining asosiy ko'mak manbasi hisoblanadi. Bu davlatlarning 39 tasi Afrikada joylashgan bo'lib yordam manbalari asosan mamlakatdagi ijtimoiy xizmatlarga yo'naltirilgan.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi kreditlarni arzon narxlarda beradi. Buning ma'nosi XTA kreditlarni 0 % da yoki judayam past foiz stavkalarida 25-yildan 40-yilgacha muddatga hamda 5-yildan 10-yilgacha bo'lgan imtiyozli davrlar bilan beradi. Bundan tashqari turli qarz risklari uchun grantlar ajratadi va eng og'ir vaziyatlarda ham kreditlar ajratadi. Shuning uchun ham kredit uyushmalaridan farqli o'laroq bu tashkilotning rezervlari muntazam ravishda to'ldirilish kerak.

Ta'kidlanganidek, Xalqaro taraqqiyot uyushmasi dunyoning 77 mamlakati uchun asosiy ko'mak manbai bo'lib, 39 tasi Afrikada

joylashgan. Xalqaro taraqqiyot uyushmasi resurslar orqali bugungi kunga kelib 1.3mln aholi yashash sharoitlari yaxshilandi.

2015-yilda belgilangan uzoq muddatli rivojlanish strategiyasiga asosan 2030-yilga qadar kambag'allikka barham bermoqchi. Trillion dollar investitsiya kritilishi kerak bo'lgan bu loyihani amalga oshirishda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi muhim ro'l o'ynaydi.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi o'z faoliyatini nizomda belgilangan quyidagi shartlar asosida amalga oshiradi.

XTU ushbu tashkilotga a'zo bo'lgan iqtisodiy jihatdan rivojlanishi past bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlantirish uchun moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlaydi.

Loyihalarni moliyalashtirish assotsiatsiya tomonida muhim deb hisoblangan sohalarga, mamlakat yoki hududlarga yo'naltiriladi.

Agar biron bir loyihani moliyalashtirishni o'sha hududlarda joylashgan banklar tomonidan amalga oshirish mumkin bo'lsa assotsiatsiya tomonidan moliyalashtirilmaydi.

Assotsiatsiya qo'mita tomonidan beriladigan tavsiyalarsiz moliyalashtirishni amalga oshira olmaydi. Assotsiatsiya tomonidan tayinlanadigan qo'mita a'zolari qomita boshqaruv organlarini va hududlardagi qo'mita rahbarlarini o'z ichiga oladi.

Qo'mita hududlarda loyihalarni amalga oshirishning boshqa manbalari mavjud bo'lsa bu hududlardagi loyihalar uchun mablag'lar ajratmaydi. Moliyalash jarayonini amalga oshirishda berilayotgan mablag'lar uchun hech qanday shartlar qo'yilmaydi. Lekin ularni belgilangan maqsadlarga ishlatilishi yuzasidan nazoratni amalga oshiradi.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasini asosiy vazifalari:

1 Xalqaro taraqqiyot uyushmasi global muammolarni hal qilishda boshchilik qiladi.

2 Xalqaro taraqqiyot uyushmasi bu o'zgartiruvchi. XTU ko'plab mamlakatlarga rivojlanishning eski usullarida yangi usullariga o'tishga ko'maklashadi.

3 XTU bir mamlakatda uni rivojlanishi stabil holatga kelishiga ishonch hosil qilish uchun uzoq muddat qoladi.

4 Qashshoq odamlar e'tibordan chetda qoldirilganda toza ichimlik suvini, elektr energiyasini va boshqalarni olib kelish orqali hayot darajasini yaxshilaydi

5 XTU ayollar va qizlar huquqini himoya qiladi, qizlarni maktabga qatnashini ta'minlash orqali jinsiy tenglikni ta'minlashga ko'maklashadi, ayollarga kichik biznesni amalga oshirish uchun ko'maklashadi.

Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) (Xalqaro investitsiyalarni himoyalash agentligi) – bu siyosiy risklarni sug'urtalashni taklif qiladigan va xalqaro kreditlardagi risklarni kafolatlaydigan xalqaro moliyaviy institutdir. Bu tashkilotning kafolatlari investorlarga rivojlanayotgan davlatlarga investitsiya kiritishda siyosiy va iqtisodga oid bo'lmagan risklardan qutilishga va tashqi ta'sirlardan qochishga yordam beradi. MIGA (XIHA) Jahon banki (World bank group)ning tarkibiy qismi hisoblanadi va shtab kvartirasi Washington shtati (AQSh)da tashkil etilgan.

Bu tashkilot 1988-yilda aynan rivojlanayotgan davlatlarga investitsiyalar kiritish riskni va xavfni oldini olish hamda ular faoliyatini sug'urtalash uchun tashkil etilgan.

Xalqaro investitsiyalarni himoyalash agentligining bosh maqsadi "rivojlanayotgan davlatlarda investitsiyalarni jalb qilish natijasida iqtisodiy rivojlanishni qo'llash, kambag'allik darajasini pasaytirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga erishishdir. Bu maqsadli projekt orqali yangi ish o'rinlarini yaratish, infratuzilmani yaxshilash, yangicha qulay soliq turlarini yaratish va albatta mamlakatlardagi mavjud natural resurslardan unumli foydalanishga erishish niyat qilingan. Bu maqsadga erishish uchun alohida tizimlar va dasturlar ishlab chiqiladi.

Xalqaro investitsiyalarni himoyalash agentligi o'z shtatining a'zolari tomonidan boshqariladi, lekin uning o'zini yakka rahbari va kunlik operatsiyalar bilan ishlaydigan ishchilar guruhi yo'q. Uning aksiyadorlari davlatlar a'zolari hisoblanadi va ular masalalar bo'yicha ovoz berish huquqiga ega bo'ladilar. Bu tashkilot uzoq muddatli qarz va investitsiyalarni sug'urtalaydi va boshqa aktiv va shartnomalarni ham sug'urta qiladi. Bu agentlik jahon bankining Independent Evaluation Group tashkiloti tomonidan nazorat qilinadi.

1985-yilda, jahon bankining bank kengashi tomonidan ko'p tomonlama investitsiya kafolat agentligi (MIGA) konvensiyasini qabul qildilar. MIGA 1988-yil 12-aprelda asos solindi va o'z faoliyatini boshladi. Bu Yoshio Terasava boshchiligida amalga oshirilgan va bu tashkilot jahon bank guruhining beshinchi organizatsiyasi bo'ldi. MIGA dastlab 1milliard dollar (2012-yilda 1.94 milliard dollarga teng)lik kapitalga ega bo'lgan va uning 29 ta a'zosi bo'lgan. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining barcha a'zolari bu organizatsiya a'zosi bo'ldi.

MIGA rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiyalar uchun notijorat risklarni sug'urtalashga harakat qiladi va investorlarning ishonchini oshirishga harakat qiladi. Organizatsiyaning siyosiy vakolati xususiy va

milliy riskli sug'urta bozorini nafini oshirishdir. Har tomonlama kafolatlovchidek xizmat ko'rsatishi orqali agentlik investor mamlakat bilan qabul qiluvchi mamlakat o'rtasidagi qarama-qarshilik ehtimolini qisqartiradi.

MIGA notijorat riskining beshta turini qoplash uchun sug'urta taklif qiladi: konvertatsiyalanmaydigan valyuta va transfer taqiqlari; milliy lashtirish; urush, terrorizm va xalq tartibsizligi; shartnomaning bo'limlari; moliyaviy obligatsiyalarning qoniqarsizligi. Agentlik kapital, kredit, aksionerlarning qarzi va aksionerlarining qarzini kafolatlari singari investitsiyalarni qoplaydi. Agentlik shuningdek menejment shartnomalari, aktiv sekuritizatsiyasi, obligatsiyalar, lizing faoliyati, franchiza shartnomalari va litsenziya shartnomalarini singari investitsiyalarni sug'urtalashi mumkin. Agentlik 15 yilgacha sug'urtani qoplashi mumkin va muddatni loyihaning tabiiy va moliyaviy holatiga bog'liq holatda yana besh yil berishi mumkin. Qachon sug'urta orqali himoyalana digan holat yuz bersa, agentlik investitsiya kiritilgan mamlakatga nisbatan investorning huquqlari o'rganilib xarajatlarni birgalikda qoplaydilar. Ammo agentlikning konvensiyasida a'zo mamlakatlar chet el investitsiyalarini tuzatmasa ham bo'ladi. Ko'p tomonlama institut sifatida MIGA sug'urta talablarini qondirishdan oldin u bahslarni yechishga harakat qiladi.

Agentlikning kichik investitsiya programmasi kichik va o'rta biznesga chet el investitsiyalarini oshirish uning maqsadi hisoblanadi. Bu loyiha shartnoma bo'limlarini qoplamasligidan tashqari qolgan barcha standart to'lash turlarini taklif qiladi. Loyiha orqali kichik va o'rta bizneslar chegaralangan sug'urta haqlari va arizasiz to'lovlar (katta investorlar bundan mustasno)ga ega bo'ladi.

21.4. O'zbekiston Respublikasining Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorligi

O'zbekiston Respublikasining Xalqaro valyuta fondi (XVF) bilan hamkorligi

O'zbekiston Respublikasi 1992-yilning 21-sentyabrida Xalqaro valyuta fondining a'zosi bo'ldi. O'zbekistonning XVFDagi kvotasi 275,6 mln SDRni tashkil etadi.

Ovoz berishda O'zbekiston Respublikasi Koreya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Papua-Yangi Gvineya, Mongoliya, Vanuatu, Solomon orollari, Samoa, Seyshel orollari, Palau, Mikroneziya, Marshal orollari, Kiribatti, Tuvalu kabi 15 ta davlat guruhiga kiradi.

XVFning O'zbekistonda vakolatxonasi 1993-yilning sentyabridan ish boshladi.

XVF bilan hamkorlik asosan moliya sektorini rivojlantirish va makroiqtisodiy islohotlarni rag'batlantirishga qaratilgan.

1995–1996-yillar mobaynida XVF O'zbekiston Respublikasiga umumiy qiymati 165,2 mln SDR bo'lgan kredit ajratdi, jumladan 99,75 mln SDR tuzilmaviy qayta o'zgartirish mexanizmlari va 65,45 mln SDR – «Stend-bay» kreditlarini tashkil etdi.

Ushbu kredit liniyalari tarkibiy va institutsional islohotlarni amalga oshirish va iqtisodiyotda bozor munosabatlarini rivojlantirishga doir davlat dasturlarini qo'llab-quvvatlashi yo'naltirildi. Moliyaviy sohaga ajratilgan mablag'lar ichki valyuta bozoridagi operatsiyalarni kengaytirish, bank tizimi qonunchiligi va to'lov tizimini takomillashtirishga qaratilgan edi.

2001-yilning sentyabr va 2006-yilning fevral oylarida «Stend-bay» va tuzilmaviy qayta o'zgartirish kreditlari bo'yicha oxirgi to'lovlar amalga oshirildi, natijada O'zbekiston Respublikasining XVF oldidagi kredit qaytishi bo'yicha majburiyatlari to'liq bajarildi.

2002-yilda O'zbekiston Respublikasi Hukumati, Markaziy bank va XVFning hamkorligi jarayonida so'mning ayirboshlashi va O'zbekiston bilan XVF o'rtasidagi kelishuvning 8-moddasida ko'zda tutilgan «Iqtisodiy va moliyaviy siyosat bo'yicha Memorandum» va «Joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlashni ta'minlash ish rejasini» ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

O'zbekiston va XVF o'rtasidagi konstruktiv muloqot ish rejasida ko'zda tutilgan barcha choralarni bajarishga yordam berdi, natijada 2003-yilning 15-oktyabrida O'zbekiston Respublikasi tomonidan joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlashini ta'minlash borasidagi 8-moddaning 2(a), 3 va 4 bo'limlari bo'yicha majburiyatni olishga erishildi.

Oxirgi yillarda XVF turli yo'nalishlar bo'yicha texnik ko'maklashuvni amalga oshirib keldi. Ulardan biri Markaziy bankka bank tizimida korporativ boshqaruvni yaxshilash borasidagi chora-tadbirlarni ishlab chiqish bo'yicha ko'rsatilgan yordamdir.

XVFning tavsiyalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan «Tijorat banklarining kapital adekvatligiga bo'lgan talablar to'g'risida», «Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan rezervlarni shakllantirish va foydalanish, aktivlar sifatini klassifikatsiyalash», «Tijorat bankning likvidlilik boshqaruvi bo'lgan talablar to'g'risida», «Banklar va ularga tegishli shaxslar o'rtasidagi bo'lgan

operatsiyalar to‘g‘risida» va «Bir qarzdorning yoki o‘zaro aloqador qarzdorlar guruhining maksimal risk miqdori to‘g‘risida»gi nizomlarning yangi tahriri ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Ushbu o‘zgartirishlar milliy qonunchilikda bank nazoratining xalqaro talablarini (Bazel III) maksimal darajada hisobga olinishga sharoit yaratdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi UP-4720-sonli «Aksiyadorlik jamiyatlarda zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni va O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining 2015-yil 6-maydagi PP-2344-sonli «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qaroriga asosan hamda Xalqaro valyuta fondining tavsiyasiga muvofiq Markaziy bank tomonidan «Tijorat banklaridagi korporativ boshqaruvi to‘g‘risida»gi Nizomga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritildi. Ushbu Nizomga muvofiq davlat mulkchilik ulushidan qat’i nazar, barcha tijorat banklariga korporativ boshqaruvidagi prinsiplarga amal qilish bo‘yicha muayyan talablar o‘rnatildi.

Xalqaro valyuta fondi missiyasi O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga va Markaziy bankga konsultatsiya o‘tkazish hamda texnik ko‘maklashish maqsadida doimiy ravishda tashrif buyuradi. Missiyaning faoliyati iqtisodiyot sohasining ahvolini, moliya sektori va statistikani o‘rganish hamda istiqboldagi iqtisodiy islohotlar yo‘nalishini aniqlashga qaratilgan.

21.4.1-jadval

XVFning O‘zbekistondagi texnik ko‘maklashish missiyasi¹⁷³

STA	Milliy hisob-varaqlar, narxlar va hisob-varaqlar balansi statistikasi	May 2007
LEG	AML/CFT	Yanvar, Mart/Aprel 2009
FAD	Davlat byudjeti boshqaruvi	Fevral 2010
FAD	Inspeksiya	Iyun 2007, Oktyabr 2008, Noyabr/Dekabr 2009, Iyun, Sentyabr 2011
STA	Pul-kredit va moliya statistikasi	Fevral 2011

¹⁷³ www.cbu.uz. (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy sayti)

MCM	Bank nazorati	May/Aprel, 2012, Fevral 2013	Oktyabr
STA	Umumiy ma'lumotlarni ommalashtirish tizimi	Mart 2013	
STA	Pul-kredit va moliya statistikasi	May 2013	
FAD	Soliq muassasasi	Mart, Oktyabr 2013	
STA	Davlat moliya statistikasi	Sentyabr/Oktyabr 2013	
MCM	Tijorat banklardagi korporativ boshqaruv	Aprel/May 2014	

O'zbekiston Respublikasi va Jahon banki o'rtasidagi hamkorlik

1992-yil sentyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Jahon bankiga to'la huquqli a'zo bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Polsha, Serbiya, Shveysariya, Tojikiston hamda Turkmaniston davlatlari bilan bir qatorda Jahon bankining Shveysariya a'zo-mamlakatlar guruhiga kiradi.

21.4.2-jadval

Jahon banki tuzilmasidagi aksiyalar va ovozlari soni¹⁷⁴

Tashkilot	A'zo bo'lgan sana	Aksiyalar soni	Ovozlari soni
XTTB	1992-yil 21- sentyabr	249,3 mln dollar (0,12%)	3149 (0,14%)
XMK	1993-yil 30-sentyabr	3,873 ming dollar (0,15%)	4693 (0,17%)
XTA	1992-yil 24-sentyabr		73 936 (0,29%)
KIKA	1993-yil 4-sentyabr		401 (0,18%)

Jahon bankining O'zbekiston Respublikasidagi vakolatxonasi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligidir. 1992-yil sentyabr oyida Toshkentda Jahon bankining vakolatxonasi ochildi. 2014-yil dekabrda boshlab vakolatxonaga Junxun Cho rahbarlik qilib kelmoqda.

¹⁷⁴ www.cbu.uz. (O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy sayti)

O‘zbekistonning Jahon banki bilan hamkorligi «Davlatga ko‘maklashuv strategiyasi» hujjatida aks etgan yondashuvlarga asoslangan. Har uch yilda ishlab chiqiladigan strategiyada mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari, mamlakat iqtisodiyotining samaradorlik ko‘rsatkichlari va Jahon banki tomonidan kreditlash, tahlil, texnik ko‘mak berishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab olinadi.

O‘zbekiston Respublikasi va Jahon bankining 2016–2020-yillardagi hamkorlik strategiyasi umumiy qiymati 5,78 mlrd AQSh dollarga teng bo‘lgan 31 ta investitsion loyiha amalga oshirilishini ko‘zda tutgan, jumladan Jahon banki tomonidan beriladigan kredit miqdori 3,5 mlrd AQSh dollariga teng bo‘lib, shundan elektroenergetikani modernizatsiyalash va sanoat korxonalarining energiya samaradorligini oshirishga (1668 mln dollar), transport infratuzilmasini (457 mln AQSh dollar) va sug‘orish va kollektor-drenaj tarmoqlarini modernizatsiyalashga (211 mln AQSh dollar), kommunal infratuzilmani rivojlantirishga (507 mln AQSh dollar), neft va gaz sanoatini rivojlantirishga (225 mln AQSh dollar), ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalarini rivojlantirishga (95 mln AQSh dollar), axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishga (20 mln AQSh dollar) va tijorat banklariga (320 mln AQSh dollar) kredit liniyalarini ajratish rejalashtirilgan.

Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB) va Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) bilan hamkorlik

1993-yildan boshlab Jahon banki XTTB va XTAning 31 ta loyiha uchun kreditlar, texnik ko‘maklashish bo‘yicha 31 ta loyihaga grant taqdim etilishini tasdiqlagan, shundan 14 investitsion loyiha va 28 grant loyihalari amalga oshirildi. Jahon banki tomonidan tasdiqlangan yuqoridagi loyihalar va grantlar uchun jami 2592,4 mln AQSh dollar ajratilgan bo‘lib, uning 969,5 mln AQSh dollarini kreditlar tashkil etib, ularning (2015-yil 1-avgust holatiga) 394,4 mln AQSh dollar qoplangan. Hozirgi kunda Jahon bankining umumiy qiymati 2036,04 mln AQSh dollariga teng bo‘lgan 20 ta loyiha va granti amalga oshirilmoqda.

Jahon bankining loyihalari 2012–2015-yillar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari - qishloq xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash, energetika, suv ta‘minoti, transport, ta‘lim va davlat boshqaruvi yo‘nalishlarida amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirishga oid muhim loyihalari institutsional kredit, reabilitatsion kredit va moliya institutlarini rivojlantirishga qaratilgan kreditlar hisoblanadi.

1993-yil oktyabr oyida O'zbekiston Respublikasi moliya tizimi tarkibiy tuzilmasini qayta tiklash maqsadida texnik ko'maklashish doirasida umumiy 21 mln AQSh dollar miqdoridagi kredit shartnomasi (institutSIONAL kredit) imzolandi. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirishga oid asosiy vazifalar mustaqil ekspertlar tomonidan tijorat banklari tizimini keng qamrovli tahlildan o'tkazish va baholash, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishning mavjud tuzilmalarini rivojlantirish, audit, buxgalteriya hisobi va hisobotini yangi tizimga o'tkazish, tashqi qarzni boshqarish bo'linmalarini tashkil etish, banklararo kompyuter tarmog'ini yaratishdan iborat edi.

Ushbu loyiha doirasida amalga oshirilgan ishlar natijasida O'zbekiston Respublikasi bank tizimining buxgalteriya hisoboti va auditori isloh qilindi. «Artur Andersen LLP» audit firmasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Buxgalteriya hisobi va hisoboti departamenti bilan birgalikda 1997-yil aprelidan beri respublika bank tizimi ishlab kelayotgan buxgalteriya hisobining yangi hisob rejasini ishlab chiqdi.

«Siemens» kompaniyasi tomonidan telekommunikatsiya va kompyuter uskunalari yetkazib berilishi va ularning viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida o'rnatilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida yagona to'lov tizimini yaratishga olib keldi.

«Xorijdan mablag' jalb qilish to'g'risidagi» Qonunning loyihasi ishlab chiqildi va Markaziy bank tarkibida tashqi qarzni boshqarish uchun mas'ul bo'lim tashkil etildi. «Deloit & Touche», IDMAG va «Artur Andersen LLP» kompaniyalarining konsultativ yordami bilan bank tizimini nazorat qilish takomillashtirildi, tijorat banklarining aktiv va passivlarni, qimmatbaho qog'ozlarni, rejalashtirish va marketing, muammoli qarzlarni boshqarishga o'zgarishlar kiritildi.

Reabilitatsion kredit

1995-yil mart oyida XTTB tomonidan O'zbekiston Respublikasi uchun jami 160 mln AQSh dollarga teng bo'lgan reabilitatsion kredit ajratilishi tasdiqlandi. Reabilitatsion kreditining asosiy vazifalari tarkibiy islohotlar dasturini qo'llab-quvvatlash, valyuta bozorini rivojlantirish, milliy valyutaning mustahkamlanishini ta'minlash, importni moliyalashtirish uchun chet el valyutasi kamomadligini kamaytirishdan iborat edi. Kredit malbag'lari 1996-yil iyun oyiga qadar to'liq o'zlashtirib bo'lindi, natijada valyuta birjasi ishtirokchilari sonini oshirish yo'li bilan valyuta bozori aylanmasi sezilarli ravishda ko'payishiga xizmat qildi, savdolarni o'tkazishning tashkiliy shakllari takomillashtirildi.

Moliya institutlarini rivojlantirishga qaratilgan kreditlar

1999-yil may oyida XTTB tomonidan jami 25 mln AQSh dollariga teng bo'lgan moliya institutlarini rivojlantirishga qaratilgan kredit ajratilishi ma'qullandi. Loyihani amalga oshirish uchun 1999-yil avgustida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qoshida Moliya sohasini rivojlantirish agentligi tashkil etildi.

Loyihaning asosiy maqsadi tijorat banklarini institutsional jihatdan mustahkamlash, bank tizimi me'yoriy-huquqiy bazasini yaxshilash, axborot tizimini takomillashtirish, banklarni xususiylashtirish va qayta tashkil etish edi.

Bank tizimini institutsional jihatdan mustahkamlash uchun:

6 tijorat bankiga (O'zsanoatqurilishbank, O'zuyjoyjamg'armabank (Ipotekabank), Asakabank, Paxtabank (Agrobank), Hamkorbank va Ipak Yo'li banki)ga strategik va biznesni rejalashtirish, kredit va g'aznachilik tavakkalchiliklarini boshqarish, buxgalteriya hisobi, boshqaruv axborot tizimi va ichki audit masalalarida texnik yordam ko'rsatildi.

Tijorat banklarining mutaxassislari uchun buxgalteriya hisobini xalqaro standartlar asosida yuritish, ichki audit va nazorat, avtomatlashtirilgan kredit tahlili va boshqaruv axborot tizimi yo'nalishlarida turkum o'quvlar tashkil etildi.

Ichki audit mutaxassislari bilan birgalikda 11 tijorat bankining asosiy boshqarmalari sinov auditidan o'tkazildi va ichki audit xizmatini yaxshilash uchun zarur tavsiyalar berildi hamda ichki auditni o'tkazishga doir kerakli yo'riqnomalar ishlab chiqildi.

Texnik ko'mak, shuningdek, bank tizimining me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirishga ham berildi. To'rt asosiy yo'nalish (garov mulkini suddan tashqari undirish, banklarni tugatish, bank xoldinglari va nobank kredit institutlarini tashkil etish) qonun loyihalari ishlab chiqildi. Loyihaning eng yirik yo'nalishi bank tizimining telekommunikatsiya tarmog'ini modernizatsiyalash va to'lov tizimini takomillashtirish edi. To'lov tizimining yangi tizimi hisob-kitoblarni real vaqt rejimida olib borishga sharoit yaratdi, natijada banklar faoliyati samaradorligi sezilarli darajada ortdi va tavakkalchiliklarini minimal darajaga tushirishga imkon berdi. Tijorat banklari va Markaziy bankni bog'lab turadigan telekommunikatsiya tarmog'i yagona balans taqdim etilishini ta'minlab berdi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) bilan hamkorlik

Xalqaro moliya korporatsiyasi o'z faoliyatini Jahon bankining mamlakatdagi strategiyasiga muvofiq tarzda amalga oshirib kelmoqda va e'tiborini asosan xususiy sektordagi loyihalarga qaratmoqda.

XMK 1996-yildan boshlab O'zbekistonga xususiy ishlab chiqarish va moliya sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida 23ta investitsion va bir qator konsultativ loyihalarga jami qiymati 130 mln AQSh dollariga teng bo'lgan kreditlar ajratdi. Ushbu loyihalar bo'yicha qarzni qaytarilishi 80,7 mln dollarga teng.

Hozirgi paytda investitsion portfeli 38,5 mln dollarga teng loyihalar amalga oshirilish bosqichida turibdi.

XMKning investitsion faoliyati «O'zbek lizing» lizing kompaniyasi va «Hamkorbank» tijorat bankining aksiyalariga mablag'lar sarflash, «Asaka bank» va «Hamkorbank» tijorat banklari orqali kichik biznesni moliyalashtirishga kreditlar ajratishdan tarkib topgan.

Mamlakatga ko'maklashish strategiyasi (MKS) qabul qilingandan buyon XMK investitsiyalarining qariyb 70 foizi savdoni moliyalashtirish sektorida amalga oshirildi. Ular orasida O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun ajratgan kreditlari eng muhimdir.

Investitsion loyihalardan tashqari, XMK 2009-yildan buyon mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarida bir qancha konsultativ loyihalarni amalga oshirib, investitsiyalardan oqilona foydalanish bo'yicha texnik ko'mak berib kelmoqda. 2012–2015-yillarga mo'ljallangan strategiyaga muvofiq moliya va soliq infratuzilmasini, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, sayyohlik va davlat boshqaruvi sohaslarini rivojlantirishga yo'naltirilgan konsultativ loyihalar amalga oshirildi.

XMK 2009-yilda Shveysariya hukumati bilan birgalikda Markaziy Osiyo (Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston) va Ozarbayjonda moliyaviy infratuzilmani mustahkamlashga qaratilgan loyihani (ACAFI) amalga oshira boshladi. Loyiha davomida kredit axboroti almashinuvining samarali tizimini yaratish, professional ta'limni joriy qilish va tavakkalchilikni boshqarish sohasida moliya institutlari xodimlarini sertifikatlash ko'zda tutilgan.

Loyihada asosan kredit axboroti almashinuvi tizimining me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish ko'zda tutilgan edi, natijada kredit axborotlari almashinuvi bo'yicha jahon tajribalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasining «Kredit axboroti almashinuvi» to'g'risidagi Qonuni va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlari qabul qilindi.

Qonun qabul qilinishi bilan 2012-yil mart oyida O'zbekiston Banklar Assotsiatsiyasi 30 ta tijorat banki bilan birgalikda ustav kapitali 673 ming dollarga teng bo'lgan Kredit byurosini ta'sis etdi.

ACAFI loyihasi 2012-yildan buyon ta'minotli bitimlar operatsiyalarini isloh qilish vazifalari doirasida O'zbekiston Respublikasining «Garov reestri to'g'risida»gi Qonunini ishlab chiqish va moliya institutlarining ta'minotli bitimlar operatsiyalari instrumentlaridan foydalanish salohiyatini kuchaytirishda yordam berdi. Bu ish O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Jahon bankining guruhiga O'zbekistonda investitsion muhitni yanada yaxshilash va mamlakatning Biznesni yuritish (Doing Business) hisobotidagi reytingini oshirish talabiga binoan olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasining «Garov reestri to'g'risida»gi Qonuni 2014-yil 1-iyuldan kuchga kiritildi.

Loyiha ta'lim sohasidagi mahalliy hamkorlar yordami va tavakkalchiliklarni boshqarish xalqaro professional assotsiatsiyasi (GARP) bilan tuzilgan bitimga asosan tavakkalchiliklarni boshqarish dasturini o'z ichiga olgan. Tavakkalchiliklarni sertifikatsiyalash dasturi bank tizimi xodimlarining tavakkalchiliklarni boshqarish borasidagi bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan.

XMK fermerlar uchun xususiy moliyaviy mahsulotlarni rivojlantirish agro-moliyalashtirish loyihasi doirasida korporativ boshqaruvni yaxshilash va rivojlantirish bo'yicha «Hamkorbank»ka konsalting xizmatlari ko'rsatdi. E'tiborli jihati shundaki, bankning agro-kreditlash portfeli 2013-yil sentyabr oyidan 2014-yilning dekabr oyiga qadar 400 ming dollardan 15 mln dollarga o'sdi.

2009-yili XMK sog'liqni saqlash sohasidagi davlat-xususiy hamkorligi loyihasi doirasida konsalting xizmat ko'rsatishni ma'qulladi. Xususan, XMK O'zbekistonda tibbiy diagnostika markazlarini loyihalash, qurish, moliyalash, jihozlash va boshqarish uchun investorlarni jalb qilishga yordam berdi.

Shuningdek, XMK 2012-yildan buyon O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi bilan auditning tavakkalchiliklarga asoslangan axborot-texnologik yechimlarini amalga oshirish va rivojlantirish loyihasi bo'yicha hamkorlik qilib kelmoqda. DSQ soliqlarni pasaytirish tavakkalchiligini yoki qallobliklarni aniqlash uchun auditning tavakkalchiliklarga asoslangan tizimidan foydalanib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun soliq rasmiyatchiligini soddalashtirdi.

Tayanch so'z va iboralar

xalqaro moliya institutlari;
ustav kapitali;
a'zolik badali;

xalqaro moliya bozori;
investitsiya;
korporatsiya;

kvota;
investitsiya;
Stend-bay krediti;
donor mamlakatlar;
qarz oluvchi mamlakatlar;
texnik yordam;
To'lov balans;
iqtisodiy inqiroz;

xususiy korxonalar;
xalqaro kredit;
risk;
aktiv sekuritizatsiyasi;
obligatsiya;
menejment;
texnik ko'mak;
boshqaruv axborot tizimi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Xalqaro valyuta fondining tashkil topish sabablari.
2. Xalqaro valyuta fondining asosiy maqsadlari va vazifalari.
3. Xalqaro valyuta fondining qarorlar qabul qilish mezonlari va operatsiyalari.
4. Jahon bankining tashkil topish sabablari va maqsadlari.
5. Xalqaro taraqqiyot va tiklanish bankining asosiy maqsadi, vazifalari va operatsiyalari.
6. Xalqaro Taraqqiyot Assotsiatsiyasining asosiy maqsadi, vazifalari va operatsiyalari.
7. Xalqaro Moliya Korporatsiyasining asosiy maqsadi, vazifalari va operatsiyalari.
8. Investitsiyalarni Kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikning asosiy maqsadi, vazifalari va operatsiyalari.
9. Investitsion kelishmovchiliklarni tartibga solish xalqaro markazining asosiy maqsadi, vazifalari va operatsiyalari.
10. O'zbekiston bilan Xalqaro moliya institutlarining hamkorligini rivojlantirish yo'llari.

ASOSIY TERMINLAR LUG'ATI

Glossariy

A

Aval – veksel bo'yicha qarzdor shaxsga beriladigan kafolatnoma, bunday kafolatnoma vekselning yuz tomoniga rozilik imzosi yoki vekselga tirkov qog'ozi shaklida hujjatlashtiriladi. Aval uchun kafolatlovchi bilan kafillik berilgan shaxs bir xilda javobgar bo'ladi.

Aval krediti – mijozning kafolatlangan majburiyatini qoplash uchun mo'ljallangan bank krediti.

Avers – tanga, medallarning old tomoni.

Avizo – bank xabarnomasi. Hisob-kitob ishlari bajarilganligi haqida kelishuvlarning bir-biriga yuboradigan rasmiy xabari. Avizo banklararo hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi. Uning asosiy rekvizitlari: uning raqami, operatsiya yozilgan sana, uning tabiati, pul miqdori, to'lovchi yoki kafillik beruvchining nomi.

Avisto – nomsiz veksel, unda to'lov muddatlari ko'rsatilmagan bo'lib, veksel to'lovga ixtiyoriy paytda berilishi mumkin.

Avuarlar – keng ma'noda turli aktivlar (pullar, cheklar, veksellar) : bu aktivlar hisobiga turli to'lovlarni amalga oshirilishi va aktiv egalarining qarzlari to'lanishi mumkin.

Adresant – tovar yoki mulkni jo'natuvchi.

Adresat – tovar yoki mulkni qabul qiluvchi.

Akkreditiv (lot. accredo - ishonaman) – pul, hisob-kitob hujjati; bank majburiyati. 1) tomonlar ortasida tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladigan hisob-kitob turi bo'lib, unga mol sotib oluvchining arizasiga asosan unga akkreditiv ochiladi va jo'natilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lash uchun hisob raqamidan mablag'lar deponentlashtiriladi; 2) jahon amaliyotida jamg'arma bankining aholiga ko'rsatiladigan xizmat turlaridan biri; bank bo'limining tegishli bir shaxsga ma'lum miqdordagi summalarga akkreditiv ochishga beradigan buyrug'i. Bulardan tashqari akkreditiv turli korxonalarining mulkiy munosabatlarida, xalqaro hisob-kitoblarida keng qo'llaniladi.

Aktiv – 1.bu buxgalterlik balansininig xo‘jalik mablag‘larining holati aks ettiriladigan chap tomoni. 2.jismoniy yoki yuridik shaxsga tegishli mol-mulk yig‘indisi: asosiy vositalar, ishlab chiqarish moddiy zaxiralari, nomoddiy aktivlar, pul mablag‘lari, moliyaviy qo‘yilmalar.

Aktiv operatsiyalar – foyda olish va bank likvidligi (to‘lovga qobiliyati)ni ta‘minlash maqsadida bank resurslarini kredit tamoyillari asosida iqtisodiyot tarmoqlari va aholi ehtiyojlari uchun joylashtirilishi tushuniladi.

Aktiv kapital – majburiyatlar va qarzlardan bo‘sh bo‘lgan kapital – mablag‘lar.

Aktiv obligatsiyalar – qimmatli qog‘ozlar bozorida sotuvga qo‘yiladigan va erkin muomalada bo‘ladigan uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar.

Aktiv qoldiq (saldo) – savdo balansida eksport (tushumlar yoki daromadlar)ning import (xarajatlar)dan oshgan qismi.

Aktivlar daromadliliigi – bank jami aktivlarining daromadliliigi, soliqqa tortilgandan keyingi sof foydaning jami aktivlarga nisbati bilan o‘lchanadi.

Aksept – to‘lov kafolati yoki pul, tovar yoki hisob-kitob hujjatlariga rozilik.

Akseptlash – to‘lovga rozilik berish.

Akseptlangan veksel – to‘lovga rozilik berilgan veksel.

Akseptlangan tratta – to‘lovga rozilik berilgan o‘tkazma veksel.

Aksiya – bu fransuzcha «action» so‘zidan olingan bo‘lib, u aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga muayyan hissa qo‘shganlikga guvohlik beruvchi, uning egasiga foydaning bir qismini olish va ovoz huquqini, odatda ushbu jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Shuningdek, aksiya — o‘z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyati tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo‘lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog‘ozdir.

Aksiyador – bank aksiyalariga ega bo‘lgan va bank aksiyadorlari reestiriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati – ko‘rsatilgan nominal qiymatga teng aksiyalarning muayyan miqdoriga bo‘lingan ustav fondiga ega bo‘lgan

hamda majburiyatlari bo'yicha faqat o'z mol-mulki bilan javobgar bo'ladigan jamiyat.

Aktivlar va passivlarni muddati bo'yicha balanslashtirish - bu holat foiz spremini normal ushlab foiz riskini kamaytirish imkonini beradi.

Alpari – valyuta kursining, obligatsiyalarining, qimmatli qog'ozlarning, veksellarning o'z nominal qiymati bilan ideal teng bo'lishi.

Autrayt – oddiy, muddatli valyuta bitimi, tomonlar qat'iy belgilab qo'ygan muddatda, shartlarda “forward” kursi bo'yicha tovarlar butunlay sotib yuboriladi.

B

Bank – tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya'ni:

-yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

-to'lovlarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o'z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag'larni muddatida qaytarib berish, muddatlilik, to'lov va ta'minlash shartlari asosida o'z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasasi hisoblanadi.

Bank aktivlari – kredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag'lar, bo'lib-bo'lib to'lash shaklida sotilgan mulklar, balansdan tashqari moddalar (chaqirib olinmaydigan kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) hamda moliyalash bilan bog'liq barcha boshqa talablar sifatida ta'riflanadi.

Banklarning aktiv operatsiyalari – daromad olish maqsadida resurslarni aktivlarga joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar.

Banklarning passiv operatsiyalari – bank resurslarini shakllantirish, uning passiv hisob raqamlari yoki aktiv-passiv hisob raqamlaridagi pul mablag'larini ko'paytirish bilan bog'liq operatsiyalar.

Bankning o'z kapitali – bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir.

Bankning jalb qilingan mablag'lari – depozitlar, jamg'armalar, qarzga olingan mablag'lar kontokorrent hamda korrespondent hisobvaraqlarida o'z ifodasini topadi.

Bank muassisi – tijorat bankini tashkil etishda bankning ustav kapitaliga ulush kiritgan har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar.

Bankni tugatish – uning huquq va majburiyatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga o'tkazmasdan bank faoliyatini to'xtatishdan iborat.

Bank likvidligi – bu bankning yuzaga kelgan majburiyatlarini qoplash maqsadida tezkor ravishda, zarar ko'rmasdan va minimal xarajatlar bilan o'z aktivlarini pulga aylantira olish qobiliyati hisoblanadi. Tijorat bankining faoliyatini olib borish asosida eng avvalo uning likvidligi yotadi. Likvidligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi.

Banklar ustav kapitalining minimal miqdori – bank ustav kapitalining eng kam miqdori bank faoliyatini boshlashi uchun zarur bo'lgan, bank muassislari tomonidan uni ro'yxatga olish paytigacha to'lanishi kerak bo'lgan, Markaziy bank tomonidan belgilanadigan miqdor. Ustav kapitali uchun to'lanadigan mablag'lar O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankida yoki boshqa banklarida ochilgan jamg'arish hisobvarag'iga o'tkaziladi. Ko'rsatilgan mablag'lardan depozit sifatida foydalanish mumkin.

Broker – birjada bitimlar imzolashda sotuvchi va xaridor o'rtasidagi vositachi

Gudvill — xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi).

D

Debet – bu kelib tushadigan mablag'larni ifodalaydi, debet ko'payish, qo'shilish (+)ni, kredit kamayish (-)ni ifodalaydi.

Debet karta – jismoniy shaxslarni ish haqi, pensiya, stipendiya va boshqa pul mablag'lari o'tkaziladigan unga tegishli bo'lgan bank kartasi. Bankdagi hisobvarag'ida mavjud mablag' chegarasida egasiga naqd pul olish va to'lovlarni amalga oshirishga imkon beruvchi plastik kartočkasi.

Debitor qarzdorlik – Korxonaning yetkazib bergan tovarlari va ko‘rsatgan xizmatlari bo‘yicha boshqa subyektlardan olishi kerak bo‘lgan mablag‘lar miqdori.

Devalvatsiya – Milliy valyuta kursining boshqa davlatlar valyutasiga nisbatan tushib ketishi.

Depozit operatsiyalar – tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag‘larini bankga jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalar.

Defolt (default) – shartnoma bo‘yicha majburiyatlarini bajara olmaslik (kreditor, depozitlar va hokazolar bo‘yicha) kasodga uchrash.

Deflator – deflyator, narxlarni inflyatsion o‘shishiga ta‘sirini to‘g‘rilaydigan, pul ko‘rsatkichlarini nominal darajasini realga olib kelish koeffitsiyenti. Deflyator yordamida joriy bahoda hisoblangan iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘tgan davr bahosiga tenglashtiriladi.

Discont (diskont) – 1) diskont; 2) qimmatli qog‘oz nominal qiymatining uning sotuvdagi narxidan oshishi; 3) oddiy yoki o‘tkazma veksel hisobida (sotuvda) olinadigan foiz; 4) chegirma.

Dezinflyatsiya – narxning sekin o‘shishi bilan xarakterlanadigan inflyatsiya.

E

Yevro – yevropa ittifoqi davlatlarining pul birligi.

Yevrodollarlar – yevropa banklarida dollarda qo‘yilgan bank omonotlari.

Yevrokarta (Eurocard) – yevropa bank tizimiga kiruvchi davlatlarda ishlatish huquqini beruvchi (ishlatish mumkin bo‘lgan) xalqaro kredit karta.

Yevropa Markaziy banki (EMB) qayta moliyalash stavkasi (Refinancing tender rate (ECB)) – u EMBning tenderida mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha taklifning minimal stavkasi hisoblanadi

EMBning depozitlar bo‘yicha foiz stavkasi (Deposits rate (ECB)) – vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari mazkur foizda joylashtirilishi mumkin hamda bu foiz overnayt foiz stavkalari bozorida eng past foiz chegarasini belgilab beradi.

EMBning zayomlari bo‘yicha foiz stavka (Marginal lending rate (ECB)) – bu foiz stavkasi bo‘yicha EMB tizimidagi muassasalardan tijorat banklari o‘z joriy likvidiligini ta‘minlash uchun kreditlar olishi mumkin.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi – maʼlum valyutaga boʻlgan bozor talabi va taklifi taʼsirida oʻzgarib turishi mumkin boʻlgan kurs. Masalan. AQSh dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi, yevro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Egri (teskari) kotirovkalash – bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori oʻrnatiladi, yaʼni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi koʻrsatiladi.

J

Jalb qilingan resurslar – bular jalb qilingan depozitlar, jamgʻarmalar boshqa majburiyatlar va kreditorlardan sotib olingan resurslar.

Jamgʻarma – aholini kelajak ehtiyojlarini qondirish va kelajakda xarid qilish uchun saqlab qoʻyilgan daromadlari.

Jamgʻarish – yangidan yaratilgan qiymat, milliy daromad bir kishining ishlab chiqarishni kengaytirishi uchun sarflanishi, yaʼni daromadni kapitalga aylangan qismi.

Jamgʻarma banki – kredit muassasasi boʻlib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablagʻlari va vaqtincha erkin pul mablagʻlarini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamgʻarmachi – omonat kassasiga (bankka) pulini (jamgʻarma) qoʻyuvchi shaxs.

Jamgʻarma depozitlari – aholi mablagʻlarini muddatli qoʻyilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqlarida jamgʻarilishi bilan bogʻliq har qanday operatsiyalar tushuniladi. Jamgʻarma depozitlarga pul mablagʻlarini jamgʻarish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qoʻyilmalar kiradi, aholi pul jamgʻarmalarining toʻplanishi uchun xizmat qiladi.

Jahon banki – rasman nomi xalqaro taʼmirlash va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy oʻsishini ragʻbatlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bogʻlangan mamlakatlar oʻrtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi – xalqaro pul-kredit munosabati boʻlib, jahon bozorining rivojlanishi natijasida tarkib topgan va davlatlar oʻrtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jahon puli – xalqaro miqyosda umumiy xarid, toʻlov vositasi, boylarning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi boʻlgan pul birliklari jahon puli vositasini oltin tangalari bajargan. Hozir esa dollar, yevro, funtsterling bajarmoqda.

F

Faktoring – banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlarini (yetkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini) o‘z zimmasiga olish (sotib olish)dan iborat bo‘lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi.

Faktoring operatsiya – bank yoki maxsus kompaniyalar tomonidan o‘z mijozni bo‘lgan mol yetkazib beruvchining mol sotib oluvchiga bo‘lgan yetkazib berilgan tovarlar.

Federal Rezerv tizimi – AQSh 12 federal rezerv banklarni birlashmasi, AQSh Markaziy banki funksiyalarini bajaruvchi tizim. Shuning FRT ning a‘zolari bo‘lmish tijorat banklarini faoliyatini nazorat qiladi. FRT I bankomatlarini emissiya qiladi, federal byudjeti kassasiga xizmat qiladi.

Federal fondlar – banklararo depozitlarning bozor vositalari.

Federal fondlar bo‘yicha stavkalar (Federal funds rate (FED)) - bu AQShda asosiy yoki rezerv fondlar foiz stavkasi hisoblanadi.

Fiksirlangan valyuta kursi – davlat tomonidan qat‘iy belgilangan bozor o‘zgarishlari ta‘sir qilmaydigan valyuta kursi.

Fiskal siyosat – soliqlar tortishda davlat tomonidan qo‘llaniladigan siyosat.

Fond birjasi – bu qimmatli qog‘ozlar olib-sotiladigan savdo joyi.

Foyda – daromadning xarajatlardan oshgan qismidan turli majburiyatlarni to‘lagandan keyin qolgan summa.

Forvard shartnomasi – kelishilgan miqdordagi xorijiy valyutani bitim tuzilayotgan vaqtda kelishib olingan kursda muayyan muddatdan so‘ng yetkazib berish haqidagi shartnoma.

Fyuchers – bitim tuzilganidan so‘ng muayyan vaqt o‘tgandan keyin, mol yoki aksiya uchun shartnomada belgilangan narxda pul to‘lashni ko‘zda tutuvchi muddatli bitim turi.

Fond – zaxira, jamg‘arma, kapital. Muayyan maqsadlar uchun yo‘naltirilgan pul va moddiy vositalar.

Forvard – imzolangandan so‘ng 2 ish kuni davomida darhol hisob-kitob qilinadigan shakl.

Fors-major – hech kutilmagan, odamlarning xohishiga bog‘liq bo‘lmagan holda yuz beradigan holat.

Forfeyting – eksportchilarni kreditlashni o‘ziga xos shakli bo‘lib, bu mol yetkazib berish va xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha talablar qo‘yish

huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni inkasso qilish xatarini qabul qilish.

Federal Rezerv notalari (Federal reserve notes)-Federal Rezerv Tizimi notalari, FRT biletleri, qog'oz pullar, kupyuradagi AQSh dollarlari, AQSh dagi naqd pullar.

Federal Rezerv Tizimi (AQSh) – (Federal Reserve System the Fed, Federal Reserve) - AQSh Markaziy bank funksiyasini bajaruvchi federal rezerv banklarining yagona tizimi.

Fee – (to'lov) mukofot, komissiya, xizmat uchun to'lov (masalan, bank tomonidan mijozga taqdim etiluvchi mukofot, to'lov).

Filling – (Filling) garovni ro'yxatga olish, garov to'g'risidagi kelishuvlardan biri. "Perfection"ga qarang. Davlat vakili ishtirokida maxsus ish arizasi tuzish bilan amalga oshiriladi. "Filling statement"ga qarang.

Franshizalar (Franchises) – korxonalar franshizasi, kelishuv asosida o'z faoliyatini yurituvchidir. (masalan: asosiy kompaniya o'ziga tegishli bo'lmagan korxonaga o'zining firma belgisidan foydalanish huquqini beradi).

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdisi o'tkaziladigan joy.

"Forfeiting" – inglizcha forfeiting so'zidan olingan bo'lib, huquqdan voz kechish degan ma'noni anglatadi. Forfeiting – bu tijorat banklari tomonidan (forfeyter) to'lov amalga oshirilmagan sharoitda eksportyorga nisbatan regress huquqini hisobga olmasdan eksport talabnomalarini sotib olishdir.

«Forward» kurs – bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir. Forward kursi kelajakda valyutani aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Foiz siyosati foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Foiz miqdori – summani uning foiz stavkasiga va amaldagi kun soniga ko'paytirib yuzga va yildagi kunlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

G

Giperinflyatsiya – Tovar va xizmatlar bahosining kun sayin oshishi, inflyatsiya sur'atlarining o'sishi natijasida pulning tez qadrsizlanishi.

Gudvill – xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to‘lanadigan summa sifatida ta‘riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o‘rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi) yoki barcha aktivlar va barcha majburiyatlarning bozor bahosi o‘rtasidagi farq.

I

Internet–banking – bu mijoz tomonidan bank ofisida bajarishi mumkin bo‘lgan standart operatsiyalarini Internet tarmog‘i orqali amalga oshirish imkoniyatidir.

Intervensiya – Markaziy bank va davlat xazinasining kredit, qimmatli qog‘ozlar, milliy hamda xorijiy valyutalarga bo‘lgan talab va taklifni tartibga solish yo‘li bilan moliya-kredit hamda valyuta sohasiga aralashuvi.

Ipoteka – ko‘chmas mulkni garovga qo‘yish ipoteka hisoblanadi.

Ipoteka krediti – bankning qarz oluvchiga uning mol-mulkini garoviga olish yoki boshqa garov hujjatlari asosida muayyan muddatga ssuda berishi. Qarzga pul mablag‘lari olish maqsadida ko‘chmas mulk, yer va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunda garovga qo‘yilgan mulk qarz oluvchining tasarrufida qoladi.

Ipoteka banki – kredit muassasasi bo‘lib, u ko‘chmas mulkning garovi (yer, inshoot, binolar va boshqalar) hisobiga pul mablag‘larini uzoq muddatli ssudalarga beradi, shuningdek garovga qo‘yiladigan ko‘chmas mulkdan ta‘minlanadigan garov varaqalari chiqaradigan bankidir.

Iste‘mol krediti – bu aholining iste‘mol talab va ehtiyojlarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro‘zg‘or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyni ta‘mirlash bilan bog‘liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Ixtisoslashgan banklar – ma‘lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kiritish mumkin.

Indeksatsiya – majburiyatlar bo‘yicha to‘lovlarning narx-navo ko‘rsatkichi bilan o‘zaro nisbatini belgilash; pul talabnomalari va turli

daromadlarining haqiqiy miqdorini inflyatsiya sharoitida saqlab qolish usuli.

Indosat - vekselga egalik huquqini qabul qilib oluvchi shaxs.

Indossament – Vekselning orqa tomonida yoki qo‘shimcha varaqda aks ettirilgan o‘tkazma yozuv bo‘lib, bu yozuv orqali veksel egasi boshqa bir shaxsga vekselni hamda veksel bo‘yicha undan to‘liq foydalanish huquqini topshiradi.

Inflyatsiya – lotin so‘zidan olingan bo‘lib, «shishish, ko‘pchish, ko‘tarilish» degan ma‘noni anglatadi. Pulning qadsizlanishi; pulni me‘yordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida tovar bilan ta‘minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi, tovar va xizmatlar bahosining o‘sishi.

Inkasso – hisob-kitoblar shakllaridan biri. Unga muvofiq bank o‘z mijozining topshirig‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitob hujjatlari asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan pul mablag‘larini haq to‘lovchidan oladi hamda bu mablag‘larini o‘z mijozining bankdagi hisob raqamiga o‘tkazadi.

Inkasso topshiriqnomasi - korxonada va tashkilotlarning o‘z hisobiga mablag‘ o‘tkazishi lozim bo‘lgan paytlarda tuziladigan hisob-kitob hujjati. Inkasso topshiriqnomasi bankka qo‘yilayotganda o‘sha hujjatdagi summani tasdiqlovchi kerakli hujjatlarining asli yoki nusxasi bo‘lishi shart.

Ichki konvertirlanish - chet el valyutasini milliy valyutaga ayirboshlash oldi-sotdisining imkoniyati va teskarisi davlat ichkarisida.

J

Jamg‘arma - aholini kelajak ehtiyojlarini qondirish va kelajakda xarid qilish uchun saqlab qo‘yilgan daromadlari.

Jamg‘arma banki – kredit muassasasi bo‘lib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablag‘lari va vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamg‘armachi – omonat kassasiga (bankka) puli (jamg‘arma)ni qo‘yuvchi shaxs.

Jahon banki – rasman nomi Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o‘rishini rag‘batlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bog‘langan mamlakatlar o‘rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi - xalqaro pul-kredit munosabati bo‘lib, jahon bozorining rivojlanishi natijasida tarkib topgan va davlatlar o‘rtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jirobank - mijozlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi birinchi banklar.

Jirobank depoziti - mijozlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi bankka saqlash uchun topshirilgan mablag‘.

Jobber – qimmatli qog‘ozlar bozoridagi chayqovchi.

Jarima – shartnomada kelishilgan shartlarni buzganligi uchun to‘lanadigan to‘lov.

Jamg‘arma bank (savings bank) - omonatchilar mablag‘laridan tashkil topgan, aksiyadorlik tarzida emas, omonatchilarning xohishiga asosan, trust asosida boshqariladigan bank.

Jamg‘arma depozitlar – davriy badallar yordamida shakllantiriladigan jamg‘arma depozitlarini jismoniy va yuridik shaxslarga ular muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun aniq pul summasini depozit hisobvarag‘ida to‘plash istagini bildirganda ochiladigan depozitning bir turi.

K

Kapital (bank bo‘yicha) - deganda, bank muassislari tomonidan shakllantirilgan aksionerlik kapitali, uning strukturasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar tushiniladi.

Kafil - muayyan vazifalarni bajarish uchun kafillik beradigan va uning bajarilishini nazorat qiladigan shaxs, idora, tashkilot, davlat yoki davlatlar guruhi.

Kafillik – bu bir tomonlama majburiyat ko‘rsatilgan shartnoma bo‘lib, kafil ular vositasida kreditor oldida qarz oluvchining qarzini zarurat bo‘lib qolganda to‘lab berish majburiyatini oladi. Bank kafillik beruvchining moliyaviy holatini hamda uning qobiliyatini tahlil etadi va ijobiy hol bo‘lgandagina kafillik shartnomasini kredit ta‘minoti sifatida qabul qilishi mumkin.

Kafolat – kafolat beruvchi tomonidan qarz oluvchi o‘z majburiyatlarini bajara olmagan taqdirda muddati kelganda uning majburiyatlarini to‘lab berish majburiyati tushuniladi. Qonunchilik hujjatlariga asosan bank, boshqa kredit muassasalari yoki sug‘urta tashkilotlari (kafil) boshqa shaxs (prinsipial)ning buyurtmasiga ko‘ra kafolat berishi mumkin.

Kassa (ital. cassa lot. capsa) – naqd pul yoki boshqa qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi muassasa, korxonalar, tashkilotlarning bir bo‘lishi.

Kasod – 1. talab yoki xaridor yo‘qligi bois, mollarning bozorida sotilmay qolishi natijasida zarar ko‘rish. 2. kasofat, zarar.

Keyns nazariyasi – jahonga mashhur iqtisodchi olim Keynsning makroiqtisodiy nazariyasi. Bunga ko‘ra bandlik darajasi ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘ladi.

Kesh – naqd pul, banknota va tangalarning qonuniy to‘lov vositasi.

Kesh flou (Pul oqimi) – naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

Kvazi davlat banki – hukumat tomonidan nazorat qilinadigan nodavlat, tijorat, xususiy bank.

Kvazi pullar – tijorat banklaridagi muddatli va jamg‘arma depozitlaridagi naqdsiz pul mablag‘lari.

Kvota (lot. Quota - qism) – umumiy faoliyatga qarashli a‘zolarining biriga keladigan ulush, pay, qism.

Kvotalash – tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish meyorlari sifatida davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan ma‘lum tovar turlarini importi, eksporti va boshqalar bo‘yicha miqdoriy cheklov.

Kredit – lotincha «kredit» - «qarz» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag‘lari, tovar va xizmatlarni kelishilgan foizda, qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag‘lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Kredit pullari – kredit aloqalarida ishlatiladigan pullardir (banknotlar, veksellar, cheklar, kredit kartochkalari). Kredit pullarni oltin o‘rniga paydo bo‘lgan, qarz beruvchi va qarzdor o‘rtasidagi hamda bank vositasida amalga oshiriladigan harakatlarda qo‘llaniladigan pullar. Kredit pullari – to‘lov-hisob mexanizmi negizida kredit munosabatlari rivojida vujudga kelgan pul shakli.

Kredit kartalari - bu bank yoki maxsus kredit (savdo) muassasasi tomonidan biror kishi nomiga berilgan pul hujjati, unda pul egasi joriy hisobidagi summa ko‘rsatiladi.

Kredit bahosi – kredit bo‘yicha foiz stavkasi, komission va boshqa to‘lovlar yig‘indisi.

Kredit kamali (blokadasi) – kredit berishdan bosh tortish. (davlatlar o‘rtasida)

Kredit tizimi – kredit uyushmalarining, kredit munosabatlari, shakllari va usullari, kreditlash usullari, usullari tizimi.

Kredit biletleri – XIX – XX asrlarda Rossiya Markaziy banklari tomonidan chiqarilgan ayirboshlanmaydigan yoki maydalab berilmaydigan qog‘oz pullari.

Kredit uyushma – o‘z manfaatlari yo‘lida va a‘zolarigagina kredit berish mumkin bo‘lgan shaxslar uyushmasi.

Kreditlash – kredit taqdim etilishi.

Kreditor – yuridik yoki jismoniy shaxs bo‘lib, u qarzdordan qarzni qaytarish yoki boshqa majburiyatlarni talab qilish huquqiga ega bo‘lgan subyektdir.

Kreditor qarzdorlik – o‘rnatilgan muddatlarda shartnoma bo‘yicha yetkazib berilgan tovarlar va korsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan, shuningdek, byudjet, soliq va boshqa to‘lovlar, yani, boshqa korxonaga tegishli (to‘lanishi kerak) bo‘lgan, lekin korxonada oborotida vaqtincha mavjud bo‘lgan pul mablag‘lari.

Kredit siyosati – bu banklarning kredit faoliyati bo‘lib, ssuda kapitalini joylashtirish bilan amalga oshiriladi. Kredit siyosatining elementlariga quyidagilar kiradi: kredit siyosatining maqsad va vazifalari, kredit yo‘nalishini tashlash, kredit operatsiyalarining amalga oshirish texnologiyasi, kreditlash tartibining nazorati.

Kredit subyektlari – har xil bo‘lishi mumkin. Bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit miqdori – bu qarzga beriladigan pul birligining hajmi.

Kreditlash obyekt – bu qarzga olingan summa va uning qaysi obyekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo‘naltirilganligini anglatadi.

Kreditga layoqatlilik – mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo‘lib, u qarz oluvchining so‘ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo‘yicha foizlarni) o‘z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to‘lay olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

«**Kross-kurs**» – ikki valyuta o‘rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni kross-kurs deb ataladi

Kliring (ingl. Clearing - tozalamoq) – davlatlar, kompaniyalar, tashkilotlar o‘rtasidagi bir-biriga sotilgan tovarlar, qimmatli qog‘ozlar va bajarilgan xizmatlar uchun to‘lov balansi shartlari asosidagi naqd

pulsiz hisob-kitoblar. Bank kliringi banklararo naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini o‘zida aks ettiradi.

Kontokorrent krediti – bu kredit tashkiloti tomonidan milliy yoki chet el valyutasida beriladigan kredit bo‘lib, o‘rnatilgan kredit liniyasi doirasida, shartnomada kelishilgan maksimal summadan ortmagan miqdorda, mijoz tomonidan zarur hujjatlar taqdim qilinganda ajratiladi.

Konversiya (lot. Conversion-) - ishlab chiqarish obyektlarining boshqalarining o‘rniga olish yoki biror-bir qimmatli qog‘oz turining boshqa turlariga almashinishi.

Konvertirlanish – biror-bir valyutaning boshqasiga erkin o‘tishi yoki ayirboshlanishi milliy valyutasining chet el valyutasining amaldagi kurs bo‘yicha boshqasiga ayirboshlanishi 2 xil bo‘ladi:

Konsorsial bank – bir necha banklar, moliyaviy kompaniyalarga aksioner shaklidagi qo‘shma ko‘p millatli bank.

Kotirovka (fransuz. caten) – amalda bo‘lgan qonunchilikka muvofiq birjada qimmatli qog‘ozlar, xorijiy valyuta kursi va tovarlar narxi o‘rnatilishi.

Kupon. (frans. coupon) – qirqib olingan talon ko‘rinishidagi qimmatli qog‘oz bo‘yicha devidendlar, foizlar olish uchun taqdim qilinadigan qimmatli qog‘ozning bir qismi.

Kupyura (frans. coupure) – pul birligi yoki qimmatli qog‘ozning namunasining umumiy nomlanishi.

Kurs. (lot. cursus) – milliy pul birligidan ifodalangan boshqa davlat valyutasi yoki qimmatli qog‘ozining birjaviy bahosi.

Kurslar kotirovkasi – bozor kurslari asosida mavjud muddatga chet el valyutasi yoki qimmatli qog‘ozlar kursining rasman ro‘yxatga olinishi.

Krona (tangada tushirilgan “korona” suratidan kelib chiqqan) – Fransiya, Angliya va boshqa davlatlarda zarb qilingan qadimiy oltin tanga.

Kross-kurs – ikki valyuta o‘rtasidagi nisbat kurs. Bunda kurs uchinchi valyuta kursiga asosan aniqlanadi.

L

Leveraj – bank jami aktivlarining kapital bilan ta‘minlanganlik darajasi.

Lombard – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo‘lib mijozning ko‘char mulkini garovga olib qisqa muddatli kreditlar berish va ularni saqlab berish bilan shug‘ullanuvchi nobank tashkilot..

Lombard krediti – qayta moliyalash shakllaridan biri bo‘lib, ushbu kredit Davlat qimmatli qog‘ozlarini garovga qo‘yish asosida beriladi.

LIBOR – London Interbank Offered Rate – London banklararo stavka bo‘lib bu foiz stavka bo‘yicha yirik banklar London pul bozorida kreditlarini joylashtiradi. LIBOR stavkasi turli vositalar bo‘yicha har xil muddatlarga o‘rnatiladi.

Limit – Chegara, cheklash.

Lisenziya – davlat tomonidan berilgan ruxsatnoma.

Likvidlik – bu (lotin tilidagi liquiduse so‘zidan olingan bo‘lib-suyuq, oquvchan ma‘nolarini bildiradi) korxonaning asosiy yoki aylanma kapitalini tez va oson sota olishi, bank likvidligi esa bankning pul mablag‘larga bo‘lgan ehtiyoji bo‘yicha o‘zining majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq qoplay olishini bildiradi.

Lizing (Leasing, ya‘ni to lease — “ijara” yoki “ijaraga bermoq” ma‘nosini bildiradi va moliyaviy ijaraning alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o‘n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Lombard ssudasi - oson sotiladigan, ko‘char mulkni garovga olib, qisqa muddatga beriladigan qarz.

M

Marja – bu jalb qilingan mablag‘lar uchun to‘lanadigan va joylashtirilgan kreditlar bo‘yicha olinadigan foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdir.

Makler – vositachi u fond va valyuta birja bitimlarini tuzishda qatnashadi u operatsiyalarni mijoz hisobiga amalga oshiradi va bitim summasidan ma‘lum miqdorda mukofot oladi.

Majburiyat – bu fuqarolik huquqiy munosabati bo‘lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish, pul to‘lash va h.k., yoxud muayyan harakatdan o‘zini saqlashga majbur bo‘ladi, kreditor esa qarzdordan o‘zining majburiyatlarini bajarishini talab qilish huquqiga ega bo‘ladi.

Marjali ssudalar – qarz oluvchiga kredit qiymatiga ustama qo‘shish evaziga beriladigan ssuda.

Majburiy investitsiya (Forced investments) Tijorat banklarining resurslarini davlat qimmatli qog‘ozlariga majburiy investitsiyalash.

Mahak toshi – kumush va oltinning tozaligini aniqlab beradigan qora tusli bir tosh.

Markaziy bank mijozlari – davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning muassasalari va tashkilotlari, O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Davlat bojxona qo‘mitasi, shuningdek, Markaziy bankka qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

Maqsadli mikro kredit – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida beriladigan mikro kredit.

Mikro kredit tashkiloti – mikro kredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi, O‘zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda olishga haqli bo‘lgan yuridik shaxs- nobank tashkilot.

Mikro kredit - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag‘lari.

Mikrolizing – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini bozor talablari asosida olib borishi uchun sharoit yaratish, ularni zamonaviy asbob-uskuna, texnika va jihozlarni sotib olish masqadida eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan pul mablag‘i.

Mikroqarz – jismoniy shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to‘lovlilik sharti asosida ham berilishi mumkin bo‘lgan pul mablag‘i.

Milliy valyuta tizimi – bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig‘indisi.

Monometalizm – bu pul tizimida mustaqil unsur bo‘lib, bunda bitta metalga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Moliya bozori – bu jamiyatdagi moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish, xususan, kreditlar berishdan iborat bo‘lgan munosabatlardir. Moliya bozori banklarda, fond birjasida va aukSIONlarda o‘tkaziladi.

Monetar siyosat – bu davlat siyosati bo‘lib, davlat iqtisodiyotini amaldagi pul massasini tartibga solish yo‘li bilan muvofiqlashtirish va barqarorlashtirishdir.

Moliyaviy instrumentlar – (Financial instrumens) - moliyaviy instrumentlar (moliyaviy resurslar, depozitlar, ssudalar, qimmatli qog‘ozlar, sug‘urta polisleri va boshqalarni qayta taqsimlashga xizmat qiluvchi moliyaviy mahsulotlar). Moliyaviy instrumentlarni qo‘llash moliyaviy institutlarning asosiy faoliyati hisoblanadi.

Muddatli omonatlar – bu mijoz tomonidan bankka ma‘lum muddatga qo‘yiladigan qo‘yilmalar bo‘lib, ular orqali mijozga bank tomonidan yuqori foizlar to‘lanadi. Bunda foiz stavkalari qo‘yilmalarning muddati va miqdoriga bog‘liq bo‘ladi.

Markaziy bank – o‘z sarf-xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa bo‘lib, u davlat gerbi tushirilgan va nomi yozilgan muhriga ega. Markaziy bank-davlat banki bo‘lib mohiyatan banklar banki hisoblanadi. U davlatning butun iqtisodiy siyosatini tartibga solish pul muomalasini pul emissiyasi vositasida boshqaradi.

Milliy valyuta tizimi – bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy va qonuniy-munosabatlar yig‘indisi.

Milliy valyuta qadrsizlanishi – xorijiy valyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan ko‘proq milliy valyuta birliklari zarurligini bildiradi.

Milliy valyutani qimmatlashishi – xorijiy valyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan kamroq milliy valyuta birliklari zarur bo‘lishini anglatadi.

N

Netting – mijozning barcha pul talablarini uning barcha pul majburiyatlariga nisbatan hisobga olish orqali amalga oshiriladigan kliring usuli.

Nominal foiz stavka – joriy davrdagi bozor foiz stavkasi hisoblanadi.

Natsionalizatsiya – xususiy shaxslarning mol-mulkini davlat foydasiga musodara qilish yoki davlat mulkiga aylantirish.

Nolikvid aktivlar – korxonadagi keragidan ortiqcha yoki korxonaga uchun zarur bo‘lmagan moliyaviy aktivlari shuningdek qiyin sotiladigan tayyor mahsulotlar.

Nominalizm – pulni mol sifatida inkor etib uni xususiy qiymatga ega bo‘lmagan shartli belgilar sifatida tavsiflaydigan iqtisodiy nazariya.

Nou-xau – yangilik hisoblangan ilmiy, texnikaviy, moliyaviy-iqtisodiy bilimlar hamda ulardan amalda foydalanish bo‘yicha muammolar yig‘indisi.

Nullifikatsiya – hujjatning huquqiy mahrum etish.

Numizmatika – tangalar va karta kartalarini tarixiy, iqtisodiy, madaniy yodgorliklar sifatida o‘rganadigan fan: tangalarni yig‘ish bilan qiziqish.

Narx, baho – 1. tovar qiymatining pulda ifodalanishi xo‘jalik mexanizmida amal qiluvchi iqtisodiy vosita. Bozor sharoitida narx qiymat o‘lchovi, rag‘batlantirish omili, daromadlarni qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi; 2. narsaning, buyumning pul bilan o‘lchanadigan qiymati, bahosi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar – bu korxonaga va tashkilotlar tomonidan tovar ayirboshlash, xizmatlar ko‘rsatish va notovar operatsiyalar bo‘yicha bir-biriga bo‘lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag‘larini faqat hujjatlar orqali bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa o‘tkazish orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar tushuniladi.

Naqd pulsiz oborot – pul oborotining bir qismi bo‘lib, unda pullar harakati o‘zaro talablar hisobiga kredit muassasalaridagi hisobvaraqlar bo‘yicha pul o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi va bunda naqd pullar ishlatilmaydi.

Nominal – tovarda ko‘rsatilgan narx.

O

Obligatsiya – 1. bu lotincha «obligation» so‘zidan olingan bo‘lib, u majburiyat degan ma‘noni anglatadi; 2. bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog‘ozning nominal qiymatini unda ko‘rsatilgan muddatda belgilangan foiz to‘langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz; 3. bu emitentning qarz majburiyati qat‘iy foiz stavkasi shaklida belgilangan qimmatli qog‘ozning bir turidir.

Overdraft – bu bank tomonidan mijozlarini tezkor yoki operativ kreditlash shakllaridan biri bo‘lib mijozning hisobvarag‘ida pul mablag‘lari mavjud bo‘lmaganda beriladi.

Oddiy aksiya – bunda aksiya egasi hissadorlar yig‘ilishida ovozga ega bo‘lgan va faoliyati natijasi bo‘yicha dividendlarni olish huquqiga ega bo‘ladi.

Oilaviy plastik kartochka – bu shaxsiy kartochka egasining ishonchnomasi asosida foydalanuvchiga berilgan kartochkadir.

Oilaviy tadbirkorlik - er-xotinning va ularga ko‘maklashadigan oila a‘zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadigan tadbirkorlik.

Ochiq bozordagi operatsiyalar – bu pul bozoriga ta‘sir ko‘rsatish maqsadida qimmatli qog‘ozlarni Markaziy bank tomonidan sotib olish va sotishdir.

Overdraft - 1. Chek bo‘yicha olingan joriy hisob raqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa; 2. bankdagi kreditning oshib ketishi; 3. bank mijozning hisob raqamidagi qoldiqdan ortiq mablag‘ni hisobdan chiqarish yo‘li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Overdraft hisobvarag‘i – uning xususiyati shundan iboratki, mijozning asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘i bo‘yicha qisqa muddat ichida debetli qoldiq bo‘lishiga ruxsat beriladi.

Omonatchi – bu o‘zining kundalik ehtiyojidan ortiq pul mablag‘larini jamg‘arish uchun bankdagi hisobvaraqqa omonat sifatida pul mablag‘larini jamg‘arish uchun bankdan omonat daftarchasini olgan shaxsdir.

P

Pul oqimi (Kesh flou) - naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

Passiv operatsiyalar – bankning resurslarini shakllantirish boyicha operatsiyalari.

Praym-Reyt stavkasi – tijorat banklari tomonidan moliyaviy holati ijobiy bo‘lgan, birinchi darajali qarz oluvchilarga kreditlarni berishda qo‘llaniladigan foiz stavkasi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo‘lib, u banklarning likvidlik holatini qo‘llab-quvvatlashda muhim o‘rin tutadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o‘rnatilgan bahosi bo‘lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o‘zgarishi ta‘sir qilmaydi.

Qat'iy yoki o'zgarmas foiz stavka – qarz mablag'laridan foydalanish davrida qayta ko'rib chiqish huquqsiz o'rnatiladigan, o'zgarmaydigan stavkadir.

Qarz majburiyatlar – qarz instrumentlari (obligatsiyalar, veksellar, depozit sertifikatlari va hokazolar). Qarz munosabatlari qimmatli qog'ozlar, obligatsiya, veksell va hokazolar bo'lib emitentning investorga qarzdorligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Qarzdor – bank tomonidan berilgan kredit bo'yicha qarzi bo'lgan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs “qarzdor” deb hisoblanadi.

Qisqa valyuta pozitsiyasi – aniq bir valyuta bo'yicha passivlar va majburiyatlar aktivlar va talablardan yuqori bo'lsa, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'lsa qisqa valyuta pozitsiyasi bo'ladi.

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, fond bozorida muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar – hujjatlar bo'lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi.

Qimmatli qog'oz hosilalari – bular shunday qimmatli qog'ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni bozor indekslari bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlar hosilalari – «opcion» yoki «fyucherslar» ko'rinishida bo'ladi.

Qogoz pullar (Fiat money) – qogoz pullar (qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlanmagan pullar).

R

Rasmiy foiz stavkalari - (hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Real foiz stavkasi – bu aktivning foydalanish muddati davomida kutilayotgan kelgusi pul tushumi oqimlarini diskontlash uchun va aktivning boshlang'ich balans qiymatiga tenglashtirish uchun zarur bo'lgan foiz stavkasidir. Shuningdek, real foiz stavka - inflyatsiya jarayonlari ta'sirida pulning qadrsizlanish darajasini inobatga olib nominal stavkaning qayta ko'rib chiqilgan salmog'i hisoblanadi.

Real kurs – real kurs bu nominal kurs - o‘z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi, xorijiy tovarlar bahosi.

Revolver kredit – qayta tiklanadigan, ko‘p marta qo‘llaniladigan kredit liniyasi bo‘lib hisoblanadi.

Remissiya – hisob raqam bo‘yicha to‘lanayotgan mablag‘ miqdorini kamayish tomonga yaxlitlashtirish.

S

Sinditsiyalashtirilgan kredit – bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash uchun ajratilgan kredit.

«**Standart**» **sifatli aktivlar** – Qarz oluvchi moliyaviy holati barqaror bo‘lib u qarzlarni o‘z vaqtida to‘laydi va bunday aktivlarni qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi.

Standart kreditlar – o‘z muddatida to‘lanishiga shubha tug‘dirmaydigan aktivlar yoki kreditlar sifati «standart» deb tasniflanadi.

Substandart kreditlar – kredit olgan mijozning moliyaviy holati barqaror bo‘la turib ba‘zi bir salbiy oqibatlar natijasida uning moliyaviy ahvoli yomonlashib kreditni va u bo‘yicha foizlarni to‘lay olmaslik ehtimoli yuzaga kelishi mumkinligiga shuhba tug‘ilsa, bunday kreditlar «substandart» deyiladi.

Suzib yuruvchi foiz stavka – kredit berilgan muddat ichida vaqti-vaqti bilan foiz stavkasi qayta ko‘rib chiqiladigan o‘rta va uzoq muddatli kreditlarga qo‘llanadigan stavkadir.

«**Spot-kurs**» – bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs - bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o‘rnatilgan baho bo‘yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi.

Spred – aktivlar bo‘yicha olingan o‘rtacha tortilgan stavka va majburiyatlar bo‘yicha to‘langan o‘rtacha tortilgan stavka o‘rtasidagi farq.

T

Talab qilib olinguncha depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag‘lardir.

Ta‘lim krediti – Oliy o‘quv yurtlarida to‘lov-kontrakt asosida o‘qish uchun ajratiladigan kredit.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to‘langanidan so‘ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Tovar iste‘mol krediti – iste‘molchiga iste‘mol tovarlarini (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotlar tomonidan sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar haqini bo‘lib-bo‘lib to‘lash tarzida beriladigan kreditlar.

Tijorat banklari – bu iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga xizmat ko‘rsatishda bosh bo‘g‘in bo‘lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog‘idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob, kredit va investitsiya operatsiyalarini hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari – tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag‘larini jalb qilish, qimmatli qog‘ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo‘yish yo‘li bilan mablag‘larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalari.

Tijorat banking foiz siyosati – bank umumiy siyosatining muhim elementlaridan biri sifatida bankning pul mablag‘larini jalb qilish va joylashtirish sohasida foizlar o‘rnatish bilan bog‘liq chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo‘lib bankning likvidligi va rentabelligini ta‘minlashga yo‘naltiriladi.

Tijorat banking likvidligi – bu bankning barcha mijozlari va boshqa subyektlar oldidagi qarz va majburiyatlarini to‘liq va o‘z vaqtida to‘lay olishidir.

To‘g‘ri kotirovkalash – xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilishi, ya‘ni xorijiy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan milliy valyuta miqdori ko‘rsatilishi.

U

Uzun valyuta pozitsiyasi – agarda bankning sotib olgan valyutasi bo‘yicha aktivlari va talablari uning shu valyuta bo‘yicha passiv va majburiyatlaridan yuqori bo‘lsa bankda mazkur valyuta bo‘yicha holat uzun valyuta pozitsiyasi deyiladi.

Umumiy zaxiralar – bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash (masalan, yaxshi kreditlar bo‘yicha zarar ko‘rib qolinsa) uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo‘yicha zararlarni qoplashga mo‘ljallanmagan zaxiralar hisoblanadi.

Umidsiz kredit - agar mijoz tomonidan olingan kreditlar shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasa yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lsa hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq bo'lmagan kreditlar.

Universal banklar – xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'lgan banklar.

V

Vasiy – mas'ul shaxs bo'lib vasiylik davrida bankni muvaqqat ma'muriyat boshqaradi.

Vasiylik – Markaziy bank tomonidan kompleks ma'muriy-huquqiy, tarkibiy, moliyaviy choralar ko'rish orqali tijorat bankining faoliyatini yaxshilash, qonun talablari asosida ish yuritilishini ta'minlash, agarda uni moliyaviy barqarorlashtirish iloji bo'lmasa bankni qayta tashkil yoki uni tugatishga tayyorlash uchun tayinlanadigan jamoa.

Valyuta – ital. so'zidan olingan bo'lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma'noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo'lib, mamlakatlarning milliy pul birligi hisoblanadi.

Valyuta bozori – moliya bozorining bir ko'rinishidir. Bunday bozorda turli mamlakatlar valyutasi oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxonalar, firma, davlat idoradari va fuqarolar qatnashadi. O'zbekistonda valyuta oldi-sotdi qilish operatsiyalari bilan Respublika Markaziy banki, Valyuta birjasi, Respublika tashqi iqtisodiy milliy banki va shunday faoliyat uchun ruxsat berilgan banklar va boshqa tashkilotlar shug'ullanadi.

Valyuta birjasi – xorijiy valyuta oldi-sotdisini bozor narxlari bo'yicha muntazam va tartibli ravishda boshqarish asosida amalga oshiriladigan birja.

Valyuta blokadasi – Bir hukumat tomonidan o'z valyutasini boshqa davlatga chiqib ketmaslik uchun choralar. 2. mamlakatda boshqa davrlar valyutasining muomalada bo'lishini majburiy cheklash choralari.

Valyuta munosabati – bu bir davlat valyutasining boshqasiga ayirboshlashdir. Valyuta munosabati ma'lum valyuta kursi asosida amalga oshiriladi.

Valyuta intervensiyasi – Davlatning valyuta bozorida muammolarga milliy yoki chet el valyutasi kursini oshirish yoki tushirish maqsadida chet el valyutasining yirik summasini yoki oltinni sotish yo'li aralashuvi.

Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida yoki xalqaro valyuta birliklarida ifodalangan bahosidir.

Valyuta rezervi – biror mamlakatning valyuta mablag‘lari yoki oltin jamg‘armalari.

Valyuta siyosati – valyuta munosabatlarida iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy tadbirlar va shakllar yig‘indisi. Bu vositalar yordamida xalqaro moliya-kredit tashkilotlari, davlatning moliya va bank muassasalari valyuta munosabatlarini tartibga soladi.

Valyuta tizimi – valyutalar ularning o‘zaro ayirboshlash va qo‘llash qoidalari va normalari, to‘lov vositasi sifatida qo‘llanishi bilan bog‘liq pul - kredit munosabatlarining yig‘indisi.

Valyuta operatsiyasi – chet el valyutasi oldi-sotdisi jarayoni.

Valyuta revalvatsiyasi – bu xorijiy valyutalar yoki xalqaro valyuta birliklariga, oltinga nisbatan milliy valyuta kursining ko‘tarilishidir.

Valyuta savati – kursi har xil tendensiyalarga ega bo‘lgan valyutalar yig‘indisi.

Valyuta brokeri – valyuta birliklarida bitim tuzish paytida vositachilik bilan shug‘ullanadigan shaxs.

Valyuta devalvatsiyasi – milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan rasmiy tarzda pasayishi.

Valyuta dempingi – turli mamlakatlarning yagona pul kredit siyosati asosida o‘zaro bog‘langan holda rivojlanishi.

Valyuta makleri – valyuta operatsiyalarida vositachilik bilan shug‘ullanuvchi dallol.

Valyuta pariteti – ikki valyuta o‘rtasida qonunan belgilanib, valyuta kursining asosi hisoblanadigan nisbat.

Valyuta svopi – xorijiy valyutani mamlakat valyutasi evaziga keyinchalik qayta sotib olish sharti bilan sotish.

Valyuta forvard bozori – muddatli valyuta bitimlari tuziladigan bozor.

Valyuta forvard kursi – valyutaning muddatli bitimlar bo‘yicha kursi.

Valyuta fyuchersi – muayyan turdagi valyutani bitim tuzish paytida kelishib olingan kurs bo‘yicha belgilangan kelgusi sanada sotib olish majburiyatini ko‘zda tutuvchi valyuta bitimi.

Valyuta korzinasi – bir necha davlatlar valyutalarining yig‘indisi bo‘lib, ushbu valyutalarga nisbatan milliy valyutaning o‘rtacha tortilgan kursi aniqlanadi.

Valyuta kotirovkasi – mavjud me'yoriy hujjatlar asosida xorijiy davlatlar valyutalarining kursining aniqlanishidir.

Valyuta koridori – davlat tomonidan belgilanib qo'yiladigan valyuta kursi tebranib turadigan intervaldir. U Markaziy bank tomonidan valyutalarni sotish yoki sotib olish orqali tartibga solinib turiladi.

Valyuta transferti – ikki davlat tijorat banklari o'rtasidagi oldindan kelishilgan jarayon.

Vaqtinchalik valyuta – vaqtincha amal qiluvchi pul birligi, pul belgilari, kredit vositalari.

Veksel-qat'iy belgilangan shakldagi to'lov bo'yicha bergan yozma qarz majburiyati. Veksel egasi muddat tugagandan so'ng belgilangan pul summani talab qilishga haqli yoki veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel beruvchining vekselda ko'rsatilgan summani to'lab berishiga doir qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz va to'lov vositasi hisoblanadi.

Veksel beruvchi- veksel yozuvchi yoki chiqargan shaxs.

Veksel oluvchi-vekselni qabul qilgan shaxs.

X

Xayring-ijara mulki bo'yicha tuzilgan o'rta muddatli shartnoma.

Xaridor kursi - bankning valyutani sotib olish uchun qabul qilingan valyuta kursi.

Xalqaro valyuta fondi – kredit tashkiloti hisoblanadi. 1944-yil tashkil qilingan. Unga 1998-yil 167 ta mamlakat a'zo bo'lgan kapitali 120 mlrd dollarni tashkil qiladi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar – xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan turli milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari tizimi.

Xalqaro lizing – ko'pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo'lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xalqaro savdo-mamlakatlar o'rtasida savdo sotiqliq, tovarlarni chetdan olib kelish, import va chetga chiqarish-eksport, jahon iqtisodiy munosabatlarining shakli.

Xorij valyuta -xorijiy davlatlarning pul belgilari

Xususiy kapital – bu ustav kapitali, qo'shilgan, zaxira kapitali hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Xususiy bank — ustav kapitalida muassislar (aksiyadorlar) bo'lgan jismoniy shaxslarning ulushi kamida ellik foizni tashkil etishi lozim bo'lgan bankdir.

Y

Yaxshi kreditlar - bu asosiy qarz summasi va unga hisoblangan foizlar o'z vaqtida yoki muddatidan ilgari qaytarilgan ssudalar.

Yuqori likvidli aktivlar – bu kassadagi pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'idagi qoldiq mablag'lar, Markaziy bankdagi rezerv hisobvarag'idagi qoldiq mablag'lar, qimmatli qog'ozlarga aylantirilgan mablag'lar.

Yopiq valyuta pozitsiyasi - agar valyuta bo'yicha talablar va majburiyatlar teng bo'lsa **valyuta pozitsiyasi yopiq** bo'ladi.

Yillik foiz stavkasi usuli - kredit bo'yicha yig'ilgan to'lovlarni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromadlilik stavkasini ifodalaydi.

Z

Zaxira kapital-aksionerlik jamiyati hisobiga tashkil etiladigan va ko'zda tutilmagan har xil zararlarni, dvidentlarni to'lash uchun saqlanadigan kapital.

Zaxiradagi valyuta-konverlashtirilgan valyutaga xalqaro zaxira vositali va boshqa mamlakatlar valyuta kursini muvofiqlashtirish quroli sifatida foydalaniladigan valyuta.

Zakalat-shartnoma tuzayotgan tarflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi zakalat hisoblanadi. Zakalat to'g'risidagi kelishuv, zakalt summasidn qat'iy nazar yozma ravishda tuziladi.

Zararlar - ishlab chiqarish xarajatlarining daromaddan oshibk qismi.

Zaxira kapital-aksionerlik jamiyati hisobiga tashkil etiladigan va ko'zda tutilmagan har xil zararlarni qoplash, dvidentlarni to'lash uchun saqlanadigan kapital.

Zaxiradagi valyuta-konverlashtirilgan valyutaga xalqaro zaxira vositali va boshqa mamlakatlar valyuta kursini muvofiqlashtirish vositasi sifatida foydalaniladigan valyuta.

Ch

Chaka – mis, jez singari metallardan yasalgan mayda, tanga pul.

Chaqirilmaydigan kafolat – kafolat chaqirilishi, bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi (agar oldindan kelishib olingan bo'lmasa) mumkin bolmagan kafolat..

Chiqim kassasi – operatsion kuni mobaynida pullarni va boylklarni berish uchun tashkil etiladigan kassa.

Chek – bankka berilgan farmoyishga ko'ra shaxsning joriy hisobvaraqda ko'rsatilgan summani berish to'g'risidagi maxsus hujjat.

Chek kliringi - Cheklar bilan hisob-kitob qilish bo'yicha markazlashtirilgan holda o'zaro hisobga olish tizimi.

Chet el banki - bu bank chet el bankingning filiali bo'lib, unda uning ustav kapitali to'liqligicha chet el banki tomonidan shakllantiriladi va u o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasida amalga oshiradi.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank – chet ellik investorlarning ishtiroki bank ustav kapitali umumiy summasining kamida 30% ini tashkil etadigan bank. Bunday bankning ustav kapitalini shakllantirishda rezidentlar va norezidentlar, jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek, norezident banklar ishtirok etishi mumkin.

O'

O'zaro daxldor qarzdorlar guruhi — bu qarzdorlarning birida moliyaviy qiyinchiliklar yuzaga kelgan taqdirda to'lov bo'yicha muammolar qarzdorlarning boshqa qismida ham yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ikki yoki undan ortiq qarzdorlar guruhidir.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tizimining bosh banki bo'lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta'minlovchi muassasa hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi **Markaziy banki yuridik shaxs** bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi, u iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankingning bosh maqsadi - milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

O'tkazish — (sessiya) bank hisobiga qarzdorning ehtiyoj va talablarini uchinchi shaxsga o'tkazish.

Sh

Shubhali» sifatli aktivlar - Sifati «qoniqarsiz» deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, mavjud sharoitda aktivlarning to'liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo'yadigan, «qoniqarsiz» aktivlarning hech bo'lmaganda birorta ko'rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo'lgan, yaqin kelajakda aktivning qisman to'lanish ehtimoli mavjud bo'lgan, asosiy qarz va foizlar bo'yicha 90 kundan ortiq lekin, 180 kundan oshmagan muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lgan aktivlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 2014. 73 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.: Adolat, 2010. 520 b.

3. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonuni. 1995-yil 21-dekabr, 154-1-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 5-29 b.

4. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni. 1996-yil 25-aprel, 216-1-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 29-47 b.

5. O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi Qonuni. 2003-yil 11-dekabr, 556-11-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 55-69 b.

6. O'zbekiston Respublikasining «Bank siri to'g'risida»gi Qonuni. 2003-yil 30-avgust, 530-11-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 69-76 b.

7. O'zbekiston Respublikasining «Lizing to'g'risida»gi Qonuni. 1999-yil 14-aprel, 756-1-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 226-238 b.

8. O'zbekiston Respublikasining «Iste'mol krediti to'g'risida»gi Qonuni. 2006-yil 6-may, O'RQ-33-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 331-340 b.

9. O'zbekiston Respublikasining «Mikromoliyalash to'g'risida»gi Qonuni. 2006-yil 15-sentyabr, O'RQ-50-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 340-349 b.

10. O'zbekiston Respublikasining «Ipoteka to'g'risida»gi qonuni. 2006-yil 4-oktyabr, O'RQ-58-son. O'zbekiston Respublikasi bank

faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami T.: O'zbekiston, 2011. 349-398 b.

11. O'zbekiston Respublikasining «Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonuni. 2012-yil 26-aprel. T.: O'zbekiston, 2012.

12. O'zbekiston Respublikasining «Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida»gi Qonuni. 2006-yil 2-sentyabr. T.: O'zbekiston, 2006.

13. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami. T.: O'zbekiston, 2011. 447 b.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. 2015 yil 6 may.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 20-dekabdagi PF-4891-sonli «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashtirilishini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida» 1995-yil 27-iyundagi PF-1193-son Farmoniga o'zgartirish kiritish haqida»gi farmoni.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947 sonli “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 10-fevraldagi PQ-2768-sonli «Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish kafolat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida»gi qarori.

18. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 10-iyundagi 12/1-sonli “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomga kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar to'g'risida”gi qarori.

19. ¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5296-сон Фармони. Тошкент ш., 2018 йил 9 январь.

20. Mirziyoyev Sh.M. «Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak» T.: O'zbekiston, 2017. 104 b.

21. Mirziyoyev Sh.M. «Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz» T.: O'zbekiston, 2016. 56 b.

22. Mirziyoyev Sh.M. «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi». – T.: O'zbekiston, 2017.46 b.

23. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga ko'ramiz. T.: O'zbekiston, 2017.

24. Abdullayeva Sh.Z. Pul kredit va banklar. T.: Moliya, 2008.

25. Abdullayeva Sh.Z. Pul muomalasi va kredit. T.: ILM ZIYO, 2017.

26. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi: Darslik. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

27. Abdullayeva Sh.Z. Kredit va kreditlash. Monografiya. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

28. Abdullayeva Sh.Z, Safarova Z. Tijorat banklarining moliyaviy resurslarini boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2007.

29. Лаврушин О.И. Банковские дело: Учебник М.: Финансы и статистика, 2012.

30. Наговицин А.Г. Валютная политика М.: Экзамен, 2013.

31. Kotler F., Keller K.L. Marketing, Management. 2006. 431 str.

32. Shelagh Hefferman «Modern Banking», John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2012. 717p.

33. Kent Matthews and John Thompson. The economics of Banking, John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2008. 295p.

34. David C.Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell «Financial institutions, Markets and Money» New York. 2014. 751 p.

35. Murray N. Rothbard. A History of Money and Banking in the Unites States, Ludwig Von Misses Institute, 2002.

36. Murray N. Rothbard. The theory of Money and Credit, Ludwig Von Misses Institute 266-page

37. Murray N. Rothbard. The Mystery of Banking second edition, Auburn, Alabama. 2008. 298-page.

38. Frederick S. Mishkin The economics of money, banking and financial markets, 10th Global edition, 2013.

39. Shelagh Hefferman Modern Banking regulation. 2004.

40. Richard Scott Carnell The Law of Banking and Financial institutions, Statutory Supplement. 2011.

41. Korol K. Spars, Harding C. Williams The keys to Banking Law: A handbook for lawyers. The Principles of Banking, John Wiley and Sons Singapore pte Ltd 2012.

42. Carl Felsenfel, David Glass. Banking Regulation in the United States. 2013

43. Jean Dermine. Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Pricing Performance evaluation and Risk. 2014. 514-page

44. James W. Kolari, Benton E. Commercial Banking: The management of Risk, Gup, 2005. 530-page.

45. Community Banking Strategies: Steady Growth, Safe Portfolio Management and Lasting Client Relationships. Vince Boberski, 2010.

46. John Wiley and Sons. Banking Systems, Center for Financial Training. Ltd. USA 2012. 495-p.

Internet saytlari

- www.cbu.uz <<http://www.cbu.uz>> - O‘zR MBning rasmiy veb-sayti;

- www.ahbor.uz <<http://www.ahbor.uz>> - “Axbor reyting” RAning rasmiy veb-sayti;

- www.minfin.uz <<http://www.minfin.uz>> - O‘zR Moliya vazirligining rasmiy veb-sayti;

- www.bankir.uz <<http://www.bankir.uz>> - norasmiy veb-sayt;

- www.lex.uz <<http://www.lex.uz>> - O‘zR Milliy qonunchilik tizimining veb-sayti;

- www.uzreport.com <<http://www.uzreport.com>> - O‘zR Hisobotlar tizimining veb-sayti;

- www.bis.org <<http://www.bis.org>> - Xalqaro Bazel qo‘mitasining rasmiy veb-sayti;

- www.wikipedia.org <<http://www.isda.org>> - Global internet tarmog‘i ensiklopediyasi;

- www.universalbank.uz

- www.state.us

- www.ser.uz.

- www.nbu.com

- www.tfi.uz

- www.bir.uz

- www.bma.uz

- www.finance.uz

MUNDARIJA

<i>Kirish</i>	3
---------------------	---

I BOLIM. PUL VA PUL MUOMALASI

I BOB. “PUL VA BANKLAR” FANIGA KIRISH	8
1.1. Pul va banklar fanining maqsadi, predmeti va vazifalari	8
1.2. Iqtisodiy taraqqiyotda pul, kredit va banklarning o‘zaro uzviy bog‘liqligi	15
1.3. Moliya bozorlarining mazmuni va faoliyati	24

II BOB. PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI	32
2.1. Pul, uning paydo bolishi va zarurligi	32
2.2. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari	37
2.3. Pulning turlari	41
2.4. Pulning funksiyalari va ularga tavsif	58
2.5. Pul funksiyalarining o‘zaro bog‘liqligi	72

III BOB. PUL NAZARIYALARI	75
3.1. Pul nazariyasining mohiyati	75
3.2. Pulning metallik nazariyasi	76
3.3. Pulning nominallik nazariyasi	80
3.4. Keynsning likvidlikning afzal ko‘rilishi nazariyasi	82
3.5. Keynschilik nazariyasining keyingi rivojlanishi	90
3.6. Fridmanning pulning zamonaviy miqdoriy nazariyasi	94

IV BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI	102
4.1. Pul aylanmasi tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi	102
4.2. Naqd pul aylanmasi va uni tashkil qilish prinsiplari	110
4.3. Naqd pulsiz pul aylanmasi va uni tashkil qilish prinsiplari	114
4.4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari	119
4.5. To‘lov tizimi va uning rivojlanish bosqichlari	127
4.6. Plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar	135

V BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI	148
5.1. Pul massasi tushunchasi, uning mohiyati va tarkibi	148
5.2. Muomala uchun zarur pul miqdorini aniqlash	151
5.3. Pul multiplikatori va uning mohiyati	158
5.4. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda pul agregatlari va ularning tarkibi	179
 VI BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI	
VA ELEMENTLARI	184
6.1. Pul tizimi va uning mazmuni	184
6.2. Pul tizimining elementlari	188
6.3. Pul tizimini tashkil qilish shart-sharoitlari. Pul tizimini tashkil qilish tamoyillari	193
6.4. Pul tizimi shakllari va ularning evolyutsiyasi: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimi	194
6.5. Xitoy pul tizimi	197
6.6. Yevropa Valyuta Ittifoqi tashkil topishi, hamda yevroning muomalaga kiritilishi	202
 VII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI	
VA UNING ELEMENTLARI.....	215
7.1. O‘zbekiston Respublikasi hududida pul muomalasi va uning rivojlanish tarixi	215
7.2. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi va uning rivojlanishi.....	220
7.3. Milliy valyuta so‘mning muomalaga kiritilishi	226
7.4. Milliy valyuta kursi va unga ta’sir etuvchi omillar.....	233
7.5. Pul-kredit siyosati milliy valyuta barqarorligini ta’minlovchi omil sifatida	244
 VIII BOB. INFLYATSIYA VA UNING TURLARI.	
PULNING BARQARORLIGINI TA’MINLASH YO‘LLARI	252
8.1. Inflyatsiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari. Muomaladagi pul massasi va uni boshqarish.....	252
8.2. Inflyatsiyaning turlari va toifalari	255
8.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy, iqtisodiy oqibatlari	266
8.4. O‘zbekiston Respublikasida inflyatsion jarayonlarning o‘ziga xosligi	270
8.5. Inflyatsiyaga qarshi kurashishda pul-kredit siyosatining ahamiyati	273
 IX BOB. PUL ISLOHOTLARI	290
9.1. Pul islohotini amalga oshirishning zarurligi	290
9.2. Pul islohoti turlari va ularni amalga oshirish usullari	295

9.3. Demonitizatsiya va nullifikatsiyani amalga oshirish tartibi	299
--	-----

X BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, TURLARI VA SHAKLLARI	306
10.1. Kredit va iqtisodiy kategoriya sifatida uning mohiyati	306
10.2. Kreditning zarurligi va funksiyalari	316
10.3. Kredit munosabatlarining obyeksi va subyektlari	326
10.4. Kreditning tamoyillari.....	331
10.5. Kreditning turlari va shakllari.....	340
10.6. Kreditlash usullari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari.....	359

XI BOB. KREDIT BO'YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR	368
11.1. Kredit foiz stavkalari xususidagi nazariy qarashlar	368
11.2. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalari va ularning turlari.....	373
11.3. Tijorat banklarida kredit foiz stavkalari shakllanishining huquqiy asoslari.....	378
11.4. Kredit foiziga ta'sir qiluvchi omillar	387

XII BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI	395
12.1. Banklarning paydo bo'lishi va bank operatsiyalari	395
12.2. Banklarning funksiyalari	398
12.3. Banklar faoliyatining rivojlanishi va Markaziy bankning paydo bo'lishi	400
12.4. Banklarning turlari.....	402
12.5. Bank tizimlari	409
12.6. Bank tizimi va uning elementlari.....	410
12.7. Banklarning iqtisodiyotdagi roli	413

XIII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI	419
13.1. Bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari.....	419
13.2. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi pog'onalari	426
13.3. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining tarkibi	428
13.4. Tijorat banklari vazifasi va funksiyalari.....	431

XIV BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI.....	435
14.1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi. Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi. Markaziy bankning funksiyalari	435

14.2. Markaziy bank faoliyatining maqsadi va vazifalari. Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi.....	442
14.3. Markaziy bankning funksiyalari: emission funksiya; “banklarning banki” funksiyasi.....	447
14.4. Markaziy bankning “davlatning banki” funksiyasi; rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi.....	450

XV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI..... 454

15.1. Markaziy bank mustaqilligi tushunchasi.....	454
15.2. Rivojlangan davlatlar Markaziy banklari.....	457
15.3. Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi va uni belgilovchi me’zonlar.....	479
15.4. Xorijiy davlatlarda Markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi xususiyatlar.....	485

XVI BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI..... 489

16.1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish va uning iqtisodiy va huquqiy asoslari.....	489
16.2. Tijorat banklarining funksiyalari va ularning mohiyati.....	494
16.3. Tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va uni amalga oshirish tartibi.....	498

XVII BOB. TIJORAT BANKLARI OPERATSIYALARI..... 506

17.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari.....	506
17.2. Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag‘larini bank hisobvarag‘iga, jamg‘armalar qo‘yishga jalb qilish bo‘yicha passiv operatsiyalar.....	513
17.3. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari.....	520
17.4. Tijorat banklarining noan‘anaviy operatsiyalari.....	524
17.5. Tijorat banklari daromad va xarajatlari.....	530
17.6. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlari.....	532

XVIII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI..... 539

18.1. Nobank kredit tashkilotlari va ularning zarurligi.....	539
18.2. Kredit kooperativ va uyushmalari.....	544
18.3. Jamg‘arma tashkilotlari: boshqarish va strukturasi.....	551
18.4. Mikrokredit tashkilotlari.....	552
18.5. Lombard tashkilotlari.....	572

XIX BOB. BANK INQIROZLARI..... 576

19.1. Bank inqirozining mohiyati.....	576
19.2. Bank inqirozini belgilovchi mezonlar.....	582

19.3. Rivojlangan davlatlarning xalqaro moliyaviy inqirozga qarshi choralari ustuvor yo'nalishlari.....	586
19.4. Rivojlanayotgan davlatlarda bank inqirozi.....	595

XX BOB. PULNING XALQARO MIQYOSDAGI HARAKATI.....623

20.1. Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini yuzaga keltiruvchi omillar	623
20.2. Valyuta kategoriyasi tushunchasi	629
20.3. Valyutalarning turlari.....	632
20.4. Valyuta tizimi va uning asosiy elementlari	639
20.5. Valyuta va oltin bozorlari	651
20.6. Jahon valyuta tizimi evolyutsiyasi.....	655
20.7. Valyuta kursi va unga ta'sir etuvchi omillar	667
20.8. Valyutaning xarid qobiliyati	679
20.9. Savdo balansi, to'lov balansi va ularning holati.....	682

XXI BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI 694

21.1. Xalqaro moliya tashkilotlariga umumiy tavsif va ularning turlari....	694
21.2. Xalqaro Valyuta Fondi va uning xalqaro valyuta-kredit munosabatlaridagi faoliyati.....	696
21.3. Jahon banki guruhi va ularning o'ziga xos xususiyatlari	704
21.4. O'zbekiston Respublikasining Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorligi.....	710

<i>Asosiy terminlar lug'ati .....</i>	720
<i>Foydalanilgan adabiyotlar .....</i>	747

Sh.Z. Abdullayeva

PUL VA BANKLAR

O'quv qo'llanma

Muharrir Sh.Bazarova

Badiiy muharrir K.Boyxo'jayev

Kompyuterda sahifalovchi O. Fozilova

Nashr. lits. AI № 305. 18.12.2018.

Bosishga ruxsat 24.12.2018-yilda berildi.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi №2.

“Times New Roman” garniturasini.

Shartli b.t. 46,75. Nashr hisob t. 47,0.

Adadi 100 dona. 34-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti

100000, Toshkent, Amir Temur, 60 «A».

«MEHRIDARYO» bosmaxonasida chop etildi.

100128, Toshkent, Labzak, 13.